

Visuddhimaggassa

Atthasaṁvaṇṇanābhūtā

Bhadantācariyadhammapālattherena katā

Paramatthamañjūsā nāma

Visuddhimaggamahāṭīkā

(Dutiyo bhāgo)

Romanized from Myanmar version published in 1960

© Buddhasāsana Society

Ṭikā Series 26

First published in 2008 by Ministry of Religious Affairs

Yangon, Myanmar

THE PĀLI ALPHABET IN BURMESE AND ROMAN CHARACTERS

VOWELS

အ a အာ ā ဣ i ဤ ī ဥ u ဦ ū ဧ e ဩ o

CONSONANTS WITH VOWEL "A"

က ka ခ kha ဂ ga ဃ gha င ṇa
 ဇ ca ဆ cha ဇ ja ဈ jha ဠ ña
 ဋ ta ဌ tha ဒ da ဝ dha ဏ ṇa
 တ ta ထ tha ဒ da ဓ dha န na
 ပ pa ဖ pha ဗ ba ဘ bha မ ma
 ယ ya ရ ra လ la ဝ va သ sa ဟ ha ဠ la ၊ ṁ

VOWELS IN COMBINATION

ာ = ā ဲ = i ဳ = ī ဴ = u ဵ = ū ံ = e ့ = o
 က ka ကာ kā ကိ ki ကိ kī ကု ku ကု kū ကေ ke ကေ ko
 ခ kha ခါ khā ခိ khi ခိ khī ခု khu ခု khū ခေ khe ခေါ kho ...

CONJUNCT-CONSONANTS

ကက kka	ယံ ṅgha	ကန ṇṭha	ဈာ dhya	လှ pla	လှ lla
ကွ kkha	ဇ cca	ကဏ ṇḍa	ဇ dhva	ဗ pba	လှ lya
ကျ kya	ဆ ccha	ကဏ ṇṇa	နိ nta	ဘိ bbha	လှ lha
ကြ kri	ဇ jja	ကဏ ṇha	နိ ntva	ဈ bya	ဂ vha
ကလ kla	ဇ jja	ကတ tta	နိ ntha	ဇ bra	ဆ sta
ကွ kva	ည ṇṇa	ကတ ttha	နိ nda	ဗ mpa	ကြ strā
ဈ khya	ဗ ṇha	ကတ tva	နိ ndra	ဗ mpha	သ္မ sna
ဇ khva	ဗ ṇca	ကျ tya	နိ ndha	ဗ mba	သ္မ sya
ဂ gga	ဆ ṇcha	ကြ tra	နိ nna	ဗ mbha	သ္မ ssa
ဗ ggha	ဗ ṇja	ဒ dda	ဈ nya	ဗ mma	သ္မ sma
ဈ gya	ဗ ṇjha	ဒ ddha	နိ nha	ဈ mya	သ္မ sva
ဂ gra	ဇ ṭta	ဈ dya	ဗ ppa	ဗ mha	ကွ hma
ကံ ṅka	ဇ ṭtha	ဒ dra	ဗ ppha	လှ yya	ကွ hva
နံ ṅkha	ဗ ḍḍa	ဒ dva	ဈ pya	လှ yha	ဇ lha
ဂံ ṅga					

၁ ၂ ၃ ၄ ၅ ၆ ၇ ၈ ၉ ၁၀
 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

Visuddhimaggamahāṭīkā

Dutiyabhāga

Mātikā

Piṭṭhaṅka

12. Iddhividhaniddesavaṇṇanā

Abhiññākathāvaṇṇanā	...	...	1
Dasa-iddhikathāvaṇṇanā	...	...	9
Nandopanandanāgadamanakathāvaṇṇanā	...	...	29

13. Abhiññāniddesavaṇṇanā

Dibbasotadhātukathāvaṇṇanā	...	...	37
Cetopariyaññakathāvaṇṇanā	...	...	40
Pubbenivāsānussatiññakathāvaṇṇanā	...	...	43
Cutūpapātaññakathāvaṇṇanā	...	...	56
Pakiṇṇakakathāvaṇṇanā	...	...	63

14. Khandhaniddesavaṇṇanā

Paññākathāvaṇṇanā	...	...	73
Paññāpabhedakathāvaṇṇanā	...	...	77
Paññābhūmi-mūla-sarīravavatthānavāṇṇanā	...	...	84
Rūpakkhandhakathāvaṇṇanā	...	...	86
Viññāṇakkhandhakathāvaṇṇanā	...	...	112
Vedanākkhandhakathāvaṇṇanā	...	...	135
Saññākkhandhakathāvaṇṇanā	...	...	138
Saṅkhārakkhandhakathāvaṇṇanā	...	...	139
Atītādivibhāgakathāvaṇṇanā	...	...	154
Kamādivinicchayakathāvaṇṇanā	...	...	162

Mātikā

Piṭṭhaṅka

15. Āyatanadhātuniddesavaṇṇanā

Āyatanavittthāarakathāvaṇṇanā	...	...	170
Dhātuvittthāarakathāvaṇṇanā	...	...	176

16. Indriyasaccaniddesavaṇṇanā

Indriyavittthāarakathāvaṇṇanā	...	...	185
Saccavittthāarakathāvaṇṇanā	...	...	190

Dukkhaniddesakathāvaṇṇanā

Jātiniddesavaṇṇanā	...	...	196
Jarāniddesavaṇṇanā	...	...	199
Maraṇaniddesavaṇṇanā	...	...	199
Sokaniddesavaṇṇanā	...	...	200
Paridevaniddesavaṇṇanā	...	...	200
Dukkhaniddesavaṇṇanā	...	...	201
Domanassaniddesavaṇṇanā	...	...	201
Upāyāsaniddesavaṇṇanā	...	...	201
Appiyasampayoganiddesavaṇṇanā	...	...	202
Piyavippayoganiddesavaṇṇanā	...	...	202
Icchitālābhaniddesavaṇṇanā	...	...	202
Pañcupādānakkhandhaniddesavaṇṇanā	...	...	202
Samudayaniddesakathāvaṇṇanā	...	...	203
Nirodhaniddesakathāvaṇṇanā	...	...	204
Magganiddesakathāvaṇṇanā	...	...	214
Ekavidhādivinicchayakathāvaṇṇanā	...	...	222

17. Paññābhūminiddesavaṇṇanā

Paṭiccasamuppādakathāvaṇṇanā	...	...	226
Avijjāpaccayāsāṅkhārāpadakathāvaṇṇanā	...	...	257

Mātikā

Piṭṭhaṅka

Paṭṭhānapaccayakathāvaṇṇanā	...	...	266
Avijjāpaccayāsaṅkhārapadavitthārakathāvaṇṇanā	...	...	289
Saṅkhārapaccayāviññāṇapadavitthārakathāvaṇṇanā	...	...	294
Viññāṇapaccayānāmarūpapadavitthārakathāvaṇṇanā	...	...	318
Nāmarūpapaccayāsaḷāyatanapadavitthārakathāvaṇṇanā	...	...	321
Saḷāyatanapaccayāphassapadavitthārakathāvaṇṇanā	...	...	323
Phassapaccayāvedanāpadavitthārakathāvaṇṇanā	...	...	324
Vedanāpaccayātanhāpadavitthārakathāvaṇṇanā	...	...	325
Tanhāpaccayā-upādānapadavitthārakathāvaṇṇanā	...	...	326
Upādānapaccayābhavapadavitthārakathāvaṇṇanā	...	...	330
Bhavapaccayājāti-ādi padavitthārakathāvaṇṇanā	...	...	334
Bhavacakkakathāvaṇṇanā	...	...	335

18. Diṭṭhivisuddhiniddesavaṇṇanā

Nāmarūpapariggahakathāvaṇṇanā	...	...	350
Arūpadhammānaṃ upaṭṭhānākārakathāvaṇṇanā	...	...	356
Sambahulasuttantaśāṣṇsandanākathāvaṇṇanā	...	...	362
Upamāhināmarūpavibhāvanākathāvaṇṇanā	...	...	362

19. Kaṅkhāvitaraṇavisuddhiniddesavaṇṇanā

Paccayapariggahakathāvaṇṇanā	...	...	368

20. Maggāmaggañāṇadassanavisuddhiniddesavaṇṇanā

Sammasaṇāṇakathāvaṇṇanā	...	...	386
Cattārīsākāra-anupassanākathāvaṇṇanā	...	...	393
Indriyatikkhākāraṇanavakakathāvaṇṇanā	...	...	398
Rūpanibbattipassanākārakathāvaṇṇanā	...	...	399
Arūpanibbattipassanākārakathāvaṇṇanā	...	...	404

Mātikā

Piṭṭhaṅka

Rūpasattakasammasanakathāvaṇṇanā	...	...	405
Arūpasattakasammasanakathāvaṇṇanā	...	...	413
Udayabbayañāṇakathāvaṇṇanā	...	...	419
Vipassanupakkilesakathāvaṇṇanā	...	...	427
Maggāmaggavavatthānakathāvaṇṇanā	...	...	433

21. Paṭipadāññāḍassanavisuddhiniddesavaṇṇanā

Upakkilesavimutta-udayabbayañāṇakathāvaṇṇanā	...	...	435
Bhaṅgānupassanāññāṇakathāvaṇṇanā	...	...	439
Bhayatupaṭṭhānāññāṇakathāvaṇṇanā	...	...	445
Ādīnavānupassanāññāṇakathāvaṇṇanā	...	...	447
Nibbidānupassanāññāṇakathāvaṇṇanā	...	...	451
Muñcitukamyatāññāṇakathāvaṇṇanā	...	...	452
Paṭisaṅkhānupassanāññāṇakathāvaṇṇanā	...	...	453
Saṅkhārupekkhāññāṇakathāvaṇṇanā	...	...	455
Anulomaññāṇakathāvaṇṇanā	...	...	479
Vuṭṭhānagāminīvipassanākathāvaṇṇanā	...	...	481

22. Ññāḍassanavisuddhiniddesavaṇṇanā

Paṭhamamaggaññāṇakathāvaṇṇanā	...	...	483
Sotāpannapuggalakathāvaṇṇanā	...	...	486
Dutiyamaggaññāṇakathāvaṇṇanā	...	...	487
Tatīyamaggaññāṇakathāvaṇṇanā	...	...	488
Catutthamaggaññāṇakathāvaṇṇanā	...	...	488
Arahantapuggalakathāvaṇṇanā	...	...	489
Bodhipakkhiyakathāvaṇṇanā	...	...	489
Vuṭṭhānabalasamāyogakathāvaṇṇanā	...	...	494
Pahātabbadhammapahāṇakathāvaṇṇanā	...	...	495

Mātikā	Piṭṭhaṅka	
Pariññādikiccakathāvaṇṇanā	...	503
Pariññādippabhedakathāvaṇṇanā	...	507

23. Paññābhāvanānisamsaniddesavaṇṇanā

Ānisamsapakāsanāvaṇṇanā	...	513
Nānākilesaviddhamśanakathāvaṇṇanā	...	513
Phalasamāpattikathāvaṇṇanā	...	513
Nirodhasamāpattikathāvaṇṇanā	...	521
Āhuneyyabhāvādisiddhikathāvaṇṇanā	...	530
Nigamanakathāvaṇṇanā	...	534
Nigamanagāthāyo	...	535

Visuddhimaggamahāṭṭikāya dutiyabhāge mātikā niṭṭhitā.

Visuddhimaggamahāṭṭikāya dutiyabhāge

Sodhanapattam

479 piṭṭhe 19 pantiyaṃ “dvattiṃsajavanavīthīsū”ti asuddhapāṭho, so “dvattijavanavīthīsū”ti sodhetvā gahetabbo. Tathā hi imissāyeva ṭikāya paṭhamabhāge catutthajjhānakathāvaṇṇanāyaṃ 191 piṭṭhe “maggavīthito pubbe dve tayo javanavārā sadisānupassanāva pavattanti”ti vuttam. Tathā sārattadīpaniyā paṭhamabhāge 378 piṭṭhepi.

Visuddhimaggamahāṭikā

(Dutiyo bhāgo)

Namo tassa Bhagavato Arahato Sammāsambuddhassa.

12. Iddhividhaniddesavaṇṇanā

Abhiññākathāvaṇṇanā

365. Samvaṇṇanāvasena anantarasamādhikathāya āsannapaccakkhataṃ dīpento **“ayaṃ samādhībhāvanā”**ti āha. “Abhiññā sampādetuṃ yogo kātabbo”ti vatvā tattha payojanavisese dassetuṃ **“evañhi”**ti-ādi vuttaṃ. Kiñcāpi thiratarabhāvo, vipassanābhāvanāsukhatā ca samādhībhāvanāya ānisaṃso eva, tathāpi pañca lokiyābhiññā yathāvuttasamādhībhāvanāya ānisaṃsabhāvena pākaṭā paññātāti tāsāmyeva vasena yogino adhigatānisaṃsatā vuttā, cuddasadhā cittaparidamanena thirataratā vuttā. Lokiyābhiññāsu vasībhāvopi samādhisseva vasībhāvo, tathā ca “samāhito yathābhūtaṃ pajānāti”ti¹ vacanato **“sukheneva paññābhāvanāṃ sampādessati”**ti vuttaṃ. **Tasmāti** yasmā samādhībhāvanāya ānisaṃsalābho thirataratā, sukheneva ca paññābhāvanā ijjhati, tasmā abhiññākathaṃ tāva ārabhissāma, paññābhāvanāya okāse sampattepīti adhippāyo.

Bhagavatā pañca lokikābhiññā vuttāti sambandho. Na catukkajjhānamattameva idha sāsane sampādetabbaṃ, napi iddhividhañānameva, atha kho aññampi atthīti **uttaruttaripaṇītapaṇītadhammadesanattathāca.**

1. Sam 2. 12, 302; Sam 3. 363; Khu 10. 50; Khu 11. 38 piṭṭhesu.

Iddhivikubbananti iddhisañkhātāṃ pakativañṇajahanakiriyāṃ, idaṃ iddhīsu vikubbaniddhiyā padhānatāya vuttāṃ, iddhiṃ, vikubbanañcāti evaṃ vā attho daṭṭhabbo. Vikubbanassa viṣuṃ gahaṇampi vuttakāraṇeneva daṭṭhabbāṃ. Ākāśakasiṇavasena arūpasamāpattiyo na sambhavanti, āloka-kasiṇaṇca odātakasiṇantogadham katvā “**odātakasiṇapariyantesū**”ti vuttāṃ kasiṇānulomādicittaparidamanavidhino adhippetattā, ākāśanimmānādi-atthāṃ pana tadubhayampi icchitabbameva. **Aṭṭha aṭṭhāti** yathāvuttesu kasiṇesu ekekaṣmim aṭṭha aṭṭha samāpattiyo. **Kasiṇānulomatoti** kasiṇapaṭipāṭito, paṭipāṭi ca desanāvasena veditabbā. **Jhānānulomo** pana paṭipattivāsenapi. Ukkamaṇaṃ ukkantaṃ ukkantameva ukkantikaṃ, jhānassa ukkantikaṃ **jhānukkantikaṃ**, tato, jhānalaṅghanatoti attho. **Aṅgasāṅkantito** aṅgātikkamato. **Cittāṃ paridametabbāṃ** yadicchakaṃ yatthicchakaṃ jhānānaṃ samāpajjanādisukhatthaṃ, tesaṃ ārammaṇānaṇca sallakkhaṇatthaṃ. Evañhissa tattha visavitā samijjhatīti.

366. **Jhānaṃ samāpajjati**ti kiṃ catubbidhampi jhānaṃ samāpajjati, udāhu ekekanti? Kiñcetha yadi catubbidhampi samāpajjati, aṅgasāṅkantito viṣeso na siyā, atha ekekaṃ ārammaṇasaṅkantito. Nāyaṃ doso ābhogavasena tesaṃ viṣesasiddhito. Yadā hi kasiṇānulomameva ābhujitvā tattha tattha kasiṇe jhānāni samāpajjati, na aṅgasāṅkantiṃ, tadā kasiṇānulomo. Yadā pana aṅgasāṅkantiṃ ābhujitvā jhānāni samāpajjati, tadā aṅgasāṅkanti veditabbā. Iminā nayena kasiṇānuloma-ārammaṇasaṅkanti-ādīnampi aññamaññaṃ viṣeso veditabbo. Idaṃ kasiṇānulomaṃ nāma cittaparidamananti adhippāyo.

Tathevāti “paṭipāṭiyā aṭṭhasu kasiṇesu satakkhattumpi sahasakkhattumpi”ti etassa upasaṃhārattho tathā-saddo. Paṭilomato cettha paṭipāṭi. Tenāha “**paṭilomakkamenā**”ti. Ayañhettha attho—paṭhamāṃ odātakasiṇe jhānaṃ samāpajjati, tato lohita-kasiṇeti yāva pathavīkasiṇā vattabbā.

Punappunaṃ samāpajjananti “satakkhattuṃ sahasakkhattuṃ”ti vuttāṃ bahulākāramāha.

Tatthevāti pathavīkaṣiṇeyeva. **Tatoti** pacchā tatiyajjhānato vuṭṭhānantarakālaṃ. **Tadevā**ti pathavīkaṣiṇameva. **Tato ākiṇcaññāyatananti** tato pathavīkaṣiṇugghāṭimākāse pavattita-ākāsānañcāyatanasamāpattito vuṭṭhāya viññāṇaṇcāyatanam aṃsaṃsaṃkaritvā taṃ laṅghitvā yathāvutta-ākāsānañcāyatanaviññāṇassa abhāve pavattitam ākiṇcaññāyatanam samāpajjati. Pathavīkaṣiṇugghāṭimākāsakaṣiṇam pathavīkaṣiṇapakkhikameva hotīti vuttam **“kaṣiṇam anukkamitvā”**ti. Atha vā aṭṭhasu kaṣiṇesu kassaci ukkamanam idha kaṣiṇukkantikam nāmaṃti āha **“kaṣiṇam anukkamitvā”**ti. **Jhānukkantikanti** ettha icchitam avadhāraṇena nivattetabbam, ukkamanassa ca sarūpam dassetum **“evam kaṣiṇam”**ti-ādim vatvā puna taṃ pakāram saha nissayena sesakaṣiṇesu atidisanto **“evam āpokasiṇādi -pa- kātabbā”**ti āha. Tenāha **“iminā nāyana”**ti-ādi. Yathā paṭhamajjhānamūlakam pathavīkaṣiṇādisu jhānukkantikam dassikam, evam dutiyajjhānādimūlakampi taṃ yathāraham dassetabbam.

Tadevāti paṭhamajjhānameva. Kaṣiṇukkantikepi āpokasiṇādimūlikā yojanā vuttanayeneva kātabbā, tathā yathāraham dutiyajjhānādimūlikā.

Lohitakaṣiṇato ākiṇcaññāyatananti lohitakaṣiṇam āvajjento abhimukham katvā tassa ugghāṭanena upaṭṭhite kaṣiṇugghāṭimākāse aṃsaṃsaṃkāreṇa ākāsānañcāyatanajjhānam samāpajjitvā tattha pubbe pavattaviññāṇassa apagamam ārammaṇam katvā ākiṇcaññāyatanam samāpajjati.

Itaresanti avasiṭṭharūpāvacarajjhānānam. Na hi arūpajjhānesu aṅgasaṅkanti atthi, nāpi tāni pathavīkaṣiṇe pavattanti. Yaṃ pana aṅgārammaṇasaṅkantivacane **“nīlakaṣiṇam ugghāṭetvā ākāsānañcāyatanam”**ti-ādi vuttam, taṃ yathālābhavasena vuttam, pariyāyena vāti datṭhabbam. Nippariyāyato pana yathā aṅgasaṅkanti rūpajjhānesu eva labbhati, evam arūpajjhānesu eva ārammaṇasaṅkanti. Tassa tasseeva hi jhānassa ārammaṇantare pavatti **ārammaṇasaṅkanti**. Tenāha **“sabbakaṣiṇesu ekasseeva jhānassa samāpajjanam ārammaṇasaṅkantikam nāma”**ti.

Yathā pana “sabbakasiṇesū”ti iminā ākāsaṇiṇṇāṇakasiṇānampi saṅgaho hotīti na sakkā vattuṃ idha aṭṭhannaṃyeva kasiṇānaṃ adhigatattā, evaṃ sabbampi arūpajjhānaṃ “ekam jhānaṃ”ti na sakkā vattuṃ aṭṭhannaṃ samāpattīnaṃ vasena cittaparidamanassa icchitattā. Tasmā āruppajjhānaṃ vasena aṅgārammaṇasaṅkanti pariyāyena vuttāti veditabbaṃ. Tathā hi pītakasiṇugghāṭimākāse yaṃ paṭhamārūppaviṇṇāṇaṃ, tadārammaṇaṃ viṇṇāṇaṇcāyatanāṃ sandhāyāha **“pītakasiṇato viṇṇāṇaṇcāyatanāṃ samāpajjitvā”**ti. Iminā nayena sesadvayepi attho veditabbo.

Ekantarikavasenāti aññattho antara-saddo. Antameva antarikaṃ, ekajjhaṃ antarikaṃ etasminti ekantarikaṃ, jhānasamāpajjanaṃ, tassa vasena. Yathā aṅgānaṃ, ārammaṇassa ca ekajjhaṃ aññathā viseso hoti, tathā samāpajjanavasenāti. So pana viseso heṭṭhimānaṃ tesāṃ aṅgārammaṇānaṃ samatikkamanavasena hotīti vuttaṃ **“ekantarikavasena aṅgānaṇca ārammaṇānaṇca saṅkamanānaṃ”**ti. “Idaṃ jhānaṃ pañcaṅgikaṃ”ti-ādinā aṅgesu, “idaṃ pathavīkasiṇaṃ”ti-ādinā ārammaṇesu ca vavatthāpitesu ekajjhaṃ tesāṃ vavatthāpane na koci viseso atthīti aṭṭhakathāsu ayaṃ vidhi nābhato. Evaṇca katvā jhānukkantikādīsū paṭilomakkamena, anulomapaṭilomakkamena ca ekantarikabhāvena labbhamānampi jhānādīnaṃ ukkamaṇaṃ na uddhaṭaṃ, tehi nayehi vināpi cittaparidamaṇaṃ ijjaṭṭhāti papaṇcaparihāratthaṃ vā te aṭṭhakathāsu anāgatāti daṭṭhabbaṃ.

367. **Abhāvitabhāvano** jhānābhiññāsu akatādhikāro. Tattha upanissayarahitopīti keci. Ādibhūtaṃ yogakammaṃ ādikammaṃ, taṃ etassa atthīti **ādikammiko**, pubbe akataparicayo bhāvanaṃ anuyuñjanto. Tenāha **“yogāvacaro”**ti. **Kasiṇaparikammampi bhāro**ti dosavivajjanādividhinā kasiṇamaṇḍale paṭipatti yāva uggahanimittuppatti kasiṇaparikammaṃ, tampi nāma bhāro, pageva iddhivikubbanāti adhippāyo. **Nimittuppādananti** paṭibhāganimittuppādanaṃ. **Taṃ vaḍḍhetvā**ti taṃ nimittaṃ, bhāvanaṇca vaḍḍhetvā. Na hi bhāvanāya vināva nimittavaḍḍhanaṃ labbhati. Keci upacārasamādhim labhitvā appanāsamādhim adhigantuṃ na sakkonti, tādisāpi bahū hontevāti āha **“appanādhigamo bhāro”**ti. **Appanādhigamoti** vā aṭṭhannaṃ samāpattīnaṃ adhigamamāha. Añño va samāpattīnaṃ

upanissayo, añño abhiññānanti āha “**paridamitacittassāpi iddhivikubbanam nāma bhāro**”ti. Khippam nisanti nisāmanam jhānacakkhunā pathavīkasiṇādi jhānārammaṇassa dassanam etassāti khippanisanti, sīghataram jhānam samāpajjitā, tassa bhāvo **khippanisantibhāvo**. Ambatarunicitaṃ¹ mahāmahindattherādīhi otiṇṇaṭṭhānam **therambatthalam**. Yathā paṭipakkhaviyāyā yodhājīvā nimmalameva asitomarādīṃ gahetvā vicaranti, evaṃ bhikkhunāpi kilesaviyāyā nimmalāva jhānābhiññā vaḷañjitabbāti imamattham dassetuṃ “**tasmā**”ti-ādi vuttam.

Paṭiṭṭhābhāvoti idha parassa upaddavūpasamanam adhippetam. Tam hi khippanisantibhāvatopi garutaram accāyikakiccasādhanavasena vidhātābato durabhisambhavatarattā. Tam pana **rakkhitatthera**nidassaneneva siddhampi tato garutarena aṅgāravassaparittāṇena vibhāvetuṃ “**giri bhaṇḍavāhanapūjāya -pa- thero viyā**”ti āha. **Giri bhaṇḍavāhanapūjā** nāma cetiyagirimādiṃ katvā sakalādīpe, samudde ca yāva yojanā mahatī dīpapūjā. **Pathaviṃ māpetvāti** mārena pavattitam aṅgāravassam phuliṅgamattenapi yāva manusse na pāpuṇāti, tāvadeva ākāse pathaviṃ nimminivā.

Balavapubbayogānanti garutarūpanissayānam, iddhividhādīnam hetubhūtamahābhinihārānanti attho. **Aggasāvakaḍḍhanti ādi**-saddena ekacce mahāsāvake saṅgaṇhāti. **Bhāvanānukkamo** yathāvuttam cittaparidamanam. **Paṭisambhidāḍḍi ādi**-saddena ṭhānāṭṭhānañāṇādīnampi saṅgaho veditabbo, na sesābhiññānameva. Sāvakaṇampi hi ṭhānāṭṭhānañāṇādīni padasavasena ijjhanti. **Tasmāti** yasmā pubbahetusampannasseva yathāvuttam bhāvanānukkamaṃ vinā abhiññāyo ijjhanti, na itarassa, tasmā. **Aggidhamanādīhi** agginhi tāpanakoṭṭanādīhi. **Yathā cāti ca**-saddena lākhākārādīnam lākhakoṭṭanādīṃ avuttampi saṅgaṇhāti. **Chanda -pa-vasenāti** “chandavato ce abhiññā sijjhati, mayhampi sijjhati”ti kattukamyatāchandaṃ sīsam dhuraṃ jeṭṭham pubbaṅgamaṃ katvā, chandaṃ vā uppādetvā tam bhāvanāya mukhaṃ katvā jhānassa samāpajjanavasena. Eseva nayo sesesupi. “**Āvajjanādivasībhāvavasenā**”ti idaṃ aṭṭhasupi samāpattīsu sātisaṃ vasībhāvāpādanam sandhāya vuttam. Taṅca kho ādikammikavasena,

1. Ambataruṇacitaṃ (Syā)

na katādhikāravasenāti āha **“pubbahetu -pa- vaṭṭatī”**ti.

Pubbahetusampannassa hi yaṃ jhānaṃ pādakaṃ katvā abhiññā nibbattetabbā, tattheva sātisaṃsaṃ cīṇṇavasitāpi icchitabbā, na sabbatthevāti adhippāyo. “Catutthajjhānamatte cīṇṇavasina”ti vacanato arūpasamāpattiyo vināpi abhiññā ijjhantīti vadanti. Tampi yadi pubbahetusampannassa vasena vuttaṃ, yuttameva. Athetarassa, tesāṃ matimattaṃ. **Yathāti** yena pakārena yena vidhinā. **Etthāti** etasmim iddhividhanippādane.

368. **Tatrāti** ca tadeva paccāmasati. **Pālinayānusārenevāti** pāligatiyā anusaraṇeneva, pāṭhasaṃvaṇṇanānukkamenevāti attho. “Catutthajjhānaṃ upasampajja viharatī”ti vatvā “so”ti vuttatā āha **“adhigatacatutthajjhāno yogī”**ti. “Evaṃ samāhite”ti ettha **evaṃ**-saddo heṭṭhājjhānattayādhigamapaṭipāṭisiddhassa catutthajjhānasamādhānassa nidassanatthoti āha **“evanti catutthajjhānakkamanidassanametan”**ti, catutthajjhānassa, tassa ca adhigamakkamassa nidassanaṃ. Yena samādhānānukkamena catutthajjhānasamādhī laddho, tadubhayanidassananti attho. Tenāha **“iminā -pa- vuttaṃ hotī”**ti. Yadi “evan”ti idaṃ āgamanasamādhinā saddhim catutthajjhānasamādhānaṃ dīpeti. Satipārisuddhisamādhī eva pana iddhiyā adhiṭṭhānabhāvato padhānanti āha **“catutthajjhānasamādhinā samāhite”**ti. **Upekkhāsati**pārisuddhibhāvenāti upekkhāya janitasati pārisuddhisabbhāvena. Sabbapaccanīkadhammūpakkilesapārisuddhāya hi paccanīkasamanepi abyāvaṭṭāya pārisuddhi-upekkhāya vattamānāya catutthajjhānaṃ, taṃsāmpayuttadhammā ca supārisuddhā, suvisadā ca honti, satisīsenā pana tattha desanā katāti āha **“upekkhāsati pārisuddhibhāvena parisuddhe”**ti. Parisuddhiyā eva paccayavisesena pavattiviseso pariyodātā sudhantasavaṇṇassa nighaṃsanena pabhassaratā viyāti āha **“parisuddhattāyeva pariyodāte, pabhassareti vuttaṃ hotī”**ti.

Sukhādīnaṃ paccayānaṃ ghātenāti sukhāsomanassānaṃ, dukkhadomanassānaṃ yathākkamaṃ rāgadosapaccayānaṃ vikkhambhanena. “Sukhaṃ somanassassa paccayo, somanassaṃ rāgassa, dukkhaṃ domanassassā”ti¹ hi vuttaṃ. Yathā rāgādayo cetaso malāsucibhāvena “aṅgaṇāni”ti vuccanti, evaṃ

1. Vi-Ṭṭha 1. 124 piṭṭhe.

upagantvā kilesanaṭṭhena upakkilesāti āha “**anaṅgaṇattāyeva vigatūpakkilese**”ti. Tenāha “**aṅgaṇena hi taṃ cittaṃ upakkilissatī**”ti, vibādhīyati upatāpīyatīti attho. **Subhāvitattā**ti paṇaḥbhāvāpādanena suṭṭhu bhāvitattā. Tenāha “**vasībhāvappatte**”ti, āvajjanādinā pañcadhā, cuddasavidhena vā paridamanena vasavattitaṃ upagateti attho. **Vase vattamānaṃ hi cittaṃ** paṇaḥbhāvāpattiyā suparimadditaṃ viya cammaṃ, suparikammakatā viya lākhā **mudunti vuccati. Kammakkhameti** vikubbanādi-iddhikammakkhame. **Taṇca ubhayanti** mudutākammaniyadvayaṃ.

Nāhanti-ādīsu na-kāro paṭisedhattho. **Ahanti** satthā attānaṃ niddisati. **Bhikkhavi**ti bhikkhū ālapati. **Aññanti** idāni vuccamānacittato aññaṃ. **Ekaḍhammampi**ti ekampi sabhāvadhammaṃ na samanupassāmīti sambandho. Ayaṃ hettha attho—ahaṃ bhikkhave sabbaññutaññāṇena oloketopi aññaṃ ekaḍhammampi na samanupassāmi. **Yaṃ** vasībhāvāpādanena **bhāvitaṃ**, tathā punappunaṃ karaṇena **bahulīkataṃ**, evaṃ savisesamudubhāvappattiyā **muduraṃ**, kammakkhamatāya **kammaniyaṇca** hoti. **Yathayidaṃ cittanti** attano, tesaṇca paccakkhatāya evamāhāti. Yathā yathāvuttā parisuddhatādayo na vigacchanti, evaṃ subhāvitaṃ cittaṃ.

Tattha avatṭhitaṃ idha “ṭhitaṃ, āneñjappattan”ti ca vuttanti āha “**etesu parisuddhatādīsu ṭhitattā ṭhite, ṭhitattāyeva āneñjappatte**”ti. Yathā mudukammaññatā vasībhāvappattiyā lakkhīyanti, evaṃ vasībhāvappattipi mudukammaññatāhi lakkhīyatīti, mudukammaññabhāvena vā attano vase ṭhitattā “ṭhite”ti vuttaṃ. Yathā hi kāraṇena phalaṃ niddharīyati, evaṃ phalenāvi kāraṇaṃ niddharīyatīti niccalabhāvena avatṭhānaṃ āneñjappatti. Sā ca sampayuttadhammesu thirabhāvena, paṭipakkhehi akammaniyatāya ca sambhavantī saddhādibalānaṃ ānubhāvena hotīti “saddhādihi pariggahitattā āneñjappatte”ti saṅkhepato vuttamatthaṃ vivaritaṃ “**saddhāpariggahitaṃ hī**”ti-ādi vuttaṃ. Tattha **saddhāpariggahitanti** evaṃ subhāvitaṃ vasībhāvappattaṃ etaṃ cittaṃ ekaṃsena abhiññāsacchikaraṇīyānaṃ dhammaṇaṃ abhiññāsacchikiriyāya samvattatīti evaṃ pavattāya saddhāya pariggahitaṃ yathāvuttasaddhābalena upatthambhitaṃ. **Assaddhiyenā**ti tappaṭipakkheṇa assaddhiyena hetunā na iñjati na calati na kampati, aññadatthu upari visesāvahabhāveneṇa tiṭṭhati.

Vīriyapariggahitanti—ādīsupi iminā nayena attho veditabbo. Ayaṃ pana viseso—**vīriyapariggahitanti** vasībhāvāpādanaparidamanasāadhanena vīriyena upatthambhitam. **Satipariggahitanti** yathāvutte bhāvanābahulīkāre asammōsasādhikāya, kusalānañca dhammānaṃ gatiyo samannesamānāya satiyā upatthambhitam. **Samādhipariggahitanti** tattheva avikkhepasāadhanena samādhānena upatthambhitam. **Paññāpariggahitanti** tassā eva bhāvanāya upakārānupakāradhammānaṃ pajānanalakkhaṇāya paññāya upatthambhitam. **Obhāsagatanti** ñāṇobhāsasahagataṃ. Obhāsabhūtena hi yathāvuttasamādhānasamvaddhitena ñāṇena saṃkilesapakkhaṃ yāthāvato passanto tato utrasanto ottappanto taṃ adhibhavati, na tena abhibhūyati. Tenāha “**kilesandhakārena na iñjati**”ti. Etena ñāṇapariggahitaṃ hirottappabalaṃ dasseti.

Aṭṭhaṅgasamannāgatanti catutthajjhānasamādhinā samāhitatā, parisuddhatā, pariyodātātā, anaṅgaṇatā, vigatūpakkilesatā, mudubhāvo, kammaniyatā, āneñjappattiyā ṭhitatā, samāhitassa vā cittassa imāni aṅgānīti “samāhite”ti imaṃ aṅgabhāvena aggahetvā ṭhiti-āneñjappattiyō visum gahetvā imehi aṭṭhahi aṅgehi samannāgataṃ. **Abhinīhārakkhamanti** iddhiyidhādī-atthaṃ abhinīhārakkhamam tadabhimukhaṃ karaṇayoggaṃ. Tenāha “**abhiññāsacchikaraṇīyānaṃ dhammānaṃ abhiññāsacchikiriyyā**”ti.

Kāmaṃ nīvaraṇāni vikkhambhetvā eva paṭhamajjhānasamadhiḡamo, vitakkādiḡe vūpasame eva ca dutiyajjhānādisamadhiḡamo, tathāpi na tathā tehi dūrībhūtā apatā vā yathā catutthajjhānato, cetaso malīnabhāvasaṅkhātā-uppilābhogakarehi nīvaraṇādīhi suṭṭhu vimuttiyā tassa parisuddhi pariyodātātā ca yuttāti āha “**nīvaraṇa -pa- pariyodāte**”ti.

Jhānapaṭilābhapaccayānanti jhānapaṭilābhahetukānaṃ jhānapaṭilābhaṃ nissāya uppajjanakānaṃ. **Pāpakānanti** lāmakānaṃ. **Ichchāvacarānanti** icchāya avacarānaṃ icchāvasena otiṇṇānaṃ “aho vata mameva satthā paṭipucchitvā paṭipucchitvā bhikkhūnaṃ dhammaṃ deseyyā”ti-ādinayappavattānaṃ mānaṃ māyāsāṭṭheyyādīnaṃ. **Abhijjhādīnanti** ādi-saddenāpi tesameva saṅgaho. Abhijjhā cettha paṭhamajjhānena avikkhambhaneyyā, mānādayo ca tadekaṭṭhā

daṭṭhabbā “jhānapaṭilābhapaccayānan”ti anuvattamānattā. Vikkhambhaneyyā pana nīvaraṇaggahaṇeneva gahitā, kathamā pana paṭhamajjhānena avikkhambhaneyyā idha vigacchantīti? “Sabbe kusalā dhammā sabbākusalānaṃ paṭipakkhā”ti sallekhaṇapattivasena evaṃ vuttaṃ jhānassa aparāmaṭṭhabhāvadassanato. Ye panettha “icchāvacarānaṃ abhiijhādīnaṃ”ti imehi padehi kopa-apaccayakāmarāgabyāpādādayo gahitāti adhippāyena “jhānapaṭilābhapaccayānan”ti paṭhamā paṭikkhipitvā “jhānapaṭilābhapaccanīkānaṃ”ti paṭhoti vadanti, taṃ tesāṃ matimattaṃ tathā paṭhasseva abhāvato. Jhānapaṭilābhapaccanīkā ca nīvaraṇā ceva tadekaṭṭhā ca tesāṃ dūrībhāvaṃ vatvā puna abhāvavigamacodanāya ayujjamānattā. Nanu ca **anaṅgaṇasutta**¹ **vatthasuttesu**² ayamatto na labbhati, oḷārikānaṃyeva pāpadhammānaṃ tattha adhippetattā? Saccametamā, idha pana adhigatacatutthajjhānassa vasena vuttattā sukhumāyeva te gahitā, aṅgaṇūpakkilesatāsāmaññaṇa panettha suttānaṃ apadisaṇaṃ. Tathā hi “**suttānusārenā**”ti vuttaṃ, na pana suttavasenāti. Avassaṃ ce tamevaṃ sampaṭicchitabbaṃ adhigatajjhānānampi kesañci icchāvacarānaṃ pavattisabbhāvato.

Iddhipādabhāvūpagamenāti iddhiyā pādakabhāvassa padaṭṭhānabhāvassa upagamanena. **Bhāvanāpāripūriyāti** ito paraṃ kattabbassa abhāvavasena abhinīhārakkhamabhāvanāya paripuṇṇattā. **Paṇītabhāvūpagamenāti** tato eva padhānabhāvaṃ nītatāya uttamaṭṭhena, atittikaraṭṭhena ca paṇītabhāvassa upagamanena. Ubhayañcetamā ṭhitiyā kāraṇavacanāṃ paripuṇṇāya bhāvanāya paṇītabhāvappattiyā “**ṭhite**”ti. “**Āneñjappatte**”ti idamā ṭhitiyā visesaṇaṃ. Tenāha “**yathā āneñjappattaṃ hoti, evaṃ ṭhite**”ti. Imasmiṃ pakkhe “ṭhite āneñjappatte”ti ubhayamekaṃ aṅgaṃ, “**samāhite**”ti pana idampi ekamaṅgaṃ. Tenevassa paṭhamavikappatto visesaṃ sandhāyāha “**evampi aṭṭhaṅgasamannāgatan**”ti.

Dasa-iddhikathāvaṇṇanā

369. **Nipphatti-atthenāti** sijjhanatṭhena. **Paṭilābhatṭhenāti** pāpuṇanatṭhena. **Tanti** kāmītaṃ vatthum. **Samijjhatīti** nipphajjati. Pabbajjamā ādim katvā yāva

1. Ma 1. 29 piṭṭhe.

2. Ma 1. 43 piṭṭhe.

jhānamaggā idha **nekkhammaṃ**. **Ijjhatīti** pāpuṇīyati. **Paṭiharatīti** **pāṭihāriyanti** yasmā paṭipakkhaṃ harati apaneti, tasmā pāṭihāriyaṃ. Attano paṭipakkhaṃ haratīti pāṭihāriyaṃ, nekkhammādi, paṭihāriyameva pāṭihāriyaṃ, yathā “vekataṃ, vesaman”ti ca.

Ijghanatṭhenāti nipphajjanatṭhena. **Upāyasampadāyāti** sampanna-upāyassa ñāyārambhassāti attho. **Ijjhatīti** pasaveti¹. **Sīlavāti** ācārasīlena sīlavā. **Kalyāṇadhammoti** dasakusalakammamapathavasena sundaradhammo. Sīlasampattiyaṃ vā **sīlavā**. Dānādisesapuññakiriyavatthuvasena **kalyāṇadhammo**. **Paṇidahissatīti** patthessati.

Ijjhantīti vadḍhanti, ukkaṃsaṃ pāpuṇantīti attho. Sāṭisayanipphajjanapaṭilābhasijjhanabuddhi-atthe hi iddhi vuttā. **Sā dasavidhāti** sabbā iddhiyo ānetvā atthuddhāravasena idhādhippetam iddhiṃ dassetum vuttam. Bahubhāvādikassa adhiṭṭhānam adhiṭṭhahanam etissā atthīti **adhiṭṭhānā**. Vividham rūpanimmānasaṅkhātam kubbanam etissā atthīti **vikubbanā**. **Manomayāti** jhānamanena nibbattibhāvato manomayā. Ñāṇassa vipphāro vegāyitattam etissā atthīti **ñāṇavipphārā**. Ariyānam ayanti **ariyā**. Yato kutoci kammavipākato jātā iddhi **kammavipākajā**. Sāṭisayapuññanibbattā iddhi **puññavato iddhi**. Kammavipākajā iddhi jātiyo paṭṭhāya hoti, itarā yadā tadā puññassa vipaccanakāleti evam vā imāsaṃ viseso veditabbo. Āthabbanavijjābhiniḥḥattā **vijjāmayā**. **Sammāpayogo** upāyapayogo ñāyārambho.

370. **Pakatiyā ekoti** sabhāvena eko. **Bahukanti** bahum. Tena aggahitaparicchedam adhiṭṭhātābassa anekabhāvam dassetvā puna paricchedato dassetum “**sataṃ vā**”ti-ādi vuttam. **Āvajjatīti** parikamma-saṅkhātēna ābhogena ābhujati bhāvirūpe tena² parikammamanasikāreṇa manasi karoti. **Ñāṇena adhiṭṭhātīti** tathā parikammaṃ katvā abhiññāñāṇena yathādhippete bahuke adhiṭṭhātī³, adhiṭṭhānacittēna saheva bahubhāvāpattito bahubhāvāpādakam iddhividhañāṇam pavattento ca tathā adhiṭṭhātīti vuccati. Sesesupi eseṇa nayo.

1. Phalam deti (Sī, Syā)

2. Bhāviyupetena (Ka)

3. Adhiṭṭhātīti (Sī, Syā)

Evanti pakārattho evaṃ-saddo, tena sabbampi adhiṭṭhānappakāraṃ saṅgaṇhāti. **Adhiṭṭhānavasenāti** “ñāṇena adhiṭṭhātī”¹ ti evaṃ vutta-adhiṭṭhānavasena nipphannattā.

371. **Pakativāṇṇanti** pakatisaṇṭhānaṃ attano pākatarūpaṃ. **Pakativāṇṇavijahanavikāravasenāti** attano pakativāṇṇavijahanapubbakassa kumārakavaṇṇādivaṇṇavikārassa vasena.

372. **Imamhā kāyāti** paccakkhabhāvena “imamhā” ti vuttā bhikkhussa karajakāyā. **Aññaṃ kāyanti** aññaṃ iddhimayaṃ kāyaṃ. Tato eva iddhimayarūpavantatāya **rūpiṃ**. Abhiññāmanena nibbattattā **manomayaṃ**. **Nipphattivasenāti** nipphajjanavasena. Abhiññāṇassa hi yathā manomayo kāyo nipphajjati, tathā pavatti **manomayiddhi**. Eseva nayo sesesupi. Yadi evaṃ kathamayameva manomayiddhī? Ruḥhīvesā veditabbā yathā “manomayo attabhāvo” ti, yathā vā “gosamañña visāṇādimati piṇḍe”. Atha vā abbhantarato nikkhante², iddhimatā ca ekantasadise imasmiṃ nimmāne supākaṭo manasā nibbattitabhāvoti yathā sātisayo manomayavohāro, na tathā aññaṃsu adhiṭṭhānavikubbaniddhīsu samaññantaravantāsūti veditabbaṃ.

373. **Ñāṇupattito pubbe vāti** arahattamaggañāṇupattito pubbe vā vipassanākkhaṇe, tatopi vā pubbe antimabhavikassa paṭisandhiggahaṇato paṭṭhāya. **Pacchā vā** yāva khandhapariniḥṣāṇā. **Taṅkhaṇe vā** maggupattisamaye. **Ñāṇānubhāvanibbatto visesoti** sūriyassa utṭhitatṭhāne, samantato ca āloka karaṇasamatthatā viya tasseeva ñāṇassa ānubhāvena nibbatto sabbaso pahātabbapahānabhāvetabbabhāvanāpāripūrisaṅkhāto viseso. Vatthūni pana anantarāyatāvasena āgatāni. **Aniccānupassanāyāti** saṅkhāre aniccato anupassantiyā balavavipassanāya. Āraddhaviṇṇaṇassa hi yathāvuttavipassanāya pavattikkhaṇe tato pubbe, pacchā ca pakiṇṇakasammasanavāre niccasaññāya pahānaṭṭho ijjhati. Eseva nayo sabbattha. Kāmaṃ ettakāya saṅkhepatathāyapi adhippetattho

1. Khu 9. 385 piṭṭhe.

2. Nikkhanto (Syā)

pakāsitova, vitthāarakathāya pana vibhūtataro hotīti āha “**vitthārena kathetabban**”ti.

Gabbhagatassevāti anādare sāmivacanam. **Vuttanayenā**ti “pacchimabhavikassā”ti-ādinā **bākkulattheravatthumhi** vuttanayena.

Dārubhāram katvāti dārubhāram sakaṭe katvā, āropetvāti attho. **Ossajjitvā**ti chaḍḍetvā. **Sakaṭamūleti** sakaṭasamīpe. **Vālayakkhānucariteti** kururehi yakkhehi anuvicaritabbe. Yakkhapariggahitañhi rājagahanagaraṃ.

374. **Samādhitoti** paṭhamajjhānādisamādhito. **Pubbeti** upacārajjhānakkhaṇe. **Pacchāti** samāpattiyā ciṇṇapariyante. **Taṅkhaṇeti** samāpannakkhaṇe. **Samathānubhāvanibbatto visesoti** tasmiṃ tasmiṃ jhāne samādhitejena nibbatto nīvaraṇavikkhambhanavitakkādisamatikkamasaññāvedayitanirodhaparissaya sahanādiko viseso.

Kapotakandarāyanti evaṃnāmake araṇṇavahāre. **Juṇhāya rattiyā**ti candālokavatiyā rattiyā. **Navoropitehi kesehīti** itthambhūtalakkhaṇe karaṇavacanam. **Yassāti** pahārassa. **Tassāti** yakkhassa. Khippanisantibhāvassa ukkaṃsagatatā thero tasmiṃ paharante eva samāpattiṃ samāpajjīti āha “**paharaṇasamaye samāpattiṃ appesī**”ti. Pāliyaṃ pana “nisinno hoti aññataram samādhim samāpajjitvā”ti¹ vuttam. Ime pana therā samāpattito vuṭṭhānasamakālam tena pahāro dinnoti vadanti.

Sañjīvattheranti kakusandhassa bhagavato dutiyaṃ aggasāvakaṃ mahātheraṃ sandhāyāha. So hi āyasmā araṇṇādīsu yattha katthaci nisinno appakasireneva nirodham samāpajjati, tasmā ekadivasam aññatarasmim rukkhāmūle nirodham samāpajji, tam sandhāya vuttam “**nirodhasamāpannan**”ti-ādī. Cīvare aṃsumattampi na jhāyittha, sarīre kā kathā. Teneva hi thero “sañjīvo”tveva paññāyittha. **Ayamassāti** assa āyasmato sañjīvattherassa yo nirodhasamāpattiyaṃ aggiparissayābhāvo, ayaṃ

1. Khu 1. 123 piṭṭhe Udāne.

samādhivipphārā iddhīti yojanā. Kathaṃ pana nirodhasamāpattiyaṃ samādhivipphārasambhavoti āha “**anupubba -pa- nibbattattā**”ti.

Paṭhamam̐ ṭhapitabhaṇḍakassāti sabbapaṭhamam̐ ṭhapitabhaṇḍakassa. Tañhi gahaṇakāle sabbapacchimam̐ gayhati. **Kālaparicchedavasena**ti “ettake kāle gate vuṭṭhahissāmī”ti samāpattito pubbe katakālaparicchedavasena. **Bhītā viravimsūti** rattandhakāre rūpadassanena “pisāco uṭṭhahatī”ti maññamānā. Ettakehi nāma bhaṇḍakehi ajjhotthaṭo nibbikāro “aho mahānubhāvo, aho vivekavāsī”ti ca **theragatena pasādena**.

Tattatelakaṭāhanti ādhārasīsena ādheyyamāha, kaṭāhe tattatelaṃ kaṭāhena āsiñcīti adhippāyo. **Vivaṭṭamānanti** katthacipi alaggaṇavasena bhassantaṃ.

Saparivārāti pañcahi itthisatehi saparivārā. **Rājānam̐ mettāya pharīti** odissakamettāsamāpattiyā rājānam̐ phusi. **Khipitunti** vijjhitaṃ. **Oropetunti** sarasannāham̐ paṭisaṃharitaṃ.

375. **Paṭikkūlādīsūti** anīṭṭhādīsu. Anīṭṭham̐ hi paṭikkūlaṃ, amanuññampi “paṭikkūlaṃ”ti vuccati. **Ādi**-saddena apaṭikkūlādīṃ saṅgaṇhāti. **Tatthāti** paṭikkūlārammaṇe. **Upekkhakoti** chaḷaṅgupekkhāya upekkhako. **Tatthāti** paṭikkūlāpaṭikkūlabhede vatthusmiṃ. **Satoti** sativepullappattiyā satimā. **Sampajānoti** paññāvepullappattiyā sampajānakārī. **Ayanti** ayaṃ paṭikkūlādivatthūsu apaṭikkūlasaṇṇīvihārādikā khīṇāsavānaṃ aggaṃaggādhigamasiddhā cittissariyatā. Tenāha “**cetovasippattānam̐ -pa-vuccatī**”ti.

Anīṭṭhe vatthusmiṃ sattasaṇṇite **mettāpharaṇam̐ vā** dhātuso paccavekkhaṇāya **dhātumanasikāram̐ vā** gūthādike dhātumanasikāram̐ karontoti yojetabbarṃ. **Apaṭikkūlasaṇṇī viharatīti** hitesitāya, dhammasabhāvacintanāya ca na paṭikkūlasaṇṇī hutvā iriyāpathavihārena viharati. **Itṭhe vatthusmiṃ** nātimittādike. Kesādi-asucikoṭṭhāsamattamevāti **asubhapharaṇam̐ vā** asubhamanasikāram̐ vā. Tattha rūpadhammajātaṃ **aniccanti**-ādi-attho iti-saddo, tasmā aniccadukkhānattavipariṇāmadhammoti

manasikāraṃ vā karontoti yojanā. **Paṭikkūlapaṭikkūlesūti** itthāniṭṭhāni vatthūni ekajjhaṃ gahetvā vadati. Esa nayo itarattha. Yaṃ vā sattānaṃ paṭhamāṃ paṭikkūlato upaṭṭhitameva pacchā apaṭikkūlato upatiṭṭhati, yañca apaṭikkūlato upaṭṭhitameva pacchā paṭikkūlato upatiṭṭhati, tadubhayepi khīṇāsavo sace ākaṅkhati, vuttanayena apaṭikkūlasaṅgī vā vihareyya, paṭikkūlasaṅgī vāti ayamariyiddhi vuttā.

Cakkhunā rūpaṃ disvāti kāraṇavasena “cakkhū”ti laddhavohārena rūpadassanasamatthena cakkhuviññāṇena, cakkhunā vā kāraṇabhūtena, dvārabhūtena vā rūpaṃ passitvā. **Neva sumano hotīti** gehassitasomanassassāyaṃ paṭikkhepo, na nekkhammapakkhikāya kiriyāsomanassavedanāya. **Chalaṅgupekkhanti** itthāniṭṭhachalaṅrammaṇāpāthe¹ parisuddhapakatibhāvāvijahanalakkhaṇaṃ chasu dvāresu pavattiyā “chalaṅgupekkhā”ti laddhanāmaṃ tatramajjhātupekkhaṃ. Yathāvuttamatthaṃ pāḷiyā samatthetum “**paṭisambhidāya**”ti-ādi vuttaṃ.

376. **Pakkhī-ādīnanti ādi-**saddena devādīnaṃ saṅgaho. **Vehāsagamanādikāti** pana **ādi-**saddena cakkhuvisuddhi-ādīnaṃ saṅgaṇhāti. Kusalakammena nibbattitvāpi akusalavipākānubhāvena sukhasamussayato vinipatitattā **vinipātikānaṃ**. **Jhānanti** abhiññāpattaṃ jhānaṃ sandhāyāha. Vipassanāpi ukkaṃsagatā ubbegapītisahitā ākāse laṅghāpanamattāpi hotīti vuttaṃ “**vipassanaṃ vā**”ti. “**Paṭhamakappikānaṃ**”ti idaṃ “ekaccānaṃ manussānaṃ”ti imassa visesanaṃ daṭṭhabbaṃ. **Evamādīnanti ādi-**saddena punabbasumātādīnaṃ saṅgaho daṭṭhabbo.

377. **Vehāsanti** bhummatthe upayogavacanaṃ, accantasāmyoge vā. Cakkavattī hi cakkaratanaṃ purakkhatvā attano bhavanato abbhuggantvā ākāse neva sinerum padakkhiṇaṃ katvā sakalacakkavāḷaṃ anusaṃyāyatīti. **Assabandhāti** assapālā, ye assānaṃ yavadāyakā. Tathā **gobandhā**.

Cakkavattī-ādīnaṃ puññiddhiyā vitthāriyamānāya atipapañco hotīti puññavato iddhiṃ lakkhaṇato dassentena “paripākaṃ gate puññasambhāre

1. Itthāniṭṭhachalaṅrammaṇāpāthechi (Ka)

ijjhanakaviseso”ti vatvāpi jotikādīnaṃ puññiddhiṃ ekadesena dassetuṃ “**ettha cā**”ti-ādi vuttaṃ. Tattha **suvaṇṇapabbato**ti sabbasuvaṇṇamayo pabbato. Tassa kira gahitagahitaṭṭhāne odhi na paññāyati. **Ekasītāmatteti** ettha **sītā** nāma kasanavasena naṅgalassa gatamaggo. **Tumbari** nāma ālhakaṃ. **Cuddasa maggā**ti catuddasa kasanamaggā.

378. **Vijjam pariḷapitvā**ti gandhārīvijjādikaṃ attano vijjam katūpacāraṃ parivattetvā mantapaṭhanakkamena paṭhitvā.

379. **Sammāpayogenā**ti upāyapayogena, yathā yathicchitatthasiddhi hoti, tathā pavattitañyārambhena. **Tassa tassa kammassā**ti¹ yathādhīppetassa nipphādetabbakammasa². **Ettha cā**ti “tattha tattha sammāpayogappaccayā ijjhanatṭhena iddhi”ti³ imissā dasamāya iddhiyā niddeseṇi. **Purimapāḷisadisāvā**”ti samādhivipphāra-iddhi-ādīnaṃ niddesasadisāva. **Sakaṭabyūhādikaraṇavasenā**ti sakaṭabyūhacakkabyūhapadumabyūhādīnaṃ saṃvidhānavasena nibbattavisesoti sambandho. Gaṇitagandhabbādi **sippakammaṃ**. Sallakattakādi **vejjakammaṃ**. Irubbedādīnaṃ **tiṇṇaṃ vedānaṃ**.

“Ekopi hutvā bahudhāva hoti”ti-ādīnā⁴ adhiṭṭhānidhiyā eva gahitattā āha “**adhiṭṭhānā iddhiyeva āgatā**”ti. **Imasmim paṇattheti** imasmim abhiññānisamsasaṅkhāte, iddhividhasaṅkhāte vā atthe.

380. “Ekavidhena nāṇavatthun”ti-ādīsu koṭṭhāsatto vidha-saddo, “vividhampi senābyūhaṃ dasseti”ti-ādīsu vikappatto, tadubhayampettha yujjati dasseto āha “**iddhividhāyati iddhikoṭṭhāsāya, iddhivikappāya vā**”ti. Iddhi hi abhiññāsu eko koṭṭhāso, vakkhamānehi bhedehi anekappabhedā ca. **Vuttappakārasenā**ti vuttassa cuddasappakārassa, cittaparidamanassa samāhitatādippakārassa ca vasena. “Iddhividhāyā”ti tadatthassa sampadānavacananti āha “**iddhividhādhigamatthāyā**”ti. “**Kasiṇārammaṇato apanetvā**”ti idaṃ

1. Dhammassa (Sī)

2. Nipphādetabbadhammassa (Sī)

3. Khu 9. 391 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge.

4. Dī 1. 73, 74; Ma 1. 98; Saṃ 3. 247, 247; Khu 9. 107, 385 piṭṭhādīsu.

5. Abhi 2. 323 piṭṭhe.

6. Khu 9. 388 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge.

abhiññāpādakaparikkamacittānaṃ samānasantānatāya vuttaṃ,
 nāparikkamacittassa kaṣiṇārammaṇattā. **Iddhividhābhimukhaṃ pesetīti**
 nipphādetabbassa iddhividhassa abhimukhabhāvena pavatteti. Yaṃ hi
 “sataṃ homī”ti-ādinā parikkamacittassa pavattanaṃ, tadevassa
 abhinīharaṇaṃ, iddhividhābhimukhapesanañca tatheva iddhividhassa
 pavattanato abhininnāmanaṃ idha parikkamacittassa iddhividhe adhimuttīti
 āha “**adhigantabba-iddhipoṇaṃ iddhipabbhāraṃ karotī**”ti. Idha
 paccanubhavanaphusaṇā sacchikiriyāpattipariyāyā evāti dassento “**pāpuṇātīti**
attho”ti āha. **Assāti** iddhividhassa.

Ekopīti pi-saddo vakkhamānaṃ bahubhāvaṃ upādāya sampiṇḍanattho.
 So hissa paṭiyogī “ekopi hutvā bahudhā hoti, bahudhāpi hutvā eko hoti”ti.
 So ca kho bahubhāvaṃ nimminivā ṭhitassa antarāva ekabhāvūpagamo.
 Yathākālaparicchedaṃ pana saraseneva ekabhāvūpagamo idha nādhippeto
 aniddhinimmānabhāvato. Tampi pubbekatakālaparicchedavasena siddhattā
 iddhānubhāvoyevāti keci. Aṭṭhāne vāyaṃ **pi**-saddo, eko hutvā bahudhāpi
 hoti, bahudhā hutvā ekopi hotīti sambandho. Imasmiṃ pakkhe pi-saddo
 vakkhamānaṃ ekabhāvaṃ upādāya “sampiṇḍanattho”ti vatvā “so hī”ti-ādi
 sabbaṃ yathārahaṃ vattabbaṃ. Bahubhāvanimmāne payojanaṃ dassetuṃ
 “**bahūnaṃ santike**”ti-ādi vuttaṃ. Tattha **bahūnaṃ santiketi** attanā
 nimmitānaṃ bahūnaṃ samīpe, tehi parivārīto hutvāti adhippāyo. **Vā**-saddo
 avuttavikappattho, tena “dhammaṃ vā kathetukāmo”ti evamādi saṅgayhati.
 “**Ñāṇena adhiṭṭhahanto** evaṃ hoti”ti ānetvā sambandhitabbaṃ.

381. Bhavati ettha iddhīti **bhūmiyo**, jhānāni. **Etthāti** ca hetumhi
 bhumavacanaṃ. Vivekato jātā bhūmi **vivekajabhūmi**. Vivekajaṃ hi
 paṭhamāṃ jhānaṃ nīvaraṇavivekasambhūtattā. Pītisukhabhūtā bhūmi
pītisukhabhūmi. Dutiyajjhānañhi pītisukhabhūmibhūtañceva¹
 pītisukhasañjātāñca samādhivasena. Upari dvīsupi eseṇa nayo.
Iddhilābhāyāti iddhiyā adhigamāya. **Iddhipaṭilābhāyāti** iddhiyā punappunaṃ
 labhamānāya, bahulīkaraṇāyāti attho. **Iddhivikubbanatāyāti** iddhiyā
 vividharūpakāraṇāya, vikubbaniddhiyāti

1. Pītisukhabhūtañceva (Sī, Syā)

attho. **Iddhivisavitāyāti** iddhiyā vividhānisamsapasavanāya. **Iddhivasitāyāti** iddhiyā khippanisanti-ādibhāvāvahavasībhāvatthāya. **Iddhivesārajyāyāti** iddhiyā paṭipakkhadūrībhāvena vigatasamkilesatāya suṭṭhu visāradabhāvāya. Catutthajjhānaṃ tāva iddhiyā bhūmi hotu tattha patiṭṭhāya nipphādetabbato, itarāni pana kathanti āha “**ettha cā**”ti-ādi. Tattha tīṇi jhānāni sambhārabhūmiyoti veditabbānīti sambandho. Tatiyajjhāne sukhapharaṇena, paṭhamadutiyesu pītipharaṇena sukhapharaṇena ca hetubhūtenāti yathārahavasena yojanā. Pharaṇaṃ cettha jhānassa subhāvitabhāvena sātisayānaṃ pītisukhānaṃ vasena jhānappaccayādinā sahaajātanāmākāyassa paribrūhanaṃ, rūpakāyassa ca taṃsamutṭhānehi paṇītarūpehi paripphuṭatā. Tenāha bhagavā “pītisukhena abhisandeti parisandeti paripūreti parippharati”ti¹. **Sukhasaññanti** jhānasukhena sahagataṃ saññaṃ. **Lahusaññanti** taṃsampayuttalahutāsahagataṃ saññaṃ. **Okkamitvāti** anupavisitvā. Tesu hi jhānesu sātisayāya lahutāya sampayuttaṃ sukhaṃ santānavasena pavattento yogī taṃ samokkanto viya hotīti evaṃ vuttaṃ. Saññāsīsenā niddeso. Jhānasampayuttā hi lahutā vināpi iddhiyā ākāsaṃ laṅghāpanappamāṇappattā viya hoti. Lahubhāvaggahaṇeneva cettha mudukammaññabhāvāpi gahitā eva. Tenāha “**lahumudukammaññākāyo hutvā**”ti.

Iminā pariyāyenāti tiṇṇaṃ jhānaṇaṃ samāpajjanena sukhalahubhāvappattanāmarūpakāyassa sati cittaparidamane catuttham jhānaṃ sukheveva iddhipaṭilābhāya samvattatīti iminā pariyāyena. Pakatibhūmiyā hi adhiṭṭhānabhūtā sambhārabhūmiyo pākārassa nemippadeso viyāti.

382. Iddhipādaniddese **cattāro**ti gaṇanaparichedo. **Iddhipādāti** ettha ijjhatīti iddhi, samijjhati nipphajjatīti attho. Ijjhanti vā etāya sattā iddhā vuddhā ukkaṃsagatā hontīti iddhi. Paṭhamenatthena iddhi eva pādoti iddhipādo, iddhikoṭṭhāsoti attho. Dutiyenatthena iddhiyā pādoti iddhipādo. **Pādoti** patiṭṭhā, adhigamūpāyoti attho. Tena hi uparūparivisesasaṅkhātāṃ iddhiṃ pajjanti pāpuṇanti. Ayaṃ tāva aṭṭhakathānayo. Tattha iddhi-saddassa paṭhamo kattu-attho, dutiyo

1. Dī 1. 70; Ma 1. 344 piṭṭhādīsu.

karaṇattho vutto. Pāda-saddassa eko karaṇatthova. Pajjitabbāva iddhi vuttā, na ca ijjhantī, pajjitabbā ca iddhi pajjanakaraṇena pādena samānādhikaraṇā hotīti paṭhamena atthena “iddhi eva pādo iddhipādo”ti na sakkā vuttum. Tathā iddhikiriyākaraṇena sādhetabbāva vuddhisāṅkhātā iddhi pajjanakiriyākaraṇena pajjitabbāti dvinnam karaṇānam na asamānādhikaraṇatā sambhavatīti dutiyenatthena “iddhiyā pādo iddhipādo”ti ca na sakkā vuttum. Tasmā paṭhamenatthena samānādhikaraṇasamāso, dutiyena sāmivacanasamāso na yujjatīti paṭhamenatthena iddhiyā pādo iddhipādo, dutiyenatthena iddhi eva pādo iddhipādoti samāso yutto, yathāvuttopi vā, pādassa ijjhamānakoṭṭhāsa-ijjhanakaraṇūpāyabhāvato.

Pubbabhāgachandavasena **chandahetuko**. Sampayuttachandavasena **chandādhiko**. Pubbābhisaṅkhāravasena eva pana saha-jātachandassāpi adhikatā veditabbā. Atha vā “chandañce bhikkhu adhipatiṃ karitvā labhati samādhim, labhati cittassekaggatam, ayam vuccati chandasamādhī”ti imāya pāḷiyā chandādhipatisamādhī **chandasaṃdhīti** adhipati-saddalopam katvā samāso vuttoti viññāyati. Adhipatisaddatthadassanavasena pana **aṭṭhakathāyam** “chandahetuko chandādhiko vā samādhī”ti vuttam. Tenevāha “**chadam adhipatiṃ karitvā**”ti-ādi. **Padhānabhūtā**ti vīriyabhūtāti keci vadanti. Saṅkhatasaṅkhāranivattanattham pana **padhānaggahaṇam**. Atha vā tam tam visesaṃ saṅkharotīti **saṅkhāro**, sabbampi vīriyam. Tattha catukiccasādhakato aññassa nivattanattham **padhānaggahaṇam**. **Padhānabhūtā** seṭṭhabhūtāti attho. Catubbidhassa pana vīriyassa adhippetattā bahuvacananiddeso. Yo pana “iddhiyā pādo iddhipādo”ti evam samāsayanāvasena pādassa upāyattham gahetvā iddhipādattho vutto, so paṭilābhapubbabhāgānam kattukaraṇiddhibhāvaṃ, “chandiddhipādo”ti-ādinā¹ vā abhidhamme āgatattā chandādīhi iddhipādehi sādhetabbāya vuddhiyā kattiddhibhāvaṃ, chandādīnam karaṇiddhibhāvañca sandhāya vuttoti veditabbo.

Vīriyiddhipāde “**vīriyasamādhipadhānasaṅkhārasamannāgatan**”ti dvikkhattum vīriyam āgatam. Tattha purimam samādhivisesanam vīriyādhipati samādhī **vīriyasamādhīti**. Dutiyam samannāgamaṅgadassanam. Dve eva hi sabbattha samannāgamaṅgāni

1. Abhi 2. 232 piṭṭhe.

samādhi, padhānasaṅkhāro ca. Chandādayo samādhivisesanāni, padhānasaṅkhāro pana padhānavacaneneva visesito, na chandādīhīti na idha vīriyādhipatitā padhānasaṅkhārassa vuttā hoti. Vīriyaṅca samādhim visesetvā ṭhitameva samannāgamaṅgavasena padhānasaṅkhāravacanena vuttanti nāpi dvīhi vīriyehi samannāgamo vutto hotīti. Yasmā pana chandādīhi visitṭho samādhi, tathā visitṭheneva ca tena sampayutto padhānasaṅkhāro, sesadhammā ca, tasmā samādhivisesanānam vasena cattāro iddhipādā vuttā. Visesanabhāvo ca chandādīnam taṁtaṁnavassayavasena hotīti.

Atha vāti-ādinā nissayaṭṭhepi pāda-sadde upāyaṭṭhena chandādīnam iddhipādātā vuttā. Teneva abhidhamme uttaracūḷabhājanīye “cattāro iddhipādā chandiddhipādo”ti-ādinā¹ chandādīnameva iddhipādātā vuttā. Pañhāpucchake ca “cattāro iddhipādā idha bhikkhu chandasamādhī”ti-ādināva² uddeśam katvāpi puna chandādīnamyeva kusalādibhāvo vibhatto. Upāyiddhipādadassanattameva hi sutte, abhidhamme ca nissayiddhipādadassanam katam, aññathā catubbidhatā na hotīti.

383. **Chandādīni aṭṭhāti** chandasamādhī vīriyasamādhī cittasamādhī vīmaṁsāsamādhīti evaṁ chandādīni aṭṭha. Kāmaṁ cettha catūsupi ṭhānesu samādhī samādhī eva, tathāpi iddhiṁ uppādetukāmatāchandasahitova samādhī iddhipaṭilābhāya saṁvattati, na kevalo. Evaṁ vīriyasamādhī-ādayopi. Tasmā chandādisahitā ete cattāro ca samādhī, chandādayo ca cattāroti aṭṭha pajjati iddhi etehi pāpuṇīyati, sayam vā pajjanti iddhipaṭilābhāya sampajjantīti **padānīti** vuccanti. Tenāha “**iddhipaṭilābhāya saṁvattantī**”ti. Yam pana pāḷiyam “chando na samādhī”ti-ādi, taṁ yadipi chandādayo samādhisahitāva iddhiṁ nipphādentī, tathāpi visum nesam padabhāvadassanam. **Ekato niyuttova**, na ekeko hutvāti adhippāyo. **Niyuttovāti** sahito eva, na viyutto.

384. **Anonatanti** na onatam, vīriyena paggaḥitattā alīnanti attho. Tenāha “**kosajje na iñjati**”ti, kosajjanimittam na

1. Abhi 2. 232 piṭṭhe.

2. Abhi 2. 233 piṭṭhe.

calatīti attho. Uddham natam **unnatam**, uddhatam vikkhattam. Na unnatam **anunnatam**, avikkhattam, samāhitanti attho. Tenāha “**uddhacce na iñjati**”ti. Abhisāṅgavasena natam abhinatam, na abhinatam **anabhinatam**, arattam. Apagamanavasena natam apanatam, kodhavasena vimukham. Na apanatam **anapanatam**, aduṭṭham. Diṭṭhiyā “aham, maman”ti nissayavasena na nissitanti **anissitam**. Chandarāgavasena na paṭibaddhanti **appaṭibaddham**. **Rāgo** kevalam āsattimattam, **chandarāgo** pana bahalakilesa. Tathā hissa dūre ṭhitampi ārammaṇam paṭibaddhameva. **Vippamuttanti** visesato pamuttam. Jhānānam kāmarāgapaṭipakkhatāya āha “**kāmarāge**”ti. **Visamyuttanti** vivittam saṁkilesato, na vā samyuttam catūhipi yogehi. **Vimariyādikatam** kilesamariyādāya, yathā īsakampi kilesamariyādā na hoti, tathā paṭipannam. **Ekattagatanti** ekaggatam upagatam accantameva samāhitam. Tato eva **nānattakilesehi** nānāsabhāvehi kilesehi **na iñjati**.

Esa atthoti kosajjādinimittam. Imassa cittassa āneñjanattho siddho eva āneñjappattiyā pakāsanavasena dassitattā. **Puna vuttoti** iddhiyā bhūmipādapadadassanappasaṅgena “imāni mūlāni nāmā”ti mūlabhāvadassanattham puna vutto. **Purimoti** “saddhādīhi pariggahitattā”ti-ādinā pubbe chadhā dassitanayo. **Ayanti** adhunā soḷasadhā dassitanayo. Suttanaye, paṭisambhidānaye ca dassite tattha sammoho na hoti. Na adassiteti āha “**ubhayattha asammohatthan**”ti.

385. **Ñāṇena adhiṭṭhahantoti** “katham panāyam evam hoti”ti ettha pubbe attanā vuttapadam uddharati adhiṭṭhānavidhiṁ dassetum “**abhiññāpādakam jhānam samāpajjitvā vuṭṭhāyā**”ti. Ettha anupubbena cattāri jhānāni samāpajjitvā catutthajjhānato vuṭṭhāyāti keci, tam ayuttam. Yathicchitajjhānasamāpajjanatthañhi cittaparidamanam, catutthajjhānameva ca abhiññāpādakam, na itarāni. **Parikammam katvāti** pādakajjhānato vuṭṭhāya kāmāvacaracittena “sataṁ homī”ti-ādinā cintanamevettha parikammakaraṇam, tathāvajjanameva ca āvajjanam. **Dutiyaṃpīti** pi-saddo samuccayattho, tena tatiyampi, tato bhiyyopīti imamattham dīpeti. Yathā hi jhānabhāvanā, evamabhiññābhāvanāpi. “**Ekavāram dhevāran**”ti idampi nidassanamattam daṭṭhabbam. **Nimittārammaṇanti** paṭibhāganimittārammaṇam. **Parikammacittānīti** ettha ekekassa parikammacittassa

satārammaṇatā daṭṭhabbā “sataṃ homī”ti pavattanato. **Sahassārammaṇānī**ti etthāpi eseva nayo. **Vaṇṇavasenā**ti attanā parikappitavaṇṇavasena. **No paṇṇattivasenā**ti na sattapaṇṇattivaseṇa. **Taṃ** adhiṭṭhānacittam **appanācittamivā**ti ivaggahaṇam abhiññācittassa jhānacittassa paṭhamuppattisadisabhāvato vuttam, na tassa appanābhāvato. **Rūpāvacaracattutthajjhānikanti** rūpāvacaracattutthajjhānavantam, tena sampayuttam.

386. Yadi evaṃ “āvajjitvā ñāṇena adhiṭṭhātī”ti paṭisambhidāvacanam kathanti āha “**yampi**”ti-ādi. **Tatrāpī**ti paṭisambhidāyampi. **Āvajjatī**ti “bahukam āvajjati”ti idam paṭhapadam **parikammavaseneva vuttam**, na āvajjanavasena. **Āvajjitvā ñāṇena adhiṭṭhātīti abhiññāñāṇavasena vuttam**, na parikammacittasampayuttassa, aññassa vā kāmāvacarassa ñāṇassa vasena. Na hi tassa tādiso ānubhāvo atthīti. **Tasmāti** yasmā appanāppattassa abhiññāñāṇasseva vasena adhiṭṭhānam, tasmā. Ayamadhiṭṭhānakkamoti dassento “**bahukam āvajjati**”ti-ādimāha. Tattha **sanniṭṭhāpanavasenā**ti nipphādanavasena.

Kāyasakkhidassanatthanti na kevalam vacanamattameva, atha kho ayametassatthassa attano kāyena sacchikatattā kāyasakkhīti sakkhidassanattham.

Kokanadanti padumavisesanam yathā “kokāsakan”ti. Tam kira bahupattam, vaṇṇasampannam, ativiya sugandhañja hoti. **Pātoti** pageva. Ayañhettha attho—yathā kokanadasaṅkhātam **padumam pāto** sūriyassuggamanavelāyam **phullam** vikaṣitam **avītagandham siyā virocāmānam**, evaṃ sarīragandhena, guṇagandhena ca **sugandham** saradakāle **antalikkhe ādiccamiva** attano tejasā **tapantam** aṅgehi niccharaṇakajutitāya **aṅgīrasam** sammāsambuddham **passāti**.

Abhabboti paṭipattisāramidam sāsanam, paṭipatti ca pariyattimūlikā, tvañca pariyattim uggahetuṃ asamatto, tasmā abhabboti adhippāyo. **Abhabbo nāma na hoti** vāsadhurasseva padhānabhāvato.

Bhikkhūti pabbajitavohārena vuttam, bhāvinam vā bhikkhubhāvaṃ upādāya yathā “agamā rājagaham buddho”ti¹. **Pilotikakhaṇḍanti** suvisuddham

1. Khu 1. 340 piṭṭhe Suttanipāte.

coḷakhaṇḍaṃ. Rajo haratīti **rajoharaṇaṃ**. **Abhinimminivā adāsi** tattha pubbe katādhikārattā. Tathā hi yoniso ummujjanto “attabhāvassa panāyaṃ doso”ti asubhasaññaṃ, aniccasaññaṃ paṭilabhitvā nāmarūpapariggahādina pañcasu khandhesu ñāṇaṃ otāretvā kalāpasammasanādikkamena vipassanaṃ vaḍḍhetvā udayabbayañāṇādiṭṭhāyā vipassanaṃ anulomagotrābhūsaṃpāṇaṃ pāpesi. Obhāsavissajjanapubbikā bhāsitaḡāthā **obhāsagāthā**.

Rāgo rajo ariyassa vinaye, na ca pana **reṇu vuccati “rajo”**ti. Kasmā? Cittassa malīnabhāvakaraṇato. **Rāgassetāṃ adhvācanaṃ “rajo”**ti. **Etāṃ rajanti** etāṃ rāgasāṅkhātāṃ rajaṃ. **Vippajahitvā**ti aggamaggena visesato pajāhanahetu. **Paṇḍitā viharanti** teti te pajāhanakā paṇḍitā hutvā viharanti. **Vītarajassa** sabbaso pahīnarāḡādirajassa buddhassa bhagavato **sāsane**. Tathā hi vadanti—

“Cittamhi saṃkiliṭṭhamhi, saṃkilissanti māṇavā.
Citte suddhe visujjhanti, iti vuttaṃ mahesinā”ti¹.

Chalābhiññāḡaḡaṇaḡa gahitāya chalābhiññāya vibhāvitepi ariyamagge anuttarabhāvasāmaññaḡa phalanibbāṇeḡi saddhiṃ saṅgaḡhanto āha **“nava lokuttaradhammā”**ti.

Pattassa pidahanākārena hatthaṃ ṭhapento **“hatthaṃ pidahī”**ti vutto. **Hatthanti** vā karaṇatthe upayogavācanaṃ, hatthena pidahīti attho.

Sahassakkhattunti sahassadhā. Sahassadhā hi attānaṃ ekacitteneva nimminantopi sahassavāraṃ nimminanto viya hoti. Asatipi kiriyābyāvuttīyaṃ tadatthasiddhitoti imamatthaṃ dassetuṃ “sahassakkhattun”ti vuttaṃ. **Ambavaneti** ambavane katavihāre. **Rammeti** ramaṇīye. Yāva kālappavedanā, tāva nisīdīti yojanā.

Aniyametvāti vaṇṇāvayavasārīravayavaparikkhāraḡakiriyāvisesādīhi niyamaṃ akatvā. **Nānāvāṇṇeti** nānākāre yathāvuttavaṇṇādivasena nānāvidhe. **Missakakeseti** palīteḡi missitakese. Upaḡḡharattavaṇṇa-upaḡḡhapaṇḡuvaṇṇādīsu aññataravaṇṇanti evaṃ **upaḡḡharattacīvare**. Padavasena

1. Dī-Ṭṭha 2. 338; Ma-Ṭṭha 1. 237; Saṃ-Ṭṭha 2. 299; Itivuttaka-Ṭṭha 261 piṭṭhesu.

atthassa, gamanavasena pāḷiyā bhaṇanam **padabhāṇam**. Parikathādivasena dhammassa kathanam **dhammakathā**. Sarena bhaṇṇam suttādīnam uccāraṇam **sarabhaṇṇam**. **Aparepī**ti vuttākārato aññepi dīgharassakisathulādike nānappakārake. **Ichhiticchitappakārāyeva** hontīti yathā yathā icchitā, taṁtaṁpakārāyeva honti. Yattakā hi visesā vaṇṇādivasena tesu icchitā, tattakavisesavantova te honti. Te pana tathā bahudhā bhinnākārepi vaṇṇavasena ārammaṇam katvā ekameva adhiṭṭhānacittam pavattati. Ayaṁ hissa ānubhāvo—yathā ekāva cetanā nānāvisesavantaṁ attabhāvaṁ nibbatteti, tattha bhavapatthanā kammassa visesapaccayo hoti. Acinteyyo ca kammavipākoti ce, idhāpi parikammacittam visesapaccayo hoti, acinteyyo ca iddhivisayoti gahetabbaṁ. **Esa nayoti** yvāyaṁ bahubhāvanimmāne “abhiññāpādakaṁ jhānam samāpajjitvā”ti-ādīnā adhiṭṭhānanayo vutto, esa nayo itaresupi adhiṭṭhānesu.

Iti avisesam atidesena dassetvā visesam sarūpato dassetuṁ “**ayaṁ pana viseso**”ti-ādi vuttam. Tattha iminā bhikkhunā icchantenāti sambandho. **Maṁ jānissanti**ti “iddhimā”ti maṁ jānissanti. **Antarāvāti** paricchinna-kālassa abbhantare eva. **Pādakajjhānanti**-ādi parikammakaraṇākāradassanattam vuttam, itaram pana atideseneva vibhāvitanti. **Evaṁ akarontoti** “eko homī”ti antarā adhiṭṭhānam akaronto. “**Yathāparicchinna-kālavasena**”ti iminā “sataṁ homī”ti-ādīnā adhiṭṭhānam karontena kālaparicchadavaseneva kātābbanti dasseti. **Sayameva eko hoti** adhiṭṭhānassa paṭippassaddhattā. Ettha ca parikammādhīṭṭhānacittānam iddhimā vaṇṇavasena sayameva ārammaṇam hoti. Tesu parikammacittāni santatipaccuppannārammaṇāni. Adhiṭṭhānacittam sampativattamānārammaṇam adhiṭṭhānassa ekacittakkhaṇikattāti vadanti.

387. “**Āvibhāvan**”ti padassa hetṭhā vuttana hoti-saddena sambandho na yujjati upayogavacanena vuttattā, tathā vakkhamānena ca gacchati-saddena attano, paresaṇca āvibhāvassa icchitattā, nāmapadaṇca kiriyāpadāpekkhanti kiriyāsamaññāvācinā karoti-saddena yojetvā āha “**āvibhāvaṁ karoti**”ti. **Tirobhāvanti** etthāpi eseva

nayo. Yadi evaṃ katham paṭisambhidāyanti codanam sandhāyāha “**idamevahī**”ti-ādi. Kāmaṃ **paṭisambhidāyaṃ** “āvibhāvanti kenaci anāvaṭaṃ hoti”ti-ādinā¹ āgataṃ, tampi idameva āvibhāvakaraṇaṃ, tirobhāvakaraṇaṃ sandhāya vuttaṃ. Sesapadāni tesamīeva vevacanāni. **Andhakāraṇti** rattandhakāraṃ, divāpi vā bilaguhādigataṃ **andhakāraṃ**. **Paṭicchannanti** kuṭṭakavāṭādinā paṭicchāditaṃ. **Anāpāthanti** dūratāsukhumataratādinā na āpāthagataṃ. **Ayanti** iddhimā. Paṭicchannopi dūre ṭhitopi attā vā paro vā yathā dissatīti vibhattiṃ pariṇāmetvā yojetabbaṃ. **Ālokajātanti** ālokabhūtaṃ, jātālokaṃ vā.

388. **Etam pana pāṭihāriyanti** āvibhāvapāṭihāriyamāha. **Kena katapubbanti** tattha kāyasakkhiṃ pucchitvā “satthā tāva kāyasakkhī”ti dassentena “bhagavato”ti vatvā tamatthaṃ vibhāvetum “**bhagavā hī**”ti-ādi vuttaṃ. Sāvattvivāsike passantīti ānetvā sambandho, tathā “yāva avicim dassesi”ti. Ākāśagatesu heṭṭhimahetṭhimavimānesu uparūparivimānaṃ byavadhāyakesu byūhiyamānesu taggataṃ ākāsaṃ byūḷhaṃ nāma hotīti vuttaṃ “**ākāsaṃ dvidhā viyūhitvā**”ti.

Ayamattthoti āvibhāvapāṭihāriyassa satthārā katabhāvo. Purimabuddhānaṃ paṭipatti-āvajjanaṃ buddhappaveṇiyā anupālanatthaṃ. “**Ekenapādenā**”ti-ādi tivikkamadassanaṃ². **Nayaṃ deti** yassa nayassa anusārena vācanāmaggaṃ ṭhapesi.

Cūḷa-anāthapiṇḍiko nāma anāthapiṇḍikamahāseṭṭhissa kaniṭṭhabhātā.

Sinerupabbataṃ nibbijjhivāti taṃ parisāya dissamānarūpaṃyeva katvā nibbijjhivā. **Nanti** sinerupabbataṃ.

Anekasatasahassasaṅkhassa okāsalokassa, taṃnivāsisattalokassa ca vivaṭabhāvakaraṇapāṭihāriyaṃ **lokavivaraṇaṃ nāma**. **Mahābrahmāti** sahampatimahābrahmā.

1. Khu 9. 386 piṭṭhe.

2. Tidivikkamadassanaṃ (Ka)

Passatha tāva apanṇakapaṭipadāya phalanti **nirayabhayena tajjetvā** satthu anupubbikathāyena **saggasukhena palobhetvā**, na pana saggasampattiyaṃ ninnabhāvāpādanena.

389. Yathā āvibhāvakarāṇe ālokaśiṇaṃ samāpajjitabbaṃ ālokanimmānāya, evaṃ tirobhāvakarāṇe andhakāranimmānāya nīlakaśiṇaṃ samāpajjitabbaṃ. Kāmañcetaṃ pāḷiyaṃ sarūpato nāgataṃ, “vivaṭaṃ āvaṭaṃ”¹ ti¹ pana vacanato atthato āgatameva. Odātakaśiṇantogadham vā ālokaśiṇanti vuttovāyamatto. **Andhakāranti** andhakāravantaṃ.

390. **Avasese** iṭṭiyattherādike.

391. Pākaṭo iddhimā etassa atthīti pākaṭaṃ, pākaṭaṇca taṃ pāṭihāriyañcāti **pākaṭapāṭihāriyaṃ**. Na ettha iddhimā pākaṭoti apākaṭaṃ, apākaṭaṇca taṃ pāṭihāriyañcāti **apākaṭapāṭihāriyaṃ**. Iddhimato eva hi pākaṭapākaṭabhāvenāyaṃ bhedo, na pāṭihāriyassa. Na hi taṃ apākaṭaṃ atthi.

Uttarimanussadhammāti manussadhammo vuccati dasa kusalakammaphadhammā, tato manussadhammato uttari. Iddhisāṅkhātāṃ pāṭihāriyaṃ **iddhipāṭihāriyaṃ**. **Ālindeti** pamukhe. **Okāsehīti** pakira. **Iddhābhisaṅkhāranti** iddhipayogaṃ. **Abhisaṅkhāsīti** abhisaṅkhari, akāsīti attho. **Tālacchiggaḷenāti** kuñcicacchiddena. **Aggaḷantarikāyāti** piṭṭhasaṅghātānaṃ antarena.

Antarahitoti antaradhāyitukāmo. **Bako** brahmā yathā antaradhāyitum na sakkoti, tathā katvā bhagavā sayāṃ tassa, brahmagaṇassa ca anāpāthabhāvagamaṇena antarahito hutvā “samaṇassa gotamassa imasmim ṭhāne atthibhāvo vā natthibhāvo vā na sakkā jānitum”ti evaṃ brahmagaṇassa vacanokāso mā hotūti **“bhavēvāhan”**ti imaṃ gāthaṃ abhāsi.

Tattha **bhavevāhaṃ bhayaṃ disvāti** ahaṃ bhava saṃsāre jātijarādibhedaṃ bhayaṃ disvā eva. **Bhavaṇca vibhavesinanti** imaṇca kāmabhavādim

1. Khu 9. 386 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge.

tividhampi sattabhavaṃ, vibhavesinaṃ vibhavaṃ gavesamānampi pariyesamānampi punappunaṃ bhava eva disvā. **Bhavaṃ nābhivadinti** taṇhādiṭṭhivasena kiñci bhavaṃ na abhivadiṃ na gahesiṃ. **Nandiṇca na upādiyinti** bhavataṇhaṃ na upagacchiṃ, na aggahesinti attho.

392. **Alaggamānoti** vinivijjhivā gamanena kuṭṭādīsu katthaci na laggamāno. **Āvajjitvā kataparikammenāti** yassa parato gantukāmo, taṃ āvajjitvā “ākāso hotu, ākāso hotū”ti evaṃ kataparikammena iddhimatā. Pākārapabbatāpekkhāya “susiro, chiddo”ti ca pulliṅgavasena vuttaṃ. Ubbedhavasena pavattaṃ vivaraṃ **susiraṃ**. Tiriyaṃ pavattaṃ **chiddaṃ**.

Yattha katthaci kasiṇe parikammaṃ katvāti pathavīkasiṇādīsu yattha katthaci kasiṇe jhānaṃ samāpajjitvā parikammaṃ katvā “ākāso hotū”ti adhiṭṭhātabbo. Tattha kāraṇamāha “**aṭṭhasamāpattivasībhāvoyeva pamāṇaṃ**”ti. Tasmā **yaṃ yaṃ icchatī, taṃ tadeva hotī**. Etena pathaviyā ummujjananimujjane āpokasiṇasamāpajjanaṃ, udakādīsu pathavīnimmāne pathavīkasiṇasamāpajjanaṃ na ekantato icchitabbanti vuttaṃ hotī. **Etanti** etaṃ tirokuṭṭādigamanapāṭihāriyakaraṇe ākāsakasiṇasamāpajjanaṃ **avassaṃ vattabbaṃ** anucchavikabhāvato. Evañca katvā “ākāsakasiṇavasena paṭicchannānaṃ vivaṭakaraṇaṃ”ti-ādivacanaṃ viya pathavīkasiṇavasena “ekopi hutvā bahudhā hotī”ti-ādibhāvo “ākāse vā udake vā pathaviṃ nimminivā padasā gamanaṃ icchatī”ti-ādinā yaṃ pakiṇṇakanaye vuttaṃ, tampi samatthitaṃ hotī.

“Doso natthī”ti dvikkhattuṃ baddhaṃ subaddhaṃ viya dalhīkaraṇaṃ nāma hotīti adhippāyena vatvā tena payo janābhāvaṃ dassetuṃ “**puna samāpajjitvā**”ti-ādi vuttaṃ. **Adhiṭṭhitattā ākāso hotīyevāti** saccepi kiñci antarā upaṭṭhitaṃ pabbatādi siyā, tampi “ākāso hotū”ti adhiṭṭhitattā ākāso hotīyeva. Idampi aṭṭhānaparikappanamattaṃ, tādissassa upaṭṭhānameva natthīti dassetuṃ “**antarā**”ti-ādi vuttaṃ.

393. **Paricchinditvāti** yathicchitaṭṭhānaṃ nāṇena paricchinditvā. **Tatrāti** tasmīṃ pathaviyā udakabhāvādhiṭṭhāne **ayaṃ** yathāvuttapaṭipattivibhāvinī

pāli. Parato “tatrāyaṃ pālī”ti āgataṭṭhānesupi iminā nayena attho veditabbo.

Soti iddhimā. Adhiṭṭhānakāle kālaparicchedaṃ katvā adhiṭṭhātīti vuttaṃ “**paricchinna-kālaṃ pana atikkamitvā**”ti. **Pakatiyā udakaṃ** animmāna-udakaṃ.

394. **Viparīṭanti** yaṃ udakaṃ akkamitvā akkamanto na saṃsīdati, taṃ panettha iddhiyā pathavīnimmanavasena veditabbaṃ. **Pathavīkasiṇanti** pathavīkasiṇajjhānaṃ.

395. **Pallaṅkanti** samantato ūrubaddhāsanaṃ. Chinnapakkho, asaṅcātapakkho vā sakuṇo ḍetuṃ na sakkotīti pāliyaṃ “pakkhī sakuṇo”ti¹ pakkhī-saddena visesetvā sakuṇo vuttoti “**pakkhehi yuttasakuṇo**”ti āha. **Parikammaṃ katvāti** “pathavī hotū”ti parikammaṃ katvā.

Ākāse antalikkheti antalikkhasaṅṅite ākāse. Yattha yattha hi āvaraṇaṃ natthi, taṃ taṃ “ākāsaṃ”ti vuccati. Ayaṅca iddhimā na pathaviyā āsanne ākāse gacchati. Yattha pana pakkhīnaṃ agocarō, tattha gacchati, tādisaṅca loke “antalikkhaṇaṃ”ti vuccati. Tena vuttaṃ “antalikkhasaṅṅite ākāse”ti.

Theroti pubbe vuttatipīṭakacūlābhayaṭṭhero. **Samāpattisamāpajjananti** puna samāpattisamāpajjanaṃ. **Nanu samāhitamevassa cittanti** iddhimato pāṭihāriyavasena pavattamānassa cittaṃ accantaṃ samāhitameva hoti, na aññadā viya asamāhitanti adhippāyo. Taṃ pana therassa matimattaṃ. Pubbe hi pathavīkasiṇaṃ samāpajjitvā pathaviṃ adhiṭṭhāya gacchati, idāni pana ākāso icchitabbo, tasmā ākāsakasiṇaṃ samāpajjitabbameva. Tenāha “**kiñcāpī**”ti-ādi. **Tirokuṭṭapāṭihāriye vuttanayeneva paṭipajjitabbanti** yathā tattha kuṭṭādi “ākāso hotū”ti adhiṭṭhānena ākāso hoti, evaṃ idhāpi pabbatarukkhādiṃ adhiṭṭhānena ākāsaṃ katvā gantabbanti attho. Atha vā **tirokuṭṭapāṭahāriye vuttanayenevāti** “sace panassa bhikkhuno adhiṭṭhahitvā gacchantassā”ti-ādinā²

1. Khu 9. 386 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge.

2. Visuddhi 2. 24 piṭṭhe.

tattha vuttanayena. Etena “purimādhiṭṭhānabaleneva cassa antarā añño pabbato vā rukkho vā utumayo uṭṭhahissatīti aṭṭhānamevetan”ti nāgādihi kayiramāno vibandho gamanantarāyaṃ na karotīti dasseti.

Okāseti janavivitte yuttaṭṭhāne. **Pākaṭo hoti** ākāśacārī ayaṃ samaṇoti.

396. **Dvācattālīsajoyanasahassaggahaṇaṃ** paṭhamakappavasena kataṃ. Tato paraṃ pana anukkamena pathaviyā ussitabhāvena tato katipayayojanūnatā siyā, appakaṃ adhikaṃ vā ūnaṃ vā gaṇanūpagaṃ na hotīti tathā vuttaṃ. **Tīsu dīpesu ekakkhaṇe ālokakaraṇenāti** yadā yasmiṃ dīpe majjhe tiṭṭhanti, tadā tato purimasmiṃ atthaṃ gacchantā pacchime udentā hutvā ālokakaraṇena. Aññajotīnaṃ vā abhibhavanena, duddasatāya ca **mahiddhike**. Sattānaṃ sītapariḷāhavūpasamanena, osadhitiṇavanappatīnaṃ paribrūhanena ca **mahānubhāve**. **Chupatīti** phusati. **Parimajjatīti** hatthaṃ ito cito ca sañcārento ghaṃseti. **Abhiññāpādakajjhānavasenevāti** yassa kassaci abhiññāpādakajjhānavasena. **Eva-kārena** pādakajjhānavisesaṃ nivatteti, na adhiṭṭhānaṃ. Tenevāha “**natthettha kasiṇasamāpattiniyamo**”ti. Tirokuṭṭapāṭihāriyādīsu viya imasmiṃ nāma kasiṇe jhānaṃ samāpajjitvā adhiṭṭhātabbanti na ettha koci niyamo atthīti attho. Tathā hi pāliyaṃ kiñci samāpattiṃ aparāmasitvā “idha so iddhiṃ”ti-ādi¹ vuttaṃ. **Hatthapāse hoti** “candimasūriye”ti evaṃ vuttaṃ candimasūriyamaṇḍalaṃ. **Rūpagataṃ hatthapāseti** hatthapāse ṭhitaṃ rūpagataṃ, hatthapāse vā rūpagataṃ. Hatthaṃ vā vaḍḍhetvā parāmasatīti yojanā.

Upādinnaṃ nissāya anupādinnaṃ vaḍḍhanaṃ vuttaṃ. Yuttiyā panettha upādinnaṃ kassapi vaḍḍhanacchāyā dissati. Attano aṇumahantabhāvāpādane upādinnaṃ kassā hāpanaṃ viya vaḍḍhanampi labbhateva. Yathā āyasmato **mahāmoggallānassa nandopanandadamaneti** evaṃ pavattaṃ saha vatthunā theravādaṃ āharitvā tamatthaṃ dassetuṃ “**tipiṭakacūḷanāgattthero āhā**”ti-ādi āraddhaṃ. **Kiṃ pana na hoti**, hotiyevāti adhippāyo. Dve hi

1. Khu 9. 386 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge.

paṭisedhā pakatim gamentīti. **“Tadā mahantaṃ hoti mahāmoggallānattherassa viyā”**ti idaṃ yathādhikatatthadassanavasena vuttaṃ, khuddakabhāvāpādanampettha labbhateva.

Nandopanandanāgadamanakathāvaṇṇanā

Olokesi buddhāciṇṇavasena “atthi nu kho assa upanissayo”ti. Lokiyaṃ ratanattaye pasādalakkhaṇaṃ sāsanaṅvatāraṃ sandhāyāha **“appasanno”**ti. Micchādīṭṭhito vivecetvā pasādetabboti adhippāyo. Tenāha **“ko nu kho -pa-viveceyyā”**ti.

Taṃ divasanti yadā bhagavā bhikkhusaṃghaparivuto tāvatimsabhavanābhimukho gacchati, taṃ divasabhāgaṃ. **Āpānabhūmiṃ sajjayimsūti** yattha so nisinno bhojanakiccaṃ karoti, taṃ parivesanaṭṭhānaṃ sittāṃ sammaṭṭhaṃ bhojanūpakaraṇūpanayanādinā sajjayimsu paṭiyādesuṃ. **Tividhanātakehīti** vadhūkumārikaññāvattāhi tividhāhi nātakitthīhi. **Olokayamānoti** pekkhanto, vicārento vā.

Uparūparīti matthakamatthake. **Bhavanenāti** bhavanapadesena. **Bhogeḥīti** sarīrabhogeḥi. **Avakujjenāti** nikujjitena. **Gahetvāti** yathā tāvatimsabhavanassa padesopi nāvasissati, evaṃ pariyādāya.

Sineruparibhaṇḍanti sinerumekhalaṃ. Sinerussa kira samantato bahalato, puthulato ca pañcayojanasahassaparimāṇāni cattāri paribhaṇḍāni tāvatimsabhavanassa ārakkhāya nāgehi, garuḷehi, kumbhaṇḍehi, yakkhehi ca adhiṭṭhitāni, tāni paribhaṇḍabhāvasāmaññena ekajjhaṃ katvā “paribhaṇḍan”ti vuttaṃ. Tehi kira sinerussa upaḍḍhaṃ pariyādinnaṃ.

Attabhāvaṃ vijahitvāti manussarūpaṃ antaradhāpetvā. **Bādhatīti** khedamattaṃ uppādeti.

Attabhāvaṃ vijahitvāti sukhumattabhāvanimmānena nāgarūpaṃ vijahitvā. **Mukhaṃ vivari** “mukhagataṃ samaṇaṃ saṃkhādissāmi”ti. **Pācīnena ca pacchimena cāti** nāgassa tathānipannattā vuttaṃ. Suṭṭhu satiyā paccupaṭṭhāpanatthamāha **“manasi karohī”**ti.

Ādito paṭṭhāya sabbapāṭihāriyānī tadā therena katapāṭihāriyāni sandhāya vuttaṃ. **Imaṃ pana ṭhānanti** imaṃ nāsāvātavissajjanakāraṇaṃ.

Anubandhī “na sakkā evaṃmahiddhikassa imassa samaṇassa paṭipaharitun”¹ ti bhayena palāyantaṃ anubandhi.

Ekaṭṭipāṭiyāti ekāya paṭipāṭiyā, nirantaranti attho. **Ayamevāti** yā upādinnakaṃ nissāya anupādinnakassa vaḍḍhi, ayameva. **Ettha** edise hatthavaḍḍhanādipāṭihāriye **yutti** yuttarūpā cittato, ututo vā upādinnakarūpānaṃ anuppajjanato. Atha vā **upādinnanti** sakalameva indriyabaddhaṃ adhippetāṃ. Evampi tassa tathā vaḍḍhi na yujjati evāti vuttanayeneva vaḍḍhi veditabbā. Ekasantāne upādinnaṃ, anupādinnaṃ sambhinnaṃ viya pavattamānampi atthato asambhinnameva. Tattha yathā āḷhakamatte khīre ānekāḷhake udake āsitte yadipi khīraṃ sabbena sambhinnaṃ sabbatthakameva lambamānaṃ hutvā tiṭṭhati, tathāpi na tattha khīraṃ vaḍḍhati, udakameva vaḍḍhati, evamevaṃ yadipi upādinnaṃ anupādinnaṃ sambhinnaṃ viya pavattati, tathāpi upādinnaṃ na vaḍḍhati, iddhānubhāvena cittajaṃ, tadanusārena utujaṃ vaḍḍhatīti daṭṭhabbaṃ.

Soti so iddhiṃ. **Evaṃ katvāti** vuttākārena hatthaṃ vā vaḍḍhetvā te vā āgantvā hatthapāse ṭhite katvā. Pādaṭṭhapanādipi vuttanayeneva veditabbāṃ. **Aparopi** iddhiṃ. **Tathevāti** pāṭihāriyakaraṇato pubbe viya. **Tathūpamametanti** yathā udakapuṇṇāsu nānāpātīsu bahūhi nānācandamaṇḍalesu dissamānesu na tena candamaṇḍalassa gamanādi-uparodho, bahūnaṃ paccekāṃ dassanaṃ ijjhati, tathūpamametaṃ pāṭihāriyaṃ candimasūriyānaṃ gamanādi-uparodhābhāvato, bahūnaṃ iddhiṃmantānaṃ tattha iddhipayogassa yathicchitaṃ samijjhanatoti adhippāyo.

397. **Paricchedaṃ katvāti** abhividhivasena pana paricchedaṃ katvā, na mariyādavasena. Tathā hesa brahmaloke attano kāyena vasaṃ vatteti. **Paṭīti** paṭisambhidāmaggaṇī.

Yāva brahmalokāpi kāyena vasaṃ vatteti ettha yasmā na brahmalokasseva gamanaṃ adhippetāṃ, nāpi brahmalokassa gamanameva, atha

1. Paṭippharitunti (Sī, Syā)

kho aññathā aññampi. **Yāva brahmalokā**ti pana dūrāvadhinidassanametaṃ, tasmā “sace brahmalokaṃ gantukāmā hotī”ti vatvāpi itarampi dassetuṃ “**santikepi dūre adhiṭṭhātī**”ti-ādi vuttaṃ. Tattha **pi**-saddo samuccayattho, tena vuttāvasesassa adhiṭṭhāniddhiyā nipphādetabbassa sabbassāpi saṅgaho, na vuttassevāti daṭṭhabbaṃ.

Yamakapāṭihāriyāvasāneti-ādinā tivikkamassa adhiṭṭhāniddhinipphannatā vuttā, aññattha pana lakkhaṇānisamsatā. Tadubbhayaṃ yathā aññamaññaṃ na virujjhati, tathā vicāretvā gahetabbam.

Nīlamātikanti nīlavaṇṇodakamātikaṃ.

Mahābodhinti aparājitaṭṭapallaṅkaṃ mahābodhiṃ. **Citte uppanne santike akāsīti** tathā cittupattisamanantarameva pathaviṃ, samuddaṇca saṃkhipitvā mahābodhisantike akāsi.

Nakkhattadivaseti mahadivase. **Candapūveti** candasadise candamaṇḍalākāre pūve. **Ekapattapūramattamakāsīti** yathā te pamāṇato sarūpeneva antopattapariyāpannā honti, tathā akāsi.

Kākavaliyavatthusmiṇca “bhagavā thokaṃ bahuṃ akāsī”ti ānetvā sambandhitabbam. Taṃ pana vutthuṃ saṅkhepatova dassetuṃ “**mahākassapatthero kirā**”ti-ādi vuttaṃ. **Samāpattiyāti** nirodhasamāpattiyā.

Gaṅgātīreti tambapaṇṇidīpe gaṅgānadiyā tīre. **Saññaṃ adāsīti** yathā te yathādhīṭṭhitam sappiṃ passanti, tathā saññaṃ adāsi.

Tassāti yassa brahmuno rūpaṃ daṭṭhukāmo, tassa brahmuno rūpaṃ passati. **Saddaṃ suṇāti**ti dibbāya sotadhātuyā brahmuno saddaṃ suṇāti. **Cittaṃ pajānāti**ti cetopariyāññaṇena brahmuno cittaṃ pajānāti. **Karajakāyassa vasenāti** cātumahābhūtikarūpakāyassa vasena. “Cittaṃ pariṇāmetī”ti ettha kiṃ taṃ cittaṃ, kathaṃ vā pariṇāmananti āha “**pāḍakajjhānacittaṃ gahetvā kāye āropetī**”ti. Kathaṃ pana kāye āropetīti āha “**kāyānugatikaṃ karotī**”ti. Evampi saddadandharovāyanti¹ vacanapathaṃ pacchindanto āha “**dandhagamanan**”ti.

1. Saddadaddarovāyanti (Sī), sadde gandhe theravāyanti (katthaci) kiṃ nu kho dandhagamanam janeti, dandhagamanovāyanti (Ka)

Karotīti sambandho. **Kāyagamanam hi dandham**, dandhamahābhūtapaccayattāti adhippāyo. Ayañhettha attho—dissamānena kāyena gantukāmatāya vasena cittaṃ pariṇāmento yogī pādakajjhānam samāpajjitvā vuṭṭhāya “idaṃ cittaṃ kāyo viya dandhagamanam hotū”ti parikammaṃ karoti. Tathā parikammakaraṇam hi sandhāya “pādakajjhānacittaṃ gahetvā”ti vuttam. Parikammaṃ pana katvā puna samāpajjitvā ñāṇena adhiṭṭhahanto taṃ cittaṃ kāye āropeti, kāyānugatikam dandhagamanam karoti.

Sukhasaññanti sukhasahagataṃ saññam, saññāsīsenā niddeso. Lahubhāvena saññātanti **lahusaññam**. Kathaṃ pana iddhicittena saha sukhasaññāya sambhavoti āha “**sukhasaññā nāma upekkhāsampayuttā saññā**”ti. Sukhanti saññātanti vā **sukhasaññam**. Tenevāha “**upekkhā hi santam sukhanti vuttā**”ti. Ekantagarukehi nīvaraṇehi, oḷārikehi anupasantasabhāvehi ca vitakkādīhi vippayogo cittacetasikānam lahubbhāvassa karaṇanti dassento āha “**sāyeva -pa- veditabbā**”ti. Taṃ **okkantassāti** taṃ sukhalahusaññam anuppattassa. **Assāti** yogino. **Gantukāmatā eva ettha pamāṇanti** ettha etasmim dissamānena kāyena gamane yaṃ ṭhānam gantukāmo, taṃ uddissa gantukāmatāvasena pavattaparikkammādhiṭṭhānāni eva pamāṇam, tāvatā gamanam ijjhati. Tasmā magganimmānavāyu-adhiṭṭhānehi vināpi icchitadesappatti hotīti. Idāni tamevattham pākaṭataram kātuṃ “**sati hī**”ti-ādi vuttam.

Kāyam gahetvāti karajakāyam ārammaṇakaraṇavasena parikkammacittena gahetvā. **Citte āropetīti** “ayam kāyo idaṃ cittaṃ viya hotū”ti pādakajjhānacitte āropeti taggatikam karoti. Tenāha “**cittānugatikam karoti sīghagamanam**”ti. **Cittagamananti** cittappavattimāha. **Idam pana** cittavasena kāyapariṇāmanapāṭihāriyam. **Cittagamanamevāti** cittena samānagamanameva. Kathaṃ pana kāyo dandhappavattiko lahuparivattinā cittena samānagatiko hotīti? Na sabbathā samānagatiko. Yatheva hi kāyavasena cittapariṇāmane cittaṃ sabbathā kāyena samanagatikam na hoti. Na hi tadā cittaṃ sabhāvasiddhena attano khaṇena avattitvā garuvuttikassa rūpadhammassa khaṇena vattati. “Idaṃ cittaṃ ayam kāyo viya hotū”ti pana

adhiṭṭhānena dandhagatikassa kāyassa anuvattanato yāva icchitaṭṭhānappatti,
tāva kāyagati-anulomeneva hutvā santānavasena pavattamānaṃ cittaṃ
kāyagatiyā pariṇāmitaṃ nāma hoti, evaṃ “ayaṃ kāyo idaṃ cittaṃ viya
hotū”ti adhiṭṭhānena pāgeva sukhalahusaññāya sampāditattā
abhāvitiddhipādānaṃ viya dandhaṃ avattitvā yathā
lahukatipayacittavāreheva icchitaṭṭhānappatti hoti, evaṃ pavattamāno kāyo
cittagatiyā pariṇāmito nāma hoti, na ekacittakkhaṇeneva
icchitaṭṭhānappattiyā.

Evañca katvā “seyyathāpi nāma balavā puriso samīñjitaṃ vā bāhaṃ
pasāreyya, pasāritaṃ vā bāhaṃ samīñjeyyā”ti idampi upamāvacanaṃ
nippariyāyeneva samatthitaṃ hoti. Avassaṃ cetāṃ evaṃ
sampaṭicchitabbaṃ, aññāthā suttātidhammapāṭhehi, vinaya-aṭṭhakathāya ca
virodho siyā, dhammatā ca vilomitā. “Nāhaṃ bhikkhave aññaṃ
ekadhammampi”ti¹ hi ettha aññagahaṇena rūpadhammā gahitā
alahuparivattitāya. Abhidhamme² ca purejātapaccayo rūpameva vutto,
pacchājātapaccayo ca tasseva. Yattha yattha ca dhammā uppajjanti, tattha
tattheva bhijjanti. Natthi desantarasaṅkamaṇaṃ, na ca sabhāvo aññāthā
hotīti. Na hi iddhibalena dhammānaṃ kenaci lakkhaṇaṃ aññāthattaṃ kātuṃ
sakkā, bhāvāññāthattameva pana kātuṃ sakkā. “**Tisupi khaṇesū**”ti idampi
gamanārambhaṃ sandhāya vuttaṃ, na gamananiṭṭhānanti vadanti. **Theroti**
aṭṭhakathācariyānaṃ antare eko thero. **Idhā**ti idaṃ pāṭihāriyaṃ vibhajitvā
vuttapāṭhe. **Sayaṃ gamanameva āgataṃ** “brahmalokaṃ gacchatī”ti vuttattā.

Cakkhusotādinanti cakkhusotādināṃ aṅgānaṃ. Tathā hi vuttaṃ
“sabbaṅgapaccaṅgaṇaṃ”ti, sabba-aṅgapaccaṅgavantanti attho. **Pasādo nāma**
natthīti imināva³ bhāvajīvitindriyānampi abhāvo vuttoti daṭṭhabbaṃ.
Rucivasenāti icchāvasena. **Aññampi**ti bhagavatā kariyamānato aññampi
kiriyaṃ karoti. Ayañcettha buddhānubhāvo. Yadi sāvakanimmītesu
nānappakāratā natthi, “sace pana nānāvaṇṇe kātukāmo hotī”ti-ādi yaṃ
heṭṭhā vuttaṃ, taṃ kathanti? Taṃ tathā tathā parikammaṃ katvā
adhiṭṭhahantassa te te vaṇṇavayādivisesā parikammānurūpaṃ ijjhantīti katvā
vuttaṃ. Idha pana yathādhiṭṭhite nimmitarūpe, sace sāvako “ime visesā

1. Am 1. 3, 4 piṭṭhādīsu.

2. Abhi 8. 6 piṭṭhādīsu.

3. Iminā ca (Syā)

hontū”ti icchatī, na ijjhatī, buddhānaṃ pana ijjhatīti ayamatto dassitoti na koci virodho.

Idāni yāni tāni “yāva brahmalokāpi kāyena vasaṃ vatteti”ti pāḷiyā atthadassanavasena vibhattāni “dūrepi santike adhiṭṭhātī”ti-ādīni¹ cuddasa pāṭihāriyāni, tattha sikhāppattaṃ kāyena vasavattanapāṭi hāriyaṃ dassetuṃ “**ettha cā**”ti-ādī āradhmaṃ. Tattha yanti kiriyāparāmasanaṃ, tena “**rūpaṃ passati**”ti ettha yadetaṃ rūpadassanaṃ, “**saddaṃ suṇāti**”ti ettha yadetaṃ saddasavanaṃ, “**cittaṃ pajānāti**”ti ettha yadetaṃ cittajānananti evaṃ dibbacakkhusotacetopariyaññakattukaṃ dassanasavanajānanakiriyaṃ parāmasatīti daṭṭhabbaṃ. Ito paresu **santiṭṭhatī**ti-ādīsupi eseṇa nayo **yampissāti** yampi assa. Yogino adhiṭṭhānanti sambandho. **Yañca khoti ettha kho**-saddo āvadhāraṇatto, visesatto vā, tena ayamevettha kāyena vasavattanapāṭihāriyesu ukkaṭṭhataranti dīpeti. Kasmā? “Ayaṃ nu kho iddhiṃ, ayaṃ nu kho nimmito”ti ekaccassa brahmuno āsaṅkuppādanato. Yadaggena cetāṃ adhiṭṭhitaṃ visesato manomayanti vuccati tadaggena ukkaṭṭhataranti vedittabbaṃ. Tenāha “**ettāvatā kāyena vasaṃ vatteti nāma**”ti. Yadi evaṃ kasmā idha sesāni gahitānīti āha “**sesaṃ -pa- vuttaṃ**”ti.

398. **Idaṃ nānākaraṇanti** kāmamimāpi dve iddhiyo adhiṭṭhānavaseneva ijjhanti, tathāpi idaṃ idāni vuccamānaṃ imāsaṃ nānākaraṇaṃ viseso **pakativannaṃ vijahitvā**ti attano pakatirūpaṃ vijahitvā apanetvā paresaṃ adassetvāti attho. **Kumārakavaṇṇanti** kumārakasaṇṭhānaṃ **dasseti**ti tathā vikubbanto attani dasseti. **Nāgavaṇṇaṃ vā**ti-ādīsupi eseṇa nayo. **Hatthimpi dasseti**ti attānampi hatthiṃ katvā dasseti, bahiddhāpi hatthiṃ dasseti. Etadatthameva hi idha “hatthivaṇṇaṃ vā dasseti”ti avatvā “hatthimpi dasseti”ti² vuttaṃ. Yaṃ pana keci bahiddhā hatthi-ādīdassanavacanāṃ “pakativannaṃ vijahitvā”ti vacanena vikubbaniddhibhāvena virujjhatīti vadanti, tadayuttaṃ. Kasmā? Pakativannaṃ vijahanaṃ nāma attano pakatirūpassa aññesaṃ adassanaṃ, na sabbeṇa sabbaṃ tassa nirodhanāṃ. Evaṃ sati attānaṃ adassetvā bahiddhā hatthiṃ dassento “pakativannaṃ vijahitvā hatthiṃ

1. Khu 9. 385 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge.

2. Khu 9. 388 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge.

dassetī”ti vuccamāne ko ettha virodho, attanā pana hatthivaṇṇo hutvā bahiddhāpi hatthim dassante vattabbameva natthi. Tenevāha “bahiddhāpi hatthi-ādidassanavasena vuttan”ti. Evañca katvā vikubbaniddhibhāvena ca na koci virodho.

Pāliyañca **kumārakavaṇṇam vā**ti-ādīsu aniyamattho vā-saddo vutto. Tesu ekekasappa karaṇadassanattham. **Hatthimpī**ti-ādīsu pana hatthi-ādīnam bahūnam ekajjham kātabbābhāvadassanattham samuccayattho pi-saddo vutto. Tena “hatthimpi dassetī”ti-ādīsu ditiye vuttanayeneva attho gahetabbo.

Iddhimato attano kumārakākārena paresam dassanam kumārakavaṇṇanimmanam, na ettha kiñci apubbam pathavī-ādivatthu nipphādīyatīti kasiṇaniyamena payoanābhāvato “**pathavīkasiṇādīsu aññatarārammaṇato**”ti vuttam. Satipi vā vatthunipphādane yathāraham tam pathavīkasiṇādivaseneva ijjatīti evampettha kasiṇaniyamena payoanam nattheva. Kumārakavaṇṇaṇhi dassentena nīlavaṇṇam vā dassetabbam siyā, pītādīsu aññataravaṇṇam vā. Tathā sati nīlādīkasiṇāni samāpajjitabbānīti āpannova kasiṇaniyamo. Eseva nayo sesesupi. Evamadhiṭṭhite¹ yadeke pathavīkasiṇavasena “ekopi hutvā bahudhā hotī”ti-ādī² bhāvoti evam pavattena kasiṇaniddesena idha vikubbaniddhiniddese “pathavīkasiṇādīsu aññatarārammaṇato”ti-ādivacanassa virodham āsaṅkanti, so anokāsovāti daṭṭhabbam. Nimminittabbabhāvena attanā icchitoti **attano kumārakavaṇṇo**, na pana attano daharakāle kumārakavaṇṇoti. **Nāgā**divaṇḍesupi ayaṁ nayo byāpī evāti yadeke “nāgādinimmāne na yujjati viyā”ti vadanti, tadapohatam daṭṭhabbam.

Bahiddhāpīti pi-saddena ajjhattam sampiṇḍeti. Ayañhettha attho—**hatthimpi dassetī**ti-ādi ajjhattam, bahiddhāpi hatthi-ādidassanavasena vuttam, “kumārakavaṇṇam vā”ti-ādi viya ajjhattameva kumārakavaṇṇādīnam dassanavasenāti. Yaṁ ettha vattabbam adhiṭṭhānavimānam, tam heṭṭhā vuttameva.

1. Evamavaṭṭhite (Syā, Ka) 2. Dī 1. 73; Ma 1. 98; Saṁ 3. 251; Khu 9. 385 piṭṭhādīsu.

399. **Kāyanti** attano karajakāyaṃ. **Vuttanayenevāti** “ayaṃ kāyo susiro hotū”ti parikammaṃ katvā puna “pāda-kajjhānaṃ samāpajjitvā vuṭṭhāyā”ti imaṃ heṭṭhā vuttanayānusāramāha. **Aññaṃ kāyanti** yaṃ manomayaṃ kāyaṃ nimminitukāmo, taṃ. **Muñjamhāti** muñjatiṇato. **Īsikanti** tassa kaṇḍaṃ. **Kosiyāti** asikosato. **Karaṇḍāyāti** peḷāya, nimmokatoti ca vadanti. **Abbāhatīti** uddharati. **Pavāheyyāti** ākaḍḍheyya.

Iddhividhaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti dvādasamapari-cchedavaṇṇanā.

13. Abhiññāniddesavaṇṇanā

Dibbasotadhātukathāvaṇṇanā

400. **Tatthā**ti dibbasotadhātuyā niddese. Abhiññāpāliya hi niddesamukhena abhiññānaṃ nibbattanavidhi vidhīyati. Abhiññāsīsenettha abhiññāpāli vuttā. Tenāha “**tato parāsu ca tīsu abhiññāsū**”ti. **Tato parāsū**ti ca sathuno desanākkamaṃ, attano ca uddesakkamaṃ, sandhāya vuttaṃ, na paṭipattikkamaṃ. Na hi paṭipajjantā imināva kamena paṭipajjanti.

Sabbatthāti dibbasotadhātupāliyaṃ sesābhiññāpāliyañcāti sabbattha. **Tatrā**ti vākyaopāññāse nipātamattaṃ, **tatra** vā yathāvuttapāṭhe. **Dibbasadisattā**ti dibbe bhavāti dibbā, devānaṃ sotadhātu, tāya dibbāya sadisattā. Idāni taṃ dibbasadisataṃ vibhāvetuṃ “**devānaṃ hī**”ti-ādi vuttaṃ. Tattha **sucaritakammanibbattā**ti

saddhābahulatāvisuddhadiṭṭhitānisamsadassāvitādisampattiyaṃ suṭṭhu caritattā sucaritena devūpapattijanakena puññakammena nibbattā.

Pittasemharuhirādīhīti ādi-saddena vātarogādīnaṃ saṅgaho. **Apalibuddhā**ti anupaddutā. Pittādīhi anupaddutattā, kammaṃ ca uḷāratāya **upakkilesavimutti** veditabbā. Upakkilesadosarahitaṃ hi kammaṃ tiṇādidosarahitaṃ viya sassaṃ uḷāraphalaṃ anupakkiliṭṭhaṃ hoti. Kāraṇūpacārena cassa phalaṃ tathā voharīyati, yathā “sukkaṃ sukkavipākaṃ”ti¹. **Dūrepi** pi-saddena sukhumassāpi ārammaṇassa sampaṭicchanasamatthataṃ saṅgaṇhāti. **Pasādasotadhātū**ti catumahābhūtānaṃ pasādalakkhaṇā sotadhātu.

Vīriyārambhavaseneva ijjanato sabbāpi kusalabhāvanā vīriyabhāvanā, padhānasāṅkhārasamannāgatā vā iddhipādabhāvanāpi visesato vīriyabhāvanā, tassā ānubhāvena nibbattā **vīriyabhāvanābalanibbattā**. Ñāṇamayā sotadhātu ñāṇasotadhātu. **Tādisāyevā**ti upakkilesavimuttatāya, dūrepi sukhumassāpi ārammaṇassa sampaṭicchanasamatthatāya ca taṃsadisā eva. **Dibbavihāravasena paṭiladdhattā**ti dibbavihārāsāṅkhātānaṃ catunnaṃ bhūmīnaṃ vasena paṭiladdhattā, iminā kāraṇavasenañāṇā dibbabhāvamāha. Yaṃ cettha vattabbaṃ, taṃ heṭṭhā vuttameva.

1. Dī 3. 192; Ma 2. 25; Am 1. 553 piṭṭhesu.

Dibbavihārasannissittatī atthaṅgasamannāgama¹ ukkaṃsagataṃ pāḍakajjhānasāṅkhātāṃ dibbavihāraṃ sannissāya pavattattā, dibbavihārapariyāpannaṃ vā attanā sampayuttaṃ rūpāvacaracattajjhānaṃ nissayapaccayabhūtaṃ sannissittatī evampettha attho daṭṭhabbo.

Savanatṭhenati saddagahaṇatṭhena. Yāthāvato hi saddūpaladdhi saddasabhāvāvabodho savanaṃ. Santesupi aññesu sabhāvadhāraṇādīsu dhātu-atthesu attasuññatāsandassanatthā satthu dhātudesanāti āha “**nijjīvattṭhena cā**”ti. **Sotadhātukiccaṃ** saddasampañcchanāṃ, saddasanniṭṭhānapaccayatā ca.

Ñāṇassa parisuddhi upakkilesavigamenevāti āha “**nirupakkilesāyā**”ti. **Mānusikā** manussa santakā, maṃsasotadhātu, dibbavidūrādivisayaggahaṇasāṅkhātēna attano kiccavisesena atikkantaṃ mānusikaṃ etāyāti **atikkantamānusikā**. Tenāha “**manussūpacāraṃ atikkamitvā saddasavenenā**”ti. Tattha **manussūpacāranti** manussehi upacaritabbatṭhānaṃ pakatiyā sotadvārena gahetabbaṃ visayanti adhippāyo. Tenāha “**saddasavenenā**”ti. **Dibbeti** devalokapariyāpanne. Te pana visesato devānaṃ kathā saddā hontīti āha “**devānaṃ sadde**”ti. Manussānaṃ eteti mānusa, te **mānuse**. Evaṃ devamanussasaddānaṃyeva gahitattā vuttaṃ “**padesapariyādānaṃ**”ti, ekadesaggahaṇanti attho. **Sadehasannissitā** attano sarīre sannissitā. **Nippadesapariyādānaṃ** ṭhānabhedaggahaṇamukhena saviññāṇakādibhedabhinnassa saddassa anavasesena saṅgaṇhanato.

Ayaṃ dibbasotadhātu. **Parikammasamādhicittēnāti** parikammabhūtāveṇikasamādhicittēna, dibbasotañāṇassa parikammavasena pavattakkhaṇikasamādhinā samāhitacittēnāti attho. **Parikammasamādhi** nāma dibbasotadhātuyā upacārāvatthātipi vadanti. Sā pana nānāvajjanavasena vuttāti daṭṭhabbā. Sabboḷārikasaddadassanatthaṃ sīhādīnaṃ saddo paṭhamāṃ gahito. Tiyojanamatthakepi kira kesarasīhassa sīhanāda-saddo suyyati. **Ādi**-saddena meghasaddabyagghasaddādīnaṃ saṅgaho daṭṭhabbo. Ettha ca yathā oḷārikasaddāvajjanaṃ yāvadeva sukhumasaddāvajanūpāyadassanatthaṃ, hathā saddaggahaṇabhāvanābalena sukhumatarasaddaggahaṇasamsiddhito.

1. Dī 1. 76, 77; Ma 1. 314, 315, 346, 347; Vi 1. 5 piṭṭhādīsu.

Evam āsannasaddaggahaṇānusārena dūradūratarasaddaggahaṇampi samijjhatīti dassetum **“puratthimāya disāyā”**ti-ādinā disāsambandhavasena saddānaṃ manasikāravidhi āradhho. Tattha **saddanimittanti** ñāṇupattihetubhāvato saddo eva saddanimittam, yo vā yathāvutto upādāyupādāya labbhamano saddānaṃ oḷārikasukhumākāro, tam saddanimittam. Tenevāha **“saddānaṃ saddanimittan”**ti. Yam pana vuttam **“oḷārikānampi sukhumānampi saddānaṃ saddanimittam manasi kātabban”**ti, tam oḷārikasukhumasammatesupi oḷārikasukhumasabbhāvadassanattam. Tañca sabbam sukhumē ñāṇaparicayadassanattam daṭṭhabbam. Saddanimittassa apaccuppannasabhāvattā **“saddova saddanimittan”**ti ayameva pakkho ñāyāgatoti keci, tam na oḷārikasukhumānaṃ saddānaṃ vaṇṇārammaṇena ñāṇena nīlapītādivaṇṇānaṃ viya tattheva gahetabbato. Oḷārikasukhumabhāvo cettha saddanimittanti adhippetanti. **Tassāti** yathāvuttena vidhinā paṭipajjantassa yogino. **Te saddāti** ye sabboḷārikato pabhuti āvajjantassa anukkamena sukhumasukhumā saddā¹ āvajjitā, te. **Pākatikacittassāpīti** pādakajjhānasamāpajjanato pubbe pavattacittassāpi. **Parikammasamādhicittassāti** dibbasotadhātuyā uppādanattam pādakajjhānaṃ samāpajjitvā vuṭṭhitassa saddam ārabha parikammakaraṇavasena pavattakkhaṇikasamādhicittassa. Pubbepi ñāṇena parimadditattā ativiya pākaṭā hotīti sambandho.

Tesu saddesūti ye parikammassa visayadassanattam bahū saddā vuttā, tesu saddesu. **Aññataranti** yathassa parikammakaraṇavasena abhiñham manasikāro pavatto, tam ekaṃ saddam. **Tato paranti** tato appanuppattito param. **Tasmim soteti** tasmim ñāṇasote. **Patito hotīti** dibbasotadhātu antogadhā hoti appanācittassa uppattito pabhuti dibbasotaññalābhī nāma hoti, na dānissa tadattam bhāvanābhīyogo icchitabboti attho. **Tanti** dibbasotadhātum. **Thāmajātanti** jātathāmaṃ daḷhabhāvappattam. **Vaḍḍhetabbam** pādakajjhānārammaṇam. Kinti kittakanti āha **“ettantare saddam suṇāmīti ekaṅgulamattam paricchinditvā”**ti. Pādakajjhānassa hi ārammaṇabhūtam kasiṇanimittam **“ettakam thānam pharatū”**ti manasi karitvā pādakajjhānaṃ samāpajjantassa kasiṇanimittam tattakam thānam pharitvā

1. Sukhumā saddā (Ka)

tiṭṭhati. So samāpattito vuṭṭhāya tattha gate sadde āvajjati, subhāvitabhāvanattā tattha aññataram saddam ārabha uppannāvajjanānantaram cattāri, pañca vā javanāni uppajjanti. Tesu pacchimam iddhicittam, itarassa punapi pādakajjhānam samāpajjitabbameva. Tato eva hi pādakajjhānārammaṇena phuṭṭhokāsabbhantaragatepi sadde suṇātiyevāti sāsankam vadati. **Ekaṅguladvaṅgulā**diggahaṇaṇcettha sukhumasaddāpekkhāya kataṁ.

Evaṁ suṇantovā¹ti evaṁ paricchinditvā paricchinditvā savanena vasikatābhiñño hutvā yathāvajjite sadde suṇanto eva. **Pāṭiyekanti** ekajjham pavattamānepi te sadde paccekam vatthubhedena vavatthapetukāmatāya sati.

Dibbasotadhātukathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Cetopariyañānakathāvaṇṇanā

401. **Pariyāṭīti** sarāgādivibhāgena paricchijja jānāti. Tenāha “**paricchindatīti attho**”ti. Yesaṁhi dhātūnam gati attho, buddhipi tesam attho. “Parasattānan”ti ettha para-saddo aññatthoti āha “**attānam ṭhapetvā sesasattānan**”ti, yathā hi² yo paro na hoti, so attā. Yo attā na hoti, so paroti. **Sattānanti** cettha rūpādīsu satthāti sattā. Tassā pana paññattiyā saviññāṇakasantāne nirulhattā nicchandarāgāpi sattātveva vuccanti, bhūtapubbagatiyā vā. “Pun”ti narakam. Tattha galanti papatantīti **puggalā**, pāpakārino. Itarepi saṁsāre saṁsārino taṁsabhāvānātivattanato puggalātveva vuccanti. Taṁtaṁsattanikāyassa vā tattha tattha upapattiyā pūraṇato, aniccatā vasena galanato ca **puggalā**ti neruttā.

Etañhīti ettha **hi**-saddo hetu attho. Yasmā “etaṁ cetopariyañānam dibbacakkhuñānavasena ijjhatī”ti taṁ dibbacakkhuñānam, **etassa** cetopariyañānassa uppādane **parikammam**, tasmā tena cetopariyañānam uppādetukāmena adhigatadibbacakkhuñānena bhikkhunāti evaṁ yojanā

1. Evaṁ suṇanto ca (Ka)

2. Tathā hi (Ka)

kātabbā. **Hadayarūpanti** na hadayavatthu, atha kho hadayamaṁsapesi. Yaṁ bahi kamalamakuḷasaṇṭhānaṁ, anto kosātakīphalasadisanti vuccati, tañhi nissāya dāni vuccamānaṁ lohitaṁ tiṭṭhati. Hadayavatthu pana imaṁ lohitaṁ nissāya pavattatīti. Kathaṁ pana dibbacakkhunā lohitaṁ vaṇṇadassanena arūpaṁ cittaṁ pariyesatīti āha “**yadā hī**”ti-ādi. Kathaṁ pana somanassasahagatādicittavuttiyā kammajassa lohitaṁ vividhavaṇṇabhāvāpattīti? Ko vā evamāha “kammajameva taṁ lohitaṁ”ti catusantatirūpassāpi tattha labbhamānattā. Tenevāha “**idaṁ rūpaṁ somanassindriyasamuṭṭhānaṁ**”ti-ādi. Evampi yaṁ tattha acittajaṁ, tassa yathāvuttavaṇṇabhedena na bhavitabbanti? Bhavitabbaṁ sesatisantatirūpānaṁ tadanuvattanato. Yathā hi gamanādīsu cittajarūpāni utukammāhārasamuṭṭhānarūpehi anuvattiyaṁti, aññathā kāyassa desantaruppattiyeva na siyā, evamidhāpi cittajarūpaṁ sesatisantatirūpāni anuvattamānāni pavattanti. Pasādakodhavelāsu cakkhussa vaṇṇabhedāpattiyeva ca tadatthassa nidassanaṁ datṭhabbaṁ.

Pariyesantenāti paṭhamāṁ tāva anumānato ñāṇaṁ pesetvā gavesantena. Cetopariyaññāṇaṁhi uppādetukāmena yoginā heṭṭhā vuttanayena rūpāvacaracattutthajjhānaṁ aṭṭhaṅgasamannāgataṁ abhinīhārakkhamaṁ katvā dibbacakkhuññāṇassa lābhī samāno ālokaṁ vaḍḍhetvā dibbena cakkhunā parassa hadayamaṁsapesiṁ nissāya pavattamānassa lohitaṁ vaṇṇadassanena “idāni imassa cittaṁsomanassasahagataṁ”ti vā “domanassasahagataṁ”ti vā “upekkhāsahagataṁ”ti vā nayaggāhavasenapi vavatthapetvā pāda-kajjhānaṁ samāpajjitvā vuṭṭhāya “imassa cittaṁ jānāmī”ti parikammaṁ kātabbaṁ. Kālasatampi kālasahassampi punappunaṁ pāda-kajjhānaṁ samāpajjitvā vuṭṭhāya tatheva paṭipajjitabbaṁ. Tassevaṁ dibbacakkhunā hadaya-lohitavaṇṇadassanādividhinā paṭipajjantassa idāni cetopariyaññāṇaṁ uppajjissatīti yaṁ tadā pavattatīti vavatthāpitaṁ cittaṁ, taṁ ārammaṇaṁ katvā manodvārāvajjanaṁ uppajjati, tasmīṁ niruddhe cattāri, pañca vā javanāni javanti. Tesāṁ purimāni tīpi, cattāri vā parikammādisamaññāni kāmāvacarāni, catutthaṁ, pañcamaṁ vā appanācittaṁ rūpāvacaracattutthajjhānikaṁ. Tattha yaṁ antenna appanācittena saddhiṁ uppannaṁ ñāṇaṁ, idaṁ **cetopariyaññāṇaṁ**. Tañhi yathānena parikammaṁ kataṁ, taṁ parassa cittaṁ paccakkhato paṭivijjhantaṁ vibhāventameva

hutvā pavattati rūpaṃ viya ca dibbacakkhuñāṇaṃ, saddaṃ viya ca dibbasotañāṇaṃ. Tato paraṃ pana kāmāvacaracittēhi sarāgādivavatthāpanaṃ hoti nīlādivavatthāpanaṃ viya. Evamadhigatassa pana cetopariyañāṇassa thāmagamanavidhānampi adhigamanavidhānasadisamevāti taṃ dassetuṃ “**tasmā tena -pa-thāmagataṃ kātabban**”ti vuttaṃ.

Evam thāmagate hīti-ādi thāmagatānisaṃsadassanaṃ. **Sabbampi kāmāvacaracittanti** catupaṇṇāsavidhampi kāmāvacaracittaṃ. “**Sabbampi**”ti padaṃ “rūpāvacarārūpāvacaracittan”ti etthāpi ānetvā sambandhitabbaṃ. Tena pañcadasavidhampi rūpāvacaracittaṃ, dvādasavidhampi arūpāvacaracittanti vuttaṃ hoti. **Pajānāti**ti sarāgādipakārehi jānāti, paccakkhato paṭivijjhatīti adhippāyo. Puthujjanavasenāyaṃ abhiññākathāti lokuttaraṃ cittaṃ idha anuddhaṭaṃ. Tampi hi uparimo, sadiso vā ariyo heṭṭhimassa, sadisassa ca cittampi pajānāti eva. Tenāha “**anuttaraṃ vā cittaṃ**”ti-ādi. **saṅkamantoti** ñāṇena upasaṅkamanto. Ekaccañhi cittaṃ ñatvā parikammaṇa vinā tadaññaṃ cittaṃ jānanto “**cittā cittaṃ saṅkamanto**”ti vutto. Tenāha “**vināpi hadayarūpadassanena**”ti. Hadayarūpadassanādividhānaṃ hi ādikammikavasena vuttaṃ. Tenāha “**vuttampi cetan**”ti-ādi. **Yattha katthacīti** pañcavokārabhave, catuvokārabhavepi vā. Na kato abhiññānuyogasaṅkhāto abhiniveso etenāti **akatābhiniveso**, tassa, ādikammikassāti attho. **Ayaṃ kathāti** “ālokaṃ vaḍḍhetvā”ti-ādinā vuttaparikkamakathā.

Avasesanti vuttāvasesaṃ. Evam avibhāvena vuttaṃ vibhāgato dassetuṃ “**catubhūmaṃ kusalābyākataṃ cittaṃ vītarāgan**”ti āha. Tañhi yonisomanasikārappaccayataṃhetukatāhi rāgena sampayogāsaṅkābhāvato “vītarāgan”ti vattabbaṃ labhati. Sesākusalacittānaṃ rāgena sampayogābhāvato nattheva sarāgatā, taṃnimittakatāya pana siyā taṃsahitātālesoti nattheva vītarāgatāpīti dukavinimuttatāva yuttāti vuttaṃ “**imasmim duke saṅgahaṃ na gacchanti**”ti. Yadi evaṃ padesikaṃ cetopariyañāṇaṃ āpajjatīti? Nāpajjati dukantarapariyāpannattā tesaṃ. Ye pana “paṭipakkhabhāve asatipi sampayogābhāvo evettha pamāṇaṃ ekacca-abyākatānaṃ viyā”ti sesākusalacittānampi vītarāgataṃ

paṭijānanti, te sandhāyāha “**keci pana therā tānipi saṅgaṇhanti**”ti.
Sadosadukepi imināva nayena attho veditabbo.

Pāṭipuggalikanayenāti āveṇikanayena, tadaññākusalacittesu viya lobhadosehi amissitassa mohasseva sabbhāvatoti attho.
Akusalamūlasaṅkhātesu saha mohenevāti **samohaṃ** paṭhamanaye, dutiyanaye pana saheva mohenāti **samohanti** evaṃ
uttarapurimapaḍāvadhāraṇato dvīsu nāyesu bhedo veditabbo. Attanā sampayuttaṃ thinamiddhaṃ anuvattanavasena gataṃ pavattaṃ **thinamiddhānugataṃ** pañcavidhaṃ asaṅkhārikākusalacittaṃ **saṅkhittaṃ**, ārammaṇe saṅkocanavasena pavattanato. Vuttanayena **uddhaccānugataṃ** veditabbaṃ, taṃ pana uddhaccasahagataṃ cittaṃ, yattha vā uddhaccaṃ paccayavisesena thāmajātāṃ hutvā pavattati.
Kilesavikkhambhanasamatthatāya, vipulaphalatāya, dīghasantānatāya ca mahantabhāvaṃ gataṃ, mahantehi vā ulāracchandavīriyacittapaññehi gataṃ paṭipannanti **mahaggataṃ**. **Avasesanti** paritta-appamāṇaṃ. Attānaṃ uttaritum samatthehi saha uttarehīti **sa-uttaraṃ**. Utthiṇṇanti uttaraṃ, loke apariyāpannabhāvena lokato uttaranti **lokuttaraṃ**. Tato eva natthi etassa uttaranti **anuttaraṃ**. Upanijjhānalakkhaṇappattena samādhinā sammadeva āhanti **samāhitaṃ**. **Tadaṅgavimuttippattaṃ** kāmāvacarakusalacittaṃ. **Vikkhambhanavimuttippattaṃ** mahaggatacittaṃ.
Samucchedavimuttippattaṃ maggacittaṃ. **Paṭippassaddhivimuttippattaṃ** phalacittaṃ. **Nissaraṇavimuttippattampi** tadubhayameva. Kāmaṃ kānici paccavekkhaṇacittādīni nibbānārammaṇāni honti, nissaraṇavimuttippattāni pana na honti tādisakiccāyogato. **Pāliyaṃ**¹ āgatasarāgādibhedavasena ceva tesāṃ antarabhedavasena ca **sabbappakāraṃpi**.

Cetopariyaññakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Pubbenivāsānussatiññakathāvaṇṇanā

402. Pubbenivāsaṃ anussarati, tassa vā anussaraṇaṃ **pubbenivāsānussati**, taṃ nissayādipaccayabhūtaṃ paṭicca uppajjanato “pubbe nivāsānussatimhi yaṃ ñāṇaṃ, tadatthāyā”ti saṅkhepena vuttamatthaṃ

1. Dī 1. 76; Dī 2. 237; Ma 1. 76 piṭṭhādīsu.

vivaranto pubbenivāsaṃ tāva dassetvā tattha satīñāṇāni dassetuṃ “**pubbenivāso**”ti-ādimāha. Tattha “pubbe”ti idaṃ padaṃ “ekampi jātin”ti-ādivacanato atītabhavavisayaṃ idhādhippetanti āha “**atītajātīsū**”ti. Nivāsa-saddo kammāsādhano, khandhavinimutto ca nivasitadhammo natthīti āha “**nivutthakkhandhā**”ti. Nivutthatā cettha sasantāne pavattatā, tathābhūtā ca te anu anu bhūtā jātā pavattā tattha uppajjitvā vigatāva hontīti āha “**nivutthāti ajjhāvutthā anubhūtā attano santāne uppajjitvā niruddhā**”ti. Evaṃ sasantatipariyāpannadhammavasena nivāsa-saddassa atthaṃ vatvā idāni avisesena vattuṃ “nivutthadhammā vā nivutthā”ti vatvā taṃ vivarituṃ “**gocaranivāsenā**”ti-ādi vuttaṃ. Gocarabhūtāpi hi gocarāsevanāya āsevitā ārammaṇakaraṇavasena anubhūtā nivutthā nāma hontīti. Te pana duvidhā saparaviññāṇagocaratāyāti ubhayepi te dassetuṃ “**attano**”ti-ādi vuttaṃ.

Tattha “attano viññāṇena viññātā”ti vatvā “paricchinnā”ti vacanaṃ ye te gocaranivāsenā nivutthadhammā, te na kevalaṃ viññāṇena viññāṇamattā, atha kho yathā pubbe jāti nāma gottavaṇṇaliṅgāhārādi visesehi paricchadakārikāya paññāya paricchijja gahitā, tathevetamā ñāṇaṃ paricchijja gaṇhātīti imassa atthassa dīpanatthaṃ vuttaṃ. Paraviññāṇaviññātāpi vā nivutthāti sambandho. Na kevalaṃ attanova viññāṇena, atha kho paresaṃ viññāṇena viññātāpi vāti attho. Idhāpi “paricchinnā”ti padaṃ ānetvā sambandhitabbaṃ “paresampi vā viññāṇena viññātā paricchinnā”ti. Tassa ca gahaṇe payojanaṃ vuttanayeneva vattabbaṃ. Te ca kho yasmā atītāsu eva jātīsu aññehi viññātā paricchinnā, te ca parinibbutāpi hontī. Ye hi¹ te viññātā, tesaṃ tadā vattamānasantānānusārena tesaṃpi atīte pavatti nāyatīti sikhāppattaṃ pubbenivāsānussatīñāṇassa visayabhūtaṃ pubbenivāsaṃ dassetuṃ “**chinnavaṭṭumakānussaraṇādīsū**”ti vuttaṃ. Chinnavaṭṭumakā sammāsambuddhā, tesaṃ anusaraṇā **chinnavaṭṭumakānussaraṇaṃ**. Ādi-saddena paccekasambuddhabuddhasāvakānussaraṇāni gayhantīti vadanti. Chinnavaṭṭumakā pana sabbeva anupādisesāya

1. Yesaṃ hi (Ka)

nibbānadhātuyā parinibbutā. Tesam anussaraṇam nāma tesam paṭipattiyā anussaraṇam, sā pana paṭipatti saṅkhepato chaḷārammaṇaggahaṇalakkaṇāti tāni idha¹ paraviññāṇaviññātaggahaṇena gahitāni, te panete samāsambuddhānaṃyeva visayā, na aññesanti āha **“te buddhānaṃyeva labbhanti”**ti. Na hi atīte buddhā bhagavanto evaṃ vipassimsu, evaṃ maggaṃ bhāvesum, evaṃ phalanibbānāni sacchākāmsu, evaṃ veneyye vinesunti ettha sabbadā aññesaṃ ñāṇassa gati atthīti. Yāya satiyā pubbenivāsaṃ anussarati, sā pubbenivāsānussatīti ānetvā sambandhitabbaṃ.

Anekavidhanti nānābhavayonigativinñāṇaṭṭhitisattāvāsādivasena bahuvudham. **Pakārehīti** nāmagottādi-ākārehi saddhiṃ, sahayoge cetam karaṇavacanam. **Pavattitam** desanāvasena. Tenāha **“saṃvaṇṇitan”**ti, vitthāritanti attho. **“Nivāsan”**ti antogadhabhedasāmaññavacanametanti te bhede byāpanicchāvasena saṅgahetvā dassento **“tattha tattha nivutthasantānan”**ti āha. Sāvakasasevetam anussaraṇam, na satthunoti vuttam **“khandhapaṭipāṭivasena cutipāṭisandhivasena vā”**ti. **Khandhapaṭipāṭi** khandhānam anukkamo. Sā ca kho cutito paṭṭhāya uppaṭipāṭivasena. Keci panettha **“iriyāpathapaṭipāṭi khandhapaṭipāṭi”**ti vadanti. **Anugantvā** **anugantvāti** ñāṇagatiyā anugantvā anugantvā. **Titthiyāti** aññatitthiyā, te pana kammavādino kiriyavādino tāpasādayo. Ṭhapetvā aggasāvakamahāsāvake itare satthu sāvaka **pakatisāvaka**.

Yasmā titthiyānam brahmajālādīsu cattālīsāya eva saṃvaṭṭavivaṭṭānam anussaraṇam āgataṃ, tasmā **“na tato paran”**ti vatvā tam kāraṇam vadanto **“dubbalapaññattā”**ti-ādimāha, tena vipassanābhiyogo pubbenivāsānussatīñāṇassa visesakāraṇanti dasseti. **Balavapaññattāti** ettha nāmarūpaparicchedādiyeva paññāya balavakāraṇam daṭṭhabbam. Tañhettha nesaṃ sādharmaṇakāraṇam. **Ettakoti** kappānam lakkham, tadadhikam ekam, dve ca asaṅkhyeyyānīti kālavasena evaṃparimāṇo yathākkamaṃ tesam mahāsāvaka² aggasāvakapaccekabuddhānam puññañāṇābhinihāro sāvakapaccekabodhipāramitā samitā. Yadi bodhisambhārasambharaṇakālaparicchinno tesam tesam ariyānam abhiññāṇānavibhāvo, evaṃ

1. Idha pana (Syā)

2. Theragāthā-Ṭṭha 2. 541 piṭṭhe vitthāro.

sante buddhānampi visayaparichedatā āpannāti āha **“buddhānaṃ pana paricchedo nāma natthi”**ti. “Yāvatakaṃ ñeyyaṃ, tāvatakaṃ ñāṇaṃ”ti¹ vacanato sabbaññutaññāṇassa viya buddhānaṃ abhiññāṇāṇanampi visaye paricchedo nāma natthi. Tattha yaṃ yaṃ ñātum icchanti, taṃ taṃ jānanti eva. Atha vā satipi kālaparichede kāraṇūpāyakosallapariggahādina sātisaṃyattā mahābodhisambhāraṇaṃ paññāpāramitāya pavatti-ānubhāvassa paricchedo nāma natthi, kuto tannibbattānaṃ abhiññāṇāṇananti āha **“buddhānaṃ pana paricchedo nāma natthi”**ti. Atīte ettakāni kappānaṃ asaṅkhyeyyānīti evaṃ kālaparichedo nāma natthi, anāgate anāgataṃsañāṇassa viya.

Evaṃ channaṃ janānaṃ pubbenivāsānussaraṇaṃ kālavibhāgato dassetvā idāni ārammaṇaggahaṇato ānubhāvavisesato, pavatti-ākārato ca dassetum **“tittiyā cā”**ti-ādi vuttaṃ. **Cutipaṭisandhivasenā**ti attano, parassa vā tasmim tasmim attabhāve cutim disvā antarā kiñci anāmasitvā paṭisandhiyā eva gahaṇavasena. Vuttamevatthaṃ byatirekato, anvayato ca vibhāvetum **“tesaṇhi”**ti-ādi vuttaṃ. Pakatisāvaka cutipaṭisandhivasenapi saṅkamanāti ayamatto heṭṭhā vuttanayena **“balavapaññattā”**ti hetunā vibhāvetabbo, cutipaṭisandhivasena saṅkamaṇaṃ vemajjhaddassane payo janābhāvato. Ñāṇabaladassanattaṃ panettha vuttaṃ.

Taṃ taṃ pākāṭamevāti yathā nāma saradasamaye ṭhitamajjhanhikavelāyaṃ caturatanike gehe cakkhumato purisassa rūpagataṃ supākāṭameva hotīti lokasiddhametaṃ, siyā pana tassa sukhumataratirohitādibhedassa rūpagatassa agocaratā. Nattheva buddhānaṃ ñātum icchitassa ñeyyassa agocaratā, atha kho taṃ ñāṇālokena obhāsitaṃ hatthatale āmakalaṃ viya supākāṭaṃ suvibhūtaṃ eva hoti tathā ñeyyāvaraṇassa supahīnattā. **Peyyālapāliṃ viya saṅkhipitvā**ti yathā peyyālapāliṃ paṭhantā “paṭhamāṃ jhānaṃ -pa- pañcamaṃ jhānaṃ”ti ādipariyosānameva gaṇhantā saṅkhipitvā sajjhāyanti, na anupadaṃ, evaṃ anekāpi kappakoṭiyo saṅkhipitvā. **Yaṃ yaṃ icchantīti** yasmim kappe, yasmim bhava

1. Khu 7. 278; Khu 8. 176; Khu 9. 376 piṭṭhesu.

yaṃ yaṃ jānitum icchanti, tattha tattheva ñātum icchite eva ñāṇena **okkamantā. Sihokkantavasena** sihagatipatanavasena ñāṇagatiyā **gacchanti.** Satadhā bhinnassa vāḷassa koṭiyā koṭipaṭipādanavasena **katavāavedhaparicayassa. Sarabhaṅgasadisassā**ti sarabhaṅgabodhisatta¹ sadisassa. Lakkhaṭṭhānassa appattavasena **na sajjati.** Atikkamanapassagamanavasena **na virajjhati.**

Khajjupanakappabhāsadisaraṃ hutvā upaṭṭhātīti ñāṇassa ativiya appānubhāvatāya khajjotobhāsasamaṃ hutvā pubbenivāsānussatiñāṇaṃ upaṭṭhātī. Esa nayo sesesupi. **Dīpappabhāsadisanti** pākatikadīpālokaśadisaraṃ. **Ukkāpabhā** mahā-ummukāloko. **Osadhitārakappabhāti** ussannā pabhā etāya dhīyatīti osadhi, osadhīnaṃ vā anubalappadāyikattā osadhīti evaṃ laddhanāmāya tārakāya pabhā. **Saradasūriyamaṇḍalasadisaraṃ** savisaye sabbaso andhakāraavidhamanato.

Yaṭṭhikoṭigamaṇaṃ viya khandhapaṭipāṭiyā amuñcanato. Kunnadīnaṃ atikkamanāya ekeneva rukkhadaṇḍena katasāṅkamo **daṇḍakasetu.** Catūhi, pañcahi vā janehi gantum sakkuṇeyyo phalake attharitvā āṇiyo koṭṭetvā katasāṅkamo **jaṅghasetu.** Jaṅghasatthassa gamanayoggo saṅkamo jaṅghasetu jaṅghamaggo viya. Sakaṭassa gamanayoggo saṅkamo **sakaṭasetu** sakaṭamaggo viya. Mahatā jaṅghasatthena gantabbamaggo **mahājaṅghamaggo.** Bahūhi vīsāya vā timsāya vā sakaṭehi ekajjhaṃ gantabbamaggo **mahāsakaṭamaggo.**

Imasmiṃ pana adhikāreti “cittaṃ paññaṇca bhāvayan”ti² cittaśisena sāvakassa niddiṭṭhasamādhibhāvanādhikāre.

403. **Tasmāti** yasmā sāvakānaṃ pubbenivāsānussaraṇaṃ idhādhippetam, tasmā. **Evanti** yathā te anussaranti, evaṃ anussaritukāmena. Heṭṭhā tīsu jhānesu yathārahaṃ pītisukhehi kāyacittānaṃ sampīnanāya “**cattāri jhānāni samāpajjitvā**”ti vuttaṃ, aññathā pādakajjhānameva samāpajjitabbaṃ siyā. Yāya nisajjāya nisinnassa anussaraṇārambho, sā idha **sabbapacchimā nisajjā. Tato āsanapaññāpananti** tato nisajjāya purimakam āsanapaññāpanam āvajjitabbanti sambandho. Esa nayo

1. Khu 6. 5 piṭṭhe Jātake.

2. Saṃ 1. 13, 167; Khu 10. 197; Khu 11. 33 piṭṭhesu.

sesesupi. **Bhojanakāloti**-ādīsu kālasīsena tasmim tasmim kāle katakiccamāha. **Cetiyaṅgaṇabodhiyaṅgaṇavandanakāloti** cetiyaṅgaṇabodhiyaṅgaṇesu cetiyabodhīnaṃ vandanakālo. **Sakalaṃ rattivandivanti** accantasāmyoge upayogavacanāṃ.

Kiñci kiccaṃ. **Ettakenāti** pādakajjhānasamāpajjanena. Pādakajjhānāñhi satthakassa viya nisānasilā satipaññānampi nisitabhāvāvahaṃ. Yaṃ tassa, tā taṃ samāpajjanena paramanepakkappattā honti. Tenāha “**dīpe jalite viya pākaṭaṃ hoti**”ti, andhakāraṭṭhāneti adhippāyo. **Purimabhaveti** imassa bhavassa anantare purimasmim bhava. **Pavattitanāmarūpanti** attano paccayehi pavattitanāmarūpaṃ. Tañca kho paṭhamāṃ rūpaṃ āvajjitvā nāmaṃ āvajjitabbaṃ. Paṭhamāṃ nāmaṃ āvajjitvā pacchā rūpanti apare. **Pahoti**ti sakkoti. **Paṇḍito** nāma imissā abhiññābhāvanāya katādhikāro.

“**Aññaṃ uppannaṃ**”ti idaṃ aññasmā kammabhavā añño upapattibhavo uppannoti katvā vuttaṃ addhāpaccuppannantarabhāvato. Aññathā ekabhavepi aññamaññaeva nāmarūpaṃ uppajjati, niruddhañca appaṭisandhikaṃ. Tenevāha—

“Ye niruddhā marantassa, tiṭṭhamānassa vā idha.
Sabbepi sadisā khandhā, gatā appaṭisandhikā”ti¹.

Taṃ ṭhānanti taṃ nikkhepaṭṭhānaṃ. **Āhundarikanti** samantato, upari ca ghanasañchannaṃ sambādhaṭṭhānaṃ. **Andhatamamivāti** andhakāratimissa viya.

Kūṭāgārakaṇṇikatthāyāti kūṭāgārassa kūṭatthāya. Kūṭāgārassa kaṇṇikā viya pubbenivāsānussatiñāṇaṃ, mahārukkho viya purimabhava cutikkhaṇe pavattanāmarūpaṃ, sākāpalāsā viya tena sambandhaṃ imasmim bhava paṭisandhicittaṃ, pharasudhārā viya parikammabhāvanā, kammārasālā viya pādakajjhānanti evaṃ upamāsaṃsandanaṃ veditabbaṃ.

Kaṭṭhaphālakopamāpi “yathā nāma balavā puriso odanapacanaḍi-atthaṃ mahantaṃ dāruṃ phāleto tassa tacapheggumattaphālāne pharasudhārāya vipannāya mahantaṃ dāruṃ phāletuṃ asakkonto dhuranikkhepaṃ akatvā”ti-ādinā vuttanayānusārena veditabbā. Tathā **kesohārakūpamā**.

1. Khu 8. 90 piṭṭhe Mahāniddese.

Pubbenivāsaññānaṃ nāma na hoti atītāsu jātīsu

nivutthadhammārammaṇattābhāvā¹. **Tanti** pacchimanisajjato pabhuti yāva paṭisandhi pavattaṃ ñāṇaṃ pubbenivāsānussatiññāṇassa parikammabhāvena pavattasamādhinā sampayuttaññāṇaṃ **parikammasamādhīññāṇaṃ**. **Taṃ rūpāvacaraṃ sandhāya na yujjati** ti taṃ tesāṃ vacanaṃ atītamsaññāṇaṃ ce, rūpāvacaraṃ adhippetāṃ na yujjati parikammasamādhīññāṇassa kāmāvacarabhāvato. Na hi anantaracuticittassa orato pavattikkhandhe ārabha rūpāvacaraṃ cittaṃ uppajjati pāliyaṃ, aṭṭhakathāyaṃ vā āgataṃ atthi. Yesāṃ javanānaṃ purimānīti yojanā. Yādā pana appanācittaṃ hoti, tadāssāti sambandho. **Idaṃ pubbenivāsānussatiññāṇaṃ nāmāti** kāmāṃ anantarassa bhavassa cutikkhaṇe pavattitanāmarūpaṃ ārammaṇaṃ katvā pavattaññāṇaṃ dassitaṃ, taṃ pana nidassanamattaṃ daṭṭhabbaṃ ñāṇasāmaññassa jotitabhāvato. Yatheva hi tato nāmarūpato pabhuti sabbe atītā khandhā, khandhapaṭibaddā ca sabbo pubbenivāso, evaṃ tassa paṭivijjhanavasena pavattaññāṇaṃ pubbenivāsānussatiññāṇaṃ. Tenāha “**tena ñāṇena sampayuttāya satiyā anekavihitaṃ pubbenivāsaṃ anussarati**”ti.

404. **Ekampi jātinti** ekampi bhavaṃ. So hi ekakammanibbatta ādānanikkhepaparicchinno antogadhadhammappabhedo khandhappabandho idha jātīti adhippeto. Tenāha “**ekampi -pa- khandhasantānaṃ**”ti. **Parihāyamānoti** khīyamāno vinassamāno. **Kappoti** asaṅkhyeyyakappo. So pana atthato kālo, tadā pavattamānaśāṅkhāravasenassa parihāni veditabbā. **Vaḍḍhamāno vivaṭṭakappoti** etthāpi eseṇa nayo. Yo pana “kālaṃ khepeti”ti, “kālo ghasati bhūtāni, sabbāneva saha’ttanā”ti² ca ādisu kālassāpi khayō vuccati, so idha nādhīpeto anīṭṭhappasaṅgato. Saṃvaṭṭanaṃ vinassanaṃ saṃvaṭṭo, saṃvaṭṭato uddham tathā ṭhāyī **saṃvaṭṭatṭhāyī**. **Taṃmūlakattāti** taṃpubbakattā. Vivaṭṭanaṃ nibbattanaṃ, vaḍḍhanaṃ vā **vivaṭṭo**.

Tejosaṃvaṭṭo āposamvaṭṭo vāyosaṃvaṭṭoti evaṃ saṃvaṭṭasīmānukkamena saṃvaṭṭesu vattabbesu tathā avatvā “**āposamvaṭṭo**

1. Nivutthadhammārammaṇattā (Kā)

2. Khu 5. 68 piṭṭhe Jātake.

tejosamvaṭṭo vāyosamvaṭṭo”ti vacanaṃ

samvaṭṭakamahābhūtaḍḍaṇḍanānupubbīyāti keci. Samvaṭṭānupubbīyāti apare.

Āpena samvaṭṭo **āposamvaṭṭo**. **Samvaṭṭasīmā**ti samvaṭṭamariyādā.

Samvaṭṭatīti vinassati. **Sadā**ti sabbakālaṃ, tīsupi samvaṭṭakālesūti attho.

Ekam buddhakhettan”ti idha yaṃ sandhāya vuttam, taṃ niyametvā dassetuṃ **“buddhakhettam nāma tividhan”**ti-ādi vuttam. Yattake ṭhāne tathāgataṃ paṭisandhiñāṇānubhāvo puññaphalasamuttejito saraseneva pathavī vijambhati, taṃ sabbimpi buddhaṅkurassa nibbattanakhettam nāmāti āha **“jātikhettaṃ dasasahassacakkavālapariyantana”**ti. **Ānubhāvo vattatī**ti idha iddhiṃ cetovasippatto āṇākhettapariyāpanne yattha kattaci cakkavāle ṭhatvā attano atthāya parittam katvā tattheva aññaṃ cakkavālaṃ gatopi kataparitto eva hoti. Atha vā tattha ekacakkavāle ṭhatvā sabbasattānaṃ atthāya paritte kate āṇākhette sabbasattānaṃ abhisambhuṇātveva parittānubhāvo tattha devatāhi parittāṇāya samphaṭṭicchitabbato. Yaṃ visayakhettam sandhāya ekasmiṃyeva khaṇe sareṇa abhiviññāpanaṃ, attano rūpadassanañca paṭijānantena bhagavatā “yāvata vā pana ākaṅkheyyā”ti¹ vuttam. **Yatthāti** yasmiṃ anantāparimāṇe visayakhette. **Yaṃ yaṃ tathāgato ākaṅkhati, taṃ taṃ jānāti** ākaṅkhāmattpaṭibaddhavuttitāya buddhañāṇassa. **Sanṭhahantanti** vivaṭṭamānaṃ jāyamānaṃ.

405. **Gokhāyitakamattesūti** gohi khāditabbappamāṇesu. **Yanti** yasmiṃ samaye. Pupphaphalūpajīvinīyo ca devatā brahmaloke nibbantantīti sambandho.

Etesanti “vassūpajīvino”ti-ādinā vuttasattānaṃ. **Tatthāti** brahmaloke. So ca kho parittābhāḍibrahmaloko veditabbo. “Paṭiladdhajjhānavasena”ti vatvā jhānapaṭilābhassa sambhavaṃ dassetuṃ **“tadāhī”**ti-ādi vuttam. Lokam byūhenti sampiṇḍentīti **lokabyūhā**. Te kira disvā manussā tattha tattha ṭhitāpi nisinnāpi samvegajātā,

1. Am 1. 229 piṭṭhe.

sambhamappattā ca hutvā tesam āsanne ṭhāne sannipatanti. Sikhābandhassa muttatāya **muttasirā**. Ito cito ca vidhūyamānakesatāya **vikīṇakesā**. Lokavināsaḥbhayena sokavantacittatāya **ativiya virūpavesadhārino**. **Mārisāti** devānaṃ piyasamudācāro. Kathaṃ panete kappavuṭṭhānaṃ jānantīti? Dhammatāya saṅcoditāti ācariyā. Tādisanimittadassanenāti eke. Brahmadevatāhi uyyojitāti apare.

Mettādīnīti mettāmanasikārādīni kāmāvacarapuññāni. **Devaloketi** kāmadevaloke. Devānaṃ kira suḥasamphassavātaggahaṇaparicayena vāyokasiṇe jhānāni sukheneva ijjhanti. Tena vuttaṃ “**vāyokasiṇe parikkammaṃ katvā jhānaṃ paṭilabhanti**”ti. **Tadaññe panāti** āpāyike sandhāyāha. **Tatthāti** devaloke.

Dutiyo sūriyoti dutiyaṃ sūriyamaṇḍalaṃ. **Sattasūriyanti** sattasūriyapātubhāvasuttaṃ. **Pakatisūriyoti** kappavuṭṭhānakālato pubbe uppannasūriyavimāne. Kappavuṭṭhānakāle pana yathā aññe kāmāvacaradevā, evaṃ sūriyadevaputtopi jhānaṃ nibbattetvā brahmalokaṃ upapajjati, sūriyamaṇḍalaṃ pana pabhassaratarañceva tejavantatarañca hutvā pavattati. Taṃ antaradhāyitvā aññemeva upapajjati apare. Gaṅgā yamunā sarabhū aciravatī mahīti imā **pañca mahānadiyo**.

Pabhavāti uppattiṭṭhānabhūtā. **Haṃsapātano**¹ mandākinimāha.

Na saṇṭhātīti na tiṭṭhati.

Pariyādinnasinehanti parikkhīṇasinehaṃ. Yāya āpodhātuyā tattha tattha pathavīdhātu ābandhattā sampiṇḍatā hutvā tiṭṭhati, sā chasūriyapātubhāvena parikkhayaṃ gacchati. **Yathā cidanti** yathā ca idaṃ cakkavāḷaṃ. **Evaṃ koṭisatasahassacakkavāḷānīpīti** vipattimahāmeghuppattito paṭṭhāya idha vuttaṃ sabbaṃ kappavuṭṭhānaṃ, taṃ tattha atidisati.

Palujjitvāti chijjitvā. **Saṅkhāragatanti** bhūtopādāyappabhedaṃ saṅkhārajātaṃ. **Sabbasaṅkhāraparikkhayāti** jhāpetabbasaṅkhāraparikkhayā. Sayampi saṅkhāragataṃ samānaṃ indhanābhāvato chārikampi asesetvā niḍḍahitvā vūpasamatīti āha “**sappi -pa- nibbāyati**”ti.

1. Haṃsapātano (Ka)

406. **Dīghassa addhunoti** saṁvaṭṭaṭṭhāyī-asaṅkhyeyyakappasaṅkhātassa dīghassa kālassa accayena. **Tālakkhandhādīti ādi-**saddena sākasālādirukkhe saṅgaṇhāti. **Ghanam karotīti** visaritum adatvā piṇḍitaṁ karoti. Tenāha “**parivaṭuman**”ti, vaṭṭabhāvena paricchinnam. **Tanti** udakam. **Assāti** vātassa. **Vivaram detīti** yathā ghanam karoti sampiṇḍeti, evam tattha antaram deti. **Parikkhayamānanti** pubbe yāva brahmalokā ekoghabhūtena vātena parisosiyamānatāya parikkhayam gacchantam. Brahmaloko pātubhavatīti yojanā. **Brahmalokoti** ca paṭhamajjhānabhūmimāha. **Upari catukāmāvacaradevalokaṭṭhāneti** yāmadevalokādīnam catunnam patiṭṭhānaṭṭhāne. Cātumahārājikatāvatiṁsabhavanānam pana patiṭṭhānaṭṭhānāni pathaviṣambandhatāya na tāva pātubhavanti.

Rundhantīti¹ yathā heṭṭhā na bhassati², evam nirodhenti.

“**Paṭhamatarābhiniḍḍatā**”ti idaṁ āyukkhayassa sambhavadassanam, tena dvinnam, catunnam, aṭṭhannam vā kappānam ādimhi niḍḍatāti dasseti. **Tatoti** ābhassarabrahmalokato. Parittābha-appamāṇābhāpi hi ābhassaraggahaṇeneva saṅgaham gacchanti. “**Te honti sayampabhā antalikkhacarā**”ti idaṁ upacārajjhānapuññassa mahānubhāvatāya vuttam. **Āluppakārakanti** ālopan katvā katvāti vadanti, āluppanam vilopam katvāti attho.

Haṭṭhatuṭṭhāti ativiya haṭṭhā uppilāvitacittā³. **Nāmaṁ karontīti** tathā voharanti.

Sinerucakkavāḷahimavantapabbatāti ettha dīpasamuddāpīti vattabbari. Tathā hi vakkhati “ninnaninnaṭṭhāne samuddā, samasamaṭṭhāne dīpā”ti. **Thūpathūpāti** unnatunnatā.

Atimaññantīti atikkamitvā maññanti, hīlentīti attho. **Teneva nāyenāti** “ekacce vaṇṇavanto hontī”ti-ādina⁴ vuttena nāyeneva. **Padālatāti** evamnamikā latājāti. Tassā kira pārāsavaṇṇatī galocīti vadanti. Akatṭhe eva bhūmippadese paccanako **akatṭhapāko**. **Akaṇoti** kuṇḍakarahito.

1. Rumbhenti (Sī), rumbhanti (Syā)

2. Na bhavissati (Syā)

3. Uppilāvitappattā (Sī, Syā)

4. Dī 3. 72 piṭṭhe.

Sumanasaṅkhātājātipupphasadiso **sumanajātipupphasadiso**. Yo yo raso etassāti yaṁyaṁraso, odano taṁ **yaṁyaṁrasaṁ**, yādisarasavantanti attho. Rasapathavī, bhūmipappaṭako, padālatā ca paribhuttā sudhāhāro viya khuddaṁ vinodetvā rasaharaṇīti rasameva brūhentā tiṭṭhanti, na vatthuno sukhumabhāvena nissandā, sukhumabhāveneva gahaṇindhanameva ca honti¹. Odano pana paribhutto rasaṁ vaḍḍhentopi vatthuno oḷārikabhāvena nissandaṁ vissajjento passāvaṁ, kasaṭaṇca uppādetīti āha **“tato pabhuti muttakarīsaṁ sañjāyati”**ti. Purimattabhāvesu pavatta-upacārajjhānānubhāvena yāva sattasantāne kāmarāgavikkhambhanavego na samito, na tāva balavakāmarāgūpanissayāni itthipurisindriyāni pāturaheṣuṁ. Yadā panassa vicchinnaṭāya balavakāmarāgo laddhāvasaro ahosi, tadā tadupanissayāni tāni sattānaṁ attabhāvesu sañjāyimsu. Tena vuttam **“purisassa -pa- pātubhavati”**ti. Tenevāha **“tatra sudan”**ti-ādi.

Alasajātikassāti sajjukameva taṇḍulaṁ aggahetvā paradivasassatthāya gahaṇena alasapakatikassa.

Anutthunantīti anusocanti. **Sammanneyyāmāti** samanujāneyyāma. **Noti** amhesu. **Sammāti** sammadeva yathārahaṁ. **Khīyitabbanti** khīyanārahaṁ nindaṇīyaṁ. **Garahitabbanti** hīletabbāṁ.

Ayameva bhagavā paṭibalo paggahaniggahaṁ kātunti yojanā. **Raṇjetīti** saṅgahavatthūhi sammadeva rameti pīneti.

Vivaṭṭaṭṭhāyī-asaṅkhyeyyaṁ catusaṭṭhi-antarakappasaṅgahaṁ. Vīsati-antarakappasaṅgahanti keci. Sesāsaṅkhyeyyāni kālato tena samappamāṇāneva

407. **Mahādhārāhīti** tālasālakkhandhappamāṇāhi mahatīhi khārudakadhārāhi. **Samantatoti** sabbaso. **Pathavitoti** pathaviyā heṭṭhimantato pabhuti. Tena hi khārudakena phuṭṭhaphuṭṭhā pathavīpabbatādayo.

1. Vatthuno sukhumabhāvena nissandā sukhumā, nissandasukhumabhāveneva gahaṇindhanameva ca honti. (Syā)

udake pakkhittaloṇasakkharā viya vilīyanteva, tasmā pathavīsandhārudakena saddhiṃ ekūdakameva taṃ hotīti keci. Apare “pathavīsandhārakam udakakkhandhañca udakasandhārakam vāyukkhandhañca anavasesato vināsetvā sabbattha sayameva ekoghabhūtaṃ tiṭṭhati”ti vadanti, taṃ yuttaṃ. **Tayopi brahmaloketi** parittābha-appamāṇābha-ābhassarabrahmaloke, tayidaṃ “ayaṃ pana viseso”ti āraddhattā vuttaṃ, aññathā “chapi brahmaloke”ti vattabbaṃ siyā. **Subhakiṇheti** ukkaṭṭhaniddesena tatiyajjhānabhūmiyā upalakkhaṇaṃ. Parittāsubha-appamāṇāsubhepi hi āhacca udakaṃ tiṭṭhati. Heṭṭhā “ābhassare āhacca tiṭṭhati”ti etthāpi e seva nayo. **Tanti** taṃ kappavināsaka-udakaṃ. **Udakānugatanti** udakena anugataṃ phuṭṭhaṃ. **Abhibhavitvāti** vilīyāpetvā.

Idamekaṃ asaṅkhyeyyanti idaṃ saṃvaṭṭasaṅkhātāṃ kappassa ekaṃ asaṅkhyeyyaṃ.

408. Thūlaraṇe apagate eva pathavīnissitaṃ saṇharajaṃ apagacchatīti vuttaṃ “**tato saṇharajan**”ti. Samuṭṭhāpetīti sambandho. “**Visamaṭṭhāne tṭhitamahārukkhe**”ti idaṃ paṭhamāṃ samuṭṭhāpetabbataṃ sandhāya vuttaṃ.

Cakkavālapabbatampi sinerupabbatampīti mahāpathaviyā viparivattaneneva viparivattitaṃ cakkavālapabbatampi sinerupabbatampi vāto ukkhipitvā ākāse khipati. **Te** cakkavālapabbatādayo. **Abbhiantvāti** ghaṭṭetvā. **Aññamaññanti** ekissā lokadhātuyā cakkavālahimavantasineruṃ aññissā lokadhātuyā cakkavāḷādīhīti evaṃ aññamaññaṃ samāgamavasena ghaṭṭetvā. **Sabbasaṅkhāragatanti** pathavīsandhāraka-udakaṃ, taṃsandhārakavātanti sabbaṃ saṅkhāragataṃ vināsetvā sayampi vinassati avaṭṭhānassa kāraṇābhāvato.

409. Yadiṇi saṅkhārānaṃ ahetuko sarasanirodho vināsakābhāvato, santānanirodho pana hetuvirahito natthi yathā taṃ sattakāyesūti. Bhājanalokassāpi sahetukena vināseṇa bhavitabbanti hetuṃ pucchati “**kiṃkāraṇā evaṃ loko vinassati**”ti. Itaro yathā tattha nibbattanakasattānaṃ puññabalena paṭhamāṃ loko vivaṭṭati, evaṃ tesaṃ pāpabalena saṃvaṭṭatīti dassento “**akusalamūlakāraṇā**”ti āha. Yathā hi rāgadosamohānaṃ adbhikkhāyeva yathākkamaṃ rogantarakappo, satthantarakappo, dubbhikkhantarakappoti ime

tividhā antarakappā vivaṭṭaṭṭhāyimiha asaṅkhyeyyakappe jāyanti, evamete yathāvuttā tayo saṁvaṭṭā rāgādīnaṁ adhikabhāveneva hontīti dassento **“akusalamūlesu hī”**ti-ādimāha. **Ussannata**reti ativiya ussanne. Dose ussannatare adhikataradosena viya tikkhatarena khārudakena vināso yuttoti vuttaṁ **“dose ussannatare udakena vinassatī”**ti. Pākaṭasattusadisassa dosassa aggisadisatā, apākaṭasattusadisassa rāgassa khārudakasadisatā ca yuttāti adhippāyena **“dose ussannatare agginā, rāge ussannatare udakenā”**ti kecivādassa adhippāyo veditabbo. Rāgo sattānaṁ bahulaṁ pavattatīti rāgavasena bahuso lokavināso.

410. Evaṁ pasaṅgena saṁvaṭṭādike pakāsetvā idāni yathādhikataṁ nesaṁ anussaraṇākāraṁ dassetuṁ **“pubbenivāsaṁ anussarantopi”**ti-ādi āraddhaṁ.

“Amumhi saṁvaṭṭakappe”ti idaṁ saṁvaṭṭakappassa ādito **pāliyaṁ**¹ gahitattā vuttaṁ. Tatthāpi hi imassa tatipayam kalam bhavādīsu saṁsaraṇaṁ upalabbhatīti. Saṁvaṭṭakappe vā vaṭṭamānesu bhavādīsu imassa upapatti ahoṣi, taṁdassanametam daṭṭhabbam. Atha vā **amumhi saṁvaṭṭakappeti** ettha **vā**-saddo luttaniddiṭṭho daṭṭhabbo, tena ca aniyamatthena itarāsaṅkhyeyyānampi saṅgaho siddho hoti. **Bhave vā**ti-ādīsu kāmādiḥhave vā aṇḍajādiyoniyā vā devādigatiyā vā nānattakāyanānattasaññī-ādiviññāṇaṭṭhitiyā vā sattāvāse vā khattiyādi **sattanikāyevā**. **Āsinti** ahoṣim. **Vaṇṇasampattiṁ vā**ti **vā**-saddena vaṇṇavipattiṁ vāti dasseti.

Sālimāṁsodanāhāro vā gihikāle. **Pavattaphalabhojano vā** tāpasādikāle. **Sāmisā** gehassitā somanassādayo. **Nirāmisā** nekkhammassitā. **Ādi**-saddena vivekajasamādhijasukhādīnaṁ saṅgaho.

“Amutrāsin”ti-ādīnā sabbaṁ yāvadicchakaṁ anussaraṇaṁ dassetvā idāni aññathā attam dassetuṁ **“apicā”**ti-ādi vuttaṁ. Tattha **amutrāsinti** sāmāññāniddesoyaṁ, byāpanicchālopo vā, amutra amutrāsinti vuttaṁ hoti. **Anupubbena ārohanassa yāvadicchakaṁ anussaraṇanti**

1. Dī 1. 76 piṭṭhe.

ettha **ārohanassā**ti paṭilomato ñāṇena pubbenivāsaṃ ārohanassa.
Paccavekkhaṇanti anussaritānussaritassa paccavekkhaṇaṃ, na anussaraṇaṃ.
Ititi vuttatthanidassanaṃ. Tañca kho yathārahato, na yathānupubbato
dassento “**nāmagottavasenā**”ti-ādimāha. **Vaṇṇādīhī**ti
vaṇṇāhāra vedayitāyuparicchedehi. **Odātō**ti ettha **iti**-saddo ādi-attho,
pakārattho vā, tena evamādi evaṃpakāraṇānattatōti dassitaṃ hoti.

Pubbenivāsānussatiñāṇakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Cutūpapātañāṇakathāvaṇṇanā

411. **Cuti**yāti cavane. **Upapāteti** upapajjane. Samīpatthe cetarū
bhumma vacanaṃ, cutikkhaṇasāmantā, upapattikkhaṇasāmantā cāti vuttaṃ
hoti. Tathā hi vakkhati “ye pana āsannacutikā”ti-ādi¹. Dibbacakkhuñāṇeneva
sattānaṃ cuti ca upapatti ca ñāyatīti āha “**dibbacakkhuñāṇatthanti vuttaṃ
hoti**”ti. **Dibbasadisattā**ti-ādīsu yaṃ vattabbaṃ, taṃ heṭṭhā vuttameva. Ayaṃ
pana viseso—tattha “sotadhātū”ti padaṃ apekkhitvā itthilīṅgavasena vuttaṃ,
idha napuṃsakalīṅgavasena vattabbaṃ. Tattha ca āloka pariggahena
payojanaṃ natthi, idha atthīti vuttaṃ “**āloka pariggahena mahājutikattāpi
dibban**”ti, kasiṇāloka nuggahena pattabbattā, sayāṃ
ñāṇāloka pharaṇabhāvena ca mahājutika bhāvatoti attho. Mahājutikaṃ pi hi
“dibban”ti vuccati “dibbamidaṃ byamhan”ti-ādīsu. **Mahāgatikattā**ti
mahanīyagamanattā, vimhayanīyapavattikattāti attho. Vimhayanīyāhissa
pavatti tirokuṭṭādigatarūpadassanato. “Dibbasadisattā”ti ca
hīnūpamā dassanaṃ devatānaṃ dibbacakkhutopi imassa mahānubhāvattā.
Tena dibbacakkhulābhāya yogino parikkamma karaṇaṃ
tappaṭipakkhābhāvavassa atthato tassa vijayicchā nāma hoti,
dibbacakkhulābhī ca iddhiṃ devatānaṃ
vacana ggaṇaṇa kkhamaṇa dhamma dāna vasena mahā moggallānattherā dayo
viya dāna ggaṇaṇa lakkhaṇa, vohāre ca pavatteyyāti evaṃ viharavi jayicchā
vohāra jutigaṭisaṅkhātānaṃ atthānaṃ vasena imassa abhiññāṇassa

1. Visuddhi 2. 54 piṭṭhe.

dibbacakkhubhāvasiddhito. Saddavidū ca tesu eva atthesu divu-saddaṃ icchantīti vuttaṃ “**taṃ sabbaṃ saddasatthānusārena veditabban**”ti.

Dassanattthenāti rūpadassanabhāvena. Cakkhunā hi sattā rūpaṃ passanti. Yathā maṃsacakkhu viññāṇadhiṭṭhitāṃ samavisamaṃ ācikkhantaṃ viya pavattati, na tathā idaṃ. Idaṃ pana sayameva tato sātisaṃ cakkhukiccakārīti āha “**cakkhukiccakaraṇena cakkhumivātipi cakkhū**”ti. “**Diṭṭhivisuddhihetuttā**”ti saṅkhepato vuttamatthaṃ vivarituṃ “**yo hī**”ti-ādi vuttaṃ. **Ucchedadiṭṭhiṃ gaṇhāti** parato upapattiyā¹ adassanato ethevāyaṃ satto ucchinno, evamitarepīti. **Navasattapātubhāvadiṭṭhiṃ gaṇhāti** lābhī adhiccasamuppattiko viya. **Buddhaputtā passantiyevā**ti uttarapadāvadhāraṇaṃ, na purimapadāvadhāraṇaṃ. Evaṃ hi **jayaddisajātakādīhi** avirodho siddho hoti.

Manussānaṃ idanti mānusakaṃ, manussānaṃ gocarabhūtaṃ rūpārammaṇaṃ. Tadaññassa pana dibbatirohitātisukhumādiḥedassa rūpassa dassanato **atikkantaṃ mānusakaṃ**. Evarūpaṇca manussūpacāraṃ atikkantaṃ nāma hotīti āha “**manussūpacāraṃ atikkamitvā rūpadassanena**”ti. Evaṃ visayamukhena dassetvā idāni visayīmukhena dassetuṃ “**mānusakaṃ vā**”ti-ādi vuttaṃ. Tatthāpi maṃsacakkhātikkamo tassa kiccātikkameneva daṭṭhabbo.

Dibbacakkhunāti dibbacakkhuñāṇenapi. **Daṭṭhuṃ na sakkā** khaṇassa ati-ittharatāya atisukhumatāya kesañci rūpassa. Apica dibbacakkhussa paccuppannaṃ rūpārammaṇaṃ, taṇca purejātapaccayabhūtaṃ, na ca āvajjanaparikkammehi vinā mahaggaṭassa pavatti atthi, nāpi uppajjamānameva rūpaṃ ārammaṇapaccayo bhavituṃ sakkoti, bhijjamānaṃ vā. Tasmā “cutūpapātakkaṇe rūpaṃ dibbacakkhunā daṭṭhuṃ na sakkā”ti suvuttametaṃ. Yadi dibbacakkhuñāṇaṃ rūpārammaṇameva, atha kasmā “satte passatī”ti vuttanti? Yebhuyyena sattasantānagatarūpadassanato evaṃ vuttaṃ. Sattagahaṇassa vā kāraṇabhāvato vohāravasena vuttantipi keci. Te cavamānāti adhippetāti sambandho. **Evarūpeti** na cutūpapātakkaṇasamaṅginoti adhippāyo.

Mohūpanissayaṃ nāma kammaṃ nihīnaṃ nihīnaphalaṃ hotīti āha “**mohanissandayuttattā**”ti. **Tabbiparī**teti tassa hīlītādibhāvassa

1. Uppattiyā (Sī, Syā)

viparīte, ahīḷite anohīḷite anoññāte anavaññāte cittikateti attho. **Suvaṇṇeti** sundaravaṇṇe. **Dubbaṇṇeti** asundaravaṇṇe. Sā panāyaṃ suvaṇṇadubbaṇṇatā yathākkamaṃ kammassa adosadosūpanissayatāya hotīti āha “**adosanissandayuttattā**”ti-ādi. Sundaraṃ gatiṃ gatā sugatāti āha “**sugatigate**”ti, sugatiṃ upapanneti attho. Alobhajjhāsayaṃ sattā vadaññū vigatamaccherā alobhūpanissayena kammunā subhavā samiddhā hotīti āha “**alobhanissandayuttattā vā aḍḍhe mahaddhane**”ti. Dukkhaṃ gatiṃ gatā duggatāti āha “**duggatigate**”ti. Lobhajjhāsayaṃ sattā luddhā maccharino lobhūpanissayena kammunā duggatā durupetā¹ hotīti āha “**lobhanissandayuttattā vā dalidde appannapāne**”ti.

Upacitanti phalāvahabhāvena kataṃ. Yathā kataṃ hi kammaṃ phaladānasamattamaṃ hoti, tathā kataṃ upacitaṃ. **Cavamāneti-ādīhi** **dibbacakkhukiccaṃ vuttanti** visayamukhena visayībyāpāramāha. **Purimehīti** vā “dibbena cakkhunā”ti-ādīni padāni sandhāya vuttaṃ. **Ādīhīti** ettha ca-saddo luttaniddiṭṭho. Tasmā “dibbena -pa- passatī”ti imehi, “cavamāne”ti-ādīhi ca dibbacakkhukiccaṃ vuttanti attho.

Iminā pana padenāti “yathākammūpage satte pajānātī”ti iminā vākyena. **Idha bhikkhūti** imasmim̐ sāsane bhikkhu dibbacakkhuññāḷābhīti adhippāyo. **So** ca dibbacakkhuññāḷābhī nerayike ca satte paccakkhato disvā ṭhito. **Evaṃ manasi karotīti** tesaṃ nerayikānaṃ nirayasamvattaniyassa kammassa ñātukāmatāvasena pādakajjhānaṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya parikammavasena manasi karoti. **Kim nu khoti-ādi** manasikāraavidhidassanaṃ. Evaṃ pana parikammaṃ katvā pādakajjhānaṃ samāpajjitvā vuṭṭhitassa taṃ kammaṃ ārammaṇaṃ katvā āvajjanaṃ uppajjati, tasmim̐ niruddhe cattāri, pañca vā javanāni javantīti-ādi sabbaṃ vuttanayameva. “**Visuṃ parikammaṃ nāma natthī**”ti idaṃ pana dibbacakkhuññāṇena vinā yathākammūpagaññassa visuṃ parikammaṃ natthīti adhippāyena vuttaṃ. Evañcetaṃ icchitabbaṃ, aññathā yathākammūpagaññassa mahaggatabhāvo eva na siyā. Devānaṃ dassanepi eseva nayo. Nerayikadevaggahaṇaṃ cettha nidassanamattaṃ daṭṭhabbaṃ. Ākaṅkhamāno hi

dibbacakkhulābhī aññagatikesupi evaṃ paṭipajjatiyeva. Tathā hi vakkhati “apāyaggahaṇena tiracchānayonim dīpeti”¹, “sugatiggahaṇena manussagatipi saṅgayhati”² ca. Taṃ nirayasamvattaniyaṃ kammaṃ ārammaṇaṃ etassāti **taṃkammārammaṇaṃ. Phārusakavanādīsūti ādi-**saddena cittalatāvanādīnaṃ saṅgaho.

Yathā cimassāti yathā ca imassa yathākammūpagañāṇassa visum parikammaṃ natthi, evaṃ anāgataṃsañāṇassapīti visum parikammābhāvaṃ nidasseti. Tattha kāraṇamāha “**dibbacakkhupādakāneva hi imāni**”³ti. Tatrāyamadhippāyo—yathā dibbacakkhulābhī nirayādi-abhimukhaṃ ālokaṃ vaḍḍhetvā nerayikādi ke satte disvā tehi pubbe āyūhitaṃ nirayasamvattaniyādikaṃ kammaṃ tādīsena samādānena, tajjena ca manasikārena parikkhate citte yāthāvato jānāti, evaṃ yassa yassa sattassa samanantarā anāgataṃ attabhāvaṃ ñātukāmo taṃ taṃ odissa ālokaṃ vaḍḍhetvā tena tena atīte, etarahi vā āyūhitaṃ tassa nibbattaṃ kammaṃ yathākammūpagañāṇena disvā tena nibbattetabbaṃ anāgataṃ attabhāvaṃ ñātukāmo tādīsena samādānena, tajjena ca manasikārena parikkhate citte yāthāvato jānāti. Eseva nayo tato paresupi attabhāvesu. Etaṃ **anāgataṃsañāṇaṃ** nāma. Yasmā etaṃ dvayaṃ dibbacakkhuñāṇe satiyeva sijjhati, nāsati. Tena vuttaṃ “**imāni dibbacakkhunā saheva ijjhanti**”³ti.

Kāyena duṭṭhu caritaṃ, kāyato vā uppannaṃ kilesapūtikattā duṭṭhaṃ caritaṃ kāyaduccaritanti evaṃ yojetabbo. **Kāyoti** cettha copanakāyo adhippeto. Kāyaviññāttivasena pavattaṃ akusalaṃ kāyakammaṃ **kāyaduccaritanti. Itaresūti** vacīmanoduccaritesu. Yasmim̐ santāne kamm̐ katūpacitaṃ, asati’ssa antarupacchede³ vipākārahābhāvassa avigacchanato so tena sahitoyevāti vattabboti āha “**samannāgatāti samaṅgibhūtā**”³ti. “**Anatthakāmā hutvā**”³ti etena mātāpitaro viya puttānaṃ, ācariyupajjhāyā viya ca nissitakānaṃ atthakāmā hutvā garahakā upavādakā na hontīti dasseti. **Guṇaparidhamśanenāti** vijjamānānaṃ guṇānaṃ viddhamśanena vināśanenāti attho. Nanu

1. Visuddhi 2. 57 piṭṭhe. 2. Visuddhi 2. 58 piṭṭhe. 3. Āhārupacchede (Syā, Ka)

ca antimavatthunāpi upavādo guṇaparidhamśanamevāti? Saccametaṃ. Guṇāti panettha jhānādivisesā uttarimanussadhammā adhippetāti sīlaparidhamśanam visum gahitaṃ. Tenāha **“natthi imesaṃ samaṇadhammo”**ti-ādi. **Samaṇadhammoti** ca sīlasaṃyamam sandhāya vadati. **Jānam vāti** yaṃ upadeti, tassa ariyabhāvaṃ jānanto vā. **Ajānam vāti** ajānanto vā. Jānanam ajānanam cettha appamāṇam, ariyabhāvo eva pamāṇam. Tenāha **“ubhayathāpi ariyūpavādova hoti”**ti. “Ariyo”ti pana ajānato aduṭṭhacittasseva tattha ariyaguṇābhāvaṃ pavedentassa guṇaparidhamśanam na hotīti tassa ariyūpavādo natthīti vadanti. **Satekiccaṃ pana hoti** khamāpanena, na anantariyaṃ viya atekicchaṃ.

Rujjhatīti tudati, dukkham vedanam uppādetīti attho. **Tanti** taṃ theram, **taṃ** vā kiriyaṃ. Jānanto eva thero “atthi te āvuso patiṭṭhā”ti pucchi. Itaropi saccābhisamayo sāsane patiṭṭhāti āha **“sotāpanno ahan”**ti. Thero taṃ karuṇāyamāno **“khīṇāsavo tayā upavadito”**ti attānam āvikāsi.

Sace navakatarā honti tasmim vihare bhikkhū. **Sammukhā akhamāpentepīti** purato khamāpane asambhavantepi. “Akhamante”ti vā pāṭho. Taṃ sotāpannassa vasena vedītabbā.

Parinibbutamañcaṭṭhānanti pūjākaraṇaṭṭhānam sandhāyāha.

Samādātabbaṭṭhena samādānāni, kammāni samādānāni yesaṃ, te kammasamādānā, micchādiṭṭhivasena kammasamādānā, hetu-attham vā antogadham katvā micchādiṭṭhivasena pare kammesu samādāpakā **micchādiṭṭhikammasamādānā**. Tayimamattham dassento **“micchādiṭṭhivasenā”**ti-ādimāha. **Sīlasampannoti**-ādi paripakkindriyassa maggasaṃgino vasena vuttaṃ. Aggamaggaṭṭhe pana vattabbameva natthi. **Aññanti** arahattaṃ. **Evaṃsampadanti** yathā taṃ avassambhāvī, evamidampīti attho. **Tam vācam appahāyāti**-ādīsu ariyūpavādam sandhāya “puna evarūpim vācam na vakkhāmi”ti vadanto vācam pajahati nāma, “puna evarūpaṃ cittaṃ na uppādessāmi”ti cintento cittaṃ pajahati nāma, “puna evarūpim diṭṭhim na gaṇhissāmi”ti pajahanto diṭṭhim pajahati nāma, tathā akaronto neva pajahati, na paṇissajjati.

Yathābhataṃ nikkhitto, evaṃ nirayeti yathā nirayapālehi āharitvā niraye ṭhapito, evaṃ niraye ṭhapitoyevāti attho. Micchādiṭṭhivasena akattabbaṃ nāma pāpaṃ natthi, yato saṃsārakhāṇubhāvopi nāma hotīti āha “micchādiṭṭhiparamāni bhikkhave vajjāni”ti.

“Ucchinnabhavanettiko bhikkhave tathāgatassa kāyo tiṭṭhati, ayañceva kāyo, bahiddhā ca nāmarūpan”ti¹ evamādīsu viya idha kāya-saddo khandhapañcakavisayoti āha “kāyassa bhedaṭi upādinakkhandhapariccāgā”ti. Avītarāgassa maraṇato paraṃ nāma bhavantarūpādānamevāti āha “paraṃ maraṇāti tadanantaraṃ abhinibbattikkhandhaggahane”ti. Yena tiṭṭhati, tassa upacchedeneva kāyo bhijjati āha “kāyassa bhedaṭi jīvitindriyassa upacchedā”ti.

Eti imasmā sukhanti ayo, puññanti āha “puññasammata āyā”ti. Ayanti etasmā sukhānīti āyo, puññakammādisukhasādhanaṃ. Tenāha “sukhānaṃ vā āyassa abhāvā”ti. Iyati assādiyatīti ayo, assādoti āha “assādasaññito ayo”ti.

Nāgarājādīnanti ādi-saddena supaṇṇādīnaṃ saṅgaho. Asurasadisanti petāsurasadisanaṃ. Soti asurakāyo. Sabbasamussayehīti sabbehi sampattisamussayehi. Vuttavipariyāyenāti “suṭṭhu caritaṃ, sobhanaṃ vā caritaṃ anavajjattā”ti-ādīnā “kāyaduccaritenā”ti-ādīnaṃ padānaṃ vuttassa atthassa vipariyāyena.

Nigamanavacananaṃ vuttassevatthassa puna vacananti katvā. Ayamettha saṅkhepatthoti “dibbena cakkhunā -pa- passatī”ti ettha ayaṃ yathāvutto saṅkhepattho.

412. **Kasiṇārammaṇanti** aṭṭhannampi kasiṇānaṃ vasena kasiṇārammaṇaṃ. **Sabbākārenāti** “cuddasavidhena cittaparidamanena aṭṭhaṅgasamannāgamena bhūmipādapadamūlasampādanenā”ti iminā sabbappakārena. **Abhinīhārakkhamaṃ** dibbacakkhuñāṇābhimukhaṃ pesanārahaṃ pesanayoggaṃ katvā. **Āsannaṃ kātābbanti** dibbacakkhuñāṇupattiyā samīpabhūtaṃ kātābbaṃ. Tattha upacārajjhānaṃ paṇaṭaraṃ.

katvā ārammaṇaṅca vaḍḍhetabbaṃ. Tenāha “**upacārajjhānagocaraṃ katvā vaḍḍhetvā ṭhapetabbaṃ**”ti. **Tatthā**ti tasmim vaḍḍhite kasiṇārammaṇe. **Appanā**ti jhānavasena appanā. Na hi akataparikkammaṣa abhiññāvasena appanā ijjhati. Tenāha “**pāda-kajjhānanissayaṃ hoti**”ti, pāda-kajjhānārammaṇaṃ hotīti attho. **Na parikkamma**ṇissayanti parikkammaṣa taṃ kasiṇārammaṇaṃ apassayo na hoti. Tathā sati rūpadassanaṃ na siyā. **Imesū**ti yathāvuttesu tejokasiṇādīsu tīsu kasiṇesu. **Uppādetvā**ti upacārajjhānuppādanena uppādetvā. Upacārajjhānapavattiyaṃ hi saddhim paṭibhāganimituppatti. **Tatthā**ti kasiṇaniddese¹.

Antoyeva rūpagataṃ passitabbaṃ na bahiddhā vikkhepāputtihetubhāvato. **Parikkammaṣa vāro atikkamatī**ti idha parikkammaṃ nāma yathāvuttakasiṇārammaṇaṃ upacārajjhānaṃ, taṃ rūpagataṃ passato na pavattati. Kasiṇālokavasena ca rūpagatadassanaṃ, kasiṇāloko ca parikkammavasenāti tadubhayampi parikkammaṣa appavattiyaṃ na hoti. Tenāha “**tato āloko antaradhāyati, tasmim antarahite rūpagatampi na dissati**”ti. Rūpagataṃ passato parikkammaṣa vāro atikkamati, parikkammamatikkantassa kasiṇārammaṇaṃ ñāṇaṃ na hotīti² rūpagataṃ na dissati, kathaṃ pana paṭipajjitabbaṃ āha “**athānenā**”ti-ādi. **Evam anukkamenā**ti punappunaṃ pāda-kajjhānaṃ samāpajjitvā tato tato vuṭṭhāya abhiññaṃ ālokassa pharaṇavasena āloko thāmagato hoti ciraṭṭhāyī. Tathā ca sati tattha sucirampi rūpagataṃ passateva. Tena vuttaṃ “**ettha āloko -pa-hoti**”ti.

Svāyamattho tiṇukkūpamāya vibhāvetabboti dassento āha “**rattim tiṇukkāyā**”ti-ādi. Tattha **punappunaṃ pavesananti** punappunaṃ pāda-kajjhānasamāpajjanaṃ. **Thāmagatālokaṣa yathāparicchedena ṭhānanti** yattakaṃ ṭhānaṃ paricchinditvā kasiṇaṃ vaḍḍhitaṃ, thāmagatassa ālokassa tattakaṃ pharitvā avaṭṭhānaṃ.

Anāpāthagatanti āpāthagamanayogyassa vasena vuttaṃ. Antokucchigatādi pana tadabhāvato tena visesitabbameva. **Tadevā**ti

1. Visuddhi 1. 147 piṭṭhe.

2. Parikkammapasutassa kasiṇārammaṇaṃ ñāṇaṃ hotīti (Sī, Ka)

dibbacakkhumeva. **Etthā**ti etesu rūpamārabba pavattacittesu.

Rūpadassanasamatthanti rūpaṃ sabhāvato vibhāvanasamatthaṃ cakkhuviññānaṃ viya. **Pubbabhāgacittānī**ti āvajjanaparikammaśāṅkhātāni pubbhāgacittāni. Tāni hi ārammaṇaṃ karontānipi na yāthāvato taṃ vibhāvetvā pavattanti āvajjanasampācchanacittāni viya.

Taṃ panetaṃ dibbacakkhu. **Paripanthoti** antarāyiko.

Jhānavibbhantakoti jhānummattako jhānabhāvanāmukhena ummādapatto.

Appamattena bhavitabbanti “dibbacakkhu mayā adhigatan”ti santosaṃ anāpajjitvā vipassanānuyogavasena vā saccābhisamayavasena vā appamattena bhavitabbaṃ.

Evam passitukāmena¹ti-ādinā dibbacakkhussa nānāvajjanaparikammañceva dibbacakkhuññānañca dassitaṃ, na tassa uppattikkamoti taṃ dassetuṃ “**tatrāyan**”ti-ādi vuttaṃ. Taṃ heṭṭhā vuttanayattā suviññeyyameva.

Cutūpapātaññakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Pakiṇṇakakathāvaṇṇanā

413. **Iti**ti evaṃ vuttappakārenāti attho. Tena “so evaṃ samāhite citte”ti-ādinā¹ yathādassitapāḷigatiṃ, tassā atthavivarāṇanayañca paccāmasati. Saccesu viya ariyasaccāni khandhesu upādānakkhandhā antogadhā. Tadubhaye ca sabhāvato, samudayato, atthaṅgamato, assādato, ādinavato, nissaraṇato ca yathābhūtaṃ sayambhuññāna avedi aññāsi paṭivijjhi pavedesi vāti sātisaṇa pañcakkhandhāvabodhena bhagavāva thometabboti āha “**pañcakkhandhavidū**”ti. Nātvā viññeyyāti sambandho. **Tāsū**ti pañcasu abhiññāsu. Taggaṇaṇeṇa ca paribhaṇḍaṇṇānaṃ gahitattā “pañcā”ti vuttaṃ. Tenāha “**etāsu hī**”ti-ādi.

Tattha **paribhaṇḍaṇṇānī**ti parivāraññānī. Yathā hi sinerussa parivāraṭṭhānāni yāni taṃsiddhiyā siddhāni mekhalatṭhānāni paribhaṇḍānī vuccanti, evaṃ imānipi dibbacakkhusiddhiyā siddhāni tassa paribhaṇḍānī vuttāni. **Idhāgatānī**ti ettha **idhā**ti yathādassitāni suttapadāni sandhāya vuttaṃ.

1. Dī 1. 76, 77; Ma 1. 314, 346, 347; Vi 1. 5 piṭṭhādīsu.

Tato aññesu pana sāmāññaphalādīsu manomayaññānampi visum
abhiññāññābhāvena āgataṃ.

“**Tesū**”ti idaṃ paccāmasanaṃ kiṃ tikānaṃ, udāhu ārammaṇānanti?
Kiñcetha yadi tikānaṃ, tadayuttaṃ. Na hi tikesu abhiññāññānāni pavattanti.
Atha ārammaṇānaṃ, tampi ayuttaṃ. Na hi aññaṃ uddisitvā aññassa
paccāmasanaṃ yuttanti. Yathā icchati, tathā bhavatu tāva tikānaṃ, nanu
vuttaṃ “na hi tikesu abhiññāññānāni pavattanti”ti? Nāyaṃ virodho
tikavohārena ārammaṇānaṃyeva gayhamānattā. Atha vā pana hotu
ārammaṇānaṃ, nanu vuttaṃ “na hi aññaṃ uddisitvā aññassa paccāmasanaṃ
yuttan”ti? Ayampi na doso yathāvuttakāraṇenevāti.

414. Asatipi vatthubhede bhūmikālasantānabhedavasena bhinnesu
sattasu ārammaṇesu. Tikavasena hesa bhedo gahito. Iddhividdhaññāṇassa
maggārammaṇatāya abhāvato idha maggārammaṇatiko na labbhati. **Tanti**
iddhividhaññānaṃ. **Kāyaṃ cittasannissitaṃ katvāti**—ādīsu yaṃ vattabbaṃ,
taṃ heṭṭhā vuttameva. **Upayogaladdhanti** laddha-upayogavacanaṃ.
Dutiyaṃ vibhattivāsena vuttaṃ “**kāyaṃ pariṇāmeti**”ti. Tenāha
“**rūpakāyārammaṇato**”ti, rūpakāyassa vaṇṇārammaṇatoti attho.

Tadeva cittanti yadeva kāyavasena cittapariṇāmane vuttaṃ
pāḍakajjhānacittam, tadeva. Rāmagāme cetiyaṃ ṭhapetvā sesesu sattasu
cetiyesu dhātuyo iddhiyā āharitvā rājagahe bhūmigharamaṇḍape kataṃ
mahādhātunidhānaṃ. “**Ime gandhā**”ti—ādinaṃ paccuppanne gandhādike
gahetvāpi asussanādivisesayuttaṃ anāgatameva, nesam rūpaṃ
adhiṭṭhānacittassa ārammaṇaṃ hoti anāgatādhiṭṭhānattā.
Vattaniyasenāsaṇaṃ nāma viñjhāṭaviyaṃ¹ vihāro. **Dadhirasanti**
dadhimaṇḍo, taṃ adhiṭṭhahantassa anāgataṃ dadhivaṇṇaṃ ārammaṇaṃ hoti.
Paccuppannārammaṇaṃ hoti paccuppannassa rūpakāyassa
ārammaṇakaraṇato.

Sakāyacittānanti attano kāyassa, cittassa ca.

415. **Saddo ca paritto** sabbassa rūpassa kāmāvacarabhāvato.
Vijjamānamevā²ti vattamānaṃyeva.

1. Vijjhāṭaviyaṃ (Syā)

2. Vijjamānaṃyeva (Ka)

416. **Sotāpannassa cittanti** sotāpannassa āveṇikaṃ cittam.

Sakadāgāmissāti-ādisupi eśeva nayo. **Yāva arahato netabbanti** “sakadāgāmī anāgāmīno cittaṃ na jānāti, anāgāmī arahato”ti evaṃ netabbaṃ. **Sabbesanti** sabbesaṃ ariyānaṃ jānāti, ko pana vādo anariyānaṃ. Añño pi ca uparimo anāgāmi-ādi heṭṭhimassa sakadāgāmi-ādikassa cittaṃ jānātīti sambandho.

Atītassa, anāgatassa ca parassa cittassa jānanam sambhavati, paccuppannaṃ pana na sambhavatīti adhippāyena pucchati **“katham paccuppannaṃ ārammaṇaṃ hoti”**ti. Itaro yattha sambhavati, taṃ dassanattamaṃ paccuppannaṃ tāva vibhajitvā dassento **“paccuppannaṃ nāma tividhaṃ”**ti-ādimāha. Tattha **uppādaṭṭhitibhaṅgappattanti** uppādaṃ, ṭhitim, bhaṅgaṇca pattaṃ, khaṇattayapariyāpannanti attho. **Etthantare ekadvesantativārā veditabbā**ti etthantare pavattā rūpasantativārā ekadvesantativārā nāmāti veditabbāti attho. Ālokaṭṭhānato ovarakaṃ pavatṭhassa pageva tattha nisinnassa viya yāva rūpagataṃ pākataṃ hoti. Tattha upaḍḍhavelā avibhūtavārā, upaḍḍhavelā vibhūtavārā, tadubhayaṃ gahetvā **“dvesantativārā”**ti vuttaṃ. Tayidaṃ na sabbasādhāraṇaṃ, ekaccassa sīghampi pākataṃ hotīti “ekadvesantativārā”ti ekaggahaṇampi kataṃ, atiparittasabhāva-utu-ādisamuṭṭhānā vā ekadvesantativārā veditabbā.

Tīre akkanta-udakalekhā nāma kālussiyaṃ gatā tīrasamīpe udakarāji. **Yāva na vipassīdatīti** kālussiyavigamena yāva vipassannā na hoti. Keci pana “atinte tīre allapādena akkante yāva pāde udakalekhā na vipassīdati, na saṃsīdati, na vūpasammatī”ti evamettha atthaṃ vadanti. Te panete kiriyābhedenā vuttā kālavisesa, na aññaṃaññaṃ samasamā, ūnādhikabhāgavantova daṭṭhabbā. **Dve tayo javanavārā** kāmāvacarajavanavasena veditabbā, na itarajavanavasena. Na hi te parimitakālā, anantarā pavattabhavaṅgādayopi tadantogadhāva daṭṭhabbā. **Tadubhayanti** rūpārūpasantatidvayaṃ.

Ekabhavaparicchinnanti paṭisandhicutiparicchinnaṃ. Ekabhavapariyāpannaṃ dhammajātaṃ etarahīti vattabbaṃ **addhāpaccuppannaṃ nāma**. Manoti sasampayuttaṃ viññāṇamāha. **Dhammāti** ārammaṇadhammā. Manoti vā manāyatanam. **Dhammāti**

vedanādayo arūpakkhandhā. **Ubhayametaṃ paccuppananti** addhāpaccuppannaṃ hontaṃ etaṃ ubhayaṃ hotīti attho. **Viññāṇanti** nikantiviññāṇaṃ. Tañhi tasmim̐ paccuppanne chandarāgavasena paṭibaddhaṃ hoti. **Abhinandatīti** taṇhādiṭṭhābhinandanāhi abhinandati. Tathābhūto ca vatthupariññāya abhāvato tesu paccuppannesu dhammesu **samhīratī** taṇhādiṭṭhihi ākaḍḍhīyati. Ettha ca dvādasāyatanānaṃ¹ “etaṃ paccuppannaṃ”ti² āgatattā³ tattha pavatto chandarāgo addhāpaccuppannārammaṇo, na khaṇapaccuppannārammaṇoti viññāyatīti dassento “**yaṃ sandhāya bhaddekarattasutte -pa- samhīratīti vuttaṃ**”ti āha. “Paccuppannaṃ ca yo dhammaṃ, tattha tattha vipassatī”ti⁴ etthāpi vipassanācittaṃ khaṇapaccuppannaṃ, vipassitabbadhammā addhāpaccuppannāti gahetabbaṃ. Aññathā vipassanāva na sambhaveyya. “Khaṇapaccuppannaṃ pāliyaṃ āgataṃ”ti na vuttaṃ tassa vasena ārammaṇakaraṇassa aṭṭhakathāyaṃ anāgatattā.

Kecīti abhayagirivāsino. **Ekakkhaṇe cittaṃ uppajjati**ti iddhicittassa uppattisamakārameva paracittassapi uppattisambhavatoti yuttidassanaṃ. **Yathā ākāseti**-ādi sadisūdāharaṇaṃ. **Taṃ pana tesam̐ vacanaṃ ayuttaṃ.** Kasmā? Maggaphalavīthito aññattha anīṭṭhe ṭhāne āvajjana javanānaṃ nānārammaṇabhāvappattidosatoti yuttivacanaṃ.

Yadi evaṃ kathaṃ cetopariyaññāṇaṃ paccuppannārammaṇaṃ hotīti āha “**santatipaccuppannaṃ panā**”ti-ādi. **Addhāpaccuppannaṃ pana javanavārena dīpetabbaṃ**, na sakalena paccuppannaddhunāti adhippāyo.

Tatrāyaṃ dīpanāti-ādi javanavārassa addhāpaccuppannabhāvadīpanamukhena iddhicittassa pavatti-ākāradīpanaṃ. **Itarānīti** āvajjanaparikkammacittāni. Ettha ca “kecī”ti yadipi abhayagirivāsino adhippetā, te pana cittassa ṭhitikkhaṇaṃ na icchantīti “ṭhitikkhaṇe vā paṭivijjhatī”ti na vattabbaṃ siyā. Tathā ye “iddhimassa ca⁵ parassa ca ekakkhaṇe cittaṃ uppajjati”ti vadanti, tesam̐ “ṭhitikkhaṇe vā bhaṅgakkhaṇe vā paṭivijjhatī”ti vacanaṃ na sameti. Na hi tasmim̐ khaṇadvaye uppajjamānaṃ paracittena saha ekakkhaṇe uppajjati nāmāti. Ṭhitibhaṅgakkhaṇesu ca uppajjamānaṃ ekadesaṃ paccuppannārammaṇaṃ, ekadesaṃ atītārammaṇaṃ āpajjati. Yaṅca vuttaṃ “parassa cittaṃ jānissāmīti rāsivasena

1. Dvādasāyatanāni (Syā, Ka)

4. Ma 3. 226, 239 piṭṭhādīsu.

2. Ma 3. 238 piṭṭhe.

3. Āgatāni (Syā), ākatā (Ka)

5. Iddhimato ca (Ka)

mahājanassa citte āvajjite”ti, ettha ca mahājano atthato pare anekapuggalāti “paresaṃ cittaṃ jānissāmī”ti āvajjanappavatti vattabbā siyā. Athāpi parassāti mahājanassāti attho sambhaveyya, tathāpi tassa ekapuggalasseva vā cittarāsiṃ āvajjitvā ekassa paṭivijjhanam ayuttam. Na hi rāsi-āvajjanam ekadesāvajjanam hotīti, tasmā tehi “mahājanassa citte āvajjite”ti-ādi na vattabban.

Yaṃ pana te vadanti “yasmā iddhimassa ca parassa ca ekakkhaṇe cittaṃ uppajjati”ti. Tatthāyaṃ adhippāyo yutto siyā, cetopariyañāṇalābhī parassa cittaṃ ñātukāmo pādakajjhānam samāpajjitvā vuṭṭhāya atītādivibhāgaṃ akatvā cittaśāmaññena “imassa **cittaṃ** jānāmi, imassa cittaṃ jānāmī”ti parikammaṃ katvā puna pādakajjhānam samāpajjitvā vuṭṭhāya śāmaññeneva cittaṃ āvajjitvā tiṇṇam, catunnam vā parikammānam anantarā cetopariyañāṇena paracittaṃ paṭivijjhati vibhāveti rūpaṃ viya dibbacakkhunā. Tato paraṃ pana kāmāvacaracittehi sarāgādivavattānaṃ hoti nīlādivavattānaṃ viya. Tattha dibbacakkhunā dīṭṭhahadayavatturūpassa sattassa abhimukhībhūtaṃ cittaśāmaññena cittaṃ āvajjayamānaṃ āvajjanaṃ abhimukhībhūtaṃ vijjamānaṃ cittaṃ ārammaṇaṃ katvā cittaṃ āvajjeti. Parikammāni ca taṃ taṃ vijjamānaṃ cittaṃ cittaśāmaññeneva ārammaṇaṃ katvā cittajānanaparikammāni hutvā pavattanti. Cetopariyañāṇaṃ pana vijjamānaṃ cittaṃ paṭivijjhantaṃ vibhāventaṃ tena saha ekakkhaṇe eva uppajjati.

Tattha yasmā santānassa santānaggahaṇato ekattavasena āvajjanādīni “cittan”tveva pavattāni. Tañca cittameva, yaṃ cetopariyañāṇena vibhāvitaṃ. Tasmā samānākārappavattito na anīṭṭhe maggaphalavīthito aññasmiṃ ṭhāne nānārammaṇatā āvajjanajavanānaṃ hoti. Paccuppannārammaṇaṇca parikammaṃ paccuppannārammaṇassa cetopariyañāṇassa āsevanapaccayena paccayoti siddhaṃ hoti. Atītattiko ca evaṃ upapanno hoti. Aññathā santatipaccuppanne, addhāpaccuppanne ca “paccuppannan”ti idha vuccamāne atītānāgatānaṇca paccuppannatā āpajjeyya. Tathā ca sati “paccuppanno dhammo paccuppannassa dhammassa anantarapaccayena paccayo”ti vattabban siyā, na ca taṃ vuttaṃ. “Atīto dhammo paccuppannassa dhammassa anantarapaccayena paccayo. Purimā purimā atītā khandhā pacchimānaṃ pacchimānaṃ paccuppannānaṃ khandhānaṃ

anantara -pa- anulomaṃ gotrabhussā”ti-ādi¹ vacanato pana addhāsantatipaccuppannesveva ca anantarātītā cattāro khandhā atītāti viññāyanti. Na ca **abhidhammamātikāyaṃ**² āgatassa paccuppannapadassa addhāsantatipaccuppannapadatthatā katthaci pāḷiyaṃ vuttā. Tasmā tehi iddhiṃmassa ca parassa ca ekakkhaṇe cittupattiyā cetopariyañāṇassa paccuppannārammaṇatā vuttā. Yadā pana “yaṃ imassa cittaṃ pavattaṃ, taṃ jānāmi. Yaṃ bhavissati, taṃ jānāmi”ti vā ābhogaṃ katvā pādakajjhānasamāpajjanādīni karoti, tadā āvajjanaparikammāni, cetopariyañāṇaṇca atītānāgatārammaṇāneva honti āvajjaneneva vibhāgassa katattā.

Ye pana “iddhimā parassa cittaṃ jānitukāmo āvajjeti, āvajjanaṃ khaṇapaccuppannaṃ ārammaṇaṃ katvā teneva saha nirujjhati. Tato cattāri, pañca vā javanāni, yesaṃ pacchimaṃ iddhicittaṃ, sesāni kāmāvacarāni, tesaṃ sabbesampi tadeva niruddhaṃ cittaṃ ārammaṇaṃ hoti, na ca tāni nānārammaṇāni honti addhānavasena paccuppannārammaṇattā”ti idaṃ vacanaṃ nissāya “āvajjanajavanānaṃ paccuppannātītārammaṇabhāvepi nānārammaṇatābhāvo viya, ekadviticatupañcacittakkhaṇānāgatesupi cittesu āvajjitesu āvajjanajavanānaṃ yathāsambhavaṃ anāgatapaccuppannātītārammaṇabhāvepi nānārammaṇatā na siyā. Tena catupañcacittakkhaṇānāgate āvajjite anāgatārammaṇaparikammānantaraṃ khaṇapaccuppannārammaṇaṃ cetopariyañāṇaṃ siddhaṃ”ti vadanti. Tesaṃ vādo “anāgatārammaṇo dhammo paccuppannārammaṇassa dhammassa āsevanapaccayena paccayo, paccuppannārammaṇo dhammo atītārammaṇassa dhammassa āsevanapaccayena paccayo”ti imesaṃ pañhānaṃ anuddhaṭṭatā, gaṇanāya ca “āsevane tīṇi”ti³ vuttattā na sijjhati. Na hi kusalakiriyāmahaggataṃ anāsevanaṃ atthīti. Etassa ca vādassa nissayabhāvo āvajjanajavanānaṃ khaṇapaccuppannaniruddhārammaṇatāvacanassa na sijjhati, “yaṃ pavattaṃ, pavattissati cā”ti visesaṃ akatvā gahaṇe āvajjanassa anāgataggahaṇābhāvaṃ, tadabhāvā javanānampi vattamānaggahaṇābhāvaṇca sandhāyeva tassa vuttattā. Tadā hi bhavaṅgacalanānantaraṃ abhimukhībhūtaṃeva cittaṃ ārabha āvajjanā pavattatīti jānanacittassapi vattamānārammaṇabhāve āvajjanajānanacittānaṃ sahaṭṭhānadosāpattiyā,

1. Abhi 9. 413 piṭṭhe Paṭṭhāne. 2. Abhi 1. 3 piṭṭhe. 3. Abhi 9. 432 piṭṭhe Paṭṭhāne.

rāsi-ekadesāvajjanapaṭivedhe sampattasampattāvajjanajānane ca anīṭṭhe
 ṭhāne āvajjanajavanānaṃ nānārammaṇabhāvadosāpattiyā ca yaṃ vuttaṃ
 “khaṇapaccuppannaṃ cittaṃ cetopariyañāṇassa ārammaṇaṃ hotī”ti, taṃ
 ayuttanti paṭikkhipitvā yathāvuttadosāpattiṃ, kālavasena ca
 addhāsantatipaccuppannārammaṇattā nānārammaṇatābhāvaṃdisvā
 āvajjanajavanānaṃ vattamānataṃniruddhārammaṇabhāvo vuttoti. Tampi
 vacanaṃ purimavādino nānujāneyyūṃ. Tasmim hi sati “āvajjanā
 kusalānaṃ”ti-ādīsu¹ viya aññapadasaṅgahitassa anantarapaccayavidhānato
 “paccuppannārammaṇa-āvajjanā atītārammaṇānaṃ khandhānaṃ
 anantarapaccayena paccayo”ti ca vattabbaṃ siyā, na ca vuttanti.

Kasmā panevaṃ cetopariyañāṇassa paccuppannārammaṇatā vicāritā,
 nanu “atīto dhammo paccuppannassa dhammassa, anāgato dhammo
 paccuppannassa dhammassa ārammaṇapaccayena paccayo”ti² etesaṃ
 vibhaṅgesu “atītā khandhā iddhividhañāṇassa cetopariyañāṇassa
 pubbenivāsānussatiñāṇassa yathākammūpagañāṇassa āvajjanāya
 ārammaṇapaccayena paccayo, anāgatā khandhā iddhividhañāṇassa
 cetopariyañāṇassa anāgataṃsañāṇassa āvajjanāya ārammaṇapaccayena
 paccayo”ti², uppannattike ca “anuppannā khandhā uppādino khandhā
 iddhividhañāṇassa cetopariyañāṇassa anāgataṃsañāṇassa āvajjanāya
 ārammaṇapaccayena paccayo”ti³ cetopariyañāṇaggahaṇaṃ katvā
 “paccuppanno dhammo paccuppannassa dhammassā”ti⁴ etassa vibhaṅge
 “paccuppannā khandhā iddhividhañāṇassa āvajjanāya ārammaṇapaccayena
 paccayo”ti, uppannattike ca “uppannā khandhā iddhividhañāṇassa
 āvajjanāya ārammaṇapaccayena paccayo”ti⁶ ettakasseva vuttattā
 paccuppanne citte cetopariyañāṇaṃ nappavattatīti viññāyati. Yadi hi
 pavatteyya, purimesu viya itaresu ca cetopariyañāṇaggahaṇaṃ kattabbaṃ
 siyāti? Saccam kattabbaṃ, nayadassanavasena pana taṃ saṅkhittanti aññāya
 pāliya viññāyati.

“Atītārammaṇo dhammo paccuppannārammaṇassa dhammassa
 ārammaṇapaccayena paccayo, anāgatārammaṇo dhammo
 paccuppannārammaṇassa,

1. Abhi 8. 138 piṭṭhe Paṭṭhāne.

3. Abhi 9. 405 piṭṭhe Paṭṭhāne.

5. Abhi 9. 413 piṭṭhe Paṭṭhāne.

2. Abhi 9. 412 piṭṭhe Paṭṭhāne.

4. Abhi 9. 412 piṭṭhe Paṭṭhāne.

6. Abhi 9. 405 piṭṭhe Paṭṭhāne.

paccuppannārammaṇo dhammo paccuppannārammaṇassā”ti¹ etesaṃ hi vibhaṅgesu “cetopariyañāṇena atītārammaṇapaccuppannacittasamaṅgissa cittaṃ jānāti, atītārammaṇā paccuppannā khandhā cetopariyañāṇassa āvajjanāya ārammaṇapaccayena paccayo, cetopariyañāṇena anāgatārammaṇapaccuppannacittasamaṅgissa cittaṃ jānāti, anāgatārammaṇā paccuppannā khandhā cetopariyañāṇassa āvajjanāya ārammaṇapaccayena paccayo, cetopariyañāṇena paccuppannārammaṇacittasamaṅgissa cittaṃ jānāti, paccuppannārammaṇā paccuppannā khandhā cetopariyañāṇassa āvajjanāya ārammaṇapaccayena paccayo”ti² cetopariyañāṇassa paccuppannārammaṇe pavatti vuttāti. Tenevāyaṃ vicāraṇā katāti veditabbā.

417. **Tesanti** tesu dvīsu ñāṇesūti niddhāraṇe sāmivacanāṃ. **Cittameva ārammaṇaṃ** cetopariyañāṇattāti adhippāyo. Tenāha “**aññaṃ khandhaṃ vā khandhappaṭibaddhaṃ vā na jānāti**”ti. Tattha **khandhappaṭibaddhaṃ** nāmagottādi. Yadi evaṃ kathaṃ maggārammaṇanti āha “**maggasampayuttacittārammaṇattā pana pariyāyato maggārammaṇanti vuttan**”ti. **Cetanāmattameva ārammaṇaṃ**, tathā hi taṃ “yathākammūpagañāṇan”ti vuccatīti adhippāyo. **Khandhappaṭibaddhesūti** ettha nibbānampi khandhappaṭibaddhameva. Khandhe hi visayikatattāti vadanti. Tathā hi vuttaṃ **aṭṭhasālīniyaṃ** “atīte buddhā maggaṃ bhāvayimsu, phalaṃ sacchākaṃsu, anupādisesāya nibbānadhātuyā parinibbāyimsūti chinnavaṭumakānussaraṇavasena maggaphalanibbānapaccavekkhaṇatopi appamāṇārammaṇan”ti³. Tattha maggaphalapaccavekkhaṇāni tāva pubbenivāsānussatiñāṇena maggaphalesu ñāṇesu pavattanti. Nibbānapaccavekkhaṇāna nibbānārammaṇesu appamāṇadhammesu ñāṇesūti maggādipaccavekkhaṇāni pubbenivāsānussatiñāṇassa appamāṇārammaṇataṃ sādhetīti veditabbāni. “Appamāṇā khandhā pubbenivāsānussatiñāṇassa ārammaṇapaccayena paccayo”⁴ icceva hi vuttaṃ, na vuttaṃ “nibbānan”ti. Tasmā pubbenivāsañāṇena eva maggaphalapaccavekkhaṇakicce vuccamānēpi nibbānapaccavekkhaṇatā na sakkā vuttuṃ. Aṭṭhakathāyaṃ pana nibbānārammaṇatā nidassito.

1. Abhi 9. 424 piṭṭhe Paṭṭhāne.

3. Abhi-Ṭṭha 1. 440 piṭṭhe.

2. Abhi 9. 424 piṭṭhe Paṭṭhāne.

4. Abhi 9. 324 piṭṭhe Paṭṭhāne.

Kusalā khandhāti iddhividhapubbenivāsānāgataṃsaññāṇapekkho bahuvacananiddeso, na cetopariyayathākammūpagaññāṇapekkhāti tesam catukkhandhārammaṇabhāvassa asādhakoti ce? Na, aññattha “avitakkavicāramattā khandhā ca vicāro ca cetopariyaññāṇassa pubbenivāsānussatiññāṇassa anāgataṃsaññāṇassa ārammaṇapaccayena paccayo”¹, “savitakkasavicārā khandhā ca vitakko ca cetopariyaññāṇassa pubbenivāsānussatiññāṇassa anāgataṃsaññāṇassa ārammaṇapaccayena paccayo”² ca vuttattā cetopariyaññāṇapekkhāpi bahuvacananiddesoti imassa atthassa siddhito. Evampi yathākammūpagaññāṇassa “avitakkavicāramattā khandhā ca vicāro cā”³ti-ādīsu avuttattā catukkhandhārammaṇatā na sijjhatīti? Na, tattha avacanassa aññakāraṇattā. Yathākammūpagaññāṇena hi kammaśaṃsaṭṭhā cattāro khandhā kammamukhena gayhati. Tañhi yathā cetopariyaññāṇaṃ purimaparikkammavasena avitakkādivibhāgaṃ, sarāgādivibhāgaṃ cittaṃ vibhāveti, na evaṃ vibhāgaṃ vibhāveti. Kammavaseneva pana samudāyaṃ vibhāveti, tasmā “avitakkavicāramattā khandhā ca vicāro cā”³ti-ādike vibhāgakaraṇe³ taṃ na vuttaṃ, na catukkhandhānārammaṇatoti. Idaṃ panassa akāraṇanti keci. Tatthāpi “pubbenivāsānussatiññāṇassa yathākammūpagaññāṇassa anāgataṃsaññāṇassa”³ti paṭhanti eva. Na hi taṃ kusalākusalavibhāgaṃ viya savitakkādivibhāgaṃ kammaṃ vibhāvetuṃ asamatthaṃ. Duccaritasucaritavibhāvanampi hi lobhādi-alobhādisampayogavibhāgavisesavibhāvanam hotīti.

“Pubbenivāsānussatiññāṇaṃ, nāmagottānussaraṇakāle na vattabbārammaṇaṃ”³ti ettakameva aṭṭhakathāyaṃ vuttaṃ. Nāmagottaṃ pana khandhūpanibandho sammutisiddho byañjanattho, na byañjananti.

Ayamettha amhākaṃ khaṇṭīti ācariyassāyaṃ attano mati. Yaṃ pana vuttaṃ “na byañjanan”³ti, tassa samatthanam **“byañjanañhī”**ti-ādi.

419. **Kāmāvacare nibbattissatīti** nibbattikkhandhajānanamāha.

420. **Etthāti** etasmim ajjhattārammaṇattikavasena abhiññāññāṇaṃ, ārammaṇavicāre. “Ajjhattārammaṇaṇceva bahiddhārammaṇaṇcā”³ti ekajjham

1. Abhi 9. 44 piṭṭhe Paṭṭhāne.

2. Abhi 9. 45 piṭṭhe Paṭṭhāne.

3. Ādikenā vibhāgakaraṇena (Syā)

gahetvā yaṃ vuttaṃ porāṇaṭṭhakathāyaṃ, taṃ “kālena -pa- hotiyevā”ti iminā adhippāyena vuttanti attho. Na hi ajjhatabhiddhānaṃ visum ekam atthi, nāpi taṃ ekajjhaṃ ārammaṇaṃ kariyatīti. Yadi evaṃ tiko eva na pūراتi padadvayāsaṅgahitassa tatiyassa atthantarassa abhāvato. Na, pakārabhedavisayattā tikaniddesassa. Tathā hi aṭṭhakathāyaṃ “te eva tippakārepi dhamme”ti vuttaṃ. Te eva ajjhattādivasena tividhepi dhammeti attho. Ettha hi “te eva dhamme”ti avatvā “tippakāre”ti vacanaṃ pakārabhedanibaddhanā yaṃ tikadesanāti dassanattamaṃ. Yathā hi kusalattikādīnaṃ desanā yathārahaṃ dhammānaṃ jātisampayogappahānasikkhābhūmi-ārammaṇappabhedaniyamakālādibhedanibandhanā, na evamayaṃ jāti-ādibhedanibandhanā, nāpi sanidassanattikahetudukādidesanā viya sabhāvādibhedanibandhanā, atha kho pakārabhedanibandhanā. Pañceva hi khandhā sasantatipariyāpannataṃ upādāya “ajjhattā”ti vuttā, parasantatipariyāpannataṃ upādāya “bahiddhā”ti, tadubhayaṃ upādāya “ajjhatabhiddhā”ti. Tenāha “anindriyabaddharūpaṇca nibbānaṇca ṭhapetvā sabbe dhammā siyā ajjhattā, siyā bahiddhā, siyā ajjhatabhiddhā”ti¹. Nanu cettha atthantarābhāvato, pakārantarassa ca anāmaṭṭhattā tatiyo rāsi natthīti? Nayidamevaṃ. Yadihi paṭhamapadena asaṅgahitasāṅgaṇhanavasena dutiyapadassa pavattattā sabbepi sabhāvadhammā padadvayeneva pariggahitā, tehi pana visum visum gahitadhamme ekajjhaṃ gahaṇavasena tatiyapadaṃ vuttanti attheva tatiyo rāsi. Na hi samudāyo avayavo hoti, bhinnavatthuke pana dhamme adhiṭṭhānabhedam amuñcitvā ekajjhaṃ gahaṇam na sambhavatīti kālena ajjhattam, kālena bahiddhā jānanakāleti vuttanti daṭṭhabbam.

Abhiññāniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti terasama-paricchedavaṇṇanā.

1. Abhi 1. 273 piṭṭhe.

14. Khandhaniddesavaṇṇanā

Paññākathāvaṇṇanā

421. **Sabbākārenā**ti upacārākāro, appanākāro, vasībhāvākāro, vitakkādisamatikkamākāro, rūpādīhi virajjanākāro, cuddasadhā cittassa paridamanākāro, pañcavidha-ānisaṃsādhigamākāroti evamādinā sabbena bhāvanākārena.

Tadanantarāti “cittarū paññān”ti evaṃ desanākkamena, paṭipattikkamena ca tassa samādhissa anantarā. Paññā bhāvetabbā samādhibhāvanāya samannāgatena bhikkhunāti sambandho. “Paññañca bhāvayan”ti evaṃ **atisaṅkhepadesitattā**, gāthāvaṇṇanāyaṃ vā “samādhisilāyaṃ sunisitaṃ vipassanāpaññāsattān”ti evaṃ ativiya saṅkhepena bhāsītattā ayaṃ sā paññāti sabhāvato **viññātumpi tāva na sukarā**. Bhāvanāvidhānassa pana adassitattā pageva bhāvetuṃ na sukarāti sambandho. Pucchanatṭhena pañhā, kammaṃ kiriyā karaṇaṃ, pañhāva kammaṃ **pañhākammaṃ**, pucchanapayogoti attho.

Kā paññāti sarūpapucchā. **Kenatṭhena paññāti** kena atthena paññāti vuccati, “paññā”ti padaṃ kaṃ abhidheyyatthaṃ nissāya pavattanti attho. Sā panāyaṃ paññā sabhāvato, kiccatto, upatṭhānākārato, āsannakāraṇato ca kathaṃ jānitabbāti āha “**kānassā lakkaṇarasapaccupatṭhānapadatṭhānānī**”ti. **Katividhāti** pabhedapucchā. Kasmā panettha saṃkilesavodānapucchā na gahitāti? Vuccate—lokuttarāya tāva paññāya nattheva saṃkilesa. Asati ca tasmim kuto vodānapucchāti tadubhayaṃ na gahitaṃ. Lokiyāya pana tāni bhāvanāvidhāne eva antogadhānīti katvā visuṃ na gahitāni maggāmaggañāṇadassanavisuddhi-antogadhattā, samādhibhāvanāyaṃ vā vuttanayānusārena veditabbānīti na gahitāni. Paṭipatti nāma diṭṭhānisaṃse eva hotīti āha “**paññābhāvanāya ko ānisaṃso**”ti.

422. **Tatrā**ti tasmim, tassa vā pañhākamma. **Vissajjananti** vivaraṇaṃ. Pucchito hi attho avibhāvitattā nigūḷho¹ muṭṭhiyaṃ kato viya tiṭṭhati,

1. Niruḷho (Syā)

tassa vivaraṇaṃ vissajjanaṃ vibhūtabhāvakaraṇato. **Kā paññāti** kāmañcāyaṃ sarūpapucchā, vibhāgavantānaṃ pana sabhāvavibhāvanaṃ vibhāgadassanamukheneva hotīti vibhāgo tāva anavasesato dassetabbo. Tamdassanena ca ayamādīnavoti dassetuṃ “**paññā bahuvidhā**”ti-ādi vuttaṃ. Tattha **bahuvidhāti** kusalādivasena anekavidhā. **Nānappakārāti** atthajāpikādibhedena¹, sutamayaññādibhedena ca nānāvidhā. **Taṃ sabbanti** taṃ anavasesaṃ paññāvibhāgaṃ. **Na sādheyyāti** vipassanābhāvanāya saddhiṃ maggabhāvanā idha adhippetattho. Tāya hi taṇhājaṭāvijaṇaṃ, tañca na sādheyya. Anavasesato hi paññāpabhede vissajjiyamāne “ekavidhena ñāṇavatthū”ti-ādiko² sabbo ñāṇavatthuvibhaṅge, suttantesu ca tattha tattha āgato paññāpabhedo. Sakalopi vā abhidhammanayo āharitvā vissajjetabbo bhaveyya, tathā ca sati yvāyaṃ idha paññābhāvanāvidhi adhippeto, tassa vissajjanāya okāsova na bhaveyya. Kiñca yvāyaṃ ṭhānāṭhānakammantaravipākantarādivisaye paññāya pavattibhedo, sopi yathārahaṃ saddhiṃ phalāphalabhedena vibhajitvā vissajjetabbo siyā. So ca pana vissajjiyamāno aññadatthu vikkhepāya saṃvatteyya, yathā taṃ avisaye. Tenāha “**uttari ca vikkhepāya saṃvatteyyā**”ti. **Kusalacittasampayuttaṃ vipassanāññānti** ettha **kusala**-ggahaṇena duvidhampi abyākataṃ nivatteti, tathā “atthi saṃkiliṭṭhapaññā”ti evaṃ pavattaṃ micchāvādaṃ paṭisedheti. **Vipassanāññāna**-ggahaṇena sesakusalapaññā.

423. **Sañjānanavijānanākāravisitṭhanti** sañjānanākāravijānanākārehi sātisaṃ. Yato **nānappakārato jānanaṃ** jānanabhāvo visayaggahaṇākāro. So hi nesaṃ samāno, na sañjānanādi-ākāro. **Pītakantīti** ettha **itī**-saddo ādi-attho, tena “lohitakaṃ odātaṃ dīghaṃ rassan”ti-ādike saññāya gahetabbākāre saṅgaṇhāti. **Sañjānanamattamevāti** ettha **sañjānanaṃ** nāma “nīlaṃ pītan”ti-ādikaṃ ārammaṇe vijjamānaṃ vā avijjamānaṃ vā saññānimittaṃ katvā jānanaṃ. Tathāhesā puna sañjānanapaccayanimittakaraṇasā. **Matta**-saddena visesanivatti-atthena vijānanapajānanākāre nivatteti, **eva**-saddena kadācipi imissā te visesā natthevāti avadhāreti. Tenāha “**aniccaṃ**

1. Atthajātikādibhedena (Sī)

2. Abhi 2. 323 piṭṭhe.

dukkhan”ti-ādi. Tattha viññāṇakiccampi kātum asakkontī saññā kuto paññākiccam kareyyāti **“lakkhaṇapaṭivedham pāpetum na sakkoti”**cceva vuttaṃ, na vuttaṃ **“maggapātubhāvan”**ti. Ārammaṇe pavattamānaṃ viññāṇaṃ na tattha saññā viya nīlapītādikassa sañjānanaśaseneva pavattati, atha kho tattha aññañca visesaṃ¹ jānantameva pavattatīti āha **“viññāṇan”**ti-ādi. Kathaṃ pana viññāṇaṃ lakkhaṇapaṭivedham pāpetīti? Paññāya dassitamaggena. Lakkhaṇārammaṇikavipassanāya hi anekavāraṃ lakkhaṇāni paṭivijjhivā paṭivijjhivā pavattamānāya paṇaḇabhāvato paricayaśasena ñāṇavippayuttacittenapi vipassanā sambhavati, yathā taṃ paṇaḇassa ganthassa sajjhāyane ñāyāgatāpi vārā na viññāyanti. **Lakkhaṇapaṭivedhanti** ca lakkhaṇaṃ ārammaṇakaraṇamattaṃ sandhāya vuttaṃ, na paṭivijjhaṇaṃ. **Ussakkitvā**ti udayabbayañāṇapaṭipāṭiyā āyūhitvā. **Maggapātubhāvaṃ pāpetum na sakkoti** asambodhasabhāvattā. **Vuttanayavaśenā**ti viññāṇe vuttanayavaśena ārammaṇaṇca jānāti, lakkhaṇapaṭivedhaṇca pāpeti. Attano pana anaññaśādhaṇaṇa ānubhāvena **ussakkitvā maggapātubhāvaṇca pāpeti**.

Idāni yathāvuttamatthaṃ upamāya paṭiṭṭhāpetum **“yathā hī”**ti-ādi vuttaṃ. Tattha **ajātabuddhī**ti asaṇjātabyaśavahārabuddhi. **Upabhogaṇaribhoganti** upabhogaṇaribhogārahaṃ, upabhogaṇaribhogavattḥuṇaṃ paṭilābhayogyanti attho. **Chekoti** mahāsāro. **Kūṭoti** kahāṇaṇaṇarūpaḇo tambakaṃśādimaḇo. **Addhasāro**ti upaḇḇagghanaḇo. **Iti**-saddo ādi-attho, tena pādasāra samaśāraṇaropādasārādīnaṃ saṅgho. **Te pakāreti** indajālājātipupphādippakāre² ceva chekādippakāre ca.

Saññā hīti-ādi upamaśasandanaṃ. **Saññā** vibhāgaṃ akatvā piṇḇavaseneva ārammaṇassa gahaṇato dāraḇassa kahāṇaḇadassanaśadiśi vuttā. Tathā hi sā **“yathā-upaṭṭhitaviśayapadaṭṭhānā”** vuccati. **Viññāṇaṃ** ārammaṇe ekaccaviśesaḇaḇaṇaśamatthaṭāya gāmikaṇuriśassa kahāṇaḇadassanaśadiśaṃ vuttaṃ. **Paññā** ārammaṇe anaśasaviśesaśavobdhato heraṇṇikaśsa kahāṇaḇadassanaśadiśi vuttāti daṭṭhabbaṃ.

1. Atha kho na tattha aññañca tādisaṃ viśesaṃ (Sī, Syā)

2. Indajālāmātipupphādippakāre (Syā), indajālā-āśavātipupphādippakāre (Ka)

“**Nānappakārato jānanan**”ti iminā ñeyyadhammā paccekam nānappakārāti tesam yāthāvato avabodho paññāti dasseti. Tathā hi vuttam “sabbe dhammā sabbākārena buddhassa bhagavato ñaṇamukhe āpāthamāgacchanti”ti¹.

Yatthāti yasmim cittuppāde. **Na tattha ekamsena hotīti** tasmim cittuppāde paññā ekantena na hoti. Na hi duhetuka-ahetukacittuppādesu paññā uppajjati. **Avinibbhuttāti** aviyuttā. **Tehīti** saññāviññāṇehi. Yathā hi sukham pītiyā na niyamato aviyuttam, evam saññāviññāṇāni paññāya na niyamato aviyuttāti. Yathā pana pīti sukhena niyamato aviyuttā, evam paññā saññāviññāṇehi niyamato aviyuttā. Tasmā evam avinibbhuttesu imesu tisu dhammesu tesam vinibbhogo dukkaroti tiṇṇam janānam kahāpaṇadassanam nidassitanti. Tesam duviññeyyanānattatamyeva vacanantarenapi dassetum “**tenāhā**”ti-ādi vuttam. Tattha rūpadhammesupi tāva nānānadīnam udakassa, nānātelassa vā ekasmim bhājane pakkhipitvā mathitassa “idam asukāya nadiyā udakam, idam asukatelan”ti niddhāretvā sarūpato dassanam dukkaram, kimaṅgam pana arūpadhammesūti dassento “**yam arūpīnam cittacetasikānan**”ti-ādimāha.

424. Dhammānam sako bhāvo, samāno ca bhāvo **dhammasabhāvo**. Tattha paṭhamena kakkhaḷaphusanādisalakkhaṇam gahitam, dutiyena aniccadukkhatādisāmaññalakkhaṇam. Tadubhayassa ca yāthāvato paṭivijjhanalakkhaṇā paññāti āha “**dhammasabhāvapaṭivedhalakkhaṇā paññā**”ti. Ghaṭapaṭādiपाṭicchādakassa bāhirandhakārassa dīpālokādi viya yathāvuttadhammasabhāvapaṭicchādakassa **mohandhakārassa viddhamsanarasā**. Uppajjamāno eva hi paññāloko hadayandhakāram vidhamento evam uppajjati, tato eva dhammasabhāvesu asammuyhanākārena paccupaṭiṭṭhatīti **asammohapaccupaṭṭhānā**. Kāraṇabhūtā vā sayam phalabhūtā asammoham paccupaṭṭhāpetīti evampi **asammohapaccupaṭṭhānā**. Vipassanāpaññāya idha adhippetattā “**samādhi tassā padaṭṭhānan**”ti vuttam. Tathā hi “samāhito yathābhūtam pajānāti”ti² suttapadam nibandhanabhāvena āgataṃ.

1. Khu 7. 277; Khu 8. 175; Khu 9. 376 piṭṭhesu.

2. Sam 2. 12, 302; Sam 3. 363; Khu 10. 50; Khu 11. 38 piṭṭhesu.

Paññāpabhedakathāvaṇṇanā

425. Dhammasabhāvapaṭivedho nāma paññāya āveṇiko sabhāvo, na tenassā koci vibhāgo labbhatīti āha “**dhammasabhāvapaṭivedhalakkhaṇena tāva ekavidhā**”ti. Lujjanapalujjanaṭṭhena **loko** vuccati vaṭṭaṃ, tappariyāpannatāya loke niyuttā, tattha vā veditāti **lokiyā**. Tattha apariyāpannatāya lokato uttarā uttiṇṇāti **lokuttarā**. Lokuttarāpi hi maggasampayuttā bhāvetabbā. Vipassanāpariyāyopi tassā labbhatevāti lokuttaraggahaṇaṃ na virujjhati. Attānaṃ ārammaṇaṃ katvā pavattehi saha āsavehīti **sāsavā**, ārammaṇakaraṇavasena natthi etissā āsavāti **anāsavā**. **Ādi**-saddena āsavavippayuttasāsavadukādīnaṃ saṅgaho daṭṭhabbo. **Nāmarūpavavattānavasena**ti nāmavavattānavasena, rūpavavattānavasena ca. Paṭhamāṃ nibbānadassanaṃ dassanaṃca, nissayabhāvato sampayuttā dhammā bhavanti ettha, sayampi vā bhavati uppajjati na nibbānaṃ viya apātubhāvanti bhūmi cāti **dassanabhūmi**, paṭhamamaggo. Sesamaggattayaṃ pana yasmā paṭhamamaggena diṭṭhasmiṃyeva dhamme bhāvanāvasena uppajjati, na adiṭṭhapubbaṃ kiñci passati, tasmā bhāvanā ca yathāvuttenatthena bhūmi cāti **bhāvanābhūmi**. Tattha paññā dassanabhūmibhāvanābhūmivasena duvidhāti vuttā. Sūtādinirapekkhāya cintāya nibbattā **cintāmayā**. Evaṃ **sutamayā**, **bhāvanāmayā** ca. Maya-saddo paccekāṃ sambandhitabbo. Āye vaḍḍhiyaṃ kosallaṃ **āyakosallaṃ**, apāye avaḍḍhiyaṃ kosallaṃ **apāyakosallaṃ**, upāye tassa tassa atthassa nibbattikāraṇe kosallaṃ **upāyakosallanti** visum visum kosallapadaṃ sambandhitabbaṃ. Ajjhattaṃ abhiniveso paṭipajjanaṃ etissāti **ajjhattābhinivesā**. Evaṃ **bahiddhābhinivesā**, **ubhayābhinivesā** ca veditabbā.

426. **Lokiyamaggasampayuttā**ti lokiyakusalacittuppadesu maggasampayuttā, visesato diṭṭhivisuddhi-
ādivisuddhicatukkasaṅgahitamaggasampayuttā. Samudāyesu pavattā samaññā tadekadesesupi vattatīti āha “**maggasampayuttā**”ti, paccekampi vā sammādiṭṭhi-ādīnaṃ maggasamaññāti katvā evaṃ vuttaṃ.

Dhammanānattābhāvepi padatthanānattamattena dukkaravacanam hotīti vuttam **“atthato panesā lokiya lokuttarāva”**ti.

Āsavavippayuttasāsavadukādīsopi vippayuttatādiggahaṇameva viseso, atthato lokiya lokuttarāva paññāti āha **“eseva nayo”**ti. **Ādi**-saddena oghanīya-oghavippayutta-oghanīyādidukānam saṅgaho daṭṭhabbo. Paṭhamajjhānikāni cattāri maggacittāni, tathā dutiyādi jhānikāni cāti evam soḷasasu maggacittesu. Vipassanāpaññāya idha adhippetattā mahaggaṭapaññā na gahitā.

427. **Attano cintāvasenā**ti tassa tassa anavajjassa atthassa sādhanē paropadesena vinā attano upāyacintāvaseneva. **Sutavasenā**ti yathāsutassa paropadesassa vasena. **Yathā tathā vā**ti parato upadesam sutvā vā asutvā vā sayameva bhāvanam anuyuñjantassa. **“Appanāppattā”**ti idam sikhāppattabhāvanāmayaṃ dassetuṃ vuttam, na pana **“appanāppattāva bhāvanāmaya”**ti.

Yogavīhitesūti paññāvīhitesu paññāpariṇāmitesu upāyasampāditesu. **Kammāyatanesū**ti ettha kammameva kammāyatanam, kammaṇca tam āyatanaṇca ājīvānanti vā kammāyatanam. Esa nayo **sippāyatanesopi**. Tattha duvidham kammam hīnaṇca vaḍḍhakīkammādi, ukkaṭṭhaṇca kasivāṇijādi. Sippampi duvidham hīnaṇca naḷakārasippādi, ukkaṭṭhaṇca muddāgaṇanādi. Vijjāva **vijjāṭṭhānam**. Tam dhammikeva, nāgamaṇḍalaparittaphudhamanakamantasadisam¹ veditabbam. Tāni panetāni ekacce paṇḍitā bodhisattasadisā manussānam phāsuvihāram ākaṅkhaṇā neva aññehi kariyamānāni passanti, na vā katāni uggaṇhanti na kathentānam suṇanti, atha kho attano dhammatāya cintāya karonti paññavantehi attano dhammatāya cintāya katānapi aññehi uggaṇhitvā karontehi katasadisāneva honti.

Kammassakatanti “idam kammam sattānam sakaṃ, idam no sakaṃ”ti evam jānanañāṇam. **Saccānulomikanti** vipassanāñāṇam. Tam hi saccapaṭivedhassa anulomanato **“saccānulomikaṃ”**ti vuccati. Idānissa pavattanākāram dassetuṃ **“rūpaṃ aniccanti vā”**ti-ādi vuttam. Tattha vā-saddena aniyamatthēna

1. Thūpanakamantasadisam (Sī, Ka) Abhi-Ṭṭha 2. 393 piṭṭhe passitabbam.

dukkhānattalakkhaṇānipi gahitānevāti daṭṭhabbaṃ nānantariyakabhāvato. Yaṃ hi aniccaṃ, taṃ dukkhaṃ. Yaṃ dukkhaṃ, tadanattāti. **Yaṃ evarūpinti** yaṃ evaṃ heṭṭhā niddiṭṭhasabhāvaṃ. **Anulomikaṃ khandinti**-ādīni paññāvevacanāni. Sā hi heṭṭhā vuttānaṃ kammāyatanādīnaṃ appaccanīkadassanena anulomanato, tathā sattānaṃ hitacariyāya maggasaccassa, paramatthasaccassa, nibbānassa ca avilomanato anulometīti **anulomikā**. Sabbānipi etāni kāraṇāni khamati daṭṭhuṃ sakkotīti **khandi**. Passatīti **diṭṭhi**. Rocetīti **ruci**. Munatīti **muti**¹. Pekkhati **pekkhā**. Te ca kammāyatanādayo dhammā etāya nijjhāyamānā nijjhānaṃ khamantīti **dhammanijjhānakhandi**. **Parato asutvā paṭilabhatīti** aññassa upadesavacanāṃ asutvā sayameva cintento paṭilabhati. **Ayaṃ vuccatīti** ayaṃ cintāmayā paññā nāma vuccati. Sā panesā abhiññātānaṃ bodhisattānameva uppajjati. Tatthāpi saccānulomikaññaṃ dvinnāmyeva bodhisattānaṃ antimabhavikānaṃ, sesapaññā sabbesampi pūritapāramīnaṃ mahāpaññānaṃ² uppajjati. **Parato sutvā paṭilabhatīti** kammāyatanādīni parena kariyamānāni vā katāni vā dvisvāpi parassa kathayamānassa vacanaṃ sutvāpi ācariyasantike uggahetvāpi paṭiladdhā sabbā parato sutvāva paṭiladdhā nāmāti veditabbā. **Samāpānassāti** samāpattisamaṅgissa, nidassanamattañcetaṃ. Vipassanāmaggapaññā idha “bhāvanāmayā paññā”ti adhippetā.

Sāti “parittārammaṇā mahaggatārammaṇā”ti³ vuttapaññā. **Lokiyavipassanāti** lokiyavipassanāpaññā. **Sā lokuttaravipassanāti** yā nibbānaṃ ārabha pavattā appamāṇārammaṇā paññā vuttā, sā lokuttaravipassanāti maggapaññaṃ sandhāyāha. Sā hi saṅkhārānaṃ aniccatādiṃ agaṇhantīpi vipassanākiccapāripūriyā, nibbānassa vā tathalakkhaṇaṃ visesato passatīti vipassanāti vuccati. Gotrabhuññaṃ pana kiñcāpi appamāṇārammaṇaṃ, maggassa pana āvajjanaṭṭhāniyattā na vipassanāvohāraṃ labhati.

Ayanti etāya sampattiyoti **āyo**, vuddhi. **Tattha kosallanti** tasmim anattahāni-atthuppattilakkhaṇe āye kosallaṃ kusalatā nipuṇatā.

1. Mudatīti mudi (Abhi-Ṭṭha 2. 394 piṭṭhe.)

2. Mahāpuññānaṃ (Ka-Syā)

3. Abhi 2. 325 piṭṭhe.

Taṃ pana ekantikam āyakoṣallaṃ pālivaseneva dassetuṃ “**ime dhamme**”ti-ādi vuttaṃ. Tattha **idaṃ vuccatīti** yā imesaṃ akusaladhammānaṃ anuppattipahānesu, kusaladhammānaṃca uppattiṭṭhitīsu paññā, idaṃ **āyakoṣallaṃ** nāmāti vuccati.

Vuddhilakkhaṇā āyato apetattā **apāyo**, avuddhi. **Tattha kosallanti** tasmim atthahāni-anatthuppattilakkhaṇe apāye koṣallaṃ kusalatā **apāyakoṣallaṃ**. Tampi pālivaseneva dassetuṃ “**ime dhamme**”ti-ādi vuttaṃ. Tattha **idaṃ vuccatīti** yā imesaṃ kusaladhammānaṃ anuppajjananirujjhanesu, akusaladhammānaṃ vā uppattiṭṭhitīsu paññā, idaṃ apāyakoṣallaṃ nāmāti vuccati. Āyakoṣallaṃ tāva paññā hotu, apāyakoṣallaṃ katham paññā nāma jātāti? Evaṃ maññati “apāyuppadanasamatthatā apāyakoṣallaṃ nāma siyā”ti, taṃ pana tassa matimattaṃ. Kasmā? Paññavā eva hi “mayhaṃ evaṃ manasi karoto anuppannā kusalā dhammā nuppajjanti, uppannā nirujjanti. Anuppannā akusalā dhammā uppajjanti, uppannā pavaḍḍhanti”ti pajānāti, so evaṃ ñatvā anuppanne akusale na uppādeti, uppanne pajahati. Anuppanne kusale uppādeti, uppanne bhāvanāpāripūrim pāpeti. Evaṃ apāyakoṣallampi paññā evāti.

Sabbatthāti sabbesu. **Tesaṃ tesaṃ dhammānanti** sattānaṃ taṃtaṃhitasukhadhammānaṃ. **Taṅkhaṇappavattanti** accāyike kicce vā bhaye vā uppanne tassa tikicchanatthaṃ tasmimyeva khaṇe pavattaṃ. Ṭhānena uppatti etasā atthīti **ṭhānuppattikam**, ṭhānaso eva uppajjanakam. **Tatrupāyāti** tatra tatra karaṇīye upāyabhūtā.

Gahetvāti “idaṃ rūpaṃ, ettakaṃ rūpaṃ”ti-ādinā pariggaṇhanavasena gahetvā. **Ubhayaṃ gahetvāti** “ajjhataṃ bahiddhā”ti ubhayaṃ anupubbato pariggahetvā. Atha vā “yaṃ kiñci samudayadhammaṃ, sabbaṃ taṃ nirodhadhammaṃ”ti ekappahāreneva sabbepi pañcakkhandhe avibhāgena pariggahetvā. Ayaṃ pana tikkhavipassakassa mahāpuññassa bhikkhuno vipassanābhiniveso.

428. **Dukkhasaccaṃ ārabbhāti** dukkhasaccaṃ ārammaṇaṃ katvā, tappatīcchādakasammohavidhaṃsanavasena **ca pavattaṃ ñāṇaṃ dukkhe ñāṇaṃ**. **Dukkhasamudayaṃ**

ārabbhāti etthāpi eseṇa nayo. Tathā sesapadadvayepi. Paccavekkhaṇāñāṇaṃ hi catusaccaṃ¹ ārabbhā pavattañāṇaṃ nāma, tatiyaṃ pana maggañāṇaṃ, itarasaccāni vipassanāñāṇanti pākāṭameva.

“Atthādīsu pabhedagatāni ñāṇāni”ti saṅkhepena vuttamatthaṃ pālivaseneva vivaritaṃ **“vuttañhetan”**ti-ādi vuttaṃ. Tattha **atthe ñāṇaṃ atthapaṭisambhidā**ti yaṃ atthappabhedassa sallakkhaṇavibhāvanavavattānakaraṇasamatthaṃ atthe pabhedagataṃ ñāṇaṃ, ayaṃ atthapaṭisambhidā nāma. Sesapadesupi eseṇa nayo. Dhammapabhedassa hi sallakkhaṇavibhāvanavavattānakaraṇasamatthaṃ dhamme pabhedagataṃ ñāṇaṃ **dhammapaṭisambhidā**. Niruttippabhedassa sallakkhaṇavibhāvanavavattānakaraṇasamatthaṃ niruttābhilāpe pabhedagataṃ ñāṇaṃ **niruttipaṭisambhidā**. Paṭibhānappabhedassa sallakkhaṇavibhāvanavavattānakaraṇasamatthaṃ paṭibhāne pabhedagataṃ ñāṇaṃ **paṭibhānapaṭisambhidā**. Niruttipaṭibhānappabhedā tabbisayānaṃ atthādīnaṃ paccayuppannatādibhedeḥi bhinditvā veditabbā.

Nibbānampi sampāpakahetu-anusārena arīyati, adhigammatīti attho. **“Yaṃ kiñci paccayasambhūtan”**ti etena saccahetudhammapaccayākāravāresu āgatāni dukkhādīni gahitāni. Saccapaccayākāravāresu nibbānaṃ, pariyattivāre bhāsitaṭṭho, abhidhammabhājanīye vipāko, kiriyā cāti evaṃ pāliyaṃ vuttānaṃ eva vasena pañca atthā veditabbā. **Dahatī**ti vidahati, nibbattakahetu-ādīnaṃ sādharmaṇametaṃ nibbacanaṃ. Tadatthaṃ pana vibhāvetuṃ **“pavatteti vā sampāpuṇitum vā deti”**ti vuttaṃ. Tesu purimo attho maggavajjesa daṭṭhabbo. Bhāsitaṃ hi avabodhanavasena atthaṃ pavatteti, maggo pana nibbānaṃ pāpetīti tasmim pacchimo attho. Nibbānaṃ hi pattabbo attho, bhāsitaṭṭho nāpetabbo attho, itaro nibbattetabbo atthoti evaṃ tividho hoti.

“Yo koci phalanibbattako hetū”ti etena saccahetudhammapaccayākāravāresu āgatāni samudayādīni gahitāni, saccapaccayākāravāresu maggo, pariyattivāre bhāsitaṃ, abhidhammabhājanīye kusalākusalanti evaṃ pāliyaṃ vuttānaṃ eva vasena pañca dhammā veditabbā.

1. Catutthasaccaṃ (Sī)

Tattha maggo sampāpako, bhāsitaṃ nāpako, itaraṃ nibbattakoti evaṃ tividho hetu veditabbo. Ettha ca kiriyānaṃ avipākatāya dhammabhāvo na vutto. Yadi evaṃ vipākā na hontīti atthabhāvopi na vattabbo? Na, paccayuppannabhāvato. Evaṃ sati kusalākusalānampi atthabhāvo āpajjatīti ce? Nāyaṃ doso appaṭisiddhattā. Vipākassa pana padhānahetutāya pākaṭabhāvato dhammabhāvo eva tesāṃ vutto. Kiriyānaṃ paccayabhāvato dhammabhāvo āpajjatīti ce? Nāyaṃ doso appaṭisiddhattā. Kammaphalasambandhassa pana hetubhāvassābhāvato dhammabhāvo na vutto. Apica “ayaṃ imassa paccayo, ayaṃ paccayuppanno”ti. Etaṃ¹ bhedaṃ katvā kevalaṃ kusalākusale, vipākakiriyādhamme ca paccavekkhantassa dhammatthapaṭisambhidā hontīti tesāṃ atthadhammatā na vuttatīti daṭṭhabbāṃ.

Ayameva hi atthoti yvāyaṃ atthadhammānaṃ pañcadhā vibhajanavasena attho vutto, ayameva abhidhamme vibhajitvā dassitoti sambandho.

“Dhammaniruttābhiḷāpe”ti ettha dhamma-saddo sabhāvavācakoti katvā āha “**sabhāvaniruttī**”ti, aviparītaniruttīti attho. Tenāha “**abyabhicārī vohāro**”ti, tassa tassa atthassa bodhane paṇiniyatasambandho saddavohāroti attho. **Tadabhiḷāpeti** tassa sabhāvaniruttisaññitassa abyabhicārivohārassa abhiḷāpane. Sā panāyaṃ sabhāvanirutti māgadhabhāsā². Atthato nāmapaññattīti ācariyā. Apare pana yadi sabhāvanirutti paññattisabhāvā, evaṃ sati paññatti abhilapitabbā, na vacananti āpajjati. Na ca vacanato aññaṃ abhilapitabbāṃ uccāretabbāṃ atthi. Atha phassādivacanehi bodhetabbāṃ abhilapitabbāṃ, evaṃ sati atthadhammānampi bodhetabbattā tesampi niruttibhāvo āpajjati. Phassoti ca sabhāvanirutti, phassaṃ phassāti³ na sabhāvaniruttīti dassitovāyamattho. Na ca avacanaṃ evaṃpakāraṃ atthi. Tasmā vacanabhūtāya eva tassā sabhāvaniruttiyā abhiḷāpe uccāraṇeti attho daṭṭhabbo.

Taṃ sabhāvaniruttisaddaṃ ārammaṇaṃ katvā paccavekkhantassa tasmim̐ sabhāvaniruttābhiḷāpe pabhedagataṃ nāṇaṃ **niruttipaṭisambhidā**, “evamayaṃ

1. Evaṃ (Sī, Syā, Ka)

2. Māgadhibhāsā (Sī)

3. Phassāti (Sī, Syā)

niruttipaṭṭiyambhidā saddārammaṇā nāma jātā, na paññatti-ārammaṇā”ti¹ ca aṭṭhakathāyaṃ vuttattā niruttisaddārammaṇāya sotaviññānavīthiyā parato manodvāre niruttipaṭṭisambhidā pavattatīti vadanti. “Niruttipaṭṭisambhidā paccuppannārammaṇā”ti² ca vacanasaddaṃ gahetvā pacchā jānanaṃ sandhāya vuttanti. Evaṃ pana aññasmiṃ paccuppannārammaṇe aññaṃ paccuppannārammaṇaṃ vuttanti āpajjati. Yathā pana dibbasotaññaṃ manussādisaddabhedanicchayassa paccayabhūtaṃ taṃtaṃsaddavibhāvakaṃ, evaṃ sabhāvāsabhāvaniruttinicchayassa paccayabhūtaṃ paccuppannasabhāvaniruttisaddārammaṇaṃ taṃvibhāvakaṃ ñāṇaṃ niruttipaṭṭisambhidāti vuccamāne na koci pāḷivirodho. “Taṃ sabhāvaniruttisaddaṃ ārammaṇaṃ katvā paccavekkhantassā”ti ca “paccuppannasaddārammaṇaṃ paccavekkhaṇaṃ pavattentassā”ti na na sakkā vuttum. Tañhi ñāṇaṃ sabhāvaniruttiṃ vibhāventameva taṃtaṃsaddapaccavekkhaṇānantaraṃ taṃtaṃpabhedanicchayahetubhāvato niruttiṃ bhindantaṃ paṭivijjhantameva uppajjatīti pabhedagataṃpi hotīti.

Sabbattha ñāṇanti sabbasmiṃ visaye ñāṇaṃ, sabbampi ñāṇanti adhippāyo. Tenāha “**ñāṇārammaṇaṃ ñāṇan**”ti. **Sabbatthāti** vā sabbesu atthādīsu, tīsu, catūsūpi vā pavattattā, kusalakiriyābhūtāya paṭibhānapaṭṭisambhidāya dhammatthabhāvato tīsu eva vā pavattattā “sabbattha ñāṇan”ti vuttaṃ. Tenāha “**yathāvuttesu vā**”ti-ādi. Tattha **sagocarakiccādivasenāti** sagocarassa, kiccādikassa ca vasena “idaṃ ñāṇaṃ idaṃ nāma ārammaṇaṃ katvā pavattaṃ iminā nāma kiccenā”ti jānanaṃ. **Ādi**-saddena lakkhaṇapaccupaṭṭhānapadaṭṭhānabhūmi-ādīnaṃ saṅgaho. Tenevāha “imāni ñāṇāni idamatthajotakāni”ti-ādi³.

429. **Pabhedam** **gacchantīti** anekabhedabhinnesu ārammaṇesu tesam yāthāvato taṃtaṃpabhedāvabodhanasamatthataṃ upagacchanti.

Mahāsāvakānañca asekkhabhūmiyaṃ pabhedam gatīti sāmāññavidhinā dassitamatthaṃ apavādena nivattetum **ānandatthera**-ggahaṇaṃ kataṃ.

Etā paṭṭisambhidā. Sekkhabhūmiyaṃ pabhedagamanam appavisayaṃ, asekkhabhūmiyaṃ bahuvisanti āha “**adhigamo nāma arahattappatti**”ti, sātisaṃ vā adhigamaṃ sandhāya evaṃ vuttaṃ. Sekkhena pattānampi hi imāsaṃ arahattappattiyā

1. Abhi-Ṭṭha 2. 371 piṭṭhe.

2. Abhi 2. 320 piṭṭhe.

3. Abhi 2. 308 piṭṭhādīsu.

visadabhāvādhigameti. Pabbayogo viya pana arahattappatti arahatopi paṭisambhidāvisadatāya paccayo na na hotīti pañcannampi yathāyogam sekkhāsekkhapāṭisambhidāvisadatāya kāraṇatā yojetabbā.

Atthadhammādīnaṃ anavasesasaṅgaṇhanato buddhavacanavisayā eva pariyatti-ādayo dassitā. Pāḷiyā sajjhāyo **pariyāpuṇanaṃ**, tadatthasavanaṃ **savanaṃ**, parito sabbaso ñātuṃ icchā **paripucchāti** āha “**pāḷi-aṭṭhakathādīsu gaṇṭhipada-atthapadavinicchayakathā**”ti, padatthato, adhippāyato ca duviññeyyatthānaṃ vitthārato sanniṭṭhānakathāti attho. Yassa hi padassa attho duviññeyyo, taṃ **gaṇṭhipadaṃ**, yassa adhippāyo duviññeyyo, taṃ **atthapadaṃ**. **Ādi**-saddena khandhādipaṭisaṃyutte kathāmagge saṅgaṇhāti. Bhāvanānuyogasahitaṃ gataṃ, paccāgatañca etassa atthīti gatapaccāgatiko, tassa bhāvo, tena **gatapaccāgatikabhāvena**. Vasanaṭṭhānato yāva gocaragāmo, tato ca yāva vasanaṭṭhānaṃ kammaṭṭhānanuyuttoti attho. **Yāva anulomagotrābhusamīpanti** saṅkhārupekkhāñāṇamāha. Tañhi tesāṃ samīpappavattaṃ.

Satthesūti anavajjesu sattānaṃ hitasukhāvaheṣu ganthesu. Tathā **sippāyatanesūti** etthāpi. Pabbakāle ekasatarājūnaṃ desabhāsā **ekasatavohārā**. Dhammapade¹ yamakavaggo **opammavaggo**ti vadanti, mūlapaṇṇāse² yamakavaggo **opammavaggo** evāti apare. **Sutapaṭibhānabahulānanti** bahussutānaṃ paṭibhānavantānaṃ.

Sabbānīti pubbe vuttāni pañca, pacchā vuttāni aṭṭhapi vā. Sekkhaphalavimokkhaṇṇasāne bhavā **sekkhaphalavimokkhantikā**. Ṭhānāṭhānañāṇabalādīni sabbabuddhaguṇesu sakiccato pākāṭatarānīti vuttaṃ “**dasa balāni viyā**”ti, aññe vā sabbaññūtaññāṇādayopi sabbe bhagavato guṇavisesā **asekkhaphalavimokkhantikā** eva.

Paññābhūmi-mūla-sarīravavatthānavanṇanā

430. **Imāya paññāyāti** vipassanāpaññāya. **Bhūmi** sallakkhaṇādiggahaṇavasena pavattiṭṭhānabhāvato. **Ādi**-saddena āhārādīnaṃ saṅgaho daṭṭhabbo. Kasmā panete evaṃ bahudhammā bhūmibhāvena gayhanti, nanu khandhādīsu

1. Khu 1. 13 piṭṭhe.

2. Ma 1. 266, 354 piṭṭhesu.

ekenāpi atthasiddhi hotīti? Na, tividhasattānuggahattham khandhādittayaggahaṇam kattabham, aññathā sabbasādhāraṇo anuggaho na kato siyā. Tividhā hi sattā rūpasammūlā arūpasammūlā ubhayasammūlāti. Tesu ye arūpasammūlā, tadattham khandhānam gahaṇam arūpadhammānam catudhā vibhattattā. Ye rūpasammūlā, tadattham āyatanānam rūpadhammānam addhekādasadhā vibhattattā. Ye pana ubhayasammūlā, tadattham dhātūnam ubhayesampi vibhattattā. Tathā indriyabhedena tikkhindriyā majjhindriyā mudindriyā, samkhittarucī majjhimarucī vitthārarucīti ca tividhā sattā, tesampi atthāya yathākkamam khandhādiggahaṇam katanti yojetabham. Indriyaggahaṇam pana kāmam ete dhammā issarā viya sahaajātadhammesu issariyam āhipaccam pavattenti, tam pana nesam dhammasabhāvasiddham, na ettha kassaci vasībhāvo “suññā ete avasavattino”ti anattalakkhaṇassa sukhaggahaṇattham. Tam panetam catubbidhampi pavattinivattitadubhayahetuvaseṇa diṭṭhameva upakārāvaham, na aññathāti saccādivayam gahitam. **Ādi**-saddena gahitadhammesupi ayam nayo netabbo. **Mūlam** patiṭṭhābhāvato. Sati hi sīlavisuddhiyam, cittavisuddhiyāna ayam paññā mūlajāta hoti, nāsati. **Sarīram** paribhūhetabbato. Imissā hi paññāya santānavaseṇa pavattamānāya pādapāṇisīsatthāniyā diṭṭhivisuddhi-ādikā imā pañca visuddhiyo avayavaseṇa samudāyūpalakkhaṇayena “sarīran”ti veditabbā.

431. **Pañca khandhā**ti ettha **pañcā**ti gaṇanaparichedo, tena na tato heṭṭhā, na uddhanti dasseti. **Khandhā**ti paricchinnadhammanidassanam. Yasmā cettha khandha-saddo rāsattṭho “mahā-udakakkhandho”ti-ādīsu¹ viya, tasmā atītādivibhāgabhinnaṁ sabbam rūpam rāsivaseṇa buddhiyā ekajjham gahetvā “rūpameva khandho rūpakkhando”ti samānādhikaraṇasamāso datṭhabbo. “Tihi khandhehi iṇam dassāmā”ti-ādīsu viya koṭṭhāsattṭhe pana khandha-sadde nibbānassāpi khandhantarabhāvo āpajjati? Nāpajjati atītādivibhāgabhāvato. Na hi ekassa niccassa sato nibbānassa atītādivibhāgo atthīti. Paṭhamenatthena rūparāsīti attho, dutiyena rūpakoṭṭhāsoti. **Vedanākkhandho**ti-ādīsupi eseṇa nayo. Kasmā panete khandhā pañceva vuttā iminā eva ca kamenāti? Bhājanabhojana byañjana bhattakāraka bhuñjaka-

1. Am 1. 366; Am 2. 296 piṭṭhesu.

vikappadassanato, yathoḷārikayathāsāṃkilesūpadesato cāhi veditabbaṃ.
Vivādamūlahetubhāvaṃ saṃsārahetutaṃ, kammahetutañca cintetvā
vedanāsaññā saṅkhārakkhandhato nīharitvā visum khandhabhāvena desitā.

Rūpakkhandhakathāvaṇṇanā

432. **Tatthāti** tesu pañcasu khandhesu. **Yaṃ kiñcīti**
anavasesapariyādānaṃ. **Ruppanalakkhaṇanti** atippasaṅganiyamaṇaṃ. Yaṃ-
saddena hi sanipātena kiṃ-saddena ca gahitena aniyamatthatāya atippasaṅge
āpanne taṃ ruppanasaddo nivatteti, tena rūpassa anavasesapariggaho kato
hoti. **Sītādīhi**ti sītuṇḥajighacchāpipāsādīhi. Hetu-atthe cetāṃ karaṇavacanaṃ.
Ruppanaṃ lakkhaṇaṃ etassāti **ruppanalakkhaṇaṃ**. Dhammo eva
dhammajātaṃ. Ruppanaṃcetta sītādivirodhipaccayasannipāte
visadisuppatti. Nanu ca arūpadhammānampi virodhipaccayasamāgame
visadisuppatti labbhatīti? Saccāṃ labbhati, na pana vibhūtataṃ.
Vibhūtataṃ hettha ruppanaṃ adhippetāṃ sītādiggahaṇato. Yadi evaṃ
kathaṃ brahmaloke rūpasamaññā? Tatthāpi taṃsabhāvānavattanato
hotiyeva rūpasamaññā, anuggāhakapaccayasena vā.
Virodhipaccayasannipāte yo attano santāne bhinne bhijjamānasseva
visadisuppattihetubhāvo, taṃ ruppananti aññe. Imasmiṃ pakkhe rūpayati
vikāraṃ āpādetīti rūpaṃ, purimapakkhe pana ruppattīti. Saṅghaṭṭanena
vikārāpattiyāṃ ruppanasaddo niruḷhoti keci. Imasmiṃ pakkhe
arūpadhammesu rūpasamaññāya pasaṅgo eva natthi saṅghaṭṭanābhāvato.
Paṭighāto ruppananti apare. **Sabbaṃ taṃ ekato katvā**ti rāsaṭṭhaṃ hadaye
ṭhapetvā vadati.

Bhūtopādāyabhedatoti ettha tadadhīnavuttitāya bhavati ettha
upādāyarūpanti **bhūtaṃ**. Bhūtāni upādiyateva, na pana sayāṃ tehi, aññehi vā
upādiyatīti **upādāyaṃ**.

Kāmaṃ catudhātuvavatthāne vacanatthāditopi bhūtāni vibhāvitāneva,
sabhāvadhammānaṃ pana lakkhaṇādivibhāvanāti katvā vuttāṃ
“**lakkhaṇarasapaccupaṭṭhānāni catudhātuvavatthāne vuttāni**”ti. Tattha
padaṭṭhānassa avuttattā āha “**padaṭṭhānato panā**”ti-ādi. Avacanañca tassa
tassatthassa paccayatoti ettha pakārantarena vibhāvitattāti daṭṭhabbaṃ.
Sabbāpīti catassopi dhātuyo. Āposaṅgahitāya tejonupālītāya

vāyovitthambhitāya eva pathavīdhātuyā pavatti, na aññathāti sā
sesabhūtatayapadaṭṭhānā, evamitarāpīti āha
“**avasesadhātuttayapadaṭṭhānā**”ti.

Catuvīsatividhanti gaṇanaparicchedo balarūpādīnaṃ paṭisedhanattho.
Tattha yaṃ vattabbaṃ, taṃ parato āvi bhavissati. Cakkhatīti **cakkhu**,
viññāṇādhiṭṭhitāṃ rūpaṃ assādentāṃ viya hotīti attho. **Cakkhatīti** hi ayam
cakkhati-saddo “madhuṃ cakkhati, byañjanaṃ cakkhati”ti-ādīsu viya
assādanattho. Vuttañhetāṃ “cakkhuṃ kho māgaṇḍiya rūpārāmaṃ rūparataṃ
rūpasamuditaṃ”ti¹. Aṭṭhakathāyampi vuccati “rūpesu āviñchanarasan”ti².
Satipi sotādīnaṃ saddārammaṇādibhāve niruḷhattā dassane eva cakkhu-
saddo pavattati padumādīsu paṅkajādisaddā viyāti daṭṭhabbaṃ. Atha vā
cakkhatīti viññāṇādhiṭṭhitāṃ samavisamaṃ ācikkhantaṃ viya abhibyattaṃ
vadantaṃ viya hotīti attho. Aṭṭhakathāyaṃ pana “vibhāveti cā”ti³ vuttaṃ.
Taṃ anekatthattā dhātūnaṃ vibhāvanatthataṭṭhi cakkhati-saddassa
sambhavaṭīti katvā vuttaṃ. Suṇāti etena, viññāṇādhiṭṭhitāṃ sayāṃ vā
suṇāṭīti **sotaṃ**. Ghāyati etena, sayāṃ vā ghāyatīti **ghānaṃ**.
Rasaggahaṇamūlakattā ajjhoharaṇassa jīvitanimittaṃ āhāraraso jīvitaṃ,
tasmim ninnatāya taṃ avhāyatīti **jivhā** niruttinayena. Kucchitānaṃ
sāsavadhammānaṃ āyo uppattiṭṭhānanti **kāyo** anuttariyahetubhāvaṃ
anāgacchantesu kāmarāganidānakammajānitesu, kāmarāgassa ca
visesapaccayesu ghānajivhākāyesu kāyassa visesato sāsavapaccayattā. Tena
hi phoṭṭhabbasukhaṃ assādentā sattā methunampi sevanti.
Kāyindriyavatthukā vā cattāro khandhā balavakāmasavādihetubhāvato
visesena sāsavāti kucchitānaṃ sāsavadhammānaṃ āyoti **kāyo** vutto.
Vaṇṇavikāraṃ āpajjamānaṃ hadayaṅgatabhāvaṃ rūpayatīti **rūpaṃ**,
rūpamiva pakāsaṃ karoti saviggahamiva dassetīti attho. Anekatthattā vā
dhātūnaṃ pakāsanattho eva rūpasaddo daṭṭhabbo. Sappatīti **saddo**,
udāharīyati, sakehi vā paccayehi sappīyati⁴ sotaviññeyyabhāvaṃ upanīyatīti
attho. Gandhayatīti **gandho**, attano vatthuṃ sūcayati apākaṭaṃ “idaṃ
sugandhaṃ, duggandhaṃ”ti

1. Ma 2. 171 piṭṭhe.

2. Visuddhi 2. 74; Abhi-Ṭṭha 1. 349 piṭṭhe.

3. Mahāniddesa-Ṭṭha 143; Abhi-Ṭṭha 2. 42 piṭṭhesu.

4. Sariyati (Si), sabbiyati (Syā)

pakāseti, paṭicchannaṃ vā pupphaphalādiṃ “idamettha atthī”ti pesuññaṃ karontaṃ viya hotīti attho. Rasanti taṃ sattāti **raso**, asādentīti attho.

Itthiyāva indriyaṃ **itthindriyaṃ**, tathā **purisindriyaṃ**. Jīvanti tena sahaajātadhammāti jīvitam, tadeva indriyaṃ **jīvitindriyaṃ**. Hadayañca taṃ vatthu ca, hadayassa vā manoviññāṇassa vatthu **hadayavatthu**. Copanakāyabhāvato kāyo ca so adhippāyaviññāpanato viññatti cāti **kāyaviññatti**. Copanavācābhāvato, adhippāyaviññāpanato ca vacī ca sā viññatti cāti **vacīviññatti**. Viggahābhāvato na kassati, kasitum chinditum na sakkā, na vā kāsati dibbatīti akāsaṃ, akāsameva ākāsaṃ, tadeva nissattanijjīvaṭṭhena **ākāsadhātu**. **Rūpassāti** nipphannarūpassa. Lahubhāvo **lahutā**. Sayam anipphannatāya “rūpassā”ti visesitaṃ. Esa nayo sesesupi. Ayaṃ pana viseso—kammani sādhu kammaññaṃ, tassa bhāvo **kammaññatā**. Paṭhamam, upari ca cayo pavatti **upacayo**. Pubbāparavasena sambandhā tati pavatti **santati**. Aniccassa vināsino bhāvo **aniccatā**. Kalam karīyatīti **kabalīkāro**. Āharatīti **āhāro**. Evaṃ tāva upādāyarūpaṃ saddatthato veditabbaṃ.

Kamato pana sabbesaṃ rūpadhammānaṃ nissayabhāvena mūlabhūtattā paṭhamam bhūtarūpāni uddiṭṭhāni. Itaresu ajjhattikabhāvena attabhāvasamaññāya mūlabhāvato cakkhādīni pañca ādito uddiṭṭhāni. Tesam visayīnaṃ ime visayāti dassetum rūpādīni cattāri uddiṭṭhāni. Phoṭṭhabbaṃ pana anupādārūpattā, bhūtaggahaṇena gahitattā ca idha na gahitaṃ. Svāyaṃ attabhāvo imehi “itthī”ti vā “puriso”ti vā saṅkhaṃ gacchatīti dassanattamaṃ tadanantaram itthipurisindriyadvayaṃ uddiṭṭhaṃ. “Iminā jīvati”ti vohāraṃ labbhatīti dassanattamaṃ tato jīvitindriyaṃ. Tassa imaṃ nissāya viññāṇappavattiyam attahitādisiddhīti dassanattamaṃ hadayavatthu. Tassa imāsaṃ vasena sabbe kāyavacīpayogāti dassanattamaṃ viññattidvayaṃ. Imāya rūpakāyassa paricchedo, añjaso cāti dassanattamaṃ ākāsadhātu. Imehissa sukhappavatti, uppatti-ādayo cāti dassanattamaṃ lahutādayo. Sabbo cāyaṃ catusantatirūpasantāno iminā upatthambhīyatīti dassanattamaṃ ante kabalīkāro āhāro uddiṭṭhoti veditabbo.

433. Idāni yathā-uddiṭṭhāni upādārūpāni lakkhaṇādito niddisitum “**tattha rūpābhighātārahabhūtappasādalakkhaṇan**”ti-ādi āradham. Tattha **tatthā**ti tesu upādārūpesu. Rūpe, rūpassa vā abhighāto rūpābhighāto, taṃ arahatīti rūpābhighātāraho, rūpābhighāto hotu vā mā vā evaṃsabhāvo catunnam bhūtānam pasādo **rūpābhighātārahabhūtappasādo**, evamlakkhaṇam cakkhūti attho. Yasmā paccayantarasaḥito eva cakkhupasādo rūpābhīhananavasena pavattati, na kevalo. Tasmā taṃsabhāvatāva pamāṇam, na rūpābhighātoti dassanattam rūpābhighātārahata vuttā yathā vipākārahaṃ kusalākusalanti. Abhighāto ca visayavisayīnam aññamaññam abhimukhībhāvo yogyadesāvattāṇam abhighāto viyāti katvā. So rūpe cakkhussa, rūpassa vā cakkhumhi hoti. Tenāha “yam cakkhu anidassanam sappatigham rūpamhi sanidassanamhi sappatighamhi paṭihaññi vā”ti, “yamhi cakkhumhi anidassanamhi sappatighamhi rūpam sanidassanam sappatigham paṭihaññi vā paṭihaññati vā”ti¹ ca ādi. Paripuṇṇāparipuṇṇāyanattabhāvanibbattakassa kammaṣa nidānabhūtā kāmataṇhā, rūpataṇhā ca tadāyatanikabhavapatthanābhāvato daṭṭhukāmatādivohāram arahatīti dutiyanayo sabbattha vutto. Tattha daṭṭhukāmatānidānakammaṃ samuṭṭhānam etesanti **daṭṭhukāmatānidānakammasamuṭṭhānāni**. Evaṃvidhānam bhūtānam pasādo **daṭṭhukāmatā -pa- pasādo**. Evamlakkhaṇam cakkhu. Tassa tassa hi bhavassa mūlakāraṇabhūtā taṇhā tasmim tasmim bhava uppajjanārahāyatanavisayāpi nāma hotīti kāmataṇhādīnam daṭṭhukāmatādivohārārahata vuttā.

Daṭṭhukāmatāti hi daṭṭhumicchā, rūpataṇhāti attho. Ettha ca daṭṭhukāmatāya, sesānañca taṃtaṃmattabhāvanibbattakakammāyūhanakkhaṇato sati purimanibbattiyaṃ vattabbari natthi, asati pana maggena asamugghātita bhāvoyeva kāraṇanti daṭṭhabbari. Yato maggena asamucchinnam kāraṇalābhe sati uppajjitvā attano phalassa paccayabhāvūpagamanato vijjamānameva²ti uppannatā atthitā pariyāyehi vuccati “ariyam aṭṭhaṅgikam maggam bhāvento ariyam aṭṭhaṅgikam maggam bahuḷikaronto

1. Abhi 1. 157 piṭṭhe.

2. Na vijjamānameva (Syā)

uppannuppanne pāpake akusale dhamme antarāyeveva antaradhāpeti”¹,
 “santaṃ vā ajjhattaṃ kāmaccchandaṃ ‘atthi me ajjhattaṃ kāmaccchando’²ti
 pajānāti”²ti² ca evamādisu.

Rūpesu puggalassa, viññāṇassa vā **āviñchanarasam**.

Ādhārabhāvapaccupaṭṭhānaṃ nissayapaccayabhāvato.

Daṭṭhukāmatānidānakammajabhūtapadaṭṭhānaṃ yesaṃ bhūtānaṃ pasādo,
 tevassa āsanna-kāraṇanti katvā. Ettha ca
 taṃtaṃtaṃtabhāvanipphādakasādhāraṇakammavasena purimaṃ
 cakkhulakkhaṇaṃ vuttaṃ kāraṇavisesassa anāmaṭṭhattā. “Evarūpaṃ nāma
 me cakkhu hotū”¹ti evaṃ nibbattibha-āveṇīkakammavasena dutiyanti
 vadanti. Satipi pana pañcannaṃ pasādabhāvasāmaññe
 savisaṃyāvabhāsanasaṅkhātassa pasādabyāpārassa vasena purimaṃ vuttaṃ.
 Pasādakāraṇassa satipi kammabhāvasāmaññe, ekatte vā attano
 kāraṇabhedenā bheda-dassanavasena dutiyanti daṭṭhabbaṃ. Sotādināṃ
 lakkhaṇādīsu vuttanayeneva attho veditabbo.

Etthāha—cakkhādīnaṃ indriyānaṃ kiṃ ekakammunā uppatti, udāhu
 nānākammunāti? Ubhayathāpīti porāṇā. Tattha nānākammunā tāva
 uppattiyaṃ cakkhādīnaṃ visese vattabbaṃ natthi kāraṇassa bhinnattā.
 Ekakammunā pana uppattiyaṃ kathaṃ nesaṃ visesoti? Kāraṇassa bhinnattā
 eva. Taṃtaṃbhavapatthanābhūtā hi taṇhā
 taṃtaṃbhavapariyāpannāyatanābhilāsātāya sayāṃ vicittarūpā
 upanissayabhāvena taṃtaṃbhavanibbattakakammasa vicittabhedaṃ
 vidahati. Yato tadāhitavisesaṃ taṃ
 tathārūpasamatthatāyogenānekarūpāpannaṃ viya anekaṃ viṣiṭṭhasabhāvaṃ
 phalaṃ nibbatteti. Na cettha samatthatā samatthabhāvato aññā veditabbā
 kāraṇavisesena āhitavisesassa viṣiṭṭhaphalanipphādanayogyatāmattato.
 Ayaṇca ekassapi kammasa anekindriyahetutāvisesayogo yuttito, āgamanato
 ca parato āgamiṣṣati. Api ca ekasappa kusalacittassa
 soḷasādivipākacittanibbattihetutā vuccati. Lokepi ekasappa sālībījassa
 paripuṇṇāparipuṇṇataṇḍulātaṇḍulaphalanibbattihetutā dissateva, kiṃ vā
 etāya yutticintāya. Yato kammaphalaṃ cakkhādīni, kammavipāko ca
 sabbaso buddhānaṃyeva ñāṇassa visayoti.

1. Saṃ 3. 47 piṭṭhe.

2. Dī 2. 238; Ma 1. 77 piṭṭhesu.

434. **Kecīti** mahāsaṃghikesu ekacce. Tesu hi **vasudhammo** evaṃ vadati “cakkhumhi tejo adhikaṃ, sote vāyu, ghāṇe pathavī, jivhāya āpo, kāye sabbepi samā”ti. Cakkhādīsu tejādi-adhikatā nāma tannissayabhūtānaṃ tadadhikatāyāti dassento “**tejādhikānaṃ bhūtānaṃ pasādo cakkhū**”ti-ādimāha. **Kāyo sabbesanti** ko ettha viseso, nanu tejādi-adhikānaṃca bhūtānaṃ pasādā sabbesaṃyevāti? Saccametaṃ, idaṃ pana “sabbesan”ti vacanaṃ samānānanti imamatthaṃ dīpeti anuvattamānassa ekadesādhikabhāvasa nivāraṇavasena vuttattā. Tejādīnaṃ hi paccekam adhikabhāve viya dvinnam, tiṇṇam vā adhikabhāvepi yathāvuttādhikabhāveneva ekakādivasena labbhamānāya omattatāyapi kāyappasādo na hotīti pākaṭoyamattho. Tasmā catunnampi bhūtānaṃ samabhāvena kāyappasādo hotīti sabbasaddo idha samabhāvadīpako daṭṭhabbo. **Tejādīnanti** padīpasaṅkhātassa tejassa obhāsarūpena, vāyussa saddena, pathaviyā gandhena, kheḷasaṅkhātassa udakassa rasenāti purimavāde, pacchimavāde ca yathāyogaṃ taṃtambhūtaguṇehi anuggayhabhāvato, rūpādīnaṃ gahaṇe upakāritabbatoti attho. Ālokādisahakārīkāraṇasahitānaṃyeva cakkhādīnaṃ rūpādi avabhāsanasaṃmatthatā, vivarassa ca sotaviññāṇūpanissayabhāvo guṇoti tesam laddhi. Tejādīnaṃ viya pana vivarassa bhūtabhāvābhāvato yathāyoga-ggahaṇam. Atha vā rūpādayo viya vivarampi bhūtaguṇoti parādhippāye tejassa ālokarūpena, ākāsaṅkhātassa vivarassa saddena, vāyussa gandhena, udakassa rasena, pathaviyā phoṭṭhabbenāti evaṃ yathāyogaṃ taṃtambhūtaguṇehīti yojanā.

Rūpādīnaṃ adhikabhāvadassanatoti aggimhi rūpassa pabhassarassa, vāyumhi saddassa sabhāvena suyyamānassa, pathaviyā surabhi-ādino gandhassa, āpe ca rasassa madhurassāti imesaṃ visesayuttānaṃ dassanato “rūpādayo tesam guṇā”ti paṭhamavādī āhāti. Tasseva “**iccheyyāmā**”ti-ādinaṃ uttaramāha. Imināva upāyena dutiyavādinopi niggaho hotīti. Atha vā rūpādivisesaguṇehi teja-ākāsapathavī-āpavāyūhi cakkhādīni katānīti vadantassa **kaṇādassa** vādaṃ¹

1. Kāraṇadassanavādaṃ (Syā), kāraṇavādissa vādaṃ (Ka)

uddharitvā taṃ niggaheṭum **“athāpi vadeyyun”**ti-ādi vuttanti daṭṭhabbaṃ. Āsave upalabbhamānopi gandho pathaviyā āposam̐yuttāya kappāsato visadisāyāti¹ na kappāsagandhassa adhikabhāvāpattīti ce? Na, anabhibhūtattā. Āsave hi udakasam̐yuttā pathavī udakena abhibhūtā, na kappāsapathavīti tassa eva gandhena adhikena bhavitabbaṃ. Uṇhodakasam̐yutto ca aggi upalabbhanīyo mahantoti katvā tassa phasso viya vaṇṇopi pabhassaro upalabbheyyāti uṇhodate vaṇṇato agginā anabhisambandhassa sītodakassa vaṇṇo parihāyetha. **Tasmā**ti etassa ubhayassa abhāvā. Tadabhāvena hi rūpādīnaṃ tejādivisesaguṇatā nivattitā. Tannivattanena “tejādīnaṃ guṇehi rūpādīhi anuggayhabhāvato”ti idaṃ kāraṇaṃ nivattitanti evaṃ paramparāya ubhayābhāvo visesaparikkappanapahānassa kāraṇaṃ hotīti āha **“tasmā pahāyetan”**²ti-ādi. Ekakalāpepi rūparasādayo visadisā, ko pana vādo nānakalāpe cakkhādayo bhūtavisesābhāvepīti dassetum rūparasādinidassanaṃ vuttaṃ.

Yadi bhūtaviseso natthi, kiṃ pana cakkhādivisesassa kāraṇanti taṃ dassetum **“yaṃ aññamaññassā”**ti-ādi vuttaṃ. Ekampi kammaṃ pañcāyatanikattabhāvabhavappatthanānipphannaṃ cakkhādivisesasahetutāya aññamaññassa asādhāraṇanti ca kammavisesoti ca vuttanti daṭṭhabbaṃ. Na hi taṃ yena visesena cakkhussa paccayo, teneva sotassa paccayo hoti indriyantarābhāvappattito. “Paṭisandhikkhaṇe mahagatā cetanā kaṭattārūpānaṃ kammaṇapaccayena paccayo”³ vacanena paṭisandhikkhaṇe vijjamānānaṃ sabbesaṃ kaṭattārūpānaṃ ekā cetanā kammaṇapaccayo hotīti viññāyati. Nānācetanāya hi tadā indriyupattiyāṃ sati parittena mahagatena ca kammunā nibbattitaṃ kaṭattārūpaṃ āpajjeyyāti. Na cekā paṭisandhi anekakammanibbattā hotīti siddhamekena kammena anekindriyupatti hotīti.

435. Anallīno nissayo etassāti **anallīnanissayo**, rūpasaddasaṅkhāto visayo. Gandharasānaṃ nissayā ghānajiṃvānaṃ nissaye

1. Visadisatāyāti (Sī) 2. Tasmā pahāyethetaṃ (Sī, Ka) 3. Abhi 9. 335 piṭṭhe Paṭṭhāne.

allīyantīti te nissayavasena allīnā. Phoṭṭhabbam sayam kāyanissaya-allīnam bhūtattā¹. Aparo nayo—cakkhusotāni appattavisayaggāhakāni sātare, adhike ca visaye viññāṇupattihetubhāvato. Sotampi sampattāvisayaggāhī keci. Yadi sotaṃ sampattaggāhi, cittajosaddo sotaviññāṇassa ārammaṇaṃ na siyā. Na hi bahiddhā cittasamuṭṭhānānaṃ uppatti atthi. **Pāliyaṇca**² avisesena saddārammaṇassa sotaviññāṇārammaṇabhāvo vutto. Kiñca disādesavavattāhānaṇca saddassa na siyā, attano visayipadesassa eva gahetabbato gandho viya. Tasmā yattha uppanno saddo, tattheva ṭhito. Sace sotapathe āpāthamāgacchati, nanu dūre ṭhitehi rajakādisaddā cirena suyyantīti? Na dūrāsannānaṃ yathāpākaṇe sadde gahaṇavisesato. Yathā hi dūrāsannānaṃ vacanasadde yathāpākaṇe gahaṇavisesato ākāravisesānaṃ³ aggahaṇaṃ, gahaṇaṇca hoti, evaṃ rajakādisaddepi āsannassa ādito pabhuti yāva avasānā kamena pākaṭībhūte, dūrassa ca avasāne, majjhe vā piṇḍavasena pavattipākaṭībhūte nicchayaggahaṇānaṃ sotaviññāṇavīthiyā parato pavattānaṃ visesato lahukaṃ suto “cirena suto”ti adhimāno hoti. So pana saddo yattha uppanno, tannissitova attano vijjamānakkhaṇe sotassa āpāthamāgacchati. Yadi saddassa bhūtaparamparāya samantato pavatti natthi, kathaṃ paṭighosuppattīti? Dūre ṭhitopi saddo aññattha paṭighosuppattiyā, bhājanādicalanassa ca ayokanto viya ayocalanassa paccayo hotīti daṭṭhabbam.

436. Pubbe lakkhaṇādinā vibhāvitampi cakkhuṃ ṭhitatṭhānādito vibhāvetuṃ “**cakkhu cetthā**”ti-ādi āradhmaṃ. Tattha cakkhu sādhayamānaṃ tiṭṭhatīti sambandho. **Ca**-kāro byatirekattho, tenassa vuccamānameva visesaṃ joteti. **Etthā**ti etesu yathāniddiṭṭhesu pañcasu upādārūpesu. “**Sarīrasaṇṭhānuppattidese**”ti etena avasesaṃ kaṇhamaṇḍalaṃ paṭikkhipati. Snehamiva **satta akkhipaṭalāni byāpetvā** ṭhitāheva attano nissayabhūtāhi **catūhi dhātūhi katūpakāraṃ** tannissiteheva āyuvāṇṇādihi anupālitaṃ parivāritaṃ tisantatirūpasamuṭṭhāpakehi

1. Bhūtattayattā (Sī) 2. Abhi 1. 106, 136 piṭṭhesu. 3. Akkharavisesānaṃ (Ka-Sī)

utucittāhārehi upatthambhiyamānaṃ tiṭṭhati. Satta-
 akkhipaṭalabyāpanavacaneneva cakkhussa anekakalāpagatabhāvaṃ dasseti.
Pamāṇato ūkāśiramattanti ūkāśiramatte padese pavattanato vuttaṃ.
 Cakkhuviññāṇassa **vatthubhāvaṃ** nissayabhāvato
 āvajjanasampaṭicchanaḍḍhānaṃ tadārammaṇavasānānaṃ **dvārabhāvaṃ**
 samavasaraṭṭhānato¹. Taṃ panetaṃ cakkhu adhiṭṭhānabhedato, tatthāpi
 paccekaṃ anekakalāpagatabhāvato anekampi samānaṃ sāmāññaniddesena
 āvajjanāya ekattā, ekasmiṃ khaṇe ekasseva ca kiccakarattā ekaṃ katvā
 vuttaṃ. Evampi bahūsu kathamekasseva kiccakarattaṃ. Yaṃ tattha visadaṃ
 hutvā rūpābhigāhāraṃ, taṃ viññāṇassa nissayo hotīti gaheṭṭhaṃ.
 Phoṭṭhabbaviseso viya kāyaviññāṇassa ārammaṇabhāve.

Manupassatīti ma-kāro padasandhikaro, atha vā **manūti** macco.

Āṅgulivedhakaṃ āṅgulīyakaṃ².

Visamajjhāsayatāya cakkhu vammikachiddābhiratasappo viya,
 bilajjhāsayatāya sotaṃ udakabilābhiratakumbhilo viya, ākāśajjhāsayatāya
 ghānaṃ ajaṭākāsābhiratapakkhī viya, gāmajjhāsayatāya jivhā
 gāmābhiratakukkuro viya, upādinnaajjhāsayatāya kāyo
 āmakasusānābhiratasingālo viya passitabboti dassento “**vammi -pa-
 daṭṭhabbā**”ti āha. Visamajjhāsayatā ca cakkhussa visamajjhāsayam viya
 hotīti katvā vuttā, cakkhumato vā puggalassa ajjhāsayavasena cakkhu
 visamajjhāsayam daṭṭhabbā. Esa nayo sesesupi. Sabbopi ca yathāvutto
 papañco sotādisupi yathārahaṃ veditaṃ.

437. Cakkhumhi, cakkhussa vā paṭihananaṃ cakkhupaṭihananaṃ, taṃ
 lakkhaṇaṃ etassāti **cakkhupaṭihananaṃ lakkhaṇaṃ**. Paṭihananañcetta
 yathāvutto abhigāhato. **Visayabhāvo** ārammaṇapaccayatā. Kāmaṃ sā eva
 gocaratā, tatthāpi visayagocarānaṃ ayaṃ viseso—anaññatthabhāvo,
 tabbahulacāritā ca cakkhuviññāṇassa. Visayabhāve cassa yaṃ vattaṃ.
 Taṃ parato āvi bhavissati. **Yattha pana** kāyaviññānti-ādiṃ.

1. Samavasaraḍḍhānato (Sī), pavesaṭṭhānato (Ka)

2. Āṅgulivalayakaṃ (Syā, Kā)

438. Itthiyā bhāvo, “itthī”ti vā bhavati etena cittaṃ, abhidhānañcāti itthibhāvo, taṃ lakkhaṇaṃ etassāti **itthibhāvalakkhaṇaṃ**. Tato eva “itthī”ti taṃsahitaṃ santānaṃ pakāsentāṃ viya hotīti vuttaṃ **“itthīti pakāsanarasan”**ti. Vaṭṭaṃsatā avisadahatthapādādītā ca **itthiliṅgaṃ**. Thanamaṃsāvisadatā, nimmassudāḥitā¹, kesabandhanaṃ, vatthaggaṇaṇaṃca “itthī”ti sañjānanaṃ paccayabhāvato **itthinimittaṃ**. Daharakālepi suppakamusalakādīhi kīlā, mattikatakkena suttakantanādi ca **itthikuttaṃ**, itthikiriyaṃ attho. Avisadaṭṭhānagamanādiko ākāro **itthākappo**. Aparo nayo—**itthīnaṃ muttakaraṇaṃ itthiliṅgaṃ**. Sarādhippāyā **itthinimittaṃ**. Avisadaṭṭhānagamanānisajjākhādanabhojanādikā **itthikuttaṃ**. Itthisaṇṭhānaṃ **itthākappo**. Imāni ca itthiliṅgādīni yathāsakaṃ kammādinā paccayena uppajjamānāni yebhuyyena itthindriyasahite eva santāne taṃtadākārāni hutvā uppajjantīti itthindriyaṃ tesāṃ kāraṇanti katvā vuttaṃ **“itthiliṅganimittakuttākappānaṃ kāraṇabhāvapaccupaṭṭhānaṃ”**ti. Itthiliṅgādīsu eva ca kāraṇabhāvasaṅkhātena adhipatibhāvena tassa indriyatā vuttā, indriyasahite santāne itthiliṅgādi-ākārarūpapaccayānaṃ aññathā anuppādanato, itthiggahaṇassa ca tesāṃ rūpānaṃ paccayabhāvato.

Yasmā pana bhāvadasakepi rūpānaṃ itthindriyaṃ na janakaṃ, nāpi anupālakaṃ, upatthambhakaṃ vā, na ca aññesaṃ kalāparūpānaṃ, tasmā taṃ jīvitindriyaṃ viya sakalāparūpānaṃ, āhāro viya vā kalāpantararūpānaṃca “indriya-atthi-avigatapaccayo”ti pāliyaṃ na vuttaṃ. Yasmā ca paccayantarādhīnāni liṅgādīni, tasmā yatthassa ādhipaccaṃ, taṃsadesu matacittakatarūpesupi taṃsaṇṭhānatā dissati. Esa nayo purisindriyepi. Yaṃ panettha visadisāṃ, taṃ vuttanayānusārena veditabbaṃ. Tayidaṃ dvayaṃ yasmā ekasmiṃ santāne saha pavattati “yassa itthindriyaṃ uppajjati, tassa purisindriyaṃ uppajjati? No”ti-ādi²vacanato, tasmā ubhatobyañjanakassāpi ekasmiṃ khaṇe ekameva hotīti veditabbaṃ. Ye pana “sarīrekadesavutti bhāvarūpan”ti vadanti, tesampi taṃ micchāti dassetuṃ **“tadubhayampi -pa-byāpakamevā”**ti vatvā yadi evaṃ kāyappasādena saṅkaro siyāti āsaṅkaṃ nivattento **“na ca kāyappasādenā”**ti-ādimāha. Tassattho—

1. Nimmassudādhītā (Syā)

2. Abhi 7. 117 piṭṭhe Yamake.

yadipi sakalasarīrabhyāpitāya kāyappasādena aṭṭhitokāse ṭhitanti vattabbataṃ nāpajjati, tena pana bhinnanissayattā ṭhitokāse ṭhitantipi vattabbataṃ nāpajjatīti ayameva cettha nippariyāyakathā. **“Rūparasādayo viyā”**ti etena samānanissayesupi nāma **saṅkaro natthi** lakkhaṇabhedato, kimaṅgaṃ pana bhinnanissayasabhāvesūti dasseti.

439. **Sahajarūpānupālānalakkhaṇanti** attanā sahajātarūpānaṃ anupālānalakkhaṇaṃ. Jīvitindriyassa ekantakammajattā sahajaggahaṇeneva anupāletabbānampi kammajabhāvo siddhoti kammajaggahaṇaṃ na kataṃ. Yathāsakaṃ khaṇamattatṭhāyinopi kammajarūpassa pavattihetubhāvena taṃ anupālakaṃ, tasmā sahajarūpānupālānalakkhaṇaṃ. Na hi kammajānaṃ kammaṃyeva ṭhitihetu bhavituṃ arahati āhārajādīnaṃ āhārādi viya. Kiṃ kārāṇā? Taṃkhaṇābhāvato. **Tesanti** sahajarūpānaṃ. **Pavattanaṃ** yāpanaṃ, **ṭhapanam** ṭhitihetutā. Attanā anupālānavasena yāpetabbāni pavattetabbāni bhūtāni etassa padaṭṭhānanti **yāpayitabbabhūtapadaṭṭhānaṃ**¹.

Anupālānalakkhaṇādīmhiti ādi-saddena pavattanarasādimeva saṅgaṇhāti. **Atthikkhaṇeyevāti** anupāletabbānaṃ atthikkhaṇeyeva. Asati anupāletabbe uppalādimhi kiṃ udakaṃ anupāleyya. Yadi kammajānaṃ ṭhitihetumantarena ṭhiti na hoti, jīvitindriyassa ko ṭhitihetūti āha **“sayan”**ti-ādi. Yadi kammajānaṃ ṭhānaṃ jīvitindriyapaṭibaddhaṃ, atha kasmā sabbakālaṃ na ṭhapetīti āha **“na bhaṅgato”**ti-ādi. **Tassa tassa** anupālānādikassa **sādhana**to. Taṃ sādhanāṅca jīvamānatāvisesassa paccayabhāvato. Indriyabaddharūpassa hi matarūpato kammajassa, tadanubandhabhūtaṃ ca utusamuṭṭhānādito jīvitindriyakato viseso, na kevalaṃ khaṇaṭṭhitiyā eva, pabandhānupacchedassāpi jīvitindriyaṃ kārāṇanti daṭṭhabbaṃ, itarathā āyukkhayato maraṇaṃ na yujjeyyāti.

440. **Manodhātumanoviññāṇadhātūnaṃ nissayalakkhaṇaṃ** **hadayavatthū**ti kathametaṃ viññātabbanti? Āgamato, yuttito ca. “Yaṃ rūpaṃ nissāya manodhātu ca manoviññāṇadhātu ca pavattanti, taṃ rūpaṃ manodhātuyā ca manoviññāṇadhātuyā ca taṃsampayuttakānaṃca dhammānaṃ nissayapaccayena

1. Yāpetabbabhūtapadaṭṭhānaṃ (Sī, Syā)

paccayo”ti¹ evamādi āgamo. Yadi evaṃ kasmā rūpakaṇḍe taṃ na vuttanti? Tattha avacanaṃ aññakāraṇaṃ. Kiṃ pana tanti? Desanābhedo. Yathā hi cakkhuviññāḍiṇi ekantato cakkhādinissayāni, na evaṃ manoviññāṇaṃ ekantena hadayavatthunissayaṃ. Nissitavasena ca vatthudukādidesaṇā pavattā “atthi rūpaṃ cakkhuviññāṇassa vatthu, atthi rūpaṃ cakkhuviññāṇassa na vatthū”ti-ādinā². Yampi ekantato hadayavatthunissayaṃ, tassa vasena “atthi rūpaṃ manoviññāṇassa vatthū”ti-ādinā dukādisu vuccamānesupi na tadanugunā ārammaṇadukādayo sambhavanti. Na hi “atthi rūpaṃ manoviññāṇassa ārammaṇaṃ, atthi rūpaṃ na manoviññāṇassa ārammaṇaṃ”ti sakkā vattunti vatthārammaṇadukā bhinnagatikā siyunti ekarasā desanā na bhavēyya. Ekarasañca desanaṃ desetum idha satthu ajjhāsāyo. Tasmā tattha hadayavatthu na vuttaṃ, na alabbhamānattāti daṭṭhabbaṃ.

Yutti pana evaṃ veditabbā—nipphanna-upādāyarūpanissayaṃ dhātudvayaṃ pañcavokārabhave. Tattha rūpāyatanādīnaṃ, ojāya ca indriyabaddhato bahipi pavattidassanato na taṃnissayatā yujjati, itthipurisindriyānampi tadubhayarahitepi santāne dhātudvayadassanato na taṃnissayatā yujjati, jīvitindriyassāpi aññakiccaṃ vijjatīti na taṃnissayatā yujjati evāti pārisesato hadayavatthu tesāṃ nissayoti viññāyati. Sakkā hi vattum nipphanna-upādāyarūpanissayaṃ dhātudvayaṃ pañcavokārabhave rūpapaṭibaddhavuttibhāvato. Yaṃ yañhi³ rūpapaṭibaddhavutti, taṃ taṃ nipphanna-upādāyarūpanissayaṃ diṭṭhaṃ⁴ yathā “cakkhuviññāḍadhātū”ti. “Pañcavokārabhave”ti ca visesanaṃ manoviññāḍadhātuvasena kataṃ. Manodhātu pana catuvokārabhave nattheva. Nanu ca indriyanissayatāyapi sādhanato viruddho hetu āpajjatīti? Na diṭṭhabāddhanato. Diṭṭhaṃ hetuṃ cakkhuviññāṇassa viya dhātudvayassa vatthuno mandatikkhādi-ananuvidhānaṃ. Tathā hissa pāḷiyaṃ indriyapaccayatā na vuttā. Tena tadanuvidhānasankhātā indriyanissayatā bādhīyati. Hotu dhātudvayanissayo hadayavatthu, upādāyarūpañca, etaṃ pana kammaṣamuṭṭhānaṃ, paṭiniyatakiccaṃ, hadayapadese ṭhitamevāti kathaṃ viññāyatīti? Vuccate—vatthurūpabhāvato **kammaṣamuṭṭhānaṃ** cakkhu viya, tato

1. Abhi 8. 5 piṭṭhe Paṭṭhāne.

2. Yaṃ yaṃ (Sī, Ka)

3. Abhi 1. 146 piṭṭhe.

4. Niddiṭṭhaṃ (Sī)

eva **paṭiniyata kiccaṃ**, vatthurūpabhāvatoti ca viññāṇanissayaabhāvatoti attho. Atthim katvā manasi katvā sabbacetasā samannāharitvā kiñci cintentassa hadayassa khijjanato tatthetamavaṭṭhitanti viññāyati. **Tāsaññeva dhātūnanti** manodhātumanoviññādhātūnaṃyeva. Nissayaabhāvato upari āropetvā vahantaṃ viya paccupatiṭṭhatīti **ubbahanapaccupaṭṭhānaṃ**. Sesam heṭṭhā vuttanayameva.

441. Abhikkamo ādi yesam te abhikkamādī. Ādi-saddena paṭikkamasamiñjanapasāraṇa-ukkhepana-avekkhepanādikā sabbā kiriyā pariggayhati. Tesam abhikkamādīnaṃ pavattakaṃ cittaṃ samuṭṭhānaṃ yassā sā **abhikkamādippavattakacittasamuṭṭhānā**, vāyodhātu. Tassā yaṃ saharūpakāyassa thambhanasandhāraṇacalanasaṅkhātāṃ kiccaṃ, tassa saha-kārikāraṇabhūto ākāraviseso kāyaviññatti nāmāti dassento āha “**abhikkamādi -pa- kāyaviññatti**”ti.

Kassa pana ākāravikāro? Sāmatthiyato vāyodhātu-adhikānaṃ cittajamahābhūtānaṃ. Kim taṃ sāmatthiyaṃ? Cittajātā, upādāyarūpatā ca. Atha vā vāyodhātuyā ākāravikāro sahaja -pa- paccayoti sambandhitabbaṃ. Yadi evaṃ viññattiyā upādāyarūpabhāvo na yujjati. Na hi upādāyarūpaṃ ekabhūtasannissayaṃ atthi. “Catunnaṃ mahābhūtānaṃ upādāyarūpan”ti hi vuttaṃ, nāyaṃ doso catunnaṃ vikāro catūsu ekassāpi hoti catusādhāraṇadhanāṃ viya. Vāyodhātu-adhikatāya ca kalāpassa “vāyodhātuyā”ti vacanaṃ na virujjhati. Evaṃ adhikatā ca sāmatthiyato, na pamāṇato. Aññathā hi avinibbhogavuttiyā na yujjeyya. Vāyodhātuyā evāti keci. Tesam matena viññattiyā upādāyarūpatā durupapādā¹. Na hi ekassa vikāro catunnaṃ hoti. Sā panāyaṃ hatthacalanādīsu phandamānavañṇaggahaṇānantaramaviññāyamānantarena manodvārajavānaṃ gayhati. Phandamānavañṇavinimutto koci vikāro atthi. Tassa ca taggahaṇānantaraṃ gahaṇaṃ hotīti kathametaṃ viññāyatīti adhippāyaggahaṇato ()². Na hi viññattivikārarahitesa rukkhacalanādīsu “idamesa kāreti maññe”ti

1. Durūpapādā (Sī), duruppādā (Syā)

2. (Avasāne tatiye vāre) (Sī)

adhippāyaggahaṇaṃ diṭṭhaṃ, hatthacalanādīsu pana diṭṭhaṃ. Tasmā phandamānavaṇṇavinimutto koci vikāro atthi adhippāyassa nāpakoti viññāyati. Nāpako ca hetu nāpetabbamatthaṃ sayam gahito eva nāpeti, na vijjamānatāmattenāti vaṇṇaggahaṇānantaraṃ vikāraggahaṇampi anumānato viññāyati. Tathā hi vadanti—

“Visayattamanāpannā, saddā nevatthabodhakā.

Na sattāmattato atthe, te aññātā pakāsakā”ti.

Yadi vikāraggahaṇameva kāraṇaṃ adhippāyaggahaṇassa, kasmā aggahitasāṅketānaṃ adhippāyaggahaṇaṃ na hotīti? Na kevalaṃ vikāraggahaṇameva adhippāyaggahaṇassa kāraṇaṃ, atha kho purimasiddhasambandhaggahaṇaṃ imassa upanissayoti daṭṭhabbaṃ. Thambhanasandhāraṇacalanāni viññattivikārasahitāya vāyodhātuyā hontīti vuttaṃ. Kiṃ sabbāva vāyodhātū sabbāni tāni karontīti? Nayidamevaṃ. Sattamajavanasambhūtā hi vāyodhātu purimajavanasambhūtā vāyodhātuyo upathambhakapaccaye labhitvā desantaruppattihetubhāvena calayati cittajarūpaṃ, na itarā. Itarā pana santhambhanasandhāraṇamattaṃ karontīyo tassā upakārāya honti. Desantaruppatti eva calananti nimitte ca kattubhāvo samāropitoti daṭṭhabbaṃ. Aññathā dhammānaṃ abyāpārātā, khaṇikatā ca na siyā. Sattahi hugehi ākaḍḍhitabbasakaṭametta **atthakathāyaṃ**¹ nidassitaṃ². Cittajarūpe pana calante taṃsambandhatāya utukammāhārajarūpampi calati nadīsote pakkhittasukkhagomayapiṇḍaṃ viya phandamānavaṇṇaggahaṇānantaraṃ viññattiggahaṇassa vuttattā. Kiṃ calanakarā eva vāyodhātu viññattivikārasahitāti? Nayidamevaṃ, tathā calayitumasakkuṇantiyopi thambhanasandhāraṇamattakarā paṭhamajavanādīsambhūtāpi vāyodhātuyo viññattivikārasahitā evāti gahetabbaṃ. Yena disābhāgenāyaṃ abhikkamādiṃ pavattetukāmo, tadabhimukhavikāraṇanodvārāvajjanassāpi viññattisamuṭṭhāpakavacanaṃ suṭṭhu yujjati. Yathāvuttavikāraggahaṇamukhena taṃsamaṅgino adhippāyo viññāyati vuttaṃ **“adhippāyappakāsanaṇasā”**ti.

1. Abhi-Ṭṭha 1. 125 piṭṭhe.

2. Niddisati (Ka)

Kāyavipphandanassa hetubhūṭāya vāyodhātuyā vikārabhāvato pariyāyena viññatti **kāyavipphandanahetubhāvapaccupaṭṭhānā** vuttā. **Cittasamuṭṭhānavāyodhātupadaṭṭhānā**ti ca vāyodhātuyā kiccādhikatāya vuttam. **Kāyavipphandanena adhippāyaviññāpanahetuttā**ti kāyavipphandanena karaṇabhūtena adhippāyassa viññāpanahetubhāvato kāyaviññattīti vuccatīti sambandho. Ayañhettha attho—viññāpetīti viññatti. Kim viññāpeti? Adhippāyaṃ. Kena? Kāyena. Kīdisena? Vipphandamānenāti. Dutīyanaye pana yathāvuttena kāyena viññāyatīti **kāyaviññatti**. Sesam vuttanayameva.

Atthāvabodhanasamattho vacīviseso **vacībhedo**. Tena vāyuvanappatinadīghosādīm nivatteti. Tassa pavattakam cittam samuṭṭhānam yassā sā **vacībhedappavattakacittasamuṭṭhānā**, pathavīdhātu. Tassā yaṃ upādinnaśāṅkhātassa akkharupattiṭṭhānassa ghaṭṭanaśāṅgīti kiccam, tassa sahaṅkārikāraṇabhūto ākāraviseso vacīviññatti nāmāti dassento āha “**vacībhe -pa- vacīviññattī**”ti.

Idāni “kassa pana ākāravikāro”ti-ādi kāyaviññattiyam vuttanayeneva veditabbari. Ayaṃ pana viseso—yathā tattha “phandamānavanṇaggahaṇānantaran”ti vuttam, evamidha “suyyamānasaddasavanānantaran”ti yojetabbari. Idha ca thambhanādīnam abhāvato “sattamajavanasambhūṭā”ti-ādinayo na labbhati. Ghaṭṭanena hi saddhim saddo uppajjati. Ghaṭṭanañca paṭhamajavanādīsūpi labbhateva. **Ghaṭṭanam** paccayasena bhūtakalāpānam aññamaññam āsannataruppādo. **Calanam** ekassāpi desantaruppādaparamparatāti ayametesam viseso. Yathā ca vāyodhātuyā calanam kiccam, evam pathavīdhātuyā ghaṭṭanam. Tenevāha “**pathavīdhātuyā upādinnaḡhaṭṭanassa paccayo**”ti. Sesam vuttanayameva. **Yathā hīti**-ādi kāyavacīviññattīnam anumānavasena gahetabbabhāvavibhāvanam. **Yathā hi ussāpetvā baddhagosīsādirūpāni** disvā tadanantarappavattāya aviññāyamānantarāya manodvāravīthiyā gosīsādīnam udakasahacārippakārasaññāṅkāraṃ gahetvā udakaggahaṇam hoti, evam vipphandamānasamuccāriyamānavanṇasaddo gahetvā tadanantarapavattāya aviññāyamānantarāya manodvāravīthiyā purimasiddhasambandhagahaṇūpanissayasahitāya sādhippāyavikāraggaṇam hoti.

442. Rūpāni paricchindati, sayam vā tehi paricchiḍḍati, rūpānam vā paricchedamattam rūpaparicchedo, tam lakkhaṇam etissāti **rūpaparicchedalakkhaṇā**. Ayam hi ākāśadhātu tam tam rūpakalāpaṇam paricchindantī viya hoti. Tenāha “**rūpapariyantappakāsanarasā**”ti. Atthato pana yasmā rūpānam paricchedamattam hutvā gayhati, tasmā vuttam “**rūpamariyādapaccupaṭṭhānā**”ti. Yasmim kalāpe bhūtānam paricchedo, teheva **asamphuṭṭhabhāvapaccupaṭṭhānā**. Vijjamānēpi hi kalāpantarabhūtānam kalāpantarabhūtehi samphuṭṭhabhāve taṁtaṁbhūtavivittatā rūpapariyanto ākāśoti yesam so paricchedo, tehi so asamphuṭṭhova. Aññathā paricchinnatā na siyā tesam bhūtānam byāpibhāvāpattito. Abyāpitā hi asamphuṭṭhatā. Tenāha bhagavā “asamphuṭṭham catūhi mahābhūtehi”ti¹. Kaṇṇacchiddamukhavivarādivasena ca **chiddavivarabhāvapaccupaṭṭhānā vā**. Yesam rūpānam paricchedo, tattheva tesam paricchedabhāvena labbhatīti vuttam “**paricchinnarūpapadaṭṭhānā**”ti. “**Yāya paricchinnesū**”ti-ādinā ākāśadhātuyā taṁtaṁkalāpānam kalāpantarehi asaṅkarakāraṇataṁ dasseti.

443. **Adandhatā**ti agarutā. **Vinodanam** vikkhipanam, apanayananti attho. **Athaddhatā**ti akathinatā. Attano mudubhāveneva sabbakiriyāsu **avirodhitā**. Mudu hi katthaci na virujjhati. Tīsupi ṭhānesu paṭipakkhe a-kāro dandhatādihetūnam paṭipakkhasamuṭṭhānattā lahutādinanti keci. Apare pana “sattāpaṭisedhe”ti vadanti. Sarīrena kattabbakiriyānam anukūlatāsaṅkhātakammaññabhāvo lakkhaṇam etissāti **sarīrakiriyānukūlakammaññabhāvalakkhaṇā**. Akammaññam dubbalaṁ nāma hotīti kammaññatā **adubbalabhāvapaccupaṭṭhānā** vuttā.

Lahutādinam aññamaññāvijahanena duviññeyyanānattatā vuttāti taṁtaṁvikārādhikarūpehi tam nānattappakāsanattham “**evam santepī**”ti vuttam. **Dhātukkhubho** vātapittasemhapakopo, rasādidhātūnam vā vikārāvatthā. Dvidhā vuttopi atthato pathavīdhātu-ādinam dhātūnamyeva vikāroti daṭṭhabbo. **Paṭipakkhapaccayā** sappāya-utu-āhārā vikkhattacittatā. Te ca taṁtaṁvikārassa visesapaccayabhāvato vutthā, avisesena

1. Abhi 1. 169, 177 piṭṭhesu.

pana sabbe sabbesaṃ paccayā. Yato nesaṃ aññamaññāvijahanam,
iddhivaḷañjanādīsu viya vasavattanam **maddavappakāro**.

Suparimadditacammasudhantasuvaṇṇagahaṇaṇcettha
mudukammaññasadisarūpanidassanamattam, na tam idha adhippetam
mudutākammaññatāsabbhāvato. Na hi anindriyabaddharūpasantāne
lahutādīni sambhavanti, indriyabaddhepi rūpabhava na santi
dandhattakarādīdhātukkhobhābhāvato. Sati hi tādise dhātukkhobhe
tappaṭipakkhapaccayasamuṭṭhānāhi lahutādīhi bhavitabbanti keci, tam
akāraṇam. Na hi vūpasametabbapaccanikāpekkho
tabbirodhidhammasamuppādo, tathā sati sahetukakiriyacittuppādesu
kāyalahutādīnam abhāvova siyā. Kasmā pana kammajarūpesu lahutādayo na
hontīti? Paccuppannapaccayāpekkhattā. Aññathā sabbadābhāvīhi lahutādīhi
bhavitabbari siyāti.

444. Ādi cayo, īsaṃ vā cayoti ācayo, yathāpaccayam tato tato āgatassa
viya cayoti vā ācayo, tadubhayaṃ ekajjham gahetvā ācayo lakkhaṇam
etassāti **ācayalakkhaṇo**. **Rūpassa upacayo** paṭhamuppādo, vaḍḍhi ca
“upaññattam upasittan”ti-ādīsu viya upa-saddassa paṭhamūpari-atthassa
nidassanato. **Pubbantatoti** pubbakotṭhāsato, anāgatabhāvato attho.
Uppajjamāne rūpadhamme uppādo anāgatakkhaṇato ummujjāpento viya
hotīti vuttam “**ummujjāpanaraso**”ti. Tathā so “ime rūpadhammā”ti
niyyātento viya gayhatīti āha “**niyyātanapaccupaṭṭhāno**”ti.
Paripuṇṇabhāvapaccupaṭṭhānatā “uparicayo upacayo”ti imassa atthassa
vasena veditabbā. **Pavattilakkhaṇāti** rūpānam pavattananti lakkhitabbā.
Anuppabandhanarasāti pubbāparavasena anu anu pabandhanakiccā. Tato
eva anupacchedavasena gahetabbato **anupacchedapaccupaṭṭhānā**.

Ubhayampīti upacayo santatīti ubhayampi. **Jātirūpassevāti**
rūpuppādasseva¹ **adhivacanam**. Yadi evam kasmā vibhajja vuttāti āha
“**ākāranānattato**”ti, jātirūpassa pavatti-ākārabhedatoti attho. Veneyyavasena
vibhajjakathane kāraṇam parato āvi bhavissati. Katham panetaṃ
viññātabbam, pavatti-ākāranānattato jātirūpassa bhedo, na

1. Jātirūpasseva (Syā, Ka)

sabhāvatoti? Niddesatoti dassento “**yasmā panā**”ti-ādimāha. Tattha **yo āyatanānanti** yo aḍḍhekādasannaṃ rūpāyatanānaṃ ādicayattā “**ācayo**”ti vutto. **So** evaṃ **upacayo** paṭhamuppadabhāvato upa-saddo paṭhamatthoti katvā. **Yo** pana tattheva uppajjamānānaṃ upari cayattā **upacayo**, **sā** eva **santati** anupabandhavasena uppattibhāvato. Atha vā **yo āyatanānaṃ ācayo**¹ paṭhamabhāvena upalakkhito uppādo, so pana tattheva uppajjamānānaṃ upari cayattā **upacayo**, vaḍḍhīti attho. Upacayo vaḍḍhibhāvena upalakkhito uppādo, **sā** eva **santati** pabandhākārena uppattibhāvato. Tenāha “**aṭṭhakathāyampi**”ti-ādi.

Tattha **evaṃ kiṃ kathitanti** “yo āyatanānaṃ ācayo”ti-ādinā² niddesena kiṃ atthajātaṃ kathitaṃ hoti? Āyatanena ācayo kathito. Ācayupacayasantahiyo hi nibbattibhāvena ācayo evāti āyatanehi ācayādināṃ pakāsītattā tehi ācayo kathito. Āyatanānaṃ ācayādivacaneneva ācayasabhāvāni uppādadhammāni āyatanānīti ācayena tāmpakatikaṃ āyatanānaṃ kathitaṃ. Lakkhaṇaṇhi uppādo, na rūparūpanti.

Rūpaparipāko rūpadhammānaṃ jīṇṇatā. **Upanayanarasāti** bhaṅgupanayanakiccā. **Sabhāvānapagamepi**ti kakkhaḷatādisabhāvassa avigamepi. Thitikkhaṇe hi jarā, na ca tadā dhammo sabhāvaṃ vijahati nāma. **Navabhāvo** uppādāvatthā, tassa apagamabhāvena gayhatīti āha “**navabhāvāpagamapaccupaṭṭhānā**”ti. “**Arūpadhammānaṃ**”ti idaṃ tesāṃ jarāya suṭṭhu paṭicchannatāya vuttaṃ. Rūpadhammānampi hi khaṇikajarā paṭicchannā evaṃ, yā avīcījarātipi vuccati. **Esa vikāro**ti khaṇḍiccādivikāramāha. So hi arūpadhammesu na labbhati. Yā avīcījarā nāma, tassāpi esa vikāro natthīti sambandhitabbaṃ. Natthi etissā jarāya vīcīti **avīcījarā**, navabhāvato duviññeyyantarajarāti attho.

Parito sabbaso “bhijjanan”ti lakkhitabbāti **paribhedalakkhaṇā**. Niccaṃ nāma dhuvaṃ, rūpaṃ pana khaṇabhaṅgitāya yena bhaṅgena na niccanti aniccaṃ, so aniccassa bhāvoti **aniccatā**. Sā pana yasmā thitippattaṃ rūpaṃ

1. Ādicayo (Sī)

2. Abhi 1. 169 piṭṭhe.

vināśabhāvena saṃsīdanāṃ viya hotīti vuttaṃ “**saṃsīdanarasā**”ti. Yasmā ca sā rūpadhammānaṃ saṅgabhāvato khayavayākāreneva gayhati, tasmā vuttaṃ “**khayavayapaccupaṭṭhānā**”ti.

445. **Ojālakkhāṇoti** ettha aṅgamaṅgānusārino rasassa sāro upathambhabalakaro bhūtanissito eko viseso ojā. Kabaḷaṃ karīyatīti **kabaḷikāro**. Āharīyatīti **āhāro**, kabaḷaṃ katvā ajjhoharīyatīti attho. Idam pana savatthukaṃ ojaṃ dassetuṃ vuttaṃ. Bāhiraṃ āhāraṃ paccayaṃ labhitvā eva ajjhattikāhāro rūpaṃ uppādeti, so pana rūpaṃ āharatīti āhāro. Tenāha “**rūpāharaṇa raso**”ti. Tato eva ojaṭṭhamakarūpuppādanena imassa kāyassa **upathambhanapaccupaṭṭhāno**. Ojāya rūpāharaṇakiccaṃ bāhirādhīnanti āha “**āharitabbavatthupadaṭṭhāno**”ti.

446. **Balarūpanti**—ādīsu imasmiṃ kāye balaṃ nāma atthi, sambhavo nāma atthi, rogo nāma atthi, “jāti sañjāti”ti¹ vacanato jāti nāma atthi, tehipi catūhi mahābhūtehi vinā abhāvato upādāyarūpehi bhavitabbanti adhippāyo. **Ekaccānanti** abhayagiriṇvāsīnaṃ. **Paṭikkhittanti** ettha evaṃ paṭikkhepo veditabbo—middhaṃ rūpameva na hoti nīvaraṇesu desitattā. Yassa hi nīvaraṇesu desanā, taṃ na rūpaṃ yathā² kāmacchando. Siyā panetaṃ duvidhaṃ middhaṃ rūpaṃ, arūpañcāti. Tattha yaṃ arūpaṃ, taṃ nīvaraṇesu desitaṃ “na rūpaṃ”ti? Taṃ na, visesavacanābhāvato. Na hi visesetvā middhaṃ nīvaraṇesu desitaṃ, tasmā middhassa duvidhataṃ parikappetvāpi na sakkā nīvaraṇabhāvaṃ nīvattetuṃ. Sakkā hi vattuṃ “yaṃ taṃ arūpato aññaṃ middhaṃ parikappitaṃ, tampi nīvaraṇaṃ middhasabhāvattā itaraṃ middhaṃ viyā”ti.

Bhavatu nīvaraṇaṃ, ko virodhoti ce? Nīvaraṇaṇca pahātabbaṃ. Pañca nīvaraṇe pahāya “addhā munīsi sambuddho, natthi nīvaraṇā tavā”ti³ vacanato. Appahātabbaṇca rūpaṃ “katame dhammā nevadassanena nabhāvanāya pahātabbā? Catūsu bhūmīsu kusalaṃ, catūsu bhūmīsu vipāko, tīsu bhūmīsu kiriyābyākataṃ, rūpaṇca nibbānaṇca. Ime dhammā nevadassanena nabhāvanāya

1. Abhi 2. 104 piṭṭhe.

2. Na rūpaṃ diṭṭhaṃ yathā (Syā)

3. Khu 1. 362 piṭṭhe Suttanipāte.

pahātabbā”ti¹ vacanato. Na cettha tadārammaṇakilesappahānaṃ adhippetam “rūpaṃ bhikkhave na tumhākaṃ, taṃ pajahathā”ti-ādīsu² viya kāmaccchandādīnaṃ tathā pahānassa anadhippetattā. Tasmā na middhaṃ rūpaṃ. Yadi middhassa rūpabhāvaṃ na sampāṭicchatha, kathaṃ bhagavato niddā. Middhañhi “niddāpacalāyikā”ti-ādīna³ vibhaṅge vibhattattā niddāti? Na middhaṃ niddā, niddāhetubhāvato pana taṃ “niddā”ti vibhattaṃ yathā-itthilingādi. Evampi niddāhetuno middhassa abhāvato kataṃ bhagavato niddāti? Niddā bhagavato sarīragilāniyā, na middhena. Sā ca natthīti na sakkā vattum “piṭṭhi me āgilāyati, tamahaṃ āyamissāmi”ti⁴ vacanato. Na cettha evamavadhāraṇaṃ middhameva niddāhetūti, niddāhetu eva middhanti evamavadhāraṇā. Tasmā aññopi atthi niddāhetu, ko pana soti? Sarīragilāniyā. Tena vuttaṃ “niddā bhagavato sarīragilāniyā, na middhenā”ti.

Niddā ca bhagavato natthīti na sakkā vattum “abhiṇāmi kho panāhaṃ aggivessana -pa- divā supitā”ti⁵ vacanato. Itopi na middhaṃ rūpaṃ sampayogavacanato. Vuttañhi “thinamiddhanīvaraṇaṃ avijjānīvaraṇena nīvaraṇaṇceva nīvaraṇasampayuttaṇcā”ti-ādī⁶. Na cettha yathālābhabhavanaṃ⁷ sakkā paccetum “sakkharakathalikampi macchagumbampi carantampi tiṭṭhantampi”ti-ādī⁸ viya appasiddhatāya rūpabhāvassa. Siddhe hi tassa rūpabhāve sambhavato yathālābhapaccayo yujjeyyāti. Itopi na rūpaṃ middhaṃ āruppesu uppajjanato. Vuttampi cetam “nīvaraṇaṃ dhammaṃ paṭicca nīvaraṇo dhammo uppajjati napurejātapaccayā”ti⁹ imassa vibhaṅge “āruppe kāmaccchandanaīvaraṇaṃ paṭicca thinamiddhanīvaraṇaṃ uddhaccanīvaraṇaṃ avijjānīvaraṇaṃ uppajjati”ti⁹ vitthāro. Tasmā “na middhaṃ rūpaṃ”ti yaṃ aṭṭhakathāsu paṭikkhittaṃ, taṃ supāṭikkhittameva.

Itaresūti balarūpādīsu. Kammasamuṭṭhānassāpi rogassa visabhāgapaccayasamuppanno dhātukkhobho āsannakāraṇaṃ, pageva itarassa. So ca atthato rūpadhammānaṃ vikārāvatthāṭhitibhaṅgakkhaṇesu eva siyāti vuttaṃ **“rogarūpaṃ jaratā-aniccatāgahaṇena gahitamevā”ti.** **Upacayasantatigahaṇena gahitamevā**ti tabbinimuttassa rūpuppādassa abhāvato.

1. Abhi 1. 269 piṭṭhe. 2. Saṃ 2. 28, 304 piṭṭhesu. 3. Abhi 2. 263 piṭṭhe.
 4. Ma 2. 17 piṭṭhe. 5. Ma 1. 316 piṭṭhe. 6. Abhi 1. 235 piṭṭhe.
 7. Yathālābhavacanāṃ (Ka) 8. Dī 1. 79 piṭṭhe.
 9. Abhi 10. 300 piṭṭhe Paṭṭhāne.

Upādāvatthāya ca aññā jāti nāma nattheva. Sambhavo kāmādhātuyāṃ ekacciyaśattānaṃ indriyaparipākaṃ paccayo āpōdhātuyā pavatti-ākāravisesoti āha “**sambhavarūpaṃ āpōdhātuggahaṇena gahitamevā**”ti. Kāyabalaṃ nāma atthato vāyōdhātuyā pavatti-ākāraviseso tassā vipphārabhāvato. Yato naṃ “pāṇabalan”ti vadanti, tenāha “**balārūpaṃ vāyōdhātuggahaṇena gahitamevā**”ti. Kasmā pana nesaṃ ayathākkamato paṭikkhepo katoti? **Visuṃ natthīti** katvā anupalabbhamānattā anādaradassanattamaṃ, middhapaṭikkhepo vā mahāpañhoti¹ paṭhamaṃ kato. Tadanusārena paṭilomanayena itaresampi abhāvo vuttoti veditabbaṃ.

“**Iti**”ti idaṃ “**aṭṭhavīsatividhan**”ti iminā sambandhitabbaṃ, iminā vuttakkamena aṭṭhavīsatividhaṃ hotīti. So ca kho pāliyaṃ āgatanayenevāti anūnatā veditabbā. Anadhikabhāvo pana dassito eva.

447. Sampayuttadhammarāsi hinoti etena paṭiṭṭhahatīhi **hetu**, mūlaṭṭhena lobhādiko, alobhādiko ca, tādiso hetu na hotīti **nahetu**. Nāssa hetu atthīti **ahetukaṃ**, sahetukaṃ paṭiyogibhāvato hetunā saha na uppajjatīti attho.

Ahetukameva hetunā vippayuttatāya **hetuvippayuttaṃ**.

Dhammanānattābhāvepi hi saddatthanānattena veneyyavasena dukantaradesanā hotīti dukapadavasena cetāṃ vuttaṃ.

Paccayādhīnavuttitāya saha paccayenāti **sappaccayaṃ**. Attano paccayehi loke niyuttaṃ, viditanti vā **lokiyaṃ**. Ā bhavaggaṃ, ā gotrabhuṃ vā savantīti āsavā, saha āsavehīti **sāsavam**, āsavehi ālambitabbanti attho. Ādisaddena saṃyojanīyaṃ oghanīyaṃ yoganīyaṃ nīvaraṇīyaṃ saṃkilesikaṃ parāmaṭṭhaṃ acetasikaṃ cittavippayuttaṃ narūpāvacaraṃ na-arūpāvacaraṃ na-apariyāpannaṃ aniyataṃ aniyyānikaṃ aniccanti evamādināṃ saṅgaho daṭṭhabbo.

Āhito ahaṃ māno etthāti attā, attabhāvo. Taṃ attānaṃ adhikicca uddissa pavattā ajjhattā, indriyabaddhadhammā, tesu bhavaṃ **ajjhattikaṃ**, cakkhādi. Aṭṭhakathāyaṃ pana vuttanayena ajjhattameva **ajjhattikaṃ** yathā

1. Mahāpapañcōti (Sī), mahāpapañcōti (Syā)

venayikoti¹ imamatthaṃ sandhāya vuttaṃ “**attabhāvaṃ adhikicca pavattattā ajjhattikan**”ti. **Sesaṃ** tevīsatividhaṃ. “**Tatobāhirattā**”ti idaṃ ajjhattikalakkhaṇābhāvato vuttaṃ. **Ghaṭṭanavasena**ti visayī, visayo ca hutvā saṃghaṭṭanavasena. **Sesaṃ** soḷasavidhaṃ. **Viparītattā**ti ghaṭṭanavasena aggahetabbato. **Duppaṭivijjasabhāvattā**ti sukhumabhāvena duviññeyyasabhāvattā. Nāṇassa āsanne na hotīti **dūre**. **Terasa** hadayavatthupariyosānāni. **Sabhāvenevā**ti “rūpassa paricchedo, rūpassa vikāro, rūpassa upacayo”ti-ādinā aggahetvā attano sabhāveneva kakkhaḷattādinā nāṇena paricchijja gahetabbato. **Sesaṃ** dasavidhaṃ. **Tabbiparītattā**ti sabhāvena apariggahitabbato. Sotādinampi cakkhuno viya pasannasabhāvattā eva yathāsakaṃ visayaggahaṇapaccayatāti dassento āha “**cakkhādi -pa- pasādarūpan**”ti. **Viparītattā**ti tabbidhurasabhāvattā. **Adhipatiyatthenā**ti ettha cakkhādinaṃ tāva pañcannaṃ cakkhuviññāṇādīsu ādhipeyyaṃ tesāṃ paṭumandabhāvānuvattanato, itthipurisindriyadvayassa sakicce jīvitindriyassa saharūpānupālāne. Tadubhayaṃ heṭṭhā vuttameva. **Upādinattā**ti gahitattā. Kammanibbattañhi “mametaṃ phalaṃ”ti kammunā gahitaṃ viya hoti apaṭikkhepato.

448. **Sanidassanakammajādīnaṃ tikānanti** sanidassanattikassa, kammajādittikānaṃ. **Oḷāriketi** dvādasavidhe oḷārikarūpe. **Rūpanti** rūpāyatanāṃ. Daṭṭhabbabbhāvasaṅkhātena saha nidassanenāti sanidassanaṃ, paṭihanānabhāvasaṅkhātena saha paṭighenāti sappāṭighaṃ, sanidassanaṃ ca tam sappāṭighaṇcāti **sanidassanasappaṭighaṃ**. Tattha yassa daṭṭhabbabbhāvo atthi, tam **sanidassanaṃ**. Cakkhuviññāṇagocarabhāvova **daṭṭhabbabbhāvo**. Tassa rūpāyatanato anaññattepi aññehi dhammehi rūpāyatanāṃ visesetum aññaṃ viya katvā vuttaṃ “saha nidassanena sanidassanaṃ”ti. Dhammabhāvasāmaññaṃ hi ekībhūtesu dhammesuyo nānattakaro viseso, so añño viya katvā upacaritum yutto. Evaṃ hi atthavisesāvabodho hotīti. Yo sayāṃ, nissayavasena ca sampattānaṃ, asampattānaṃ ca paṭimukhabhāvo aññaṃ añaṃ patanaṃ, so **paṭihanānabhāvo**, yena byāpārādivikārapaccayantarasaḥitesu

1. Am 3. 20; Vi 1. 3 piṭṭhesu.

cakkhādīnaṃ visayesu vikāruppatti. **Sesaṃ** ekādasavidhaṃ oḷārikarūpaṃ. Tañhi sanidassanattābhāvato **anidassanaṃ**, vuttanayeneva **sappaṭighaṃ**. Ubhayapaṭikkhepena **anidassana-appaṭighaṃ**. **Kammato jātanti** ettha yaṃ ekantakammasamuṭṭhānaṃ aṭṭhindriyāni, hadayañcāti navavidhaṃ rūpaṃ, yañca navavidhe catusamuṭṭhāne kammasamuṭṭhānaṃ navavidhameva rūpanti evaṃ aṭṭhārasavidhampi kammato uppajjanato **kammajaṃ**. Yañhi jātāñca yañca jāyati yañca jāyissati, taṃ sabbampi “kammajaṃ”ti vuccati yathā duddhanti. **Tadaññapaccaya-jātanti** kammato aññapaccayato jātaṃ utucittāhārajaṃ. **Nakutoci-jātanti** lakkhaṇarūpamāha. Viññattidvayaṃ, saddo, ākāśadhātu, lahutādittayaṃ cittasamuṭṭhānāni avinibbhogarūpānīti etaṃ pañcadasavidhaṃ rūpaṃ **cittajaṃ**. Ākāśadhātu, lahutādittayaṃ, āhārasamuṭṭhānāni avinibbhogarūpānīti etaṃ dvādasavidhaṃ rūpaṃ **āhārajaṃ**. Ettha saddaṃ pakkhipitvā terasavidhaṃ rūpaṃ ututo samuṭṭhitam **utujaṃ**. Sesaṃ kammajati ke vuttanayānusāreneva veditabbaṃ.

449. Diṭṭhādicatukkavasena, rūparūpādicatukkavasena, vatthādicatukkavasenaṇāti pāṭekkaṃ catukkasaddo yojetabbo. Yaṃ rūpāyatanam adakkhi yaṃ passati yaṃ dakkhissati yaṃ passeyya, taṃ sabbaṃ **diṭṭhaṃ** nāma diṭṭhasabhāvānātivattanato yathā duddhanti. Esa nayo sesesupi. **Dassanavisayattāti** cakkhuviññānaviññeyyattā. **Savanavisayattāti** sotaviññānaviññeyyattā. **Gandharasaphoṭṭhabbattayanti** gandho raso phoṭṭhabbanti etaṃ tayaṃ. **Mutaṃ** nāma mutvā patvā gahetabbato. Tenāha “**sampattaggāhaka-indriyavisayattā**”ti.

Kimidaṃ phoṭṭhabbaṃ nāmāti? Pathavītejavāyodhātutthayaṃ. Kasmāpanettha āpodhātu aggahitā, nanu sītā phusitvā gayhati, sā ca āpodhātūti? Saccaṃ gayhati, na pana sā āpodhātu. Kiñcarahīti? Tejodhātu eva. Mande hi uṇhabhāve sītābuddhi. Na hi sītā nāma koci guṇo atthi, kevalaṃ pana uṇhabhāvassa mandatāya sītā bhimāno. Kathametaṃ viññātabbanti ce? Anavaṭṭhitattā sītābuddhiyā yathā pārāpāre. Tathā hi ghammakāle ātape ṭhitānaṃ chāyaṃ paviṭṭhānaṃ sītābuddhi hoti, tattheva pana pathavīgabbhato uṭṭhitānaṃ uṇhabuddhi. Yadi hi sītā āpodhātu siyā, ekasmiṃ kalāpe uṇhabhāvena saddhiṃ upalabbheyya, na ca upalabbhati. Tasmā viññāyati na āpodhātu

sītātāti. Idañca bhūtānaṃ avinibbhogavuttitaṃ icchantānaṃ uttaraṃ, anicchantānampi pana catunnaṃ bhūtānaṃ ekasmiṃ kalāpe kiccadassanena sabhāgavuttitāya sādhitāya uttameva. Ye pana “vāyodhātuyā lakkhaṇaṃ sītātā”ti vadanti, tesampi idameva uttaraṃ. Yadi hi vāyodhātu sītātā siyā, ekasmiṃ kalāpe uṇhabhāvena saddhiṃ sītātā upalabbheyya, na ca upalabbhati. Tasmā viññāyati na vāyodhātu sītātāti. Yesaṃ pana dravatā āpodhātu, sā phusitvā gayhatīti dassanaṃ. Te vattabbā “dravabhāvopi phusīyatīti āyasmanānaṃ adhimānamattaṃ saṇṭhānaṃ viyā”ti. Vuttañhetam purātanehi—

“Dravatā sahavuttīni, tīpi bhūtāni samphusaṃ.

‘Dravataṃ samphusāmi’ti, lokoyamabhimaññāti.

Phusaṃ bhūtāni saṇṭhānaṃ, manasā gaṇhate yathā.

‘Paccakkhato phusāmi’ti, ñātabbā dravatā tathā”ti.

Sesanti yathāvuttaṃ rūpādisattavidhaṃ rūpaṃ ṭhapetvā avasiṭṭhaṃ ekavīsatividhaṃ rūpaṃ. **Viññāṇassevāti** manoviññāṇasseva. Avadhāraṇena rūpāyatanādīnampi manoviññāṇaviññeyyatte niyamābhāvato na viññātarūpatāti saṅkarābhāvaṃ dasseti.

Nipphannarūpaṃ panettha rūparūpaṃ nāmāti yadettha aṭṭhavīsatividhe rūpe “nipphannan”ti vuttaṃ rūpaṃ, tadeva rūpalakkhaṇayogato rūpaṃ. Ruppanaṃ rūpaṃ, taṃ etassa atthīti yathā arisasoti, rūpaṇayogato vā yathā nīlaṇayogato nīlaṃ vatthanti. Svāyaṃ rūpasaddo ruḷhiyā atamaṃsabhavepi pavattatīti aparena rūpasaddena viresetvā vuttaṃ **“rūparūpan”**ti yathā tilatelaṃ, dukkhadukkhanti¹ ca, ruppanasabhāvaṃ rūpanti attho. Yadi evaṃ ākāsadhātu-ādīnaṃ kathaṃ rūpabhāvoti? Nipphannarūpassa paricchedavikāralakkhaṇabhāvato taggatikamevāti “rūpan”tveva vuccati.

Vasanti ettha cittacetasiṃ pavattantīti **vatthu**, cittatamaṃsampayuttānaṃ ādhārabhūtaṃ rūpaṃ. Taṃ pana chabbidhaṃ. Tattha hadayarūpaṃ vatthu eva manodhātumanoviññāṇadhātūnaṃ nissayabhāvato. **Na dvāraṃ** aññanissayaṇaṃ cakkhādi viya. Yathā hi cakkhādīni sampañicchanādīnaṃ pavattiyā dvāraṃ honti,

1. Visuddhi 2. 130 piṭṭhe.

na evaṃ hadayavatthu. Tena vuttaṃ “**yaṃ panettha hadayarūpaṃ nāma, taṃ vatthu, na dvāraṃ**”ti. **Viññattidvayaṃ dvāraṃ** kammadvārabhāvato. Tannissitassa cittuppādassa abhāvato **na vatthu. Pasādarūpaṃ vatthu ceva** atthasannissitassa cakkhuviññāṇādikassa, **dvāraṇca** aññanissitassa sampaṭicchanādikassa. **Sesaṃ** ekavīsatividhaṃ rūpaṃ vuttavipariyāyato **neva vatthu na ca dvāraṃ.**

450. Ekato eva jātaṃ **ekajaṃ**. Nanu ca ekato eva paccayato¹ paccayuppannassa uppatti natthīti? Saccaṃ natthi, rūpajanakapaccayesu ekatoti ayamettha adhippāyo. Na hi rūpuppatti rūpajanakato aññaṃ paccayaṃ apekkhati. **Dvijanti**-ādīsupi eseṃ nayo. **Imesanti** imesaṃ pabhedānaṃ **vasena. Kammajamevāti** kammato eva jātaṃ. **Cittajamevāti** etthāpi eseṃ nayo. **Cittato ca ututo ca jātanti** kālena cittato, kālena ututoti evaṃ cittato ca ututo ca jātaṃ daṭṭhabbaṃ. **Taṃ dvijaṃ** dvīhi jātanti. Parato dvīsupi eseṃ nayo. **Saddāyatanaṃ** evāti ettha yaṃ cittajaṃ saddāyatanaṃ, taṃ saviññattikamevāti eke. Aviññattikopi atthi vitakkavipphārasaddoti porāṇā.

Vitakkavipphārasaddo na sotaviññeyyoti hi evaṃ pavattamahā-aṭṭhakathāvādaṃ nissāya cittasamuṭṭhānassa saddassa viññattiyā vināpi uppatti icchitabbā. Na hi viññatti “kāyavācāya viññatti”ti vacanato asotaviññeyyena saddena saha uppajjati, evaṃ sante cittajenāpi saddanavakena bhavitabbaṃ. So ca vādo “saddo ca hoti, na sotaviññeyyo cā”ti viruddhamevetanti maññaṃānehi saṅgahakārehi paṭikkhitto. Apare pana mahā-aṭṭhakathāvādaṃ appaṭikkhipitvā tassa adhippāyaṃ vaṇṇenti. Kathaṃ? “Jivhātālucalanādikāṃ vitakkasamuṭṭhitaṃ viññattisahajameva sukhumasaddaṃ dibbasotena sutvā ādisati”ti sutte, paṭṭhāne ca oḷārikaṃ saddaṃ sandhāya sotaviññāṇassa ārammaṇapaccayabhāvo vuttoti iminā adhippāyena vitakkavipphārasaddassa asotaviññeyyatā vuttāti. **Taṃ** catujaṃ. **Avasesanti** avinibbhogarupena saddhiṃ ākāsadhātumāha.

1. Sapaccayato (Ka)

Lakkhaṇarūpaṃ pana nakutocijātanti kutocipi paccayato na jātaṃ, nāpi sayameva jātaṃ paccayehi vinā sayameva jātassa sabbenā sabbaṃ abhāvato. Kathaṃ panetaṃ viññātabbaṃ lakkhaṇarūpaṃ na jāyatīti? Lakkhaṇābhāvato. Uppattimantānaṃ hi rūpāyatanādīnaṃ jāti-ādīni lakkhaṇāni vijjanti, na evaṃ jāti-ādīnaṃ. Tasmā viññātabbametaṃ jāti-ādīni na jāyantīti. Siyā panetaṃ “jāti-ādīnaṃ jāti-ādīni lakkhaṇāni vijjanti”ti? Taṃ na, kasmā? Tathā sati anavaṭṭhānāpattito. Yadi hi jāti-ādīni jāti-ādimantāni siyūṃ, tānapi jāti-ādimantāni, tānapi jāti-ādimantānīti anavaṭṭhānameva āpajjati. Tasmā suṭṭhu vuttaṃ “jāti-ādīni na jāyanti”ti. Tenāha **“na hi uppādassa uppādo atthi, uppannassa ca paripākabhedaṃ māttaṃ itaradvayan”**ti, jarāmarañanti attho.

Tattha **“uppādo natthi”**ti etena uppādassa jarāmarañābhāvamāha. Asati uppāde kuto jarāmarañanti mattaggaḥaṇena jarāmarañassa uppādābhāvampi. Yadi evaṃ jātiyā kutoci jātātāvacaṇaṃ kathanti āha **“yampi”**ti-ādi. Tattha **kiccānubhāvakkhaṇe dīṭṭhattā**ti ye te cittādayo rūpāyatanādīnaṃ rūpānaṃ janakapaccayā, tesaṃ taduppādanaṃ pati anuparatabyāpārānaṃ yo so paccayabhāvūpalakkhaṇīyo kiccānubhāvakkhaṇo, tadā jāyamānānaṃ rūpāyatanādīnaṃ dhammānaṃ vikārabhāvena upalabbhamānataṃ sandhāya veneyyapuggalavasena jātiyā kutoci paccayato jātattaṃ pāḷiyaṃ anuññātaṃ yathā taṃ cittasamuṭṭhānatādi viññatti-ādīnaṃ. Ayañhetta saṅkhepattho—yehi paccayadhammehi rūpādayo uppajjeyyūṃ, tesaṃ paccayabhāvūpagamanakkhaṇe upalabbhamānā rūpādayo tato pure, pacchā ca anupalabbhamānā tato uppajjanti viññāyanti, evaṃ jātipi veditabbā. Yadi evaṃ nippiyāyato jātiyā kutoci jātātā siddhā, atha kasmā veneyyapuggalavasenāti vuttanti? Nayidamevaṃ jāyamānadhammavikārabhāvena upalabbhamānattā. Yadi hi dhammo viya upalabbheyya jāti, nippiyāyova tassā kutoci jātabhāvo, na evamupalabbhati, atha kho vikārabhāvena. Tasmā vuttaṃ **“veneyyapuggalavasenā”**ti.

Tadā kira sotūnaṃ evaṃ cittaṃ uppannaṃ “ayaṃ jāti sabbesaṃ dhammānaṃ pabhavo, sayañca na kutoci jāyati yathā taṃ pakativādīnaṃ pakati”ti

taṃ nesaṃ¹ micchāgāhaṃ vidhamento satthā “upacayo santatī”ti dvidhā bhinditvā kutoci paccayato jātañca katvā desesi, na pana jarāmarañam paccayadhammānaṃ kiccānubhāvakkhaṇe adassanato. Yadi evaṃ kathaṃ “jarāmarañam paṭiccasamuppannan”ti² ()³ vuttaṃ? Yasmā paṭiccasamuppannānaṃ dhammānaṃ paripākabhāṅgatāya tesu santesu honti, na asantesu. Na hi ajātaṃ paripaccati, bhijjati vā, tasmā taṃ jātipaccayataṃ sandhāya “jarāmarañam paṭiccasamuppannan”ti² pariyāyena suttesu vuttaṃ. Yo panettha kāmabhāvādīsu kammādinā paccayena yonivibhāgato paṭisandhiyaṃ, pavattiyañca rūpadhammānaṃ pavattibhedo vattabbo, so parato paṭiccasamuppādakathāyaṃ āvi bhavissatīti na vuttoti daṭṭhabbo.

Iti rūpakkhandhe vitthārakathāmukhavaṇṇanā.

Viññāṇakkhandhakathāvaṇṇanā

451. **Yaṃ kiñcīti** anavasesapariyādānadīpakena padadvayena vedayitassa bahubhedataṃ dassento vuccamānaṃ rāsaṭṭhaṃ ulliṅgeti. Vedayitaṃ ārammaṇarasānubhavanaṃ lakkhaṇaṃ etassāti **vedayitalakkhaṇaṃ. Sabbaṃ taṃ** dhammajātanti adhippāyo, pubbe vā rūpakkhandhakathāyaṃ vuttaṃ adhikārato ānetvā sambandhitabbaṃ. **Ekato katvāti** atītādibhedabhinnāṃ sabbaṃ taṃ buddhiyā ekato katvā. Evañhi rāsaṭṭhassa sambhavo. Nīlādibhedassa ārammaṇassa sañjānanaṃ, “nīlaṃ pītaṃ dīghaṃ rassan”ti⁴ ca ādinā saññuppādavasena jānanaṃ gahaṇaṃ lakkhaṇaṃ etassāti **sañjānanalakkhaṇaṃ. Abhisankharaṇaṃ** āyūhanaṃ byāpārāpatti, abhisandahanaṃ vā, ubhayathāpi cetanāpadhānatāya saṅkhārakkhandhassa evaṃ vuttaṃ “**abhisankharaṇalakkhaṇan**”ti. Tathā hi **suttantabhājanīye** saṅkhārakkhandhaṃ vibhajantena bhagavatā “cakkhusamphassaajācetanā”ti-ādinā⁵ cetanāva vibhattā. Minitabbavatthum nāliya minamāno puriso viya yena sañjānanākāravisitṭhena ākārena visayaṃ gaṇhāti, taṃ ārammaṇūpaladdhisankhātāṃ vijānanaṃ lakkhaṇaṃ etassāti **vijānanalakkhaṇaṃ**. Itare vedanākkhandhādayo suviññeeyā hontīti viññāṇena ekuppādādibhāvato, samānajāti-ādivibhāgato ca.

1. Tena nesaṃ (Syā, Ka)

4. Abhi 1. 162 piṭṭhe.

2. Saṃ 1. 264 piṭṭhe.

3. (Pariyāyena sutte) (Syā)

5. Abhi 2. 8 piṭṭhe.

Attanā “vijāṇanalakkhaṇaṃ”ti vuttamatthaṃ suttana samatthetum **“yaṃ kiñci”**ti-ādi vuttaṃ. Yathāpaccayaṃ pavattimattametaṃ, yadidaṃ sabhāvadhammoti dassetum **“vijāṇanalakkhaṇaṃ”**ti bhāvasādhana vasena vuttaṃ. Dhammasabhāvā vinimutto koci kattā nāma natthīti tasseva kattubhāvaṃ dassetum **“vijāṇatī”**ti vuttaṃ. Yaṃ vijāṇanaṭṭhena viññāṇaṃ, tadeva cintanādi-atthena **cittaṃ**, mananaṭṭhena **manoti** pariyāyatopi naṃ bodheti. Ettāvata ca khandhato, bhedato, pariyāyato ca viññāṇaṃ vibhāvitaṃ hoti.

Jāyanti ettha visadisāpi sadisākārāti **jāti**, samānākāro. Sā paṇāyaṃ jāti kāmāṃ anekavidhā nānappakārā, taṃ idhādhippetameva pana dassento **“kusalaṃ, akusalaṃ, abyākatañcā”**ti āha. Tattha kusalaṭṭhena **kusalaṃ**. Koyaṃ kusalaṭṭho nāma? Ārogyaṭṭho anavaṃjjaṭṭho sukhavipākaṭṭho. Ārogyaṭṭhenāpi hi kusalaṃ vuccati “kacci nu bhoṭo kusalaṃ”ti-ādīsu¹. Anavaṃjjaṭṭhenāpi “katamo pana bhante kusalo kāyasamācāro? Yo kho mahārāja anavaṃjjo kāyasamācāro”ti-ādīsu². Sukhavipākaṭṭhenāpi “kusalānaṃ bhikkhave dhammānaṃ samādānaṃhetū”ti-ādīsu³. Kusalacittañhi rāgādīnaṃ cetasikarogānaṃ avajjasabhāvānaṃ paṭipakkhabhāvato, sukhavipākavipaccanato ca arogaṃ, anavaṃjjaṃ, sukhavipākañcāti.

Saddatthato pana kucchite pāpadhamme salayati calayati kampeti viddhamsetīti **kusalaṃ**. Kucchitena vā ākārena sayantīti kusā, pāpadhammā, te kuse lunāti chindatīti **kusalaṃ**. Kucchitānaṃ vā sānato tanukaraṇato ñāṇaṃ kusaṃ nāma, tena lātabbaṃ gahetabbaṃ pavattetabbanti salaṃ. Yathā vā kuso ubhayabhāgagataṃ hatthapadesaṃ lunāti, evamidaṃ uppannānuppannavasena ubhayabhāgagataṃ saṃkilesapakkhaṃ lunāti chindati, tasmā kuso viya lunatīti **kusalaṃ**. Kucchitānaṃ vā sāvajjadhammānaṃ salanato saṃvaraṇato **kusalaṃ**. Kusaladhammavasena hi akusalaṃ pavattinivāraṇena, appavattibhāvāpādanena ca⁴ manacchaṭṭhesu dvāresu appavattiyā saṃvutā pihitā honti. Kucchite vā pāpadhamme salayati kampeti apānetīti **kusalaṃ**. Kucchitānaṃ vā paṇātipātādīnaṃ

1. Khu 5. 327; Khu 6. 77 piṭṭhesu.

3. Dī 3. 48 piṭṭhe.

2. Ma 2. 318 piṭṭhe.

4. Appavatti-āpādanena va (Ka)

pāpadhammānaṃ sānato nisānato tejanato kusā, dosalobhādayo.
 Dosādīnañhi vasena cetanāya tikkhabhāvappattiyā pāṇātipātādīnaṃ
 mahāsāvajjajā, te kuse lunāti chindatīti **kusalam**. Kucchitānaṃ vā sānato
 antakaraṇato vināsanato kusāni, puññakiriyavasena pavattāni saddhādīni
 indriyāni, tehi lātabbaṃ pavattetabbanti **kusalam**. “Ku”iti vā bhūmi vuccati,
 adhiṭṭhānabhāvena taṃsadisassa attano nissayabhūtaṃ
 rūpārūpappabandhassa sampati, āyatiṇca anudahanena vināsanato kuṃ
 siyantīti kusā, rāgādayo, te viya attano nissayassa lavanato chindanato
kusalam. Payogasampādītā hi kusaladhammā accantameva rūpārūpadhamme
 appavattikaraṇena samucchindantīti.

Na kusalanti **akusalam**, kusalapaṭipakkhanti attho. Na kusalanti hi
 kusalapaṭikkhepena akusalapadassa avayavabhedena atthe vuccamāne yathā
 yaṃ dhammajātaṃ na arogaṃ, na anavajjaṃ, na sukhavipākaṃ, na ca
 kosallasambhūtaṃ, taṃ akusalanti ayamattho dassito hoti, evaṃ yaṃ na
 kucchitānaṃ salanasabhāvaṃ, na kusānaṃ lavanasabhāvaṃ, na kusena
 kuseti vā pavattetabbaṃ, na ca kuso viya lavanakaṃ, taṃ akusalam nāmāti
 ayampi attho dassito hoti. Ettha ca yasmā kusalam akusalassa
 ujuvipaccanīkabhūtaṃ, yato cetasarogapaṭipakkhādibhāvato
 arogādipariyāyenapi bodhitaṃ, tasmā akusalam pana kusalassa
 ujuvipaccanīkabhūtanti vuttaṃ “kusalapaṭipakkhanti attho”ti. Taṃ pana
 yathākkamaṃ pahāyakaṃ pahātābbabhāvenevāti daṭṭhabbaṃ.

Na byākatanti **abyākataṃ**, kusalākusalabhāvena akathitanti attho. Tattha
kusalabhāvo anavajjasukhavipākaṭṭho. **Akusalabhāvo**
 sāvajjadukkhavipākaṭṭho, tadubhayabhāvena avuttanti vuttaṃ hoti. Eteneva
 arogasarogādibhāvena ca avuttatā vaṇṇitāti daṭṭhabbā. Ettha ca “kusalam
 akusalan”ti ca vatvā “abyākatan”ti vuttatā kusalākusalabhāveneva avuttatā
 viññāyati, na pakārantarena. Avuttatā cettha na tathā avattabbatāmattena,
 atha kho tadubhayavinimuttasabhāvatāya tesam dhammānanti daṭṭhabbaṃ.
 Tathā hetam “avipākalakkhaṇaṃ”ti vuccati.

452. **Bhūmibhedatoti** bhavanti ettha dhammāti bhūmi, ṭhānaṃ, avatthā
 ca. Avatthāpi hi avatthāvantānaṃ pavattiṭṭhānaṃ viya gayhati, evaṃ nesam
 sukhaggahaṇaṃ

hotīti. Tattha lokiyā bhūmi ṭhānavaseneva veditabbā, lokuttarā avatthāvasena. Lokiyā vā ṭhānavatthāvasena, lokuttarā avatthāvaseneva. **Kāmāvacaranti** ettha vatthukāmo kilesakāmoti dve kāmā. Tesu **vatthukāmo** visesato pañca kāmaguṇā kāmīyantīti, **kilesakāmo** taṇhā kāmētīti. Te dvepi sahitā hutvā yattha avacaranti, taṃ **kāmāvacaraṃ**. Kiṃ pana tanti? Ekādasavidho kāmabhāvo. Idam yebhuyyena tattha avacarati pavattatīti **kāmāvacaraṃ** ekassa avacarasaddassa lopaṃ katvā. Evaṃ **rūpārūpāvacarānīpi** veditabbāni rūpataṇhā rūpaṃ, arūpataṇhā arūpanti katvā. Atha vā kāmataṇhā kāmo uttarapadalopena, avacarati etthāti avacaraṃ, kāmassa avacaraṃ **kāmāvacaraṃ**. Evaṃ **rūpāvacarāpāvacarānīpi** veditabbāni. Lokato uttaratīti **lokuttaraṃ** kusalassa adhippetattā. Itaraṃ pana lokato uttiṇṇanti **lokuttaraṃ**.

Somanassupekkhāñāṇasaṅkhārābhedatoti ettha somanassupekkhābhedo tāva yutto tesam bhinnasabhāvatā, ñāṇasaṅkhārābhedo pana kathanti? Nāyaṃ doso ñāṇasaṅkhārakato bhedo ñāṇasaṅkhārābhedo, so ca tesam bhāvābhāvakatoti katvā. Sobhanaṃ mano, sundaraṃ vā mano etassāti sumano, sumanassa bhāvo somanassaṃ, mānasikasukhā vedanā ruḷhiyā, somanassena uppādato paṭṭhāya yāva bhaṅgā sahagataṃ pavattaṃ saṃsaṭṭhaṃ, sampayuttanti attho. **Somanassasahagatatā** cassa ārammaṇavasena veditabbā. Itthārammaṇe hi cittaṃ somanassasahagataṃ hoti. Nanu ca itthārammaṇaṃ lobhassa vatthu¹, kathaṃ tattha kusalaṃ hotīti? Nayidamekantikaṃ itthehi ābhogādivasena kusalassa uppajjanato. Yassa hi catusampatticakkasamāyogādivasena yonisova ābhogo hoti, kusalameva ca mayā kattabbanti kusalakaraṇe cittaṃ niyamitaṃ, akusalappavattito ca nivattetvā kusalakaraṇe eva pariṇāmitaṃ, abhiñhakarāṇavasena ca samudācaritaṃ, tassa itthehi ārammaṇe alobhādisampayuttameva cittaṃ hoti, na lobhādisampayuttaṃ.

1. Lobhanīyavatthu (Syā)

Ñāṇena samaṃ pakārehi yuttanti **ñāṇasampayuttaṃ**. Ekuppādādayo eva cettha pakārāti veditabbā. Tattha kammūpapatti-indriyaparipākakilesadūrībhāvā ñāṇasampayuttatāya kāraṇaṃ. Yo hi paresaṃ dhammaṃ deseti, anavajjāni sippāyatanakammāyatanaviijaṭṭhānāni sikkhāpetīti evamādikaṃ paññāsaṃvattaniyaṃ karoti, tassa kammūpanissayavasena kusalcittaṃ uppajjamānaṃ ñāṇasampayuttaṃ hoti. Tathā abyāpajje loka uppannassa upapattiṃnissāya ñāṇasampayuttaṃ hoti. Vuttañhetarī “tassa tattha sukhino dhammapadā plavanti, dandho bhikkhave satuppādo, atha kho so satto khippaṃyeva visesabhāgi hotī”¹. Tathā paññādasakapattassa indriyaparipākaṃ nissāya kusalaṃ uppajjamānaṃ ñāṇasampayuttaṃ hoti. Yena pana kilesā vikkhambhitā, tassa kilesadūrībhāvaṃ nissāya ñāṇasampayuttaṃ hoti. Vuttampi cetarī “yogā ve jāyate bhūri, ayogā bhūrisaṅkhayo”². Attano vā parassa vā samussāhajanitaṃ cittapayogasaṅkhātāṃ saṅkharaṇaṃ saṅkhāro, so etassa natthīti **asaṅkhāraṃ**. Tena pana saha saṅkhārena pavattatīti **sasaṅkhāraṃ**. Ñāṇena vippayuttaṃ virahitanti **ñāṇavippayuttaṃ**. **Vippayogoti** cettha ñāṇassa abhāvo appavattiyevāti daṭṭhabbaṃ. Upekkhatīti upekkhā, vedayamānāpi ārammaṇaṃ ajjhupekkhati majjhataṭākārasaṇṭhitattāti attho. Atha vā upetā sukhadukkhānaṃ aviruddhā ikkhā anubhavananti upekkhā. Atha vā iṭṭhe ca anīṭṭhe ca ārammaṇe pakkhapātābhāvena upapattito yuttito ikkhati anubhavatīti upekkhā, tāya sahatanti **upekkhāsahagataṃ**. Sesaṃ sabbaṃ heṭṭhā vuttanayameva.

Evam aṭṭha kāmāvacarakusalacittāni uddisīvā idāni tesam pavatti-ākāraṃ dassetuṃ “**yadā hī**”³ti-ādi āraddham. Tattha **paṭiggāhakādisampattinti** ettha **ādi**-saddena desakālakalyāṇamittādisampattiṃ saṅgaṇhāti. **Aññaṃ vā somanassahetunti** ettha aññaggahaṇena saddhābahulatā, visuddhadiṭṭhitā, kusalakiriyāya ānisaṃsadassāvitā, somanassapaṭisandhikatā, ekādasa pītisambojjhaṅgaṭṭhāniyā dhammāti evamādīnaṃ saṅgaho. **Ādinayappavattanti** ettha **ādi**-saddena na kevalaṃ “atthi yiṭṭhan”³ti-ādīnaṃ³ navannaṃyeva sammādiṭṭhivatthūnaṃ gahaṇaṃ, atha kho

1. Am 1. 505 piṭṭhe.

2. Khu 1. 53 piṭṭhe Dhammapade.

3. Ma 1. 358; Ma 2. 64 piṭṭhādīsu.

Evanti-ādi nigamanam. Tayidaṃ aṭṭhavidhampi kāmāvacaram
kusalacittam rūpārammaṇam yāva dhammārammaṇanti chasu ārammaṇesu
yam vā taṃ vā ālambitvā
upekkhāsahagatāhetukakiriyāmanoviññāṇadhātānantaram kāyadvārādīhi tihi
dvārehi kāyakammādivasena uppajjati veditabbanṃ.

3. Ma 1. 358; Ma 2. 64 pitthādīsu.

Tattha nāṇasampayuttāni cattāri yadā tihetukapaṭisandhim uppādentī, tadā soḷasa vipākacittāni phalanti. Yadā pana duhetukaṃ, tadā dvādasa tihetukavajjāni. Ahetukaṃ pana paṭisandhim tihetukāni na uppādenteva, duhetukāni pana duhetukapaṭisandhidānakāle dvādasa, ahetukapaṭisandhim dānakāle aṭṭha phalanti. Tihetukā pana paṭisandhi duhetukehi na hotiyeva. **“Aṭṭha phalanti”**ti cetam paṭisandhim janakakammavasena vuttam. Aññena pana kammunā “sahetukaṃ bhavaṅgaṃ ahetukassa bhavaṅgassa anantarapaccayena paccayo”ti¹ vacanato sahetukampi vipākacittam ahetukapaṭisandhikassa hotiyeva. Imasmiṃ ca pakkhe balavatā paccayena uppannam asaṅkhāram, dubbalena, asaṅkhāranti veditabham. Ye pana āgamanato ca vipākassa asaṅkhārasasaṅkhārabhāvam icchanti, tesam matena dvādasa, aṭṭha ca phalantīti yojetabham. Evam tidhā phalam dadantañcetaṃ kāmāvacarasugatiyaṃ upapattim, sugatiduggatīsu bhogasampadañca karoti. Nāgasupaṇṇādīnampi hi yaṃ devabhogasampattisadisam bhogajātaṃ uppajjati, tampi kāmāvacarakusalasseva phalam. Na hi akusalassa iṭṭham phalam atthīti.

Rūpāvacaram panāti pana-saddo visesatthajotako. Tena yathā kāmāvacaram kilesānaṃ tadaṅgappahānamattakaram, na evamidam, idam pana vikkhambhanappahānakaram. Yathā vā tam vedanāñāṇasaṅkhārabhedato aṭṭhadhā bhijjati, na evamidam, idam pana tato aññathā vāti vakkhamānaṃ visesaṃ joteti. Tam panetaṃ savatthukam, sāsavaṃ vinīvaraṇaṃ rūpāvacaranti daṭṭhabham. **“Savatthukam evā”**ti hi iminā arūpāvacaram nivatteti, **“sāsavan”**ti iminā paṭhamamaggacittam, **“vinīvaraṇaṃ”**ti iminā paṭighasahitadvayaṃ. Katthaci pañca jhānaṅgāni, katthaci cattāri, katthaci tīṇi, katthaci dve, katthaci aparāni dveti evam jhānaṅgayogabhedato pañcavidhanti saṅkhepato vuttamattham vivaritam **“seyyathidan”**ti-ādi āraddham. Tattha yaṃ vattabham, tam heṭṭhā **jhānakathāyaṃ**² vuttameva. Tayidam bhāvanāmayameva hutvā vuttanayena pathavīkasiṇādikaṃ ālambitvā yathārahaṃ nāṇasampayuttakusalānantaram uppajjati, hīnādibhedabhinnaṃ panetaṃ yathākkamaṃ brahmapārisajjādīsu soḷasasupi brahmalokesu upapattinipphādakanti daṭṭhabham.

1. Abhi 10. 42 piṭṭhe Paṭṭhāne.

2. Visuddhi 1. 150 piṭṭhe.

Rūpasaññāsamatikkamādinā samadhigantabbaṃ **arūpāvacaraṃ**. **Catunnaṃ arūpānanti** upekkhāsamādhisaṅkhātehi catūhi arūpajjhāneti. Karaṇe hi etaṃ sāmivacanaṃ. Arūpānaṃ vā yo ārammaṇādikato sampayuttadhammehi yogo yogabhedo, tassavasena. **Vuttappakārenāti** heṭṭhā **ārūppakathāyaṃ**¹ vuttappakārena. **Paṭhamanti** paṭhamāṃ arūpāvacarakusalacittaṃ. **Dutiyatatiyacatutthānāti** etthāpi eseṇa nayo. Tānimāni bhāvanāmayāneva hutvā yathānupubbaṃ kaṣiṇugghāṭimākāsaṃ, paṭhamārūppaviññānaṃ, natthibhāvaṃ, ākiñcaññāyatananti imāni ālambitvā upekkhāsahagatañāṇasampayuttakusalānantaraṃ uppañjitvā catūsu arūpībrahmalokesu paṭisandhipavattivipākadāyīni. Sesāṃ panettha yaṃ vattabbaṃ, taṃ heṭṭhā vuttameva. Chavisuddhiparamparāya samadhigantabbaṃ **lokuttaraṃ**. Tattha vattabbaṃ parato āgamiṣṣati. **Catumaggasampayogatoti** sotāpattimaggo yāva arahattamaggoti imehi catūhi ariyamaggehi sampayogato. Catubbidhampi cetāṃ bhāvanāmayameva hutvā nibbānaṃ ālambitvā suññato vimokkho, animitto vimokkho, appaṇihito vimokkhoti nāmena uppañjati, sattabhavādi bhavūpapattinivattakanti daṭṭhabbaṃ. **Ekavīsatividhaṃ hoti** nātisaṅkhepavittāraṇaṇāti adhippāyo.

453. **Kāmāvacaramevāti** ettha nikāyantariyā rūpārūpāvacarampi akusalaṃ icchantīti tesaṃ matinisedhanatthaṃ kāmāvacaraggahaṇaṃ. Mahaggatabhūmiyaṃ uppañjantampi tattha rūpadhātuyaṃ pavattivipākaṃ dentampi ekantena kāmāvacaramevāti dassanatthaṃ avadhāraṇaṃ. Yadi evaṃ kasmā kāmāvacaramevāti? Tattha kāraṇaṃ vuttameva. Kathaṃ vuttaṃ? “Kāmatāṇhā kāmo uttarapadalopato, avacarati etthāti avacaraṃ, kāmassa avacaraṃ kāmāvacaraṇaṃ”ti. Ettha hi kāmatāṇhāvisayatā “kāmāvacarabhāvassa kāraṇaṃ” vuttā yathā rūpārūpataṇhāvisayatā “rūpārūpāvacarabhāvassa”. Ekamsena cetāṃ evaṃ icchitabbaṃ. Aññathā byāpilakkhaṇaṃ na siyā. Yadi hi ālambitabbadhammavasena bhūmivavatthānaṃ kareyya, evaṃ sati anārammaṇānaṃ saṅgaho na siyā. Atha vipākādānavasena, evampi avipākānaṃ saṅgaho na siyā. Tasmā ālambaṇadhammavasena pariyāpannānaṃ sā kātabbā, apariyāpannānaṃ pana lokato uttiṇṇatāya lokuttaratā, uttaritarābhāvato anuttaratā ca veditabbā.

1. Visuddhi 1. 320 piṭṭhe.

Pariyāpannāti ca paricchedakārikāya taṇhāya paricchijja āpannā, gahitāti attho. Nanu cettha kāmataṇhā katamā? Kāmāvacaradhammārammaṇā taṇhā, kāmāvacaradhammā katame? Kāmataṇhāvisayāti itaretarasannissayatādosoti? Nayidamevaṃ avīci-ādi-ekādasokāsaninnatāya kañci taṇhaṃ kāmataṇhābhāvena gahetvā taṃsabhāvāya taṇhāya visayabhāvena kāmāvacaradhammānaṃ upalakkhitabbatā. **Nikkheva kaṇḍepi**¹ “etthāvacarā”ti vacanaṃ avīciparanimmitaparicchinnokāsāya kāmataṇhāya visayabhāvaṃ sandhāya vuttanti gahetabbam. Tadokāsātā ca taṇhāya tanninnatāya veditabbā.

Mūlato tividhanti tīṇi akusalamūlāni lobhādīni, tesaṃ vasena taṃsahitampi tividhanti attho. Tāni hi suppatiṭṭhitabhāvakāraṇattā mūlamivāti mūlāni, lobho mūlaṃ etassāti **lobhamūlaṃ**. Asādhāraṇena niddeso yathā bherisaddo, yavaṅkuroti. Tathā **dosamūlaṃ**. Moho eva mūlaṃ imassa, nāññanti **mohamūlaṃ**.

Somanassupekkhādīṭṭhigatasāṅkhārābhedatoti somanassupekkhābheda to diṭṭhigatabhedato saṅkhārābheda totipaccekaṃ bheda saddo yojetabbo. Yadettha vattabbaṃ, taṃ heṭṭhā vuttanayameva. **Diṭṭhigatasampayuttanti** diṭṭhiyeva diṭṭhigataṃ “gūthagataṃ, muttagataṃ”ti² yathā. Atha vā vipariyesaggāhatāya diṭṭhiyā gatameva, na ettha gantabbavatthu tathā sabhāvanti diṭṭhigataṃ. Tayidaṃ “idameva saccam, moghamaññaṃ”ti³ abhinivesabhāvato lobheneva saddhiṃ pavattati, na dosena.

Yadāhīti-ādi lobhamūlacittānaṃ pavatti-ākāradassanaṃ. **Micchādīṭṭhinti** ucchedadīṭṭhi-ādimicchādīṭṭhiṃ. Tāya hi vipallatthacittā sattā “etāvako jīvavisayo yāva indriyagocarō”ti paralokaṃ paṭikkhipitvā “natthi kāmesu ādīnava”ti yathā tathā kāmesu pātabyataṃ āpajjanti. **Ādi**-saddena “esa pantho pageva vihito devayāne, yena yanti puttavanto visokā. Taṃ passanti pasavo, pakkhino ca, tena te mātariṇi mithunaṃ caranti”ti-ādīnā nayena puttamukhadassanaṃ saggamokkhamaggoti evamādikaṃ micchādīṭṭhiṃ saṅgaṇhāti.

1. Abhi 1. 205 piṭṭhe.

2. Ma 2. 87; Am 3. 181 piṭṭhesu.

3. Ma 2. 150, 166, 381; Ma 3. 22, 23 piṭṭhādīsu.

Kāme vāti ettha **vā**-saddo aniyamattho, tena brāhmaṇānaṃ suvaṇṇaharaṇameva adinnādāne sāvajjaṃ, itaraṃ anavajjaṃ. Garūnaṃ, gunnaṃ, attano, jīvitassa, vivāhassa ca atthāya musāvādo anavajjo, itaro sāvajjo. Garu-ādīnaṃ atthāya pesuññaharaṇaṃ anavajjaṃ, itaraṃ sāvajjaṃ. Bhāratayuddhasītāharaṇādikathā pāpavūpasamāya hotīti evamādike micchāgāhe saṅgaṇhāti. **Diṭṭhamaṅgalādīnī**ti diṭṭhasutamutamaṅgalāni. **Sabhāvatikkhenā**ti lobhassa, micchābhinivesassa vā vasena saraseneva tikhiṇena kurūrena. **Mandenā**ti dandhena atikhiṇena. Tādisaṃ pana attano, parassa vā samussāhanena pavattatīti āha “**samussāhitenā**”ti. **Parabhaṇḍaṃ vā haratī**ti **vā**-saddena tathāpavattanakamusāvādādīnampi saṅgaho daṭṭhabbo. **Kāmānaṃ vā** anubhuyyamanānaṃ. **Vā**-saddena parasantakassa vā¹ ayathādhippetatāya yaṃ laddhaṃ, taṃ gahetabbanti gahaṇādikaṃ saṅgaṇhāti.

Duvidhameva hoti sampayuttadhammavasena bhedābhāvato. Yadi evaṃ kasmā “domanassasahagataṃ paṭighasampayuttan”ti vuttanti? Asādhāraṇadhammehi tassa cittassa upalakkhaṇatthaṃ. **Pāṇātipātādīsū**ti pāṇātipātānādīsū. **Ādi**-saddena adinnādānamusāvādapesuññapharusasamphappalāpabyāpāde saṅgaṇhāti. Sabhāvatikkhaṃ hutvā pavattamānaṃ cittaṃ asaṅkhārameva hoti, itaraṃ sasaṅkhāranti adhippāyenāha “**tikkhamandappavattikāle**”ti. Mandaṃ pana hutvā pavattamānaṃ ekaṃsena sasaṅkhāramevāti na sakkā viññātum. Yaṃ sasaṅkhārena sappayogena pavattati, taṃ mandameva hotīti katvā tathāvuttanti daṭṭhabbaṃ.

Mohekahetukaṃ cittaṃ mūlantaravirahato atimūlhaṃ, vicikicchuddhaccayogato cañcalañcāti **upekkhāsahagata**meva hoti, na tassa kadācipi sabhāvatikkhatā atthi. Ārammaṇe hi saṃsappanavasena, vikkhipanavasena ca pavattamānassa cittadvayassa kīdise kicce sabhāvatikkhatāya, ussāhetabbatāya vā bhavitabbaṃ, tasmā na tattha saṅkhārabhedo atthi. Aññesu akusalacittesu labbhamānampi uddhaccaṃ visesato ettheva balavaṃ, tato eva sampayuttadhammesu padhānaṃ hutvā pavattatīti idameva uddhaccena visesetvā vuttaṃ “**uddhaccasampayuttan**”ti. Tathā hi **pāliyaṃ**² idha

1. Parasantakassa (Ka)

2. Abhi 1. 103 piṭṭhe.

sarūpato uddhaccaṃ āgataṃ, evaṃ asādhāraṇapadhānadhammavasena mohamūlaṃ “vicikicchāsampayuttaṃ, uddhaccasampayuttaṃ”ti duvidhaṃ vuttanti daṭṭhabbaṃ. **Asanniṭṭhānaṃ** saṃsayo. **Vikkhepo** avūpasamo, bhantaṭāti attho.

Tayidaṃ dvādasavidhampi akusalacittaṃ chasu ārammaṇesu yaṃ vā taṃ vā ālambitvā upekkhāsahagatāhetukakiriyāmanoviññāṇadhātānantaraṃ kāyadvārādīhi tīhi dvārehi kāyakammādivasena yathārahaṃ pāṇātipātādikammaṇasena ceva kammavasena ca uppajjati veditabbaṃ.

Tattha ṭhapetvā uddhaccasahagataṃ sesaṃ ekādasavidhampi catūsupi apāyesu paṭisandhiṃ deti, pavattivipākaṃ sugatiyampi. Uddhaccasahagataṃ pana pavattivipākamevāti. Etthāha—kiṃ pana kāraṇaṃ sabbadubbalaṃ vicikicchāsampayuttaṃ paṭisandhiṃ deti, adhimokkhasabbhāvato tato balavantampi uddhaccasahagataṃ na deti? Dassanena pahātabbesu avuttattā. Idaṃ hi paṭisandhiṃ dentaṃ apāyesu dadeyya, apāyagamānīyaṃ dassanapahātabbanti tattha vucceyya, na ca vuttaṃ. Tasmā paṭisandhiṃ na deti, pavattivipākadānaṃ panassa na sakkā paṭikkhipituṃ.

Paṭisambhidāvibhaṅge “uddhaccasahagataṃ nāṇaṃ dhammapaṭisambhidā. Tassa vipāke nāṇaṃ atthapaṭisambhidā”ti¹ vacanato.

Apare panāhu—puthujjanassa uppajjamānaṃ uddhaccasahagataṃ dassanappahātabbasahāyasabbhāvato ubhayavipākampi deti, na sekkhassa tadabhāvatoti. Idamettha vicāretabbaṃ, yassa vipākadānaṃ vuttaṃ, kiṃ taṃ bhāvanāya pahātabbaṃ, udāhu noti? Kiñcettha—yadi tāva bhāvanāya pahātabbaṃ, paṭṭhāne bhāvanāya pahātabbassa nānākkhaṇikakammaṇasabhāvo vattabbo siyā. Atha na bhāvanāya pahātabbaṃ, dassanenapahātabbattike “nevadassanenabhāvanāyapahātabbam”iccassa vibhaṅge vattabbaṃ siyā. Yadi tabbiruddhasabhāvatāya tattha na vucceyya, evampi tasmā tike tassa navattabbatā āpajjati? Nāpajjati, kiṃ kāraṇaṃ? **Cittuppādakaṇḍe**² āgatānaṃ dvādasannaṃ akusalacittuppādānaṃ dvīhi padehi saṅgahitattā vibhajitvā dassetabbassa niyogato kassaci cittuppādassa abhāvā, yathā uppannattike atītādīnaṃ navattabbatā na vuttā, evametassāpi. Atha vā bhāvanāya pahātuṃ asakkuṇeyyassāpi tassa puthujjane

1. Abhi 2. 311 piṭṭhe. (Atthato samānaṃ)

2. Abhi 1. 90 piṭṭhe.

vattamānassa bhāvanāya pahātabbasabhāvasāmaññato, sāvajjato ca bhāvanāya pahātabbapariyāyo vijjatīti natthi navattabbatāpasaṅgadoso.

Nippariyāyena ca na bhāvanāya pahātabbanti tassa vasena nānākkhaṇikakammapaccayabhāvopi na vutto.

Dassanapahātabbapaccayassāpi uddhaccasahagatassa saḥāyavekallamattameva dassanena kaṭaṃ, na kocipi bhāvo anuppādammetam tassa āpāditoti ekantena bhāvanāya pahātabbatā vuttā. Atha vā apāyagamaniyabhāvāpekkham dassanappahātabbavacananti tadabhāvato taṃ vibhajanam vuttanti.

454. “Viññāṇan”ti padaṃ apekkhitvā “**abyākataṃ vipākaṃ**”ti-ādiko napuṃsakaniddeso, tato eva adhikātābyākātāpekkhāya **duvidhanti** vuttaṃ. Aññathā rūpanibbānānampi abyākatabhāvato taṃ catubbidhanti vattabbaṃ siyā. Vipākassa kāmāvacarādibhāvo kusale vuttanayeneva veditabbo. Ahetukatā sahetukatā viya sampayuttahetuvaseṇa, na nibbattakahetuvaseṇa. Vipākassa hi sahetukatā sahetukakammavasena sijjhamānāpi sampayuttahetuvaseṇa vuccati, aññathā ahetukānampi sahetukatā āpajjeyyāti. Kasmā pana sahetukassa ahetuko vipāko hotīti? Tattha kāraṇaṃ vuttameva. Kiñca ārammaṇābhiniṇipātamatteṣu pañcasu viññāṇeṣu yathā alobhādisampayogo na sambhavati, evaṃ mandataramandakicesu sampañcchanasantīraṇeṣūti hetūnaṃ uppattiyā asambhavatopi nesaṃ ahetukatā daṭṭhabbā.

Manoviññāṇato uppajjanavisiṭṭhamananakiccānaṃ abhāvato manomattā dhātu **manodhātu**.

Cakkhusannissitaṃ hutvā rūpassa vijānaṇaṃ lakkhaṇaṃ etassāti **cakkhusannissitarūpavijānanalakkhaṇaṃ**. Tattha cakkhusannissitavacanena rūpārammaṇaṃ aññaṃ viññāṇaṃ nivatteti. Vijānanaggahaṇena cakkhusannissite phassādiṇe nivatteti. Cakkhurūpaggaṇaṇena nissayato, ārammaṇato ca viññāṇaṃ vibhāveti ubhayādhīnavuttikattā. Yadi hi cakkhu nāma na siyā, andhāpi rūpaṃ passeyyum, na ca passanti. Yadi ca nīlādirūpaṃ nāma na siyā, desādinīyamena na bhavitabbaṃ, attheva ca niyamo, ekantasārammaṇatā ca cittassa vuttāti “ārammaṇena vinā nīlādi-ābhāsaṃ cittaṃ pavattati”ti

evaṃ pavatto vādo micchāvādoti veditabbaṃ. Tenāha bhagavā “cakkhuñca paṭicca rūpe ca uppajjati cakkhuviññāṇaṃ”ti-ādi¹.

Kasmā panettha vacanabhedo katoti? Ekampi cakkhu viññāṇassa paccayo hoti, rūpaṃ pana anekameva saṃhatanti imassa visesassa dassanattāṃ. Kiṃ pana kāraṇaṃ ekampi cakkhu viññāṇassa paccayo hoti, rūpaṃ pana anekamevāti? Paccayabhāvavisesato. Cakkhu hi cakkhuviññāṇassa nissayapurejāta-indriyavippayuttapaccayehi paccayo hontaṃ atthibhāveneva hoti, tasmīṃ sati tassa bhāvato, asati abhāvato. Yato taṃ atthi-avigatapaccayehissa, paccayo hotīti vuccati, taṃnissayatā cassa na ekadesena allīyanavasena icchitabbā arūpabhāvato, atha kho garurājādīsu sissarājapurisādīnaṃ viya tappatibaddhavuttitāya. Itare pana paccayā tena tena visesena veditabbā. Svāyaṃ paccayabhāvo na ekasmiṃ na sambhavatīti ekampi cakkhu viññāṇassa paccayo hotīti “cakkhuñca paṭicca”ti ekavacanena niddeso kato.

Rūpaṃ pana yadipi cakkhu viya purejāta-atthi-avigatapaccayehi paccayo hoti puretaraṃ hutvā vijjamānakkaṇeyeva upakāraṇatā, tathāpi anekameva saṃhataṃ hutvā paccayo hoti ārammaṇabhāvato. Yañhi paccayadhammaṃ sabhāvabhūtaṃ, parikappitākāramattaṃ vā viññāṇaṃ vibhāventaṃ pavattati, tadaññesaṅca satipi paccayabhāve so tassa sārammaṇasabhāvātāya yaṃ kiñci anālambitvā pavattitum asamatthassa olubbha pavattikāraṇātāya ālambanīyato ārammaṇaṃ nāma. Tassa yasmā yathā tathā sabhāvūpaladdhivasena² ārammaṇapaccayalābho, tasmā cakkhuviññāṇaṃ rūpaṃ ārabha pavattamānaṃ tassa sabhāvaṃ vibhāventameva pavattati. Sā cassa indriyādhīnavuttikassa ārammaṇasabhāvūpaladdhi, na ekadvikalāpagatavaṇṇavasena hoti, nāpi katipayakalāpagatavaṇṇavasena, atha kho ābhogānurūpaṃ āpāthagatavaṇṇavasenāti anekameva rūpaṃ saṃhaccakāritāya viññāṇassa paccayo hotīti dassento bhagavā “rūpe cā”ti bahuvacanena niddisi.

1. Ma 1. 158, 326; Ma 3. 328, 332, 333; Saṃ 1. 301; Saṃ 2. 261; Abhi 4. 248 piṭṭhādīsu.

2. Sabhāvūpaladdhiviññāṇassa (Ka)

Yaṃ pana “rūpāyatanam cakkhuviññāṇadhātuyā taṃsampayuttakānañca dhammānaṃ ārammaṇapaccayena paccayo”¹ti vuttaṃ, taṃ kathanti? Tampi yādisaṃ rūpāyatanam cakkhuviññāṇassa ārammaṇapaccayena paccayo hoti, tādisameva sandhāya vuttaṃ. Kīdisaṃ pana tanti? Samuditanti pākaṭoyamattho. Evañca katvā yadeke vadanti “āyatanaśallakkaṇavasena cakkhuviññāṇādayo śallakkaṇārammaṇā, na dabbasallakkaṇavasena”²ti, tampi yuttameva hothi. Na cettha samudāyārammaṇatā āsaṅkitabbā samudāyābhogassevābhāvato. Samuditā pana vaṇṇadhammā ārammaṇapaccayā honti. Kathaṃ pana paccekaṃ asaṃmatthā samuditā ārammaṇā paccayā honti, na hi paccekaṃ daṭṭhuṃ asakkontā andhā samuditā passantīti? Nayidamekantikaṃ viṣuṃ viṣuṃ asaṃmatthānaṃ siviḱāvahanādīsu saṃatthataṭṭhāya dassanato. Kesādīnañca yasmiṃ ṭhāne ṭhitānaṃ paccekaṃ vaṇṇaṃ gaheṭuṃ na sakkā, tasmīṃyeva ṭhāne samuditānaṃ vaṇṇaṃ gaheṭuṃ sakkāti bhiyyopi teṣaṃ saṃhaccakāritā paribhayaṭṭā. Etena cakkhuviññāṇassa paramāṇurūpaṃ ārammaṇaṃ, udāhu taṃsamudāyoti-ādikā codanā paṭikkhittāti veditabbā. “Sotañca paṭicca saddeca”²ti-ādīsupi² eseva nayo. Evaṃ ubhayādhīnavuttikatāya cakkhuviññāṇassa nissayato, ārammaṇato ca vibhāvanaṃ kataṃ, evaṃ sotaviññāṇādīsupi yathārahaṃ vattaṃ.

Rūpamattārammaṇarasanti rūpāyatanamattasseva ārammaṇakaraṇasaṃ. Matta-saddena yathā ārammaṇantaramnivatteti, evaṃ rūpāyatanepi labbhamāne ekacce visese nivatteti. Na hi cakkhuviññāṇaṃ vaṇṇamattato aññaṃ kiñci viṣesaṃ tattha gaheṭuṃ sakkoti. Tenāha bhagavā “pañcahi viññāṇehi na kiñci dhammaṃ paṭivijānāti aññatra abhinipātamattā”²ti. Cakkhuviññāṇaṃ uppajjamānaṃ rūpārammaṇe eva uppajjanato tadabhimukhabhāvena gayhatīti vuttaṃ **“rūpābhimukhabhāvapaccupaṭṭhānaṃ”**ti. Attano anantaṃ uppajjamānaṃ arūpadhammānaṃ samanantaravigatā arūpadhammā pavatti-okāśadānena anantarasamanantaranaṭṭhavigatapaccayehi upakāraḱā nissayārammaṇadhammā viya āsannaḱāraṇanti dassento āha **“rūpārammaṇāya kiriyamanodhātuyā apagamapadaṭṭhānaṃ”**ti. **Sotaviññāṇādīsupi** vuttanayeneva attho veditabbo.

1. Abhi 8. 1 piṭṭhe Paṭṭhāne.

2. Ma 1. 158, 326; Ma 3. 328, 333, 334 piṭṭhedīsu.

Cakkhuviññāṇādigahitaṃ rūpādi-ārammaṇaṃ tadanantaramēva aparipatantaṃ katvā sampaṭicchantī gaṇhantī viya hotīti vuttaṃ **“rūpādisampaṭicchanaṃ”**ti. Tathābhāvena sampaṭicchanaabhāvena paccupatīṭhatīti **tathābhāvapaccupatṭhānā**.

Chasu ārammaṇesu kadāci pañcannaṃ, tato vā katipayānaṃ vijānanasabhāvāpi **chalārammaṇavijānanalakkaṇā** vuttā taṃsabhāvānativattanato. Chasveva vā itaresaṃ ārammaṇānaṃ antogadhattā. **Santīraṇādikiccā**ti santīraṇatadārammaṇakiccā vā, santīraṇatadārammaṇapaṭisandhibhavaṅgacutikiccā vāti adhippāyo. **“Hadayavattupadaṭṭhānā”**ti idaṃ imāsaṃ dvinnāṃ manoviññāṇadhātūnaṃ ekanteneva hadayavatthusannissayatāya vuttaṃ. Heṭṭhā vuttanayena pana taṃtaṃmanantarātisaviññāṇāpagamaṇapadaṭṭhānātipi vattum vaṭṭatiyeva. **Tassā bhedoti** tassā vipākamanoviññāṇadhātuyā **“duvidhā”**ti vuttāya duvidhatāsaṅkhāto bhedo. **Ekantamiṭṭhārammaṇeti** ekanteneva iṭṭhe ārammaṇe, ativiya iṭṭhārammaṇeti attho. **Pañcadvāre ceva javanāvasāne cāti** ettha pañcadvāre sampaṭicchanaṇaṃ antarālaṃ ṭhānaṃ, itaratra javanabhavaṅgānanti evaṃ **dviṭṭhānā hoti**. Itarāyapi santīraṇatadārammaṇakāle yathāvuttameva ṭhānaṃ, paṭisandhi-ādikāle pana cutibhavaṅgānaṃ antarālaṃ paṭisandhiyā, paṭisandhi-āvajjanānaṃ tadārammaṇāvajjanānaṃ javanāvajjanānaṃ voṭṭhabbanāvajjanānaṃ antarālaṃ bhavaṅgassa, tadārammaṇapaṭisandhīnaṃ javanapaṭisandhīnaṃ vā antarālaṃ cutiyā ṭhānanti veditabbaṃ.

Chasūti ettha pubbe vuttanayeneva vibhāgo veditabbo. Kāyassa nissayabhūtānaṃ nāti-iṭṭhaphoṭṭhabbabhūtānaṃ paṭighaṭṭanānighamsassa balavabhāvato **kāyaviññāṇaṃ sukhasampayuttaṃ**. Upādārūpanāmyeva ghaṭṭanā dubbalāti cakkhuviññāṇādiṇi upekkhāsahagatāni. Tenāha **“sesānupekkhāyuttaṃ”**ti. **Sesaṃ** chabbidhampi.

Alobhādosāmohā ceva alobhādosā ca alobhādayo, tehi alobhādīhi vipākahetūhi sampayuttaṃ **alobhādivipākahetusampayuttaṃ**. **Kāmāvacarakusalaṃ viya somanassādibhedatoti** yathā kāmāvacaraṃ kusalaṃ somanassupekkhāṇāṇasaṅkhārābhedaṇaṃ aṭṭhavidhaṃ, evamidampīti aṭṭhavidhatāya sadisaṃ dasseti. Kāmāvacarabhāvato hīnādito, yonīsu uppattito ca sadisameva, sampayuttadhammato pana ārammaṇato, pavatti-ākārato ca visadisāṃ.

Tathā hi kusalaṃ kammadvārasena pavattati, na idaṃ, vipākānaṃ aviññattijanakattā. Uppattidvārasena pana imassāpi attheva pavattibhedo pañcadvāramanodvāresu mahāvīpākānaṃ tadārammaṇavasena pavattisambhavato. Yathā pana kusalaṃ gativasena pañcavidhaṃ, viññāṇaṭṭhitivasena sattavidhaṃ, na evamidaṃ tadekadese eva uppajjanato. Tattha ārammaṇato, ekaccapavatti-ākārato ca visadisataṃ dassetuṃ **“yathā panā”**ti-ādi vuttaṃ. **Chasu ārammaṇesūti** parittādi-atītādi-ajjhattādippabhedesu chasu ārammaṇesu.

Āgamanādivasenāti āgamanapaccayavasena. Tattha ekaccānaṃ ācariyānaṃ matena mukhe calite ādāsatale mukhanimittaṃ calanaṃ viya asaṅkhārassa kusalassa vipāko asaṅkhāro, sasaṅkhārassa kusalassa vipāko sasaṅkhāroti evaṃ āgamanavasena. Ekaccānaṃ pana ācariyānaṃ matena balavantehi vibhūtehi paccayehi kammādīhi uppanno asaṅkhāro, dubbalehi sasaṅkhāroti evaṃ paccayavasena. **Sampayuttadhammānanti** pāliyaṃ sarūpato āgatasampayuttadhammānaṃ. Tesāṃ hi vasena kusalo vipākassa visesābhāvo. **Nirussāhanti** ettha ussāho nāma anupacchinnāviññāṇaṭṭhānaṃ vipākuppadanasamattatāsaṅkhāto byāpāro, so vipākesu natthīti taṃ nirussāhaṃ. Kusalesu pana abhiññāvasapavattesu atthevāti taṃ **sa-ussāhaṃ**.

Lobhādīnaṃ ekantasāvajjatāya ayonisomanasikārahetukānaṃ natthi vipākabhāvo, alobhādīnampi ekanta-anavajjasabhāvānaṃ kāraṇassa tabbidhuratāya nattheva akusalavipākabhāvoti āha **“akusalavipākānaṃ ahetukamevā”**ti. Yathā ati-iṭṭhe, iṭṭhamajjhatte ca ārammaṇe vedanābhedasabbhāvato kusalavipākamanoviññāṇadhātu duvidhā hoti somanassasahagatā, upekkhāsahagatāti, na evaṃ ati-anīṭṭhe, anīṭṭhamajjhatte ca ārammaṇe vedanābhedo atthīti akusalavipākamanoviññāṇadhātu ekamevāti **“sattavidhan”**ti vuttaṃ. Sati hi tattha vedanābhede ati-anīṭṭhe domanassena bhavitabbaṃ, na ca paṭighena vinā domanassaṃ uppajjati.

Kāyaviññāṇassa dukkhasahagatatā kusalavipāke vuttavipariyāyena veditabbā. **Upekkhā hīnā**ti ekantanīhīnassa akusalassa vipākabhāvato upekkhāpi samānā hīnā eva dukkhasabhāvattā. Tenāha **“dukkhaṃ**

viya nātītikhiṇā”ti. Yathā dukkhaṃ ativiya tikhiṇaṃ kaṭukaṃ, na evamayaṃ tathāpi dukkhasabhāveneva pavattiti. Na hi akusalassa vipāko adukkho hoti. Upekkhābhāvo cassa balavatā bādhiyamānassa paṭippaharituṃ asakkontassa dubbalassa purisassa tena kariyamānabādhāya upekkhanā viyāti daṭṭhabbo. **Itaresūti** kusalavipākesu.

Rūpāvacaranti rūpāvacaravipākaviññāṇaṃ. Vipākakathā hesāti. **Kusalam viyāti** rūpāvacarakusalam viya. Na hi rūpāvacaravipāko tadanñakusalasadiso. Apica sambandhisaddā ete, yadidaṃ “kusalam, vipāko”ti ca. Tasmā yathā “mātarāṃ payirupāsati”ti vutte attano mātaranti avuttampi siddhamevetāṃ, evaṃ idhāpīti attano kusalam viyāti attho. Kusalasadisatā cettha dhammato, ārammaṇato ca veditabbā. Tathā hi ye phassādayo kusale labbhanti, te vipākepi labbhanti. Yasmiṃ ca ārammaṇe kusalam pavattati, tattheva ayaṃ vipākopi pavattati. Yaṃ panettha pañcamajjhānacittāṃ abhiññāpattāṃ, tassa vipāko eva natthi. Kasmā natthi? Asambhavato, ānisaṃsabhūtattā ca. Tañhi vipākaṃ dentaṃ rūpāvacarameva dadeyya. Na hi aññabhūmikaṃ kammaṃ aññabhūmikaṃ vipākaṃ deti. Kammanimittārammaṇatā ca rūpāvacaravipākassa vuttāti na taṃ aññaṃ ārabha pavattati. Parittārammaṇādi-ārammaṇaṅca taṃ na hotīti ayamasambhavo. Jhānassa ānisaṃsabhūtaṅca dānādīnaṃ tasmīṃ attabhāve paccayalābho viyāti.

Pavattito pana vipākassa, kusalassa ca attheva bhedoti taṃ dassetuṃ **“kusalam panā”**ti-ādi vuttaṃ. Kusalam viya kaṣiṇugghāṭimākāsādi-ārammaṇabhedato catubbidham. Pavattibhedo vuttanayova javanavasena paṭisandhi-ādivasena ca pavattanato.

Catumaggayuttacittaphalattāti catūhi ariyamaggehi sampayuttakusalacittassa phalattā, catubbidhasāmaññaphalasampayuttabhāvatoti attho. Maggavīthiyaṃ dvikkhattuṃ, tikkhattuṃ vā phalasamāpattiyaṃ aparicchinna-parimāṇaṃ pavattamānampi dvīsu ṭhānesu pavattiyā **“dvidhā pavattati”**ti vuttaṃ. **Sabbampīti** tevīsatividham kāmāvacaravipākaṃ pañcavidham rūpāvacaravipākaṃ, catubbidham arūpāvacaravipākaṃ, catubbidhameva lokuttaravipākanti sabbampi vipākaviññāṇaṃ nātisaṅkhepavittāranayena chattiṃsavidham hoti.

Bhūmibhedato tividhaṃ lokuttarassa abhāvato. Lokuttarañhi kiriyacittaṃ natthi ekantena anantaravipākadāyibhāvato. Vuttañhi “samādhimānantarikaññamāhū”ti¹. Hotu tāva sekkhānaṃ uppañjamānaṃ anuttaraṃ kusalaṃ puggalantarabhāvūpanayanato saphalaṃ, arahato pana uppañjamānaṃ puggalantarabhāvūpanayanato nipphalaṃ, tassa kiriyabhāvo kasmā na icchitoti? Icchitabbo siyā. Yadi tassa punappunaṃ uppatti siyā, sakimyeva pana lokuttarakusalaṃ pavattati. Yadi hi punappunaṃ pavatteyya, maggacittaṃ arahatopi pavattatīti lokuttarakiriyacittaṃ siyā, na cetam atthi payojanābhāvato. Tasmā natthi lokuttarakiriyaviññānaṃ. **Kiriyaviññānanti** ca kiriyāmatthaṃ viññānaṃ, kusalākusalaṃ viya kiñci vipākaṃ anuppādetvā kiriyāmatthameva hutvā pavattanakaviññānanti attho. Kasmā panetaṃ vipākaṃ na uppādetīti? Vuccate—ettha hi yadetaṃ āvajjanadvayaṃ, taṃ anupacchinnabhavamūlepi santāne pavattaṃ anāsevanatāya dubbalabhāvato abhijāsamatthiyaṃ viya pupphaṃ aphalameva hoti. Yaṃ pana ucchinnabhavamūlāyaṃ santatiyaṃ pavattaṃ atthārasavidhaṃ viññānaṃ, taṃ samucchinnamūlāyalatāya pupphaṃ viya phaladāyi na hotīti veditabbaṃ. Aññassa asambhavato kiriyahetunā nāma alobhādīnāva bhavitabbanti āha “**alobhādikiriyahetuvirahitaṃ**”ti.

Cakkhuvīññānādīnaṃ purecarā hutvā rūpādi-ārammaṇānaṃ vijānanalakkhaṇā **cakkhuvīññānādipurecararūpādivijānanalakkhaṇā**. Ayam pana manovīññānato uppannāpi viṣiṭṭhamananakiccābhāvena manomattā dhātūti **manodhātu**. Tathā hesā manovīññānassa paccayo na hoti. Ayamettha saṅkhepo, vitthāro pana **dhātuniddese**² āgamissati. **Āvajjanarasāti** ābhogarasā, cittasantānassa vā purimākārato aññathā-oṇojanarasā. **Bhavaṅgavicchadapaḍḍhānāti** bhavaṅgasantānavicchadapaḍḍhānā. Apubbārammaṇā sakideva pavattamānā sabbathā visayarasaṃ anubhavitum na sakkotīti iṭṭhādīsu sabbathā **upekkhāyuttāva hoti**.

Sādhāraṇāti sekkhāsekkhaputhujjanānaṃ sādhāraṇā. **Asādhāraṇāti** asekkhānaṃyeva āveṇikā. **Voṭṭhabbanāvajjanarasāti** pañcadvāresantīraṇena gahitārammaṇaṃ vavatthapentī viya pavattanato voṭṭhabbanarasā,

1. Khu 1. 5, 312 piṭṭhesu.

2. Visuddhi 2. 115 piṭṭhe.

manodvāre pana vuttanayena āvajjanarasā. Tathābhāvena pañcadvāramanodvāresu yathākkamaṃ voṭṭhabbanāvajjanabhāvena paccupatiṭṭhatīti **tathābhāvapaccupaṭṭhānā**. Voṭṭhabbanakāle santīraṇakiccānaṃ tissannaṃ ahetukavipākamanoviññādhātūnaṃ āvajjanakāle yassa kassaci bhavaṅgassāti imesaṃ aññatarāpagamo etissā āsannakāraṇanti āha “**ahetuka -pa- padaṭṭhānā**”ti.

Arahatanti arahataṃyeva asādharaṇabhāvato. **Anulāresūti** aṭṭhikasāṅkhalikapetarūpādīsu, aññesu vā appaṇītesu vatthūsu. **Hasituppādanarasāti** hasitasseva uppādanarasā. Tathā hi taṃ cittaṃ “hasituppādanan”teva vuccati, na aññesaṃ hasituppādakacittānaṃ abhāvato. Aññānīpi hi dvādasa somanassasahagatāni parittakusalākusalakiriyacittāni yathārahaṃ puthujjanādīnaṃ hasituppādakāni vijjanti, idaṃ pana cittaṃ vicāraṇapaññāvirahitaṃ parittesu appaṇītesu ārammaṇesu arahantānaṃ somanassamattaṃ uppādentāṃ uppajjati. Bhagavatopi uppajjati¹ aṭṭhakathāyaṃ vuttaṃ, taṃ atītaṃsādisu appaṭihataññaṃ vatvā “imehi tīhi dhammehi samannāgatassa buddhassa bhagavato sabbaṃ kāyakammaṃ ñāṇapubbaṅgamaṃ ñāṇānuparivattī”ti² vacanato vicāretabbanti eke. Tattha hasituppādacittena pavattiyamānampi bhagavato sitakaraṇaṃ pubbenivāsānāgataṃsasabbaññūtaññāṇānaṃ anuvattakattā ñāṇānuparivattiyevāti evaṃ pana ñāṇānuparivattibhāve sati na koci pāli-aṭṭhakathānaṃ virodho. Evaṃ katvā aṭṭhakathāyaṃ “tesaṃ ñāṇānaṃ ciṇṇapariyante idaṃ cittaṃ uppajjati”ti vuttaṃ. Avassaṃ etāṃ evaṃ icchitabbaṃ, aññathā aññassāpi viññattisamuṭṭhāpakassa ahetukacittassa bhagavato uppatti na yujjeyya. Na hi viññattisamuṭṭhāpakassa taṃsamuṭṭhitāya viññattiyā kāyakammādibhāvaṃ āpajjanabhāvo vibandhatīti. **Ekantato hadayavattupadaṭṭhānā** pañcavokārabhave eva uppajjanato.

Ayamettha visesoti ayaṃ sekkhaputhujjanānaṃ uppattiyā vipākuppādanasamatthatā, arahataṃ uppattiyā tadabhāvoti ubhayesaṃ santāne uppattisamupalakkhito ettha kusalakiriyaviññāṇesu viseso. Evaṃ katvā paccayavekallena avipākassāpi kusalākusalassa

1. Abhi-Ṭṭha 1. 333, 449 piṭṭhesu. 2. Khu 7. 139; Khu 8. 175; Khu 9. 376 piṭṭhesu.

kiriyabhāvappasaṅgo nivattito hoti. Parato **kusalato visesoti** etthāpi eseva nayo.

455. **Sabbānīpi** kusalākusalabyākatāni **ekūnanuvuti viññāṇāni honti** nātisaṅkhepa vitthāranayenāti adhippāyo. Paṭisandhiviññāṇādīnaṃ kiccaṃ nāma bhavantarapaṭisandhādīnā ākārena pavatti eva. Tabbinimuttañca cittassa aññaṃ kiccaṃ natthīti āha “**cuddasahi ākārehi pavattanti**”ti.

Ānubhāvenāti sāmattihiyena. Katūpacitaṃ hi kammaṃ avasesapaccayasamavāye vipākaṃ dentaṃ, attano ānubhāvaṃ vissajjantaṃ viya hoti. **Devamanussesūti** chasu kāmāvacaradevesu ceva manussesu ca. **Kammakammanimittagatinimittānanti** ettha **kammaṃ** nāma katūpacitaṃ kāmāvacarakusalakammaṃ, tañca kho vipākadānāya laddhokāsaṃ. Tenāha “paccupaṭṭhitaṃ”ti. **Kammanimittaṃ** kammāyūhanakkhaṇe cetanāya paccayabhūtaṃ deyyadhammādi. **Gatinimittaṃ** yaṃ gatiṃ upapajjati, tappariyāpannaṃ rūpāyatanaṃ. **Paṇḍakādibhāvanti** paṇḍakamūgamammaṇādibhāvaṃ. Dubbalassa dvihetukakusalassa vipākabhūtaṃ upekkhāsahagatāhetumanoviññāṇadhātu **dubbala -pa-manoviññāṇadhātu**. **Nesanti** bhāvitarūpārūpāvacarakusalānaṃ sattānaṃ. **Kammanimittamevāti** pathavīkasiṇādikāṃ attano kammārammaṇameva.

Evam tāvetthāti ettha viññāṇakkhandhaniddese evaṃ saṅkhepato sarūpadassanamatteneva ekūnavīsatiyā vipākaviññāṇānaṃ paṭisandhivasena pavatti vedittabbā. Bhavāmbanādivibhāgena pana yadettha vattabbaṃ, taṃ paṭiccasamuppādakathāyaṃ¹ āgamissatīti.

Taṃ tanti ekūnavīsatiyā paṭisandhiviññāṇesu yaṃ yaṃ uppajjitvā niruddhaṃ, taṃ taṃ anantaraṃ uppattiyā **anubandhamānaṃ**. **Tassa tashevāti** yassa yassa kammasa vipākabhūtaṃ paṭisandhiviññāṇaṃ, tassa tasseva. **Tasmiññevāti** kammādi ke eva. Kammañce paṭisandhiviññāṇassa ārammaṇaṃ, tasmiṃ kamme, atha kammanimittaṃ, gatinimittañca, tasmiṃ kammanimitte gatinimitteti attho. **Tādisamevāti** yādisaṃ paṭisandhiviññāṇaṃ hetuto, sesasampayuttadhammato ca tādisameva. **Santānavinivattaketi** bhavaṅgasantānassa vinivattanake. **Aññaṃ** **āvajjanasaṅkhāte cittuppāde**. Kiriyamayacitteneva

supinadassanaṃ hotīti āha “supinaṃ apassato”ti. **Aparimāṇasaṅkhyampi pavattatiyeva**, tathā hidaṃ upapattibhavassa aṅgabhāvena pavattanato “bhavaṅganti vuccati. **Tesaññavāti** paṭisandhibhūtānaṃyeva.

Indriyānīti cakkhādīni indriyāni. **Ārammaṇagahaṇakkhamānī**ti rūpādi-ārammaṇaṃ gahetuṃ samatthāni. Mātukucchigatakāle viya hi bahinikkhantakālepi na tāva indriyāni sakiccakāni¹ honti, anukkamena pana visadabhāvaṃ pattakāle eva sakiccakāni¹ honti. Tenevāha “idha paripakkattā āyatanānaṃ”ti. **Āpāthagateti** yogyadesāvaṭṭhite. Tameva yogyadesāvaṭṭhitaṃ **rūpaṃ paṭicca** ghaṭṭanā paccayaṃ laddhā. **Ghaṭṭanāti** paṭighāto, yena byāpārādivisesapaccayantarasaḥite cakkhussa visaye vikāruppatti visadisuppatti visayassa iṭṭhāniṭṭhabhāvena anuggaho, upaghāto cāti attho. **Tatoti** ghaṭṭanānantaraṃ. **Ghaṭṭanānubhāvenāti** ghaṭṭanābalena. **Bhavaṅgacalananti** bhavaṅgacittassa pakampanaṃ, tathā dvikkhuttuṃ pavattiyā visadisassa kāraṇabhāvūpagamananti attho. Tañhi cittasantānassa purimāvatthāya bhinnāvatthāhetutāya calanaṃ viyāti “calanaṃ”ti vuttaṃ. Visayavisayībhāvasiddhāya dhammatāya ārammaṇassa abhimukhībhāvena pasādassa tāva ghaṭṭanā hotu, aññasannissitassa pana bhavaṅgassa calanaṃ kathaṃ hotīti? Taṃsambandhabhāvato. Bheritale ṭhapitāsu sakkharāsu ekissā sakkharāya ghaṭitāya tadaññasakkharāyaṃ ṭhitamakkhikā calanaṃ cettha udāharaṇanti. **Tadeva rūpanti** tadeva bhavaṅgacalanassa paccayabhūtaṃ āpāthagataṃ rūpāyatanāṃ. **Bhavaṅgaṃ vicchindamānā viyāti** bhavaṅgasantānaṃ vicchindantī viya. Tadārammaṇupattiyā parato bhavaṅgassa uppajjanato visayaggahaṇaṃ pañcadvārāvajjanaṃ vatvā tadanantaraṃ dassanādīsu vattabbesu tāni avatvā manodvārāvajjassa gahaṇaṃ uddese dvinnaṃ āvajjanānaṃ āvajjanasāmaññena gahitattā.

Āvajjanānantaranti pañcadvārāvajjanānantaraṃ. Ye hadayavatthu viya sampaṭicchanādivīthīcittānīpi nānujānanti, tesaṃ “sampaṭicchanāya cakkhuviññādhātuyā”ti-ādinā tattha tattha pāli āgatā. Na hi sakkā pāliṃ paṭisedhetuṃ.

1. Sakiccakārī (Syā, Ka)

“**Sace mahantaṃ hotī**”ti idaṃ javanapariyosānāya cittappavattiyā vuccamānattā vuttaṃ. Cuddasacittakkhaṇāyukañhi ārammaṇamidha “mahantaṃ”ti adhippetam, tañca uppajjitvā dviticittakkhaṇātitaṃ hutvā āpāthagamanavasena veditabbaṃ.

Yathāvavatthāpiteti voṭṭhabbanena vuttākārena katavavatthāpane. Āvajjanāya, voṭṭhabbanassa ca vuttattā “avasesakāmāvacarakiriyānaṃ”ti avasesaggahaṇaṃ kataṃ. **Cha satta vāti vā**-saddena “pañca vā”ti idampi vuttamevāti daṭṭhabbaṃ. Suttamucchitādikāle hi pañcapi javanāni javantīti.

Tāniyevāti “aṭṭhannaṃ vā”ti-ādinā¹ vuttāni ekūnatimsa kāmāvacarajavanāniyeva. Ito aññaṃ manodvārāvajjanānantaraṃ uppajjanakacittaṃ nāma natthīti dassanattamaṃ evakāraggahaṇaṃ. “**Gotrabhuto**”ti idaṃ gotrabhuṭṭhāniyānaṃ parikammavodānānampi gahaṇaṃ, na gotrabhuno eva. **Phalacittānīti**, samāpattivāsena pavattanakaphalacittāni. **Yaṃ yaṃ laddhapaccayanti** yaṃ yaṃ javanaṃ rūpāvacarajavanādivasena gotrabhu-anantaraṃ uppattiyā laddhapaccayaṃ.

Atimahantanti soḷasacittakkhaṇāyukaṃ. Tattha hi tadārammaṇacittaṃ uppajjati, na aññattha. **Vibhūnti** supākaṭaṃ, tañca kāmāvacarameva. Tattha hi tadārammaṇassa uppatti. **Kāmāvacarajavanāvasāneti** kāmāvacarajavanasseva avasāne. Na hi taṃ kāmataṇhāhetukakammanibbattaṃ mahaggatānuttarajavanaṃ anubandhati ajanakattā, janakāsadisattā ca. Yathā gehato bahi gantukāmo taruṇadārako janakaṃ, janakasadisam vā anubandhati, na aññaṃ, evamidampi. Tatthāpi na sabbasmā javanā sabbam javanena tadārammaṇassa niyametabbato, ārammaṇena ca vedanāya parivattetabbato. Tatthāyaṃ niyamo—parittakusalalobhamohamūlasomanassasahagatakiriyajavanānaṃ aññatarānantaraṃ atimahati visaye pañcannaṃ somanassasahagatānaṃ aññataraṃ tadārammaṇaṃ uppajjati, tathā parittakusalākusala-upekkhāsahagatakiriyajavanānaṃ aññatarānantaraṃ upekkhāsahagatānaṃ channaṃ tadārammaṇānaṃ aññataraṃ pavattati. **Itthārammaṇādīnanti** ittha-itthamajjhatta-aniṭṭhārammaṇānaṃ vasenāti sambandho. Tayidaṃ ārammaṇena vedanāparivattidassanattamaṃ vuttaṃ. “**Purimakammavasena**”ti idaṃ tadārammaṇavisesadassanattamaṃ.

Na hi paṭisandhijanakameva kammaṃ tadārammaṇaṃ janeti, atha kho aññakammampi. Taṃ pana paṭisandhidāyinaṃ kammena nibbattetabbatadārammaṇato visadisampi nibbattetīti. **“Javanacittavasenā”**ti idaṃ tadārammaṇaniyamadassanattamaṃ. **“Javanena tadārammaṇaṃ niyametabban”**ti hi vuttaṃ. **Ādi**-saddena paṭisandhicittaṃ saṅgaṇhāti. Tañhi attano ukkaṭṭhatarassa tadārammaṇassa paccayo na hoti. **Yo yo paccayo laddho hotīti** yathāvuttesu iṭṭhārammaṇādīsu yo yo tadārammaṇassa uppattiyā paccayo samaveto hoti. **Kiñci antaranti** kiñci khaṇantaraṃ. **Udakamivāti** paṭisotaṃ gacchantaraṃ udakamiva.

Dvikkhattuṃ sakiṃ vāti vacanasiliṭṭhavasena¹ vuttaṃ “aṭṭha vā dasa vā”ti-ādīsu² viya. Dvikkhattuṃyeva pana vaṇṇenti. Vipākacittattā, āvajjanassa ca vidūrattā, mūlabhavaṅgādibhavaṅgasāmaññasabbhāvato ca bhavaṅgassa ārammaṇe pavattanārahaṃ samānaṃ tassa javanassa ārammaṇaṃ ārammaṇaṃ etassāti tadārammaṇanti vuccati ekassa ārammaṇasaddassa lopaṃ katvā “kāmvācaram, oṭṭhamukhan”ti ca yathā. Ettha ca keci “paṭṭhāne ‘kusalākusale niruddhe vipāko tadārammaṇatā uppajjati”ti³ vipākadhammadhammānaṃ eva anantaraṃ tadārammaṇaṃ vuttan”ti kiriyājavanāntaraṃ na icchanti. Vipphāravantaṃ hi javanaṃ nāvaṃ viya nadīsoto bhavaṅgaṃ anubandhati, na pana chaḷaṅgupekkhāvato santavuttikiriya javanaṃ paṇṇapuṭaṃ viya nadīsototi. Tayidaṃ labbhamānassāpi kenaci adhippāyena katthaci avacanaṃ dissati, yathā taṃ dhammasaṅgahe akusalaniddese labbhamānopi adhipati na vutto. Yañca paṇṇapuṭaṃ nidassitaṃ, tampi nidassitabbena na samānaṃ. Nāvāpaṇṇapuṭānañhi nadīsotassa āvaṭṭanaṃ, gati ca visadisīti nāvāya nadīsotassa anubandhanaṃ, paṇṇapuṭassa ananubandhanañca yujjati, idha pana kiriyajavanetarajavanānaṃ bhavaṅgasotassa āvaṭṭanaṃ, gati ca sadisīti etassa ananubandhanaṃ, itarassa anubandhanañca na yujjati. Tasmā vicāretabbaṃ.

Bhavaṅgamevāti avadhāraṇaṃ bhavapariyosānassa idha na adhippetattā. Aññathā tadārammaṇāvasāne cutipi na hotiyeva. **Dassanādīnīti** dassanasavanaghāyanasāyanaphusanāni. **Iti**-saddo ādi-attho, tena sampaṭicchanādīnaṃ saṅgaho daṭṭhabbo. Paṭisandhito bhavaṅgameva, bhavaṅgato

1. Vacanasilesena (Ka)

2. Am 3. 21; Vi 1. 4 piṭṭhesu.

3. Abhi 8. 133 piṭṭhe.

āvajjanamevāti evaṃ pavattacittaniyamavaseneva. **Tampī**ti cuticittampi. Paṭisandhibhavaṅgacittāni viya **ekūnavīsatividhameva hoti** atthato bhedaḥbhāvato.

Bhavagatiṭṭhitinivāsesūti tīsu bhavesu, pañcasu gatīsu, sattasu viññāṇaṭṭhitīsu, navasu sattāvāsesu ca. Yo panettha acittako, so idha na gahetabbo viññāṇakathābhāvato. “Etthā”ti idaṃ “saṃsaramānānaṃ sattānaṃ”ti iminā sambandhitabbaṃ. Ettha etesu vuttanayena saṃsaramānesu sattesu yo pana arahattaṃ pāpuṇāti sammāpaṭipattimanvāyāti¹ adhippāyo. **Tassa** arahato **niruddhameva hoti** cittaṃ appaṭisandhikabhāvato.

Iti viññāṇakkhandhe vitthārakathābhāvavaṇṇanā.

Vedanākkhandhakathāvaṇṇanā

456. Vedena anubhavanākārena ayitaṃ pavattaṃ vedayitaṃ, vedayitanti lakkhitabbadhammajātaṃ **vedayitalakkhaṇaṃ**. Taṃ pana atthato vedanā evāti āha “**vedayitalakkhaṇaṃ nāma vedanāvā**”ti. Atha vā vedayitaṃ lakkhaṇaṃ etissāti kappanāsiddhaṃ bhedaṃ nissāya aññapadatthasamāsavasenāpi vedanāva vuccatīti āha “**vedayitalakkhaṇaṃ nāma vedanāvā**”ti. **Vedayati vedayatī**ti byāpanicchāvasena vacanaṃ vedanāya savisaṃvāsaṃ abhiñhappavattidassanattamaṃ. Sabhāvadhammato añño kattā natthīti dassanattamaṃ kattuniddeso. **Itī**ti aniyamato hetu-attho. **Khoti** vacanālaṅkāramattaṃ. **Tasmā**ti tassa niyamaṇaṃ. Idaṃ vuttaṃ hoti—yasmā yathāpaccayaṃ ārammaṇarasam anubhavati, tasmā vedanāti vuccatīti.

“**Kusalaviññāṇena sampayuttā**”ti idaṃ kusalāya vedanāya upalakkhaṇaṃ daṭṭhabbaṃ. Yā kāci kusalā vedanā, sabbā sā kusalena viññāṇena sampayuttatī, na pana tassā kusalabhāvasaṃsiddhidassanattamaṃ. Na hi kusalena viññāṇena sampayogato kusalāya vedanāya kusalabhāvo,

1. Sammāpaṭipattim sandhāyati (Sī, Syā, Ka)

atha kho yonisomanasikārādikato. Tenāha “**jātivasenā**”ti. **Akusalādīsipi** eseva nayo. Yathā pana jātivasena kusalādiviññāṇasampayuttatāya tividhā, evaṃ yāva ekūnanavutivīññāṇasampayuttāti ekūnanavutividhā veditabbā. **Sabhāvabhedatoti** sampayuttabhūmi-ārammaṇādivasena labbhamānaṃ bhedaṃ aggahetvā kevalaṃ sabhāvakatabhedato evāti attho.

“Pañcavidhā”ti vatvā taṃ pañcavidhataṃ dassetuṃ “**sukhan**”ti-ādi vuttaṃ. Tattha sukhayaṭṭi **sukhaṃ**, kāyaṃ, sampayuttadhamme ca laddhassāde karotīti attho. Suṭṭhu vā khādati, khaṇati vā kāyikaṃ ābādhanti **sukhaṃ**. Sukaraṃ okāsadānaṃ etassāti **sukhanti** apare. Dukkhatayaṭṭi **dukkhaṃ**, kāyaṃ, sampayuttadhamme ca vibādhatīti attho. Duṭṭhu vā khādati, khaṇati vā kāyikaṃ assādanti **dukkhaṃ**. Dukkaraṃ okāsadānaṃ etassāti **dukkhanti** apare. **Somanassupekkhānaṃ** saddattho heṭṭhā vuttoyeva. Domanassassa somanasse vuttanayānusārena veditabbaṃ. Kim pana kāraṇaṃ mānasetarasātāsātavasena sukhaṃ, dukkhaṃca vibhajitvā vuttaṃ “**sukhaṃ somanassaṃ dukkhaṃ domanassan**”ti. Upekkhā pana mānasī, itarā ca ekadhāva vuttāti? Bhedābhāvato. Yathā hi anuggahūpaghātakatāya sukhadukkhāni aññathā kāyassa anuggahamupaghātāṇca karonti, aññathā manaso, na evamupekkhā. Tasmā bhedābhāvato ekadhāva upekkhā vuttāti.

Tattha yena sabhāvabhedena vedanā pañcavidhā, sā pavattiṭṭhāne dassite supākaṭā hotīti pavattiṭṭhānaṃ tāva dassetuṃ “**tatthā**”ti-ādi āraddhaṃ. **Akusalavipākenāti** etthāpi “kāyaviññāṇena sampayuttan”ti ānetvā sambandhitabbaṃ. Yathā adhikaraṇīmatthake kappāsapicupiṇḍaṃ ṭhapetvā ayokūṭena paharantassa picupiṇḍaṃ atikkamitvā kūṭaṃ adhikaraṇīṃ gaṇhāti, nighaṃso balavā hoti, evaṃ paṭighaṭṭanānighaṃsassa balavabhāvato iṭṭhe, iṭṭhamajjhatte ca ārammaṇe kāyaviññāṇaṃ suhasahagataṃ hoti. Anīṭṭhe, anīṭṭhamajjhatte ca dukkhasahagatanti āha “**kusala -pa- dukkhan**”ti. Kāmāvacaravipākaviññāṇāni pañca kammārammaṇavasena somanassasahagatāni honti, rūpāvacaravipākāni cattāri kammavasena, sesāni terasa kāmāvacarāni, aṭṭha rūpāvacarāni, dvattiṃsa lokuttarāni,

yathārahaṃ cetobhisaṅkhārārammaṇapāḍakādivasena somanassasahagatāni hontīti āha “**somanassam dvāsaṭṭhiyā viññāṇehi sampayuttan**”ti.

Domanassam dvīhi akusalaviññāṇehi sampayuttam cetobhisaṅkhārārammaṇādivasena.

Avasesapañcapaññāsāyāti yathāvuttāni chasaṭṭhi viññāṇāni ṭhapetvā avasesāya pañcapaññāsāya. Tattha kusalākusalavipākāni iṭṭhāniṭṭhesu nibbikappakāni sukhadukkhāsampayuttāni bhavitum yuttānipi dvinnam picupiṇḍānam viya dvinnam dvinnam upādārūpānam ghaṭṭanānighamsassa mandabhāvato cakkhādisannissitāni aṭṭhapi viññāṇā ni sabbattha upekkhāsampayuttāneva honti, tathā balavapaccayatāya sukhadukkhānam tesaṇca tadabhāvato. Apubbārammaṇanissayappavattīni āvajjanasampaṭicchana viññāṇāni, asadisānantarappaccayaṃ kiriyaārambhassa ādibhūtaṃ voṭṭhabbanam, kāyadukkhapadhānatāya akusalaphalassa tadupanissaya bhūtaṃ akusalavipākapaṭisandhi-ādi, iṭṭhamajjhattārammaṇappavattīni kāmāvacarakusalavipākaviññāṇāni ca upekkhāsahagatāniyeva honti. Kammavasena vā vipākānubhavanassa iṭṭhāniṭṭhārammaṇesu adukkhāmasukhabhāvo yutto. Sati ca vipākabhūtāya upekkhāya sukhadukkhāmajjhattabhāve kammārammaṇavasena kusalavipākāya iṭṭhabhāvo, akusalavipākāya aniṭṭhabhāvo ca veditabbo. Avasiṭṭhāni pana sattatimsa viññāṇāni cetobhisaṅkhārārammaṇapāḍakādivasena upekkhāsampayuttāni hontīti evaṃ pañcapaññāsāya viññāṇehi upekkhāya sampayuttatā veditabbā.

Salakkhaṇam nāma dhammānam anaññasādhāraṇo sabhāvo, anubhavanaṇca sabbavedanānam sādharmaṇalakkhaṇanti taṃ paṭinīyatena ārammaṇena niyametvā dassento āha “**iṭṭhaphoṭṭhabbānubhavanalakkhaṇam sukhan**”ti tassa byabhicārābhāvato. Bhusam brūhanam vaḍḍhanam **upabrūhanam**. Tayidaṃ kāmāṇca cetasikasukhepi labbhati, taṃ pana savikappakaṃ cetobhisaṅkhāravasenāpi hoti. Idantu nibbikappakaṃ sabhāvasiddhattā tato sātisayanti āha “**sampayuttānam upabrūhanarasan**”ti. Assādiyatīti assādo, sukhāvedanā. Tenāha bhagavā “yaṃ bhikkhave pañcupādānakkhandhe paṭicca uppajjati sukham somanassam, yaṃ vuccati bhikkhave pañcupādānakkhandhesu

assādo”¹. Kāyanissittatā kāye bhavo kāyiko, so eva assādo tathā paccupatiṭṭhatīti **kāyika-assādapaccupaṭṭhānam. Kāyindriyapadaṭṭhānam** anaññavatthukattā.

Dukkhassa lakkhaṇādīni vuttanayānusārena veditabbāni.

Sabhāvato, parikappato vā iṭṭhassa ārammaṇassa anubhavanalakkhaṇam **iṭṭhārammaṇānubhavanalakkhaṇam**. Tenāha “**yathā tathā vā iṭṭhākārasambhogarasan**”²ti, yathābhūtena vā ayathābhūtena vā iṭṭhākārena ārammaṇassa **sambhuñjanarasaṃ**, paccanubhavanakiccanti attho. “**Passaddhipadaṭṭhānam**”²ti idaṃ passaddhakāyo sukhaṃ vedetī”²ti² suttapadam nissāya vuttam, tam pana nirāmisasomanassavasena veditabban.

Somanasse vuttavipariyāyena domanassassa lakkhaṇādīni veditabbāni. Domanassassa kāmādhātuyam uppajjanato ekantena hadayavatthupadaṭṭhānatā tato viseso.

Majjhattassa, ārammaṇassa majjhattam vā vedayitam anubhavanam lakkhaṇam etissāti **majjhattavedayitalakkhaṇā**. Majjhattānubhavanato eva sampayuttānam **nāti-upabrūhanamilāpanarasā**. “**Santabhāvapaccupaṭṭhānā**”²ti idaṃ anavajjāya nirāmisāya upekkhāya vasena veditabban, na sabbāya.

Iti vedanākkhandhe vitthārakathāmukhavaṇṇanā.

Saññākkhandhakathāvaṇṇanā

457. **Sañjānanalakkhaṇam nāma saññāvāti**-ādīsu yaṃ vattabban, taṃ vedanākkhandhaniddese vuttanayeneva veditabban.

Kāmaṃ vedanāyapi vippayuttam viññāṇam natthi, tassā pana sabhāvato bhinnattā kāyaci vedanāya sampayuttamhi kāyaci vippayuttam hoti. Saññāya pana īdisaṃ natthīti āha “**na hi taṃ viññāṇam -pa- saññāyā**”²ti.

Sabbāvāti catubhūmikāpi. Atha vā yathā vedanā bhinnasabhāvattā bhedanalakkhaṇādito vuttā, na evamayam, aya pana sabbāva,

1. Saṃ 2. 23, 24 piṭṭhesu.

2. Saṃ 3. 135; Aṃ 3. 535 piṭṭhādīsu.

sañjānanalakkhaṇā. Nīlādibhedassa ārammaṇassa sañjānanam saññam katvā jānanam lakkhaṇam etissāti **sañjānanalakkhaṇā**. Tathā hi sā abhiññāṇena sañjānanato paccābhiññāṇarasāti vuccati. Nimittena hi puna sañjānanakiccā **paccābhiññāṇarasā**. Tassā vaḍḍhakissa dārumhi abhiññāṇam katvā tena abhiññāṇena paccābhijānanakāle pavatti veditabbā. Tenāha “**tadevetan**”ti-ādi. Puna sañjānanassa paccayo punasañjānanapaccayo, tadeva nimittam puna -pa- nimittam, tassa karaṇam, puna -pa- karaṇam, punasañjānanapaccayabhūtam vā nimittakaraṇam puna -pa- karaṇam, tadassā kiccanti **punasañjānanapaccayanimittakaraṇarasā**. Punasañjānananimittakaraṇam nimittakārikāya, nimittena sañjānanantiyā ca sabbāya saññāya samānam yojetabham. **Abhinivesakaraṇam** “idameva sacca”ti¹ saññābhinivesamatteneva daṭṭhabham. **Yathā-upaṭṭhitavisayapadaṭṭhānā** avikappasabhāvattā. Ñāṇasampayuttā pana saññā ñāṇameva anuvattati, tasmā abhinivesakārikā, viparītaggāhikā ca na hoti. Eteneva samādhisampayuttatāya aciraṭṭhānatā ca na hotīti veditabbā. Evaṃ rāgaḍiṭṭhimānādisampayuttāya saññāya rāgaḍi-anuvattikabhāvoti.

Iti saññākkhandhe vitthārakathāmukhavaṇṇanā.

Saṅkhārakkhandhakathāvaṇṇanā

458. **Rāsikaraṇalakkhaṇanti** sampiṇḍanalakkhaṇam, tato saṅkhārā āyūhanarasā vuccanti. Cetanāpadhānatāya hi saṅkhārakkhandhadhammā evam vuttā. Tenevāha “**kiṃ pana tanti saṅkhārāyeva**”ti-ādi. Tattha **saṅkhatamabhisankharontīti** yathā attano phalam saṅkhatam sammadeva nipphannam hoti, evam abhisankharontīti attho. **Vipphārapaccupaṭṭhānāti** ettha **vipphāro** nāma vipphāravantatā, tasmā sabyāpārapaccupaṭṭhānāti attho.

Tasmim tasmim citte uppanne niyamena uppajjanato **niyatā**. **Sarūpena āgatāti** evam piṭṭhivattake akatvā pāḷiyā sarūpeneva āgatā. Kadācideva uppajjanato na niyatāti **aniyatā**. Yadi pi aniyatā

1. Ma 2. 150, 166, 381; Ma 3. 22, 23 piṭṭhādīsu.

ekajjhaṃ na uppajjanti, tasmim̐ pana citte uppajjanadhammatāya
 “chattimsā”ti vuttaṃ. Tenāha “uppajjamānāpi ca na ekato uppajjanti”ti.

459. **Phusatī**ti kattuniddeso. Yaṃ tattha kāraṇaṃ, taṃ heṭṭhā vuttameva. Phusanti etenāti vā **phasso**. Sampayuttadhammā hi ārammaṇe pavattamānā taṃ phusanalakkhaṇena phassena phusantā viya honti. Ārammaṇaphusanamattaṃ vā **phassoti** sādhanattayampi yujjateva. Sabhāvadhammesu kattukaraṇasādhanavacanāṃ tadākārasamāropanato pariyāyakathā bhāvasādhanavacanameva nippariyāyakathāti vuttaṃ “**phusanalakkhaṇo**”ti. **Ayañhī**ti-ādi yathāvuttalakkhaṇādisamatthanāṃ. Yadi ayaṃ dhammo cetasiko, svāyaṃ arūpadhammo samāno kathaṃ phusanalakkhaṇo, saṃghaṭṭanarasādiko ca hotīti antolīnaṃ codanaṃ hadaye ṭhapetvā tassa sodhanatthaṃ “**arūpadhammopi samāno**”ti-ādi vuttaṃ. Tattha “**phusanākāre**neva pavattati”ti iminā arūpassāpi tassa dhammassa ayaṃ sabhāvoti dasseti. Sā ca tassa phusanākārappavatti ambila-ambapakkadim̐ khādantaṃ passantassa parassa kheḷuppatti, paraṃ vibādhiyamānaṃ disvā dayālukassa sarīrakampanaṃ, rukkhasākhagge duṭṭhitaṃ purisaṃ disvā bhūmiyaṃ ṭhitassa bhūrukapurisassa jaṅghacalanāṃ, pisācādhāyitabbāṃ disvā ūrukhambhoti evamādisu paribhayaṃ hoti.

Ekadesenāti kaṭṭhadvayādi viya attano ekapassena¹. **Anallīyamānopī**ti asaṃsīliyamānopī. Rūpasaddehi saha phassassa sāmāññaṃ anallīyamānasamghaṭṭanameva, na visayabhāvo. Yathā rūpasaddā cakkhusotāni anallīyamānā eva “phusitaṃ”ti-ādinā² vuttā, evaṃ phassassāpi ārammaṇaphusanasamghaṭṭanānīti. **Samghaṭṭanañca** phassassa cittārammaṇānaṃ sannipatanabhāvo eva. Tenāha “**cittamārammaṇaṇca samghaṭṭeti**”ti. Kiccaṭṭhena rasena samghaṭṭanarasatā vuttā, vatthārammaṇasannipātena vā sampajjati samghaṭṭanasampattiko phasso samghaṭṭanaraso vutto. Yathā “dve paṇī vajjeyyū”ti-ādisu³ paṇissa paṇimhi samghaṭṭanaṃ tabbisesabhūto rūpadhammā, evaṃ cittassa ārammaṇe samghaṭṭanaṃ tabbisesabhūto eko cetasikadhammo daṭṭhabbo. “Tiṇṇaṃ saṅgati phasso”ti³ vacanato

1. Ekapadesena (Ka) 2. Paṭihaññi vāti-ādinā (?) 3. Khu 11. 61 piṭṭhe Milindapañhe.

4. Ma 1. 158, 326; Ma 3. 328, 332, 333; Saṃ 1. 301; Saṃ 2. 261 piṭṭhādisu.

cakkhurūpaviññānādīnaṃ saṅgativasena gahetabbatā āha
“tikasannipātasāṅkhātassā”ti-ādi. Tassa phassassa kāraṇabhūto tadanurūpo¹
 samannāhāro **tajjāsamannāhāro**. Indriyassa tadabhimukhabhāvo, āvajjanāya
 ca ārammaṇakaraṇaṃ visayassa **parikkhatatā** abhisāṅkhatatā, viññāṇassa
 visayabhāvakaraṇanti attho. Yathā niccammā gāvī yaṃ yaṃ ṭhānaṃ
 upagatā, tattha tattha dukkhameva pāpuṇāti, evaṃ phasse sati vedanā
 uppajjateva. Vedanā ca dukkhasallādisabhāvāti vuttaṃ
“vedanādhiṭṭhānabhāvato pana niccammagāvī viya daṭṭhabbo”ti.

460. **Abhisandahati** pabandhati pavatteti. **Cetanābhāvo** byāpārabhāvo.
Āyūhanaṃ cetayanaṃ īriyanaṃ. **Saṃvidahanaṃ** vicāraṇaṃ. Āyūhanarasāya
 cetanāya pavattamānāya sabbepi sampayuttadhammā yathāsakaṃ
 kiccappasutā hantīti sā **sakiccaparakiccasādhikā** vuttā. Jeṭṭhasisso pare
 sajjhāyane uyyojento sayampi sajjhāyati. Mahāvaḍḍhakimhi
 vaḍḍhakikammaṃ kātumāraddhe itarepi karontiyeva. **Ussāhanabhāvenāti**
 ādarakaraṇabhāvena. Sā hi sayam ādarabhūtā sampayuttadhamme
 ādarayatīti. Āyūhanavasena ussāhanaṃ daṭṭhabbaṃ, na vīriyussāhavasena.

461. **Vīrabhāvoti** yena vīro nāma hoti, so dhammoti attho. Vidhinā
 īretabbaṃ pavattetabbanti vā **vīriyam**, ussāho, taṃtaṃkiccasamārambho,
 parakkamo vā. **Upatthambhanaṃ** sampayuttadhammānaṃ kosajjapakkhe
 patitum adatvā dhāraṇaṃ anubalappadānaṃ, sampaggaṇhanaṃ vā.
 Saṃsīdanapaṭipakkho dhammo asaṃsīdanaṃ, na saṃsīdanābhāvamattanti
 asaṃsīdanabhāvena paccupatiṭṭhatīti vuttaṃ
“asaṃsīdanabhāvapaccupatiṭṭhānan”ti. **Saṃvegapadaṭṭhānanti** aṭṭhasaṃvega²
 pubbikāya kusalakiriyāya vīriyarambhavattupadaṭṭhānaṃ. “Maggo
 gantabbo hoti, maggo gato, kammaṃ kātappaṃ, kammaṃ kataṃ,
 appamattako ābādho uppanno, gilānā vuṭṭhito hoti, aciravuṭṭhito gelaṇṇā,
 gāmaṃ vā nigamaṃ vā piṇḍāya vicaranto na labhati lūkhassa vā paṇītaṃ
 vā bhojanassa yāvadatthaṃ pāripūrim, labhati -pa- pāripūrin”ti evaṃ vuttāni
 etāni anurūpapaccavekkhaṇāsahitāni aṭṭha **vīriyārambhavattūni**, taṃ
 mūlakāni vā paccavekkhaṇāni.

1. Tadanurūpabhūto (Ka)

2. Am-Ṭṭha 1. 401; Itivuttaka-Ṭṭha 109 piṭṭhesu.

462. Attanā anupāletabbānaṃ sahaḷātadhammānaṃ anupālanāṃ jīvitassa byāpāro, tañca nesaṃ jīvananti taṃ tassa kāraṇabhāvaṃ purakkhatvā vuttaṃ “**jīvanti tenā**”ti. Tampi cassa atthato jīvanamevāti āha “**jīvanamattameva vā tan**”ti.

463. **Ādhiyatīti** ṭhāpeti. **Avisāro** attano eva avisaraṇasabhāvo. **Avikkhepo** sampayuttānaṃ dhammānaṃ avikkhittatā. Yena sampayuttā avikkhittā honti, so dhammo avikkhepoti. Avūpasamalakkhaṇassa vikkhepassa paṭipakkhatāya cittassa upasamanākārena paccupatiṭṭhatīti **upasamapaccupaṭṭhāno**. **Visesatoti** yebhuyyena. Sukhavirahitopi hi atthi samādhīti. Dīpaccinidassanena santānaṭṭhitibhāvaṃ samādhissa dasseti.

464. **Saddahanti etāyāti** saddahanakiriyāya pavattamānānaṃ dhammānaṃ tattha ādhipaccabhāvena saddhāya paccayataṃ dasseti. Tassā hi dhammānaṃ tathāpaccayabhāve sati puggalo saddahatīti vobhāro hoti. Saddahanāṃ saddheyyavatthuno pattiyaṇaṃ, taṃ lakkhaṇaṃ etissāti **saddahanalakkhaṇā**. **Okappanalakkhaṇāti** anupavisitvā evametanti kappanalakkhaṇā. Kālussiyamalaṃ vidhametvā sampayuttānaṃ, puggalasseva vā pasādanaṃ anāvilabhāvakaraṇaṃ raso etissāti **pasādanarasā**. **Pakkhandanaṃ** adhimuccanavasena ārammaṇassa anupavisanaṃ. Akālusabhāvo akālussiyaṃ, anāvilabhāvoti attho. Pasādanīyaṭṭhānesu passadaviparītaṃ akusalaṃ assaddhiyaṃ, micchādhimutti ca, tappaccanīkova pasādabhūto vatthugato nicchayo **adhimutti**, na yevāpanakādhimokkho. Ratanattayaṃ, kammaṃ, kammaphalañca **saddheyyavatthu**.

Sappurisaṃsevanasaddhammasavanayonisomana-sikāradhammānudhammapaṭipattiyo **sotāpattiyaṅgāni**. Kusaladhammānaṃ ādāne **hatthaṃ** viya, sabbasampattisampadāne **vittaṃ** viya, amatakasiphalaphalane **bijaṃ** viya daṭṭhabbā.

465. **Saranti tāyāti** saraṇakiriyāya pavattamānānaṃ dhammānaṃ tattha ādhipaccabhāvena satiyā paccayataṃ dasseti. Tassā hi dhammānaṃ tathāpaccayabhāve sati taṃsamaṅgipuggalo saratīti vohāro hoti. Udaḷe alābu viya pilavitvā gantum adatvā pāsāṇassa viya

niccalassa ārammaṇassa ṭhapanam saraṇam asammuṭṭhataḥkaraṇam
apilāpanam. Sammosapaccanīkam kiccam **asammoso**, na
 sammosābhāvamattam. “Satārakkhena cetasā”¹ti vacanato
ārakkhapaccupaṭṭhānā. Aññato āgantvā cittavisaye abhimukho bhavati
 etāyāti **visayābhimukhabhāvo**, sati. Satiyā vatthubhūtā kāyādayova
kāyādisatipaṭṭhānāni, sati eva vā purimā pacchimāya padaṭṭhānam.

466. **Kāyaduccaritādīhī**ti hetumhi karaṇavacanam. **Hiriyatī**ti lajjākārena
 jigucchati. **Tehiyevāti** kāyaduccaritādīhiyeva. **Ottappa**ti ubbijjati. Hirī
 pāpadhamme gūtham viya passantī jigucchati āha “**pāpato**
jigucchanalakkhaṇā hiri”ti. Ottappam te uṇham viya passantam tato
 uttasatīti vuttam “**uttāsalakkhaṇam ottappan**”ti. **Vuttappakārenā**ti
 lajjākārena, uttāsākārena ca. **Attagāravapadaṭṭhanā** hiri
 ajjhattasamuṭṭhānatāya, attādhipatitāya ca. **Paragāravapadaṭṭhanam** ottappam
 bahiddhāsamuṭṭhānatāya, lokādhipatitāya ca. Tamevattham pākaṭataram
 kātum “**attānam hī**”ti-ādi vuttam. Ajjhattasamuṭṭhānāditā ca hiri-ottappānam
 tattha tattha pākaṭabhāvena vuttā, na panetesam kadāci
 aññamaññavippayogā. Na hi lajjanam nibbhayam, pāpabhayam vā alajjanam
 atthīti. **Lokapālakā**ti ettha “dveme bhikkhave sukkā dhammā lokam
 pārentī”²ti² suttapadam attādhipati, lokādhipatibhāve ca “so attānamyeva
 adhipatimkaritvā, so lokamyeva adhipatim karitvā”³ti ca³ suttapadāni
 āharitvā vattabbāni.

467. Yasmā lobhapaṭipakkho alobhoti ye dhammā tena sampayuttā,
 taṁsamaṅgino vā sattā tena na lubbhanti, sayam kadācipi na lubbhateva,
 atthato vā alubbbhanākāro eva ca hoti, tasmā vuttam “**na lubbhanti**”ti-ādi.
Eseva nayoti “na dussanti tenā”ti-ādinā kārakattayayojanam atidisati.
Agedho agijjhanam anabhikaṅkhanam. Alaggabhāvo anāsattatā. **Apariggaho**
 kassaci vatthuno mamattavasena asaṅgaho. Anallīno bhāvo adhippāyo
 etassāti **anallīnabhāvo**. Evañhi upamāya sameti.

1. Am 3. 280 piṭṭhe. 2. Am 1. 53; Khu 1. 219 piṭṭhesu. 3. Am 1. 146, 147 piṭṭhesu.

468. Caṇḍikassa bhāvo caṇḍikkaṃ, kopo. Tappaṭipakkho **acaṇḍikkaṃ**, abyāpādo. **Avirodho** aviggaho. **Anukūlamitto** anuvattako. **Vinayarasoti** vinayanaraso. **Sommabhāvo** mejjanavasena hilādanīyatā.

469. Dhammānaṃ yo yo sabhāvo yathāsabhāvo, tassa tassa paṭivijjhanāṃ **yathāsabhāvapaṭivedho**. Akkhalitaṃ avirajjhitaṃ paṭivedho **akkhalitapaṭivedho**. Visayassa obhāsanāṃ tappaṭicchādakasammohandhakāraavidhamanāṃ **visayobhāsanāṃ**. Katthacipi visaye asammuyhanākāreneva paccupaṭiṭṭhati, sammohapaṭipakkhatāya vā tadabhāvaṃ paccupaṭṭhapetīti **asammohapaccupaṭṭhāno**. **Sabbakusalānaṃ mūlabhūtā**ti sabbesaṃ catubhūmakakusaladhammānaṃ suppaṭiṭṭhitabhāvasādhanaṃ paṭiṭṭhābhūtā, na tesāṃ kusalabhāvasādhanaṃ. Yadi hi tesāṃ kusalabhāvo kusalamūlapaṭibaddho siyā, evaṃ sati taṃ samuṭṭhānarūpesu hetupaccayatā na siyā. Na hi te tesāṃ kusalādhivāsaṃ sāmenti, na ca paccayā na honti. Vuttañhetāṃ “hetū hetusampayuttakānaṃ dhammānaṃ taṃsamūṭṭhānānaṃ rūpānaṃ hetupaccayena paccayo”ti¹. Yathā ca kusalabhāvo, evaṃ abyākatabhāvopi abyākatamūlapaṭibaddho siyā². Tathā sati ahetukacittānaṃ abyākatabhāvo eva na siyā, akusalesu ca yattha ekaṃyeva mūlaṃ, tassa akusalabhāvo na siyā, ubhayampi hotiyeva. Tasmā na mūlapaṭibaddho kusalādhivāso, atha kho yonisomanasikārādipaṭibaddho. Tesāṃ pana suppaṭiṭṭhitabhāvasādhanaṃ mūlānibhi gaheṭabbāṃ.

470. **Passambhanāṃ** darathavūpasamo. Kāyasaddo samūhavācī, so ca kho vedanādikkhandhattayavasenāti āha “**kāyoti cettha vedanādayo tayo khandhā**”ti. Tenevāha “tattha katamā tasmim samaye kāyapassaddhi hoti? Yā tasmim samaye vedanākkhandhassā”ti-ādi³. **Daratho** sārāmbho, domanassapaccayānaṃ uddhaccādhikānaṃ kilesānaṃ, tathāpavattānaṃ vā catunnaṃ khandhānaṃ etaṃ adhivacanaṃ. Darathanimmaddanena pariāhāparipphandavirahito sītibhāvo **aparipphandasītibhāvo**. Uddhaccappadhānā

1. Abhi 8. 1 piṭṭhe Paṭṭhāne.

2. Na siyā (Syā)

3. Abhi 1. 23 piṭṭhe.

kilesā **uddhaccādikilesā**, uddhaccaṃ vā ādiṃ katvā sabbakilese saṅgaṇhāti. Seseupi eśeva nayo.

Garubhāvo dandhatā, thinamiddhādhikānaṃ, tathāpavattānaṃ vā catunnaṃ khandhānaṃ etaṃ adhivacanaṃ. Dandhatāya paṭipakkho **adandhatā**, na dandhatāya abhāvamattaṃ.

Thaddhabhāvo **thambho**, diṭṭhimānādhikānaṃ, tappadhānānaṃ vā catunnaṃ khandhānametaṃ nāmaṃ. Thaddhabhāvanimmaddanato eva katthaci ārammaṇe appaṭihataḱārena paccupaṭiṭṭhanti, sampayuttānaṃ vā tattha appaṭighātaṃ paccupaṭṭhapentīti **appaṭighātapaccupaṭṭhānā**.

Kammaṇi sādhu kammaññaṃ, na kammaññaṃ akammaññaṃ, tassa bhāvo **akammaññabhāvo**, dānasīlādipuññakiriyāyaṃ ayogyatā. Atthato kāmaccchandādisaṃkilesadhammā, tappadhānā vā cattāro akusalakkhandhā. Kammaññabhāveneva sampannākārena¹ ārammaṇassa gahaṇaṃ **ārammaṇakaraṇasampatti**. Vuttāvasesā kāmaccchandādayo, tadekaṭṭhā ca saṃkilesadhammā **avasesanīvaraṇādayo**. Vinibandhanimmaddanena sukhappavattitthetutāya **pasādanīyavatthūsu pasādāvahā**. **Suvaṇṇavisuddhi viyāti** yathā suvaṇṇavisuddhi apagataḱālakā alaṅkāravikativiniyogakkhamā, evamayampi saṃkilesavigamena hitakiriyāvinīyogakkhamā.

Kāyacittānaṃ gelaññaṃ, assaddhiyādi, tadekaṭṭhā ca pāpadhammā. Gelaññaapaṭipakkho agelaññaṃ, tabbhāvo lakkhaṇaṃ etāsanti **agelaññabhāvalakkhaṇā**. Yathāvuttageḱaṇṇanimaddaneneva natthi etāsaṃ ādīnavo doso, na vā etā ādīnaṃ kapaṇaṃ vanti pavattantīti nirādīnavā, tenākārena paccupaṭiṭṭhanti, taṃ vā sampayuttesu paccupaṭṭhapentīti **nirādīnavapaccupaṭṭhānā**.

Kāyasambandhī, cittasambandhī ca ujubhāvoti lakkhitabbatāya **kāyacitta-ajjavalakkhaṇā**. Kāyacittānaṃ naṅgalasīsaṇḱandakoṭigomuttavaṅkatāsaṅkhātānaṃ kuṭilabhāvānaṃ nimaddanato **kāyacittakuṭilabhāvanimmaddanarasā**. Tato eva sabbathāpi ajimhabhāvena paccupaṭiṭṭhanti, sampayuttānaṃ vā ajimhataṃ paccupaṭṭhapentīti **ajimhatāpaccupaṭṭhānā**. “Santadosapaṭicchādanalakkhaṇā māyā, asantaḱuṇasambhāvanalakkhaṇaṃ sāṭṭheyyaṇ”ti evaṃ vuttā

tadākārappavattā akusalā khandhā, tadekaṭṭhā ca saṁkilesadhammā **māyāsāṭṭheyyādikā**. Ettha ca cittapassaddhi-ādīhi cittameva passaddham, lahu, mudu, kammaññaṁ, paṇaṇaṁ, uju ca hoti. Kāyapassaddhi-ādīhi pana rūpakāyopi. Tenevettha bhagavatā dhammānaṁ duvidhatā vuttā, na sabbattha.

471. Chandanaṁ **chando**, ārammaṇena atthikatā. “Chando kāmo”ti-ādīsu¹ pana taṇhāpi vuccati, “chandaṁ janeti vāyamatī”ti-ādīsu² vīriyampīti tato nivattanatthaṁ “**kattukāmatāyetaṁ adhivacanan**”ti vuttaṁ. **Kattukāmatā** vuccati karaṇicchā. Cetasikassa ca dhammassa sārammaṇattā karaṇicchā nāma ālambanassa ālambitukāmatāmukheneva hotīti ārammaṇakaraṇicchālakkhaṇo chando **kattukāmatālakkhaṇo** vutto. Tenevāha “**ārammaṇapariyesanaraso, ārammaṇena atthikatāpaccupaṭṭhāno**”ti ca. Yadaggena panāyaṁ attano ārammaṇapariyesanaraso, tadaggena sampayuttānampi hotiyeva ekārammaṇatāya tena tesāṁ. Tenevāha “**ārammaṇaggahane cāyaṁ**”³ cetato **hatthappasāraṇaṁ viya daṭṭhabbo**”ti. Svāyaṁ kusalesu uppanno kusalacchandoti vuccati yonisomanasikārasamuṭṭhānattā.

472. **Adhimuccanaṁ** ārammaṇe sanniṭṭhānavasena veditabbaṁ, na pasādanavasena. Yathā tathā vā hi ārammaṇe nicchayaṇaṁ adhimuccanaṁ anadhimuccantassa paṇātipātādīsu, dānādīsu vā pavattiyā abhāvā, saddhā pana pasādanīyesu pasādādhimokkhāti ayametesāṁ viseso. Voṭṭhabbaṇaṁ pana yathā santūrite atthe, nicchayanākārena pavattitvā parato pavattamānānaṁ tathā pavattiyā paccayo hoti. Yadi evaṁ vicikicchāsampayuttesu kathanti? Tesampi ekaṁseneva saṁsappanākārassa paccayatāya daṭṭhabbaṁ. Dāraṁssa viya ito cito ca saṁsappanassa “karissāmi na karissāmi”ti anicchayassa paṭipakkhakiriyaṁ asaṁsappanaṁ, yesu cittuppādesu ayaṁ sanniṭṭhānalakkhaṇo adhimokkho, tesāṁ ārammaṇadhammo eva **sanniṭṭheyyadhammo**.

1. Abhi 2. 266 piṭṭhe.

2. Abhi 2. 225 piṭṭhe.

3. Ayaṁ (Ka), Abhi-Ṭṭha 1. 177 piṭṭhe passitabbaṁ.

473. **Kiriya kāroti** kārasaddassa bhāvasādhanatamāha. **Manamhi kāroti** manasi ārammaṇassa karaṇaṃ. Yena hi mano ārammaṇe karīyati ārammaṇenassa saṃyojanato, tato eva tena ārammaṇampi manasi karīyatīti. **Purimamanatoti** bhavaṅgamanato. **Visadisamananti** vīthijavanaṃ manam **karotīti** manasikārasāmaññaṇa vīthijavanapaṭipādake dasseti.

Sampayuttadhamme ārammaṇābhimukhaṃ sārento viya hotīti manasikāro **sāraṇalakkhaṇo** vutto. Satiyā asammussanavasena visayābhimukhabhāvapaccupaṭṭhānatā, manasikārassa pana saṃyojanavasena ārammaṇābhimukhabhāvapaccupaṭṭhānatīti ayametesam viseso. Ārammaṇapaṭipādakassa saṅkhārakkhandhapariyāpannatāvacanaṃ itaramanasikārānaṃ tadaññakkhandhapariyāpannatāmattaṃ jotetīti tathājotitaṃ taṃ viññāṇakkhandhe otāretvā dassetuṃ “**vīthipaṭipādako**”ti-ādi vuttaṃ.

474. **Tesu dhammesūti** yesu dhammesu sayam uppannā, tesu attanā sampayuttesu cittacetasikadhammesu. Anārammaṇatṭepi hi tesu samappavattesu udāsinabhāvato “**tatramajjhataṭṭa**”ti vuccati. **Samavāhitalakkhaṇāti** samaṃ avisamaṃ yathāsakakiccesu pavattanalakkhaṇā. Udāsinabhāvena pavattamānāpi hesā sampayuttadhamme yathāsakakiccesu pavatteti yathā rājā tuṇhī nisinnopi attharakaṇe dhammaṭṭhe yathāsakakiccesu appamatte pavatteti. Alīnānuddhatapavattipaccayatā **ūnādhikatānivāraṇasā**, kiccavasena cetam vuttaṃ. Yadi evaṃ saha-jātādhipatino kathanti? Tampi tassā kiccameva. Yaṃ saha-jātadhammānaṃ adhipatibhāvoti, tassāpi tathāpavattanamevāti nāyaṃ doso. “Idaṃ nihīnakiccaṃ hotu, idaṃ atirekatarakiccaṃ”ti evaṃ pakkhapātavasena viya pavatti **pakkhapāto**, taṃ upacchindantī viya hotīti adhippāyo.

“**Aniyatesu icchantī**”ti iminā cetasikantarabhāvena icchantīti dasseti. **Adosoyeva mettā**. Tathā hi soyeva “mettā mettāyanā”ti-ādinā¹ niddiṭṭho. **Upekkhāti** yaṃ upekkhaṃ mettāya saddhiṃ parikappenti, sā **tatramajjhattupekkhāyeva**.

1. Abhi 1. 215 piṭṭhe.

475. **Kāyaduccaritādivatthūnanti** parapāṇaparadhanapara-itthi-ādīnaṃ. **Amaddanaṃ** maddanapaṭipakkkhabhāvo. Kāyaduccaritādivatthuto saṅkocanakiriyāpadesena kāyaduccaritādito eva saṅkocanakiriyā vuttāti daṭṭhabbaṃ. Na hi viratiyo duccaritavatthuno **akiriyapaccupaṭṭhānā** yujjanti, atha kho duccaritassa, viratīnañca soraccavasena saṅkocanaṃ, akiriyānañca hirottappānaṃ jigucchanaḍḍivasenāti ayametesam viseso.

476. **Saṅkhārā**ti saṅkhārakkhandhadhamme¹ sandhāyāha. Te hi idhādhippetā, aññathā aṭṭhatimsāti vattabbaṃ siyā. Yathā cittaṃ, evaṃ taṇhasampayuttadhammāpi dutiye sasaṅkhārā evāti āha “**sasaṅkhārabhāvamattameva hettha viseso**”ti. **Avasesā** paṭhame vuttadhammā.

Avasesā pañcamena sampayogaṃ gacchantīti ettha kathaṃ karuṇāmuditā-upekkhāsahagate sambhavantīti? Pubbabhāgabhāvato. Appanāppattā eva hi karuṇāmuditā upekkhāsahagatā na honti, tato aññattha pana upekkhāsahagatāpi hontīti ācariyā.

Suvisuddhassa kāyakammādikassa cittasamādhānavasena rūpārūpāvacarakusalappavatti, na kāyakammādinam sodhanavasena, nāpi duccaritadurājīvānaṃ samucchindanapaṭippassambhanavasenāti mahaggatacittupādesu viratīnaṃ asambhavoyevāti āha “**ṭhapetvā viratittayan**”ti. **Tatoti** rūpāvacarapaṭhame vuttacetāsikato. **Teyevāti** rūpāvacarapañcame vuttacetāsikā eva, yadi evaṃ rūpāvacarato ko visesoti āha “**arūpāvacarabhāvoyeva hi ettha viseso**”ti.

Paṭhamajjhāniketi paṭhamajjhānavati. **Maggaviññāṇeti** catubbidhepi maggaviññāṇe vuttanayeneva veditabbāti sambandho. **Dutiyaajjhānikā**dibhede **maggaviññāṇeti** ettha **ādi**-saddena tatiyacatutthapañcamajjhānikāni saṅgaṇhāti. “Vuttanayenā”ti vuttaṃ kiṃ avisesenāti codanāyane taṃ dassento “**karuṇāmuditānaṃ**”ti-ādimāha. Tattha maggaviññāṇaṃ nibbānārammaṇattā, karuṇāmuditānañca sattārammaṇattā na tāsam tattha sambhavo. Maggadhammesu ca pāḍakādinīyameṇa kadāci sammāsaṅkappaviraho

1. Saṅkhārakkhandham (Sī)

siyā, na pana virativiraho kāyaduccaritādīnaṃ samucchindanavaseneva ariyamaggassa pavattanatoti **niyataviratitā**.

478. **Na hiriyati** na lajjatīti **ahiriko**, puggalo, cittaṃ, taṃsampayuttadhammasamudāyo vā. “Ahirikkan”ti vattabbe ekassa kakārassa lopaṃ katvā **“ahirikan”**ti vuttaṃ. “Na ottappan”ti ottappassa paṭipakkhabhūtaṃ dhammamāha. **Ajigucchanam** ahīlanam. **Alajjā** aviriḷā¹. **Tehevāti** kāyaduccaritādihi eva. **Asārajjam** nibbhayatā. **Anuttāso** asam bhāmo. **Vuttapaṭipakkhavasena**ti alajjanākārena pāpānaṃ karaṇarasam ahirikaṃ, anuttāsākārena anottappaṃ, vuttappakāreneva pāpato asaṅkocanapaccupaṭṭhānāni attani, paresu ca agāravapadaṭṭhānāni. Gāmasūkarassa viya asucito kilesāsucito ajigucchanam ahirikena hoti, salabhassa viya aggito pāpato anuttāso anottappena hotīti evaṃ vuttappaṭipakkhavasena vitthāro veditabbo.

479. **Lubbhanti tenāti**–ādīsu yaṃ vattabbaṃ, taṃ heṭṭhā vuttanayānusārena veditabbaṃ. **Lubbhanti**ti abhigijjhanti. **Muyhanti**ti na bujjhanti. **Ārammaṇaggahaṇam** “mama idan”ti taṇhābhinivesavasena abhinivissa ārammaṇassa avissajjanaṃ, na ārammaṇakaraṇamattaṃ. **Abhisāṅgo** abhimukhabhāvena āsatti. **Apariccāgo** avijahanaṃ, dum mocanīyatā vā. **Assādadassanam** assādadiṭṭhi. “Assādānupassino ca taṇhā pavaḍḍhatī”ti² hi vuttaṃ.

480. Dhammasabhāvassa yāthāvato adassanaṃ **cittassa andhabhāvo**. **Aññāṇam** ñāṇapaṭipakkho. Sampaṭivijjhituṃ asamatthatā **asampaṭivedho**. Yathā ñāṇam ārammaṇasabhāvaṃ paṭivijjhituṃ na labbhati, mohassa tathā pavatti **ārammaṇasabhāvacchādanam**. Asammāpaṭipattiṃ paccupaṭṭhapeti, sammāpaṭipattiyā paṭipakkhabhāvena gayhatīti vā **asammāpaṭipattipaccupaṭṭhāno**. Yassa uppajjati, tassa andhakaraṇam andhakāro, tathā paccupaṭṭhatīti **andhakārapaccupaṭṭhāno**.

481. **Micchāti** dhammasabhāvassa viparītaṃ, niccāditoti attho. **Ayoniso abhiniveso** anupāyābhiniveso uppathābhiniveso.

1. Vriḍā, lajjā-amarakosa 7. 23.

2. Saṃ 1. 311, 313, 315 piṭṭhesu.

Dhammasabhāvaṃ atikkamitvā parato āmasanaṃ **parāmāso**. Viparītaggāhavasena “idameva saccaṃ, moghamaññaṃ”¹ abhinivisaṇaṃ **micchābhiniveso**.

482. Yassa dhammassa vasena uddhataṃ hoti cittaṃ, taṇsampayuttadhammā vā, so dhammo **uddhaccaṃ**. **Avūpasamoti** asannisinna-appasannabhāvamāha. **Anavaṭṭhānaraṇṇanti** calanakiccaṃ. **Bhantattanti** paribbhamanākāraṇaṃ. Cetaso **avūpasameti** nipphādetabbe payojane bhummaṃ, avūpasamapaccayabhūtaṃ ārammaṇaṃ vā “vūpasamo”² ti vuttaṃ. Akusaladhammānaṃ ekantanihīnatāya “**akusalabhāvena ca lāmakattan**”³ ti vuttaṃ.

483. Thinamiddhamettha aniyataṃ, na mānādīti thinamiddhassa aniyatā ca ettha dutiyacitte paṭhamākusalato viseso.

Anussāhanāvasādanabhāvena saṃhatabhāvo thinam, tena yogato cittaṃ thinam, tassa bhāvoti thinatā². Asamatthatāvighātavasena akammaññatā middham. Yasmā tato eva tena sampayuttadhammā medhitā vihatasāmatthiyā honti, tasmā “**middhanatā middhan**”³ ti vuttaṃ. **Anussāhalakkhaṇanti** ussāhapaṭipakkhalakkhaṇaṃ. Vīriyassa avanodanaṃ khipanaṃ **vīriyāvanodanaṃ**⁴. Sampayuttadhammānaṃ saṃsīdanākārena paccupaṭṭhanti, tesam vā saṃsīdanaṃ paccupaṭṭhanti **saṃsīdanapaccupaṭṭhānaṃ**. **Akammaññatālakkaṇanti** ettha kāmam thinampi akammaññasabhāvameva, taṃ pana cittassa, middham vedanādikkhandhattayassāti ayamettha viseso. Tathā hi pāḷiyam “tattha katamaṃthinam? Yā cittassa akallatā akammaññatā. Tattha katamaṃ middham? Yā kāyassa akallatā akammaññatā”⁴ ca ādinā imesaṃ niddeso pavatto. **Onahanaṃ**⁵ viññāṇadvārānaṃ pidahanaṃ. **Līnatā** līnakāro ārammaṇaggahaṇe saṅkoco. Yasmā thinena cittasseva saṃhananaṃ hoti, middhena pana vedanādikkhandhattayassa viya rūpakāyassāpi, tasmā taṃ pacalāyikāniddam paccupaṭṭhanti **pacalāyikāniddāpaccupaṭṭhānaṃ** vuttaṃ. Arati pantasenāsanesu, adhikusadhammesu ca arocānā. **Vijambhikā** vijambhanasaṅkhātassa kāyaduṭṭhullassa kāraṇabhūtā saṅkilesappavatti.

1. Ma 2. 150, 166, 381; Ma 3. 22, 23 piṭṭhādīsu.

2. Thinatā (Ka)

3. Vīriyassa vinodanaṃ khipanaṃ vīriyavinodanaṃ (Sī)

4. Abhi 1. 233 piṭṭhe.

5. Odahanaṃ (Syā, Ka)

Arati vijambhikādisūti ca ādi-saddena tandi-ādīnaṃ gahaṇaṃ.
Nipphādetabbe payojane cetāṃ bhumma vacanaṃ.

Avasesā soḷasa. Māno panettha aniyato hoti, tena saddhiṃ sattaraseva honti. Paṭṭhāne hi “saññojanaṃ dhammaṃ paṭicca saññojano dhammo uppajjati hetupaccayā”¹ ettha catukkhattum kāmārāgena, tikkhattum paṭighena ca māno vicikicchā bhavarāgoti tayopete sakadāgāmino saṃyojanānaṃ saṃyojanehi dasavidhā yojanāti dassitāya dasavidhāya yojanāya “kāmārāgasaññojanaṃ paṭicca mānasasāññojanaṃ avijjāsāññojanaṃ”¹ vatvā “kāmārāgasāññojanaṃ paṭicca avijjāsāññojanaṃ”¹ tathā “mānasasāññojanaṃ paṭicca bhavarā gasaññojanaṃ avijjāsāññojanaṃ”¹ vatvā “bhavarāgasāññojanaṃ paṭicca avijjāsāññojanaṃ”¹ ca evamāgatāhi yojanāhi mānassa aniyatabhāvo pakāsito. Yadi hi māno niyato siyā, kāmārāgassa mānarahitā pavatti na siyā, tathā bhavarāgassa. Evaṃ sati paṭṭhāne catukkhattum kāmārāgena yojanā na siyā, tikkhattumyeva siyā. Bhavarāgamūlikā ca na siyā. Evañca saṃyojanānaṃ saṃyojanehi aṭṭhavidhena yojanā siyā, na dasavidhena. Dasavidhāva ca dassitāti². Seyyādivasena uccato namanāṃ **unnati**. Unnamanavaseneva **sampaggaharaso**. Na vīriyaṃ viya taṃtaṃkiccasādhane abbhussahanavasena. Omānassāpi attānaṃ avaṃ katvā gahaṇampi sampaggahaṇavasenevāti daṭṭhabbaṃ. Ketu vuccati accuggatadhajo, idha pana ketu viyāti ketu, uḷāratamādibhāvo. Taṃ ketubhāvasaṅkhātāṃ ketum kāmētīti³ ketukamyāṃ, cittaṃ. Yassa dhammassa vasena ketukamyāṃ, sā **ketukamyatā**. “Ahaṇ”ti pavattanato mānassa diṭṭhisadisī pavattīti so diṭṭhiyā saddhiṃ ekacittuppāde na pavattati, attasinehasannissayo cāti āha “**diṭṭhivippayuttalobhapadaṭṭhāno**”ti.

Etthāpi cāti ca-saddena thinamiddhaṃ ākaḍḍhati.

485. **Dussantīti** byāpajjanti. **Caṇḍikkam** kujjhaṇaṃ. Attano pavatti-ākāravasena, virūpasāṃsappanaka-aniṭṭharūpasamuṭṭhāpanavasena ca **visappanaraso**.

1. Abhi 10. 209 piṭṭhe Paṭṭhāne.

2. Dasavidhā ca dassitāti (Sī, Syā)

3. Kamyatīti (Sī, Syā), kammatīti (Ka)

Kāyassa vijjhattabhāvāpādanato¹ **attano nissayadahanaraso**. Dussanaṃ attano, parassa ca upabhogaphalakālesu² anīṭṭhattā **visasamsaṭṭhapūtimuttaṃ viya daṭṭhabboti** sabbena sabbaṃ aggahetabbataṃ dasseti.

486. Yaṃ parasampattīsu issākaraṇaṃ, sā issāti dassento āha “**issāyanā issā**”ti. **Usūyanam** asahanaṃ. **Tatthevā**ti parasampattīsu eva. Abhiratipaṭipakkhabhūtaṃ issāya kiccaṃ, na abhiratiyā abhāvamattanti āha “**anabhiratirasā**”ti.

487. Maccharayogena “maccharī”ti pavattamānaṃ maccharisaddaṃ gahetvā āha “**maccharabhāvo macchariyan**”ti. Niruttinayena pana mā idaṃ acchariyaṃ aññesaṃ hotu, mayhameva hotūti macchariyanti porāṇā. Taṃ macchariyaṃ vuccamānāni lakkhaṇādīni pariyādāya tiṭṭhati. **San̐kocanapaccupaṭṭhānanti** attasampattīnaṃ parehi asādhāraṇabhāvakaraṇena saṅkocanapaccupaṭṭhānaṃ. Kaṭukākāragati **kaṭukañcukatā. Attasampatti** āvāsādi.

488. **Kukatanti** ettha akatampi kukatameva. Evañhi vattāro honti “yaṃ mayā na kataṃ, taṃ kukatan”ti. Tathā hi vakkhati “katākatānusocanarasan”ti. Evaṃ katākataṃ duccaritaṃ, sucaritañca kukataṃ, taṃ ārabba vipaṭṭisāravasena pavattaṃ pana cittaṃ taṃsahacaritatāya idha “kukatan”ti gahetvā “**tassa bhāvo kukkucan**”ti vuttanti daṭṭhabbaṃ. Pacchā anutāpanaṃ vibādhanam pacchānutāpo. Yathāpavattassa katākatākāravasiṭṭhassa duccaritasucaritassa anusocanavasena virūpaṃ paṭisaraṇaṃ vipaṭṭisāro. Parāyattatāhetutāya **dāsabyamiva daṭṭhabbaṃ**. Yathā hi dāsabye sati dāso parāyatto hoti, evaṃ kukkucce sati taṃsamaṅgī. Na hi so attano dhammātāya kusale pavattitum sakkoti. Atha vā katākatā kusalakusalānusocane āyattatāya, tadubhayavasena kukkuccena taṃsamaṅgī hotīti taṃ dāsabyaṃ viya hotīti.

Aniyatesu issādīsu **thinamiddhasambhavova** cāti³ **ca**-saddaṃ ānetvā sambandhitabbaṃ.

1. Majjhatabhāvāpādanato (Sī), micchatabhāvāpādanato (Ka)

2. Upayogaphalakālesu (Sī, Syā)

3. Thinamiddhasambhavo cāti (Sī, Syā)

490. **Pavattiṭṭhitimattoti** khaṇaṭṭhitimatto. “Nivāte dīpaccīnaṃ ṭhiti viyā”ti hi evaṃ vuttacittaṭṭhiti viya santānaṭṭhitiyā paccayo bhavitum asamatto nicchayābhāvena asaṇṭhahanato cetaso pavattipaccayamattatāya pavattiṭṭhitimatto. Tenāha **“dubbalo samādhī”**ti. **Vigatācīkicchāti** cīkicchitum dukkaratāya vuttam, na sabbathā vicīkicchāya cīkicchābhāvatoti tadatthamattam dasseti. “Evaṃ nu kho, nanu kho”ti-ādinaṃ sāmsappanavasena setīti **sāmsayo**. **Kampanarasāti** nānārammaṇe cittassa kampanakiccā. Uddhaccañhi attanā gahitākāre eva ṭhatvā bhamatīti¹ ekārammaṇasmiṃyeva vipphandanavasena pavattati. Vicīkicchā pana yadipi rūpādīsu ekasmiṃyeva ārammaṇe uppajjati, tathāpi “evaṃ nu kho, nanu kho, idaṃ nu kho, aññaṃ nu kho”ti aññaṃ gahetabbākāraṃ apekkhatīti nānārammaṇe kampanaṃ hotīti. Anicchayaṃ dvelhakaṃ paccupaṭṭhapetīti **anicchayapaccupaṭṭhānā**. Anekaṃsassa ārammaṇe nānāsabhāvassa gahaṇākārena paccupaṭṭhatīti **anekaṃsagāhapaccupaṭṭhānā**.

491. **Sattārammaṇattāti** sattapaññatti-ārammaṇattā. Nanu ca paññatti-ārammaṇāpi vipākā hontīti codanaṃ sandhāyāha **“ekantaparittārammaṇā hi kāmāvacaravipākā”**ti. **Viratiyopi vipākesu na santīti** etthāpi nanu kesuci vipākesu viratiyopi santīti codanaṃ manasi katvā āha **“pañca sikkhāpadā kusalāyevāti hi vuttan”**ti, tena lokiyavipākesu viratiyo na santīti dasseti.

Tesanti rūpāvacarādivipākaviññāṇānaṃ. Janetabbajanakasambandhe hi idaṃ sāmivacanaṃ.

492. **Teti te ahetukakiriyasaṅkhārā**. Tattha kusalavipākamanodhātusampayuttehi samānā ahetukakiriyamanodhātusampayuttā, somanassasahagatasantīraṇasampayuttehi samānā hasituppādasampayuttā, upekkhāsahagatasantīraṇasampayuttehi samānā voṭṭhabbanasampayuttāti imamatthaṃ dassentena **“kusala -pa- samānā”**ti vatvā tato labbhamānaṃvisesaṃ dassetum **“manoviññāṇadhātudvaye panā”**ti-ādi vuttam. **Vīriyasabbhāvato balappatto samādhī hoti** “vīriyanta balan”ti katvā.

1. Gaṇhatīti (Syā)

Samucchedaviratīhi eva arahantānaṃ viramanakiccassa niṭṭhitattā kiriyacittesu viratiyo na santīti āha “**ṭhapetvā viratiyo**”ti.
Kāmāvacarasahetukakiriyasaṅkhārānaṃ kāmāvacarakusalehi viratikato viseso atthi, mahaggatesu pana tādīsopi natthīti āha “**sabbākārenapī**”ti, dhammato, ārammaṇato, pavatti-ākāratoti sabbapakārenapīti attho.

Iti saṅkhārakkhandhe vitthārakathāmukhavaṇṇanā.

Atītādivibhāgakathāvaṇṇanā

Abhidhammantogadhampī suttantabhājanīyaṃ suttantanayo eva, ekanta-abhidhammanayo pana abhidhammabhājanīyanti āha “**abhidhamme padabhājanīyanayenā**”ti.

493. Bhagavato pana evaṃ khandhā vitthāritāti sambandho. Tasmā imāyapi pāḷiyā vasena khandhānaṃ saṃvaṇṇanaṃ karissāmāti adhippāyo. **Yaṃ kiñcīti** ettha yanti sāmāññena aniyamadassanaṃ. **Kiñcīti** pakārabhedanā āmasitvā aniyamadassanaṃ. Ubhayenāpi atītaṃ vā -pa-santike vā appaṃ vā bahun vā yādisaṃ vā tādīsaṃ vā napuṃsakaniddesārahaṃ sabbaṃ byāpetvā gaṇhātīti āha “**anavasesapariyādānaṃ**”ti. Evaṃ pana aññesupi napuṃsakaniddesārahesu pasaṅgaṃ disvā tattha adhippetatthaṃ aticca pavattanato atippasaṅgassa niyamanatthaṃ rūpanti vuttanti dassento “**rūpanti atippasaṅganiyamanan**”ti āha. **Yaṃ kiñcīti** ca **yaṃ**-saddaṃ ekaṃ padaṃ, sanipātaṃ **kiṃ**-saddaṃ ekaṃ padanti gahetvā aniyamekatthadīpanato “**padadvayenāpī**”ti vuttaṃ. **Assāti** rūpassa. **Atītādinā vibhāgaṃ ārabhati** atītānāgatapaccuppannanti-ādinā.

494. **Addhāsantatisamayakhaṇavasenā**ti ettha cutipaṭisandhiparicchinnekāle **addhā**-saddo vattatīti “ahosiṃnu kho ahamatītamaddhānaṃ”ti-ādisutta¹ vasenā viññāyati. Tathā hi **bhaddetarattasuttepi** “atītaṃ nānvāgameyyā”ti-ādinā addhāvaseneva atītādivibhāvo vutto.

1. Ma 1. 10; Saṃ 1. 265 piṭṭhādīsu.

2. Ma 3. 226, 227, 229, 230 piṭṭhādīsu.

“Tayome bhikkhave addhā, katame tayo? Atīto addhā anāgato addhā paccuppanno addhā”¹ ti¹ pana paramatthato paricchijjamāno addhā **niruttipathasuttavasena** khaṇapariicchinnō vutto². Tattha hi “yaṃ bhikkhave rūpaṃ jātaṃ -pa- pātubhūtaṃ. Atthīti tassa saṅkhā”³ ti³ vijjamānassa paccuppannatā, tato pubbe, pacchā ca atītānāgatatā vuttā. Tadaññasuttesu pana yebhuyyena cutipaṭisandhipariicchinnō atītādiko addhā vuttoti so eva idhāpi “addhāvasenā”³ ti vutto.

Sītaṃ sītaṃ sabhāgo, tathā uṇhaṃ uṇhassa. Yaṃ pana sītaṃ, uṇhaṃ vā sarīre sannipatitaṃ santānavasena pavattamānaṃ anūnaṃ anadhikaṃ ekākāraṃ, taṃ eko utūti vuccatīti sabhāga-utuno anekattā **eka**-ggahaṇaṃ kataṃ, evaṃ āhārepi. **Ekavīthi-ekajavanasamuṭṭhānanti** pañcachaṭṭhadvārasena vuttaṃ. Santatisamayakathā vipassakānaṃ upakāratthāya aṭṭhakathāsu kathitā. Janako hetu, upathambhako paccayo, tesāṃ uppādanaṃ, upatthambhanañca kiccaṃ. Yathā bījassa aṅkuruppādanaṃ, pathavī-ādīnañca tadupatthambhanaṃ, kammaṃsa kaṭattārūpavipākuppādanaṃ, āhārādīnaṃ tadupatthambhanaṃ, evaṃ ekekassa kalāpassa, cittuppādassa ca janakānaṃ kammānantarādīpaccayabhūtānaṃ, upatthambhakānañca saha-jātapure-jātapacchājātānaṃ kiccaṃ yathāsambhavaṃ yojetabbaṃ. Evaṃ utu-ādīnaṃ sabhāgavisabhāgatāsambhavato taṃsamūṭṭhānānaṃ rūpānaṃ santativasena atītādivibhāgo vutto, kammaṃsa pana ekabhavanibbattakassa sabhāgavisabhāgatā natthīti taṃsamūṭṭhānānaṃ rūpānaṃ santativasena atītādivibhāgaṃ avatvā upatthambhakavaseneva vutto. Yadā pana liṅgaparivattanaṃ hoti, tadā balavatā akusalena purisaliṅgaṃ antaradhāyati, dubbalena kusalena itthiliṅgaṃ pātubhavati. Dubbalena ca akusalena itthiliṅgaṃ antaradhāyati, balavatā kusalena purisaliṅgaṃ pātubhavatīti kammasamuṭṭhānarūpānampi attheva visabhāgatāti tesampi santativasena atītādivibhāgo sambhavati, so pana na sabbakālikoti na gahito.

Taṃtaṃsamayanti ekamuhuttādiko so so samayo etassāti taṃtaṃsamayaṃ, rūpaṃ, taṃtaṃsamayavantanti attho.

1. Dī 3. 181; Khu 1. 232 piṭṭhesu. 2. Yutto (Ka) Mūlaṭṭikā. 3. Saṃ 2. 59 piṭṭhe.

Tato pubbeti tato khaṇattayassa pariyāpattito pubbe. Anuppannattā **anāgataṃ**. **Pacchāti** tato pacchā. Khaṇattayaṃ atikkantattā **atītaṃ**. Yassa hetukiccaṃ, paccayakiccaṃca niṭṭhitattā atikkantaṃ, taṃ **atītaṃ** uppādakkhaṇe hetukiccaṃ, uppannaphalattā niṭṭhitañcāti daṭṭhabbaṃ. Tīsupi khaṇesu paccayakiccaṃ. Pathavī-ādīnaṃ sandhāraṇādikaṃ, phassādīnaṃ phusanādikaṃca attano kiccaṃ sakiccaṃ, sakiccassa karaṇakkhaṇo **sakiccakkhaṇo**, saha vā kiccena sakiccaṃ, yasmim khaṇe sakiccaṃ rūpaṃ vā arūpaṃ vā hoti, so **sakiccakkhaṇo**, tasmimkhaṇe paccuppannaṃ. Ettha ca khaṇādikathāyaṃ “**tato pubbe anāgataṃ, pacchā atītaṃ**”ti vacanaṃ addhādīsu viya bhedābhāvato nippariyāyaṃ. Addhādivasena hi aññeva dhammā atītā aññe anāgatā aññe paccuppannā labbhanti, khaṇādivasena pana natthi dhammato bhedo, kālato eva bhedo. Uppādato pubbe anāgato, khaṇattaye vattamāno, tato paraṃ atītoti nippariyāyā, addhāpaccuppannādi viya kenaci pariyāyena atītaṃanāgatanti ca vattabbatābhāvato.

495. Heṭṭhā vuttaṃ ajjhattikabāhirabhedam sandhāya “**vuttanayo evā**”ti vatvā tena aparitussamānena yadipi tattha ajjhattameva-ajjhattikanti saddattho labbhati, tathāpi attheva ajjhatta-ajjhattikasaddānaṃ, bahiddhābāhirasaddānaṃca aññamaññaṃ atthabhedo. Tathā hi ajjhattikasaddo saparasantānikesu cakkhādīsu rūpādīsu bāhirasaddo viya pavattati, ajjhattasaddo pana tassa tassa sattassa sasantānikesveva cakkhurūpādīsu tato aññesu bahiddhāsaddo viya pavattati. Tasmā tamatthaṃ dassetuṃ “**apicā**”ti-ādi vuttaṃ. Tattha **idhāti** imasmim suttantanaye. Niyakajjhattampi na pubbe vutta-ajjhattikameva, parapuggalikampi na pubbe vuttabāhiramevāti adhippāyo.

496. Hīnapaṇītabhedo pariyāyato, nippariyāyato ca veditabboti sambandho. **Tadeva** sudassīnaṃ rūpaṃ. **Yatthāti** yasmim ārammaṇabhūte. Yaṃ ārammaṇaṃ katvā akusalavipākaviññāṇaṃ uppajjati, taṃ hīnaṃ anitṭhabhāvato. Yaṃ **kusalavipākam**, taṃ **paṇītaṃ** itṭhabhāvato. Yathā hi akusalavipāko sayam anitṭho anitṭhe eva uppajjati, na itṭhe, evaṃ kuslavipākopi sayam itṭho itṭhe eva uppajjati, na anitṭhe. Tathā hi vuttaṃ **atṭhakathāyaṃ**—

“Akusalakkammajavasena aniṭṭhā pañca kāmaguṇā vibhattā,
kusalakammajaṃ pana aniṭṭhaṃ nāma natthi, sabbaṃ iṭṭhameva.
Kusalakammajavasena iṭṭhā pañca kāmaguṇā vibhattā.
Kusalakammajañhi aniṭṭhaṃ nāma natthi, sabbaṃ iṭṭhamevā”¹ ti ca.

Tattha manāpānipi kānici hatthirūpādīni akusalakammanibbattāni santi,
na pana tāni tesāmyeva hatthi-ādīnaṃ sukhassa hetubhāvaṃ gacchanti.
Tassa tasseva hi sattassa attanā katena kusalena nibbattaṃ sukhassa paccayo
hoti, akusalena nibbattaṃ dukkhassa. Tasmā kammajānaṃ iṭṭhāniṭṭhata
kammakāraṇasattassa vasena yojanārahā siyā. Tattha yaṃ vuttaṃ
“kusalakammajaṃ aniṭṭhaṃ nāma natthi”² ti, na ca vuttaṃ
“akusalakammajaṃ iṭṭhaṃ nāma natthi”² ti, tena akusalakammajampi
sobhanaṃ parasattānaṃ iṭṭhaṃ atthīti anuññātāṃ bhavissati,
kusalakammajaṃ pana sabbesaṃ iṭṭhamevāti.

Tiracchānagatānaṃ pana kesañci manussarūpaṃ amanāpaṃ, yato te
disvāva palāyanti, manussā ca devatārūpaṃ passitvā bhāyanti, tesampi
vipākaviññānaṃ taṃ rūpaṃ ārabha kusalavipākameva uppajjati, tādissa
pana puññassa abhāvā na tesāṃ tattha abhirati hoti. Kusalakammajassa pana
aniṭṭhassa abhāvo viya akusalakammajassa ca iṭṭhassa abhāvo vattabbo.
Hatthi-ādīnampi hi akusalakammajaṃ manussānaṃ akusalavipākasappa
ārammaṇaṃ, kusalakammajaṃ pana pavatte samuṭṭhitaṃ kusalavipākassa.
Iṭṭhārammaṇena pana vomissakattā appakaṃ akusalakammajaṃ bahulaṃ
akusalavipākupattiyaṃ kāraṇaṃ na bhavissatīti sakkā viññātum, vipākaṃ
pana na sakkā vañcetunti vipākavasena iṭṭhāniṭṭhārammaṇavavattānaṃ
suṭṭhu yujjati. Yaṃ pana vuttaṃ “aniṭṭhā pañca kāmaguṇā”² ti, taṃ
rūpādibhāvasāmaññato kāmaguṇasadisatāya taṃsadesu tabbhārena
vuttaṃ. Iṭṭhāneva hi rūpādīni “kāmaguṇā”² ti pāliyaṃ² vuttāni.
Kāmaguṇavisabhāgā vā rūpādayo kāmaguṇā”² ti vuttā asive sivoti vohāro
viya, sabbāni vā iṭṭhāniṭṭhāni rūpādīni taṇhāvattathubhāvato kāmaguṇā eva.
Vuttañhi “rūpā loke piyarūpaṃ sātārūpaṃ”³ ti-ādi³. Atisayena pana
kamanīyattā suttesu² kāmaguṇāti iṭṭharūpādīni vuttāni.

1. Abhi-Ṭṭha 2. 8 piṭṭhe.

2. Ma 1. 119, 127, 230; Ma 2. 117, 223; Ma 3. 41, 155; Saṃ 3. 18 piṭṭhādīsu.

3. Dī 2. 246; Ma 1. 85 piṭṭhesu.

Vuttanayamevāti atidesena lakkhaṇāto dūrasantikam dassitanti āha “**okāsatopettha upādāyupādāya dūrasantikatā veditabbā**”ti. Tattha kittakato paṭṭhāya rūpaṃ okāsavasena santike nāma, kittakato pana paṭṭhāya dūre nāma? Pakatikathāya kathentānaṃ dvādasa hatthā savanūpacāro nāma, tassa orato santike, parato dūre. Tattha sukhumarūpaṃ dūre hantaṃ lakkhaṇatopi okāsatopi dūre hoti, santike hantaṃ pana okāsatova santike hoti, na lakkhaṇato. Oḷārikarūpaṃ santike hantaṃ lakkhaṇatopi okāsatopi santike hoti, dūre hantaṃ okāsatova hoti, na lakkhaṇato. “Upādāyupādāyā”ti pana vuttattā attano rūpaṃ santike nāma, antokucchigatassāpi parassa dūre. Antokucchigatassa santike, bhi ʈhitassa dūreti evaṃ antogabbhapamukhapariveṇasaṃghārāmasīmāgāmakhettajanapadarajjasamu ddacakkavāḷesu tadantogatabahigatānaṃ vasena dūrasantikatā veditabbā.

497. **Tadekajjhanti** taṃ ekajjhaṃ ekato. **Abhisam̐yūhitvā**ti saṃharitvā samūhaṃ vā katvā. **Abhisam̐khipitvā**ti saṃkhipitvā saṃkhepaṃ katvā. “**Sabbampi rūpaṃ -pa- dassitaṃ hoti**”ti iminā rupakhandhasaddānaṃ samānādhikaraṇasamāsabhāvaṃ dasseti. Tenevāha “**na hi rūpato añño rūpakkhando nāma atthi**”ti.

498. Rāsibhāvūpagamanena vedanākkhandhādayoti dassitā hontīti ānetvā sambandhitabbaṃ.

Santativasena, khaṇādivasena cāti ettha addhāsamayavasena atītādivibhāgassa avacanaṃ sukhādivasena bhinnāya atītādibhāvavacanato. Na hi sukhā eva addhāvasena, samayavasena ca atītādikā hoti, tathā dukkhā eva, adukkhamasukhā eva ca kāyikacetasikādibhāvena bhinnā, tena vedanāsamudāyo addhāsamayavasena atītādibhāvena vattabbataṃ arahati samudāyassa tehi paricchinditabbattā, vedanākadesā pana gayhamānā santatikhaṇehi paricchedaṃ arahanti tathā paricchinditvā gahetabbato. Ekasantatiyaṃ pana sukhādīsu anekabhedabhinnesu yo bhedo paricchinditabbabhāvena gahito, tassa

ekappakārassa pākaṭassa paricchedikā taṃsahitadvārāmbanappavattā, avicchedena taduppādakekavidhavisayasamāyogappavattā ca santati bhavitum arahatīti tassā bhedantaram anāmasitvā paricchedakabhāvena gahaṇaṃ kataṃ, lahuparivattino vā arūpadhammā parivattaneneva paricchedena paricchindanaṃ arahantīti santatikhaṇavaseneva paricchedo vutto. Ekavidhavisayasamāyogappavattā divasampi buddharūpaṃ passantassa, dhammaṃ suṇantassa pavattasaddhādisahitavedanā **paccuppannā**. “**Pubbantāparantamajjhaggatā**”ti etena hetupaccayakiccavasena vuttanayaṃ dasseti.

499. Sabyāpārassa-ussāhasavipākatā kusalādihi tīhipi sādharmaṇāti asādharmaṇameva dassetum “**sāvajjakiriyahetuto**”ti-ādi vuttaṃ. Tattha **sāvajjakiriyahetuto**ti pāṇātipātādigārayhakiriyānimittato. **Kilesasantāpabhāvato**ti kilesapariḷāhena sadarathabhāvato. Vūpasantasabhāvāya kusalāya vedanāya **oḷārikā**. **Sabyāpāratoti** sa-īhato. Tena yathā pavattamānāya’ssā vipākena bhavitabbaṃ, tathā pavattim vadanto vipākuppādanayogyatamāha. **Sa-ussāhatoti** sasattito, tena vipākuppādanasamatthataṃ. **Savipākatoti** vipākasabbhāvato, tena paccayantarasamavāyena’ssā vipākanibbattanaṃ. Tīhipi padehi vipākadhammatāmyeva dasseti. Kāyakammādi byāpārasabbhāvato vā **sabyāpārato**, javanussāhasasena **sa-ussāhato**, vipākuppādanasamatthatāvasena **savipākatoti** evamettha attho veditabbo. Vipākaṃ anuppādentīpi kiriyā kusalā viya sabyāpārā, sa-ussāhā eva ca hotīti tadubhayaṃ anāmasitvā kiriyābyākatavāre “**savipākato**”icceva vuttaṃ. **Sabyābajjhato**¹ti kilesadukkhena sadukkhato. **Vuttavipariyāyatoti** anavajjakiriyahetuto, kilesasantāpabhāvato, abyābajjhato¹ ca vūpasantavuttīti evaṃ akusalāya vuttavipallāsato. **Yathāyoganti** yogānurūpaṃ. Tīsu kārāṇesu yaṃ yaṃ yassā yassā yujjati, tadanurūpanti attho. Kusalākusalavedanāhi vipākabyākatāya tīhipi kārāṇehi **oḷārikā**. Kiriyābyākatāya savipākato, savipākatāvisiṭṭhasabyāpārassa-ussāhato vāti. **Vuttapariyāyenāti** vipākabyākatā

1. Sabyāpajjhato (Sī, Syā)

abyāpārato, anussāhato, avipākato ca tāhi kusalākusalavedanāti sukhumā. Kiriyaḃyākatā avipākato, avipākatā viṣiṭṭhasabyāpārassa-ussāhato vāti evaṃ kusalākusalāya vuttavipallāsenā. Kammavegakkhattā, hi kammaṇṇaḃimbabhūtā ca kāyakammādiḃyāpāravirahato nirussāhā vipākā. Sa-ussāhā ca kiriya avipākadhammā. Savipākadhammā hi sagabbhā viya oḷārikāti.

500. **Nirassādatoti** assādābhāvato sukhapaṭikkhepato. **Savipphāratoti** saparipphandato, anupasantatoti attho. **Abhiḃhavanatoti** ajjhottharaṇato. Sukhāya majjhattatā natthi, upekkhāya sātata. Santatādayo pana sabbattha sukhupekkhāsu labbhantīti **“yathāyogan”**ti vuttaṃ. **Pākaṭatoti** sukhito dukkhitoti disvāpi jānitabbatā vibhūtabhāvato. **Sā**¹ adukkhamasukhā vedanā.

501. **Asamāpannasamāpannaggahaṇena** cettha bhūmivasenāpi vedanānaṃ oḷārikasukhumatā vuttāti veditabbā. **Itarā** samāpannassa vedanā.

Oghaniyatoti oghchi ārammaṇaṃ katvā atikkamitabbato. Tathā **yoganiyato, ganthaniyato cāti** etthāpi ganthova ganthanaṃ, tassa hitaṃ ārammaṇabhāvena sambandhanatoti **ganthaniyaṃ**. Evaṃ **nīvaraṇiyaṃ, upādāṇiyaṇca** veditabbaṃ. Saṃkilese niyuttā, saṃkilesaṃ vā arahantīti **saṃkilesikā**. Sā anāsavā.

502. **Tatthāti** yathāvuttāya oḷārikasukhumatāya. **Sambhedoti** saṅkaro. “Oḷārikā, sukhumā”ti ca vuttānampi jāti-ādivasena puna sukhumoḷārikabhāvāpattidoso yathā na hoti, tathā **pariharitabbo**. Jātivasena sukhumāya vedanāya sabhāvapuggalalokiyavasena oḷārikataṃ pāḷivasena dassetuṃ **“vuttañhetan”**ti-ādi vuttaṃ. Evaṃ sukhādayopīti ettha akusalā vedanā **jātivasena oḷārikā, sabhāvavasena sukhumā**. Kusalajjhānasahagatā sukhā vedanā jātivasena oḷārikā, samāpannassa vedanāti katvā puggalavasena sukhumāti evamādinā yojetabbā. **“Na parāmasitabbo”**ti etena

jāti-ādayo cattāro koṭṭhāsā aññamaññaṃ avomissakā eva gahetabbā. Evaṃ sambhedassa parihāro, na aññathāti dasseti. Yathā abyākatamukhena, evaṃ kusalākusalamukhenapi, yathā ca jātimukhena, evaṃ sabhāvādimukhenapi dassetabbanti imamattamaṃ **“esa nayo sabbatthā”**ti atidisati.

Idāni jāti-ādikoṭṭhāsesupi mitho akusalādīnaṃ upādāyupādāya oḷārikasukhumataṃ dassetuṃ **“apicā”**ti-ādi āraddhaṃ. **“Nissayadahanato”**ti iminā dosasahagatāya pākaṭaṃ kurūrappavattiṃ dasseti. **Niyatā**ti micchattaniyāmena niyatā, ānantariyabhāvappattā kappatiṭṭhanakavipākatāya **kappatṭhitikā** devadattādīnaṃ viya. **Asaṅkhārikā** sabhāvatikhīnatāya **oḷārikā**. **Diṭṭhisampayuttā** mahāsāvajjatāya **oḷārikā**. Sāpi diṭṭhisampayuttā **niyatā oḷārikā**, tato **kappatṭhitikā**, tato **asaṅkhārikā**ti tividhāpi heṭṭhā vuttanayattā ekajjhaṃ vuttā visuṃ vusumyeva yojetabbā. Tenāha **“itarā sukhumā”**ti. **Avisesenā**ti dosasahagatā, lobhasahagatāti abhedena. **Akusalā bahuvipākā** dosussannatāya **oḷārikā**. Tathā **kusalā appavipākā**. Mandadosattā akusalā **appavipākā sukhumā**. Tathā **kusalā bahuvipākā**.

Oḷārikasukhumanikantivatthubhāvato kāmāvacarādīnaṃ oḷārikasukhumatā, lokuttarā pana ekantasukhumāva. Tatthāpi ca vibhāgaṃ parato vakkhati. **Bhāvanāmayāpī**ti bhāvanāmayāya bhedanena dānasīlamayānampi bhedanaṃ nayato dassitanti veditabbaṃ. Bhāvanāya paṇṇabalavakālādīsu kadāci ñāṇavippayuttacittenapi manasikāro hotīti vuttaṃ **“bhāvanāmayāpi duhetukā”**ti. **Tam tambhūmivipākakiriyāvedanāsūti** ettha **“kāmāvacaravipākā oḷārikā, rūpāvacarā sukhumā”**ti-ādinā yāva arahattaphalā netabbaṃ. **“Kāmāvacarakiriyā oḷārikā, rūpāvacarakiriyā sukhumā”**ti-ādinā kāmāvacarā ca **“dānākārappavattā oḷārikā,** sīlākārappavattā sukhumā”ti-ādinā yāva nevasaññānāsaññāyatanā netabbaṃ. Yathā ca jātikotṭhāse ayaṃ vibhāgo, evaṃ sabhāvakoṭṭhāsādīsūpīti dassetuṃ **“dukkhādī”**ti-ādi vuttaṃ

Sabbo cāyaṃ vibhāgo lakkhaṇasannissito vuttoti katvā āha “okāsavasena cāpī”ti-ādi. **Sukhāpīti** pi-saddena adukkhamasukhaṃ sampiṇḍeti. **Sabbatthāti** sabbāsu bhūmīsu. **Yathānurūpanti** yā yā vedanā yattha yattha labbhati, tadanurūpaṃ. **Vatthuvasenāti** yaṃ vatthum ārabbhavedanā pavattati, tassa vasenāpi. **Hīnavatthukāti** hīnaṃ vatthum ārammaṇaṃ katvā kaṅgubhattaṃ bhuñjantassa vedanā hīnavatthukatāya **oḷārikā**. Sālimānsodanaṃ bhuñjantassa paṇītavatthukatāya **sukhumāti**.

503. **Ādinā nayanāti** sabbaṃ pāligatiṃ āmasati. Jāti-ādivasena asamānakoṭṭhāsata **visabhāgatā**. Dukkhavipākatādivasena asadisakiccatā **asaṃsaṭṭhatā**, na asampayogo. Yadi siyā, dūravipariyāyena santikaṃ hotīti saṃsaṭṭhatā santikatā āpajjati, na ca vedanāya vedanāsampayogo atthi. Santikapadavaṇṇanāya ca “sabhāgato ca sarikkhato cā”ti vakkhatīti vuttanayeneva attho veditabbo. Asadisasabhāvatā **asarikkhatā**. **Sabbavāresūti** oḷārikasukhumabhede vuttanayānusārena vattabbesu sabbesu vāresu. Jāti-ādivasena samānakoṭṭhāsata **sabhāgatā**, dukkhavipākatādivasena pana sadisasabhāvatā **sarikkhatā**. Tenāha “akusalā pana -pa- santike”ti.

Iti vedanākkhandhassa atītādivibhāge vitthārakathāmukhavaṇṇanā.

Kamādivinicchayakathāvaṇṇanā

504. **Etanti** evaṃ atītādivibhāge vitthārakathāmukhaṃ. **Ñāṇabhedatthanti** nānappakāraṃ ñāṇappabhedatthaṃ. **Kamatoti** desanākkamato¹, yena kāraṇenāyaṃ desanākkamo kato, tatoti attho. **Visesatoti** bhedato, khandhupādānakkhandhavibhāgatoti attho. **Anūnādhikatoti** pañcabhāvato. **Upamātoti** upamāhi upametabbato. **Daṭṭhabbato dvidhāti** dvīhi ākārehi ñāṇena passitabbato.

1. Desanānukkamato (Sī, Syā)

Passantassa'tthasiddhitoti yathā passantassa yathādhippetatthanipphattito.
Vibhāvināti paññavatā.

Uppattikkamoti yathāpaccayaṃ uppajjantānaṃ uppajjanapaṭipāṭi.
 “Dassanenapahātabbā”ti-ādinā¹ paṭhamam pahātabbā paṭhamam vuttā,
 dutiyam pahātabbā dutiyam vuttāti ayaṃ **pahānakkamo**. Sīlavisuddhiṃ
 paṭipajja cittavisuddhi paṭipajjitabbā, tathā tato parāpīti āha “**sīlavisuddhi**
-pa- paṭipattikkamo”ti, anupubbapaṇītā bhūmiyo anupubbena vavatthitāti
 ayaṃ **bhūmikkamo**. “Cattāro satipaṭṭhānā”ti-ādiko² ekakkhaṇepi
 satipaṭṭhānādisambhavato **desanākkamo ca**. Dānakathādayo
 anupubbukkamsato kathitā, uppatti-ādivavatthānābhāvato pana dānādīnaṃ
 idha desanākkamavacanānaṃ. Uppatti-ādivavatthānāhetukatāya hi “paṭhamam
 kalalam hoti”ti-ādikā³ desanāpi samānā uppatti-ādikamabhāveneva vuttā.
 Yathāvuttavavatthānābhāvena pana anekesaṃ vacanānaṃ sahapavattiyā
 asambhavato yena kenaci pubbāpariyena desetabbatāya tena tena
 adhippāyena desanāmetasseva kamo **desanākkamo** daṭṭhabbo.
Pubbāpariyavavatthānenāti paṭhamam rūpakkhando, tato
 vedanākkhandhoti evaṃ pubbāpariyavavatthānena anuppattito.
Appahātabbatoti khandhesu ekaccānaṃ pahātabbatāva natthi, kuto
 pahānakkamo. Sati hi sabbesaṃ pahātabbatāya pahānakkamena nesaṃ
 desanā siyā. **Appaṭipajjanīyatoti** sammāpaṭipattivasena na paṭipajjitabbato.
“Catubhūmipariyāpannattā”ti iminā vedanādīnaṃ aniyatabhūmikaṃ
 dasseti. Niyatabhūmikānañhi bhūmikkamo sambhaveyya.

Abhedenāti rūpādīnaṃ bhedaṃ vibhāgaṃ akatvā ekajjhaṃ
 piṇḍaggahaṇena. **Attagāhapatitanti** attagāhasaṅkhāte diṭṭhoghe nipatitaṃ.
Samūhagghanavinibbhogadassanenāti rūpato arūpaṃ vivecento
 rūpārūpasamūhe ghanavinibbhujanadassanena. **Cakkhu-ādīnampi**
visayabhūtanti ekadesena samudāyabhūtaṃ rūpakkhandaṃ vadati. Yā ettha
 iṭṭhaṃ, aniṭṭhañca rūpaṃ saṃvedeti, ayaṃ vedanākkhandhoti
 iṭṭhāniṭṭharūpasamvedanikaṃ vedanaṃ desesīti sambandho. Evaṃ sabbattha.
 Iṭṭhamajjhata-aniṭṭhamajjhataṇampi iṭṭhāniṭṭhasabhāvattā
 iṭṭhāniṭṭhaggahaṇeneva gahaṇaṃ daṭṭhabbaṃ. Evanti yathāvuttanayena.
 Saññāya

1. Abhi 1. 2 piṭṭhe. 2. Abhi 2. 200 piṭṭhe. 3. Saṃ 1. 208; Abhi 4. 358 piṭṭhesu.

gahitākāre visaye abhisāṅkhārappavattīti āha “**saññāvasena abhisāṅkhārake**”ti. Yathā viññāṇassa sampayuttadhammānaṃ nissayabhāvo pākaṭo, na tathā vedanādīnanti āha “**vedanādīnaṃ nissayaṇ**”ti. “Manopubbaṅgamā dhammā¹, cittānuparivattino dhammā², chadvārādhipati rāja”ti³ vacanato **viññāṇaṃ** adhipati.

505. Rūpakkhandhe “**sāsavaṃ upādāniyaṇ**”ti vacanaṃ anāsavānaṃ dhammānaṃ sabbhāvato rūpakkhandhassa taṃsabhāvatānivattanatthaṃ, na anāsavarūpanivattanatthaṃ.

Anāsavāva khandhesu vuttāti ettha aṭṭhānappayutto **eva-saddo**, anāsavā khandhesveva vuttāti attho. Idha pana visuddhimagge sabbepete khandhāpi upādānakkhandhāpi.

506. Sabbasaṅkhatānaṃ sabhāgena ekajjhaṃ saṅgaho **sabbasaṅkhatasabhāgekaṇṇaṃ**. Sabhāgasabhāvena⁴ hi saṅgayhamānā sabbasaṅkhatā pañcakkhandhā honti. Tattha ruppanādisāmaññaṇa samānakoṭṭhāsā sabhāgāti veditabbā. Tesu saṅkhatābhisāṅkharāṇakiccaṃ āyūhanarasāya cetanāya balavanti sā “saṅkhārakkhandho”ti vuttā. Aññe ca ruppanādivisesalakkhaṇarahitā phassādayo saṅkhatābhisāṅkharāṇasāmaññaṇenāti daṭṭhabbā, phusanādayo pana sabhāvā⁵ visum khandhasaddavacanīyā na hontīti dhammasabhāvāññunā tathāgatena phassakkhandhādayo na vuttāti veditabbā. “Ye hi keci bhikkhave samaṇā vā brāhmaṇāvā sassatavādā sassataṃ attānaṇca lokaṇca paññapenti, sabbe te ime eva pañcupādānakkhandhe nissāya paṭicca, etesaṃ vā aññataran”ti evamādisuttānaṇca vasena attattaniyagāhassa etapparamatā daṭṭhabbā. Etena ca vakkhamānasuttavasena ca khandhe eva nissāya parittārammaṇādivasena na vattabbā ca diṭṭhi uppajjati khandhanibbānavajjassa sabhāvadhammassa abhāvatoti vuttaṃ hoti. **Rūpanti** ruppanasabhāvaṃ dhammajātamāha. **Vedananti**-ādīsūpi⁶ eseva nayo. “Sīlakkhandho samādhikkhandho”ti-ādi⁷ vacanato aññesaṇca

1. Khu 1. 13 piṭṭhe Dhammapade.

2. Abhi 1. 10 piṭṭhe.

3. Dhammapada-Ṭīṭha 2. 150 piṭṭhe.

4. Sabhāgasabhāgena (Syā, Ka)

5. Sabhāgā (Syā, Ka) 6. Vedanāti-ādīsūpi (Sī, Ka)

7. Dī 3. 236 piṭṭhe.

khandhasaddavacanīyānaṃ sīlakkhandhādīnaṃ¹ sabbhāvato na pañcevāti codanaṃ nivattetumāha “**aññesaṃ tadavarodhato**”ti.

507. Pavattiṭṭhānabhūtaṃ vasaṇaṭṭhānaṃ viya hotīti vuttaṃ “**nivāsaṭṭhānato**”ti.

Dukkhadukkhavipariṇāmadukkhasaṅkhārdukkhatāvasena vedanāya ābādhakattaṃ daṭṭhabbaṃ. Rāgādisampayuttassa vipariṇāmadidukkhasa itthipurisādi-ākāragāhikā taṃtaṃsaṅkappamūlabhūtā saññā **samuṭṭhānaṃ**. Pittādi viya rogassa āsanna-kāraṇaṃ samuṭṭhānaṃ.

Utubhojanavisamatāvisamaparihārādi viya mūlakāraṇaṃ **nidānaṃ**. Cittassa² aṅgabhūtā cetasikāti viññānaṃ gilānūpamaṃ vuttaṃ. Kuṭṭharogavato siniyhaṇaṃ tassa bhiyyobhāvāya viya bālassa puññābhisaṅkhārādivasena pavatti vedanādukkhāvahā asappāyasevanasadiṣi. **Vedanattāyāti** vedanāsabhāvatthaṃ, vedanattalābhāyāti attho. Kāraṇaṭṭhānatāya, bhojanādhāratāya ca **cāra-kūpamaṃ**, bhājanūpamañca rūpaṃ. Subhasaññādivasena vedanā-kāraṇassahetubhāvato, vedanābhojanassa chādāpanato ca **aparādhūpamā**, byañjanūpamā ca saññā. Vedanāhetuto **kāraṇa-kāra-kūpamo**, parivesakūpamo ca saṅkhārakkhandho. Bhattakāro eva yebhuyyena parivisaṭṭi parivesakaggahaṇaṃ. Vedanāya vibādhitabbato, anuggahetabbato ca **aparādhikūpamaṃ**, bhuñjakūpamañca viññānaṃ vuttaṃ.

508. “Pañca vadhakā paccatthikā ukkhittāsikāti kho bhikkhave pañcannetaṃ upādānakkhandhānaṃ adhivacanan”ti **āsīvisūpame**³ vadhakoti vuttā, “bhāroti kho bhikkhave pañcannetaṃ upādānakkhandhānaṃ adhivacanan”ti **bhārasutte**⁴ bhārāti, “atītampāhaṃ addhānaṃ evameva rūpena khajjimi, seyyathāpi etarahi paccuppanna rūpena khajjāmi. Ahañceva kho pana anāgataṃ rūpaṃ abhinandeyyaṃ, anāgatampāhaṃ addhānaṃ evameva rūpena khajjeyyaṃ, seyyathāpi -pa- khajjāmi”ti-ādina⁵ **khajjanīyapariyāye** khāda-kāti, “so aniccaṃ rūpaṃ ‘aniccaṃ rūpaṃ’ti yathābhūtaṃ nappajānāti”ti-ādina⁶ **yamakasutte** aniccādikāti. Yadi pi “idha pana sabbepete ekajjhaṃ katvā khandhāti adhippetā”ti vuttaṃ, bāhullena pana upādānakkhandhānaṃ tadantogadhānaṃ daṭṭhabbatā veditabbā. Vipassanāya bhūmivicāro hesoti.

1. Sīlakkhandhādīnaṃ atthānaṃ (Si, Ka) 2. Na cittassa (Syā, Ka) 3. Saṃ 2. 383 piṭṭhe.

4. Saṃ 2. 21 piṭṭhe.

5. Saṃ 2. 72 piṭṭhe.

6. Saṃ 2. 94 piṭṭhe.

Phenapiṇḍo viyāti-ādīsu rūpādīnaṃ evaṃ phenapiṇḍādisadisatā daṭṭhabbā yathā phenapiṇḍo nissāro paridubbalo agayhupago, gahitopi kiñci atthaṃ na sādheti, chiddāvachiddo anekasandhisamghaṭito bahūnaṃ pāṇakānaṃ āvāso anupubbūpacito sabbāvatthanipātī avassambhedī, evaṃ rūpampi niccasārādivirahato nissāraṃ pheggu viya, sukhabhañjanīyato dubbalaṃ, niccanti vā dhuvanti vā ahanti vā mamanti vā na gahetabbāṃ, gahitampi tathā na hoti, bahuchiddaṃ asītisatasandhisamghaṭitaṃ anekakimikulāvāsaṃ kalalādivasena anupubbūpacitaṃ kalalakālato paṭṭhāya sabbāsupi avatthāsu vinassati, avassameva ca bhijjati. **Aṭṭhakathāyaṃ**¹ pana parimaddanāsahanaṃ eva upamūpameyyasambandho vutto.

Yathā pubbuḷo nissāro paridubbalo agayhupago, gahitopi na kiñci atthaṃ sādheti, na ciraṭṭhitiko, tathā vedanāpi. Yathā ca pubbuḷo, udakatalaṃ, udakabinduṃ, udakajallikaṃ saṅkaḍḍhitvā puṭaṃ katvā gahaṇavātañcāti cattāri kāraṇāni paṭicca jāyati, evaṃ vedanāpi vatthum, ārammaṇaṃ, kilesajallaṃ, phassasamghaṭṭanañcāti cattāri kāraṇāni paṭicca uppajjati. Yathā hi udakatale bindunipātajanito vāto udakajallikasamkhātāṃ udakalasikaṃ saṅkaḍḍhitvā puṭaṃ katvā pubbuḷaṃ nāma karoti, evaṃ vatthumhi ārammaṇāpāthagamanajanito phasso anupacchinnaṃ kilesajallaṃ saha-kārīpaccayabhāvena² saṅkaḍḍhitvā vedanaṃ nāma karoti. Idañca kileschi mūlakāraṇabhūtehi, ārammaṇassādanabhūtehi ca nibbattaṃ vaṭṭagataṃ vedanaṃ sandhāya vuttaṃ. Ukkatṭhaparicchedena vā cattāro paccayā vuttā, ūnehipi pana uppajjateva. Idha muhuttaramaṇīyatā upamopameyyasambandho vutto.

Yathā pana **marīcikā** asārā agayhupagā. Na hi taṃ gahetvā pātum vā nhāyitum vā bhājanaṃ vā pūretum sakkā, evaṃ saññāpi asārā agayhupagā. Yathā ca marīcikā vipphandaṃ mānā sañjātūmivegā viya khāyanti mahājanaṃ vippalambeti, evaṃ saññāpi “nīlaṃ pītaṃ dīghaṃ rassan”ti-ādina ārammaṇe pavattamānā sabhāvamatte aṭṭhatvā “subhaṃ sukhaṃ niccan”ti-ādimicchāgāhassa kāraṇabhāvena lokaṃ vippalambeti.

1. Saṃ-Ṭīha 2. 294; Abhi-Ṭīha 2. 30 piṭṭhesu. 2. Sahatārīpaccayantarabhāvena (Sī, Syā)

Yathā **kadalikkhandho** asāro agayhupago. Na hi taṃ gahetvā gopānasī-
ādīnaṃ atthāya upanetuṃ sakkā, upanītampi tathā na hoti,
bahuvaṭṭisamodhāno ca hoti, evaṃ saṅkhārakkhandhopi asāro agayhupago.
Na hi taṃ niccādivasena gahetuṃ sakkā, gahitampi tathā na hoti,
bahudhammasamodhāno ca. Aññadeva hi phassassa lakkhaṇaṃ, aññaṃ
cetanādīnaṃ, te pana sabbe samodhānetvā saṅkhārakkhandhoti vuccati.

Yathā ca **māyā** asārā agayhupagā. Na hi taṃ gahetvā kiñci atthaṃ
kiccaṃ sādhetuṃ sakkā, ittarā lahupaccupaṭṭhānā amaṇi-ādimeva maṇi-
ādirūpena dassentī mahājanaṃ vañceti, evaṃ viññāṇampi asāraṃ ittaraṃ
lahupaccupaṭṭhānaṃ, teneva cittena āgacchantaṃ viya, gacchantaṃ viya,
ṭhitaṃ viya, nisinnaṃ viya ca katvā gāhāpeti, aññadeva cittaṃ āgamane,
aññaṃ gamanādīsūti. Evaṃ viññāṇaṃ māyāsadisāṃ.

Pañcapi upādānakkhandhā asubhādisabhāvā eva
saṃkilesāsucivatthubhāvāditoti asubhādito daṭṭhabbā eva, tathāpi katthaci
koci viseso sukhaḡgahaṇīyo hotīti āha “**visesato cā**”ti-ādi. Tattha cattāro
satipaṭṭhānā catuvipallāsappahānakarāti tesāṃ gocarabhāvena
rūpakkhandhādīsu asubhādibhāvena daṭṭhabbatā vuttā.

509. **Khandhehi na vihaññati** parividitasabhāvattā. Vipassakopi tesāṃ
vipattiyaṃ na dukkhamāpajjati, khīṇāsavesu pana vattabbameva natthi. Te
hi āyatimpi khandhehi na bādhīyanti.

Kabaḷīkārāhāraṃ pariṇāṇatīti “āhārasamudayā rūpasamudayo”ti¹
vacanato ajjhattikarūpe chandarāgaṃ pajahanto tassa samudayabhūte
kabaḷīkārāharepi chandarāgaṃ pajahatīti attho. Ayaṃ **pahānapariññā**.
Ajjhattikarūpaṃ pana pariggaṇhanto tassa paccayabhūtaṃ kabaḷīkārāhāraṃ
pariggaṇhātīti **ñātapariññā**. Tassa ca udayabbayānupassī hotīti **tīraṇapariññā**
ca yojetabbā. Evaṃ pariññattaye sijjhante ime vipallāsādayo vidhamīyanti
evāti āha “**asubhe subhanti vipallāsaṃ pajahatī**”ti-ādi. Tattha
kāmarāgaḡbhūtaṃ abhijjhaṃ sandhāyāha “**abhijjhākāyaganthan**”ti.
Asubhānupassanāya hi kāmarāgappahānaṃ

1. Saṃ 2. 48, 51 piṭṭhesu.

hoti, kāmarāgamukhena vā sabbalobhappahānaṃ vadati. **Na upādiyati** na gaṇhati na uppādeti.

“Phassapaccayā vedanā”¹ti¹ vuttattā “vedanāya chandarāgaṃ pajahanto tassā paccayabhūte phassāhārepi chandarāgaṃ pajahatī”ti-ādinā āhāraparijānane vuttanayena phassaparijānaṃ yojetabbaṃ. Vedanāya dukkhato dassanena tattha **sukhanti vipallāsaṃ pajahati**. Sukhatthameva bhavapatthanā hotīti vedanāya taṇhaṃ pajahanto **bhavoghaṃ uttarati**. Tato eva **bhavayogena viśaṃyujjati**. **Bhavāsavena ca anāsavo hoti**, sabbavedanaṃ dukkhato passanto attano parena apubbaṃ dukkhaṃ uppāditaṃ, sukhaṃ vā vināsitaṃ na cinteti, tato “anattaṃ me acarī”ti-ādi² āghātavatthupphānato **byāpādakāyaganthaṃ bhindati**. “Sukhabahule sugatibhave suddhī”ti aggahe tvā gosilagovatādīhi suddhiṃ parāmasanto sukhapatthanāvaseneva parāmasatīti vedanāya taṇhaṃ pajahantopi **sīlabbatupādānaṃ na upādiyati**.

Manosañcetanā saṅkhārakkhandho, saññā pana taṃsampayuttāti saññāsaṅkhāre anattato passanto manosañcetanāya chandarāgaṃ pajahati, taṇca pariggaṇhāti, tīreti cāti “**saññaṃ saṅkhāre -pa- parijānāti**”ti vuttaṃ. Saññāsaṅkhāre anattāti passanto attadiṭṭhimūlakattā sabbadiṭṭhinaṃ attadiṭṭhiṃ viya sabbadiṭṭhiyopi vidhamatīti dassento “**diṭṭhogaṃ uttarati -pa- attavādupādānaṃ na upādiyati**”ti āha.

Viññānaṃ aniccato passanto aniccānupassanāmukhena tissopi anupassanā ussukkanto tīhi pariññāhi **viññāṇāhāraṃ parijānāti**. Visesto panettha **anicce niccanti vipallāsaṃ pajahati**. Tattha niccaggāhabāhullato avijjāya viññāṇe ghanagahaṇaṃ hotīti ghanavinibbhogaṃ katvā taṃ aniccato passanto **avijjogaṃ uttarati**. Tato eva avijjāyogena viśaṃyutto **avijjāsavena anāsavo ca hoti**. Mohabaleneva sīlabbataparāmasanaṃ hotīti taṃ pajahanto “**sīlabbataparāmāsakāyaganthaṃ bhindati**”.

1. Ma 3. 109; Saṃ 1. 296; Vi 3. 1; Khu 1. 77; Khu 10. 28 piṭṭhādīsu.

2. Abhi 1. 244; Abhi 2. 376 piṭṭhesu.

“Yañca kho idaṃ bhikkhave vuccati cittaṃ itipi, mano itipi,
viññāṇaṃ itipi, tatrāssutavā puthujjano nālaṃ nibbindituṃ, nālaṃ
virajjituṃ, nālaṃ vimuccituṃ. Taṃ kissa hetu? Dīgharattaṃ hetuṃ
bhikkhave assutavato puthujjanassa ajjhosiṭaṃ mamāyitaṃ
parāmaṭṭhaṃ ‘etaṃ mama, esohamasmi, eso me attā’ti”¹—

vacanato yathā viññāṇaṃ niccato passanto diṭṭhupādānaṃ upādiyati, evaṃ
taṃ aniccato passanto **diṭṭhupādānaṃ na upādiyatīti**.

Evaṃ mahānisaṃsanti vuttappakārena
vipallāsādisakalasaṃkilesavidhamanupāyabhāvato evaṃ vipuludayaṃ.
Vadhakādivasenāti ukkhittāsikavadhakodivasena. **Passeyyā**ti ñāṇadassanena
paccakkhato passeyya.

Khandhaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti cuddasamaparicchedavaṇṇanā.

1. Saṃ 1. 321 piṭṭhe.

15. Āyatanadhātuniddesavaṇṇanā

Āyatanavithhāarakathāvaṇṇanā

510. “Khandhāyatanā”ti-ādinā heṭṭhā uddiṭṭhāni paduddhāravasena “āyatanānī”ti vatvā gaṇanaparicchedenāha “dvādasāyatanānī”ti. Tattha vattabbari parato sayameva vakkhati. **Cakkhāyatananti**-ādi nesam sarūpadassanam.

Attho nāma saddattho, bhāvattho pana **lakkhaṇameva**. So pana saddattho duvidho asādhāraṇo sādharāṇoti. Tattha asādhāraṇo cakkhādisaddattho, sādharāṇo āyatanasaddattho dvādasannampi samānattā.

Tesu asādhāraṇam tāva dassento “**visesato tāvā**”ti-ādimāha. Tattha **visesatoti** visesatthato, cakkhādisaddatthatotī attho. **Assādetī**ti cakkhati-saddo “madhum cakkhati, byañjanam cakkhati”ti rasasāyanattho atthīti tassa vasena attham vadati. “Cakkhum kho pana māgaṇḍiya rūpārāmaṁ rūparatāṁ rūpasammuditan”ti¹ vacanato cakkhu rūpaṁ **assādeti**. Satipi sotādināṁ saddārāmatādibhāve yo “yam cakkhu catunnam mahābhūtānaṁ upādāya pasādo”ti-ādinā² pāliyam, “rūpābhigatārahabhūtappasādalakkhaṇaṁ”ti-ādinā³ atṭhakathāyañca vutto atthaviseso, tattheva niruḷhattā cakkhumhi eva cakkhu-saddo pavattati gavādisu gosaddādi viyāti daṭṭhabbam.

Vibhāveti cāti saddalakkhaṇasiddhassa cakkhati-saddassa vasena attham vadati. **Cakkhatī**ti hi ācikkhati, abhiyattam vadatīti attho. Nettassa ca vadantassa viya samavisamavibhāvanameva ācikkhananti katvā āha “**vibhāveti cāti attho**”ti, anekatthattā vā dhātūnaṁ vibhāvanatthattā ca cakkhati-saddassa daṭṭhabbā. Rattaduṭṭhādikālesu kakaṇṭakarūpaṁ viya, uddarūpaṁ viya⁴ ca vaṇṇavikāraṁ āpajjamānaṁ rūpaṁ hadayaṅgatabhāvaṁ rūpayati rūpamiva pakāsaṁ karoti, saviggahamiva katvā dassetīti attho. Vitthāraṇam

1. Ma 2. 171 piṭṭhe.

3. Abhi-Ṭṭha 1. 349; Visuddhi 2. 74 piṭṭhesu.

2. Abhi 1. 157 piṭṭhe.

4. Naṭarūpaṁ viya (Sī)

vā rūpasaddassa attho, vitthāraṇaṇca pakāsanamevāti āha “**pakāsetīti attho**”ti. Anekatthattā vā dhātūnaṃ pakāsanattho eva rūpasaddo daṭṭhabbo. Vaṇṇavācakassa rūpasaddassa rūpayatīti nibbacanaṃ, rūpakkhandhavācakassa ruppatīti ayaṃ viseso. **Udāharīyatīti** vuccatīti atthe vacanasaddo eva gahito siyā, na ca vacanasaddo evettha saddo, atha kho sabbopi sotaviññeyyoti. **Sappatīti** sakehi paccayehi sappīyati, sotaviññeyyabhāvaṃ gamīyatīti attho.

Sūcayatīti attano vatthum apākaṭaṃ gandhavasena “idaṃ sugandhaṃ, duggandhaṃ”ti pakāseti, paṭicchannaṃ vā pupphādivatthum “ettha pupphamatthi, campakādiphalamatthi, ambādī”ti pesuññaṃ karontaṃ viya hotīti attho. Rasaggahaṇamūlakattā ajjhoharaṇassa jīvītahetumhi āhārāse ninnatāya **jīvītaṃ avhayatīti jivhā** niruttilakkhaṇena. **Kucchitānaṃ sāsavadhammānaṃ āyoti** visesena **kāyo** vutto anuttariyahetubhāvaṃ anāgacchantesu kāmarāganidānakammajānitesu, kāmarāgassa ca visesapaccayesu ghāṇajivhākāyesu kāyassa visesatarasāsavapaccayattā. Tena hi phoṭṭhabbasukhaṃ assādentā sattā methunampi sevanti. **Uppattidesoti** uppattiṭṭhānanti attho, kāyindriyavatthukā vā cattāro khandhā balavakāmāsavādihetubhāvato visesena sāsavāti vuttāti tesam uppattiṭṭhānanti attho.

Munātīti nāliya minamāno viya, mahātulāya dhārayamāno viya ca ārammaṇaṃ vijānātīti attho. Manate iti vā¹ **mano**, taṃ taṃ ārammaṇaṃ paricchedavasena jānātīti vuttaṃ hoti. **Attano lakkhaṇaṃ dhārentīti** ye visesalakkhaṇena āyatanasaddaparā vattabbā, te cakkhādayo tathā vuttāti tato aññe manogocarabhūtā dhammā sāmāññalakkhaṇeneva ekāyatanabhāvaṃ upanetvā vuttā. Yathā hi oḷārikavatthārammaṇamanasasaṅkhātehi visayavisayibhāvehi purimāni pākaṭāni, tathā apākaṭā ca aññe manogocarā na attano sabhāvaṃ na dhārentīti imassa atthassa dīpanattho dhammasaddo. Dhārīyanti sāmāññarūpena avadhārīyantīti vā **dhammā**. Yathā hi rūpādayo cakkhuviññānādīhi asādhāraṇato eva yathāsakaṃ sabhāvato

1. Manute iti vā (Ka-Sī)

viññāyanti, na evamete, ete pana anekadhammabhāvato, sādharmaṇato, sabhāvasāmaññatopi¹ manasā viññāyanti.

511. **Sena senā**ti sakena sakena. **Uṭṭhahantī**ti uṭṭhānaṃ karonti. **Vāyamantī**ti ussahanti, attano kiccaṃ karonticceva attho. Imasmiṃ ca atthe āyatanti etthāti āyatanānīti adhikaraṇattho āyatanasaddo, dutiyatatiyesu kattu-attho. **Te cā**ti cittacetāsike dhamme. Te hi taṃtaṃdvārāmmaṇesu ayanti gacchanti² pavattantīti **āyā**. **Vitthārentī**ti pubbe anuppannattā līnāni apākaṇāni pubbantato uddhaṃ pattharenti pākaṇāni karonti, uppādentīti attho. **Idaṇca** saṃsāradukkhāṃ. **Na nivattatī**ti anuppādanīrodhavasena na nirujjati. **Āyatanam āyatananti** āmedītavacanāṃ assā samaññāya cakkhādīsu nirulhabhāvadassanattam.

512. Evaṃ avayavabhedavasena āyatanasaddassa atthaṃ vatvā idāni tattha pariyāyatopi dassetuṃ “**apicā**”ti-ādi āraddhaṃ. Sādhuphalabharitatāya, aparissayatāya ca **manoramme**.

Tattha **nivasantī**ti nivasantā viya honti. Tenāha “**tadāyattavuttitāyā**”ti. Yattha suvaṇṇaratanādīni nivutthāni viya ākiṇṇāni tiṭṭhanti, so padeso tesam **ākaro**, evaṃ cittacetāsikā cakkhādīsūti te tesam ākaroti dassento āha “**cakkhādīsu ca -pa- ākaro**”ti. **Tannissitattā**ti ettha mano manoviññāṇādīnaṃ cittacetāsikānaṃ nissayapaccayo na hotīti tassa tesam dvārābhāvo nissayabhāvoti daṭṭhabbo. Ahutvā eva paccayasāmaggivasena uppajjantāpi cittacetāsikā aneke ekajjhaṃ tattha labbhamānā samosaṭā³ viya hontīti vuttaṃ “**vatthudvārāmmaṇavasena samosaraṇato**”ti. Na hi dhammānaṃ anāgataddhe vijjamānatālesopi-atthi. Tenāha “puñjo natthi anāgate”ti⁴. **Tattheva uppattitoti** tesu cakkhādīsu eva uppattito. Uppattiyā paccayabhūte cakkhādīke uppattitṭhānaṃ viya katvā upacāravasena vuttaṃ. Na hi arūpadhammānaṃ nippariyāyato uppattideso nāma atthi. Yadaggena vā

1. Dhammasabhāvasāmaññatopi (Sī), dhammabhāvasāmaññatopi (Ka)

2. Āyanti āgacchanti (Sī, Syā)

3. Samosaraṇatā (Syā)

4. Khu 7. 32 piṭṭhe Mahāniddece.

te tesam nissayārammaṇabhūtā, tadaggena **sañjātideso**. Na hi paccayabhāvamantarena rūpadhammānampi ādhārādheyyabhāvo atthi. Tenāha “**nissayārammaṇabhāvenā**”ti. Byatirekapadhānatāya kāraṇalakkhaṇassa “**tesam abhāve abhāvato**”iccevāha, na “bhāve bhāvato”ti.

Yathāvuttenatthenāti¹ “cakkhatī”ti-ādinā, “āyatanato āyānaṁ tananato”ti-ādinā, “nivāsaṭṭhānaṁ”ti-ādinā ca vuttappakārena atthena. Dhammāyatanapariyāpannānaṁ dhammānaṁ bahubhāvato yebhuyyena ca te bahū eva hutvā kiccararāti “**dhammā ca te āyatanañcā**”ti bahuvacananiddeso.

513. Tathā tathā lakkhitaḥabbato lakkhīyati etenāti vā **lakkhaṇaṁ**, sabhāvo.

Tāvabhāvatoti tattakato, tena anūnādhikabhāvaṁ dasseti. Tattha dvādasāyatanavinimuttassa kassaci dhammassa abhāvā adbhikabhāvato codanānatthi, salakkhaṇadhāraṇaṁ pana sabbesaṁ sāmāññalakkhaṇanti ūnacodanā sambhavatīti taṁ dassento āha “**cakkhādayopi hī**”ti-ādi.

Bhavaṅgamanasaṅkhātoti dvikkhattuṁ calitvā pavattabhavaṅgamanasaṅkhāto. Calanavasena bhavaṅgappavattiyā sati eva āvajjanupatti, na aññatthāti āvajjanassāpi kāraṇabhūtanti katvā vuttaṁ “**bhavaṅgamanasaṅkhāto -pa- uppattidvāraṇaṁ**”ti. **Asādhāraṇanti** cakkhuviññāṇādīnaṁ asādhāraṇaṁ. Satipi asādhāraṇabhāve cakkhādīnaṁ dvārabhāvena gahitattā dhammāyatanena aggahaṇaṁ daṭṭhabbaṁ. Dvārārammaṇabhāvehi vā asādhāraṇataṁ sandhāya “asādhāraṇaṁ”ti vuttaṁ.

514. Yebhuyyasahuppatti-ādīhi uppattikkamādīsu ayutti yojetabbā. Yebhuyyena hi cakkhāyatanādīni kassaci kadāci ekato uppajjanti. Tathā hi vuttaṁ “kāmadhātuyā upapattikkhaṇe kassaci ekādasāyatanāni pātubhavanti”ti-ādi². Tasmā āyatanānaṁ uppattikkamo tāva na yujjati, na pahānakkamo kusalābyākatānaṁ appahātabbato, na paṭipattikkamo akusalānaṁ ekacca-abyākatānañca

1. Yathāvuttena atthenāti (Ka)

2. Abhi-Ṭṭha 3. 309 piṭṭhe.

appaṭipajjanīyato, na bhūmikkamo aḍḍhekādasannaṃ āyatanānaṃ ekantakāmāvacarattā, itaresaṇca catubhūmipariyāpannattā, ekaccassa lokuttarabhāvato cāti. “**Ajjhattikesu hī**”ti etena ajjhattikabhāvena, visayībhāvena ca ajjhattikānaṃ paṭhamāṃ desetabbataṃ dasseti, tesupī¹ paṭhamāṃ desetabbesu pākaṭattā paṭhamataraṃ cakkhāyatanāṃ desitanti.

Tato ghānāyatanādīnīti ettha bahupakārattābhāvena cakkhusotehi purimataraṃ adesetabbāni, saha vattuṃ asakkuṇeyyattā ekena kamena desetabbānīti ghānādikkamena desitānīti adhippāyo. Aññathāpi hi desitesu na na sakkā codetuṃ, na ca sakkā bodhetabbāni na desetunti. Paccuppannārammaṇattā vā cakkhādīni paṭhamāṃ vuttāni ārammaṇato supākaṭānīti, manāyatanāṃ pana kiñci paccunnārammaṇaṃ -pa- kiñci yāva navattabbārammaṇanti pacchā vuttaṃ. Paccuppannārammaṇesupī upādārūpārammaṇāni cattāri paṭhamāṃ vuttāni, tato bhūtarūpārammaṇaṃ. Upādārūpārammaṇesupī dūratāre dūre, sīghataraṃ sīghaṇca ārammaṇasampaṭicchanaḍḍipanaṭṭhaṃ cakkhādīnaṃ desanākkamo. Cakkhusotadvayaṇhi dūragocaranti paṭhamāṃ vuttaṃ, tatrāpi cakkhu dūrataragocaranti sabbapaṭhamāṃ vuttaṃ. Passantopi hi dūratāre nadīsotaṃ, na tassa sotapaṭighātasaddaṃ suṇāti. Ghānājivhāsupī ghānaṃ sīghataravuttīti paṭhamāṃ vuttaṃ purato ṭhapitamattassapi bhojanassa gandho gayhatīti. Yathāṭhānaṃ vā tesāṃ desanākkamo. Imasmiṇhi sarīre sabbupari cakkhussa adhiṭṭhānaṃ, tassa adho sotassa, tassa adho ghānassa, tassa adho jivhāya, tathā kāyassa yebhuyyato, mano pana arūpibhāvato sabbapacchā vutto. Taṃtaṃgocarattā tassa tassa anantaraṃ bāhirāyatanāni vuttānīti vuttovāyamattthoti evampi imesaṃ kamo veditabbo. Gocaravisayo etassāti **gocaravisayo**, mano. Kassa pana gocaravisayo? Cakkhādīnaṃ pañcannampi. **Viññāṇupattikāraṇavavattthānatoti** cakkhuviññāṇādīnaṃ upattikāraṇassa vavattthitabhāvato savibhattibhāvato². Etena cakkhādīnānāntaraṃ rūpādivacanassa ca kāraṇamāha.

515. **Saṅgahitattā**ti gaṇanasaṅgahavasena saṅgahitattā. **Jātivasenāti** cakkhubhāvasamānatāvasena. **Paccayabhedo** kammādibhedo.

1. Tesuhi (Syā, Ka)

2. Paṭibhattabhāvato (Sī)

Dānādipāṇātipātādibhedabhinnassa hi kusalākusalakammassa, tassa ca sahaṅkārikāraṇabhūtānaṃ abbhantarānaṃ, bāhirānaṃ paccayānaṃ bhedenā cakkhāyatanānaṃ bhinnānaṃ visadisānaṃ hotīti. Nirayādiko, apadādigatinānākaraṇānaṃ **gatibhedo** gatīnaṃ, gatīsu vā bhedoti katvā. Hatthi-assādiko, khattiyādiko ca **nikāyabhedo**. Taṃtaṃsattasantānabhedo **puggalabhedo**. Yā cakkhādīnaṃ vatthūnaṃ anantappabhedatā vuttā, so eva hadayaavatthussa bhedo tādīsabhedānātivattanato. Tato manāyatanassa anantappabhedatā yojetabbā. Yasmā jhānavirahitaṃ nāma lokuttaraṃ natthi, tasmā pañcannaṃ jhānānaṃ vasena aṭṭha lokuttaracittāni cattālīsaṃ hotīti tāni ekāsītiyā lokiyacittesu pakkhipitvā āha “**ekavīsuttarasatappabhedāñcā**”ti. **Vatthū**ti cakkhādivatthu. Tappabhedena viññānaṃ **anantappabhedam**. **Paṭipadā** dukkhāpaṭipadādi. **Ādi**-saddena jhānādhipatibhūmi-ārammaṇādīnaṃ saṅgaho daṭṭhabbo. Nīlaṃ nīlassa sabhāgaṃ, aññaṃ **visabhāgaṃ**. **Paccayo** kammādi. Tatthāpi kusalasamuṭṭhānādītā, sīta-utusamuṭṭhānādītā ca bhedo veditabbo. **Ādi**-saddena gatinikāyabhedo. (**Sabhāvanānattabhedatoti**)¹ sukhā dukkhā adukkhamasukhāti evamādiko **sabhāvabhedo**. Cakkhusamphassajā sotasaṃphassajāti evamādikānaṃ **nānattam**.

516. “Anāgamanato aniggamanato”ti saṅkhepena vuttamattham vivaritaṃ “na hī”ti-ādi vuttam. Pubbantāparantesu avijjamānasarūpattā udayato pubbe kutoci nāgacchanti, vayato ca uddham na katthaci gacchanti, vijjamānakkhaṇepi ittarakālatāya aniccā dukkhā vipariṇāmadhammā. Tenāha “**atha kho**”ti-ādi. Sapaṇipphandakiriyāvasena īhanaṃ ihā, cintanavasena byāpāraṇaṃ byāpāro, tattha byāpāraṃ dassento āha “**na hi cakkhurūpādīnaṃ evaṃ hoti**”ti. Īhaṃ dassento “**na ca tāni**”ti-ādi. Ubhayampi pana ihā ca hoti byāpāro cāti uppaṭipāṭivacanaṃ. **Dhammatāvā**ti sabhāvo eva, kāraṇasamatthatā vā ihābyāpārarahitānaṃ dvārādibhāvo **dhammatā**. Imasmiṇca atthe “**yan**”ti etassa yasmāti attho. Purimasmiṃ sambhavanavisesanaṃ yaṃ-saddo. “Suñño gāmoti kho bhikkhave channetaṃ ajjhattikānaṃ āyatanānaṃ adhivacanaṃ”ti² vacanato **suññagāmo**

1. () Etthantare pāṭho Si-Syā-potthakesu natthi.

2. Saṃ 2. 383 piṭṭhe.

viya daṭṭhabbāni. Annapānasahitanti gahite suññagāme yaṃ yadeva bhājanam parāmasīyati, tam tam rittakamyeva parāmasīyati, evam dhuvādibhāvena gahitāni yoniso upaparikkhiyamānāni rittakāneva etāni dissantīti. Tenāha “**dhuvasubhasukhattabhāvavirahitattā**”ti. Cakkhādidvāresu abhiññhādomanassuppādakabhāvena rūpādīni cakkhādīnam abhighātakānīti vuttāni. Ahisusumārapakkhīkukkurasīṅgālamakkaṭā **cha pāṇakā.** Visamabilākāsagāmasussanavanāni **tesam gocarā.** Tattha visamādi ajjhāsāyehi cakkhādīhi visamabhāvabilākāsagāmasusānasannissitasadisūpādinnaḍḍhamavanabhāve hi abhīramitattā rūpādīnam visamādisadisatā yojetabbā.

Iti āyatanānam vitthārakathāmaṅkhaṇṇanā.

Dhātuvitthārakathāmaṅkhaṇṇanā

517. **Cakkhussa viññāṇanti** cakkhussa kāraṇabhūtaṃ viññāṇam. Kāmaṃ rūpālokaṃ manasikārādayopi tassa viññāṇassa kāraṇā, te pana sādharāṇakāraṇam, cakkhu asādhāraṇanti asādhāraṇakāraṇenāyaṃ niddeso yathā bherisaddo, yavaṅkuroti. Tathā hi cakkhu puggalantarāsādhāraṇam, nīlādisabbarūpasādhāraṇācāti sāmibhāvena niddiṭṭham.

Vidahaṭṭīti evam evaṅca tayā pavattitabbanti viniyuñjamānam viya uppādetīti attho. **Vidahaṭṭīti** ca dhātuvattho eva viṣiṭṭho upasaggena dīpīyatīti vināpi upasaggena **dhātūti** esa saddo tamattham vadatīti daṭṭhabbo. Kattukammabhāvakāraṇādhipkāraṇesu ca dhātusaddasiddhi hotīti pañcāpi te atthā vuttā. Lokuttarā dhātuyo saṃsāradukkham na vidahanti, aññadatthu vidhamseṇatīti katvā “**lokiyā**”ti visesitam. **Vavatthitāti** avatthitā, aññamaññam vā asamkiṇṇā. **Suvaṇṇarajatādidhātuyo** suvaṇṇādīnam bījabhūta selādayo. **Yathāsambhavanti** ettha keci “lokiyalokuttarāsu dhātūsu yo yo attho sambhavati, tadanurūpan”ti attham vadanti, tadayuttam “lokiyā hi dhātuyo”ti visesetvā vuttattā. Atthavasena cetam yathāsambhavaggahaṇam kataṃ, na

dhātuvasena. Kāmaṃ pañcapi atthā cakkhādīnaṃ sabbesaṃ icchitabbā, tathāpi cakkhādīsu yassa yassa dhammassa yadā kattuvacanicchā, na tadā kammabhāvo. Yadā pana¹ kammavacanicchā, na tadā kattubhāvo. Evaṃ sesesupīti yathāsambhavaggahaṇaṃ. Tenāha “**iti cakkhādīsū**”ti-ādi.

518. **Attano sabhāvaṃ dhārentīti dhātuyoti** etthāpi dhātīti² dhātūti padasiddhi veditabbā dhāraṇattho dhā-saddoti katvā. Kattu-atthopi cāyaṃ purimena asadiso vidhānadhāraṇatthānaṃ bhinnasabhāvattā. Nissattasabhāvamattadhāraṇaṃ dhātu-saddassa padhāno atthoti visum vutto. **Dhātuyo viya dhātuyoti** ettha sīhasaddo viya kesarimhi niruḷhā purise selāvayavesu niruḷho dhātusaddo cakkhādīsu upacaritoti daṭṭhabbo. Ñāṇaṃ ñeyyaṃ ñāṇañeyyāni, tesāṃ avayavā tappabhedabhūtā dhātuyo **ñāṇañeyyāvayavā**. Tattha **ñāṇappabhedo** dhammadhātu-ekadeso, **ñeyyappabhedo** aṭṭhārasāpīti ñāṇañeyyāvayavamattā dhātuyo hontīti. Atha vā ñāṇena ñātabbo sabhāvo aviparīto dhātusaddena vuccamāno **ñāṇañeyyo**, na diṭṭhi-ādīhi viparītaggāhakehi ñeyyoti attho, tassa ñāṇañeyyassa **avayavā** cakkhādayo, visabhāgalakkhaṇāvayavesu rasādīsū niruḷho dhātusaddo tādīsesu aññāvayavesu cakkhādīsū upacaritoti daṭṭhabbo. Rasādīsū viya vā cakkhādīsūpi niruḷho eva. “**Nijjīvamattassetam**”³ **adhivacanan**”ti etena nijjīvamattapadatthe dhātusaddassa niruḷhataṃ dasseti. Cha dhātuyo etassāti **chadhāturo**. Yo loka purisoti dhammasamudāyo vuccati, so chadhāturo channaṃ pathavī-ādīnaṃ nijjīvamattānaṃ sabhāvānaṃ samudāyamatto, na ettha jīvo vā puriso vā atthīti attho.

519. Cakkhādīnaṃ kamo pubbe vuttoti idhakesasmim tike tiṇṇaṃ dhātūnaṃ kamaṃ dassento āha “**hetuphalānupubbavavattānavasena**”ti. Hetuphalānaṃ anupubbavavattānaṃ hetuphalabhāvo eva, manodhammadhātūnaṃ manoviññāṇassa hetubhāvo yathāsambhavaṃ yojetabbo. Kiriyaṃ manodhātu manoviññāṇassa upanissayakoṭiyā, vipākamanodhātu vipākamanoviññāṇassa anantarādināpi, itarassa sabbāpi

1. Yadā ca (Sī, Syā)

2. Dadhatīti (Sī)

3. Nijjīvamattassevetam (Syā, Ka)

upanissayakoṭiyā ca, dhammadhātu pana vedanādikā sahaajāta sahaajātādinā, asahaajāta anantarādinā, upanissayena, ārammaṇādinā ca manoviññāṇassa paccayo hotīti dvārabhūta manovasaṇa vā. Dvārabhūta manopi hi suttesu manodhātūti vuccatīti tassā vā manodhātuyā manoviññāṇassa hetubhāvo yathāsambhavaṃ yojetabbo. Tattha **hetūti** paccayo adhippeto, **phalanti** paccayuppannanti āha “**cakkhudhātū**”ti-ādi.

520. **Sabbāsaṃ vasaṇāti** yathāvuttānaṃ ābhādadhātu-ādīnaṃ pañcatimsāya dhātūnaṃ vasaṇa. Aparamatthasabhāvassa paramatthasabhāvesu na kadāci antogadhatā atthīti āha “**sabhāvato vijjamānānaṃ**”ti.

Candābhāsūriyābhādikā vaṇṇanibhā evāti āha “**rūpadhātuyeva hi ābhādadhātū**”ti. **Rūpadipaṭibaddhāti** rāgavatthubhāvena gahetabbākāro subhanimittanti katvā “rūpādayo eva”ti avatvā paṭibaddhavadānaṃ vuttaṃ. Asatipi rāgavatthubhāve kusala vipākārammaṇaṃ **subhadhātūti** dutiyo vikappo vutto. Sesāti manoviññāṇadhātusampayuttā.

Dhātudvaya nirodhamattanti manoviññāṇadhātūnaṃ nirodhamattaṃ catutthārappa cittuppādanirōdhabhāvato. Tadaññaviññāṇanirōdho viya hi viññāṇadhātumanodhātūnaṃ nirodho samāpattibalasiddhoti katvā dhātudvaya gahaṇaṃ.

“**Dhammadhātumattan**”ti idaṃ kāmādhātuyā dhammadhātupariyāpannattā vuttaṃ. **Kāmapaṭisaṃyuttoti** kāmāgāgasampayutto, ārammaṇakaraṇena vā kāmāgūṇopasaṃhito. **Yaṃ etasmiṃ antareti** ye etasmiṃ avācāparanimmitavasavattiparicchinne okāse. Ogāḷhā hutvā adhobhāge ca okāse carantīti **etthāvacarā**. Aññattha carantāpi yathāvutte eva ṭhāne pariyāpannāti **ettha pariyāpannā**.

Nekkhammadhātu dhammadhātu eva vitakka pakke. **Sabbepi kusalā dhammāti** dānamayapuññakiriyato, sīlamayapuññakiriyato, pabbajjato ca paṭṭhāya yāva agga maggādhigamā pavattā sabbepi anavajjadhammā. **Vihimsādhātu** cetanā, paraviheṭṭhanacchando vā. **Avihimsā** karuṇā.

Hīnāti hīlitā. **Paṇī**tāti sambhāvitā. “Nāti hīlitā nāti sambhāvitā majjhimā”ti **khandhaniddese**¹ āgatā hīnadukato eva nīharitvā **majjhimā** dhātu vuttāti veditabbā. **Ubhopī**ti dhammadhātumanoviññādhātuyo.

Viññādhātu yadipi chaviññādhātuvasena vibhattā, tathāpi viññādhātuggahaṇena tassa purecārikapacchācārikattā manodhātu gahitāva hotīti āha “**viññādhātu cakkhuviññādisattaviññādhātu saṅkhepoyevā**”ti. Anekesaṃ cakkhudhātu-ādīnaṃ, tāsu ca ekekissā nānappakāratāya nānādhātūnaṃ vasena **anekadhātu nānādhātu loko** vuttoti āha “**aṭṭhārasadhātuppabhedamattamevā**”ti.

521. **Cak**khosotaghānaji v^hākāyamanodhātumanoviññādhātubhedenāti bahūsu potthakesu likhitaṃ, kesuci

“cakkhosotaghānaji v^hākāyamanomanoviññādhātubhedenā”ti. Tattha na cakkhādīnaṃ kevalena dhātusaddena sambandho adhippeto vijānanasabhāvassa pabhedavacanato. Viññādhātusaddena ca sambandhe kariyamāne dve manogahaṇāni na kātābbāni. Na hi dve manoviññādhātuyo santi. Antarā vā manodhātugahaṇaṃ akatvā “cakkhu -pa- kāyamanoviññādhātumanodhātū”ti vattabbaṃ atulyayoge dvandasamāsābhāvato. Ayaṃ panettha pāṭho siyā “cakkhu -pa- kāyaviññāmanomano viññādhātubhedenā”ti. **Tassa** viññāssa yebhuyyena attavādinō tassa ekamekassa attassa² advayataṃ, niccatañca pavedentīti anekatāniccatāpakāsaṇaṃ tesaṃ jīvasaññāsamūhananāya hoti. Khandhāyatanadesanā **saṅkhepadesanā**, indriyadesanā **vitthāradesanā**, tadubhayaṃ apekkhitvā ayaṃ **anatisaṅkhepavitthārā** dhātudesanā. Abhidhamme vā **suttantabhājanīye**³ vuttā dhātudesanā atisaṅkhepadesanā, ābhādhātu-ādīnaṃ anekadhātunānādhātu-antānaṃ vasena desetabbā ativitthāradesanā, tadubhayaṃ apekkhitvā ayaṃ anatisaṅkhepavitthārā.

Assā bhagavato. Saddhammatejasā vihatāṃ **saddhammatejavihataṃ**.

1. Visuddhi 2. 103 piṭṭhe.

2. Atthassa (Syā, Ka)

3. Abhi 2. 84 piṭṭhe.

522. **Saṅkhatoti**¹ gaṇanato. **Jātitoti** cakkhubhāvasāmaññato. Atha vā **jātitoti** cakkhusabhāvato. Tenāha “**cakkhupasādo**”ti. **Vīsati dhammāti saṅkhamgacchati** vedanādīnaṃ abhinditvā gahaṇato. **Sesakusalākusalābyākata**viññāṇavasenāti ettha abyākatāpekkhāya sesaggahaṇaṃ, kusalākusalaṃ pana sabbaso aggahitamevāti.

523. **Tā ca** cakkhuviññāṇadhātu-ādayo **pañcapi**.

Purimehevāti² anantarādīhi eva. Javanamanoviññāṇadhātu pana javanamanoviññāṇadhātuyā āsevanapaccayenāpi paccayo hotīti vuttovāyamatto. **Dhammadhātūti** pana sahajāto vedanādikkhandho adhippeto. Tenāha “**sahajāta -pa- paccayo hoti**”ti. **Avigatādīhīti** ettha ādi-saddena manoviññāṇadhātuyā yathārahaṃ hetu-adhipatikammavipākāhārindriyajhānamaggapaccayabhāvo saṅgayhati. Tenāha “**bahudhā paccayo hoti**”ti. **Ekaccā ca dhammadhātu** sukhumarūpanibbānappakārā, yā ca sampayogānantarabhāvādīnaṃ abhāvena ārammaṇakaraṇe yogyā. Pañcadvārikavipākavajjanatthaṃ “**ekaccāya manoviññāṇadhātuyā**”ti vuttaṃ, manodvārikā pana vipākāpi tadārammaṇabhūtā ekaccaṃ dhammadhātum ārabha pavattatīti³. Atha vā “**ekaccāya manoviññāṇadhātuyā**”ti idaṃ sabbaṃ kāmāvacarakusalaṃ kāmāvacarakiriyaṃ abhiññādvayaṃ āruppadvayanti evarūpaṃ manoviññāṇadhātum sandhāya vuttaṃ, lokuttaramanoviññāṇadhātuyā pana ekaccā dhammadhātu ārammaṇapaccayoti pākaṭoyamatto. Cakkhuviññāṇadhātu-ādīnaṃ cakkhādīnaṃ yathāvuttapaccayadhammato atirekepi paccayadhamme dassetuṃ “**na kevalan**”ti-ādi āraddhaṃ. Tattha **ālokādayoti** āloko nāma sūriyālokādi. Tassa suttantanayena upanissayabhāvo veditabbo, evaṃ sesānipi.

Vivaraṃ nāma visesato sotabilaṃ. **Vāyu** gandhūpasamharaṇakavāto, **āpo** mukhe pakkhitta-āhārassa temanaka-udakaṃ. **Pathavī** kāyappasādassa nissayabhūtā pathavīdhātu. **Bhavaṅgamanam** dvikkhattum calitaṃ bhavaṅgacittaṃ. Sabbattha **manasikāro** āvajjanamanasikāro.

1. Saṅkhātoti (Ka)

2. Purimehīti (Ka)

3. Pavatteyyāti (Sī, Ka)

524. Avisesato daṭṭhabbākārassa vuccamānattā āha “**sabbā evā**”ti. Visesato vipassanāya bhūmivicāro esoti “**saṅkhatā**”ti visesitaṃ. **Pubbantāparantavivittatoti** ettha **pubbanto** nāma atīto addhā, **aparanto** nāma anāgato. Ubhayattha ca saṅkhatā dhātuyo sabhāvavivittā anupalabbhamānasabhāvattā. **Pubbanto** vā sabhāvadhammassa udayo tato pubbe avijjamānattā. **Aparanto** vayo tato param abhāvato. Tasmā **pubbantāparantavivittatoti** pākābhāvato¹ viddhamśabhāvatoti vuttaṃ hoti.

Bheritalaṃ viya cakkhudhātu saddassa viya viññāṇassa nissayabhāvato. Ādāsatalādīsupi eseṇa nayo. **Yantaṃ** nāma ucchuyantaṃ. **Cakkayaṭṭhī** tilamantaṃ āha. So hi acakkabandhopi taṃsadisatāya cakkayaṭṭhīveva vuccati, cakkabandhameva vā sandhāya tathā vuttaṃ. Imāhi ca upamāhi nijjivānaṃ bheritaladaṇḍādīnaṃ samāyoge, nijjivānaṃ saddādīnaṃ viya nijjivānaṃ cakkhurūpādīnaṃ samāyoge nijjivānaṃ cakkhuviññāṇādīnaṃ pavattīti kāraṇaphalānaṃ dhātumattataṃ, kārakavedakavirahaṇca dasseti.

Purecarānucarā viyāti nijjivassa kassaci keci nijjivā purecarānucarā viyāti attho. Manodhātuyeva vā attano khaṇaṃ anativattantī attano khaṇaṃ anativattantānaṃyeva cakkhuviññāṇādīnaṃ avijjamānāyapi purecarānucarābhisandhiyaṃ anantarapubbakālāparakālatāya purecarānucarā viya daṭṭhabbā.

Channañhi viññāṇadhātūnaṃ ekajjhaṃ anekānantarapaccayābhāvato ekajjhaṃ uppatti-abhāvo viya aññamaññānantarapaccayatābhāvato anantaruppattipi natthi. Yadi siyā, chaḷārammaṇasannidhāne manasikāramantarenāpi chaḷārammaṇūpaladdhi siyā, na ca hoti, tasmā dassanādi-anantaraṃ savanādīnaṃ abhāvo viya manoviññāṇadhātānantaraṃ na dassanādīni, na ca dassanādi-anantaraṃ manoviññāṇadhātu hoti. Tattha bhavaṅgassa, dassanādīnaṃ bhinnārammaṇatāya manoviññāṇadhātānantaraṃ dassanādīni, dassanādīnaṃ anantaraṇca savanādīni na uppajjantīti yuttametam. Dassanādīnaṃ, pana santīraṇassa ca abhinnavisayatāya dassanādi-anantaraṃ na manoviññāṇadhātu hotīti

1. Pāgabhāva... (Sī), pārābhāvato (Ka)

ayuttanti? Nayidamevaṃ niyatāniyatavisayānaṃ
bhinnavisayabhāvūpapattito. Yadi ca dassanādi-anantaraṃ kāci
viññāṇadhātu uppañjeyya, sāpidassanādidvāratāya dassanādiviññāṇadhātu
eva siyā, na manoviññāṇadhātu, tato ca dassanādikiccavidhuraṃ cintanaṃ
manananti manodvārappavattānaṃ mananakiccāpariccāgo viya
dassanaviññāṇadhātuyā dassanakiccāpariccāgo āpañjati. Tathā
tadanantarassāti sabbāyapi dassanaviññāṇabhāvato cha viññāṇakāyā na
bhaveyyum.

Yathā pana manoviññāṇadhātānantaraṃ manodhātu, tato
cakkhuviññāṇādini, evaṃ dassanaviññāṇadhātānantaraṃ manodhātu, tato
sotaviññāṇādini hontīti ce? Na, manodhātuyā dassanadhātubhāvappasaṅgato.
Yathā hi manaso nibbisesāvattā mananamattatāya manodhātu, evaṃ
dassanassa nibbisesāvattā dassanamattatāya dassanadhātu siyā. Tañca
cakkhuviññāṇaṃ rūpavisayanti saddādivisayābhogābhāvato
savanaviññāṇādinaṃ asambhavo. Tato ca rūpārammaṇapasutameva
viññāṇaṃ siyā manoviññāṇaṃ viya dassanaviññāṇādinaṃ
samānavatthubhāvappasaṅgato, aññavatthusannissitañca viññāṇaṃ na siyā,
na cetanaṃ yuttaṃ. Tasmā sukhadukkhaṇaṃ viya upekkhā
cakkhuviññāṇādinaṃ, manoviññāṇassa ca byavadhāyikā **manodhātu**
daṭṭhabbā, na cassā upekkhāya viya adukkhamasukhatā adassanādi-
amananatā, atha kho mananakiccāvisesato manoviññāṇasabhāgatā. Mano hi
hadayavatthumhi vattamāno aññavatthusannissitānaṃ viññāṇānaṃ visayaṃ
dassetvā nivattamāno aggiviya usumamatte mananamatte ṭhatvā nivattati,
aññavatthusannissitaviññāṇanirodhe ca uṭṭhahanto aggi viya usumamatte¹
uṭṭhahati. Paccayānurūpapavattikāni ca mananamattāni manoviññāṇadhātuyā
antāni honti. Paṭighasaññāsahagatānañhi pañcannaṃ viññāṇānaṃ
indriyārammaṇapaṭighātatajāyā abhinipātamattakiccaṃ,
mananalakkhaṇindriyasamuppannassa ca manoviññāṇassa
visayavicintanāsambhūtatāya tadanurūpā cintanā. Tasmā
abhinipātappaccayapaṭighaṭṭanānighamaṃsabaleṇa bhavaṅgalakkhaṇaṃ cittaṃ
calanāvattamaṃ hutvā nivattamānaṃ cintanāvisesavirahato
abhinipātānugūṇaṃ cintanāvasānaṃ mananamattaṃ uppādeti.

1. Usumamatte mananamatte ṭhatvā (Siyā)

Dassanādipi abhinipātamattaṃ dutiyaṃ khaṇaṃ anativattamānaṃ attānugūṇaṃ cintanāmananasamaññāvirahato dassanādi-abhinipātavisesavicittaṃ cittabhāvādinā samānaṃ cintanādimananamattaṃ aññavatthusminnibbatteti, tasmā vatthukiccehi taṃsabhāgatāya taduparamodayatāya, tadantāditāya ca manoviññāṇakāyasaṅgahitāpi manodhātu manodvāranikkhama¹ pavesabhūtā ārammaṇantare dvārantaramanasikāratabbisayasampaṭicchanabhāvena pañcannaṃ viññāṇadhātūnaṃ yathākkamaṃ purecarā, anucarāti ca vuttā. Sā pañāyaṃ satipi viññāṇabhāve manaso sambhūya visiṭṭhamananakiccābhāvato dhātubhāvasāmaññena manomattā dhātu **manodhātū**ti vuccati.

Yathāvutteneva ca hetunā mattasaddalopaṃ katvā viññāṇaṭṭhayogato manomattaṃ viññāṇanti manoviññāṇakāyasaṅgahopi cassā yujjati eva. Aññaviññāṇehi, pana dvārārammaṇehi ca visesanatthaṃ “manodhātū”ti vuttāti. **Manoviññāṇadhātū**ti pana viññāṇadhātuvisesanaṃ manogahaṇaṃ. Dhātuvisesanatthe ca manoviññāṇaggahaṇe viññāṇavisesanaṃ dvārabhūta manodassanamevāti dvārasamaññārahattā na manodhātūti vuccati. Tañhi manodvārantogadhaṃ, na ca dassanādipurecarānucaranti manaso viññāṇadhātu, manaso viññāṇanti ca manodvārasamaññārahaṃ, savisesaṇca tassa mananakiccaṃ, viññāṇakiccaṇcāti mattasaddassa lopamantarena “manoviññāṇaṇ”ti, nijjivabhāvavibhāvanatthaṃ “manoviññāṇadhātū”ti ca vuccatīti.

Sallamiva sūlamiva tividhadukkhataṣamāyogato **daṭṭhabbo**. **Vedanāsallasūlayogā**ti vedanāsaṅkhātasallasūlayogato. **Āturā viyāti** tena āturibhūtā puggalā viya. Āsāyeva dukkhaṃ **āsādukkhaṃ**, āsāvighātaṃ dukkhaṃ vā. Saññā hi asubhādikampi² subhādito sañjānantī āsaṃ, tassā ca vighātaṃ āsītasubhādi-asiddhiyā janetīti. Vanamigo tiṇapurisaṃ purisoti gaṇhanto **ayathābhuccanimittaggāhako**, tathā saññāpīti āha “**vanamigo viyā**”ti. Kammapadhānā saṅkhārāti “**paṭisandhiyaṃ pakkhipanato**”ti-ādi vuttaṃ. **Jātidukkhānubandhatoti** attanā nibbattiyamānena jātidukkhena anubandhattā. Bhavapaccayā jāti hi jātidukkhanti. Padumaṃ viya dissamānaṃ khuracakkaṃ viya

1. Niggama (Sī), nigama (Syā) 2. Abhūtampi subhādiṃ (Sī), asubhaṃ dukkhampi (Syā)

rūpampi itthi-ādibhāvena dissamānaṃ nānāvidhupaddavaṃ janeti. Sabbe anattā rāgādayo, jāti-ādayo ca visayabhūtā, anupasantā, sappaṭibhayā cāti. Tappaṭipakkhabhūtattā **asaṅkhatā dhātu amatādito** datṭhabbā.

Vavatthānābhāvo “idameva imassa ārammaṇaṃ”ti niyamābhāvo, tena yathā araṇṇamakkato kenaci anivārito gahitaṃ ekaṃ rukkhasākhāṃ muñcitvā aññaṃ gaṇhāti, tampi muñcitvā aññanti katthaci anavaṭṭhito paribbhamati, evaṃ gahitaṃ ekaṃ ārammaṇaṃ muñcitvā aññaṃ, tampi muñcitvā aññanti anavaṭṭhitatā, ārammaṇaṃ aggahetvā pavattituṃ asamatthatā ca makkaṭasamānatāti dasseti. Aṭṭhivedhavidhohi uppathaṃ anugacchanto dutṭhasso **assakhaḷuṅko**. **Yatthakāmanipātito**ti yattha katthaci icchitārammaṇe nipātibhāvato. Nānāvesadhārī **raṅganaṭo**¹.

Āyatanadhātuniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti pannarasamaparicchedavaṇṇanā.

1. Nānāvesadhārī raṅgagato raṅgannaṭo (Sī)

16. Indriyasaccaniddesavaṇṇanā

Indriyavitthārakathāvaṇṇanā

525. **Bāvīsati**ti gaṇanaparicchedo. **Indriyānī**ti paricchinnaḍḍhammanidassanaṃ. **Cakkhundriya**nti-ādi tesāṃ sarūpadassanaṃ. Tattha cakkhudvāre indaṭṭhaṃ kāreti cakkhudvārabhāve taṃdvārikehi attano indabhāvaṃ paramissarabhāvaṃ kārayatīti **cakkhundriya**ṃ. Tañhi te rūpaggaḥaṇe attānaṃ anuvatteti, te ca taṃ anuvattanti. Seseṣupī eseṣa nayo. Tasmā sotaghānajaivhākāyadvāre indaṭṭhaṃ kāretīti **kāyindriya**ṃ. Vijāṇanalakkhaṇe indaṭṭhaṃ kāretīti **manindriya**ṃ. Itthibhāvalakkhaṇe, purisabhāvalakkhaṇe, anupālanalakkhaṇe, sukkhalakkhaṇe, dukkhalakkhaṇe, somanassalakkhaṇe, domanassalakkhaṇe, upekkhālakkaṇe, adhimokkhalakkhaṇe, paggaḥalakkhaṇe, upaṭṭhānalakkhaṇe, avikkhepalakkhaṇe, dassanalakkhaṇe, anaññātāṃ ñassāmīti pavatte jāṇanalakkhaṇe, ñātānaṃ eva dhammānaṃ puna ājānane aññātāvibhāve indaṭṭhaṃ kāretīti **aññātāvindriya**ṃ.

Vijāṇiyāti vijāneyya. **Bhūmito cāti ca**-saddo avuttasampiṇḍanatto, tena tāvatvaṃ saṅgaṇhāti, taṃ pana tāvatvaṃ parato vaṇṇayissāma. Asammasanupagānampi atthibhāvato daṭṭhabbatā idha na gahitā.

Pubbabhāgeti ariyamaggato pubbabhāge. **Anaññātanti** na aññātāṃ na adhigatāṃ. Niccatāya natthi etassa mataṃ bhaṅgo, na vā etasmim adhigate maraṇanti amataṃ, pajjitabbato padañcāti **amatapada**ṃ nibbānaṃ. “**Evaṃ paṭipannassa uppajjanato**”ti etena pubbabhāgavasenetāṃ indriyaṃ evaṃ voharīyatīti dasseti. **Ājānanatoti** paṭhamamaggena diṭṭhamariyādaṃ anatikkamitvāva jāṇanato. Yena taṃsamaṅgipuggalo, taṃsamyuttadhammā vā aññātāvino honti, so aññātāvibhāvo pariniṭṭhitakiccajāṇanakhīṇāsavassa bhāvabhūto hutvā uppattito “**khīṇāsavassa uppajjanato**”ti vuttaṃ.

Liṅgeti gameti ñāpetīti liṅgaṃ, liṅgiyati vā etenāti liṅgaṃ. Kiṃ liṅgeti, kiṃ vā liṅgiyatīti? Inda, indo vā. Indassa liṅgaṃ indaliṅgaṃ, indaliṅgassa attō taṃsabhāvo **indaliṅgaṭṭho**, indaliṅgameva vā

indriyasaddassa atthoti **indaliṅgaṭṭho**. Sajjitaṃ uppāditanti siṭṭhaṃ, indena siṭṭhaṃ **indasiṭṭhaṃ**. **Juṭṭhaṃ** sevitāṃ. Kammasaṅkhātassa indassa liṅgāni, tena ca siṭṭhānīti kammajāneva yojetabbāni, na aññāni, te ca dve atthā kamme eva yojetabbā, itare ca bhagavati evāti āha “**yathāyogan**”ti. **Tenāti** bhagavato, kammaśa ca indattā. **Etthāti** etesu indriyesu. **Ulliṅgenti** nāpenti pakāśenti phalasampattivipatthihi kāraṇasampattivipatti-avabodhato. “So taṃ nimittaṃ āsevatī”ti-ādīsu¹ gocarākaraṇampi āsevanā vuttāti āha “**kānici gocarāsevanāyā**”ti. Tattha sabbesaṃ gocarikātabbattepi “kānici”ti vacanaṃ avipassitabbānaṃ bahulaṃ manasikaraṇena anāsevanīyattā. Paccavekkhaṇāmattameva hi tesu hotīti. “Tassa taṃ maggaṃ āsevato”ti-ādīsu² bhāvanā āsevanāti vuttāti bhāvetabbāni saddhādīni sandhāyāha “**kānici bhāvanāsevanāyā**”ti.

Ādhipaccaṃ indriyapaccayabhāvo. Asatipi ca indriyapaccayabhāve itthipurisindriyānaṃ, attano attano paccayavasena pavattamāne³ taṃsahitasantāne aññākārena appavattamānehi liṅgādīhi anuvattaniyabhāvo ādhipaccaṃ. Imasmiṃ ca atthe indanti paramissariyaṃ karonticceva **indriyāni**. Cakkhādīsu dassitena nayena aññesaṇca jīvitādīnaṃ tadanuvatthīsu ādhipaccaṃ yathārahaṃ yojetabbāni.

Amohoyeva na visum cattāro dhammā, tasmā tassa saṅkhārakkhandhakathāyaṃ vibhāvītāni lakkhaṇādīni tesaṇca veditabbānīti adhippāyo **sesāni tattha** khandhaniddese lakkhaṇādīhi **sarūpeneva āgatāni**.

526. Sattānaṃ ariyabhūmipaṭilābho bhagavato desanāya sādharāṇaṃ, padhānaṇca payojananti āha “**ajjhataḍḍhamme pariññāyā**”ti-ādī. Aññesampi indriyānaṃ attabhāvapariyāpannatāya satipi attabhāvapariyāpannāyā mūlabhāvato cakkhādīnaṃ sātisaṃyā attabhāvapariyāpannāti vuttaṃ “**attabhāvapariyāpannāni cakkhundriyādīni**”ti **abhidhammaṭṭhakathāyaṃ**⁴ itthipurisindriyānantaraṃ jīvitindriyadesanākkamo

1. Am 3. 217 piṭṭhe.

3. Pavattamānehi (Sī, Syā)

2. Am 1. 475 piṭṭhe.

4. Abhi-Ṭṭha 2. 119 piṭṭhe.

vuttoti idhāpi “**tato jīvitindriyan**”¹ti vuttaṃ. Taṃ indriyayamakadesanāya¹ sameti. **Indriyavibhaṅge**² pana manindriyānantaraṃ jīvitindriyaṃ vuttaṃ, taṃ purimapakchimānaṃ ajjhattikabāhirānaṃ anupālakabhāvadīpanatthaṃ tesāṃ majjhe vuttanti veditabbaṃ. **Yaṅca kiñci vedayitaṃ, sabbaṃ taṃ dukkhaṃ**. Yāva ca duvidhattabhāvānupālakassa jīvitindriyassa pavatti, tāva dukkhabhūtānaṃ etesaṃ vedayitānaṃ anivattīti nāpanatthaṃ, tena ca cakkhādīnaṃ dukkhānubandhatāya pariññeyyataṃ nāpeti.

Paṭipattidassanattanti pubbabhāgapāṭipattidassanatthaṃ. **Tassevāti** anaññātāññassāmītindriyasēva. **Tato anantaraṃ bhāvetabbattā**³ti bhāvanāmaggasampayuttaṃ aññindriyaṃ sandhāya vuttaṃ. Dassanānantarā hi bhāvanāti.

Bhedoti idha sabhāvato⁴ bhedo adhippeto, na bhūmipuggalādivasenāti āha “**sesānaṃ abhedo**”⁵ti. Nanu ca jīvitindriyassa anupālanalakkhaṇaṃ sabhāvo, tenassa duvidhassāpi abhedoti? Saccametaṃ, tassa pana rūpārūpasabhāvakato bhedo gahito, na evaṃ sesānaṃ koci bhedo atthīti tesāṃ abhedoti bhedābhāvo vutto. Nanu cettha vedanā, paññā ca bhinditvā vuttāti? Na, yathā desitesu bāvisatiyā indriyesu bhedābhedassa adhippetattā.

527. Cakkhundriyādīnaṃ satipi purejātādipaccayabhāve indriyapaccayabhāvena sādhetabbameva kiccaṃ **kiccanti** vuttaṃ⁵ tassa anaññasādhāraṇattā, indriyakathāya ca adhikatattā. Attano tikkhamandādi-ākāro attākāro, tassa anuvattāpanaṃ **attākārānuvattāpanaṃ**. Tenāha “**tikkhamandādisaṅkhāta-attākārānuvattāpanan**”⁶ti. Atha vā tikkhamandādisaṅkhātassa ca attākārassa ca anuvattāpanaṃ **tikkha -pa-vattāpanaṃ**. Visuṃ attākāraggahaṇena cettha rūpāvabhāsanādikassa saṅgaho daṭṭhabbo. Cakkhundriyassa hi rūpābhīhananayogyatāsāṅkhāte rūpāvabhāsanāsāmatthiye asati na kadācīpi cakkhuviññāṇassa dassanakiccaṃ sambhavati. Esa nayo sotindriyādīsipi. Pubbaṅgamabhāvena manindriyassa **vasavattāpanaṃ** hoti, na aññesaṃ. Taṃsampayuttānīpi hi indriyāni tabbaseneva⁶ hutvā attano attano indriyakiccaṃ sādheti cetasikabhāvato, na tesāṃ vasena

1. Abhi 7. 73 piṭṭhe.

4. Bhāvakato (Sī)

2. Abhi 2. 128, 131 piṭṭhesu.

5. Āha (Syā, Ka)

3. Bhāvetabbato (Sī, Ka)

6. Tabbasāneva (Sī, Syā)

manindriyaṃ. Ayañhissa pubbaṅgamatā. Sabbattha ca indriyapaccayabhāvena sādhetabbanti adhikāro anuvattatīti daṭṭhabbo. Satipi anuppādane, anupatthambhane ca tappaccayānaṃ tappavattane nimittabhāvo **anuvidhānaṃ**.

Chādetvā pharitvā uppajjamānā sukhadukkhavedanā saha-jātadhamme abhibhavitvā ajjhottharivā sayameva pākaṭā hoti, saha-jātadhammā ca tassā vasena sukhadukkhabhāvappattā viya hontīti āha “**yathāsakaṃ oḷārikākārānupāpanaṃ**”ti. Asantassa, apaṇītassapi akusalatabbipākādisampayuttassa yathārahaṃ **majjhattākārānupāpanaṃ** yojetabbam. Samānajātiyehi vā sukhadukkhehi **santapaṇītākārānupāpanaṃ** daṭṭhabbam. **Paṭipakkkhābhībhavananti** assaddhiyādipaṭipakkkhābhībhavanaṃ. **Pasannākārādīti** pasannapaggahita-upaṭṭhitasamāhitadassanākārānupāpanaṃ yathākkamaṃ saddhādīnaṃ. **Byāpādādīti ādi-**saddena uddhambhāgiyasaṃyojanāni gahitāni. Maggasampayuttasseva ca aññindriyassa kiccaṃ dassitaṃ. Teneva ca phalasampayuttassa taṃtaṃsaṃyojanappaṭippassaddhipahānakiccatā dassitā hotīti. Katasabbakiccassa aññātāvindriyaṃ aññassa kātabbassa abhāvā amatābhimukhameva tabbhāvapaccayo ca hoti, na itarāni viya kiccantarapasutaṃ. Tenāha “**amatābhimukkhabhāvapaccayatā cā**”ti.

528. **Bhūmito** vinicchayo uttānattho eva. Etthāhakasmā pana ettakeneva indriyāni vuttāni, etāni eva ca vuttānīti? Ādhipaccaṭṭhavasena, **ādhipaccaṃ** nāma issariyanti vuttamevetam. Tayidaṃ ādhipaccaṃ attano attano kicce, phale cāti aññesampi sabhāvadhammānaṃ kasmā na labbhati? Paccayādhīnavuttikā hi paccayuppannāti siyā phalahetudhammesu anuvattanānuvattanīyatāti? Saccametam, tathāpi atthi tesam viseso. Svāyaṃ “cakkhuviññāṇādippavattiyañhi cakkhādīnaṃ siddhamādhipaccan”ti-ādinā¹ **aṭṭhakathāyaṃ** dassitoyeva. Apica khandhapañcake yāyaṃ sattapaññatti, tassā visesanissayo “cha ajjhattikāni āyatanāni”ti tānitāva ādhipaccattaṃ upādāya “cakkhundriyaṃ -pa- manindriyaṃ”ti-ādito² vuttāni. Svāyaṃ attabhāvo imesaṃ vasena “itthi puriso”ti samaññaṃ labhatīti

1. Abhi-Ṭṭha 2. 119 piṭṭhe.

2. Abhi 2. 128 piṭṭhe.

dassanattham bhāvadvayaṃ. Tayime upādinnaḍḍhammā yena dhammena pavattanti, ayaṃ so dhammo tesaṃ ṭṭitihetūti dassanattham jīvitindriyaṃ. Svāyaṃ sattasaññito dhammapuñño pabandhavasena pavattamāno imāhi vedanāhi saṃkilissatīti dassanattham vedanāpañcakaṃ. Tato visuddhikāmaṇaṃ vodānasambhāradassanattham saddāḍḍipañcakaṃ. Sambhavavodānasambhārā imehi visujjhanti, visuddhippattā nīṭṭhitakiccava hontīti dassanattham anaññātāññassāmīti indriyādīni tīṇi vuttāni. Sabbattha “ādhipaccattaṃ upādāyā”ti padaṃ yojetabbaṃ. Ettāvata ādhippetatthasiddhīti aññesaṃ aggahaṇaṃ.

Atha vā pavattinivattīnaṃ nissayāḍḍidassanatthampi etānīyeva vuttāni. Pavattiyā hi visesato mūlanissayabhūtāni cha ajjhattikāyatanāni. Yathāha “chasu loko samuppanno”ti-ādi¹. Tassa uppatti itthipurisindriyehi visabhāgavatthusarāganimittehi² yebhuyyena sattakāyassa abhinibbatti. Vuttañhetam “tiṇṇaṃ kho mahārāja sannipātā gabbhassa avakkanti hoti mātā ca utunī hoti, gandhabbo ca paccupaṭṭhito hoti, mātāpitāro ca sannipatitā hontī”ti-ādi³. Avaṭṭhānaṃ jīvitindriyena tena anupāletabbato. Tenāha “āyu ṭṭhiti yapaṇā yāpaṇā”ti-ādi⁴. Upabhogo vedanāhi. Vedanāvasena hi iṭṭhādisabbavisayūpabhogo. Yathāha “vedayati vedayatīti kho bhikkhave tasmā vedanāti vuccatī”ti⁵. Evaṃ pavattiyā nissayasamuppāḍḍaṭṭhitisaṃbhogadassanattham cakkhundriyaṃ yāva upekkhindriyanti cuddasindriyāni desitāni. Yathā cetāni pavattiyā, evaṃ itarāni nivattiyā. Vivaṭṭasannissitena hi nibbattitāni saddhādīni pañcindriyāni nivattiyā nissayo. Uppādo anaññātāññassāmīti indriyena tassa nivattivasena paṭhamam uppajjanato. Avaṭṭhānaṃ aññindriyena, upabhogo aññātāvindriyena aggaphalasamupabhogato. Khīṇāsavā hi visavitāya nibbutisukhaṃ paribhuñjanti. Evampi etāni eva indriyāni desitāni. Ettāvata yathādhīpetatthasiddhito aññesaṃ aggahaṇaṃ. Imināva nesaṃ desanākkamopi saṃvaṇṇitoti veditabboti.

Indriyaniddesavaṇṇanā nīṭṭhitā.

1. Khu 1. 304 piṭṭhe Suttanipāte.

2. Visabhāgavatthusarāganimittehi (Anuṭṭikā)

3. Ma 1. 332; Khu 11. 126 piṭṭhesu.

4. Abhi 1. 20 piṭṭhe.

5. Ma 1. 367 piṭṭhe.

Saccavittthārakathāvaṇṇanā

529. Ariyasaddena viśesaṇaṃ akatvā kevalaṃ saccasaddena uddiṭṭhānīpi ariyasaccāni evāti dassento “**saccānīti cattāri ariyasaccāni**”ti āha. Sāmaññajotanaṃ hi viśese avatiṭṭhati, viśesatthinā ca viśeso anupayūñjitabboti. Ariyasaccesu vā vicāritesu itarānīpi atthato vicāritāneva hontīti vipassanāya ca bhūmibhūtāni, ariyasaccānevāti ca katvā “saccāni”ti uddharitvāpi “**cattāri ariyasaccāni**”ti vuttaṃ.

Sāsanakkamoti ariyasaccāni vuccanti, ariyasaccadesanā vā. Sakalañhi sāsanaṃ bhagavato vacanaṃ saccavinimuttaṃ natthi pavattinivattitadubhayahetusandassanavasena pavattanato. Tasmā saccesu kamati, sīlasamādhipaññāsāṅkhātā vā sāsanaṃ etesu kamati, pariññādikiccasādhana vasena pavattati, tasmā kamati etthāti kamo, kiṃ kamati? Sāsanaṃ. Sāsanassa kamo “**sāsanakkamo**”ti saccāni sāsanaṃ pavattiṭṭhānāni vuccanti, taṃdesanā ca tabbohārenāti.

Tathāti taṃsabhāvā dukkhādisabhāvā. **Avitathāti** amusāsabhāvā bāddhanādibhāvena bhūtasabhāvā. **Anaññathāti** aññākāraarahitā abāddhanādī-ākāravivittā. Dukkhadukkhātātannimittatāhi adhiṭṭhitatā¹ **pīḷanaṭṭho**. Samecca sambhūya paccayehi katabhāvo **saṅkhataṭṭho**. Dukkhadukkhātātannimittatāhi paridhanaṃ, kilesadāhasamāyogo vā **santāpaṭṭho**. Jarāya, maraṇena cāti dvedhā vipariṇāmetabbatā **vipariṇāmaṭṭho**. Ettha ca pīḷanaṭṭho dukkhassa saraseneva āvibhavanākāro, itare yathākkamaṃ samudaya magganīrodhadassanehi āvibhavanākārāti ayaṃ catunnampi viśeso. Tatratatrābhinandanavasena byāpitvā ūhanaṃ rāsikaraṇaṃ dukkhassa nibbattaṇaṃ **āyūhanaṃ** ākāraṇaṃ byāpanattatā. Āgacchati samudayatoti vā āyaṃ, dukkhaṃ, tassa ūhanaṃ pavattaṇaṃ **āyūhanaṃ**, ayaṃ saraseneva āvibhavanākāro. Nidadāti dukkhanti **nidānaṃ**, “idaṃ taṃ dukkhaṃ”ti sampañicchāpentā viya samuṭṭhāpetīti attho. Ayaṃ **nidānaṭṭho** dukkhadassanena āvibhavanākāro. Saṃsāradukkhena saṃyojanaṃ

1. Anīṭṭhatā (Sī, Syā, Ka)

saṃyogaṭṭho. Maggādhigamanivāraṇaṃ **palibodhaṭṭho**. Ime ca saṃyogapalibodhaṭṭhā nirodhamaggadassanehi āvibhavanākārā. Nissaranti sattā ettha, sayameva vā nissaṭaṃ viṣaṃyuttaṃ sabbasaṅkhatehi sabbūpadhipaṭṭinissaggabhāvatoti **nissaraṇaṃ**. Ayamassa sabhāvena āvibhavanākāro, itare vivekāsaṅkhatāmataṭṭhā, samudayakkhaya-apaccaya-avināsita vā samudayamaggadukkhadassanena āvibhavanākārā.

Saṃsārato niggamanam **niyyānaṃ**. Ayamassa sarasena āvibhavanākāro. Palibodhūpacchedanena nibbānādhigamova nibbānanimittatā maggassa **hetuṭṭho**. Paññāpadhānattā cassa nibbānadassanaṃ, catusaccadassanaṃ vā **dassanaṭṭho**. Catusaccadassane, kilesadukkkhasantāpavūpasamane ca ādhipaccaṃ karonti maggadhammā sampayuttadhammesūti so maggassa **ādhipateyyaṭṭho**¹. Visesato vā ālambanādhipatibhūtā maggadhammā honti “maggādhipatino”²ti vacanatoti so tesam ākāro **ādhipateyyaṭṭho**. Ete hetudassanādhipateyyaṭṭhā samudayanirodhadukkhadassanehi āvibhavanākārā. Evamādi āhāti sambandho. **Abhisamayattṭho**ti abhisametabbaṭṭho, abhisamayassa vā visayabhūto attho **abhisamayattṭho**. Atha vā abhisamayassa pavatti-ākāro **abhisamayattṭho**. So cettha abhisametabbena pīḷanādinā dassitoti daṭṭhabbo.

530. Icchitaṃ khaṃ **dukkhaṃ**, gārayhaṃ hutvā asāraṇti attho.

“**Samāgamo sametan**”ti-ādīsu kevalassa **āgama**-saddassa, **eta**-saddassa ca payoge saṃyogatthassa anupalabbhanato, **saṃ**-saddassa **ca** saṃyoge upalabbhanato “**saṃyogaṃ dīpeti**”ti āha anvayato, byabhirekato ca tadatthajotakatāsiddhito. **Uppannaṃ uditanti** etthāpi eseṇanayo. **Aya**-saddo gati-atthe siddho hetusaddo viyakāraṇaṃ dīpeti. Attano phalanipphādanena ayati pavattati, eti vā etasmā phalanti **ayoti**, **saṃyoge uppatti-kāraṇaṃ samudayoti**. Ettha viṣuṃ payujjamānāpi upasaggasaddā sadhātukaṃ saṃyogatthaṃ, uppādatthañca dīpenti, kiriyāvisesakattāti veditabbā.

1. Adhipateyyaṭṭho (Ka)

2. Abhi 1. 3 piṭṭhe.

“**Abhāvo ettha rodhassāti nirodho**”ti etena nibbānassa dukkhavivittabhāvaṃ dasseti. **Samadhigate** tasmim̐ tadadhigamato puggalassa rodhābhāvo pavattisaṅkhātassa rodhassa paṭipakkhabhūtāya nivattiyā adhigatattāti. Etasmiṃca atthe abhāvo etasmim̐ rodhassāti **nirodho** icceva padasamāso. Dukkābhāvo panettha puggalassa, na nibbānasseva. Anuppādo eva nirodho **anuppādanirodho**. Āyatim̐ bhavādīsu appavatti, na pana bhaṅgoti bhaṅgavācakaṃ nirodhasaddaṃ nivattetvā anuppādavācakaṃ gaṇhāti. Etasmim̐ atthe kāraṇe phalūpacāraṃ katvā nirodhapaccayo nirodhoti vutto.

Paṭipadā ca hoti puggalassa dukkhanirodhappattiyā. Nanu casā eva dukkhanirodhappattīti tassā eva sā paṭipadāti na yujjatīti? Na puggalādhigamassa pattibhāvena, yehi so adhigacchati, tesaṃ kāraṇabhūtānaṃ paṭipadābhāvena ca vuttattā. Sacchikiriyāsacchikaraṇadhammānañhi aññatthābhāvepi puggalasacchikiriyādhammabhāvehi nānattaṃ katvā niddeso katoti. Atha vā yaṃ dukkhanirodhappattiyā niṭṭhānaṃ phalaṃ, sayaṇca dukkhanirodhappattibhūtaṃ, tassa abhisamayabhūtāya dukkhanirodhappattiyā paṭipadatā daṭṭhabbā.

531. **Buddhādayo ariyā paṭivijjhantīti** ettha paṭividdhakāle pavattaṃ buddhādivohāraṃ “agamā rājagahaṃ buddho”ti-ādīsu¹ viya bhāvinī bhūte viya upacāroti purimakālepi āropetvā “buddhādayo”ti vuttaṃ. Te hi buddhādayo catūhi maggehi paṭivijjhantīti. **Tasmā ariyasaccānīti vuccantīti** ettha ariyapaṭivijjhitaḥḥāni saccāni ariyasaccānīti purimapade uttarapadalopo daṭṭhabbo. **Tasmāti** tathāgatassa ariyattā tassa saccānīti ariyasaccānīti vuccantīti attho. Tathāgatena hi sayam̐ adhigatattā, paveditattā, tato eva ca aññehi adhigamanīyattā tāni tassa hontīti. **Ariyabhāvasiddhitopi**ti ettha ariyasādhakāni saccāni ariyasaccānīti pubbe viya uttarapadalopo daṭṭhabbo. **Ariyāni saccānītipīti** ettha avitathabhāvena araṇīyattā adhigantabbattā ariyāni, ariyasamaññā vā avisaṃvādake avitatthe nirulhā daṭṭhabbā.

1. Khu 1. 340 piṭṭhe Suttanipāte.

532. **Bādhana**lakkhānti ettha dukkha dukkhatannimittabhāvo, udayavayapaṭipīḷitabhāvo vā bādhanam. Bhavādīsu jāti-ādivasena, cakkhurogādivasena ca anekadhā dukkhassa pavattanameva puggalassa santāpanam, tadassa kiccaṃ rasoti **santāpanarasaṃ**. Pavattinivattīsu saṃsāravimokkhesu pavatti hutvā gayhatīti **pavattipaccupaṭṭhānam**. Pabhavati etasmā dukkham nibbattati, purimabhavena pacchimabhavo ghaṭīto saṃyutto hutvā pavattatīti **pabhavo**. “Evampi taṇhānusaye anūhate, nibbattati dukkhamidaṃ punappunan”¹ti evaṃ punappunam uppādanam **anupacchedakaraṇam**. Bhavanissaraṇanivāraṇam **palibodho**. Taṇhakkhayādibhāvena² sabbadukkhasantatā **santi**. **Accutirasanti** accutisampattikaṃ, acavana kiccaṃ vā. **Kiccanti** ca cavanābhāvaṃ kiccāmiva katvā pariyāyena vuttaṃ, acavanañcassa sabhāvāpariccajanam avikāritā³ daṭṭhabbā. Pañcakkhandhanimittasuññatāya aviggaham hutvā gayhatīti **animittapaccupaṭṭhānam**. Anusayasamucchindanena saṃsāracārakato niggamanūpāyabhāvo **niyyānam**. Sabbakilesānam anuppādanīrodhanam **kilesappahānakaraṇam**. Nimittato, pavattato ca cittassa vuṭṭhānam hutvā gayhatīti **vuṭṭhānapaccupaṭṭhānam**.

533. Asuvaṇṇādi suvaṇṇādi viya dissamānam **māyāti** vatthusabbhāvā tassā viparītata vuttā. Udakam viya dissamānā pana **marīci** upagatānam tucchā⁴. Vatthumattampi tassā na dissatīti **visaṃvādikā** vuttā. Marīcimāyā-attavidhuro bhāvo **tacchāvīparītabhūtabhāvo**. **Ariyañāṇassati** ariyassa avitathaggāhakassa ñāṇassa, tena paṭivedhañāṇam viya paccavekkhaṇaṇāṇampi gahitaṃ hoti. Tesaṃ gocarabhāvo paṭivijjhatabbatā, ārammaṇabhāvo ca daṭṭhabbo. **Aggilakkhaṇam** uṇhattam. Tañhi katthaci kaṭṭhādi-upādānabhede visaṃvādakam, viparītam, abhūtam vā kadāci pi na hoti. “Jātidhammā jarādhammā, atho maraṇadhammino”⁵ti evaṃ vuttā jāti-ādikā **lokapakati**. Ekaccānam tiracchānānam tiriyaṃ dīghatā, manussādīnam uddham dīghatā, vuddhiniṭṭham pattānam puna avaḍḍhananti evamādikā ca **lokapakati**ti vadanti. Tacchāvīparītabhūtabhāvesu pacchimo **tathatā**. Paṭhamo **avitathatā**, majjhimo **anaññathatā**ti ayametesam viseso,

1. Khu 1. 62; Khu 10. 37 piṭṭhesu.

3. Adhikāratā (Syā), avikāratā (Ka)

5. Am 1. 145; Am 2. 66 piṭṭhesu.

2. Rāgakkhayādibhāvena (Sī)

4. Tucchā hoti (Mūlaṭṭikā)

Dukkhā aññaṃ na bādhakanti kasmā vuttaṃ, nanu taṇhāpi jāti viya dukkhanimittatāya bādhikāti? Na, bādhakappabhavabhāvena visum gahitattā. Evañhi pavatti, pavattihetu ca asaṅkarato bodhitā honti. Atha vā jāti-ādīnaṃ viya dukkhassa adhiṭṭhānabhāvo, dukkhadukkhata ca bādhakatā, na dukkhappabhavatāti natthi taṇhāya pabhavabhāvena visum gahitāya bādhakabhāvapasaṅgo. Tenāha “**dukkhā aññaṃ na bādhakan**”ti.

Bādhakattaniyāmenāti dukkhaṃ bādhakameva, dukkhameva bādhakanti evaṃ dvidhāpi bādhakattāvadharāṇenāti attho. **Bādhakattaniyāmenāti** hi bādhakassa, bādhakatte ca niyāmena. Yathā bādhakattassa dukkhe niyatatā, evaṃ dukkhassa ca bādhakatte niyatatāti.

Taṃ vinā nāññatoti satipi avasesakilesa-avasesākusalasāsavakusalamūlā vasesasāsavakusaladhammaṇaṃ dukkhahetubhāve na taṇhāya vinā tesam dukkhahetubhāvo atthi, tehi pana vināpi taṇhāya dukkhahetubhāvo atthi kusalehi vinā akusalehi vinā akusalehi rūpāvacarādikusalehi vinā kāmāvacarādīhi ca taṇhāya dukkhanibbattakattā. Santabhāvassa, santabhāve vā niyāmo santabhāvaniyāmo, tena **santabhāvaniyāmena**.

Tacchaniyyānabhāvattāti dvidhāpi niyāmena taccho niyyānabhāvo etassa, na micchāmaggassa viya viparītātāya, na lokiyāmaggassa viya vā anekantikātāya atacchoti tacchaniyyānabhāvo, maggo, tassa bhāvo tacchaniyyānabhāvattaṃ, tasmā tacchaniyyānabhāvattā. Sabbattha dvidhāpi niyāmena tacchāviparītabhūtabhāvo vuttoti āha “**iti tacchāvipallāsā**”ti-ādi.

534. Saccasaddassa sambhavantānaṃ atthānaṃ uddharaṇaṃ, sambhavante vā atthe vatvā adhippetassa atthassa uddharaṇaṃ niddharaṇaṃ **atthuddhāro**. **Viratisacceti** musāvādaviratiyaṃ. Na hi aññāviratīsu saccasaddo niruḷho. Ye pana “viratisaccaṃ samādānavirati”ti vadanti, tesampi na samādānamattaṃ viratisaccaṃ, atha kho samādānāvisaṃvādanaṃ. Taṃ pana paṭiññāsaccaṃ musāvādaviratiyeva hoti. “Idameva saccam, moghamaññaṃ”ti¹ pavattā diṭṭhi “saccan”ti abhinivisanavuttiyā **diṭṭhisaccaṃ**. Amosadhammattā nibbānaṃ **paramatthasaccaṃ**. “Amosadhammaṃ nibbānaṃ, tadariyā saccato vidū”ti² hi vuttaṃ, tassa, pana

1. Ma 2. 150, 166, 381; Ma 3. 22, 23 piṭṭhādīsu.

2. Khu 1. 396 piṭṭhe Suttanipāte.

taṃsampaṇakassa ca maggassa pajānanā paṭivedho avivādakāraṇanti dvayampi “ekaṃ hi saccaṃ na dutiyamatthi, yasmim pajā no vivade pajānan”ti¹ imissā gāthāya “saccaṃ”ti vuttaṃ.

535. “Netam dukkhaṃ ariyasaccanti āgaccheyya, netam ṭhānaṃ vijjati”ti etena jāti-ādīnaṃ dukkha-ariyasaccabhāve aviparītataṃ dasseti ekanteneva bādhakabhāvato. “Aññaṃ dukkhaṃ ariyasaccanti āgaccheyya, netam ṭhānaṃ vijjati”ti iminā dukkha-ariyasaccabhāvassa jāti-ādīsu niyatataṃ dasseti anaññatthabhāvato². Sacepi kathañci koci evaṃcitto āgaccheyya, paññāpane pana sahadhammena ñāpane attano vādassa patiṭṭhāpane samattho natthiṭi dassetuṃ **“ahametaṃ -pa- paññapessāmīti āgaccheyya, netam ṭhānaṃ vijjati”**ti vuttaṃ. Jāti-ādīnaṃ anaññathatā aññassa ca tathābhūtaṃ abhāvoyevettha ṭhānābhāvo. Sacepi koci āgaccheyya āgacchatu, ṭhānaṃ pana natthiṭi ayamettha suttattho. Esa nayo dutiyasuttepi. Tattha pana attabhāvapaṭilābheneva sattānaṃ jāti-ādīnaṃ patti, sammukhībhāvo ca hotiṭi sampattatā, paccakkhatā ca paṭhamatā, yato taṃ bhagavatā paṭhamam desitaṃ, tannimittatā dutiyatā, tadupasamatā tatiyatā, taṃsampaṇakatā catutthatāti daṭṭhabbā.

“Etaparamato”ti³ etena catūhi ariyasaccehi pavatti-ādīnaṃ anavasesapariyādānamāha. Nibbutikāmena parijānanādīhi aññaṃ kiñci kiccaṃ kātappaṃ natthi, dhammañāṇakiccaṃ vā ito aññaṃ natthi, pariññeyyādīni ca etaparamānevāti cattāriyeva vuttāni. Taṇhāya ādīnavadassāvīnaṃ vasena taṇhāvatthu-ādīnaṃ etaparamatāyāti vuttaṃ. Tathā ālaye pañcakāmaguṇasaṅkhāte, sakalavatthukāmasaṅkhāte, bhavattayasāṅkhāte vā dukkhe dosadassāvīnaṃ vasena ālayādīnaṃ etaparamatāyāti vuttaṃ.

536. **“Oḷārikattā”**ti idaṃ jāti-ādīnaṃ dukkhabhāvassa pacurajanapākaṭatāmattaṃ sandhāya vuttaṃ, na ariyena ñāpene paṭivijjhitabbākāraṃ. Tanti dukkhaṃ. **Akatanti** anibbattitaṃ, anipphāditakāraṇanti adhippāyo. Kāraṇe hi siddhe phalaṃ siddhameva hoti. **“Neva akataṃ āgacchatī”**ti ca iminā

1. Khu 1. 416; Khu 7. 226, 227 piṭṭhesu.

2. Anaññatthabhāvato (Syā, Ka)

3. Etaparamato (Ka)

ahetuvādaṃ paṭikkhipahi. **“Na issaranimmānādito”**ti etena pajāpatipurisapakatikālādivāde paṭikkhipati. Yaṃ panettha vattabbaṃ, taṃ parato āvi bhavissati. **“Sahetukena dukkhenā”**ti etena dukkhadassanena janitassa saṃvegassa saṃvaḍḍhanamāha. Dukkhasa hi sahetukabhāvasavanena balavasāṃvego jāyati yāvāyaṃ hetu, tāva idaṃ dukkhaṃ avicchadena pavattatīti. **Assāsajananaṭṭhaṃ nirodhanti** saṃvegajātassa assāsaṃ janetuṃ nirodhasaccamāha. Nibbinnaśāradukkhasa hi nirodhakathā vuccamānā ativiya assāsaṃ sañjaneti.

537. Ye te jāti-ādayo dhammā bhagavatā vuttāti sambandho. Kasmā panettha byādhi na gahitoti? Anekantabhāvato. Tathā hi so kadāci, kesañci ca natthi. Yathāha “tayo rogā pure āsuṃ, icchā anasanaṃ jarā”ti¹. Bākulattherādīnaṃ² so nāhosiyeva, dukkhaggahaṇena vā byādhi ettha gahitovāti daṭṭhabbaṃ. Paramatthato hi dhātukkhobhappaccayaṃ kāyikaṃ dukkhaṃ byādhīti. Upādānakkhandhapañcakaṃ ekaṃ koṭṭhāsaṃ katvā **“dvādasa dhammā”**ti vuttaṃ. Kāmatanṇhābhāvasāmaññena ekajjhaṃ katvā **“dukkhasamudayo ariyasaccaṃ”**ti aññe antogadhabhede anāmasitvā ekarūpena gahitāpi taṇhā sassatadiṭṭhisahagatā, ucchedadiṭṭhisahagatā, diṭṭhivirahitā kevalaṃ kāmassādabhūtā cāti tidhāva bhinditvā vuttā. **“Ayameva ariyo aṭṭhaṅgiko maggo”**ti maggasaccabhāvena ekajjhaṃ katvā vuttāpi sabhāvato bhinnā eva te dhammāti āha **“aṭṭha dhammā”**ti.

Dukkhaniddesakathāvaṇṇanā

Jātiniddesavaṇṇanā

Bhaveti ādānanikkhepaparicchinno dhammappabandho bhavo, tasmim bhave. So hi jāyati ettha yonigati-ādivibhāgoti jātīti vuccati, jāyanti ettha sattā samānanvayāti **jāti**, nikāyo. **Saṅkhatalakkhaṇeti** yattha katthaci uppāde. So hi jananaṭṭhena jāti. **Paṭisandhiyanti**

1. Khu 1. 325 piṭṭhe Suttanipāte.

2. Ma 2. 165 piṭṭhādīsu vitthāravatthu.

paṭisandhicittakkhaṇe. **Sampatijātoti** ettha jātisaddena¹ labbhamānaṃ mātukucchito nikkhamanasāṅkhātāṃ jāyanatthaṃ sandhāyāha “**pasūtiyan**”ti, abhijātiyanti attho. Jāyati etāya khattiyādisamaññāti **jāti**, kulaṃ.

538. Sayanti etthāti seyyā, mātukucchisaṅkhāto gabbho seyyā etesanti **gabbhaseyyakā**, aṇḍajā, jalābujā ca. **Itaresanti** saṃsedajānaṃ opapātikānaṃca. **Ayampi cāti** “paṭisandhikhandhesvevā”ti anantaraṃ vuttakathāpi, pageva “paṭisandhito paṭṭhāyā”ti vuttakathāyaṃ. Tenāha “**tesaṃ tesaṃ paṭhamapātubhāvo jātī**”ti.

Ummujjanavasena gayhatīti **ummujjanapaccupaṭṭhānaṃ**. Vakkhamānavibhāgaṃ dukkhavicittataṃ paccupaṭṭhapetīti **dukkhavicittatāpaccupaṭṭhānā**.

539. “**Kasmā panā**”ti vadato codakassāyamadhippāyo—ekantadukkhe niraye tāva jātidukkhaṃ hetu, aññasupi vā duggatīsu pāpakammasamuṭṭhānato sukhasaṃvattaniyakammasamuṭṭhānāsu pana sugatīsu kathanti. Itaro “nāyaṃ jāti sabhāvadukkhavasena dukkhāti vattā, na hi kāci paṭisandhi dukkhavedanāsampayuttā atthi, atha kho dukkhassa adhiṭṭhānabhāvato”ti dassento “**anekesaṃ dukkhānaṃ vatthubhāvato**”ti-ādimāha. Adukkhasabhāvampi pariyāyato dukkhanti vuccatīti dukkhasabhāvaṃ dukkhasaddena visesetvā vuttaṃ “**dukkhadukkhan**”ti yathā rūparūpanti.

Dukkhuppattihetutoti “ahu vata me, taṃ vata nāhosī”ti² cetasikadukkhuppattihetuto.

“Yadaniccaṃ, taṃ dukkhan”ti³ vacanato tebhūmakā saṅkhārā saṅkhāradukkhaṃ, tattha kāraṇamāha “**udayabbayappaṭipīlitattā**”ti. Yañhi abhiṇhaṃ paṭipīlitaṃ, taṃ dukkhamanatāya dukkhanti, vipassanācārassa adhippetattā tebhūmakaggahaṇaṃ.

Dukkhadukkhanti dukkhadomassupāyāse vadati. “Jātipi dukkhā”ti-ādinā⁴ **dukkhasaccavibhaṅge** āgataṃ.

1. Jātasadde (Sī)

2. Ahu vata metaṃ taṃ vata nāhosīti (Sī), ahuvattha me taṃ vata nāhosīti (Syā), aho vata metaṃ nāhosīti (Ka)

3. Saṃ 2. 19, 37, 68, 69, 92, 236, 237 piṭṭhādīsu.

4. Abhi 2. 104 piṭṭhe.

Bhagavatāpīti anāvaraṇāṇāvataṭṭha acchariyāparimeyyadesanākosallavatā bhagavatāpī. **Upamāvasenā**ti aṅgārakāsūpamādi-upamāvasena.

540. **Puṇḍarīkādisūti ādi**-saddena na maṇikanakaratapavāḷādiratanasanniccaye, nāpi aṇḍajamaṇḍajavāyājāṭike¹ subhamanuññasayanatale, nāpi ratanamaya kuṭṭimamanohare pāsādatale, nāpi sittasammatṭhakusumopahāravati pāsādūpacāre, nāpi muttājālasadisavālikāvikiṇṇe vivaṭaṅgaṇe, nāpi haritakambalasadisamudusaddalasamo tale² bhūmibhāgeti evamādīnaṃ saṅgaho daṭṭhabbo. **Paramasambādheti** ativiya sambādhe. **Tibbandhakāreti** bahalandhakāre. Pittasemhapubbaruhiragūthodariyādi **nānākuṇapasambādhe**. Mātā yadi vīsativassā, atha tiṃsa, cattālīsādivassā, tattakam kalam adhotavaccakūpasadisatāya **adhimattajegucche**. **Pūtimacchādi** sabbaṃ na sadisūpammaṃ tassa vātādivasena ekaccaduggandhāpagamasabbhāvato. **Dasa māseti** accantasamīyoge upayogavacanam, yebhuyyavasena vuttam tato bhiyyopi ekaccānam tatthāvaṭṭhānasambhavato. Attano adhomukham ṭhapitasāṅkucitahatthadvayassa ukkuṭikasappa nisīdato **samīñjanappasāraṇādirahito**.

Abhimukham kaḍḍhanam **ākaḍḍhanam**. Parito samantato kaḍḍhanam parikaḍḍhanam. Heṭṭhā dhūnanam **odhūnanam**. Nidhāya nidhāya dhūnanam **niddhūnanam**. Ākaḍḍhanādisadisāñcetha “**ākaḍḍhanādi**”ti vuttam. Taruṇavaṇasadisam ativiya sukhumalam gabbhagatam sarīram sītādi-appakampi na sahatīti sītanarakūpapannatādi nidassitam. Tañhi tassa ativiya sītam, ativiya uṇhaṇca hutvā upatiṭṭhati. Sarīram vāsiyādīhi tacchetvā khārāvasacanakaraṇam **khārāpaṭicchakam**. **Dukkhuppattiṭṭhāneti** gabbhāsayaṣaṇṇitam tatiyam āvaṭṭam sandhāyāha.

Parivattetvāti uddhampāda-adhosīsabhāvena parivattetvā. Idam **vi jāyanamūlakam dukkham**, yena maraṇadukkhena ca aṭṭitā vedanāppattā sattā katipayamāsamattātikkantampi pavattim viissaranti, mahandhakāram mahāviduggam pakkhandā viya honti.

1. Aṇḍajamaṇḍajavāmajāḍike (Sī), aṇḍajamaṇḍajavāmajāṭike (Syā)

2. Samotate (Sī, Ka), samohate (Syā), samosaṭe?

Vadhentassāti socanaparidevanasīsapaṭihananādinā bādhentassa. Khuppipāsā hi ātapāvaṭṭhānādinā ca **ātāpanaṃ**. Pañcaggitāpanādinā **paritāpanaṃ**.

Imassāti yathāvuttassa sattavidhassa. **Sabbassāpī**ti gabbhakālādīsu tāpanamaddan ādinirayaggidāhādīsañjanitassa sakalassāpi. **Vatthumeva** hoti tadabhāve abhāvato. Tenevāha “**jāyetha no ce**”ti-ādi.

541. **Vicittanti** vividhaṃ, acchariyaṃ vā.

Iti jātiniddesavaṇṇanā.

Jarāniddesavaṇṇanā

542. **San̄khatalakkhaṇanti** “ṭhitassa aññathattan”ti¹ vuttaṃ khaṇikajaraṃ sandhāyāha. **Khaṇḍiccādisammatoti** khaṇḍiccapāliccavalittacatādinā samaññato. Sāti khandhapurāṇabhāvasaññitā pākaṭajarā. **Khandhaparipāko** ekabhavapariyāpannānaṃ khandhānaṃ purāṇabhāvo.

Iti jarāniddesavaṇṇanā.

Maraṇaniddesavaṇṇanā

543. **San̄khatalakkhaṇanti** saṅkhārānaṃ vayasāññitaṃ khaṇikamaraṇamāha. **Yaṃ sandhāyāti** yaṃ khaṇikamaraṇaṃ sandhāya, “jarāmaraṇaṃ dvīhi khandhehi saṅgahitan”ti² ettha “maraṇaṃ”ti vuttanti attho. **Tanti** jīvitindriyupacchedasaññitaṃ pākaṭamaraṇaṃ. “Cavanā”ti lakkhitabbatāya **cutilakkhaṇaṃ**. **Viyogarasanti** yathādhigatehi sattasaṅkhārehi viyojanarasāṃ. Yathūpapannāya gatiyā vipavāsavasena gayhatīti **gativippavāsapaccupaṭṭhānaṃ**.

Pāpassāti pāpayogena pāpassa, upacitapāpakamassāti attho. **Pāpakammādinimittanti** pāpakammakammanimittagatinimittasaṅkhātāṃ maraṇakāle

1. Saṃ 2. 31, 32; Aṃ 1. 150; Abhi 4. 54 piṭṭhesu.

2. Abhi 3. 13 piṭṭhe.

upaṭṭhitam akusalavipākārammaṇam. Tañhi passantasseva kassaci anubhavantassa viya mahādukkham hoti. **Bhaddassāti** bhaddakammasa, katakusalassāti attho. Tassa pana kāmam itthameva ārammaṇam upaṭṭhāti, piyavippayogavatthukam pana mahantam dukkham uppajjatīti āha “**asahantassa viyogam piyavatthukan**”ti. **Avisesatoti** pāpassa, bhaddassa ca sāmāññato. “Avisesato”ti vatvāpi “sabbesan”ti vacanam tam idam dukkham parimadditasāṅkhārānam ekaccānam khīṇāsavānampi hotiyevāti dassanattam. **Vitujjamānamammānanti** sandhibandhanāvacchedakavāyūnā vijjhiyamānamammatṭhānānam.

Iti maraṇaniddesavaṇṇanā.

Sokaniddesavaṇṇanā

544. **Soti soko. Atthato domanassameva hoti** cetasikantarābhāvato. Domanassaviseso pana hoti visayaviseso pavatti-ākāravisesasabbhāvatoti tam visesam lakkhaṇādito dassetuṃ “**evam santepī**”ti-ādi vuttam. **Anto nijjhānam** cittasantāpo. **Parijjhāpanam** rāgadosapariḷāhavisitṭham dahanam. Katākatakusalākusalavisayam vippañisārākārena pavattam anusocanam kukkucam, ñātibyasanādivisayam kevalam cittasantāpabhūtam anusocanam sokoti anusocanapaccupaṭṭhānattepi ayametesam viseso.

Visapītam sallam **visasallam**. Sokavasena atisārādi byādhipi hoti, sokabahulassa sarīram na cirasseva jīrati, balavasokābhībhūto maraṇampi pāpuṇātīti āha “**samāvahati ca byādhijarāmarāṇabhedanan**”ti.

Iti sokaniddesavaṇṇanā.

Paridevaniddesavaṇṇanā

545. **Vacīpalāpoti** vācāvippalāpo, so atthato saddo-eva. **Bhiyyoti** sokadukkhato upari. Sokasamuṭṭhāno hi **paridevo**.

Iti paridevaniddesavaṇṇanā.

Dukkhaniddesavaṇṇanā

546. Jāti-ādīnampi yathārahaṃ dukkhavatthudukkhadukkhatahi satipi dukkhabhāve kāyassa pīḷanavasena idaṃ savisesaṃ dukkhamanti āha “**dukkhanti visesato vuttan**”ti.

Iti dukkhaniddesavaṇṇanā.

Domanassaniddesavaṇṇanā

547. **Manovighātarasanti** byāpādasampayogavasena¹ manaso vihaññanakiccaṃ. **Cetodukkkhasamappitā**ti cetasikadukkkhasamaṅgino. **Āvaṭṭantī**ti āmukhaṃ vaṭṭanti, yaṃdisābhimukhaṃ patitā, taṃdisābhimukhā eva vaṭṭanti. **Vivaṭṭantī**ti viparivattanavasena vaṭṭanti. **Uddhampādaṃ papatantī**ti uddhammukhapādā hutvā patanti. **Satthaṃ āharantī**ti attano sarīrassa vijjhanabhedanavasena satthaṃ upanenti.

Iti domanassaniddesavaṇṇanā.

Upāyāsaniddesavaṇṇanā

548. **Dosoyevā**ti kāyacittānaṃ āyāsanavasena dosasseva pavatti-ākāroti attho, yato bhuso āyāsoti upāyāsoti vuccati yathā bhusamādānaṃ upādānanti. **Eko** dhammoti cuddasahi akusalacetasikehi añño eko cetasikadhammo, yaṃ “pisādo”ti ca vadanti. Nitthunanavasena sampajjanato **nitthunanaraso**, kāye vā nitthunanakāraṇakicco. “Saṅkhāradukkkhabhāvato”ti vatvā so panettha sātisayoti dassento “**cittaparidahanato, kāyavisādanato cā**”ti āha.

Ete ca sokaparidevupāyāsā viññattiyā vinā, saha ca yathāpaccayaṃ domanassacittuppādassa pavatti-ākāravisesoti dassetuṃ “ettha cā”ti-ādi vuttaṃ. Tattha **pāko viyā**ti rajanādino pacitabbavatthuno pāko viya.

Iti upāyāsaniddesavaṇṇanā.

1. Byāpādasampayogena (Sī, Syā, Ka)

Appiyasampayoganiddesavaṇṇanā

549. **Samodhānaṃ** samāgamo. Kāyikadukkhacittavighātādi-anatthānaṃ atthibhāvassa paccupaṭṭhāno **anatthabhāvapaccupaṭṭhāno**.

Tesaṃ appiyānaṃ kāyikavācasikapayogasaṅkhāto upakkamo tadupakkamo, tato sambhūto **tadupakkamasambhūto**.

Iti appiyasampayoganiddesavaṇṇanā

Piyavippayoganiddesavaṇṇanā

550. Upaddavabhāvena paccupatiṭṭhatīti **byasanapaccupaṭṭhāno**.

Iti piyavippayoganiddesavaṇṇanā.

Icchitālābhaniddesavaṇṇanā

551. Icchitālābho nāma yassa kassaci attanā icchitassa vatthuno alābho. “Yampicchaṃ na labhati”ti hi vuttaṃ. Matthakappattaṃ pana icchitālābhaṃ dassetuṃ pāḷiyaṃ “jātidhammānaṃ sattānaṃ”ti-ādinā niddiṭṭhanti tameva dassetuṃ **“aho vatā”**ti-ādi vuttaṃ. **Icchāvāti** ettha icchāsahito alābhovāti ca vadanti. **Tappariyesanarasāti** tesaṃ alabbhaneyyavatthūnaṃ pariyesanarasā. **Appatti** alābho.

Iti icchitālābhaniddesavaṇṇanā.

Pañcupādānakkhandhaniddesavaṇṇanā

552. **Yaṃ vuttamidhāti** idha saccaniddese yaṃ sarūpato vuttaṃ. **Avuttanti** aññattha **dukkhakkhandhabālapaṇḍitasuttā**disu vuttampi idha sarūpato avuttaṃ. Tañca sabbaṃ ime upādānakkhandhe vinā na labbhatīti tattha khandhasannissayameva dukkhaṃ khandhe vibādhatīti dassetuṃ **“indanamiva pāvato”**ti vuttaṃ.

Yathā vā lakkhamaṃ paharaṇapahārassa vatthu, evaṃ khandhā saṃsāradukkhassa. Yathā ca gorūpaṃ ḍaṃsamakalādivibādhāya, yathā ca khettaṃ nipphannasassalāyanassa, gāmo ca gāmaghātakavibādhāya, evaṃ khandhā jāti-ādidukkhassa vatthūti dassetuṃ **“lakkhāmivā”**ti-ādi vuttaṃ. Yebhuyyena loke vibādhakā vibādhetaḃbādhīnā¹ na honti, ime pana vibādhetaḃbādhīnā evāti dassetuṃ **“tiṇalatādīnī”**ti vuttaṃ. Kāmaṃ anādimati saṃsāre ādi nāma kassaci natthi, ekabhavapariicchinnassa pana khandhasantānassa vasena vuttaṃ **“ādidukkhamaṃ jāti”**ti. Tenevāha **“pariyosānadukkhamaṃ maraṇaṃ”**ti. Na hettha samuccheda maraṇameva adhippetamaṃ. Maraṇassa antike āsanne jātaṃ dukkhamaṃ **māraṇantikadukkhamaṃ. Paridayhanaṃ** cittasantāpo. **Lālappanaṃ** ativiya vippalāpo. **Anutthunanaṃ** anto nijjhāyanaṃ. **Ekamekanti** jāti-ādīnaṃ antarabhedabhinnānaṃ, jāti-ādīnameva vā upādānakkhandhapaṇḍakānaṃ vā ekamekaṃ. **Saṅkhipitvā**ti samāsetvā, sāmāññaniddesena vā saṅkhepaṃ katvā.

Iti dukkhaniddesakathāvaṇṇanā.

Samudayaniddesakathāvaṇṇanā

553. **Punabbhavakaraṇaṃ punabbhavo** uttarapadalopena, yathā vā apūpabhakkhanasīlo āpūpiko, evaṃ punabbhavakaraṇasīlā, punabbhavaṃ vā phalaṃ arahati, so vā etissā payoḥjananti **ponobhavikā**. Nandanato, rañjanato ca nandīrāgabhāvaṃ sabbāsu atthosu apaccakkhāya vuttiyā **nandīrāgasahagatā**. Tāya ca sattā tattha tattha bhavādike kimikīṭapaṭaṅgādi-attabhāvepi nandanti, rūpābhinandanādibhūtāya rañjanti cāti **tatrataṭṭrābhinandinī**. Tenāha **“nandīrāgena saḥagatā”**ti-ādi. Tabbhāvattho hi esa saḥagatasaddo. Kāmabhavavibhavabhedavasena² pavattiyā kāmataṇhā, bhavataṇhā, vibhavataṇhā ca veditabbā. Kāmataṇhādibhedamaṃ anāmasitvā kevalamaṃ taṇhābhāveneva ekabhāvaggahaṇena ekattaṃ upanetvā kassacipi sattassa kenaci sadisaṭābhāvato.

1. Vibādhetaḃbā vinā (Syā, Ka)

2. Kāmabhavavibhavassādasena (Sī)

taṁtaṁvicittabhāvajanakakammanipphādanena ativicittasabhāvā sakalassa dukkhassa hetubhāvato **dukkhasamudayo ariyasaccam**¹.

Kasmā panettha taṇhāva samudayasaccam vuttāti? Visesa hetubhāvato. Avijjā hi bhavesu ādīnavam paṭicchādentī, diṭṭhi-ādi-upādānañca tattha tattha abhinivisaṁānam taṇham abhivaḍḍhentī dosādayopi kammassa kāraṇam honti, taṇhā pana taṁtaṁbhavayonigativinñāṇaṭṭhitisattāvā sasattanikāyakulabhogissariyā divicittataṁ abhipatthentī, kammavicittatāya upanissayataṁ kammassa ca sahāyabhāvam upagacchantī bhavādivicittataṁ niyameti, tasmā dukkhassa visesa hetubhāvato aññesupi avijjā-upādānakammādīsu sutte² abhidhamme³ ca avasesakilesākusalamūlādīsu vuttesu dukkhahetūsu vijjamānesu taṇhāva samudayasaccanti vuttāti veditabban.

Iti samudayaniddesakathāvaṇṇanā.

Nirodhaniddesakathāvaṇṇanā

554. **Tassāyevāti** yadaggena taṇhā samudayasaccanti vuttā, tadaggena tassāyevāti avadhāraṇam. Sati hi padhānahetunirodhe tadaññahetū niruddhāyeva hontīti byādhinimittavūpasamanena byādhivūpasamo viya hetunirodhena phalanirodhoti āha “**samudayanirodhena dukkhanirodho**”ti. **Na aññathāti** yathāvuttassa atthassa ekantikataṁ dasseti.

Anupaddaveti pāṇakavijjhanasatthappahārādi-upaddavarahite. Tato eva daṭṭhe thire. Sākhādhichedanena **chinnopi**. **Taṇhānusayeti** kāmarāgabhavarāgānusaye. **Anūhateti** asamupaghāṭite.

Yathā sīho yenattani saro khitto, tattheva attano balaṁ dasseti, na sare, tathā buddhānam kāraṇe paṭipatti, na phale. Yathā pana sārameyyā kenaci leḍḍupphāre dinne bhussantā⁴ leḍḍum khādanti,

1. Dukkhasamudayaṁ ariyasaccam (Ka)

3. Abhi 2. 106 piṭṭhe.

2. Dī 2. 246; Ma 1. 84; Ma 3. 293 piṭṭhesu.

4. Bhassantā (Syā)

na pahāradāyake uṭṭhahanti, evaṃ aññatitthiyā dukkhaṃ nirodhetukāmā kāyacchedamanuyuñjanti, na kilesanirodhananti imamatthaṃ dassetuṃ “**sīhasamāna vuttino**”ti-ādi vuttaṃ.

555. Virajjati palujjati chijjati samudayo etenāti **virāgo vuccati maggo**. Virajjanaṃ palujjanaṃ samucchindanaṃ **virāgoti pahānaṃ vuccati**. Tasmāti yasmā pahānapariyāyo virāgasaddo, nirodhasaddo ca, tasmā. Anusayasamugghātato aseso virāgo aseso nirodhoti sambandhanīyaṃ. Cāgādipadānipi gahetvā vadati **sabbāneva etānīti**. Yasmā **nibbānaṃ vuccati**, na dukkhassa nirujjhanamattaṃ, tasmā taṇhāya asesavirāganirodhādipadānipi nibbānavevacanānīti. Vuttamevatthaṃ samattheti “**yasmā panā**”ti-ādi. Yathā virāgādipadāni nibbāne yujjanti, taṇḍassanaṃ. Tattha **taṃ āgammāti** taṃ nibbānaṃ ārammaṇakaraṇavasena patvā. **Taṇhā virajjati**ti ariyamaggena accantavirāgavasena taṇhā virajjīyati. **Nirujjhatīti** nirodhīyati, tena virāganirodhasaddānaṃ adhikaraṇasādhanatamāha. **Tadevāti** nibbānameva. **Cāgādayo hontīti** cāgādihetuṃ phalavohārena vadati. “**Kāmaguṇālayesū**”ti potthakesu likhanti, “kāmaguṇālayādīsū”ti pana pāṭho.

556. **Tayidanti**-ādi na porāṇapāṭho, **saccatthadīpane** pana vuttaniyāmena tato ānetvā pacchā ṭhipitaṃ. Tathā hi pubbe vuttānipi lakkhaṇādīni punapi vuttāni. Saṃsāradukkhato nibbinnaṃ mānasassa assāsaṃ karonto viya hotīti **assāsakaraṇarasam**. Rāgādisabbapapañcavūpasamanimittatāya nippapañcataṃ paccupaṭṭhapetīti **nippapañcapaccupaṭṭhānaṃ**.

557. **Nattheva nibbānanti** yadi sāmāññato paṭiññā, attanā adhippetanibbānassapi abhāvo āpajjati, tathā sati paṭiññāvirodho. Atha parābhimataṃ nibbānaṃ pati, evaṃ sati dhammi-asiddhi, tato ca nissayāsiddho hetu. Anupalabbhanīyatoti kiṃ paccakkhato, udāhu anumānato? Purimasmiṃ pakkhe cakkhādīhi anekantikata, dutiyasmiṃ param pati asiddho hetu. Tenāha “**na, upāyena upalabbhanīyato**”ti-ādi. Tattha yathā cetopariyaññalābhino eva ariyā paresaṃ lokuttaracittam jānanti, tatthāpi ca arahā eva sabbesaṃ, na sabbe, evaṃ

nibbānampi sīlasamādhipaññāsaṅkhātasammāpaṭipattibhūtena upāyena upalabbhatīti atthavacanam cetam daṭṭhabbam, na payogavacanam. Tam parato āvi bhavissati.

558. **Natthīti na vattabbam** ariyehi upalabbhanīyatoti adhippāyo. Samsārato samviggamānasā sammāpaṭipattiyā nibbānam adhigacchantīti sabbasamayāsiddhoyam nayo. Tattha sāsānikameva nissāya vadati “**paṭipattiyā vañjhabhāvāpajjanato**”ti. Tenāha “**asati hī**”ti-ādi. **Sammādiṭṭhipurejavāyāti** sammādiṭṭhipubbaṅgamāya. Pubbaṅgamatā cassā padhānabhāvato. Tathā hi sā paṭhamam desanāruḷhā, na sabbapaṭhamam uppajjanato. **Na cāyam** sammāpaṭipatti vañjhā, **nibbānapāpanato** nibbānassa sampāpakato. Tava matena pana nibbānasseva abhāvato vañjhabhāvo āpajjatīti yojanā. **Abhāvapāpakattāti** sammāpaṭipattiyā kilesasamucchindanamukhena khandhānam abhāvasampāpakabhāvato, na vañjhabhāvāpattīti ce vadeyyāsīti attho. Na’iti paṭikkhepe. Yam tayā “abhāvapāpakattā”ti vadantena khandhābhāvo nibbānanti paṭiññātam, tam na. Kasmā? **Atītānāgatābhāvepi nibbānappattiyā abhāvato**. Atītānāgatā hi khandhā na santīti tasmim abhāve nibbānam adhigatam nāma siyā, so pana natthīti. Na kevalam atītānāgatānameva, atha kho vattamānānampīti tiyaddhagatānam sabbesam khandhānam abhāvo nibbānam. Na hi tam ekadesābhāvo¹ bhavitum yuttanti vattamānā ce, na na santi, na santi ce, na vattamānāti “vattamānā, na santicā”ti vipaṭisiddhametanti āha “**na, tesam -pa- pajjanato**”ti.

Kiñca bhiyyo—yadi vattamānābhāvo nibbānam, yadā ariyamaggo vattati, tadā tassa nissayabhūtā khandhā vattamānāti katvā tadā nibbānassa abhāvo siyā. Tathā ca satī maggakkhaṇepi nibbānasacchikiriyāya abhāvo āpajjatīti dassento “**vattamāna -pa- dosato**”ti āha. Na mayam sabbesamyeva avattamānatāya nibbānam vadāma. Kiñcarahīti, tadā maggakkhaṇe **kilesānam avattamānattā**, tasmā **na doso** yathāvuttadosābhāvoti? Yadi kilesānam avattamānatāsaṅkhāto abhāvo nibbānam, evam satī ariyamaggassa niratthakatā

1. Ekadesābhāve (Ka)

āpajjati maggakkhaṇato pubbepi tadabhāvasiddhito. Tenāha “**ariyamaggassā**”ti-ādi. **Tasmā akāraṇametanti** yasmā na nibbānassa anupalabbhaniyātā, abhāvamattatā, paṭipattiyā vañjhabhāvo, atītānāgatābhāve nibbānādhigamo ca āpajjati, vattamānānaṃ abhāvopi na sambhavati, pageva kilesānaṃ avattamānatā¹, ariyamaggassa ca niratthakabhāvāpatti, tasmā nibbānassa abhāvasāadhanatthaṃ yadidaṃ “anupalabbhaniyato, abhāvapāpakattā, tadā kilesānaṃ avattamānatā”ti ca kāraṇaṃ vuttaṃ, akāraṇametam, ayuttiresāti attho.

559. **Ādivacanatoti ādi**-saddena avasiṭṭhaṃ jambukhādakasutta² padesaṃ, aññampi asaṅkhatāya dhātuyā niddesapāḷim saṅgaṇhāti. Tathā hi “nibbānaṃ nibbānanti āvuso sārīputta vuccati, katamaṃ nu kho āvuso nibbānanti? Yo kho āvuso rāgakkhayo dosakkhayo mohakkhayo, idaṃ vuccati nibbānaṃ”ti **jambukhādakasutte**², “tatha katamā asaṅkhatā dhātu? Rāgakkhayo dosakkhayo mohakkhayo”ti **āyatanavibhaṅge**³ vuttaṃ. Tatrāyamatto—nibbānaṃ asaṅkhatā dhātu asaṅkhatasabhāvo dhammo. Yasmā taṃ āgamma rāgādayo khīyanti, tasmā rāgakkhayo, dosakkhayo, mohakkhayoti ca vuccatīti. **Āgammā**ti ca sabbasaṅkhārehi nibbinnassa viasaṅkhāraninnassa gotrabhunā vivaṭṭitamānasassa maggena sacchikaraṇenāti attho. Sacchikiriyamānañhi taṃ adhigantvā ārammaṇapaccayabhūtaṃ ca paṭicca adhipatipaccayabhūte ca tasmim paramassāsabhāvena vinimuttasaṅkhārassa⁴ paramagatibhāvena na patiṭṭhānabhūte patiṭṭhāya khayasaṅkhāto maggo rāgādayo khepetīti taṃsacchikaraṇābhāve rāgādīnaṃ anuppattinirodhagamanābhāvā taṃ āgamma rāgādayo khīyantīti vuccanti. Ekaṃsena cetam evaṃ sampaṭicchitabbaṃ, itarathā yathārutavasena pāḷiyā atthe gayhamāne bahū dosā āpajjantīti te dassetuṃ “**arahattassāpi**”ti-ādi vuttaṃ. Arahattañhi aggaphalapamukhā cattāro khandhāti na tassa rāgādikhayamattatā yuttā. **Tampi hi -pa- niddiṭṭhaṃ**. Tattha yathā rāgādīnaṃ khīṇante uppannattā arahattaṃ “**rāgakkhayo**”ti-ādinā niddiṭṭhanti suttassa neyyatthattā. Evaṃ nibbānaṃ āgamma rāgādayo khīyantīti nibbānaṃ “rāgakkhayo”ti-ādinā

1. Avattamānatā (Sī, Ka)

2. Saṃ 2. 447 piṭṭhe ājanikapotthakesu pana nibbānapañhāsuttanti.

3. Abhi 2. 92 piṭṭhe.

4. Vinimuttasaṅkhārātāya (Sī, Ka)

niddiṭṭhanti imassāpi suttassa neyyatthatā veditabbā. Nibbānassa rāgādikkhayamattatāya bahū dosā āpajjantīti dassetuṃ “**kiñca bhiyyo**”ti-ādi āraddhaṃ.

Tattha **ittarakālādippattidosatoti** rāgādīnaṃ khayamattatāya parittakālatā, saṅkhatalakkhaṇatā, payogena vinā saraseneva adhigandhabbatā, rāgādīhi aparimuttatā, ādittatā, dukkhatā, anupasantatā, bahubhāvo, oḷārikatā, gotrabhumaggānaṃ anārammaṇatāti evamādidosaṃpajjanato. Rāgasseva khayō **rāgakkhayo**, na dosādīnaṃ. Tathā dosakkhayādayopīti añño rāgakkhayo, añño dosakkhayo, añño mohakkhayoti tiṇṇaṃ akusalamūlānaṃ khayabhūtāni tīṇi nibbānāni, catunnaṃ upādānānaṃ khaye cattāri, pañcannaṃ nīvaraṇānaṃ khaye pañca, channaṃ taṇhākāyānaṃ khaye cha, sattannaṃ anusayānaṃ khaye satta, aṭṭhannaṃ micchattānaṃ khaye aṭṭha, navannaṃ taṇhāmūlakānaṃ khaye nava, dasannaṃ saṃyojanānaṃ khaye dasa, diyaḍḍhakilesasahasassa khaye pāṭiyekkaṃ nibbānanti bahūni nibbānāni honti. Rāgādikkhayo nāma andhabālānampi pākaṭo, antamaso dīpimigamakkatādīnampi suviññeyyoti oḷārikaṃ nibbānaṃ hoti. Gotrabhukkhaṇe kilesakkhayassa abhāvato, maggakkhaṇe ca akhiṇattā, ārammaṇakaraṇassa ca asambhavo eva. **Tassa nibbānabhāvatoti** sabbapariyosānassa rāgādikkhayassa nibbānabhāvato. Yato khayato paṭṭhāya rāgādīnaṃ pavatti na hoti, so “ayaṃnāmā”ti niyametaḃbo maggaphalañāṇānaṃ ārammaṇabhūto natthīti āha “**na tādisassa khayassa abhāvato**”ti.

Kiñca bhiyyo—yo pacchimabhavato tatiyattabhāveyeva rāgādīsu ādīnaṃ disvā jhānabhāvanāya te vikkhambhetvā aparihīnājjhāno kālaṃ katvā brahmalokaṃ upapanno, tattha yāvatāyukaṃ ṭhatvā idhāgatopi kāmesu vītārāgo va hutvā pabbajitvā arahattaṃ patto, yo ca paṭhamavaye eva rāgādito nibbinno te ca jhānena vikkhambhetvā pacchimavaye arahattaṃ patto, tesāṃ rāgādīnaṃ vikkhambhanato paṭṭhāya anuppajjanato nirodhasadisatāya anuppattiyeva nirodho. Te nibbānappattā nāma siyūṃ, na ca honti, tasmā na tādisassa khayassa nibbānabhāvo, tassāpi ittarakālatādidosasaṃyogo evāti āha “**bhāvepi**

cā”ti-ādi. Yadi “khayo”ti vacanato yato khayato paṭṭhāya rāgādīnaṃ appavatti, taṃ khayamattaṃ nibbānaṃ maññasi, evaṃ sati “khaye ñāṇaṃ”ti-ādīsu¹ “khayo”ti vuttattā taduppattito paṭṭhāya ca rāgādīnaṃ anuppattīti maggassāpi nibbānabhāvāpattīti dassento **“ariyamaggassa cā”**ti-ādimāha.

Yathā niruddhā na santi, evaṃ anuppannāpīti abhāvasāmaññato nirodhasadisatāya anuppatti eva nirodho **anuppattinirodho**. Ayañhi maggena khepetabbākāro, yadidaṃ uppajjanārahassa anuppattidhammatāpādananti “khayo”ti ca vuccatīti. Taṃ itarakhayato visesento **“anuppattinirodhasaṅkhātassa pana khayassā”**ti āha. Anipphannatā pana tassa khayassa **pariyāyena upanissayattāti** vuttaṃ. Anuppattinirodhakkhayakarassa hi maggassa ārammaṇabhūtaṃ nibbānaṃ atthato tassa upanissayo viyāti vattabbaṃ labhati. **Tadupacārenāti** atthato phalabhūtakhayavohārena. Phalūpacārena hi kāraṇaṃ vohariyati yathā “āyu ghaṭaṃ, semho guḷo”ti ca.

Assāti nibbānassa. “Idampi kho ṭhānaṃ sududdasan”ti-ādinā² paccavekkhato bhagavato appossukkabhāvāvahanato. “Tañhi te māgaṇḍiya ariyaṃ cakkhuṃ natthi, yena tvaṃ ariyena cakkhunā ārogyaṃ jāneyyāsi, nibbānaṃ passeyyāsi”ti vacanato ariyena cakkhunā passitabbaṃ.

560. Yadi nibbānaṃ nāma sabhāvadhammo atthi sattasantānapariyāpanno ca, atha kasmā catumahāpathe sabhā viya sabbasādhāraṇā na labbhatīti āha **“maggasamaṅginā pattabbato asādhāraṇaṃ”**ti. “Asukassa sammāsambuddhassa kāle uppannaṃ”ti evaṃ purimāya koṭiyā abhāvato **appabhavaṃ**. **Maggabhāveti** ariyamaggassa atthibhāve. **Bhāvato** vijjamānato laddhabbato.

Aṇu-ādīnanti aṇupakatikālapurisādīnaṃ. **Niccabhāvāpattīti** sassatabhāvasiddhi. Kūṭaṭṭhaniccatā hi idhādhippetā. **Hetuno abhāvāti** upapattiyā sādhanahetuno abhāvā. **Niccā te** aṇu-ādayo.

1. Abhi 1. 16, 265 piṭṭhesu.

2. Dī 2. 31, 32; Ma 2. 291; Saṃ 1. 138; Vi 3. 5, 7, 8 piṭṭhādīsu. 3. Ma 2. 177 piṭṭhe.

Nibbānassa niccattāti apekkhadhammatṭāti¹ hetulakkhaṇānupapatti. “**Aṇu-ādinam asiddhattā**”ti etena “niccā aṇu-ādayo”ti paṭiññāya dhammi-asiddhi, tato ca nissayāsiddho hetūti dasseti.

561. **Yathāvuttayuttisabbhāvatoti** “appabhavattā”ti atthanā vuttam hetum sandhāyāha. Appabhavatā cassa apaccayatāya daṭṭhabbā, tāya tassa purimāyakoṭiyā abhāvo. “Rūpasabhāvātikkamato”ti etena yathā rūpadhammānam ruppanasabhāvo, paṭighātavantatāya kalāpaso² vuttiyā padesasambandho ca sabbhāvo, evam nibbānassa katthaci paṭighāto, sappadesatā ca natthīti dasseti. Na hi nibbānam “asukadisāya, asukadese”ti vā niddisīyati, yato tam appaṭiṭṭhamevāti.

“**Asithila -pa- gamanīyato**”ti etena nibbānassa ariyānam paccakkhasiddhataṃ dasseti. “**Sabbaññuvacanato**”ti etena tadaññesaṃ anumānasiddhataṃ, tadubhayena “anupalabbhanīyato”ti panassa hetuno asiddhataṃ dasseti. **Paramatthena nāvijjamānam** vijjamānamevāti yathāraddhamattham nigametvā tadatthasādhanam āgamam dassento “**vuttañhetan**”ti-ādimāha.

Tattha ajātam abhūtam akataṃ asaṅkhatanti³ cattāripi padāni aññamaññavevacanāni. Atha vā vedanādayo viya hetupaccayasamavāyasaṅkhātāya kāraṇasāmaggiyā na jātam na nibbattanti **ajātam**. Kāraṇena vinā, sayameva ca na bhūtam na pātubhūtam na uppannanti **abhūtam**. Evarṇ ajātattā, abhūtattā ca yena kenaci kāraṇena na katanti **akataṃ**. Jātabhūtakatabhāvo ca nāma rūpādīnam saṅkhahadhammānam hoti, na asaṅkhatabhāvassa nibbānassāti dassanattam “**asaṅkhatan**”ti vuttam. Paṭilomato vā samecca sambhūya paccayehi katanti saṅkhataṃ, tathā na saṅkhataṃ saṅkhatalakkhaṇarahitanti ca **asaṅkhatanti** evam anekehi kāraṇehi nibbattitabhāve paṭisiddhe “pakativādīnam pakati viya siyā nu kho ekeneva kāraṇena (etaṃ)⁴ katan”ti āsaṅkāyam kenaci na katanti dassanattam “**akatan**”ti vuttam. Evarṇ apaccayampi samānam “sayameva nu kho idam bhūtam

1. Apekkhadhammatādi... (Syā), apaccakkhadhammatāti (Ka)

2. Kalāpato (Ka)

3. Khu 1. 178; Khu 10. 53 piṭṭhesu.

4. () Etthantare pāṭho Syā-Ka-potthakesu natthi.

pātubhūtan”ti āsaṅkāyaṃ taṃ nivattanatthaṃ **“abhūtan”**ti vuttaṃ.
Ayañcetassa asaṅkhatākātābhūtabhāvo sabbena sabbaṃ ajātidhammattāti
dassetuṃ **“ajātan”**ti vuttaṃ.

Evamettha satthā paramatthato nibbānassa atthibhāvaṃ pavedesi.
Pavedento ca “ahaṃ dhammissaro dhammassāmī”ti na attano āṇāmattena
pavedeyi, apica kho pana padaparama anukampamāno yuttitopi pavedesi.
Yathāha—

“No cetāṃ bhikkhave abhavissa ajātaṃ abhūtaṃ akataṃ
asaṅkhatāṃ, nayidha jātassa bhūtaṃ katassa saṅkhatassa nissaraṇaṃ
paññāyetha. Yasmā ca kho bhikkhave atthi ajātaṃ abhūtaṃ akataṃ
asaṅkhatāṃ, tasmā jātassa bhūtaṃ katassa saṅkhatassa nissaraṇaṃ
paññāyati”ti¹.

Tassattho—bhikkhave yadi ajātādisabhāvā asaṅkhatā dhātu na
abhavissa na siyā, idha loke jātādisabhāvassa
rūpādikkhandhapañcakasaṅkhātassa saṅkhatassa nissaraṇaṃ
anavasesavūpasamo na paññāyeyya na upalabbheyya na sambhaveyya.
Nibbānañhi ārammaṇaṃ katvā pavattamānā sammādiṭṭhi-ādayo
ariyamaggadhammā anavasesaṃ saṅkilese samucchindanti, tenettha
sabbassāpi vaṭṭadukkhassa apagamo nissaraṇaṃ paññāyati. Evaṃ
byatirekavasena nibbānassa atthibhāvaṃ dassetvā idāni anugamanavasenapi
taṃ dassetvā nigametuṃ **“yasmā ca kho”**ti-ādi vuttaṃ. Tassattho
vuttanayeneva vedītabbo.

Ettha ca yasmā “appaccayā dhammā asaṅkhatā dhammā”². Atthi
bhikkhave tadāyatanāṃ, yattha neva pathavī³. Idampi kho ṭhānaṃ
sududdasaṃ, yadidaṃ sabbasaṅkhārasamatho sabbūpadhipaṭinissaggo⁴.
Asaṅkhatañca vo bhikkhave dhammaṃ desessāmi asaṅkhatagāminiñca
paṭipadan”ti-ādīhi⁵ anekehi suttapadehi “atthi bhikkhave ajātan”ti⁶ iminā ca
suttapadena nibbānadhātuyā paramatthato sabbhāvo sabbalokaṃ
anukampamānena sammāsambuddhena pakāsito,

1. Khu 1. 170; Khu 10. 53 piṭṭhesu. 2. Abhi 1. 4 piṭṭhe. 3. Khu 1. 177 piṭṭhe.
4. Dī 2. 31, 32; Ma 2. 291; Saṃ 1. 138; Vi 3. 5, 7, 8 piṭṭhesu. 5. Saṃ 2. 535 piṭṭhe.
6. Khu 1. 178; Khu 10. 53 piṭṭhesu.

tasmā yadipi kattha apaccakkhakārīnampi sāsane abhippasannānaṃ viññūnaṃ saṃsayo natthiyeva. Ye pana paraneyyabuddhino¹ puggalā, tesāṃ vimativinodanattamaṃ ayamettha adhippāyaniddhāraṇamukhena yuttivicāraṇā.

Yathā pariññeyyatāya sa-uttarānaṃ kāmānaṃ, rūpanaṃca paṭipakkhabhūtaṃ tabbidhurasabhāvaṃ nissaraṇaṃ paññāyati, evaṃ sabhāvānaṃ sabbesampi saṅkhatadhammānaṃ paṭipakkhabhūtena tabbidhurasabhāvena nissaraṇena bhavitabbaṃ. Yaṅca taṃ nissaraṇaṃ, sā asaṅkhatā dhātu. Kiñcabhiyyo—saṅkhatadhammārammaṇavipassanāññaṇaṃ, apica anulomaññaṇaṃ kilese tadaṅgavasena pajahati, na samucchedavasena pajahitum sakkoti. Tathā sammutisaccārammaṇaṃ paṭhamajjhānādīsu ññaṇaṃ vikkhambhanavaseneva kilese pajahati, na samucchedavasena. Iti saṅkhatadhammārammaṇassa sammutisaccārammaṇassa ca ññaṇassa kilesānaṃ samucchedappahāne asamatthabhāvato tesāṃ samucchedappahānakarassa ariyamaggaññaṇassa tadubhayaviparītasabhāvena ārammaṇena bhavitabbaṃ, sā asaṅkhatā dhātu.

Tathā “atthi bhikkhave ajātaṃ abhūtaṃ akataṃ asaṅkhatan”²ti² evamādi nibbānassa paramatthato atthibhāvajotakavacanāṃ aviparītattaṃ bhagavatā bhāsitaṭṭā. Yaṅhi bhagavatā bhāsitaṃ, taṃ aviparītattaṃ yathā taṃ “sabbe saṅkhārā aniccā, sabbe saṅkhārā dukkhā, sabbe dhammā anattā”²ti², tathā nibbānasaddo katthaci visaye yathābhūtaparamatthavisayo upacāravuttisabbhāvato. Seyyathāpi sīhasaddoti evamādīhi nayehi yuttitopi asaṅkhatāya dhātuyā paramatthato atthibhāvo veditabbo.

Aparo nayo—yadi pana nibbānaṃ abhāvamattameva siyā, tassa “gambhīro duddaso duranubodho santo paṇīto atakkāvacaro nipuṇo paṇḍitavedanīyo”³ti³ gambhīrāditaṃ, “asaṅkhataṅca vo bhikkhave dhammaṃ desessāmi”⁴ti-ādinā⁴ asaṅkhatāditaṃ, “abyākatā dhammā apaccayā dhammā”⁴ti-ādinā abyākatadhammāditaṃ ca na vattabbā siyā. Na hi

1. Pariññeyyabuddhino (Sī, Syā, Ka)

2. Ma 1. 290, 292; Khu 1. 53; Khu 2. 317; Khu 10. 7, 53 piṭṭhesu.

3. Dī 2. 31, 32; Ma 2. 291; Saṃ 1. 138; Vi 3. 5, 7, 8 piṭṭhesu. 4. Saṃ 2. 535 piṭṭhe.

abhāvassa koci sabhāvo atthi, yena so gambhīrāsāṅkhatādi-ākārato viññāyeyya. Abhāvo hi abhāvo eva, kuto tassa gambhīrāsāṅkhatādibhāvasambandho. Kiñcāyamabhāvo sabbesaṃ kilesānaṃ sabbasattasantānagatānaṃ eko vā bhaveyya aneko vā. Yadi eko, ekeneva maggena sabbakilesābhāvo kato, sacchikato cāti aññassa, aññesañca maggānaṃ niratthakatāti na siyā maggabahutā, ekajjhañca sabbasattānaṃ nibbānādhigamo āpajjati. Siyā panevaṃ eko eva so nibbānasaññito kilesābhāvo, so pana na maggehi kātabbo, atha kho sacchikātabboti. Evaṃ sati visesato maggassa niratthakatā āpajjati, kilesānaṃ appahānatoti ekopi maggo na siyā. Asati ca kilesappahāne dukkhassa anupacchedanato kilesābhāvasacchikiriyā kimatthiyā siyā, atha pana maggānaṃ santānagatasamyojanattayappahānādipaṭiniyatakiccatāya catūsu maggesu pāṭiyekkaṃ kilesābhāvo. Evaṃ sati sabhāvapabhedenā vinā na bahubhāvoti so kilesakkhayapariyāyena vutto sabhāvadhammo eva siyā.

Yesaṃ abhāvo, tappabhedena abhāve bhedopacāroti ce? Yesaṃ abhāvo, tesaṃ sasabhāvatāya tassa sabhāvopacāropi siyā. Tathā ca te saṃkilesasaṅkhatatādito kilesasaṅkhatatādi-upacārāpi siyūṃ. No ce te icchitā, tappabhedena bhedopacāropi na icchitabbo. Na ca pahoti upacarito bahubhāvo atthato bahubhāvāya. Na hi jalaṃ analanti upacaritaṃ dahati, pacati vā. Ekattapañhampi cāyamabhāvo asabhāvatāya na sahatīti na sakkā vatthuṃ natthibhāvasāmaññato abhedavohāro yuttarūpoti. Ekatte ca pubbe vuttā eva dosā, bahubhāve pana sati vuttanayeneva siddhā sabhāvadhammatā. Sabhāvadhammattepi ca bahubhāvo viya bhāvaṃ bhāvopi bahubhāvaṃ na byabhicareyyāti nibbānassa bahubhāvapasaṅgo siyāti ce? Na bahubhāvasseva abhāvappasaṅgato. Yadi hi yathā kakkhaḷatā bhāvaṃ, evaṃ bhāvopi kakkhaḷataṃ na byabhicareyya. Evaṃ sati sabbesaṃ bhāvānaṃ pathavībhāvāpattito kuto bhāvassa bahubhāvo, tasmā lokavohārānaṃ vicittatāya yadipi bahutā bhāvāpekkhā, bhāvatā pana na bahutāpekkhāti na bhāvassa sato nibbānassa bahubhāvo “ekā

niṭṭhā na puthu niṭṭhā”ti vacanato. Ekasmim yeva ca dassanabhāvanādvayaṃ sambhavati.

Parinibbutānaṃ paccekaṃ nibbānabhāve sattasantānaniyataṃ nāma nibbānaṃ siyā. Tathā ca sati saṅkhatabhādidosānativattiyeva, kilesappahānaṃ vā maggakiccaṃ kilesānaṃ abhāvo. Tassa ca ekatte na maggabahutā kiccantarassa kattabbassa abhāvato. Maggabahubhāvo ca maggehi sacchikātabbe ekasmim dhamme indriyānaṃ apāṭavapāṭavapāṭavatarapāṭavatamabhāvena sacchikiriyāvisesena kilesānaṃ pahānabhedena hotīti nibbānassa sabhāvadhammatte eva siyā. Abhāvopi ca kilesānaṃ maggena sakiccatāya kātabbo eva siyā, na sacchikātabbo. Ko hi sabhāvo abhāvassa? Yo sacchikātabbo siyā, so ce nibbānaṃ ekeneva maggena sabbakilesānaṃ abhāvo eko abhinno kātabbo āpanno. Aññathā maggavasena catubbidhabhāve nibbānassa catubbidhabhāvappasaṅgo, nibbānavisesappasaṅgo ca āpajjeyyāti maggakiccassa ekattena maggabahutā siyā. Bahubhāve pana tesaṃ so vuttanayena ekasmim dhamme sacchikiriyāvisesatoti siddhā nibbānassa sabhāvadhammatā. Khayādhigantabbatāya panetaṃ “khayo”ti vuttaṃ. “Khaye ñāṇaṃ”ti¹ hi vacanato ariyamaggo khayō nāma. Tena cetāṃ adhigantabbaṃ sacchikātabbaṃ tasmā “khayo”ti vuttanti.

Iti nirodhaniddesakathāvaṇṇanā.

Magganiddesakathāvaṇṇanā

562. **Aṭṭha dhammā**ti “katamaṃ dukkhanirodhagāminī paṭipadā ariyasaccaṃ”ti ārabhitvā “sammādiṭṭhī”ti-ādinā **pāḷiyaṃ**² dukkhanirodhagāminipaṭipadāniddese āgatā, tameva ca pāḷim ānetvā uddesavasena idha ca vuttā sammādiṭṭhi-ādayo aṭṭha dhammā atthato pakāsitā, na maggasaccaniddesavasenāti adhippāyo. Yadi atthato pakāsitā, kimatthiyaṃ pana idha kathananti āha “**idha panā**”ti-ādi. Tattha “**ekakkhaṇe pavattamānānaṃ**”ti idaṃ lokiyakusalacittupādesu viratiyo nānākkhaṇikā

1. Abhi 1. 16, 265 piṭṭhesu.

2. Abhi 2. 110 piṭṭhe.

eva hontīti katvā vuttaṃ. Sesamaggadhammā pana tatthāpi ekajjhaṃ uppajjantiyeva. **Visesāvabodhanatthanti** paṭipakkhasamugghātādipavatti-ākāravisesassa avabodhanatthaṃ. Vitthārato maggakathā parato āvi bhavissatīti āha “**saṅkhepato**”ti. **Catusaccapaṭivedhāya paṭipannassā**ti yāthā catusaccābhisamayo hoti, evaṃ sabbaso pubbabhāgapaṭipattiyā paripūraṇavasena paṭipannassa. Ariyamaggasaṅkhātassa yogassa sabbhāvato **yogino**. Kāmaṃ avijjānusayasamugghāte tadekaṭṭhakilesānaṃ lesopi nāvasissati, vijjhāya pana avijjā ujuvipaccanikadhammoti dassanatthaṃ “**avijjānusayasamugghātakan**”ti vuttaṃ. Parato micchāsaṅkappādiggahaṇepi eseva nayo. **Dhātuppakāsanarasā**¹ti paramatthapakāsanarasā, catusaccavibhāvanakiccāti attho. Maggadhammānaṃ paṭipakkhavidhamanākāro sātisayaṃ pākato hutvā upaṭṭhātīti avijjānusayasamugghātakatam sammādiṭṭhiyā vatvāpi **avijjandhakāraviddhamsanapaccupaṭṭhānatā** vuttā.

Tathā sampannadiṭṭhinoti yathā avijjānusayasamugghāto hoti, tathā maggasammādiṭṭhiyā sampannadiṭṭhino. Evañhi catusaccapaṭivedhāya paṭipannassa yoginoti imamatthaṃ tathā-saddo upasamharati. Nibbānārammaṇatā pana taṃsampayuttavacaneneva bodhitā. **Micchāsaṅkappanighātakanti** kāmasaṅkappādimicchāsaṅkappasamucchedakaṃ. **Appanārasoti** nibbānārammaṇe maggacittassa samuppādavaseṇa² pavattanato appanākicco.

Tathā passato vitakkayato cāti vuttappakārāya sammādiṭṭhiyā passato, nibbānārammaṇe ca sammāsaṅkappena cittaṃ abhiniropayato. **Vacīduccaritasamugghātikā**ti catubbidhassapi vacīduccaritassa samucchedikā. Musāvādādīnaṃ visamvādanādikiccatāya lūkhānaṃ apariggāhakānaṃ paṭipakkhabhāvato siniddhabhāvena sampayuttadhammānaṃ pariggāhakasabhāvā, sammāvācāti āha “**sā pariggahalakkhaṇā**”ti. Kāyikakiriyā kiñci kattabbaṃ samuṭṭhāpeti, sayaṇca samuṭṭhāhanaṃ ghaṭanaṃ hotīti sammākammantasāṅkhātā viratipi samuṭṭhānasabhāvā vuttā. Sampayuttadhammānaṃ vā ukkhipanaṃ **samuṭṭhāpanaṃ** kāyikakiriyāya bhārukkhipanaṃ viya.

Assāti yogino. Tasmim sati visujjhanato **visuddhibhūtā**. Jīvamānassa sattassa, sampayuttadhammānaṃ vā suddhi **vodānaṃ**, ājīvasseva vā

1. Atthappakāsanarasā (Sī), tathappakāsanarasā (Syā)

2. Samappaṇavasena (Sī)

jīvitindriyavuttiyā. Nāyājīvassa abuddhapaṭikuṭṭhāya sammājīvikāya pavattihetutāya **ñāyājīvapavattiraso**. Imassa hi pavattito paṭṭhāya micchājīvo na pavattatīti.

Sabbākusalaviddhamśakopi sammāvāyāmo ujupaṭipakkhadassanavasena **kosajjasamucchedako** vutto. Saṁkilesapakkhatopi tassa paggaṇhanam **paggaho**. Kāyādīsu subhādi-ākārupadhāraṇavasena pavattā subhasaññā dipubbaṅgamā akusalakkhandhā micchāsati, tassā viddhamśano **micchāsativiniddhunano**. **Asammosoti** sammosaviddhamśanato tappaṭipakkho. Ārammaṇassa yathāsabhāvasallakkhaṇam **upaṭṭhānam**. “Ārakkhapaccupaṭṭhānā”ti, “satārakkhena cetasā”ti¹ ca vacanato visesato sati kusalacittassa ārakkhāti āha “**satiyā saṁrakkhiyamānacittassā**”ti.

563. **Saccañāṇassāti** saccāni ārabba pavattanakañāṇassa, na paṭivedhañāṇam viya sakideva bujjhati, atha kho punappunam uppajjanato anu anu bodho anubodho², anussavākāraparivitakkadiṭṭhinijjhānakkhanti-anugato vā bodho anubodho, tadeva ñāṇanti **anubodhañāṇam**. Na hi tam paccakkhato bujjhati, anussavādivasena pana kappanamukhena bujjhati. **Kiccatoti** parijānanādito. Tamkiccakaraṇeneva hi pariññeyyādīni viya³ tānipi tassa pākāṭāni honti. Vivaṭṭānupassanāya hi saṅkhārehi patilīyamānamānasassa uppajjamānam maggañāṇam visaṅkhāram dukkhanissaraṇam ārammaṇam katvā dukkham paricchindati, dukkhagatañca taṇham pajahati, nirodhañca sacchikaroti phusati. Ādicco viya pabhāya sammāsaṅkappādīhi saha samuppannam tam maggam⁴ bhāveti, na ca saṅkhāre amuñcitvā pavattamānena ñāṇena etaṁ sabbam kātum sakkā nimittapavattehi avuṭṭhitattā. Tasmā etāni kiccāni karontam tam ñāṇam dukkhādīni vibhāveti tattha sammohanivattanenāti “**cattāripi⁵ saccāni paṭivijjhati**”ti vuttam, ekapaṭivedhenāti adhippāyo.

Dukkhasamudayampi so passatīti kālantaradassanam sandhāya vuttanti ce? Na, “yo nu kho āvuso dukkham passati, dukkhasamudayampi so passatī”ti-ādinā⁶ ekadassino aññattayadassitāvicāraṇāyaṁ taṁsādhanaṭṭham

1. Dī 3. 224; Am 3. 279 piṭṭhesu.

4. Maggam (Sī)

2. Anu-anubodho (Sī)

5. Cattāri (Ka)

3. Pariññeyyādīni (Ka)

6. Saṁ 3. 382 piṭṭhe.

āyasmatā **gavampati**therena imassa **suttassa**¹ ānītattā, paccekañca saccesu dissamānesu aññattayadassanassa yojitattā. Aññathā anupubbābhisamaye purimadiṭṭhassa pacchā adassanato samudayādidassino dukkhādidassitā na yojetabbā siyā. Yojitā ca sā “yo dukkhasamudayaṃ passati, dukkhampi so passatī”ti-ādinā¹. **Lokiyam** saccañāṇaṃ. **Tattha** lokiyañāṇe.

Pariyuṭṭhānasaṅkhāto abhibhavo **pariyuṭṭhānābhibhavo**, tassa vasena.

Suddhasaṅkhārapuñjamattadassanato sakkāyadiṭṭhipariyuṭṭhānaṃ nivatteti.

“Lokasamudayaṃ kho kaccāna yathābhūtaṃ sammappaññāya passato yā loke natthitā, sā na hotī”ti² vacanato samudayadassanaṃ

hetuphalapabandhāvicchedadassanato pariyuṭṭhānābhibhavavasena

pavattamānaṃ ucchedadiṭṭhiṃ nivatteti. “Lokanirodhaṃ kho -pa- passato yā loke atthitā, sā na hotī”ti² vacanato nirodhadassanaṃ hetunirodhā

phalanirodhadassanato sassatadiṭṭhiṃ nivatteti. Attakārassa

paccakkhadassanato maggadassanaṃ “natthi attakāre, natthi parakāre, natthi

purisakāre”ti-ādikam³ akiriyadiṭṭhiṃ pajahati. “Natthi hetu, natthi paccayo

sattānaṃ saṅkilesāya, ahetū appaccayā sattā saṅkilissanti, natthi hetu -pa-

visuddhiyā, ahetū appaccayā sattā visujjhantī”ti-ādikā⁴ ahetukadiṭṭhi ca idha

akiriyādiṭṭhiggahaṇeneva gahitāti daṭṭhabbā. Sāpi hi

visuddhimaggadassanena pahīyatīti. Dukkhe ñāṇaṃ samudayaphalassa

dukkhassa addhuvādidbhāvaṃ passatīti **phale vippatipattim** nivatteti.

Issaro lokaṃ pavatteti sajjeti nivatteti saṃharahīti **issarakāraṇino** vadanti. Padhānato loko āvi bhavati, tattheva ca patilīyatīti **padhānakāraṇino**.

“Kālo karoti bhūtāni, kālo saṃharatī pajā.

Kālo sutte jāgarati, kālo hi duratikkamo”ti—

kālavādino. Kaṇṭakassa tikhiṇabhāvo viya, kapiṭṭhaphalādīnaṃ

parimaṇḍalatā viya, migapakkhisarīsapādīnaṃ vicittatā viya ca sabhāveneva

loko sambhoti, vibhoti cāti **sabhāvavādino**. **Ādi**-saddena

1. Saṃ 3. 382 piṭṭhe.

2. Saṃ 1. 257 piṭṭhe.

3. Dī 1. 50 piṭṭhe.

4. Dī 1. 50; Ma 2. 70, 185; Saṃ 2. 172 piṭṭhādīsu.

¹aṇūhi loko pavattati, sabbaṃ pubbekatahetu¹, loko niyato acchejjasuttāvutābhejjamaṇisadiso, na ettha kassaci purisakāroti **niyativādino**.

“Yadicchāya² pavattanti, yadicchāya nivattare.

Yadicchāya sukhaṃ dukkhaṃ, tasmā yādicchakī³ pajā”ti—

yadicchāvādino, ye **adhiccasamuppattivādinoti** ca vuccanti. Evamādi-akāraṇavādasasaṅgaho⁴ daṭṭhabbo. Rāmudaka-āḷārādīnaṃ viya, arūpaloke nigaṇṭhānaṃ viya ca lokathūpikāyaṃ apavaggo mokkhoti gahaṇaṃ **apavaggagāho**. **Ādi**-saddena padhānassa appavatti, guṇaviyuttassa attano sakattani avaṭṭhānaṃ⁵, brahmunā salokatā, samīpatā, saṃyogo, diṭṭhadhammanibbānavādāti evamādināṃ gahaṇaṃ daṭṭhabbaṃ. Ettha ca **padhānassa appavatti** mahatādibhāvena aparīṇāmo, anabhiyatti vā. “Ahamañño, pakati aññā”ti evaṃ pavattapakatipurisantarajānanena attasukhadukkhamohesu avibhāgaggahaṇe kira nivattite vuttanayena padhānaṃ nappavattati, so vimokkhoti kāpilā. **Guṇaviyuttassāti** buddhisukhadukkha-icchādosappayattadhammādhhammasaṅkhārehi navahi attaguṇehi viyuttassāti kaṇādamatānusārino⁶. **Salokatā** brahmunā samānalokatā. **Samīpatā** tassa samīpappavattitā. **Saṃyogo** tena ekībhāvūpagamaṇaṃ, “indriyatappanaputtamukhadassanādihi vinā apavaggo natthī”ti gahetvā tathā pavattanaṃ **kāmasukhallikānuyogo**. Anasanakesaluñcanāditapacariyāya, naggasilagosīlakukkurasīlādihi ca attaparitāpanena mokkho hotīti **attakilamatho**.

Svāyaṃ sabbo micchāgāho saccañāṇe sati patiṭṭhaṃ na labhatīti vuttamevatthaṃ saṅgaṇhanto **“loke lokappabhava”**ti gāthamāhāti.

Ñāṇakiccato vinicchayaṇṇanā niṭṭhitā.

1-1. Aṇūhi loko pavattatīti aṇuvādino. Sabbaṃ pubbekatahetūti pubbekatahetuvādino (?)

2. Yathicchāya (Ka) evamupariṇāsi.

3. Yadicchakī (Syā)

4. Vādisaṅgaho (Syā)

5. Adhiṭṭhānaṃ (Ka)

6. Kaṇācarāṇamatānusārino (Sī), guṇaparamatānusārino (Syā)

Kaṇāvaramatanusārino (Ka)

564. **Sesā sabbadhammā**ti sesā ekāsīti lokiyadhammā.

Ajjhattikabāhiresu dvādasasu āyatanesu kāmabhavavibhavataṇhāvasena dvādasatikā **chattimsa taṇhāvicaritāni**, khuddakavatthuvibhaṅge vā āgatanayena kālavibhāgaṃ anāmasitvā vuttāni. Tadāmasane hi aṭṭhasataṃ honti. **Asammissanti** ekakattā kenaci asammissaṃ, kuto tadantogadhappabhedoti adhippāyo. Vīmaṃsiddhipādādīnaṃ bodhipakkhiyānaṃ satipi kiccanānatte atthato ekattā sammādiṭṭhiyā saṅgahoti sammādiṭṭhimukhena tadantogadhatā vuttā.

Tayo nekkhammavitakkādayoti lokiyakkhaṇe alobhamettākaraṇāsampayogavasena bhinnā, maggakkhaṇe lobhabyāpādavihiṃsā samucchedanavasenatayoti ekopi vutto. Esa nayo **sammāvācādīsu**. Appicchatāsantuṭṭhitānaṃ pana bhāve sammā-ājīvasambhavato tena tesāṃ saṅgaho daṭṭhabbo. Bhavantarepi jīvita hetupi ariyehi avitikkamanīyattā **ariyakantānaṃ** sammāvācādīsīlānaṃ gahaṇena yena saddhāhatthena tāni gahetabbāni, so saddhāhattho gahito eva hotīti tato anaññāni saddhindriyasaddhābalāni tattha antogadhāni vuttāni. Chando pana saddhānugunoti katvā chandiddhipādassāpi tadantogadhatā vuttā. **Tesaṃ atthitāyāti** saddhindriyasaddhābalachandiddhipādānaṃ atthitāya sīlassa atthibhāvato tividhenāpi sīlena te tayopi gahitāti tattha antogadhā. **Cittasamādhī**ti cittiddhipādaṃ vadati. “Cittaṃ paññaṃca bhāvayan”¹ hi cittamukhena samādhī vuttoti samādhimukhena cittampi vattabbataṃ arahati. Cittiddhipādabhāvanāya pana samādhipi adhimatto hotīti vīmaṃsiddhipādādivacanāṃ viya cittiddhipādoti avatvā idha “cittasamādhī”²ti vuttaṃ. “Pīṭimanassa kāyo passambhati, passaddhakāyo sukhaṃ vedeti, sukhino cittaṃ samādhiyati”² vacanato samādhī-upakārā **pītipassaddhiyo**, tasmā samādhiggahaṇena gahitā. Upekkhā pana samādhī-upakārakato, taṃsadisakiccato ca. Tasmā samādhīsīsenā etesaṃ antogadhatā daṭṭhabbā.

Antogadhānaṃ pabhedavinicchayaṇṇanā niṭṭhitā.

1. Saṃ 1. 13, 167; Khu 10. 197; Khu 11. 33 piṭṭhesu.

2. Dī 1. 195; Dī 3. 252; Saṃ 3. 135; Am 1. 245; Am 3. 535 piṭṭhesu.

565. **Bhāro viya dukkhasaccam** vighātakattā, saṁharaṇīyavasena vihanatabhāvatoti. **Bhārādānamiva** tattha tattha bhave uppajjanakavighātassa hetubhāvato. **Bhāranikkhepanamiva** pavattidukkhavūpasamabhāvato. **Rogo viya, dubbhikkhamiva** ca bādhakattā. **Roganidānam viya, dubbuṭṭhi viya** ca pabhavalakkhaṇattā. **Dubbuṭṭhī** ca avassanam vā ativassanam vā. **Rogavūpasamo viya, subhikkhamiva** ca santilakkhaṇattā, sukhabhāvato. “Nibbānam paramam sukham”¹ti hi vuttam. **Bhesajjamiva, suvutṭhi viya** ca dukkhassa hetupacchedato, tassa ca apagamūpāyabhāvato. Niyyānalakkhaṇaṇhi maggasaccam. Anīṭṭhabhāvato, sāsaṅkasappaṭibhayato ca dukkham verivisarukkhabhaya-orimatīrūpamam. **Veram** byāpādo, paccatthikabhāvo vā. **Verasamugghāto** veravūpasamo mettā. **Verasamugghātupāyo** saṅgahavatthūni.

Upamāto vinicchayaṇṇanā niṭṭhitā.

566. **Esa nayo samudayādīsūti** atthi cettha samudayo, na ariyasaccam, atthi ariyasaccam, na samudayo, atthi samudayo ceva ariyasaccaṅca, atthi neva samudayo na ariyasaccanti. Sesasaccadvayepi eseve nayo. **Na ariyasaccam** pariññeyyapahātabbāsāṅkhataniyyānabhāvābhāvato. **Itaram pana ariyasaccadvayanti** samudayamaggasaccadvayamāha. **Siyā dukkham** saṅkhāradukkhātāya. Tenāha “**aniccato**”²ti. **Tathattenāti**² tathasabhāvena, pariññeyyabhāvenāti attho. Etena tam ariyasaccadvayam “siyā dukkham, na ariyasaccam, siyā ariyasaccam, na dukkham”³ti imamattham dasseti. Ariyasaccasaddaparā hi dukkhādisaddā pariññeyyādibhāvam vadanti. Teneva ariyasaccasaddānapekkham dukkhasaddam sandhāya maggasampayuttasāmaññaphaladhammānam ādīpadaṅgaho vutto, ariyasaccasaddāpekkham pana sandhāya catutthapadaṅgaho.

Sabbākārenāti sabbappakārena. Yathā maggasampayuttadhammādayo ekaṅgavikalā, evam ahutvā sabbaṅgayogena dukkhātāya ceva ariyasaccatāya cāti attho. “Upādānakkhandhapaṅcakan”³ti vutte taṇhāyapi saṅgaho siyāti taṇhivattanattham “**aññatra taṇhāyā**”³ti vuttam tassā visum ariyasaccabhāvato. Samudayādīsū avasesakilesādayo pabhavaṭṭhena³ samudayo, na ariyasaccam suttantasamvaṇṇanā ayanti

1. Khu 1. 43 piṭṭhe Dhammapade.

2. Tathaṭṭhenāti (Ka)

3. Pabhāvakaṭṭhena (Syā), pabhavakaṭṭhena (Ka)

katvā. Nirodho ariyasaccaṃ, na samudayo. Itaraṃ pana ariyasaccadvayaṃ siyā samudayo attano phalassa paccayaṭṭhena, na pana yassa pahānāya bhagavati brahmacariyaṃ vussati tathattena, sabbākārena pana taṇhāsamudayo ceva ariyasaccaṇca. Maggasampayuttadhammā, sāmaññaphalāni ca yassa pahānāya bhagavati brahmacariyaṃ vussati tathattena neva samudayo, na ariyasaccaṃ. Saṅkhāranirodho, nirodhasamāpatti ca nirodho, na ariyasaccaṃ. Samudayo, ariyasaccaṃ, na nirodho. Itaraṃ pana ariyasaccadvayaṃ siyā nirodho khaṇanirodhasabbhāvato, na pana yassa sacchikiriyāya bhagavati brahmacariyaṃ vussati tathattena. Sabbākārena pana asaṅkhatā dhātu nirodho ceva ariyasaccaṇca. Sesāṃ vuttanayameva. Ariyamaggato aññāni maggāni maggo, na ariyasaccaṃ. Nirodho ariyasaccaṃ, na maggo. Itaraṃ pana saccadvayaṃ siyā maggo bhavagāminipaṭipadābhāvato, na pana yassa bhāvanāya bhagavati brahmacariyaṃ vussati tathattena, sabbākārena pana nirodhagāminipaṭipadā maggo ceva ariyasaccaṇca. Sesāṃ vuttanayameva.

Catukkato vinicchayaṇṇanā niṭṭhitā.

567. **Suññānī**ti vedakādīhi bāhirakaparikappitehīti adhippāyo. Dukkhañhi vedanīyampi santaṃ vedakarahitaṃ, kevalaṃ pana tasmiṃ attano paccayehi pavattamāne dukkhaṃ vedetīti vohāramattaṃ hoti. Esa nayo itaresupī.

“Dukkhamevā”ti avadhāraṇena nivattitamattaṃ dassetuṃ **“na koci dukkhito”**ti vuttaṃ. **Kiriyāva vijjatī**ti samudayasaccaṃ sandhāya vadati. Purimasaccadvayassa vipākavaṭṭakammavaṭṭasaṅgahato kārakassa vā dukkhasaccasabhāvamāha. Kātabbāpi hi kiriyā kārakarahitā kevalaṃ attano paccayehi tāya pavattamānāya dukkhasaññite dhammappabandhe kiriyaṃ karotīti vohāramattaṃ hoti. Nibbutagamakesupī eseva nayo. “Maggo atthī”ti vattabbe **“maggamatthī”**ti okārassa abhāvo katoti daṭṭhabbaṃ. Gamakoti nibbutiṃ gantā.

Kilesāsucipaggharaṇaṭṭhena sāsavatā **asubhatā**ti katvā anāsavattā nirodhamaggā subhā eva. Dukkhadīnaṃ pariyāyena samudayādibhāvo ca

atthi, na pana nirodhabbhāvo, nirodhassa vā na dukkhādi bhāvoti
nirodhāvesasattayānaṃ na aññamaññasamaṅgitāti āha “**nirodhasuññāni
vā**”ti-ādi.

Samudaye dukkhassābhāvatoti ponobhavikāya taṇhāya punabbhavassa
abhāvato. Yathā vā pakativādīnaṃ vikārā avikāribhāvato, pubbe patipalīnā
ca pakatibhāveneva tiṭṭhanti, na evaṃ samudayasampayuttampi dukkhaṃ
samudayabhāvena tiṭṭhatīti āha “samudaye dukkhassābhāvato”ti. Magge ca
nirodhassa abhāvatoti sambandho. Yathā avibhattehi vikārehi
mahāhankāratammatta¹ visesindriyabhūtavisesehi pakatibhāveneva ṭhitehi
pakati sagabbhā icchitā pakativādīhi, evaṃ na phalena sagabbho hetūti
attho. “**Dukkhasamudayānaṃ nirodhamaggānañca asamavāyā**”ti etaṃ
vivaranto āha “**Na hetusamavetaṃ hetuphalan**”ti-ādi. Tattha “idhatantūsu
paṭo, kapālesu ghaṭo, bīraṇesu kaṭo, dvīsu aṇūsū dvi-aṇukan”ti-ādinā
idhavuddhivohārajanako-avisuṃ siddhānaṃ sambandho samavāyo, tena
samavāyena kāraṇesu dvīsu aṇūsū dvi-aṇukaṃ phalaṃ samavetaṃ
ekībhūtamiva sambaddhaṃ, tīsu aṇūsū ti-aṇukanti evaṃ mahāpathavīmahā-
udakamahā-aggimahāvātakkhandhapariyantaṃ phalaṃ attano kāraṇesu
samavetanti **samavāyavādino** vadanti. Evaṃ pana vadantehi aparimāṇesu
kāraṇesu mahāparimāṇaṃ ekaṃ phalaṃ samavetaṃ attano antogadhehi
kāraṇehi sagabbhaṃ asuññanti vuttaṃ hoti. Evamidha samavāyābhāvā phale
hetu natthīti hetusuññaṃ phalanti attho.

Suññato vinicchayaṇṇanā niṭṭhitā.

Ekavidhādivinicchayakathāvaṇṇanā

568. **Pavattibhāvatoti** saṃsārassa pavattibhāvato. **Catu-āhārabhedatoti**
catu-āhārappaccayavisesato. Etena cattāro kabalīkārādi-āhāviseṣe,
ajjhoharaṇīyavatthu, saḷāyatana, avijjā, abhisāṅkhārasaṅkhāte
tappaccayabhūta dhammaviseṣe ca

1. Ahaṅkāraṃ pattā (Syā, Ka)

saṅgaṇhāti, ojaṭṭhamakarūpa, vedanā, paṭisandhiviññāṇa, nāmarūpasaṅkhāte tannibbattadhammavisesse ca.

Pavattakabhāvato pavattidukkhassa. **Rūpābhinandanādibhedo**¹ rūpakkhandhādi-abhinandanabhedo, rūpārammaṇādivasenāpīti vadanti. Rūpataṇhādīnaṃ paccekaṃ anekabhedattā **cha taṇhākāyā**, tesaṃ **bhedato**.

Upādānehi upādīyatīti upādi, upādānakkhandhapañcakaṃ. Tannissaraṇabhūtaṃ nibbānaṃ, tassa vūpasamo taṃsantīti katvā tassa yāva pacchimaṃ cittaṃ, tāva sesataṃ, tato paraṃ anavasesataṃca upādāya **sa-upādīsesanibbānadhātu**, **nirupādīsesanibbānadhātū**ti dvidhā voharīyati. Yathā cāyaṃ bhedo vohārato, evamikarepīti te katipaye dassetuṃ “**tividho**”ti-ādi vuttaṃ. Aññathā ekassa sato nibbānassa kuto bhedoti.

Samathavipassanābhedatoti ettha sammādiṭṭhisammāsaṅkappā vipassanā, itare samathāti vadanti. Sīlampi hi samathassa upakārakattā samathaggahaṇena gayhatīti tesaṃ adhippāyo. Atha vā yānadvayassa vasena laddho maggo samatho vipassanāti āgamanavasena vuttoti daṭṭhabbo. **Ayanti** ariyamaggo. **Sappadesattāti** sīlakkhandhādīnaṃ ekadesattāti attho. Ekadeso hi padissati avayavabhāvena apadisīyatīti padeso, attano samudāyaṃ pati saha padesenāti **sappadesoti** vuccati yathā “sanidassanā dhammā”ti², sīlakkhandhādayo ca sabbalokiyalokuttarasīlādisaṅgāhakā, ariyamaggo lokuttaro evāti tadekadeso hoti.

Sajātītoti samānajātito, vacīduccaritavirati-ādibhedesu samānāya sīlajātīyāti attho.

Onatasahāyo viya vāyāmo paggahakiccasāmaññato. **Aṃsakūṭaṃ datvā** **ṭhitasahāyo viya sati** apilāpanavasena niccalabhāvakaraṇasāmaññato. **Sajātītoti** savitakkasavicārādibhedesu samānāya samādhijātīyāti attho. **Kiriyatoti** samādhi-anurūpakiriyato. Tato eva hi “cattāro satipaṭṭhānā samādhinimittā, cattāro

1. Rūpābhinandanādibhāvo (Sī, Syā, Ka)

2. Abhi 1. 3 piṭṭhe.

sammappadhānā samādhiparikkhārā”ti¹ sativāyāmānaṃ samādhissa nimittaparikkhārabhāvo vutto.

Ākoṭentena viyāti “aniccaṃ aniccaṃ”ti-ādinā paññākiccasadisena kiccena samantato koṭentena viya, “aniccaṃ khayaṭṭhena, dukkhaṃ bhayaṭṭhena”ti-ādinā² **parivattentena** viya ca ādāya ūhitvā dinnameva paññā paṭivijjhati. Dvinnam samānakālattepi paccayabhāvena sammāsaṅkappassa purimakālassa viya niddeso kato. **Sajātitoti** “dukkhe ñāṇaṃ”ti-ādīsu³ samānāya paññājātiyā. **Kiriyato**⁴ti ettha paññāsadisam kiccaṃ “kiriya”ti vuttaṃ, pubbe pana samādhi-upakāraṃ tadanurūpakiccanti ayamettha viseso.

“Sabbam bhikkhave abhiññeyyan”ti⁵ vacanato cattāripi abhimukhaṃ paccakkhato ñātabbāni, abhivisiṭṭhena vā ñāṇena ñātabbānīti **abhiññeyyāni**.

569. **Aññamaññaṃ sabhāgāni**⁶ti aññamaññasamānabhāgāni, sadisarūpānīti attho.

Durabhisambhavataranti abhisambhavisuṃ sādhetuṃ asakkuṇeyyatarāṃ, sattaviḡhātena duradhigamanti attho. **Asananti** kaṇḍam. **Atipāteyyāti** khipeyya. **Koṭiyāti** kaṇḍassa koṭiyā vālaggena. **Koṭinti** vālasseva koṭim. **Paṭivijjheyyāti** paṭimukhabhāvena vijjheyya.

Bādhakapabhavasanti niyyānalakkhaṇehi vavatthānaṃ **salakkhaṇavavatthānaṃ**. **Duravagāhatthena gambhīratāti** oḷārikā dukkhasamudayā. Tiracchānagatānampi hi dukkhaṃ, āhārādīsu ca abhilāso pākaṭo. Pīlanādi-āyūhanādivasena pana “idaṃ dukkhaṃ, idamassa kāraṇaṃ”ti yāthāvato ogāhituṃ asakkuṇeyyattā **gambhīrā**. Saṇhasukhumadhammattā nirodhamaggā sabhāvato eva **gambhīratṭhena duravagāhā**. Teneva uppanne magge natthi nirodhamaggānaṃ anavagāhoti. Nibbānampi maggena adhigantabbattā tassa phalanti apadisīyatīti āha “**phalāpadesato**”ti. Vuttañhetam “dukkhanirodhe ñāṇam atthapaṭisambhidā”ti⁷. Maggopi nirodhassa sampāpakabhāvato

1. Ma 1. 375 piṭṭhe. 2. Khu 9. 51 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge. 3. Saṃ 3. 8 piṭṭhe.

4. Kiriyavasena (Ka)

5. Saṃ 2. 258 piṭṭhe.

6. Aññamaññasabhāgāni (Syā, Ka)

7. Abhi 2. 307 piṭṭhe.

“hetū”ti apadisīyatīti āha **“hetu-apadesato”**ti. Vuttampi cetam
 “dukkhanirodhagāminiyā paṭipadāya ñāṇam dhammapaṭisambhidā”ti.

Iti evaṃ pakārehīti iti vijaññāti sambandho. Tattha iti-saddena
 vijānanakkamaṃ dasseti. **Evaṃ pakārehī**ti evaṃ-saddena
 vijānanakāraṇabhūtena eva.

Sabhāgavisabhāgatovinicchayaṇṇanā niṭṭhitā.

Indriyasaccaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti soḷasamaṇaparicchedavaṇṇanā.

17. Paññābhūminiddesavaṇṇanā

Paṭiccasamuppādakathāvaṇṇanā

570. **Imissā paññāyāti** imissā yathādhigatāya vipassanāya.

Bhūmibhūtesūti pavattiṭṭhānabhūtesu. Kāmañcāyaṃ paṭiccasamuppādapāṭiccasamuppannasamaññā pitāputtasamaññā viya apekkhāsiddhā, hetuphaladhammesu pana yathākkamaṃ vavatthitāvāti “**paṭiccasamuppādo cevā**”ti-ādinā vibhajja vuttaṃ. **Ādi-saddenāti** “Paṭiccasamuppādādibhedā”ti ettha vutta-ādisaddena. **Avasesā honti**, saṃvaṇṇanāvasenāti adhippāyo. Tenāha “**tesaṃ vaṇṇanākkamo anuppatto**”ti.

Avijjādayo dhammā paṭiccasamuppādo, na samuppattimattaṃ. Svāyamatto iminā suttapadena veditabboti dassento “**vuttañhetan**”ti-ādiṃ vatvā paṭiccasamuppanne pana dassetuṃ “**jarāmarañādayo panā**”ti-ādi āradham. Kasmā panettha anulomato paṭiccasamuppādadhammā dassitā, paṭilomato paṭiccasamuppannā dhammāti? Yato te paccayato uppannā, tassa samanantaradassanattam.

Na niccaṃ na sassatanti **aniccaṃ**. Samecca sambhūya paccayehi katanti **saṅkhatam**. Paṭicca paccayārahaṃ paccayaṃ nissāya sahiteva uppannanti **paṭiccasamuppannam**. Khayanasabhāvaṃ **khayadhammam**. Vayanasabhāvaṃ **vayadhammam**. Virajjanasabhāvaṃ palujjanasabhāvaṃ **virāgadhammam**. Nirujjhanasabhāvaṃ **nirodhadhammam**. Sesaṃ yadettha vattabbaṃ, taṃ parato āvi bhavissati.

571. **Etthāti** etesu yathāvuttesu suttapadesu. **Saṅkhepoti** atthasaṅkhepo.

Jātipaccayāti jātisaṅkhātā paccayā. Hetumhi nissakkavacanāṃ. **Ṭhitāva sā dhātūti** yāyaṃ jarāmarañassa idappaccayatā “jātipaccayā jarāmarāṇan”ti, esā dhātu esa sabhāvo. Sā tathāgatānaṃ uppādato pubbe, uddhañca aviññāyamāno, majjhe ca viññāyamāno, na tathāgatehi uppādito, atha kho sambhavantassa jarāmarañassa sabbakālaṃ jātipaccayato sambhavoti ṭhitā eva. Kevalaṃ pana

sayambhūñāṇena abhisambujjhanato, “ayaṃ dhammo tathāgatena adhigato”ti pavedanato ca tathāgato “dhammassāmi”ti vuccati na apubbassa uppādanato. Tena vuttaṃ “ṭhitāva sā dhātū”ti. Sā eva **jāti paccayā jarāmarañanti** ettha vipallāsābhāvato evaṃ avabujjhamānassa etassa sabhāvassa, hetuno vā tatheva bhāvato ṭhitatāti **dhammaṭṭhitatā**. Jāti vā jarāmarañassa uppādaṭṭhiti pavatta-āyūhana saṃyogapalibodhasamudaya hetu paccayaṭṭhitīti taduppādādibhāvenassā ṭhitatā “**dhammaṭṭhitatā**”ti phalaṃ patisāmatthiyato hetumeva vadati.

Atha vā dhārīyati paccayehīti dhammo, tiṭṭhati tattha tadāyattavuttitāya phalanti ṭhiti, dhammassa ṭhiti **dhammaṭṭhiti**. **Dhammoti** vā kāraṇaṃ, paccayoti attho. Dhammassa ṭhitisabhāvo, dhammato ca añño sabhāvo natthīti **dhammaṭṭhiti**, paccayo. Tenāha “paccayapariggahe paññā dhammaṭṭhitiñāṇaṃ”ti¹. Dhammaṭṭhiti eva **dhammaṭṭhitatā**. Sā eva dhātu “jātipaccayā jarāmarāṇaṃ”ti imassa sabhāvassa, hetuno vā aññathattābhāvato “na jātipaccayā jarāmarāṇaṃ”ti viññāyamanassa tabbhāvābhāvato niyāmatā vavattitabhāvoti **dhammaniyāmatā**. Phalassa vā jarāmarāṇassa jātiyā sati sambhavo dhamme hetumhi ṭhitatāti **dhammaṭṭhitatā**. Asati asamabhavo dhamme niyatatāti **dhammaniyāmatā**ti evaṃ phalena hetuṃ vibhāveti. **Taṃ** “ṭhitāva sā dhātū”ti-ādinā² vuttaṃ idappaccayataṃ **abhisambujjhati** paccakkhakarāṇena abhimukhaṃ bujjhati yāthāvato paṭivijjhati. **Abhisametī**ti tassa vevacanāṃ. Ādito kathento **ācikkhati**, uddisatīti attho. Tameva uddesaṃ pariyosāpento **deseti**. Yathā-uddiṭṭhamatthaṃ niddisanavasena pakārehi nāpentā **paññāpeti**. Pakārehiyeva paṭiṭṭhapento **paṭṭhapeti**. Yathāniddiṭṭhamatthaṃ paṭiniddisanavasena **vivarati vibhajati**, vivaṭaṇhi vibhattaṇca atthaṃ hetudhāraṇadassanehi pākaṭaṃ karonto **uttānikaroti**. Uttānikaronto tathāpaccakkhabhūtaṃ katvā nigamanavasena **passathāti cāha**.

572. **Paccayalakkhaṇoti** paccayabhāvalakkhaṇo, paccayoti vā lakkhitabbo. Pavattidukkhassa anubandhāpanakiccatāya **dukkhānubandhanaraso**. Nibbānagāmimaggassa uppathabhāvato **kummaggapaccupaṭṭhāno**.

1. Khu 9. 48 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge.

2. Saṃ 1. 264 piṭṭhe.

So **panāyaṃ** paṭiccasamuppādo. Yāvattakehi paccayehi yaṃ phalaṃ uppajjanārahaṃ, avikaleheva tehi tassa uppatti, tadaññena ca tassa payojanaṃ natthīti āha “**anūnādhikeheva**”ti. Yathā taṃ cakkhu rūpālokamanasikārehi cakkhuviññāṇassa, etena taṃtaṃphalanipphādanena tassā paccayasāmaggiyā tapparatā **tathatā**ti dasseti. **Sāmagginti** samodhānaṃ, samavāyanti attho. **Asambhavābhāvato**ti anuppajjanassa abhāvato. Paccayasāmaggiyañhi sati anuppajjane tassā vitathatā siyā. **Aññadhammappaccayehī**ti aññassa phaladhammassa paccayehi. **Aññadhammānuppattitoti** tato aññassa phaladhammassa anuppajjanato. Na hi kadāci cakkhurūpālokamanasikārehi sotaviññāṇassa sambhavo atthi, yadi siyā, tassā sāmaggiyā aññathatā nāma siyā, na cetāṃ atthīti “**anaññathatā**”ti vuttaṃ. **Paccayatoti** paccayabhāvato. **Paccayasamūhatoti** etthāpi eseva nayo.

573. **Idappaccayā eva idappaccayatāti tā**-saddena padaṃ vaḍḍhitaṃ, na kiñci atthantaraṃ yathā devo eva devatāti. **Idappaccayānaṃ vā samūho idappaccayatāti** samūhatthaṃ **tā**-saddamāha yathā “janānaṃ samūho janatāti. Nanu ca “atthi idappaccayā jarāmarañanti iti puṭṭhena satā ānanda atthitissa vacanīyaṃ. Kiṃ paccayā jarāmarañanti iti ce vadeyya, jātipaccayā jarāmarañanti iccassa vacanīyaṃ”ti¹ jātisaddapaccayasaddasamānādhikaraṇena kiṃ-saddena idaṃsaddassa samānādhikaraṇatā dassanato idappaccayasaddassa kammadhārayasamāso dissati, na hettha “imassa paccayā idappaccayā”ti jarāmarāṇassa, aññassa vā paccayato jarāmarāṇasambhavapucchā sambhavati veditabhāvato, asambhavato ca, jarāmarāṇassa pana paccayapucchā sambhavati. Paccaya-saddena ca samānādhikaraṇatāya idaṃ-saddassa imasmā paccayāti paccayapucchā yujjati. Sā ca samānādhikaraṇatā bāhiratthasamāsepi labbhati. Tato ca aññapadatthavacananicchābhāve kammadhārayasamāso labbhati.

Sānivacanasamāse pana samānādhikaraṇatā natthīti na kathañci kammadhārayasamāsasambhavoti? Nayidamevaṃ vacanicchantarabhāvato. Paṭiccasamuppādavacanicchā hesā “idappaccayatā paṭiccasamuppādo”ti ettha. “Atthi

idappaccayā jarāmarañan”ti ettha pana jarāmarañassa paccayamattaparipucchā, tasmā yathā idaṃ-saddassa paṭiccasamuppādavisesanātā, pucchitabbapaccayavisesanātā ca hoti, tathā samāsavikappo ettha, tattha ca kātabboti na samāsantaradassanaṃ sāmivacanasamāsabādhakaṃ. Kasmā panetthāpi kammadhārayasamāso na icchitoti? Hetuppabhavānaṃ hetu paṭiccasamuppādoti imassatthassa kammadhārayasamāse asambhavato, “imassa attano paccayānurūpassa anurūpo paccayo idappaccayo”ti imassa ca atthassa icchitattā. Yo panettha idaṃ-saddena gahito attho, so “atthi idappaccayā jarāmarañan”ti ettha jarāmarāṇaggahaṇeneva gahitoti idaṃ-saddo paṭiccasamuppannato abhassitvā aññāsambhavato paccaye avatiṭṭhati, tasmā tattha kammadhārayasamāso. Ettha pana idaṃ-saddassa tato pariccajanakāraṇaṃ natthīti sāmivacanasamāso eva. Evampi na idappaccayo eva idappaccayabhāvo bhavituṃ yuttoti idappaccayatāya paṭiccasamuppādatānupapattīti? Nāyaṃ doso atthantarābhāvatoti vuttovāyamattho.

Atha vā pana hotu idappaccayabhāvo idappaccayatāti. **Bhāvoti** cettha avinābhāviphalaṃ pati hetuno satvaṃ. Tathā hi idappaccayasaddo jāti-ādīsu niruḷho. Tañca idappaccayasatvaṃ idappaccayato aññaṃ natthi. Yadi aññaṃ siyā, taṃ avijjamānaṃ siyā. Na hi satā aññaṃ vijjamānaṃ hoti. Atha satvaṃ saṃ nāma, yassa sato bhāvo, taṃ asaṃ nāma siyā. Na hi taṃ satvaṃ sabhāvaṃ satvato aññattā, tasmā sato bhāvo satvanti niddeso na yujjati. Na ca saṃ-sambandhena asaṃ saṃ nāma hoti, pageva asaṃ-sambandhena. Asati ca saditiggahaṇaṃ viparītaggāhoti na gahaṇato saṃsiddhi. Sadisakappanāyañca māṇavakassa sīhabhāvo viya na asato saṃ-sabhāvatā. Yasmā pana idappaccayabhāvo yathāvuttaṃ satvaṃ, na asatvaṃ. Nāpi yassa taṃ satvaṃ, tadasaṃ, tasmā idappaccayabhāvo idappaccayasarūpaṃ sabhāvantarehi vinivattabhāvadassanatthaṃ imassāyanti visesetvā idappaccayatāti vuttanti na idappaccayatāya paṭiccasamuppādabhāvāsambhavo.

Paṭicca samuppajjati etasmāti paṭiccasamuppādoti tassāpi hetu-atthabhāvato jāti-ādipadānaṃ evameva hetubhāvavācakatāya hetupadhānatā yojetabbā hetuppabhavānaṃ hetu paṭiccasamuppādoti

katvā. Tathā hi “dasabalasamannāgato bhikkhave tathāgato catūhi vesārajjeḥi samannāgato āsabhaṃ ṭhānaṃ paṭijānāti, parisāsu sīhanādaṃ nadati, brahmacakkaṃ pavatteti, imasmiṃ sati idaṃ hoti yāva ‘evametassa kevalassa dukkhakkhandhassa nirodho hoti’ ti” anena **sīhanādasuttena**¹ pakāsito evamattho. “Kimvādī panāyasmato satthā kimakkhāyī” ti puṭṭhena āyasmatā **assajjith** therena—

“Ye dhammā hetuppabhavā, tesaṃ hetuṃ tathāgato āha.

Tesaṃca yo nirodho, evaṃvādī mahāsamaṇo” ti²—

vutto. Tena viññāyati hetuppabhavānaṃ hetu paṭiccasamuppādoti. Sesamettha vattabbaṃ parato āvi bhavissati.

574. **Paṭiccā**ti taṃ taṃ kāraṇaṃ nissāya. **Sammā**ti aviparītaṃ aniccato aniccassa uppādoti katvā. Niccato hi kāraṇato phalassa uppādo viparīto. Tenāha “**titthiya -pa- nirapekko**” ti. “Uppādo paññāyati” ti³ evaṃ vuttasaṅkhatallakkhaṇato añño “paccayato khaṇato” ti ettha vuttapaccayallakkhaṇo eko ākāro uppādoti tesaṃ adhippāyo. Yaṃ sandhāya te “jāti-ādīnaṃ hetavo jāti-ādāyo” ti vadanti, taṃ tesaṃ matimattaṃ, nibbattillakkhaṇavinimuttassa tādisassa kassaci abhāvato. Tenāha “**taṃ na yujjati**” ti-ādi. **Gambhīranayāsambhavatoti** gambhīraṇaṃ nayānaṇca asambhavato. **Saddabhedatoti** saddavināsato saddāyogato. **Suttaṃ natthi** “paṭiccasamuppādaṃ vo bhikkhave desessāmi” ti-ādisuttapadehi⁴ uppādamattassa appakāsittatā. Ayameva hi attho hetṭhā dassito idānipi dassīyati. Taṃ uppādamattaṃ. **Viharāmi** tasmiṃ paṭhamābhisambuddhakāleti adhippāyo. **Viharāmīti** vā kālavipallāsenā vuttaṃ, vihāsinti attho. **Tatrā**ti tasmiṃ padesavihāre. **Paccayākāradassanenāti** yenākārena paccayadhammo paccayuppannassa paccayo hoti, so paccayākāro paccayabhāvo, tassa dassanena. Idha pana vedanānaṃ paccayabhāvo adhippeto.

1. Saṃ 1. 265 piṭṭhe.

2. Vi 3. 51; Khu 3. 27 piṭṭhesu.

3. Saṃ 2. 31, 32; Aṃ 1. 150; Abhi 4. 54 piṭṭhesu.

4. Saṃ 1. 243, 264 piṭṭhesu.

Tenāha “**micchādiṭṭhipaccayāpi vedayitan**”ti-ādi. Vedanānaṃyeva hi paccayaṃ passantena vuttavīhāro paṭiccasamuppādassa ekadesameva passato vihāroti katvā padesavīhāro jāto, anantanayasamantapaṭṭhānamanasikāro paṭhamābhisambuddhavīhāro. Tañhi nippadesato paccayākāradassananti eke. **Padesavīhārasuttavirodho āpajjati** tassa vedanānaṃ paccayadhammanasikāravibhāvanato.

Loko samudeti etasmāti **lokasamudayo**, avijjādiko paccayagaṇo, na lokasamudayamattaṃ. Tenāha “**anulomapaṭiccasamuppādo**”ti. **Natthitāti** sabbaso abhāvo, naranvayavināso ucchedoti attho. Natthitāsahacaraṇato pana ucchedadiṭṭhi natthitāti adhippetā. **Paccayānuparamo** paccayānaṃ avicchedo. Yathā hi atītahetupañcakasannissayena etarahiphalapañcakaṃ viya hetupañcakampi hoti, evaṃ etarahihetupañcakasannissayena āyatimphalapañcakampi bhavissati. Tenāha “**paccayānuparama phalānuparamato**”ti.

Taṃ gambhīrattaṃ **uppādamatte natthi** asabhāvadhammattā¹. Ekattanayādayo nayā sabhāvadhammesu labbhamānato² uppādamatte kathañcīpi na labbheyyunti āha “**nayacatukkaṃ uppādamatte natthi**”ti.

575. **Samāne kattarīti** ekasmiṃyeva kattari uppajjanakiriyāya yo kattā, tasmīṃyeva paccayanakiriyāya ca kattubhūtetī attho. Yathā “nhatvā bhuñjati, bhutvā sayatī”ti. “**Pubbakāle**”ti idaṇca tvāsaddantānaṃ padānaṃ yebhuyyena purimakālakiriyāya dīpanato vuttaṃ, na idha paṭiccasaddassa purimakālatthattā. Evañhi “cakkhum paṭiccā”ti nidassanavacanāṃ nidassitabbena saṃsandeyya. Atha vā kāmañcetta ubhinnaṃ kiriyānaṃ samakālatā uppajjanakiriyāya pubbe paccayanakiriyāya asamभवतो, tathāpi phalakiriyāya hetukiriyā purimakālo viya voharituṃ yuttā. Evamettha hetuphalavavatthānaṃ supākaṭaṃ hotīti upacārasiddhaṃ purimakālaṃ gahetvā vuttaṃ “**pubbakāle**”ti. **Atthasiddhikaroti** vākyatthapaṭivīññattikaro. Paṭiccasamuppādoti hi ettha vākyatthāvabodho idha atthasiddhīti adhippeto. **Payujjamāno** paṭiccasaddo uppādasaddena

1. Abhāvadhammattā (Ka)

2. Labbhamānakā (Syā)

vuccamānassa samānassa “kattu abhāvato”ti padaṃ ānetvā yojetabbam. Ayañhettha attho “cakkhuñca paṭicca rūpe ca uppajjati cakkhuviññāṇa”ti-ādīsu¹ paccayanakiriyāya, uppajjanakiriyāya ca viññāṇameva kattāti samānakattukatā labbhati.

“Paṭिकासamuppādo”ti ettha pana uppādasaddassa bhāvasādhanaṭāya kiriyāva vuttāti samānakattulakkhaṇo saddappayogo na sambhavatīti. Tenāha “**saddabhedam gacchatī**”ti, apasaddappayogo hotīti attho. Na cettha parāvarayogo² “appatvā nadim pabbato, atikkamma pabbataṃ nadi”ti-ādīsu viya, nāpi lakkhaṇahetu-ādīpayogo “sīham disvā bhayaṃ hoti, ghatam pivitvā balaṃ jāyate, ‘dhan’ti katvā daṇḍo patito”ti-ādīsu viya. Nevettha saddabhedo. Na hi hatthatale āmalakaṃ viya sabbaññeyyaṃ paccakkham katvā ṭhitānaṃ mahesīnaṃ vacane akkharacintakānaṃ vipplāpo avasaraṃ labhati. Labhatu, vākyatthena saddasiddhito “nhatvā gamanaṃ, bhutvā sayanaṃ”ti-ādīsu viyāti. Evampi na ca kiñci atthaṃ sādheti. Yadi pi paccakaṃ padattho labbhati, vākyattho pana na yujjati, tasmā dasadāḷimādivākyāni viya asambandhatthatāya niratthakaṃ hotīti adhippāyo.

Nāmapade vutte appayuttāni “atthi, hoti, vijjati”ti evarūpāni kiriyāpadāni ānetvā sambandhitabbānīti nāyaṃ sandhāyāha “**hoti-saddena saddhim yojayissāmā**”ti. Imesūti yathāvuttesu desanāpaṭiññāpucchānigamanavasena vuttesu paṭिकासamuppādapadesu. Nidassanamattañcetaṃ, aññesupi “paṭिकासamuppādameva sādhuṃ kaṃ yoniso manasi kāroti³. Yadi daṃ idappaccayatā paṭिकासamuppādo⁴. Gambhīro cāyaṃ ānanda paṭिकासamuppādo”ti⁵ evamādisupi ekenapi saddhim hoti-saddo sambandhaṃ na gacchati. **Yogaṃ na gacchati** tathā sambandhavasena avuttattā. “**Na ca uppādo hotī**”ti idaṃ asabhāvadhammattā uppādassa nibbatilakkhaṇayogaṃ sandhāya vuttaṃ. Yathā hi vināsassa vināso natthi, evaṃ uppādassa vināso viya uppādopi natthi. Yadi siyā, yena uppādena uppādo uppādavā, sopi

1. Ma 1. 158, 326; Ma 3. 328, 332, 333; Saṃ 1. 301; Saṃ 2. 261; Abhi 4. 248 piṭṭhādīsu.

2. Pāṇinī 3. 4. 20 parāvarayoge ca.

3. Saṃ 1. 246 piṭṭhādīsu.

4. Dī 2. 32; Ma 2. 291; Saṃ 1. 138; Vi 3. 5 piṭṭhādīsu. 5. Dī 2. 47; Saṃ 1. 318 piṭṭhesu.

uppādavāti anavaṭṭhānameva āpajjeyyāti vuttovāyamattho. Tenāha “**sace heyyā**¹”ti-ādi. Yadi evaṃ kathaṃ samudayo hotīti? Nāyaṃ doso nibbattiyā anadhippetatā. Evaṃ dukkhakkhandhassa samudayo pātubhāvo sambhavatīti ayañhettha attho, idha pana paṭiccasamuppādo hotīti tassa atthibhāvacodanā²ti katvā hoti jāyatīti nibbatticodanā³ katā siyāti adhippāyena vuttaṃ “**na uppādo hoti**”ti.

576. Imesaṃ saṅkhārādīnaṃ paccayā idappaccayā, avijjādayo, tesāṃ bhāvo **idappaccayatā**. Ko pana so bhāvoti āha “**bhāvo ca nāmā**”ti-ādi. Tassattho—yenākārena avijjādayo saṅkhārādīpātubhāvahetū honti, tasmim avijjādīnaṃ pavatti-ākāravisese vikāre paṭiccasamuppādoti ayaṃ samaññāti. **Tesaṃ** vādīnaṃ taṃ maññanaṃ. **Hetuvacanatoti** hetubhāvavacanato.

577. **Etthāti** paṭiccasamuppādapade. Samuppādapadhānavacanaviññeyyo sasattiko hetu paṭiccasamuppādoti aviparītaṃ atthaṃ ajānantānaṃ aññattha samuppādasaddassa bhāvasādhanaṃ dassanato tathā idhāpi **byañjanacchāyāya uppādayevāyaṃ** vutto, na hetūti yā **saññā uppajjati, sā imassa** paṭiccasamuppādapadassa evaṃ idāni vuccamānākārena atthaṃ gahetvā vūpasametabbā vinodetabbā.

Dvedhāti gāthāya ayaṃ saṅkhepattho—yasmā attano paccayavasena pavatto paccayuppannadhammasamūho paccetabbato paṭicco ca so saha uppajjanato samuppādo ca, paṭicca vā kāraṇasāmaggiṃ apaccakkhāya saha uppajjanato evāti ca evaṃ dvedhā “paṭiccasamuppādo”ti idaṃ vacanaṃ icchitabbaṃ, tasmā tassa paccayadhammopi phalūpacārena paṭiccasamuppādo icceva vuttoti.

Paccayatāyāti paccayasamūhato. **Pavattoti** nibbatto. **Dhammasamūhoti** paccayuppannadhammapuñjo. **Patīyamānoti** ñāṇagatiyā abhimukhaṃ upeyamāno, abhisamiyamānoti attho. **Hitāya sukhāya cāti** lokuttarahitāya, lokuttarasukhāya ca. **Saha uppajjati** ekekassa

1. Sace bhaveyya (Ka)

2. Atthibhāvajotanā (?)

3. Nibbattijotanā (?)

kadācīpi uppattiyā abhāvato. **Sammā uppajjati** ahetuto, visamahetuto ca anuppajjanato. **Saha uppajjatīti** ekajjhaṃ uppajjati antamaso aṭṭhannaṃ dhammānaṃ uppajjanato. **Na paccakkhāyā**¹ti apaṭikkhipitvā, attano paccayabhūta dhammasamudāyena kenaci na vināti attho. **Tassāti** yvāyaṃ “paṭiccasamuppādo”ti vutto paccayuppannadhammasamūho, tassa ayaṃ avijjādiko hetusamūho. **“Tappaccayattā”**ti etena paṭiccasamuppādapaccaye paṭicca samuppādasamaññāti dasseti. Tenāha **“yathā loka”**ti-ādi. Yathā hi loka “pittaṃ mathitaṃ², sūrā dudhi, tipusaṃ jaro, semho guḷo, āyu ghatan”ti ca paccayo phalavohārena vuccati, evaṃ phalūpacārena paṭiccasamuppādo vuttoti veditabbo.

578. Paṭicca-sadde paṭi-saddo abhimukhattho, icca-saddo gammatthoti dassento āha **“paṭimukhamito”**ti. Kassa pana paṭimukhaṃ, kena vā ito, ko vā itoti codanattaye pacchimaṃ vissajjento **“hetusamūho”**ti āha. Tasmiñhi vissaṭṭhe hetusamūho nāma paccayasāmaggīti tattha aññaṃaññaṃsa paṭimukhaṃ, aññaṃaññeneva ca itoti vissaṭṭhovāyamatto hotīti. **Sahiteti** samudibhe avinibbhutte. **Soti** hetusamūho. Samuppādo iti vuttoti yojanā.

Pātubhāvāyāti uppādāya. Kāmaṃ **pāliyaṃ** “avijjāpaccayā saṅkhārā”ti avijjāva paccayabhāvena vuttā, tathāpi na avijjā ekāva paccayo hoti, atha kho saha jātadhammavattu-ārammaṇādayo, yonisomanasikārādayo, taṇhupādānādayo ca dhammā yathārahaṃ saṅkhārappādane avijjāya saha kārīkāraṇaṃ hontiyeva. Evaṃ saṅkhārādayopi viññāṇādīnanti āha **“avijjādi-ekekahetusīsena niddiṭṭho hetusamūho”**ti.

Sādhāraṇaphalanipphādaṭṭhenāti taṃsamūhapariyāpannānaṃ hetudhammānaṃ sādhāraṇassa phalassa nibbattakabhāvena.

Avekallatṭhenāti anūnabhāvena. Tasmiñhi hetusamūhe ekaccāsādhāraṇāncetaṃ phalaṃ, ekacceheva ca nibbattetabbaṃ siyā, sabbesaṃ tesāṃ paccayadhammānaṃ aññaṃaññāpekkhā natthīti paṭimukhagamanābhāvato paṭiccattho na paripūreyyāti. **Sāmaggi-aṅgānanti** paccayasāmaggiyā aṅgabhūtānaṃ, samūhīnanti

1. Apaccakkhatāya (Ka)

2. Madhilaṃ (Syā)

3. Ma 3. 109; Saṃ 1. 243; Khu 1. 77; Vi 3. 1; Khu 10. 28; Abhi 2. 142 piṭṭhādīsu.

attho. Niddhāraṇe cetarū sānivacanaṃ. Phaladhammānaṃ sahitatā nāma visum abhāvo, na hetudhammānaṃ viya aññamaññāpekkhāti āha “**aññamaññāṃ avinibbhogavuttidhamme**”ti. Avinibbhogaggahaṇaṇcettha rūpadhammānampi saṅgaṇhanatthaṃ. Aññathā sampayuttadhammeti vucceyya.

579. **Paccayatāti** ayaṃ avijjādiko paccayasamūho. **Aññoññanti** aññamaññānaṃ. **Paṭiccāti** nissāya sahakārīkāraṇaṃ laddhā. **Samanti** avisamaṃ avekallena. **Sahāti** ekajjhaṃ. **Dhammeti** attano paccayuppannadhamme. Yasmā uppādeti, **tatopi** tasmāpi. Evaṃ paṭiccasamuppādoti muninā bhagavatā bhāsītāti yojanā. **Na apaṭicca** paṭiccevaṇṇaṃ avadhāraṇatthaṃ dassento gāthāyaṃ eva-kāro luttaniddiṭṭhoti dasseti.

Ekekadesanti phalasamudāyassa ekadesekadesaṃ, bhāgasoti attho. **Pubbāparabhāvanāti** paṭipāṭiyā. Sabbametaṃ rūpārūpakalāpuppādanaṃ sandhāya vuttaṃ. **Atthānusāravohārakusalenāti** paramatthadhammānugataavohāranipuṇena.

580. Purimena padenāti yojanā. **Sassatādīnanti** sassatabhāvādīnaṃ, sassatavādādīnaṃ vā. Sassatasahacaritā hi vādāpi sassatādayoti vuccanti yathā “dukkhadesanā dukkhaṇ”ti. **Ucchedādīti** etthāpi eseva nayo. **Vighāto** vināso, pahānanti attho. **Ñāyoti** antadvayavirahitā majjhimā paṭipatti.

Pavattidhammānanti pavattibhūtānaṃ dhammānaṃ, kilesavaṭṭādīnanti attho. “Sassato attā ca loko cā”ti-ādi¹nayappavatto **sassatavādo**. “Natthi hetu, natthi paccayo sattānaṃ saṃkilesāyā”ti-ādi²nayappavatto **ahetuvādo**. Pakati aṇukālādivasena loko pavattatīti evaṃ pavatto **visamahetuvādo**. Issarapurisapajāpativādā³ **vasavattivā dā**. Ahetuvādaggaṇeṇa cettha sabhāvanīyati yadicchāvādānampi saṅgaho daṭṭhabbo. Keci pana “cakkhu eva cakkhussa kāraṇaṇ”ti evamādiko **visamahetuvādo**. Issarādivādo ahetuvādanogadho. Sabhāveṇeva dhammā pavattantīti vādo “**vasavattivādo**”ti vadanti.

1. Dī 1. 12 piṭṭhe.

2. Dī 1. 50; Ma 2. 70, 185; Saṃ 2. 172 piṭṭhesu.

3. Issarapajāpativādā (Ka)

Kim hi paccayasāmaggiyā payojananti adhippāyo. Samuppādapadena paridīpito hotīti yojanā. Paridīpanassa pana aviparītakāraṇaṃ dassetuṃ **“paccayasāmaggiyaṃ dhammānaṃ uppattito”**ti vuttaṃ. **Vihatā**ti abbhāhatā. **“Purimapurimapaccayavasenā”**ti iminā avicchedavasena pavattamānaṃ ucchedadiṭṭhinivattakaṃ hetuphalapabandhaṃ dasseti. Tenāha **“kuto ucchedo”**ti. Ucchedābhāvakathaneneva cettha ucchedavādassāpi abbhāvaṃ dassetīti daṭṭhabbaṃ.

Tassā tassā paccayasāmaggiyāti tasmiṃ tasmiṃ hetupaccayasamavāye. **Santatiṃ avicchinditvā**ti hetuphalapabandhasaṅkhātassa santānassa avicchindanena. **Tesaṃ tesaṃ** paccayuppannadhammānaṃ sambhavato uppajjanato sassatucchedasaṅkhātāṃ antadvayaṃ anupaggamma yathāsakaṃ paccayehi anurūpaphaluppatti idha majjhimapaṭipadāti adhippetā. Kammavattassa, vipākavattassa ca bhinnasabhāvattā, bhinnakālattā ca **so karoti so paṭisaṃvedetīti vādappahānaṃ**.

Kusalākusalakkhandhappavattiyañhi kārakavohāro, vipākakkhandhappavattiyaṃ vedakavohāroti. Yasmiṃ santāne kammaṃ nibbattaṃ, tattheva tassa phalassa nibbattanato **añño karoti añño paṭisaṃ vedetīti vādappahānaṃ**. Na hi katassa vināso, akatassa vā abbhāgamo attho. **“Itthī, purisā”**ti vohārena janapadanirutti. Tattha yasmā paṇḍitāpi loke **“pañcakkhandhe ānetu, nāmarūpaṃ āgacchatū”**ti avatvā itthī, purisotveva voharanti, tasmā **“itthī evāyaṃ, puriso evāyanti aparīññātavatthukānaṃ hoti abhiniveso**. Viddasuno pana paṭiccasamuppādaṃ jānantassa tathā tathā pavattamāne dhamme upādāya paññattimattato tattha paramatthato na abhinivesoti āha **“janapadaniruttiyā anabhiniveso”**ti. **Samaññāyā**ti lokasamaññāya. **Anatidhāvananti** anatikkamaṇaṃ. **“Satto”**ti hi vutte **“ko ettha satto, kiṃ rūpaṃ, udāhu vedanādayo”**ti vibhāgaṃ akatvā lokasamaññāvaseneva lokiyeḥi viya lokiyo attho samaññaṃ avilaṅghantena voharitaḥ.

Aparo nayo—paccetumarahatīti paṭicco. Yo hi naṃ pacceti abhisameti, tassa accantameva dukkhavūpasamāya saṃvattati. Sammā, saha ca uppādetīti samuppādo. Paccayadhammo hi attano phalaṃ uppādentō

sampuṇṇameva uppādeti, na vikalaṃ. Ye ca dhamme uppādeti, te sabbe saheva uppādeti, na ekekaṃ. Iti paṭicca ca so samuppādo cāti **paṭiccasamuppādo**. Atha vā paṭicca paṭimukhaṃ itvā kāraṇasāmaggiṃ appaṭikkhipitvā sahite uppādetīti **paṭiccasamuppādo**. Paṭimukhagamanañca paccayassa kāraṇasāmaggiyā aṅgabhāvena phalassa uppādanameva. **Appaṭikkhipitvā**ti ca na vinā tāya kāraṇasāmaggiyā, aṅgabhāvaṃ agantvā sayameva na uppādetīti attho. Etena kāraṇabahutā dassitā, “**sahite**”ti iminā paccayuppannadhammabahutā. Ubhayenāpi “ekam na ekato”ti-ādinā¹ parato vuccamāno sāsananayo dīpito hoti.

Atha vā paṭicca paccetabbaṃ paccayaṃ paṭigantvā na vinā tena sambandhassa uppādo **paṭiccasamuppādo**. Paṭiccasamuppādoti cettha samuppādappadhānavacanaviññeyyo sasattiko hetūti veditabbo. Tattha “paṭiccā”ti vutte kiṃ paṭiccāti vattabbanti āha “**paccetabban**”ti. So ca paccayadhammoti katvā vuttaṃ “**paccayan**”ti. Idāni paṭiccasaddassa atthamāha “**paṭigantvā**”ti. Kāraṇassa sabhāvena tappaṭilābhagatiyā patvā. Kathaṃ na vinā tena? Sati eva tasmīṃ, tassa ca phalassa uppādato eva, na aññathā. Asati, nirodhamato cāti ayaṃ paccayaṭṭhiti paṭiccasaddassa attho. Tenāyaṃ paṭiccasaddo yathā “imasmiṃ sati imassuppādo”ti ete saddā bhummanissakkavacanajotanīyena idaṃ-saddavacanīyassa hetumato hetu-āyattabhāvena bhāvuppāduttarakiriyāpekkhena yāya’ssa tadāyattatā, tāya samatthatāya hetuṃ vadanti, evaṃ gantvā-saddantaravacanīyena taṃviññeyyasewa paccayanakiriyākattuhetumato hetupaccayanena hetu-āyattabhāvena samuppāduttarakiriyāpekkhena yāya’ssa tadāyattatā, tāya samatthatāya hetumāha. Evañca katvā “avijjā paṭicca, saṅkhārā paṭiccasamuppannā”ti-ādi³ saṅkhārapiṭake vuttaṃ. **Samatthatā** cettha nidānādibhāvo. So ca tadavinābhāviphalaṃ pati satvameva. **Sambandhassāti** ca saṃyojanānurūpatāvasena jāti-ādinā sambandhassa jarāmaṇāḍipaccayuppannassa. **Uppādoti** uppajjanaṃ. Yadi evaṃ kathaṃ paṭiccasaddappayogo, nanu samānakattukānaṃ pubbakāle īdiso saddappayogoti? “Bhutvā gacchati, kasitvā vapatī”ti-ādisu saccametam, taṃ pana yebhuyyavasena

1. Visuddhi 2. 173 piṭṭhe.

2. Udāna-Ṭīṭha 34 piṭṭhe passitabbaṃ.

3. Khu 9. 50 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge.

daṭṭhabbaṃ samānāparakāle, asamānakattuke ca dassanato. Samānakāle tava—

“Andhakāraṃ nihantvāna, uditāyaṃ divākaro.

Vaṇṇapaññāvabhāsehi, obhāsetvā samuggato”ti—

udāharaṇaṃ. Keci pana “mukhaṃ byādāya sayati, akkhīni parivattetvā passatī”ti udāharanti. Apare “nisajja adhīte, ṭhatvā kathetī”ti.

Tattha byādānaparivattanuttarakālabhāvisayanadassanakiriyāpekkhā pubbuttarakālatā atthi, sā ca bhedaṇupalakkhaṇā kehici na lakkhīyati. “Nisajja adhīte, ṭhatvā kathetī”ti ca samānakālatāyapi ajjenakathanehi pubbepi nisajjaṭṭhānāti hontīti sakkā pubbuttarakālatā sambhāvetum, tasmā purimāniyeva udāharaṇāni yuttāni. Udayasamakārameva hi tannivattaniyanivattananti. Aparakāle “dvāramāvaritvā pavisati, āvaritvā nikkhamatī”ti. Keci pana “ḍakkacca patito daṇḍo”ti udāharanti. Abhighātabhūtasahajātāya pana abhighātajasaddassa samānakālatā ettha labbhati, tasmā idhāpi purimāniyeva udāharaṇāni yuttāni. Purimatāvacaṇicchāvaseneva pana lakkhaṇaḥetukiriyānaṃ lakkhaṇaḥetubhāvavacaṇicchāti lakkhaṇabhāvato¹ purimakālo icceva “nihantvānā”ti saddasiddhi icchitā, evaṇca paccayanakiriyā samuppajjanakiriyāya purimikāvāti paṭicca-saddasiddhi. Tattha yuttaṃ paccakkhato kattudassanato. Idha pana tadabhāvato na yuttanti ce? Nāyaṃ doso. Idhāpi anumānato siddho. Jarāmaraṇādiko kattā attheva “ñatvā kiriyato vayan”ti evamādi payogadassanato avassaṃ anumiyamānena kattunā īdiso saddapayogo icchitabbo. Asamāne pana kattari “pisācaṃ disvā bhayaṃ hoti, paññāya cassa disvā āsavā parikkhīṇā hontī”ti² evamādi veditabbaṃ. Yathā ca tattha pisācadassanādi purisabyāpāro, evamidhāpi paccayaṇaṃ paccayabyāpāro attano phaluppādanāṃ, taṇca satvaṃ samuppādovāti “paccaye sati, paccayassa uppādā”ti paccayanassa samuppādahetutāya gamako samānassa kattu abhāvepi paṭicca-saddo siddhoti veditabbo. Yadi paṭiccasambandhassa uppādo paṭiccasamuppādo. Kathaṃ

1. Lakkhaṇaḥetubhāvato (Ka)

2. Ma 1. 215; Ma 2. 143; Abhi 3. 183 piṭṭhādīsu.

paccayo paṭiccasamuppādoti? Heṭṭhā vicāritovāyamattho. Apica yoyaṃ samuppādasaddavibhāvitānaṃ paccayuppannānaṃ paṭiccasaddavibhāvito sasattiko hetu adhippeto, tassa samuppādābhimukhatāya padhānavacanaviññeyyasabhāvattā tathā vuttoti.

Kim pana kāraṇaṃ samuppādapadhānena vacanena samuppādassa hetu veditabbo, na pana sahetuko samuppādo evāti? Vuccate—diṭṭhassa dukkhassa yo paccayo paccayaniddesena tassa vibhāvitattā. Kathaṃ? Yathāha—

“Idha bhikkhave bhikkhu parivīmaṃsamāno parivīmaṃsati ‘yaṃ kho idaṃ anekaividhaṃ nānappakāraṃ dukkhaṃ loka uppajjati jarāmaṇaṃ, idaṃ nu kho dukkhaṃ kiṃnidānaṃ kiṃ samudayaṃ kiṃjātikaṃ kiṃpabhavaṃ, kismiṃ sati jarāmaṇaṃ hoti, kismiṃ asati jarāmaṇaṃ na hoti’ ti. So parivīmaṃsamāno evaṃ pajānāti “yaṃ kho idaṃ -pa- idaṃ kho dukkhaṃ jātinidānaṃ”iccādinā—

diṭṭhassa dukkhassa nidānaṃ **parivīmaṃsasutte**¹ vuttaṃ. Taṃ pajānanañca nidānampi viññātabbanti. Yathā cāha—

“Pubbe me bhikkhave sambodhā anabhisambuddhassa bodhisattasseva sato etadahosi ‘kiccaṃ vatāyaṃ loka āpanno jāyati ca jīyati ca mīyati ca cavati ca upapajjati ca, atha ca paṇimassa dukkhassa nissaraṇaṃ nappajānāti jarāmaṇassa. Kudāssu nāma imassa dukkhassa nissaraṇaṃ paññāyissati jarāmaṇassa’ ti -pa-. Tassa mayhaṃ bhikkhave yoniso manasikārā ahu paññāya abhisamayo ‘jātiyā kho sati jarāmaṇaṃ hoti, jātipaccayā jarāmaṇaṇ’ ti”—

ādinā² diṭṭhassa dukkhassa paccayavīmaṃsābhisamayā vuttā. Paccayo hi ñātabbo. Tadabhisamayāyattañca dukkhanissaraṇapajānananti yo ca ñātabbo, so pavedetabboti paṭiccasamuppādasaddo yaṃ yadidaṃ samuppādasaddavibhāvitaṃ diṭṭhaṃ dukkhaṃ, taṃ paccayaṃ paṭicceva, na aññathāti evaṃ paccayavibhāvanatthaṃ vuccati. Bhavati hi ñātum, pavedetuñca icchitabhāvena padhānassāpi kenaci visesena ñātabbatāya appadhānabhāvena niddeso

1. Saṃ 1. 308 piṭṭhe.

2. Saṃ 1. 251 piṭṭhe.

yathā “ko sotāpanno, yassa tīṇi saṃyojanāni pahīnāni. Ko devadatto, yassa uccatarāni gehāni”ti, evamidhāpi paccayapaccayanapavedanaṭṭhena niddese sattivisesena attano phalena paccanīyatāya ñātabbabhāvena “paṭiccā”ti pariyāyena paccayo vutto.

Yo cāyaṃ “avijjāpaccayā saṅkhārā”ti-ādiko niddeso, so ca sakalassa dukkhakkhandhassa mūlato paṭṭhāya paccayānaṃ pavedanāya niddiṭṭhoti pariyosānepi “evametassa kevalassa dukkhakkhandhassa samudayo hoti”ti evaṃ-saddena samugghātāṃ dukkhaṃ dassetvā tassa yathāvutte paccaye taṃsamudayābhimukhe katvā nigamitā paccayā. **Paṭipadāsuttepi**¹ “avijjāpaccayā -pa- samudayo hoti”ti vatvā “ayaṃ vuccati bhikkhave micchāpaṭipadā”ti vuttaṃ. Na ca paṭiccasamuppānabhāvena gahitaṃ dukkhaṃ micchāpaṭipadaṃ, atha kho dukkhasamudayabhūtā paccayāti. Yathā ca “pañcaṅgiko sammāsamādhī², pañcañāṇikosammāsamādhī”ti³ aṅgañāṇapaṭivedanattattā desanāya sammāsamādhipadhānehi saddehi aṅgañāṇapaṭivedanaṃ kataṃ evamidhāpi samuppādapadhānena saddena paccayapaṭivedanaṃ katanti veditabbaṃ.

581. Yā paṇāyaṃ tantīti sambandho. **Nikkhattāti** ṭhapitā, desitāti attho. Yathādhippetassa atthassa tananato **tanti**, gantho. “Kimvādī bhante sammāsambuddho”ti pucchitena “vibhajjavādī mahārājā”ti⁴ moggaliputtatissattherena vuttattā sammāsambuddhasāvakā vibhajjavādino. Te hi satthārā venayikādibhāvaṃ vibhajja vuttaṃ anuvadanti, somanassādīnaṃ, cīvarādīnaṃca sevitaḥsevitaḥbhāvaṃ. Sassatucchedavāde vā vibhajja vadanti. “Sassato attā ca loko cā”ti-ādīnaṃ⁵ ṭhapanīyānaṃ ṭhapanato, rāgādikkhayassa sassatassa, rāgādikāyaduccaritādi-ucchedassa ca vacanato, na pana ekaṃsabyākaraṇīyādike tayo pañhe apanetvā vibhajjabyākaraṇīyameva vadanti. Vibhajjavādīnaṃ maṇḍalaṃ samūho **vibhajjavādimaṇḍalaṃ**. Vibhajjavādino vā bhagavato parisā **vibhajjavādimaṇḍalanti** vadanti, vibhajja vā sassatucchede ubho ante anupagamma majjhimapaṭipadābhūtassa paṭiccasamuppādassa desanato bhagavā, tadanuvādato tassa sāvakā ca **vibhajjavādinoti**. Sesāṃ purimasadisāṃ.

1. Saṃ 1. 246 piṭṭhe.

2. Dī 3. 232 piṭṭhe.

3. Dī 3. 234 piṭṭhe.

4. Vi-Ṭṭha 1. 45; Abhi-Ṭṭha 3. 110 piṭṭhesu.

5. Dī 1. 12 piṭṭhe.

Otaritvāti ogāhetvā, vibhajjavādī hutvāti attho. Na hi sayam avibhajjavādī samāno vibhajjavādīnaṃ antare tñānamattena vibhajjavādimaṇḍalaṃ otiṇṇo nāma hoti. Ācariyehi avuttaviparītattadīpanena te **na-abbhacikkhantena**. Avijjā puññāneñjābhisaṅkhārānampi hetu paccayo hotīti vadanto, kathāvatthumhi paṭikkhitte puggalavādādike ca vadanto sakasamayaṃ vakkamati nāma, tathā **avokkamantena**. **Parasamayaṃ** dosāropanabyāpāravirahena **anāyūhantena**. “Idampi suttaṃ gahetabban”ti parasamayaṃ asampiṇḍentenāti keci vadanti. “Tathāhaṃ bhagavatā dhammaṃ desitaṃ ājānāmi, yathā tadevidaṃ viññāṇaṃ sandhāvati saṃsarati anaññaṃ”ti-ādīni¹ vadanto suttaṃ paṭibāhati nāma, tathā **apaṭibāhantena**. “Tathāhaṃ bhagavatā dhammaṃ desitaṃ ājānāmi, yathā yeme antarāyikā dhammā vuttā bhagavatā, te paṭisevato nālaṃ antarāyāya², supinante kato vītikkamo āpattikaro hoti”ti ca evamādiṃ vadanto vinayaṃ paṭilometi nāma, tabbipariyāyena taṃ **anulomentena**. Paṭilomento hi kammantaraṃ bhindanto, dhammatañca vilomento kuto kilesavinayaṃ anulometi. **Sutte**³ vutte cattāro mahāpadese, **aṭṭhakathāyañca** vutte suttasuttānuloma-ācariyavāda-attano matimahāpadese **olokentena**. Tadolokanena hi sutte, vinaye ca santiṭṭhati nātidhāvati.

Dhammanti paṭiccasamuppādapālīṃ. **Atthanti** tadatthaṃ. Hetu, hetuphalāni vā ayamettha hetu **dhammo**, idamettha hetuphalaṃ **atthoti**. **Dhammanti** vā dhammataṃ. Yathā eke “uppādā vā tathāgatānaṃ anuppādā vā tathāgatānaṃ tñitāva sā dhātū”ti⁴ suttapadassa atthaṃ micchā gāhentā “nicco paṭiccasamuppādo”ti paccayākāradhammaṃ micchā dīpenti, evaṃ adīpetvā heṭṭhā vuttanayeneva attano phalaṃ pati kāraṇassa vavatthitasabhāvaṃ dīpentena. Yathā ca eke “anīrodhaṃ anuppādan”ti-ādinaṃ paṭiccasamuppādassa atthaṃ micchā gāhenti, evaṃ gāhe akatvā vuttanayeneva aviparītaṃ **atthasāṅgāhantena**. “Dukkhādīsu aññāṇaṃ avijjā”ti vuttamatthaṃ parivattetvā puna “pubbante aññāṇaṃ”ti-ādīhi⁵ **aparehipi pariyāyehi**

1. Ma 1. 323 piṭṭhe.

3. Dī 2. 103; Aṃ 1. 487 piṭṭhesu.

5. Abhi 1. 216 piṭṭhe.

2. Ma 1. 183; Vi 2. 175, 177 piṭṭhesu.

4. Saṃ 1. 264 piṭṭhe.

niddisantena. “Saṅkhārā iminā pariyāyena bhavoti vuccanti, taṇhā iminā pariyāyena upādānan”ti-ādinā niddisantenāti ca vadanti. **Pakatiyāti** yathāvuttavidhānaṃ anāmasitvā kevalameva.

Saccanti catusaccaṃ. **Sattoti** sattasuññatāti vadanti, sattasuññesu pana saṅkhāresu sattavohāro, sattatthakiccasiddhi ca. **Paccayākārameva** cāti paccayākāro eva ca, **ma-kāro** padasandhikaro. Paccayadhammānaṃ attanoyeva phalassa paccayabhāvo paṭiccasamuppādoti attho.

Tasmāti vuttanayena atthavaṇṇanāya kātābbattā, dukkarattā ca **patiṭṭhaṃ nādhigacchāmīti** yattha ṭhitassa vaṇṇanā sukarā hoti, tassā patiṭṭhābhūtaṃ taṃ nayaṃ attanoyeva nāṇabalena nādhigacchāmīti attho. Nissayaṃ pana ācikkhanto “**sāsanam panidan**”ti-ādimāha. Idha **sāsananti** pāliddhammamāha, paṭiccasamuppādameva vā. So hi anulomapaṭilomādinānādesanāyapaṭimaṇḍito abbocchinno ajjāpi pavattatīti nissayo hoti. Tadaṭṭhakathāsaṅkhāto ca **pubbācariyamaggo**. “Taṃ suṇātha samāhitā”ti ādarajanane, ussāhane ca kiṃ payojananti ce, taṃ dassento āha “**vuttañhetan**”ti-ādi. **Aṭṭhi katvāti** atthaṃ katvā. Yathā vā na nassati, evaṃ aṭṭhigataṃ viya karonto aṭṭhiṃ katvā. Pubbakālato aparakāle bhavaṃ **pubbāpariyam**. **Visesanti** paṭhamārambhato pabhuti khaṇe khaṇe nāṇavisesaṃ, kilesakkhayaṃviseṣaṇa labhatīti attho.

582. **Desanābheda**toti desanāviseṣato. Atthato, lakkhaṇādito, ekavidhādito ca **atthalakkhaṇekavidhādito**. **Āṅgānaṇca vavatthānāti** avijjādīnaṃ dvādasannaṃ āṅgānaṃ vavatthānadassanato.

Kammavipākakilesavaṭṭānaṃ mūlakāraṇattā, ādito vuttattā ca avijjā paṭiccasamuppādassa mūlaṃ. Tattha valliyyā mūle diṭṭhe tato pabhuti valliharaṇaṃ viya paṭiccasamuppādassa mūle diṭṭhe tato pabhuti paṭiccasamuppādadesanāti upamāsaṃsandanā na kātābbā¹. Na hi bhagavato idameva diṭṭhaṃ, idaṃ adiṭṭhanti vibhajanīyaṃ atthi sabbassa diṭṭhattā. Mūlato pabhuti pana valliharaṇaṃ viya mūlato pabhuti paṭiccasamuppādadesanā katāti idamettha

1. Kātābbā (Syā, Ka)

sāmaññaṃ adhippetam, bodhaneyyajjhāsayavasena vā bodhetabbabhāvena mūlādidassanasāmaññaṃ yojetabbaṃ.

Tassāti—

“Sa kho yo bhikkhave kumāro vuddhimanvāya indriyānaṃ paripākamanvāya pañcahi kāmagaṇehi samappito -pa- rajanīyehi. So cakkhunā rūpaṃ disvā piyarūpe rūpe sārājati, appiyarūpe rūpe byāpajjati, anupaṭṭhitakāyasati ca viharati parittacetaso, tañca cetovimuttiṃ paññāvimuttiṃ yathābhūtaṃ nappajānāti, yatthassa te pāpakā akusalā dhammā aparisesā nirujjhanti. So evaṃ anurodhavirodhaṃ samāpanno yaṃ kiñci vedanaṃ vedeti sukhaṃ vā dukkhaṃ vā adukkhamasukhaṃ vā, so taṃ vedanaṃ abhinandati abhivadati, ajjhosāya tiṭṭhati”¹—

evaṃ vuttassa. Evaṃ sotadvārādīsipi. Tassa **abhinandatoti** sappītikataṇhāya abhimukhabhāvena nandato. **Abhivadatoti** “aho sukhaṃ, aho sukhaṃ”^{ti} vacībhedakaraṇapavattāya balavataṇhāya “ahaṃ, mamā”^{ti} abhivadato. Tato balavatiyā mocetuṃ asakkuṇeyyatāya **ajjhosāya tiṭṭhato**. Tatopi balavatī pana upādānabhūtā taṇhā **nandī**. Ettha ca abhinandanādinaṃ taṇhā vuttā, nandivacanena tappaccayaṃ upādānaṃ catubbidhampi nanditātadavippayogatāhi, taṇhādiṭṭhābhinandanabhāvehi cāti veditabbaṃ.

Jātipaccayā jarāmaraṇanti-ādikañca tattheva **mahātaṇhāsaṅkhayasutte** vuttaṃ.

Vipākavaṭṭabhūte paṭisandhipavattiphassādike kammamuṭṭhānañca ojaṃ sandhāya “**cattāro āhārā taṇhānidānā**”^{ti}-ādi vuttaṃ. Vaṭṭūpathambhakā pana itarepi āhārā taṇhāpabhava tasmiṃ avijjamāne na vijjantīti “**taṇhānidānā**”^{ti} vattum vaṭṭanti.

1. Ma 1. 333 piṭṭhe.

583. **Tato tatoti** catubbidhāsu desanāsu tato tato desanato.

Ñāyappaṭivedhāya saṁvattatīti ñāyoti maggo, so eva vā¹ paṭiccasamuppādo “ariyo cassa ñāyo paññāya sudiṭṭho hotī”²ti² vacanato. Sayameva hi so samantabhaddakattā tathā tathā paṭivijjhitabbattā tāya tāya desanāya attano paṭivedhāya saṁvattatī. **Catubbidhagambhīrabhāvappattiyāti** dhammatthadesanāpaṭivedhagambhīresu paṭiṭṭhādhigamanena paṭiṭṭhitattāti attho.

Samantabhaddakattā, desanāvilāsappatti ca catunnampi desanānam samānam kāraṇanti visesakāraṇam vattukāmo āha “**visesato**”ti. **Assāti** assa bhagavato desanā, assa vā paṭiccasamuppādassa desanāti yojetabham. **Pavattikāraṇavibhāgo** avibhattasabhāvā avijjādayova, kāraṇanti vā gahitānam pakati-ādīnam, avijjādīnañca akāraṇatā, kāraṇatā ca. Tattha sammūlha keci akāraṇam kāraṇanti gaṇhanti, keci na kiñci kāraṇam bujjhantīti tesam yathāsakehi anurūpehi kāraṇehi saṅkhārādi**pavattisandassanattam**, saṁsārappavattisandassanattanti attho. Pavatti-ādīnavapaṭicchādikā avijjā ādi, tato saṅkhārā uppajjanti, tato viññāṇanti evam pavattiyā **uppattikkamasandassanattam**. Gabbhaseyyakādivasena vā tattha tattha bhava attabhāvassa uppajjanānupubbisandassanattañca anulomadesanā pavattāti. Itarāsam tadatthatāsambhavepi na tāsam tadatthameva pavatti atthantarasabbhāvato. Ayaṁ pana tadatthā evāti etissā tadatthatā vuttā.

Anuvilokayato yo sambodhito pubbabhāge taṁtaṁpaccayuppannāvabodhasaṅkhāto pubbabhāgapaṭivedho pavatto, tadanusārena tadanugamena jarāmarañādikassa jāti-ādikāraṇam yaṁ adhigatam, tassa sandassanattam ayaṁ paṭilomadesanā pavattā. Anuvilokayato paṭilomadesanā pavattāti vā sambandho. Desentopi hi bhagavā kicchāpannam lokam anuviloketvā pubbabhāga -pa-sandassanattam desesīti. Āhāraṇhādayo paccuppannaddhā, saṅkhārāvijjā atītaddhāti iminā adhippāyenāha “**yāva atītam addhānam atiharitvā**”ti. Āhārā vā taṇhāya pabhāvetabbā anāgato addhā, taṇhādayo

1. Ñāyo eva vā (Syā, Ka)

2. Saṁ 1. 297; Saṁ 3. 338 piṭṭhesu.

paccuppanno, saṅkhārāvijjā atītoti. Paccakkham̐ pana phalaṃ dassetvā tannidānadassanavasena phalakāraṇaparamparadassanaṃ yujjatīti āhārā purimataṇhāya uppādītā paccuppanno addhā, taṇhādayo atīto, saṅkhārāvijjā tatopi atītataro saṃsārassa anādibhāvadassanatthaṃ vuttoti. **Yāva atītaddhānanti** yāva atītataṃ addhānanti attho yuttoti. Āyatim̐ punabbhavābhiniḃbatti-āhārakā vā cattāro āhārā “āhāretītāhaṃ na vadāmi -pa- evaṃ pana maṃ avadantaṃ yo evaṃ puccheyya ‘kissa nu kho bhante viññāṇāhāro’ ti, esa kallo pañho, tatra kallaṃ veyyākaraṇaṃ, viññāṇāhāro āyatim̐ punabbhavābhiniḃbattiyā”¹ vacanato, taṃsampayuttattā phassacetanānaṃ, tappavattihetuttā ca kabalīkārāhārassa. Tena hi upatthambhi tarūpakāyassa, tañca icchantassa kāmaviññāṇāyūhanaṃ hoti. Bhojanañhi saddhādīnaṃ, rāgādīnañca upanissayoti vuttaṃ. Tasmā te kammavaṭṭasaṅgahitā āhārā paccuppanno addhāti imasmim̐ pariyāye purimoyeva attho yutto.

Atītaddhato pabhuti “iti kho bhikkhave avijjāpaccayā saṅkhārā” ti- ādinā² atīte, tato parañca hetuphalapaṭipāṭim̐ paccakkhabhūtānaṃ āhārānaṃ nidānadassanavasena ārohitvā nivattanena vinā abujjhantānaṃ taṃsandassanatthaṃ sā ayaṃ desanā pavattāti attho.

Anāgataddhahetusamuṭṭhānato pabhutīti anāgatassa bhavassa hetubhūtānaṃ dhammānaṃ uppattito paṭṭhāya. **Anāgataddhasandassanatthanti** anāgataddhuno appaṭivijjhantānaṃ apassantānaṃ paccakkham̐ paccuppannaṃ hetum̐ dassetvā hetuphalaparamparāya tassa sandassanatthanti attho. Ettha ca ādito paṭṭhāya yāva pariyosānā, pariyosānato ca paṭṭhāya yāva ādi pavattā desanā dvādaśaṅgā, tato eva tisandhi catusaṅkhepā. Majjhato paṭṭhāya yāva ādi pavattā desanā aṭṭhaṅgā dvisandhi tisaṅkhepā. Majjhato pana paṭṭhāya yāva pariyosānā pavattā desanā chaḷaṅgā dvisandhi tisaṅkhepā. “Saṃyojaniyesu bhikkhave dhammesu assādānupassino viharato taṇhā pavaḍḍhati, taṇhāpaccayā upādānaṃ” ti-ādinā³ majjhato paṭṭhāya yāva pariyosānā pavattā desanā ekasandhi dvisandhi catusaṅkhepā. Evaṃ ayaṃ anekaṅgā

1. Saṃ 1. 254 piṭṭhe.

2. Saṃ 1. 246 piṭṭhe.

3. Saṃ 1. 312, 315, 316 piṭṭhādīsu.

eva paṭiccasamuppādadesanā āgatā. Ekaṅgavasenāpi ca paṭiccasamuppādadesanā labbhateva. Yathāha—

“Tatrabhikkhave sutavā ariyasāvako paṭiccasamuppādaṃyeva sādhukaṃ yoniso manasi karoti ‘iti imasmiṃ sati idaṃ hoti, imassuppādā idaṃ uppajjati. Imasmiṃ asati idaṃ na hoti, imassa nirodhā idaṃ nirujjhatī’ti. Sukhavedaniyaṃ bhikkhave phassaṃ paṭicca uppajjati sukhavedanā”ti¹—

ādi. Ettha hi “phassapaccayā”ti ettako eva paṭiccasamuppādo vutto. Tenetaṃ viññāyati “ekaṅgapaṭiccasamuppādo”ti².

Tattha **imasmiṃ sati idaṃ hotī**ti imasmiṃ avijjādike paccaye sati idaṃ saṅkhārādikaṃ phalaṃ hoti. **Imassuppādā idaṃ uppajjati**ti imassa avijjādikassa paccayassa uppādā idaṃ saṅkhārādikaṃ phalaṃ uppajjati attho. **Imasmiṃ asati idaṃ na hoti, imassa nirodhā idaṃ nirujjhatī**ti avijjādīnaṃ abhāve saṅkhārādīnaṃ abhāvassa, avijjādīnaṃ nirodhā saṅkhārādīnaṃ nirodhassa ca vacanena purimasmiṃ paccayalakkhaṇe niyamo dassito hoti “imasmiṃ sati eva, na asati, imassa uppādā eva, na nirodhā”ti. Tenetaṃ lakkhaṇaṃ antogadhaniyamaṃ idha paṭiccasamuppādassa vuttanti daṭṭhabbaṃ.

Nirodhoti ca avijjādīnaṃ virāgādhigamena āyatīṃ anuppādo appavatti. Tathā hi vuttaṃ “avijjāyatveva asesavirāganirodhā”ti-ādi³. Nirodhavirodhī ca uppādo, yena so uppādavirodhibhāvena⁴ vutto “imassa nirodhā idaṃ nirujjhatī”ti, tenetaṃ dasseti “anirodho uppādo nāma, so cettha atthibhāvotipi vuccatī”ti. “Imasmiṃ sati idaṃ hotī”ti idameva hi lakkhaṇaṃ pariāyantarena “imassuppādā idaṃ uppajjati”ti vadantena parena purimaṃ viśesitaṃ hoti, tasmā na dharamānataṃyeva sandhāya “imasmiṃ satī”ti vuttaṃ, atha kho maggena aniruddhabhāvañcāti viññāyati. Yasmā ca “imasmiṃ asati idaṃ na hoti, imassa nirodhā idaṃ nirujjhatī”ti⁵ dvidhāpi uddiṭṭhalakkhaṇassa nirodhassa niddesaṃ vadantena “avijjāyatveva asesavirāganirodhā saṅkhāranirodho”ti-ādinā³

1. Saṃ 1. 321 piṭṭhe.

2. Pañcaṅgapaṭiccasamuppādoti (Syā, Ka)

3. Vi 3. 1; Khu 1. 79 piṭṭhādīsu.

4. Uppādanirodhabhāvena (Syā, Ka) Udāna-Ṭṭha 35 piṭṭhe passitabbaṃ.

5. Khu 1. 78 piṭṭhe Udāne.

nirodho eva vutto, tasmā natthibhāvopi nirodho evāti natthibhāvaviruddho atthibhāvo anirodhoti dassitaṃ hoti. Tena anirodhasaṅkhārena atthibhāvena uppādaṃ viseseti. Tato na idha attalābhamattaṃ uppādoti adhippeto, atha kho anirodhasaṅkhāto atthibhāvo cāti ayamatto vibhāvitoti evametaṃ lakkaṇadvayavacanāṃ aññamaññaṃ visesanavisesitabbabhāvena sātthakanti veditabbaṃ.

Ko paṇāyaṃ anirodho nāma, yo atthibhāvo, uppādoti ca vuccatīti? Appahīnabhāvo, anibbattitaphalatāppahīnārahatahi¹ phaluppādanārahata ca. Ye tehi pahātabbā akusalā dhammā, tesāṃ ariyamaggena asamugghātita bhāvo, ye pana na pahātabbā kusalābyākatā dhammā, yāni tesu saṃyojanāni akhīṇāsavaṇaṃ, tesāṃ aparikkhīṇatā ca. Asamugghātitaṇusayatāya hi sasāmyojanākhandhappavatti paṭiccasamuppādo. Tathā hi vuttaṃ—

“Yāya ca bhikkhave avijjāya nivutassa bālassa, yāya ca taṇhāya sampayuttassa ayaṃ kāyo samudāgato, sā ceva avijjā bālassa appahīnā, sā ca taṇhā aparikkhīṇā. Taṃ kissa hetu? Na bhikkhave bālo acari brahmacariyaṃ sammā dukkhakkhayāya, tasmā bālo kāyassa bheda kāyūpago hoti, so kāyūpago samāno na parimuccati jātīyā jarāmaṇaṇā”ti—

ādi². Khīṇasaṃyojanānaṃ pana avijjāya abhāvato saṅkhārānaṃ, taṇhupādānānaṃ abhāvato upādānabhavānaṃ na sambhavoti vaṭṭassa upacchedo paññāyati. Tenevāha—

“Channantveva phagguṇa phassāyatanānaṃ asesavirāgaṇirodhā phassanirodho, phassanirodhā vedanānirodho”ti-ādi³.

Na hi aggamaggādhigamato uddhaṃ yāva parinibbānā saḷāyatanādīnaṃ appavatti, atha kho natthitā, nirodhasaddavacanīyatā, khīṇasaṃyojanatāti nirodho vutto. Apica carakatampi kammaṃ anibbattitaphalatāya, appahīnārahataya ca phalārahaṃ santaṃ eva nāma hoti, na nibbattitaphalaṃ

1-1. Anibbattaphalatāhārehi (Syā, Ka) 2. Saṃ 1. 263 piṭṭhe. 3. Saṃ 1. 255 piṭṭhe.

nāpi pahīnārahanti phaluppattipaccayānaṃ avijjāsaṅkhārādīnaṃ vuttanayena phalārahabhāvo anirodhoti veditabbaṃ. Evaṃ aniruddhabhāveneva hi yena vinā phalaṃ na sambhavahi, taṃ kāraṇaṃ atītādipi “imasmim sati”ti iminā vacanena vuttaṃ. Tato eva ca avusitabrahmacariyassa appavattidhammataṃ anāpanno paccayuppādo kālabhedanā anāmasitvā anivattitāya eva “imassuppādā”ti vutto. Atha vā avasesapaccayasamavāye avijjamānassāpi vijjamānassa viya pageva vijjamānassa yā phaluppatti-abhimukhatā, sā “imassuppādā”ti vuttā. Tadā hi tato phalaṃ uppajjati tadavattham kāraṇaṃ phalassa uppādanabhāvena upatthitaṃ uppatitaṃ nāma hoti, na vijjamānampi atadavatthanti tadavatthatā uppādoti veditabbā.

Tattha “**sati**”ti iminā vijjamānatāmattena paccayabhāvaṃ vadanto abyāpārataṃ paṭiccasamuppādassa dasseti. Uppādāti uppattidhammataṃ asabbakālabhāvitam, phaluppatti-abhimukhatañca dīpento aniccataṃ paṭiccasamuppādassa dasseti. “Sati, na asati, uppādā, na nirodhā”ti pana hetu-atthehi bhummanissakkavacanāhi samatthitaṃ nidānasamudayaajātipabhavabhāvaṃ paṭiccasamuppādassa dasseti. Hetu-atthatā cettha bhummavacane yassa bhāvena tadavinābhāviphalassa bhāvo lakkhīyati, tattha pavattiyā veditabbā, yathā adhanānaṃ dhane ananuppādīyamāne dāliddiyaṃ vepullamagamāsi¹, nipphanne sasse subhikkhaṃ jāyatīti ca. Nissakkavacanassāpi hetu-atthatā phalassa pabhava pakatiyañca pavattiyā, yathā “kalalā hoti abbudaṃ, abbudā jāyate pesī”ti², “himavatā gaṅgā pabhavati, siṅgato saro jāyati”ti ca. Avijjādibhāvena ca tadavinābhāvisaṅkhārādibhāvo lakkhīyati, avijjādīhi ca saṅkhārādayo pabhavanti, pakarīyanti cāti tesāṃ pabhavo, pakati ca, tasmā tadatthadīpanatthaṃ “imasmim sati imassuppādā”ti hetu-attho bhummanissakkaniddesā katā.

Yasmā cettha “imasmim sati idaṃ hoti, imassuppādā idaṃ uppajjati”ti saṅkhepena uddiṭṭhassa paṭiccasamuppādassa “avijjāpaccayā saṅkhārā”ti-ādiko niddeso, tasmā yathāvutto atthibhāvo, uppādo ca

1. Dī 3. 54 piṭṭhe.

2. Saṃ 1. 208; Abhi 4. 358 piṭṭhesu.

tesaṃ tesaṃ paccayuppannadhammānaṃ paccayabhāvoti viññāyati. Na hi aniruddhatāsaṅkhātānaṃ atthibhāvaṃ, uppādañca anivattasabhāvatāsaṅkhātānaṃ, udayāvatthataṃsaṅkhātānaṃ vā “satiyeva, na asati, uppādā eva, na nirodhā”ti antogadhaniyamehi vacanehi pakāsitaṃ muñjitvā añño paccayabhāvo nāma atthi, tasmā yathāvutto atthibhāvo, uppādo ca paccayabhāvoti veditabbo. Yepi hi paṭṭhāne āgatā hetu-ādayo catuvīsati paccayā, tepi etasseva paccayabhāvassa visesāti veditabbā. Tathā yvāyaṃ mūlahetunidānasambhavapabhavādipariyāyehi, uppādaṭṭhiti pavattaṭṭhiti nimittaṭṭhiti āyūhanaṭṭhiti saṃyogaṭṭhiti palibodhaṭṭhiti-ādiyariyāyehi ca pakāsito kārāṇattho, sopi ettheva antogadhoti daṭṭhabbo.

584. Mūlakāraṇasaddaṃ apekkhitvā **na akāraṇanti** napuṃsakaniddeso, akāraṇāti attho. Akāraṇaṃ yadi siyā, suttaṃ paṭibāhitaṃ siyāti dassento “**āsavasamudayā**”ti suttaṃ āharati. **Pariyāyo** kārāṇaṃ. **Vaṭṭakathāya** **sīsabhāvo** vaṭṭahetuno kammassāpi hetubhāvo. Tattha bhavataṇhāyapi hetubhūtā avijjā, tāya paṭicchādītādīnave bhava taṇhāya uppajjanato avijjā visesena sīsabhūtāti “**mūlakāraṇaṃ**”ti vuttā.

Purimāya koṭṭiyā apaññāyamānāya uppādavirahato niccataṃ gaṇheyyāti āha “**evaṃ cetaṃ bhikkhave vuccati**”ti-ādi. Tena ito pubbe uppannapubbatā natthīti apaññāyanato purimakoti-apaññāyanaṃ vuttanti imamatthaṃ dasseti.

585. Avijjātaṇhāhetukkamena phalesu vattabbesu “**sugatiduggatigāmino**”ti vacanaṃ saddalakkhaṇāvirodhanatthaṃ. Pūjitaṃ hi dvande pubbanipāto. Savarā kira maṃsassa aṭṭhinā alagganatthaṃ punappunaṃ tāpetvā koṭṭetvā uṇhodakaṃ pāyetvā virittaṃ sūnaṃ aṭṭhito muttamaṃsaṃ gāvaṃ mārenti. Tenāha “**aggisantāpā**”ti-ādi. Tattha yathā vajjhagāvi ca avijjābhibhūtātāya yathāvuttaṃ uṇhodakapānaṃ ārabhati, evaṃ puthujjano yathāvuttaṃ duggatigāmikammaṃ. Yathā pana sā uṇhodakapāne ādīnavaṃ disvā taṇhāvasena sītudakapānaṃ ārabhati, evaṃ puthujjano avijjāya nātibalavabhāvato duggatigāmikamme ādīnavaṃ disvā

taṇhāvasena sugatigāmikammaṃ ārabhati. Dukkhe hi avijjāṃ taṇhā anuvattati, sukhe taṇhaṃ avijjāti.

586. **Katthaci** sutte. **Ekadhammamūlikam desananti** avijjātaṇhāsu ekoyeva dhammo mūlaṃ etissāti ekadhammamūlikā, taṃ, tattha ekaṃ eva dhammaṃ mūlaṃ katvā paṭiccasamuppādadadesanaṃ desetīti attho. Upanisīdati phalaṃ etthāti upanisā, kāraṇaṃ, avijjā upanissā etesanti **avijjūpanisā**. **Assādānupassinoti** upādāniyesu tebhūmakadhammesu visayabhūtesu assādetabbato assādasaññitaṃ sukhāsomanassaṃ anupassanasīlassa. Appahīnāvijjatāya bālalakkhaṇayogena **bālassa**. **Evanti** avijjānivutattā, taṇhāsamyuttattā ca. **Ayaṃ kāyoti** ayaṃ mamañceva tumhākañca paccakkhabhūto saviññāṇakakāyo khandhapañcakaṃ. “Saḷāyatanapaccayā phasso”ti¹ vacanato phassakāraṇañcetaṃ vuccatīti āyatanacchakkaṃ vā. **Samudāgatoti** uppanno. **Bahiddhā ca nāmarūpanti** bahiddhā saviññāṇakakāyo khandhapañcakaṃ, saḷāyatanāni vā. **Itthetanti** itthaṃ etaṃ. Attano ca paresaṃ pañcakkhandhā dvādasāyatanāni dvārāmbanabhāvena vavattitāni dvayaṃ nāmāti attho. **Dvayaṃ paṭicca phassoti** aññattha cakkhurūpādīni dvayāni paṭicca cakkhusamphassādayo vuttā, idha pana ajjhattikabāhirāni āyatanāni, mahādvayaṃ nāma kiretanti vuttaṃ. Ayamettha adhippāyo—aññattha “cakkhuñca paṭicca rūpe ca uppajjati cakkhuviññāṇaṃ, tiṇṇaṃ saṅgati phasso”ti-ādinā² cakkhu ceva rūpā ca -pa- mano ceva dhammā cāti vuttāni dvayāni paṭicca cakkhusamphassādayo vuttā. Idha pana “ayañceva kāyo”ti cakkhādinissaye sesadhamme cakkhādinissite eva katvā vuttaṃ cakkhādikāyaṃ ekattena “ajjhattikāyatanan”ti gahetvā, “bahiddhā ca nāmarūpan”ti vuttaṃ rūpādi-ārammaṇaṃ ekatteneva “bāhirāyatanan”ti tāni ajjhattikabāhirāni āyatanāni paṭicca phasso vutto, tasmā mahādvayametanti.

Evañca katvā attano ca parassa ca pañcahi khandhehi, chahi āyatanehi cāti ayamattho dīpetabbovāti vuttaṃ. “Ayaṃ kāyo”ti hi vuttāni sanissayāni cakkhādinī attano pañcakkhandhā, “bahiddhā nāmarūpan”ti vuttāni

1. Vi 3. 1; Khu 1. 77 piṭṭhādīsu.

2. Ma 1. 158, 326; Ma 3. 328, 332, 333; Saṃ 1. 301; Saṃ 2. 261; Abhi 4. 248 piṭṭhādīsu.

rūpādīni paresaṃ. Tathā ayaṃ kāyo attano cha ajjhattikāni āyatanāni, bahiddhā nāmarūpaṃ paresaṃ bāhirānīti. Aññathā ajjhattikāyatanamatte eva “ayaṃ kayo”ti vuttena ajjhattikāyatanāneva attano pañcakkhandhā hotīti attano ca paresaṃca pañcahi khandhehi dīpanā na sambhaveyyāti.

Saḷevāyatanānīti saḷeva phassakāraṇāni, yehi kāraṇabhūtehi āyatanehi uppannena phassena phuṭṭho bālo sukhadukkhāṃ paṭisaṃvedeti. **Ādi-**saddena “etesaṃ vā aññatarena. Avijjānīvaraṇassa bhikkhave paṇḍitassa taṇhāya sampayuttassā”ti-ādi¹ yojetabbaṃ. Imasmiṃhi sutte saṅkhāre avijjātaṇhānissite eva katvā kāyaggahaṇena viññāṇanāmarūpasalāyatanāni gahetvā tasmim kāye saḷāyatanānaṃ phassaṃ taṇhissitameva katvā vedanāya visesapaccayabhāvaṃ dassentena bhagavatā bālapaṇḍitānaṃ atītaddhāvijjātaṇhāmūlako vedanānto paṭiccasamuppādo dassito. Puna ca bālapaṇḍitānaṃ visesaṃ dassentena—

“Yāya ca bhikkhave avijjāya nivutassa bālassa, yāya ca taṇhāya sampayuttassa ayaṃ kāyo samudāgato, sā ceva avijjā bālassa appahīnā, sā ca taṇhā aparikkhīṇā. Taṃ kissa hetu? Na bhikkhave bālo acari brahmacariyaṃ sammā dukkhakkhayāya. Tasmā bālo kāyassa bheda kāyūpago hoti, so kāyūpago samāno na parimuccati jātīyā -pa-dukkhāsmāti vadāmi”ti²—

Vedanāpabhavaṃ sāvijjānaṃ taṇhaṃ dassetvā, upādānabhava ca tannissite katvā “kāyūpago hoti”ti-ādinā jāti-ādike dassentena paccuppannahetusamuṭṭhānato pabhuti ubhayamūlavasena paṭiccasamuppādo vutto, tabbipariyāyena ca paṇḍitassa paccuppanna hetuparikkhayato pabhuti ubhayamūlako paṭilomapaṭiccasamuppādoti.

587. **Pūretunti** vaḍḍhetuṃ, upacinitunti attho. Duggatigāmikamassa visesapaccayattā avijjā **“avindiyaṃ vindatī”**ti vuttā, tathā visesapaccayo vindiyaṃ na hotīti **“vindiyaṃ na vindatī”**ti ca. Attanissitāni

1. Saṃ 1. 263 piṭṭhe.

2. Saṃ 1. 263 piṭṭhe.

katvā cakkhuviññāṇādīnaṃ pavattanaṃ uppādanaṃ **āyatanaṃ**.
 Sammohabhāveneva anabhisamayabhūtattā **aviditaṃ** aññātaṃ **karoti**.
Antavirahite javāpetīti vaṇṇāgamavipariyāyavikāravinasadhātu-
 atthavisesayogehi pañcavidhassa niruttilakkhaṇassa vasena a-kāra vi-kāra ja-
 kāre gahetvā aññesaṃ vaṇṇānaṃ lopaṃ, ja-kārassa ca dutiyassāgamaṃ
 katvā “**avijjā**”ti vuttaṃ. Byañjanatthaṃ vatvā sabhāvatthaṃ dassetuṃ
 “**apicā**”ti-ādi vuttaṃ. Cakkhuviññāṇādīnaṃ vatthārammaṇāni “idaṃ vatthu,
 idaṃ ārammaṇaṃ”ti avijjāya ñātuṃ na sakkāti avijjā tappacchādikā vuttā.
 Vatthārammaṇa sabhāvachādanato eva avijjādīnaṃ
 paṭiccasamuppādabhāvassa, jarāmaraṇādīnaṃ paṭiccasamuppannabhāvassa
 ca chādanato paṭiccasamuppādapacchādanato veditabbā.

Apaccakkhitvāti paccakkhānaṃ akatvā apaṭikkhipitvā. **Upakārakattho**
paccayattho yathā piṇḍapātādi sarīrassa.

Saṅkhatamabhisāṅkharontīti yathā saṅkhatam hoti, evaṃ
 abhisāṅkharonti, saṅkhārasaddaggaṇaṇa āgatā saṅkhārā **saṅkhārasaddena**
āgatasāṅkhārā. Yāpi avijjāpaccayā saṅkhārāpi saṅkhārasaddena āgatā, te
 pana imissā desanāya padhānāti visum vuttā, tasmā “**duvidhā**”ti ettha
 saṅkhārasaddena āgatasāṅkhāresu abhisāṅkharāṇakasaṅkhārāṃ vajjetvā
 tadanñe saṅkhārasaddena āgatasāṅkhārā yojetabbā. **Saṅkhārasaddena**
āgatasāṅkhārāti vā samudāyo vutto. Tadekadesā ca idha vaṇṇetabbabhāvena
 gahitā avijjāpaccayā saṅkhārā, tasmā vaṇṇetabbasabbasaṅgāhakavasena
 duvidhatā vuttāti veditabbā. “Paṭhamam nirujjhati vacīsāṅkhāro”ti-ādinā¹
 vitakkavicāra-assāsapassāsasaññāvedanāvaciśāṅkhārādayo vuttā, na
 avijjāpaccayā saṅkhāresu vuttā kāyasañcetanādayo.

Saṅkhatasaṅkhārā nāma yathāsakaṃ paccayehi saṅkhatattā. Satipi
 paccayanibbattānaṃ sabbesampi saṅkhatabhāve “mametaṃ phalaṃ”ti
 tatthābhimukhena viya kammunā nibbattitattā
 tebhūmakavipākakataṭṭarūpesu sātisayo saṅkhatabhāvoti adhippāyena
atthakathāyam² kammanibbattānaṃ abhisāṅkhatasaṅkhārātā vuttā. **Pāliyam**
 pana tathā āgatatthānassa abhāvato

1. Ma 1. 376 piṭṭhe.

2. Visuddhi 2. 158 piṭṭhe.

“tepi -pa- ettheva saṅgahaṃ gacchanti”ti vuttaṃ. **Aniccā vata saṅkhārā**ti vuttā utu-ādisamuṭṭhānāpi sabbadhammā. **Abhisāṅkharapaṇasāṅkhāro**ti **vuccati** attano phalassa abhisāṅkharapaṇato. Kāyapayogasamuṭṭhāpanavīriyaṃ **kāyikavīriyaṃ**. **Abhisāṅkhārassāti** payogavegassa.

Vācaṃ saṅkharāti **vacīsaṅkhāro**. Kāyena saṅkharīyatīti **kāyasaṅkhāro**. Cittena saṅkharīyati, cittaṃ vā saṅkharotīti **cittasaṅkhāro**. Saṅkhepato pana sabbepi yathārahaṃ saṅkharonti, saṅkharīyantīti ca saṅkhārāti veditabbā. **Vuttanti** saṅkhārāṭṭhapaccayaṭṭhādīmāha.

Namatīti ekantasārammaṇatāya ārammaṇābhimukhaṃ namati. **Paritassatīti** pipāsati, taṇhāparitāpatāya vā vicalati. **Upādiyatīti** daḷhaṃ ādiyati. **Bhavatīti** upapattibhavaṃ sandhāyāha. **Bhāvayatīti** kammabhavaṃ. Cuti khandhānaṃ maraṇanti **“maranti etenā”**ti vuttaṃ. Dukkhaṃ vedanā uppādadukkhā, ṭhitidukkhāti ca katvā **“dvedhā khaṇatī”**ti vuttaṃ. **Āyāso** pariṣamo viśādo.

Niddiṭṭhanayadassananti yathāniddiṭṭhavidhisandassanaṃ. **Kevala-**saddo asammissavācako ca hoti “kevalā sālayo”ti-ādīsu, niravasesavācako ca “kevalā aṅgamagadhā”ti-ādīsu, tasmā dvidhāpi atthaṃ vadati. Tattha **asammissassāti** sukharahitassa. Na hi ettha kiñci uppādavayarahitaṃ atthi. **Sakalassāti** sabbabhavādigatassa, sabbakālikassa ca.

588. “Lakkhaṇekavidhādito”ti ettha **ādi-**saddo paccekhaṃ parisamāpetabboti dassento āha **“lakkhaṇādito”**ti. Sampayutte, taṇhasaṃgipuggale vā sammohayatīti **sammohanarasā**. Ārammaṇa sabhāvassa chādanaṃ hutvā gayhatīti **chādanapaccupaṭṭhānā**. “Āsavaśamudayaṃ avijjāśamudayo”ti¹ vacanato **āsavapadaṭṭhānā**. Paṭisandhijananatthaṃ āyūhanti byāpāraṃ karontīti **āyūhanarasā**. Rāsikaraṇaṃ vā **āyūhanaṃ**. Cetanāsabhāvattā cetanā hutvā gayhatīti **cetanāpaccupaṭṭhānā**. Nāmarūpassa purecārikabhāvena pavattatīti **pubbaṅgamarasaṃ**. Purimabhāvena saddhiṃ ghaṭanaṃ hutvā gayhatīti **paṭisandhipaccupaṭṭhānaṃ**. Viññāṇena saha, aññamaññaṇca sampayujjatīti **sampayogarasāṃ**. Samaṃ pakārehi

1. Ma 1. 67 piṭṭhe.

yogo **sampayogo**. Visuṃ abhāvo **avinibbhogo**. Rūpaṃ sampayogābhāvato vikiratīti **vikiraṇarasam**. Tato eva hi pisiyamānā taṇḍulādayo vikiranti, cuṇṇībhūtā viddhamsanti, nāmassa kadāci kusalādibhāvopi atthīti tato visesanattham **“abyākatapaccupaṭṭhānam”**ti vuttaṃ. “Acetano abyākato”¹ ettha viya anārammaṇatā vā abyākatatā daṭṭhabbā. **Āyatanalakkhānanti** ghaṭṭānalakkhānam, āyānam tanānalakkhānam vā. Dassanassa yathāsakam visayaggahaṇassa karaṇato **dassanarasam**. “Dassanādirasan”ti pana **Sammohavinodaniyam**² vuttaṃ. **Vatthudvārabhāvapaccupaṭṭhānam** yathāraham viññāṇamanoviññāṇadhātūnanti adhippāyo. Vatthuggahaṇaṇcetta cakkhādipaṇcākāpekkham. Akusalavipākupekkhāya anīṭṭhabhāvato dukkhena, itarāya iṭṭhabhāvato sukhena saṅgahitattā **“sukhadukkhapaccupaṭṭhānā”**ti vuttaṃ. Dukkhasamudayattā **hetulakkhānā taṇhā**. “Tatra tatrābhinandinī”³ti vacanato **abhinandanarasā**. Cittassa, puggalassa vā rūpādīsu atītabhāvo hutvā gayhatīti **atītabhāvapaccupaṭṭhānā**. **Amuñcanarasam** taṇhādīṭṭhābhīnivesavasena. Taṇhādālhattam hutvā kāmupādānam, sesāni diṭṭhi hutvā upaṭṭhahantīti **taṇhādālhattadiṭṭhipaccupaṭṭhānam**. Kammupapattibhavavasena bhavassa lakkhāṇādayo yojetabbā.

589. **Mohādibhāvatoti** ettha **ādi**-saddena ananubodhādīnam saṅgaho. Dukkhadīsu aññānavasena **appaṭipatti**, asubhādīsu subhādīvipallāsavasena **micchāpaṭipatti**. Diṭṭhivippayuttavasena vā **appaṭipatti**, diṭṭhisampayuttavasena **micchāpaṭipatti**. **Dvārārammaṇatoti** dvārato, ārammaṇato ca chasu dvāresu, chasu ārammaṇesu ca pavattanato. Ayam pana vibhāgo na avijjāya eva, aññesupi paṭiccasamuppādaṅgesu arūpadhammānam labbhatīti āha **“sabbesupī”**ti.

Vipākadhammadhammādibhāvatoti ettha **ādi**-saddena nevasekkhānāsekkhasaṃyojanīyādibhāve saṅgaṇhāti. **Catuyonisamvattanatoti** catuyonipariyāpannattabhāvanibbattanato.

1. Visuddhi 1. 348; Abhi-Tṭha 2. 54 piṭṭhādīsu.

2. Abhi-Tṭha 2. 129 piṭṭhe.

3. Dī 1. 246; Ma 1. 60, 373; Saṃ 3. 369; Abhi 2. 106; Vi 3. 15 piṭṭhādīsu.

Lokiyavibhāgādibhāvatoti ettha ādi-saddena abyākatasappaccayasaṅkhatādibhāve saṅgaṇhāti. **Sahetukāhetukāditoti** ādi-saddena sasaṅkhārāsāṅkhārādibhede saṅgaṇhāti.

Kāmaṃ nāmarūpaṃ paccuppannaddhavasena vuccati, tathāpi yathā paccuppannaṃ, evaṃ atītānāgatampīti addhadvayapariyāpannassāpi nayato gahetabbatā vuttaṃ “**atītādito tividhan**”ti.

Sañjātisamosaraṇaṭṭhānatoti viññāṇataṃsampayuttadhammānaṃ uppattipavattidesabhāvato. “**Bhūtappasādaviññāṇato**”ti pāṭho yutto. “Viññāṇādito”ti pana paṭhanti. Ekasesanayena bāhirāyatanassāpi saṅgahe sati ādi-saddena tassa saṅgahitatā daṭṭhabbā. **Nobhayagocaranti** manāyatanamāha. Na hi arūpadhammānaṃ desavasena āsannatā, dūrātā vā atthi aviggahattā, tasmā manāyatanassa gocaro manāyatanam sampatto, asampatto vāti na vuccati. **Phassādīnampīti** ettha phasso tāva phusanasabhāvato, lokiyasāsavādibhāvato ca ekavidho. Paṭighasamphassa-adhivacanasamphassabhedato, sahetukādibhāvato ca duvidho. Bhavattayapariyāpannato, vedanāttayasampayogato, ahetukaduhetukatihetukato ca tividho. Yonigativasena catubbidho, pañcavidho ca.

Vedanā anubhavanalakkhaṇato, lokiyasāsavādibhāvato ca ekavidhā. Pañcadvārikamanodvārikabhedato duvidhā. Sukhādibhedato tividhā. Yonigativasena catubbidhā, pañcavidhā ca. Chaḷārammaṇabhedato chabbidhā.

Taṇhā lokassa samudayaabhāvato ekavidhā. Duvidhā diṭṭhisampayuttavippayuttabhāvato. Tividhā kāmabhavavibhavataṇhābhedato. Catubbidhā catumaggapaheyyato. Pañcavidhā rūpābhinandanādibhāvato. Chabbidhā chataṇhākāyabhedato.

Upādānaṃ ekavidham dalhaggāhabhāvato. Duvidham taṇhādiṭṭhibhedato. Tividham bhavattayūpanissayabhāvato. Catubbidham kāmupādānādibhedato. Pañcavidham pañcagatisaṃvattanato.

Bhavo ekavidho lokiyasāsavādibhāvato. Duvidho kammupapattibhedato. Tividho kāmabhavādibhedato. Catubbidho caturupādānapaccayato. Pañcavidho pañcagatisaṃvattanato. Chabbidho kāmakammabhavādibhedato. Sattavidho sattaviññāṇaṭṭhitisaṅgahato. Aṭṭhavidho caturupādānapaccayakammabhavādibhedato. Navavidho kāmabhavādibhedato.

Jāti ekavidhā tattha tattha bhava paṭhamābhiniabbattibhāvato. Duvidhā rūpakkhandhasaṅkhārakkhandhasaṅgahato. Tividhā bhavattayapariyāpannato. Yonigativasena catubbidhā, pañcavidhā ca. Iminā nayena jarāmarañādīnampi ekavidhādibhāvo veditabbo.

590. Sokādīnampi gahitattā aṅgabahuttappasaṅge “dvādasevā”ti aṅgavavattānaṃ veditabbaṃ. Na hi sokādayo aṅgabhāvena vuttā, phalena pana kāraṇaṃ avijjāṃ mūlaṅgaṃdassetuṃ te vuttā. Jarāmarañabbhāhatassa hi bālassa te sambhavantīti sokādīnaṃ jarāmarañakāraṇatā vuttā, na pana “kāyikāya dukkhāya vedanāya phuṭṭho”ti ca sutte jarāmarāṇanimittaṇca dukkhaṃ saṅgahitanti taṃ tannimittānaṃ jarāmarañabbhāhatassa sambhave sādhakabhāvena vuttaṃ. Yasmā pana jarāmarāṇeneva sokādīnaṃ ekasaṅkhepo kato, tasmā tesāṃ jātippaccayatā yujjati. Jarāmarāṇapaccayabhāve hi avijjāya ekasaṅkhepo kātabbo siyā. Jātippaccayā pana jarāmarāṇaṃ, sokādayo ca sambhavantīti tattha jarāmarāṇaṃ ekantikāṃ aṅgabhāvena gahitaṃ. Sokādayo pana rūpabhavādīsu abhāvato anekantikā kevalaṃ pākaṭena phalena avijjānidassanatthaṃ gahitā. Tena anāgate jātiyā sati tato parāya paṭisandhiyā hetuhetubhūtā avijjā dassitīti bhavacakkassa avicchedo dassito hotīti. Suttaṇca sokādīnaṃ avijjā kāraṇanti etasseva atthassa sādhaṃ daṭṭhabbaṃ, na sokādīnaṃ bālassa jarāmarāṇanimittatāmattassa. “Assutavā puthujjano”ti hi vacanena avijjā sokādīnaṃ kāraṇanti dassitā, na ca jarāmarāṇanimittameva dukkhaṃ dukkhanti.

Aparo nayo jarāmarāṇampi paccayo, aññathā dvādasaṅgāni na paripūrenti. Kassa pana so paccayo? Sokādīnaṃ. Yadi evaṃ kasmā “jarāmarāṇapaccayā sokādayo sambhavantī”ti avatvā “jātippaccayā

jarāmarañam, sokādayo ca sambhavanti”ti vuttanti? Yasmā tadaññenapi dukkhadhammena phutṭhassa te sambhavanti, tasmā appahīnasamyojanassāpi tesam tappaccayatā na ekaṃsikāti jātipaccayatāva vuttā. Atha vā jarāmarañaggahaṇena upapattibhavo saṅgahito. Upādinnaakkhandhaparipāko hi āyuno saṃhāni, indriyānam paripāko ca jarā, tesaṇca bhedo maraṇanti. Sati ca upapattibhave tattha katupacitaṃ, porāṇam vā kammaṃ **kammabhavo**, kammādi-upaṭṭhāne cuti anantaram paṭisandhim janeti **upapattibhavo** jātiyā paccayo, tasmā jarāmarañampi jātiyā paccayatāya paṭiccasamuppādo. Yasmā pana “bhavapaccayā jāti”ti ettheva upapattibhavassa jātiyā paccayatā saṅgahitā, tasmā vuttapariyāyasaṅgahato ca¹ “jarāmarāṇapaccayā jāti”ti na vuttam. Evaṃ jarāmarāṇassāpi paccayabhāgasiddhito paṭiccasamuppādatāti dvādasasaṅgatā vavatthitāti veditabbā. Tenāha “**dvādasevā**”ti-ādi. **Ayam tāvāti** “desanābhedato”ti-ādinā vuttam, atthasaṃvaṇṇanam sandhāyāha.

Avijjāpaccayāsaṅkhārāpadakathāvaṇṇanā

591. **Ayam panāti** idāni vakkhamānam. “Katamā ca bhikkhave avijjā dukkhe aññāṇam”ti-ādinā² suttantesu catuṭṭhānikā avijjā vuttāti “**suttantapariyāyenā**”ti vuttam. **Nikkhepakaṇḍe**³ pana suttantesu catūsu ṭhānesu kathitāya eva avijjāya aṭṭhasu ṭhānesu kiccajātito kathitattā tadatthavaṇṇanāvasena vibhāvanam kātuṃ “**abhidhammapariyāyenā**”ti ārabhitvā “**vuttañhetan**”ti-ādi vuttam. Ahāpetvā vibhajitabbam. Vibhajanañhi abhidhammapariyāyo. “Aṭṭhasu ṭhānesu aññāṇam”ti ānetvā taṃ sambandhitabbam. **Sesaṭṭhānesūti** dukkhasamudayesu, pubbantādīsu ca. **Ārammaṇavasenāti** ārammaṇakaraṇavasenāpi. **Idhāti** imasmim “dukkhe aññāṇam”ti-ādike pāthe. **Sāti** avijjā. **Uppannāti** asamūhatuppannā, pageva paccuppannā. “Paṭicchādetvā”ti ettha vuttam paṭicchādanākāram dassetuṃ “**yāthāvasarasalakkaṇam paṭivijjhitaṃ na deti**”ti vuttam. Rasitabbo paṭivijjhitaṃ sabhāvoraso, attano raso saraso, yāthāvo yathābhūto saraso yāthāvasaraso, yo “pīḷanaṭṭho”ti-ādinā⁴

1. Vuttapariyāyasaṅgahatova (Syā)

3. Abhi 1. 222 piṭṭhe.

2. Ma 1. 67 piṭṭhe.

4. Khu 9. 293 piṭṭhe.

vutto dukkhasaccappabhedā eva ca pubbāntādayo, so eva lakkhitabbattā **yāthāvasarasalakkhaṇaṃ**. Taṃ **paṭivijjhitaṃ** paccakkhato jānitaṃ **na deti**.

Tadubhayanti pubbantañceva aparantañca atītaṃ, anāgatañca khandhapañcakaṃ. Pubbantāparantabhāgavantatāya vā paccuppannaddhabhūto majjhanto pubbantāparanto. **Ayaṃ avijjā ime saṅkhārā**ti idappaccayatāpaṭiccasamuppannadhammesu paccakkhato jānanākāradassanaṃ. **Etthā**ti etesu dukkhādīsu. Yadi pi avijjā dukkhādīsu ārammaṇakaraṇavasena pi pavattati, yathā pana nirodhamagge ārammaṇaṃ kātuṃ asakkontī te jānitukāmassa tappaṭicchādanavasena, anirodhamaggesu nirodhamaggaggahaṇakāraṇabhāvena ca pavattamānā te yāthāvato paṭivijjhitaṃ na deti, evaṃ dukkhādīsūpīti veditabbaṃ. Tathā hi vuttaṃ “paṭicchādanavaseneva idhādhippetā”ti. Dukkhādivisayo andhatamakaro, lobhādīnañca andhatamakarānaṃ paccayabhūto adassanākāro **aññānaṃ**.

592. **Puññādayoti** puññābhisaṅkhārādayo. Tattha punāti attano santānaṃ apuññaphalato, dukkhasaṅkilesato ca sodhetīti puññaṃ. Hitasukhājjhāsayena puññaṃ karotīti tannipphādanena kārakassa ajjhāsayam pūreti, pujjabhavaṃ nibbattetīti vā puññaṃ. Iti pūrako, pujjanibbattako ca niruttinayena puññanti veditabbo. Puññañca so attano phalassa abhisaṅkharaṇaṭṭhena abhisaṅkhāro cāti **puññābhisaṅkhāro**. Puññaṇapaṭipakkhato apuññanti vuttavipariyāyena **apuññābhisaṅkhāro** veditabbo. Samādhipaccanīkānaṃ atidūrātāya na iñjati, aniñjañca bhavaṃ abhisaṅkharotīti **āneñjābhisaṅkhāro**. Kāyena pavattito, kāyato vā pavatto, kāyassa vā saṅkhāroti **kāyasaṅkhāro**. Vacīcittasaṅkhāresupi ese va nayo. Tattha paṭhamattiko **parivīmaṃsanāsuttā**divasena gahito. Tattha hi “puññaṃ ce saṅkhāraṃ abhisaṅkharoti, puññūpagaṃ hoti viññānaṃ”ti-ādinā¹ āgataṃ. Dutiyattiko **vibhaṅgasutta**vasena. Tattha hi “tayome bhikkhave saṅkhārā. Katame tayo? Kāyasaṅkhāro vacīsaṅkhāro cittasaṅkhāro”ti² vuttaṃ.

Vitthārato panāti-ādi puññābhisaṅkhārādīnaṃ sarūpato, pabhedato ca vibhāvanaṃ. **Bhāvanāvaseneva pavattā**, na dānasīlavasenāti tattha labbhamānaṃ puññaṃ akiriya vatthuaṃ dasseti. Evañca katvā arūpāvacaracetanāpi

1. Saṃ 1. 310 piṭṭhe.

2. Saṃ 1. 278 piṭṭhe.

“bhāvanāvaseneva pavattā”ti vuttā. Ye pana “bhāvanāvasenevā”ti avadhāraṇena abhiññācetanam nivattetīti vadanti, tadayuttam tāsampi avijjāpaccayatāya viya¹ puññābhisaṅkhārābhāvassa ca icchittatā. Aññathā abhiññācittuppadassa puññakiriyavatthūsu asaṅgaho eva siyā, na ca yuttam “kusalaṅca puññakiriyavatthuṅca na hotī”ti. **Pāṇātipātādīti ādi**-saddena na tadavasitṭha-akusalakammāpathānaṃyeva gahaṇam, atha kho anavasesa-akusalakammassāpi gahaṇam daṭṭhabbam.

Itaresu panāti kāyasaṅkhārādīsu. Puññābhisaṅkhārādayo pavattamānā imehi dvārehi pavattantīti **dvārato pavattidassanattam**. “Samavīsati cetanā”ti kasmā vuttam, yadi kāyavacīviññattiyo samuṭṭhāpentiyo kusalākusalacetanā kāyasaṅkhāro, vacīsaṅkhāroti ca vuccanti, evam sante abhiññācetanāyapi kusalāya tathā pavattāya vacīsaṅkhārābhāvo vattabboti codanam sandhāyāha “**abhiññācetanā**”ti-ādi. **Etthāti** kāyavacīsaṅkhārāggahāṇe, kāyavacīsaṅcetanāggahāṇe vā. **Na gahitāti** aṭṭhakathāyaṃ na gahitā “abhiññācetanā viññāṇassa paccayo na hotī”ti. Kasmā pana na hoti, nanu sāpi kusalā, vipākadhammā cāti? Saccametaṃ, anupacchinnatāṇhāvijjamāne pana santāne sabyāpārappavattiyā tassā kusalatā, vipākadhammatā ca vuttā, na vipākuppādanena. Sā pana vipākam uppādentī rūpāvacarameva uppādeyya. Na hi aññabhūmikaṃ kammaṃ aññabhūmikaṃ vipākam uppādetīti. Attanā sadisārammaṇam tiṭṭhānikameva ca uppādeyya **cittuppadakaṇḍe**² rūpāvacaravipākassa kammāsadisārammaṇasseva vuttattā. Na ca rūpāvacaravipāko parittādi-ārammaṇo atthi, abhiññācetanā ca parittādi-ārammaṇāva hoti. Tasmā vipākam na uppādetīti viññāyati. Kasiṇesu ca uppāditassa catutthajjhānasamādhissa ānisaṃsabhūtā abhiññā. Yathāha “so evam samāhite citte”ti-ādi³. Tasmā samādhīphalasadisā sā, na ca phalam deti. Dānasīlānisaṃsabhūto tasmim bhava paccayalābho viyāti sāpi vipākam na uppādetīti.

“**Yathāca abhiññācetanā, evam uddhaccacetanāpi na hotī**”ti idaṃ uddhaccasahagatadhamme visum uddharitvā “tesam vipāke nāṇam atthapaṭisambhidā”ti⁴

1. Avijjāpaccayatāya (Ka)

2. Abhi 1. 116 piṭṭhe.

3. Dī 1. 76, 77; Ma 1. 314, 315, 346, 347; Vi 1. 5 piṭṭhādīsu.

4. Abhi 2. 309 piṭṭhe.

vuttattā vicāretabbaṃ. Sā pana vicāraṇā heṭṭhā khandhaniddesaṇṇanāyaṃ akusalakathāyaṃ vicāriyā evāti tattha vicāritanayeneva veditabbā. Apicettha yadeke vibhajja vadanti, dassanabhāvanānaṃ abhāvepi yesaṃ puthujjanānaṃ, sekkhānaṃ dassanabhāvanāhi bhavitabbaṃ tesāṃ taduppattikāle tehi pahātuṃ sakkuṇeyyā akusalā dassanena pahātabbā, bhāvanāya pahātabbāti ca vuccanti. Puthujjanānaṃ pana bhāvanāya abhāvā bhāvanāya pahātabbacintā natthi. Tena tesāṃ pavattamānā dassanena pahātuṃ asakkuṇeyyāpi bhāvanāya pahātabbāti na vuccanti. Yadi vucceyyuṃ, dassanenapahātabbā bhāvanāyapahātabbānaṃ kesañci kenaci¹ kadāci ārammaṇa ārammaṇādhipati upanissayapaccayehi paccayo bhaveyyuṃ. Na ca paṭṭhāne dassanenapahātabbā bhāvanāyapahātabbānaṃ kenaci paccayena paccayoti vuttā. Sekkhānaṃ pana vijjamānā bhāvanāya pahātuṃ sakkuṇeyyāti bhāvanāya pahātabbā. Teneva sekkhānaṃ dassanena pahātabbā, cattattā vantattā muttattā pahīnattā paṭinissatṭhattā (ukkheṭṭattā samukkheṭṭattā)² assāditabbā, abhinanditabbā ca na honti. Pahīnatāya eva somanassahetubhūtā, avikkhepahetubhūtā ca na domanassaṃ, uddhaccaṇca uppādentīti na te tesāṃ ārammaṇa ārammaṇādhipatibhāvaṃ, pakatūpanissayabhāvaṇca gacchanti. Na hi pahīne upanissāya ariyo rāgādikilese uppādeti.

Vuttañhetam “sotāpattimaggena ye kilesā pahīnā, te kilese na puneti na pacceti na paccāgacchati -pa- arahattamaggena -pa- na paccāgacchati”³. Na ca puthujjanānaṃ dassanena pahātuṃ sakkuṇeyyā, itaresaṃ na kenaci paccayena paccayo hontīti na sakkā vattum⁴ “diṭṭhiṃ assādeti abhinandati, taṃ ārabba rāgo uppajjati, diṭṭhi, vicikicchā, uddhaccaṃ uppajjati. Vicikicchā ārabba vicikicchā, diṭṭhi, uddhaccaṃ uppajjati”⁵ diṭṭhivicikicchānaṃ uddhaccārammaṇapaccayabhāvassa vuttattā. Ettha hi **uddhaccanti** uddhaccasahagatacittuppādaṃ sandhāya vuttaṃ. Evaṇca katvā adhipatipaccayaniddese “diṭṭhiṃ garuṃ katvā assādeti abhinandati, taṃ garuṃ katvā rāgo uppajjati, diṭṭhi uppajjati”⁶

1. Keci (Ka)

3. Khu 7. 156; Khu 8. 83 piṭṭhesu.

5. Abhi 8. 134 piṭṭhe Paṭṭhāne.

2. () Etthantare pāṭho bahūsu na dissati.

4. Na sakkā (Ka)

6. Abhi 8. 136 piṭṭhe Paṭṭhāne.

ettakameva vuttaṃ, na vuttaṃ “uddhaccaṃ uppajjati”ti. Tasmā dassanabhāvanāhi pahātabbānaṃ atītādibhāvena na vattabbattepi yādisānaṃ tāhi anuppattidhammatā āpādetabbā, tesu puthujjanesu vattamānā dassanaṃ apekkhitvā tena pahātuṃ sakkuṇeyyā dassanena pahātabbā, sekkhesu vattamānā bhāvanaṃ apekkhitvā tāya pahātuṃ sakkuṇeyyā bhāvanāya pahātabbā.

Tesu bhāvanāya pahātabbā sahāyavirahā vipākaṃ na janayantīti bhāvanāya pahā tabbacetanāya nānākkhaṇikakammapaccayabhāvo na vutto, apekkhitabbadassanabhāvanārahitānaṃ pana puthujjanesu uppajjamānānaṃ sakabhaṇḍe chandarāgādīnaṃ, uddhaccasahagatacittuppādassa ca saṃyojanattayatadekaṭṭhakilesānaṃ anupacchinnatāya aparikkhīṇasahāyānaṃ vipākuppādanānaṃ na sakkā paṭisedhitunti uddhaccasahagatadhammānaṃ vipāko vibhaṇḍe vutto. Yadi evaṃ apekkhitabbadassanabhāvanārahitānaṃ akusalānaṃ nevadassanena nabhāvanāyapahātabbatāya navattabbatā āpajjati? Nāpajjati appahātabbānaṃ “nevadassanenanabhāvanāya pahātabbā”ti¹ vuttattā, appahātabbaviruddhasabhāvattā ca akusalānaṃ.

Evampi te imasmiṃ tike “navattabbā”ti vattabbā āpajjanti? Nāpajjanti cittuppādakaṇḍe dassitānaṃ dvādasa-akusalacittuppādānaṃ dvīhi padehi saṅgahitattā. Yathā hi dhammavasena sabbe saṅkhatadhammā saṅgahitāti uppannattike kālavasena asaṅgahitāpi atītā “navattabbā”ti na vuttā cittuppādarūpabhāvena gahitesu navattabbassa abhāvā, evamidhāpi cittuppādabhāvena gahitesu navattabbassa asaṅgahitassa abhāvā navattabbatā navuttāti veditabbā. Yattha hi cittuppādo koci niyogato navattabbo atthi, tattha tesāṃ catuttho koṭṭhāso atthīti yathāvuttapadesu viya tatthāpi bhinditvā bhajāpetabbacittuppāde bhinditvā bhajāpeti “siyā navattabbā parittārammaṇā”ti-ādinā². Tadabhāvā uppannattike, idha ca tathā na vuttā³.

Atha vā yathā sappatighhehi samānasabhāvattā rūpadhātuyaṃ tayo mahābhūtā sappatighāti vuttā. Yathāha “asaññasattānaṃ anidassanasappatighaṃ ekaṃ mahābhūtaṃ paṭicca dve mahābhūtā, dve mahābhūte paṭicca ekaṃ

1. Abhi 1. 2 piṭṭhe.

2. Abhi 1. 271 piṭṭhe.

3. Na vuttaṃ (Syā, Ka)

mahābhūtaṃ”¹, evaṃ puthujjanānaṃ pavattamānā bhāvanāya pahātabbasamānasabhāvā bhāvanāya pahātabbāti vucceyyunti? Natthi navattabbatāpasaṅgo. Evañca sati puthujjanānaṃ pavattamānāpi bhāvanāya pahātabbā sakabhaṇḍe chandarāgādayo parabhaṇḍe chandarāgādīnaṃ upanissayapaccayo, rāgo ca rāgadiṭṭhīnaṃ adhipatipaccayoti ayamattho laddho hoti. Yathā pana aphoṭṭhabbattā rūpadhātuyam tayo mahābhūtaṃ na paramatthato sappatighā, evaṃ apekkhitabbabhāvanārahitā puthujjanesu vattamānā sakabhaṇḍe chandarāgādayo na paramatthato bhāvanāya pahātabbāti bhāvanāya pahātabbānaṃ nānākkhaṇikakammapaccayatā na vuttā. Na ca dassanenapahātabbā bhāvanāyapahātabbānaṃ kenaci paccayena paccayoti vuttā. Ye hi dassanena pahātabbapaccayā kilesā, na te dassanato uddham pavattanti. Dassanena pahātabbapaccayassapi pana uddhaccasahagatassa sahāyavekallamattameva dassanena kataṃ, na tassa koci bhāvo dassanena anuppattidhammataṃ āpāditoti tassa ekantabhāvanāyapahātabbatā vuttā. Tasmā tassa tādisasseva sati sahāye vipākuppādanavacanam, asati ca vipākānuppādanavacanam na virujjhatīti.

Tayidaṃ sabbaṃ tesam ācariyānaṃ ahopurisikāmattanti apare. Kasmā? Uddhaccasahagatassa ekantena bhāvanāya pahātabbattā. Evañhi vuttaṃ bhagavatā “katame dhammā bhāvanāya pahātabbā? Uddhaccasahagato cittuppādo”². Yadi hi taṃ icchitaṃ siyā, yathā atītārammaṇattike “niyogā anāgatārammaṇā natthī”³ vatvā vibhajja vuttaṃ, evamidhāpi “niyogā bhāvanāya pahātabbā natthī”³ vatvā “uddhaccasahagato siyā bhāvanāya pahātabbo, siyā na vattabbo”³ ti vadeyya. Yā ca taṃ samatthentena “yadi vucceyyun”³ ti-ādinā yutti vuttā, sāpi ayutti. Kasmā? Yasmā dassanena pahātabbārammaṇānaṃ rāgadiṭṭhivicikicchā-uddhaccānaṃ dassanena pahātabbabhāvo eva icchitoti. Yam pana uddhaccaggahaṇena pāḷiyam² uddhaccasahagato cittuppādo vuttoti vatvā taṃ sādhetum adhipatipaccayaniddese uddhaccassa anuddharaṇam nibandhanam vuttaṃ, tampi anibandhanam paṭṭhāne sāvasesapāṭhadassanato. Tathā hi “atīto dhammo paccuppannassa dhammassa, anāgato dhammo paccuppannassa dhammassa ārammaṇapaccayena

1. Abhi 8. 22 piṭṭhe Paṭṭhāne.

2. Abhi 1. 269 piṭṭhe.

3. Abhi 1. 273 piṭṭhe.

paccayo”¹ti etesaṃ vibhaṅge cetopariyañāṇaggahaṇaṃ katvā “paccuppanno dhammo paccuppannassa dhammassā”ti etassa **vibhaṅge**¹ labbhamānampi na uddhaṭaṃ.

Bhāvanāya pahātabbassa vipākadānaṃ pati dassanena pahātabbassa sahāyabhāvūpagamaṇaṃ vicāretabbaṃ. Kiṃ avijjādi viya dānasīlādīnaṃ uppatti yāyeva vipākadānasāmatthiyā ṭhānavasena dassanenapahātabbaṃ bhāvanāyapahātabbassa sahāyabhāvaṃ upagacchati, udāhu kilesā viya kammaṃsa paṭisandhidānaṃ patīti? Kiñcetha—yadi tāva purimo pakkho pahīnadassanappahātabbattā sekkhasantāne pavattino bhāvanāpahātabbassa kiriyabhāvo āpajjati pahīnāvijjātāṇhāmāne santāne pavattadānādi viya. Atha dutiyo, tassāpi dassanenapahātabbatā āpajjati apāyagamanīyasabhāvanati vattanato, tasmā heṭṭhā vicāritanayeneva uddhaccasahagatassa vipākadānaṃ pati pāḷiyā, aṭṭhakathāya ca avirujjhanavasenettha atthavinicchayo veditabbo.

Sāpīti uddhaccacetanāpi. **Viññāṇassa paccayabhāvepi** sampuṇṇassa vipākaviññāṇassa paccayabhāve. Yadi apanetabbā, kasmā “samavīsati cetanā”ti vuttanti tassa kāraṇaṃ dassento āha “**avijjāpaccayā pana sabbāpetā hontī**”ti. Abhiññācetanāyapi paccayabhāvaṃ dasseti. Yadi evaṃ abhiññācetanāya saha ekavīsatiṃ vattabbaṃ, na, tathā avacanassa vuttakāraṇattā. Taṃ pana itarāvacanassāpi kāraṇanti samānarūpāya ekissā avacane yaṃ kāraṇaṃ apekkhitvā ekā na vuttā, tena kāraṇena vuttāyapi avattabbataṃ dasseti. **Ayaṃ** tikoti kāyasaṅkhārattiko. **Purimattikanti** puññābhisaṅkhārattikaṃ. **Pavisatīti** kathaṃ pavisati. Puññābhisaṅkhāro hi aṭṭhakāmāvacaracetanāpabhedo kāyaduccaritato viramantassa siyā kāyasaṅkhāro, vacīduccaritato viramantassa siyā vacīsaṅkhāro, manodvāre pana uppannā terasapi cetanā puññābhisaṅkhāro ca hoti cittasaṅkhāro ca. Apuññābhisaṅkhāropi kāyaduccaritavasena pavattiyaṃ siyā kāyasaṅkhāro, vacīduccaritavasena pavattiyaṃ siyā vacīsaṅkhāro, dve dvārāni muñcitvā manodvāre pavattiyaṃ siyā cittasaṅkhāro, āneñjābhisaṅkhāro cāti evaṃ dutiyattiko

1. Abhi 9. 412 piṭṭhe.

purimattikameva pavisati. Tena vuttaṃ **“atthato puññābhisāṅkhārādīnaṃyeva vasena avijjāya paccayabhāvo veditabbo”**ti.

593. **Avijjābhāve bhāvatoti** avijjāya atthibhāve saṅkhārānaṃ bhāvato. Na hi avijjāya asati kadāci saṅkhārā sambhavanti. Idāni taṃ avijjāya bhāvaṃ dassento **“aññānaṃ appahīnaṃ hoti”**ti āha. Tena maggena anirodho idha avijjāya atthibhāvo, na dharamānatā evāti dasseti. Svāyamatto hetthā vibhāvito yeva. **“Avijjāsāṅkhātan”**ti ca iminā ñāṇābhāvādīnaṃ nivatteti. Ayañhi a-kāro “ahetukā dhammā¹ abhikkhuko āvāso”ti-ādīsu² taṃyoganivattiyaṃ dissati. Abhāvo hetthā dīpito. “Appaccayā dhammā”ti¹ taṃsambandhitānivattiyaṃ. Paccayuppannañhi paccayasambandhī appaccayuppannattāti taṃsambandhitā ettha jotiyati. “Anidassanā dhammā”ti¹ taṃsabhāvanivattiyaṃ. Nidassanañhi daṭṭhabbatā. Atha cakkhuviññānaṃ nidassanaṃ na passatīti tagga hettabbatānivattiyaṃ. Tathā “anāsava dhammā”ti³. “Appaṭighā dhammā¹, anārammaṇā dhammā”ti⁴ taṃkiccanivattiyaṃ. “Arūpino dhammā⁵, acetasikā dhammā”ti⁶ tabbhāvanivattiyaṃ. Tadaññathā hi ettha pakāsīyati. “Amanusso”ti⁷ tabbhāvamattānivattiyaṃ. Manussattamattaṃ natthi, aññaṃ samānanti sadisatā hetthā sūcīyati. “Assamaṇo samaṇapaṭiñño⁸, aputto”ti tathā sambhāvanīyaguṇānivattiyaṃ. Garahā hi ettha ñāyati. “Kacci bho anāmayā⁹, anudarā kaññā”ti tadanappabhāvanivattiyaṃ. “Anuppannā dhammā”ti¹⁰ taṃsadisabhāvanivattiyaṃ. Atītānañhi uppannapubbattā, uppādidhammānaṃ paccayekadesanibbattiyā āraddhuppādashāva, kālavinimuttassa ca vijjānānattā uppannānukūlatā, pageva paccuppannānanti tabbidhurabhāvo ettha viññāyati. “Asekkhā dhammā”ti¹¹ tadapariyosānanivattiyaṃ. Tanniṭṭhānañhettha pakāsīyati. Imesaṃ pana atthānaṃ asambhavato pārisesena yathā kusala paṭipakkhā dhammā akusalā, evaṃ vijjā paṭipakkhā avijjāti katvā ñāṇapaṭipakkho dhammo aññānanti veditabbaṃ.

1. Abhi 1. 4 piṭṭhe. 2. Vi 4. 84 piṭṭhe. 3. Abhi 1. 5 piṭṭhe. 4. Abhi 1. 9 piṭṭhe.

5. Abhi 1. 5 piṭṭhe. 6. Abhi 1. 9 piṭṭhe. 7. Dī 2. 196 piṭṭhe.

8. Am 1. 107, 124; Abhi 3. 130, 141 piṭṭhādīsu.

9. Khu 5. 327; Khu 6. 77 piṭṭhādīsu. 10. Abhi 1. 3 piṭṭhe. 11. Abhi 1. 2 piṭṭhe.

Sukhasaññāya gahetvā dukkhadukkhavipariṇāmadukkhasaṅkhāra-
 dukkhatāhi viññūhi dukkhantveva gahetabbaṃ saṃsāradukkhaṃ sukhanti
 saññāya abhinivisitvā, etena tattha taṇhāpavattiṃ dasseti. **Ārabhatī**
 nibbatteti. **Taṇhāparikkhāreti** taṇhāya “sukhaṃ subhaṇ”ti-ādinā saṅkhate
 parikkhate, alaṅkateti attho. Taṇhā hi dukkhassa samudayoti ajānanto bālo
 “aho vatāhaṃ kāyassa bhedaṃ paraṃ maraṇā khattiyamahāsālānaṃ
 saḥabyataṃ upapajjeyyan”ti-ādinā¹ paritassanto kāyasaṅkhāre parikkharoti.
Taṇhāparikkhāreti vā taṇhāya parivārabhūte. Taṇhāvattumaṃ hi cakkhādim,
 rūpādiṇca abhisāṅkharitvā taṃsamaṅgīnaṃ dentā saṅkharā taṇhāya upanentā
 tassā parivārā viya hontīti. **Gativisesse** brahmalokādiḷe.
 Anekaśatapasubbaddhabhimsano vājapeyyādiko **yañño**. Amaraṇatthāti gahitā
 dukkarakiriya **amaratapo**. Amaro vā devo vā bhavēyyaṃ, devaṇṇataro vāti
 pavattiyā vatacariyā **amaratapo**. Dukkhattā vā maro mārako tapo **amaratapo**.
 Diṭṭhe adiṭṭhasaddo viya mare amarasaddo daṭṭhabbo.

Jāti-ādipapātadukkahajananato maruppapātasadisatā
 puññābhisaṅkhārassa vuttā. **“Mahāparilāhajānikaṇ”**ti iminā anudahanaṭṭhena
 tiṇukkāsadisataṃ puññaphalassa dasseti. **Appassādatañcāti ca**-saddena
 adhikutṭṭhanavinivijjhana-aṅgapaccaṅgapalibhaṇṇanādim saṅgaṇhāti.
Tappaccayanti tassa vipariṇāmadukkhasabhāvassa sugatiphalassa
 paccayabhūtaṃ. Ramaṇīyabhāvena ca assādaḥbhāvena ca gayhamānaṃ
 puññaphalaṃ dīpasikhāmadhulittasattadhārāsadisam. Tadattho ca
 puññābhisaṅkhāro taṃnipātalehanasadiṣo vutto. “Sukho imissā
 paribbājikāya taruṇāya mudukāya lomasāya bāhāya samphasso”ti-ādinā²
 sukhasaññāya asubhabhāvassa asallakkaṇeṇa ekaccakāma paribhogoti
 bālo viya gūthakīḷanaṃ, kilesābhībhūtātāya kodhārati-abhībhūto asavaso
 maritukāmo viya visakhādanaṃ sampati kiriyākhaṇe, āyatim phalakkhaṇe ca
 jigucchaniyaṃ, dukkhaṇca apuññābhisaṅkhāraṃ ārabhati. Lobhasahagatassa
 vā gūthakīḷanasadisatā, dosasahagatassa visakhādanasadisatā yojetabbā.
 Sabhayassāpi piśācanagarassa kāmaguṇasamiddhiyā
 sukhavipallāsahetubhāvo viya

1. Ma 1. 359 piṭṭhe.

2. Ma 1. 380 piṭṭhe.

ārūpavipākānaṃ nirantaratāya, anupalakkhiyamāna-uppādavayānaṃ
 dīghasantānatāya agayhamānavipariṇāmānaṃ
 saṅkhāravipariṇāmadukkhabhūtānampi niccādivipallāsahetubhāvoti, tesāṃ
 visācanagarasadisatā, tadabhimukhagamanasadisatā ca āneñjābhisāṅkhārassa
 yojetabbā.

Avijjābhāvatova saṅkhārabhāvo, na abhāvatoti saṅkhārānaṃ
 avijjāpaccayabhāve saṅkhepena anvayato, byatirekato ca vuttamatthaṃ
 suttena samatthetum **“vuttampi cetan”**ti-ādinā suttapadaṃ ābhaṭaṃ. Tattha
avidvāti aviddasu. **Avijjāgatoti** avijjāya samannāgato, appahīnāvijjoti
 adhippāyo.

Paṭṭhānapaccayakathāvaṇṇanā

594. **Tāvāti** vattabbantarāpekkho nipāto, tena “avijjā saṅkhārānaṃ
 paccayo”ti idaṃ tāva siddhaṃ, idaṃ pana aparaṃ vattabbanti dasseti. “Idaṃ
 pana vattabban”ti yamatthaṃ sandhāya vuttaṃ, taṃ dassetum
 paccayadhammā nāma yesaṃ paccayā honti, yathā vā paccayā honti,
 tadubhayesaṃ bahubhāvato anekadhāva paccayā hontīti avijjāyapi taṃ
 āsaṅkanto pucchi **“katamesaṃ saṅkhārānaṃ kathaṃ paccayo hoti”**ti,
 puññābhisāṅkhārādayo bahū saṅkhārā vuttā. Avijjā ca tesāṃ paccayo hoti,
 na sabbesaṃ ekadhāva hoti, tasmā imesaṃ saṅkhārānaṃ evaṃ paccayo
 hotīti idaṃ vattabbanti attho. **Tatrāti** tasmim paccayabhāve. Yadiapi
 “katamesaṃ saṅkhārānaṃ”ti-ādinā asādhāraṇato pucchā āraddhā, ekadesena
 pana samudāyopalakkhaṇametanti dvādasannaṃ paṭiccasamuppādaṅgānaṃ
 yathāsakaṃ paccayuppannānaṃ paccayabhāvo vattabboti taṃ dassetum,
 avijjāya vā paccayabhāve pucchite tappasaṅgena sabbetampi
 paccayadhammānaṃ paccayabhāvaṃ visajjetukāmo paccaye tāva
 pāḷinayeneva dassetum **“bhagavatā hī”**ti-ādi āraddhaṃ. Tattha ca bhagavatā
 catuvīsati paccayā vuttāti sambandho. Tesāṃ vasena avijjādīnaṃ
 paccayabhāvo veditabboti adhippāyo.

Hetu ca so paccayo cā”ti iminā vacanena hetuno,
 adhipatipaccayādibhūtaṃ ca gahaṇaṃ siyāti taṃ nivārento āha **“hetu hutvā
 paccayo”**ti. Evampi so eva doso āpajjatīti puna āha **“hetubhāvena paccayoti
 vuttaṃ hoti”**ti. Tena na idha hetusaddena

dhammaggaḥaṇaṃ kataṃ, atha kho dhammassa sattiviseso gahitoti dasseti. Tassa, hi paccayasaddassa ca samānādhikaraṇaṃ sandhāya “hetu ca so paccayo ca, hetu hutvā paccayo”ti ca vuttaṃ. Evañca katvā parato pāliyaṃ “hetū hetu -pa- hetupaccayena paccayo”ti-ādinā¹ tena tena hetubhāvādi-upakārena tassa tassa dhammassa upakārakattaṃ vuttaṃ.

Abhidhammatṭhakathāyaṃ pana “yo hi dhammo yaṃ dhammaṃ appaccakkhāya tiṭṭhati vā uppajjati vā, so tassa paccayo”ti², “mūlatṭhena upakārako dhammo hetupaccayo”ti³ ca evamādinā dhammapaṭṭhānaniddesena dhammato aññā dhammasatti nāma natthīti dhammeheva dhammasattivibhāvanaṃ katanti daṭṭhabbaṃ. Idhāpi vā “hetu ca so paccayo cā”ti dhammeneva dhammasattiṃdasseti. Na hi “hetupaccayo”ti-ādiko uddeso kusalādi-uddeso viya dhammappadhāno, atha kho dhammānaṃ upakārabhāvappadhānoti.

“**Eseva nayo**”ti iminā tabbhāvena paccayabhāvaṃ ārammaṇādīsu atidisati “ārammaṇaṃ ca taṃ paccayo cāti ārammaṇapaccayo, ārammaṇaṃ hutvā paccayo, ārammaṇabhāvena paccayoti attho”ti, na kammadhārayamattaṃ.

595. **Vacanāvayavoti** sādhanāvayavaṃ sandhāyāha. Vacanasabhāvañhi sādhanam paesaṃ aviditattathāñāpanato loka sādhananti pākaṭaṃ paññātaṃ. Tathā hi naṃ avayavalakkhaṇaṃ, vacanasabhāvañca sādhanam, avayavapakkhādīni vacanāni sādhananti ca ñāyavādino vadanti. **Paṭiññā, hetūti-ādīsūti** paṭiññā, hetu, udāharaṇa, upanaya, nigamanāni. Udāharaṇasādhammiyā sādhyasādhanam **hetu**. Virūpo hetūti ca evamādīsu kāraṇaṃ yaṃ kiñci kāraṇalakkhaṇaṃ, sampāpakalakkhaṇampi vā. **Ādi-**saddena tassāpi saṅghetabbatāya, ñāpakalakkhaṇaṃ pana vacanāvayavaggahaṇena gahitaṃ. Kāmaṃ mūlampi kāraṇalakkhaṇaṃ kāraṇameva, kāraṇanti panettha paccayahetu gahito. Mūlanti hetuhetūti kāraṇavisesavisayattā mūlassa visuṃ gahaṇaṃ. **Etīti** etassa atthavacanam vattatīti, tañca uppattiṭṭhitinaṃ sādharāṇavacanam. Tenevāha “**tiṭṭhati vā uppajjati vā**”ti. Ekacco hi paccayo ṭhitiyā eva upakārako hoti yathā pacchājātapaccayo,

1. Abhi 8. 1 piṭṭhe Paṭṭhāne. 2. Abhi-Ṭṭha 3. 344 piṭṭhe. 3. Abhi-Ṭṭha 3. 344 piṭṭhe.

ekacco uppattiyā eva yathā anantarādiko, ekacco ubhayassa yathā hetu-
ādayo.

Upakāṛakalakkhaṇoti ca dhammena dhammasattim upakāraṃ dassetīti daṭṭhabbam. Hinoti patiṭṭhāti etthāti **hetu**, anekatthattā dhātusaddānaṃ hi-saddo mūlasaddo viya patiṭṭhattho veditabbo. Hi noti vā etena kammanidānabhūtena uddham ojaṃ atiharantena mūlena viya pādapo tappaccayaṃ phalaṃ gacchati pavattati vuddhiṃ viruḷhiṃ āpajjati hetu. Attano phalaṃ karotīti **kāraṇaṃ**. Nidadāti dassentaṃ viya hotīti **nidānaṃ**. Sambhavati taṃ etasmāti **sambhavo**. Pabhavati etasmāti **pabhavoti** paccayahetusaddehi itaresampi samānatthata veditabbā. Evaṃ santepi kāraṇavisesavisayo hetusaddo, kāraṇasāmaññavisayo paccayasaddoti dassento “**mūlaṭṭhenā**”ti-ādimāha. Hetu-attho, paccayaṭṭho ca heṭṭhā papañcavasena vuttoti taṃ saṅkhippaṃ dassento āha “**saṅkhepato -pa-hetupaccayo**”ti.

Yathā sālivīhibijādini taṃtaṃsadhīnaṃ sālivīhi-ādibhāvassa sādhakāni, maṇi-ādippabhāvatthūni ca nīlādivaṇṇāni nīlādippabhāsādhakāni, evaṃ hetupaccayo yathārahaṃ attanā sampayuttadhammānaṃ kusalādhāvassa sādhakoti imamattham dasseti “**so sāli-ādīnaṃ**”ti-ādīnā. **Ācariyānanti** ca revatācariyaṃ sandhāyāha. **Evaṃ santeti** hetupaccayo yadi kusalādhāvāsādhako, evaṃ sati. **Na sampajjati** na sijjhati. Yathā kusalākusalahetu taṃsamutṭhānarūpassa kusalākusalabhāvāya na pariyatto, evaṃ abyākatopi hetu taṃsamutṭhānarūpassa abyākatabhāvāya. Sabhāveneva hi taṃ abyākatanti āha “**na hi so tesam kusalādhāvam sādheti**”ti. Hetupaccayo ca tesam hotiyevāti āha “**na ca paccayo na hoti**”ti. Idāni tamattham pāḷiyā samatthetuṃ “**vuttañhetan**”ti-ādi vuttaṃ. **Vinā etenāti** etena hetunā abyākatabhāvāsādhakena vinā ahetukattā abyākatabhāvo siddho sabhāvenevāti adhippāyo.

“Yoniso bhikkhave manasi karoto anuppannā ceva kusalā dhammā uppajjanti, uppannā ca kusalā dhammā abhivaḍḍhanti”ti-ādi¹ vacanehi

1. Am 1. 12 piṭṭhe thokaṃ visadisam.

kusalabhāvassa yonisomanasikārappaṭibaddhatā siddhāti āha
“yonisomanasikārappaṭibaddho kusalabhāvo”ti. Eteneva akusala-
 abyākatabhāvāpi kusalabhāvo viya na hetupaṭibaddhāti dassitaṃ hoti. Yaṃ
 paneke maññeyyūṃ “ahetukahetussa akusalabhāvo viya sahetukahetūnampi
 sabhāvatova kusalādibhāvo, aññesaṃ taṃsampayuttānaṃ hetupaṭibaddho”ti,
 tassa uttaraṃ vattum **“yadi cā”**ti-ādimāha. **Alobho kusalo vā siyā abyākato**
vāti yadi alobho sabhāvato kusalo, so kusalasabhāvattā abyākato na siyā.
 Atha abyākato taṃsabhāvattā kusalo na siyā alobhasabhāvassa
 adosattābhāvo viya. Yasmā pana ubhayathāpi hoti, tasmā yathā ubhayathā
 hontesu saddhādīsu sampayuttesu hetupaṭibaddhaṃ kusalādibhāvaṃ
 pariyesetha, na sabhāvato, evaṃ hetūsupi kusalādītā aññapaṭibaddhā
 pariyesitabbā, na sabhāvatoti yaṃ vuttaṃ “sampayuttahetūsu sabhāvatova
 kusalādibhāvo”ti, taṃ na yujjati. Sā pana pariyesiyamānā
 yonisomanasikārādipaṭibaddhā hotīti hetūsu viya sampayuttesupi
 yonisomanasikārādipaṭibaddho kusalādibhāvo, na hetupaṭibaddhoti siddhaṃ
 hotīti adhippāyo.

Viruḷhamulā viyāti etena mūlāni viya mūlānīti dasseti. Tenevāha
“suppatiṭṭhitabhāvasādhanaenā”ti. Svāyaṃ “kusalo dhammo kusalassa,
 kusalo dhammo abyākatassa, kusalo dhammo kusalābyākatassa, akusalo
 dhammo akusalassa, akusalo dhammo abyākatassa, akusalo dhammo
 akusalābyākatassa, abyākato dhammo abyākatassā”ti¹ evaṃ sattadhā
pañhāvāre niddiṭṭho. Yaṃ pana vuttaṃ hetukiccaṃ dassentena “hetū
 hetusampayuttakānaṃ dhammānaṃ, taṃ samuṭṭhānānañca rūpānaṃ
 hetupaccayena paccayo”ti², tattha paṭhamo hetusaddo paccattaniddoṭṭho
 paccayadhammaniddeso, tenassa hetubhāvena upakārakatā hetupaccayatāti
 dasseti. Duttiyo paccayuppannavisesanaṃ, tena na yesaṃ kesañci
 sampayuttakānaṃ hetū hetupaccayena paccayo, atha kho hetunā
 sampayuttānamevāti dasseti. Nanu ca

1. Abhi 8. 132 piṭṭhe Paṭṭhāne.

2. Abhi 9. 1 piṭṭhe Paṭṭhāne.

sampayuttasaddassa sāpekkhattā dutiye hetusadde avijjamānepi aññassa apekkhitabbassa aniddiṭṭhattā hetū attanāva sampayuttakānaṃ hetupaccayena paccayoti ayamattho viññāyatīti? Nāyamekanto. Hetusaddo hi paccattaniddiṭṭho “hetupaccayena paccayo”ti ettheva byāvaṇo yadā gayhati, na tadā sampayuttavisesanaṃ hotīti sampayutta-avisitṭhā ye keci gahitā bhaveyyunti. Nanu ca yathā “arūpino āhārā sampayuttakānaṃ dhammānaṃ, arūpino indriyā sampayuttakānaṃ dhammānaṃ”ti ca vutte dutiyena āhāraggahaṇena, indriyaggahaṇena ca vināpi āhārindriyasampayuttakāva gayhanti, evamidhāpi siyāti? Na, āhārindriyasampayuttassa vajjetabbassa abhāvato. Vajjetabbābhāvato hi tattha dutiye āhārindriyaggahaṇe asatipi taṃsampayuttakāva gayhantīti taṃ na kataṃ, idha pana vajjetabbaṃ atthīti kattabbaṃ dutiyaṃ hetuggahaṇaṃ. Evampi “hetū hetusampayuttakānaṃ”ti ettha hetusampayuttakānaṃ so eva sampayuttakahetūti visesanassa akatattā yo koci hetu yassa kassaci hetusampayuttassa hetupaccayena paccayoti āpajjatīti? Nāpajjati paccattaniddiṭṭhasseva hetuno puna sampayuttavisesanabhāvena vuttattā. Etadatthameva hi vināpi dutiyena hetusaddena hetusampayuttabhāve siddhepi tassa gahaṇaṃ kataṃ.

Atha vā asati dutiye hetusadde hetusampayuttakānaṃ hetupaccayena paccayo, na pana hetūnanti evampi gahaṇaṃ siyāti tannivāraṇatthaṃ so vutto. Tena hetusampayuttabhāvaṃ ye labhanti, tesaṃ sabbesaṃ hetūnaṃ, aññesampi hetū hetupaccayena paccayoti dassitaṃ hoti. Yasmā pana hetujhānamaggā patiṭṭhāmattādibhāvena aññadhammanirapekkhā, na āhārindriyā viya sāpekkhā eva, tasmā etesveva dutiyaṃ hetādiggahaṇaṃ kataṃ. Āhārindriyā pana āharitabba-īsitabbāpekkhā eva, tasmā te vināpi dutiyena āhārindriyaggahaṇena attanā eva āharitabbe, īsitabbe ca āhārindriyabhūte, aññe ca sampayuttake paricchindantīti taṃ tattha na kataṃ. Idha ca dutiyena hetuggahaṇena paccayuppannānaṃ hetunā, paccayabhūteneva ca sampayuttānaṃ hetūnaṃ aññesaṅca paricchinnattā puna visesena kiccaṃ natthīti pañhāvāre

“kusalā hetū sampayuttakānaṃ khandhānaṃ”ti-ādīsu dutiyaṃ hetuggahaṇaṃ na katanti daṭṭhabbānaṃ.

596. **Ārammaṇabhāvenā**ti visayabhāvena, ālambitabbabhāvenāti attho. **Ārabhitvāpi** pi-saddena imamatthaṃ dasseti—rūpāyatanādimatte yasmiṃ kismiñci ekasmiṃ atṭhatvā “yaṃ yaṃ dhammaṃ ārabbhā”ti¹ aniyamena sabbarūpāyatanānaṃ -pa- sabbadhammāyatanānaṃ ārammaṇapaccayabhāvassa vuttattā rūpādibhedena chabbidhesu saṅkhatāsaṅkhatapaññattidhammesu na koci dhammo ārammaṇapaccayo na hotīti. Svāyaṃ ārammaṇapaccayabhāvo heṭṭhā vibhāvito eva. **Ālambitvā**ti gahetvā. Ekantasārammaṇabhāvato anārabbhā pavatti eva natthīti āha “**ārabbheva**”ti. Svāyaṃ “kusalo dhammo kusalassa, kusalo dhammo akusalassa, kusalo dhammo abyākatassa, akusalo dhammo akusalassa, kusalassa, abyākatassa, abyākato dhammo abyākatassa, kusalassa, akusalassa”ti² evaṃ navappakāro veditabbo.

597. **Jeṭṭhakatṭhenā**ti pamukhabhāvena. Attādhīnānaṃhi patibhūto dhammo adhipati. So tesaṃ pamukhabhāvena pavattati. “Chandavato kim nāma na sijjhatī”ti-ādikaṃ purimābhisaṅkhārūpanissayaṃ labhitvā uppajjamāne cittuppāde chandādayo dhurabhūtā jeṭṭhakabhūtā sampayuttadhamme sādhayamānā vase vattayamānā hutvā pavattanti sampayuttadhammā ca tesaṃ vasena vattanti hīnādibhāvena tadanuvattanato, tena te adhipatipaccayā honti. Garukātabbampi ārammaṇaṃ tanninnapoṇapabbhārānaṃ assādanapaccavekkhaṇamaggaphalānaṃ attano vase vattayamānaṃ viya paccayo hoti. Tasmā ayaṃ³ attādhīnānaṃ patibhāvena upakārakattā⁴ adhipatipaccayoti daṭṭhabbo⁵. **Chandādhipatī**ti chandasāṅkhāto adhipati, chandaṃ dhuraṃ chandaṃ jeṭṭhakaṃ katvā cittuppattikāle uppannassa kattukamyatāchandassetāṃ nāmaṃ. Sesesupi eseṇa nayo. Kasmā pana yathā hetupaccayaniddese “hetū hetusampayuttakānaṃ”ti⁶ vuttaṃ, evamidha “adhipatī adhipatisampayuttakānaṃ”ti avatvā “chandādhipatī chandasampayuttakānaṃ”ti-ādinā¹ nayena vuttanti?

1. Abhi 8. 2 piṭṭhe Paṭṭhāne.

2. Abhi 8. 132, 135 piṭṭhe Paṭṭhāne.

3. Sayam (Ka)

4. Upakārakatā (Ka)

5. Daṭṭhabbā (Ka)

6. Abhi 8. 1 piṭṭhe.

Ekakkhaṇe abhāvato. Hetavo hi dve tayopi ekakkhaṇe hetupaccayā honti, mūlaṭṭhena upakāraabhāvassa avijahanato. Adhipati pana jeṭṭhakaṭṭhena upakāraṇo, na ca ekakkhaṇe bahū jeṭṭhakā honti. Tasmā ekato uppannānampi tesam ekakkhaṇe adhipatipaccayabhāvo natthīti “adhipatī adhipatisampayuttakānan”ti avatvā “chandādhipati chandasampayuttakānan”ti-ādinā¹ nayena vuttam.

Yaṃ yaṃ dhammanti yaṃ yaṃ ārammaṇadhammaṃ. **Garuṃ katvāti** garukāracittikāravasena vā asādanavasena vā garukārikaṃ laddhabbaṃ avijahitabbaṃ anavaññātaṃ katvā. **Te te dhammāti** te te garukātabbā dhammā. **Tesam tesanti** taṃtaṃgarukāradhammānaṃ.

Adhipatipaccayenāti ārammaṇādhipatipaccayena. Svāyaṃ “kusalo dhammo kusalassa saha-jātārammaṇehi, akusalassa ārammaṇeneva, abyākatassa saha-jātārammaṇehi, kusalābyākatassa saha-jātenevāti kusalamūlā cattāro, akusalo dhammo akusalassa saha-jātārammaṇehi, abyākatassa saha-jāteneva, tathā akusalābyākatassāti akusalamūlā tayo, abyākato dhammo abyākatassa saha-jātārammaṇehi, kusalassa ārammaṇeneva, tathā akusalassāti abyākatamūlā tayo”ti saṅkhepato dasappakāro adhipatipaccayo. Ettha ca sattadhā saha-jātādhipati, sattadhā ārammaṇādhipati veditabbo.

598. Antarāyatīti antaram, byavadhāyakanti attho. Nāssa antaram vijjatīti anantaro, anantaro ca so paccayo cāti **anantarapaccayo**. “Atthānantaratā anantarapaccayo, kālānantaratā samanantarapaccayo”ti-ādinā bahudhā papañcayanti, asāraṃ ganthavitthāraṃ karonti. Yathā pavatti-okāsadānavisesabhāvena natthivigatapaccayā vuttā, na evaṃ anantarasamanantarapaccayā, ete pana cittaniyamahetubhāvena vuttāti taṃ cittaniyamahetubhāvaṃ dassetuṃ “**yo hi esā**”ti-ādi āradhmaṃ. Tattha **manoviññādhātūti-ādi cittaniyamoti** ettha **ādi**-saddena santīraṇānantarā voṭṭhabbanam, cuti-anantarā paṭisandhīti yassa yassa cittassa anantarā yaṃ yaṃ cittaṃ uppajjati, tassa tassa tadanantaruppādaniyamo taṃtaṃsahakāripaccayavisiṭṭhassa purimapurimacittasseva vasena ijjatīti dasseti.

1. Abhi 8. 2 piṭṭhe.

Atthānantaratāyāti atthena kenaci dhammena anantaratāya.
Kālānantaratāyāti kālabhedena anantaratāya. **Ācariyānanti** idhāpi
revatācariyameva sandhāya vuttaṃ. **Tatthā**ti tasmim̐ kālānantaratāya
samanantarapaccayabhāve, tasmim̐ vā yathāvuttavirodhe. **Bhāvanābalena**
pana vāritattāti ettha yathā rukkhassa vedhe dinne pupphitum samatthasseva
pupphanam̐ na hoti, vedhe pana apanīte tāya eva samatthatāya pupphanam̐
hoti, evamidhāpi bhāvanābalena vāritattā samuṭṭhāpanasamatthasseva
asamuṭṭhāpanam̐, tasmim̐ca apagate tāya eva samatthatāya samuṭṭhāpanam̐
hotīti adhippāyo. Tampi vacanam̐ **kālānantaratā natthi** sattāhādinaṃ kālena
antaritabhāvato. **Etadeva** “kālantaratā atthi” icceva **vadāma**. Nanu ca kālo
nāma koci paramatthato natthīti vadeyyāti āsaṅkanto āha “**kālānantara -pa-**
laddhī”ti.

Byañjanamattatovettha nānākaraṇam̐ paccetabbam̐, na atthatoti
upacayasantati-adhivacananiruttipadānam̐ viya saddatthamattato
nānākaraṇam̐, na vacanīyatthatoti adhippāyo. Teneva saddatthavisesam̐
dassetum̐ “kathan”ti-ādimāha. Tattha purimapacchimānam̐
nirodhuppādanantarābhāvato nirantaruppādanasamatthatā
anantarapaccayabhāvo. Rūpakalāpānam̐ viya saṅghānābhāvato,
paccayapaccayuppannānam̐ sahāvattānābhāvato ca “idamito heṭṭhā,
uddham̐, tiriyan”ti vibhāgābhāvā attanā ekattamiva upanetvā suṭṭhu
anantarabhāvena uppādanasamatthatā samanantarapaccayatā.
Uppādanasamatthatāti ca abyāpārattā dhammānam̐ yasmiṃ yadākāre
niruddhe, vattamāne vā sati taṃtaṃvisesavanto dhammā honti, tassa sova
ākāro vuccatīti daṭṭhabbo. Dhammānam̐ pavattimattameva ca upādāya
kālavohāroti nirodhā vuṭṭhahantassa
nevasaññānāsaññāyatanaphalasamāpattīnam̐ asaññābhavā cavantassa,
purimacutipacchimapaṭisandhīnaṃca nirodhuppādanirantarakāya kālantaratā
natthi. Na hi tesam̐ antarā arūpadhammappavatti atthi, yaṃ upādāya
kālantaratā vucceyya, na ca rūpadhammappavatti arūpadhammappavattiyā
antaram̐ karoti aññasantānattā. Rūpārūpasantatiyo hi dve aññamaññam̐
visadisasabhāvattā aññamaññūpakārabhāvena pavattamānāpi visumheva
honti. Ekasantatiyaṃca purimapacchimānam̐ majjhe pavattamānam̐
taṃsantatipariyāpānatāya antarakārakam̐ hoti. Tādisaṃca kiñci

nevasaññānāsaññāyatanaphalasamāpattīnaṃ majjhe natthi, na ca abhāvo antarakāraṇo hoti abhāvattā eva. Tasmā javanānantarassa javanassa viya, bhavaṅgānantarassa bhavaṅgassa viya ca nirantaratā suṭṭhu anantaratā hotīti tathā uppādanasamatthataṃ nevasaññānāsaññāyatanacutīnampi daṭṭhabbā. Uppattiyaṃ paccayabhāvo cettā anantarapaccayādīnaṃ pākaṭoti uppādanasamatthataṃ vuttā. Paccuppannānaṃ pana dhammānaṃ pubbantāparantaparicchedena gahitānaṃ uppajjati vacanaṃ alabhantānaṃ “atīto dhammo paccuppannassa dhammassa anantarapaccayena paccayo”ti-ādīna¹ anantarādipaccayabhāvo vuttoti naso uppattiyaṃ evāti viññāyati. Na hi kusalādiggaḥaṇaṃ viya paccuppannaggahaṇaṃ aparicchedaṃ. Yato uppattimattasamaṅgino eva gahaṇaṃ siyā. Teneva ca atītattike paṭiccavārādayo na santīti. Tassa “kusalo dhammo kusalassa, kusalo dhammo abyākatassa, akusalo dhammo akusalassa, akusalo dhammo abyākatassa, abyākato dhammo abyākatassa, abyākato dhammo kusalassa, abyākato dhammo akusalassa”ti sattadhā bhedo veditabbā.

599. **Uppajjamānova saha uppādanabhāvenāti** etthāpi uppattiyaṃ paccayabhāvena pākaṭena ṭhitiyāpi paccayabhāvaṃ nidassetīti daṭṭhabbaṃ aññathā² padīpanidassanaṃ na yujjeyya. Padīpo hi pabhāsassa ṭhitiyāpi paccayo, na uppattiyaṃ eva. Paccayuppannānaṃ sahaajātabhāvena upakāraṇatā sahaajātapaccayatā. **Okkantikkhaṇeti** paṭisandhikkhaṇe. Tasmim hi khaṇe nāmarūpaṃ okkantaṃ viya paralokato āgantvā idha mātukucchi-ādīnaṃ pavisaṇaṃ viya uppajjati, tasmā so khaṇo okkantikkhaṇoti vuccati. Ettha ca rūpanti hadayavattahuyeva adhippetānaṃ. Tañhi nāmassa, nāmañca tassa sahaajātapaccayo hoti. **Cittacetasiṇeti** pavattiyaṃ cattāro khandhā paṭisandhikkhaṇe cittasamuṭṭhānānaṃ abhāvato. **Rūpino dhammāti** hadayavattahuṃ sandhāyāha. Tattha yadipi pubbe “okkantikkhaṇe nāmarūpaṃ”ti vuttaṃ, tathāpi tena khaṇantare sahaajātapaccayabhāvo rūpadhammānaṃ na nivāritoti tannivāraṇatthamidānaṃ vuttanti gaḥetabbā. **Kiñci kāleti** keci kismiñci kāleti attho, tena rūpino dhammā keci vatthubhūtā kismiñci paṭisandhikāleti aññesaṃ rūpadhammānaṃ, vatthuno ca pavattiyaṃ

1. Abhi 9. 413 piṭṭhe Paṭṭhāne.

2. Aññathā ca (Syā)

arūpadhammānaṃ sahaajātapaccayabhāvaṃ pubbe anivāritaṃ nivāreti.
 Evañca katvā “kiñci kālan”ti vā “kismiñci kāle”ti vā vattabbe tathā avatvā
 vibhattivipallāsaṃ katvā vuttaṃ. Tena **kiñcī**ti upayogekavacanaṃ. **“Rūpino
 dhammā”**ti etena sambandhe paccattabahuvacanaṃ jāyati. **“Kāle”**ti etena
 sambandhe bhummekavacananti dīpitanti veditabbaṃ. Purimena ca “eko
 khandho, vatthu ca tiṇṇannaṃ khandhānaṃ”ti¹ ādivacanena nāmasahitaṃ eva
 vatthu nāmassa paccayoti vattabbe āpanne itarena kevalassa ca
 tathāvattabbataṃ dasseti. Svāyaṃ sahaajātapaccayo “kusalo dhammo
 kusalassa, abyākatassa, kusalābyākatassa, akusalo dhammo akusalassa,
 abyākatassa, akusalābyākatassa, abyākato dhammo abyākatassa,
 kusalābyākato dhammo abyākatassa, akusalābyākato dhammo
 abyākatassā”ti² navavidho veditabbo.

600. Attano upakārakassa upakāratā aññamaññapaccayatā. Tathā
 hissa tidaṇḍaṃ nidassitaṃ. Upakāratā ca aññamaññatāvaseneva daṭṭhabbā,
 na sahaajātādivasena. Sahaajātādipaccayo hontoyeva hi koci
 aññamaññapaccayo na hoti, na ca sahaajātādipaccayadhammehi vinā imassa
 pavatti atthi. Tathā hi sahaajātādipaccayo ca hontoyeva hi koci
 aññamaññapaccayo hoti. Yadi ca attano upakārakassa upakāratāmattaṃ
 aññamaññapaccayo siyā, purejātapacchājātabhāvena upakārassa upakārakā
 vatthukhandhā aññamaññapaccayā siyūṃ, na ca taṃ icchitaṃ. Tena vuttaṃ
 “upakāratā ca aññamaññavaseneva daṭṭhabbā”ti. Ayañca uppattiyā, ṭhitiyā
 ca upakāratoti veditabbo. Ayaṃ pana “kusalo dhammo kusalassa, akusalo
 dhammo akusalassa, abyākato dhammo abyākatassā”ti tividho veditabbo.

601. Taru-ādīnaṃ pathavī viya adhiṭṭhānākārena pathavīdhātu
 sesadhātūnaṃ, cakkhādayo cakkhuvīññānādīnaṃ upakārakā cittakammasa
 paṭādayo viya nissayākārena khandhādayo taṃtaṃnissayānaṃ
 khandhādīnaṃ. Pathavīdhātuyaṃ patiṭṭhāya eva hi sesadhātuyo upādārūpāni
 viya yathāsakaṃ kiccaṃ karonti.

1. Abhi 8. 140 piṭṭhādīsu.

2. Abhi 8. 139, 141 piṭṭhesu.

Adhiṭṭhānākārenāti ādhārākārena. Ādhārākāro cettha tesam sātisayam tadadhīnavuttitāya veditabbo. Yato bhūtāni aniddisitabbaṭṭhānāni vuccanti, evañca katvā cakkhādīnampi adhiṭṭhānākārena upakārakatā suṭṭhu yujjati. Na hi yathāvuttaṃ tadadhīnavuttitāvisesam muñcivā añño cakkhādīsu adesakānaṃ arūpadhammānaṃ adhiṭṭhānākāro sambhavati. Yadipi yaṃ yaṃ dhammaṃ paṭicca ye ye dhammā uppajjanti, tesam sabbesaṃ tadadhīnavuttibhāvo. Yena pana paccayabhāvavisesena cakkhādīnaṃ paṭumandabhāvesu cakkhuviññāṇādayo tadanuvidhānākāreneva pavattanti, svāyamidha tesam tadadhīnavuttitāsiddho visesoti. Evañhi paccayabhāvasāmaññe satipi ārammaṇapaccayato nissayapaccayassa viseso vibhāvito hoti. Svāyam nayo heṭṭhā pakāsītova. **Chaṭṭho panāti** ettha “rūpino dhammā arūpīnaṃ dhammānaṃ kismiñci kāle”ti idaṃ na labbhati. Yaṃ panettha labbhati “rūpino dhammā kecī”ti, tattha te eva dhamme dassetuṃ “**cakkhāyatanaṃ**”ti-ādi niddiṭṭhaṃ. **Yaṃ rūpanti** hadayavatthum sandhāya vuttaṃ. Ayaṃ pana nissayapaccayo terasavidho. Kathaṃ? Sahajātato kusalamūlā tayo, tathā akusalamūlā, abyākatamūlesu pana purejātaṃ labbhati. Abyākatañhi abyākatassa sahajātampi paccayo hoti, purejātampi kusalassa purejātameva, tathā akusalassa, kusalābyākataṃ sahajātapurejātato kusalassa, sahajātato eva abyākatassa, tathā akusalābyākatan”ti evaṃ terasa.

602. **Tadadhīnavuttitāya attano phalena nissitoti** yaṃ kiñci kāraṇaṃ nissayoti vatvā tattha yo bhuso nissayo, taṃ **upanissayoti** niddhāreti. **Balavakāraṇabhāvena upakārakoti** ārammaṇabhāvavasena anantaraṃ anurūpacittuppādanasamatthatāvasena, kevalañca balavantaṃ kāraṇaṃ hutvā upakārako. Tenāha “so”ti-ādi.

Tattha **dānaṃ datvāti** deyyadhammaṃ cajitvā. Yāya vā cetanāya so diyyati, sā cetanā dānaṃ. **Datvāti** taṃ cetanaṃ pariyoḍapetvā visuddhaṃ katvā. **Sīlaṃ samādiyitvāti** pañcaṅgadasaṅgādivasena niccasīlaṃ gaṇhitvā. Iminā samādānaviratiyevea dassitā, sampattaviratisamucchedaviratiyo pana loke “sīlan”ti apākaṭattā na vuttā. Kiñcāpi na vuttā,

ārammaṇapaccayo pana hontiyeva. Tattha samucchedavirati sekkhānaṃyeva kusalassa ārammaṇaṃ hoti, na itaresaṃ. **Uposathakamanti** “pāṇaṃ na hane, na cādinnaṃādiye”¹ti evaṃ vuttaṃ uposathasīlaṃ. **Taṃ garuṃ katvā paccavekkhatī** taṃ yathāvuttaṃ kusalaṃ sekkhopi puthujjanopi paccavekkhati, arahāpi taṃ paccavekkhateva. Arahatopi hi pubbe kataṃ kusalaṃ kusalameva. Yena pana cittena paccavekkhati, taṃ kiriyacittaṃ nāma hoti. Tasmā “kusalo kusalassā”²ti imasmiṃ adhikāre na labbhati. **Pubbe sucinṇānī**ti “datvā katvā”³ti hi āsannakatāni vuttāni, iminā na āsannakatānīti veditabbāni, dānādīhi vā sesāni kāmāvacarakusalāni dassetuṃ idaṃ vuttaṃ. **Jhānā vuṭṭhahitvā**ti jhānaṃ samāpanno jhānato vuṭṭhahitvā. “Jhānaṃ vuṭṭhahitvā”⁴tipi pāḷi. **Sekkhā gotrabhūnti** sotāpannaṃ sandhāya vuttaṃ. So hi gotrabhūṃ paccavekkhati. **“Vodānaṃ”**ti idaṃ pana sakadāgāmi-anāgāmino sandhāya vuttaṃ. Tesaṃhi taṃ cittaṃ vodānaṃ nāma hoti. **Sekkhā**ti sotāpannasakadāgāmi-anāgāmino. **Maggā vuṭṭhahitvā**ti maggaphalabhavaṅgātikkamavasena attanā paṭiladdhamaggā vuṭṭhahitvā, suddhamaggatoyeva pana vuṭṭhāya paccavekkhaṇaṃ nāma natthi. **Ādi-**saddena “kusalaṃ aniccato dukkhato anattato vipassanti”²ti³ evamādiṃ saṅgaṇhāti. Yadiapi nānattaṃ akatvāva vibhatto, tathāpi idampi ārammaṇādhipati-ārammaṇūpanissayānaṃ visesoti dassetuṃ **“tatthā”**ti-ādi vuttaṃ.

Nesaṃ⁴ cittacetasiṅkānaṃ anantarapaccaya-anantarūpanissayānaṃ nikkhepaviseso atthi. Yasmā purimo abyākatadhammavasena pavatto, itaro kusalādivasenaṃpīti sopi nikkhepaviseso **atthato ekībhāvameva gacchati** sabbesupi cittuppādesu tadubhayassa icchitabbattā. **Evaṃ santepīti**-ādi anantara-anantarūpanissayānaṃ visesadassanaṃ. **Yathā hīti**-ādi anantarūpanissayassa sambhavadassanaṃ.

Pakatoti ettha **pa-kāro** upasaggo, so attano phalassa uppādanasamatthabhāvena suṭṭhukatataṃ dīpeti. Tathā ca kataṃ attano santāne kataṃ hotīti āha **“attano santāne”**ti-ādi. Karaṇaṇca duvidhaṃ nipphādanaṃ, upasevanañcāti taṃ dassetuṃ **“nipphādito vā”**ti-ādi vuttaṃ. Tattha

1. Khu 1. 338 piṭṭhe Suttanipāte.

3. Abhi 8. 133 piṭṭhe Paṭṭhāne.

2. Jhānā vuṭṭhahitvā sammasati (Syā)

4. Tesaṃ (Syā, Ka)

nippḥādanam hetupaccayasamodhānena phalassa nibbattanam. **Upasevanam** pana kāye alliyāpanavasena upayogūpasevanam, vijānanañājanānādīnam¹ vasena¹ ārammaṇūpasevanañca. Teneva anāgatānampi utusampadādīnam² ārammaṇūpasevanena upasevitānam pakatūpanissayatā vuttā hoti, pageva atītapaccuppannam. Paccuppannassāpi hi “paccuppannam utubhojanam senāsanam upanissāya jhānam uppādeti”ti-ādi³ vacanato pakatūpanissayabhāvo labbhatīti. **Pakatiyā evāti** paccayantarasaṅkararahitena attano sabhāveneva. **Upanissayoti** balavakāraṇam katvā⁴. **Anekappakārato pabhedo veditabbo** pañhāvāre āgatanayena. Paccayavāre pana—

“Purimā purimā kusalā dhammā pacchimānam pacchimānam kusalānam dhammānam upanissayapaccayena paccayo, purimā purimā kusalā dhammā pacchimānam pacchimānam akusalānam dhammānam kesañci, kusalā abyākatānam, akusalā akusalānam, kusalānam kesañci, akusalā abyākatānam, abyākatā abyākatānam, abyākatā kusalānam, abyākatā akusalānam, puggalopi, senāsanampi upanissayapaccayena paccayo”ti⁵.

Tattha ye purimā yesam pacchimānam anantarūpanissayo honti, te tesam sabbesampi ekanteneva honti, na kesañci kadāci. Tasmā yesu padesu anantarūpanissayo labbhati, tesu “kesañci”ti na sakkā vattunti na vuttam. Ye pana purimā yesam pacchimānam ārammaṇūpanissayo vā pakatūpanissayo vā honti, te tesam, na sabbesam ekantena honti. Yesam uppattivibandhakā paccayā balavanto honti, tesam na bhavanti, itaresam bhavanti. Tasmā yesu padesu anantarapaccayo na labbhati, tesu “kesañci”ti vuttam. Siddhānam paccayadhammānam yehi paccayuppannehi bhavitabbam, tesam “kesañci”ti ayamettha attho.

Kasiṇapaññattiyā ārammaṇūpanissayatābhāvato ekaccāya paññattiyā saddhim sabbo dhammo ārammaṇūpanissayo, anantarātīto cittacetāsikarāsi anantarūpanissayo, kusalākusalavipākakiriyaṇūpavāsena

1. Vijānanañājanānānubhavanādivasena (Syā)

2. Cakkhusamphassādīnam (Syā)

3. Abhi 9. 415 piṭṭhe Paṭṭhāne.

4. Balavakāraṇam (?)

5. Abhi 8. 5, 6 piṭṭhesu.

pañcavidho pakatūpanissayoti ayamettha saṅkhepo. Vitthāro pana¹
paṭṭhānaṭṭhakathāyaṃ² veditabbo.

603. **Paṭhamataranti** paccuyuppannato puretaraṃ. Ayañhi
purejātapaccayo rūpadhammavaseneva labbhati. Paccayuppanno ca
arūpadhammāyeva. Tenāha “**vattamānabhāvena upakārako**”ti.
Nissayārammaṇākārādīhi visiṭṭhā purejātabhāvena vinā upakārakabhāvaṃ
agacchantānaṃ vatthārammaṇānaṃ purejātākārena upakārakatā
purejātapaccayatā. Evaṃ vatthārammaṇavasena duvidhe purejātapaccaye
“**cakkhāyatanan**”ti-ādi vatthuvasena vuttam, “**rūpārammaṇan**”ti-ādi
ārammaṇavasena.

Yaṃ rūpanti hadayavatthum sandhāyāha. Tattha “**kiñci kāle**”ti
pavattikālavasena vuttam. “**Kiñci kālena**” iti paṭisandhikālavasena. Yāni
ārammaṇapurejātena vinā na vattanti, tesam cakkhuviññānādīnaṃ
ārammaṇapurejātadassanena manodvārepi yaṃ yaṃ ārammaṇapurejātena
vattati, tassa tassa ārammaṇapaccayabhūtaṃ sabbaṃ rūparūpaṃ
ārammaṇapurejātanti dassīameva hoti. Tathā hi vuttam **pañhāvāre**
“ārammaṇapurejātaṃ sekkhā vā puthujjanā vā cakkhum aniccato dukkhato
anattato vipassanti”ti-ādi³. “Abyākato dhammo abyākatassa dhammassa
purejātapaccayena paccayo, abyākato dhammo kusalassa dhammassa
purejātapaccayena paccayo, abyākato dhammo akusalassa dhammassa
purejātapaccayena paccayo”ti⁴ abyākatamūlakā tayova vārā. Te ca
paccekam vatthupurejātaṃ, ārammaṇapurejātanti dvidhā vibhattā.

604. Paccayuppannadhammassa puretaraṃ siddhabhāve sati
paccayadhammassa pacchājātātāti vuttam “**purejātānan**”ti. Ayañca nayo
rūpadhammesu eva labbhati, na arūpadhammesūti vuttam
“**rūpadhammānan**”ti. Yadi paccayuppannadhammā puretarameva jātā,
katham paccayabhāvoti āha “**upathambhakattenā**”ti. Pacchājātena hi vinā
santānāvicchedahetubhāvaṃ agacchantānaṃ dhammānaṃ ye
pacchājātākārena upakārakā, tesam sā vippayuttākārādīhi visiṭṭhā

1. Vitthārato (Ka)

3. Abhi 8. 153 piṭṭhe Paṭṭhāne.

2. Abhi-Ṭṭha 3. 369 piṭṭhe.

4. Abhi 8. 152, 153 piṭṭhesu.

upakāraṇatā pacchājātapaccayatā. Evaṃ sabbapaccayānaṃ paccayantarākāraṇaviṣiṭṭhā upakāraṇatā yojetabbā. “**Gijjhapotakasarīraṇaṃ āhārāsācetanā viyā**”ti etena manosañcetanāhāraṇasena pavattamānehi arūpadhammehi rūpakāyassa upatthambhitabhāvaṃ dasseti. Teneva “āhārāsā viyā”ti avatvā cetanāggahaṇaṃ kataṃ. **Kāyassāti** catusamuṭṭhānikabhūtopādāyarūpasāṅkhātassa rūpakāyassa. Saṅkhepato ṭhapetvā rūpadhamme avisiṭṭho arūpakkhando pacchājātapaccayo. So jātivasena kusalo, akusalo, vipāko, kiriyāti catubbidhoti veditabbaṃ.

605. Kusalādibhāvena attanā sadisassa payogena karaṇīyassa punappunaṃ karaṇaṃ pavattanaṃ **āsevanatṭho**, attasadisasabhāvatāpādanaṃ vāsanaṃ vā. **Purimapurimābhiyogo viyāti** uggahaṇasavanadhāraṇādipurimāpurimāsevanā viya. Tīsu pana etesu **purimā purimā**ti samanantarātītā daṭṭhabbā. Kasmā panettha anantarapaccaye viya “purimā purimā kusalādhammā pacchimānaṃ pacchimānaṃ abyākatānaṃ”ti-ādinā bhinnajātiyehi saddhim niddeso na katoti? Attano gatiṃ gāhetum asamatthattā. Bhinnajātikā hi bhinnajātikānaṃ āsevanaguṇena paṇaḥbalavabhāvaṃ sampādentā attanova kusalādibhāvasaṅkhātāṃ gatiṃ gāhetum na sakkuṇanti. Tasmā tehi saddhim niddesaṃ akatvā ye yesaṃ vāsanaṃsaṅkhātena āsevanaguṇena paṇaḥbalavabhāvavisiṭṭhaṃ attano kusalādibhāvasaṅkhātāṃ gatiṃ gāhetum samatthā, tesaṃ tehi samānājātiṃkeheva saddhimniddeso katoti daṭṭhabbo.

Atha vipākābyākataṃ kasmā na gahitaṃ? Āsevanābhāvato. Vipākābyākataṃhi kammavasena vipākabhāvavappattaṃ kammaṇiṇāmitaṃ hutvā pavattamānaṃ nirussāhaṃ dubbalaṃ santaṃ āsevanaguṇena attano sabhāvaṃ gāhetvā paribhāvetvā neva aññaṃ vipākaṃ pavatteti, na ca purimavipākānubhāvaṃ gāhetvā uppajjati, atha kho kammavegakkhittaṃ patitaṃ viya hutvā uppajjati. Tasmā sabbathāpi vipāke āsevanā natthīti na gahitaṃ. Kusalākusalakiriyānantaraṃ uppajjamānaṃpi sakammaṇiṇibaddhavuttitāya āsevanaguṇaṃ na gaṇhātīti kusalādayopi tassa āsevanapaccayo na honti. Nānājātikattāpi cete tassa āsevanādhānaṃ

na karonteva. Bhūmito, pana ārammaṇato vā nānājātikatā nāma natthīti parittakusalakiriyā mahaggatakusalakiriyānaṃ, saṅkhārārammaṇaṇca kusalaṃ nibbānārammaṇassa āsevanapaccayo hotiyeva. Svāyaṃ “kusalo dhammo kusalassa, akusalo dhammo akusalassa, abyākato dhammo abyākatassa āsevanapaccayena paccayo”ti¹ tidhāva vutto. Abyākataggahaṇena āvajjanavajjitā kiriyadhammā gahitā.

606. **Cittapayogo** cittakiriyā, āyūhananti attho. Yathā hi kāyavacīpayogo viññatti, evaṃ cittapayogo cetanā. Tena hi sā uppannakiriyatāvisiṭṭhe santāne sesapaccayasamāgame pavattamānānaṃ vipākakaṭattārūpānampi teneva santānavisesena kiriyābhāvena upakārikā hoti. Tassa hi kiriyābhāvassa pavattattā tesāṃ pavatti, na aññathā. Sahajātānaṃ pana āyūhanakiriyābhāvena pavattamānā upakārikāti kiṃ vattabbaṃ. Kammanti ca cetanākammameva adhippetāṃ. Na hi cetanāsampayuttaṃ kammaṃ abhijjhādi kammaṇapaccayo hoti. Satipi vipākadhammabhāve cetanāvajjānaṃ ataṃsabhāvattā vipākāpi cetanā sahajātakammaṇapaccayo hotiyeva, svāyaṃ kammaṇapaccayo jātivasena catubbidhoti sabbaṃ vattabbaṃ.

607. “**Nirussāhasantabhāvenā**”ti etena sa-ussāhehi vipākadhammadhammehi kusalākusalehi sārammaṇādibhāvena sadisānampi asadisāṃ vipākabhāvaṃ dasseti. So hi vipākānaṃ payogena asādhetaḥabbatāya payogena, aññathā vā sesapaccayesu siddhesu kammassa kaṭattā eva sijjhanato nirussāho santabhāvo hoti, na kilesavūpasantabhāvo. Tathāsantabhāvato eva hi bhavaṅgādayo duviññeyyā. Pañcadvārepi hi javanappavattiyā rūpādīnaṃ gahitatā viññāyati, abhinipātasampañcchanasantīraṇamattā pana vipākā duviññeyyā eva. **Nirussāhasantabhāvāyāti** nirussāhasantabhāvatthāya. Etena tappaccayavantānaṃ avipākānampi rūpadhammānaṃ vipākānukūlaṃ pavattiṃ dasseti. Pavatteti-ādi pañhāvāranayaṃ gahetvā vuttaṃ. Paṭicavāre pana “vipākā

1. Abhi 8. 153, 154 piṭṭhesu.

cattāro khandhā arūpino aññamaññaṃ vipākapaccayena paccayo”ti-ādinā¹ āgatā. Ettha ca yesaṃ ekantena vipāko vipākapaccayo hoti, tesaṃ vasena nayadassanaṃ katanti daṭṭhabbaṃ. Na hi āruppe kāmarūpabhūmīsu viya vipāko rūpassa paccayo hoti.

608. Satipi janakabhāve upatthambhakattaṃ āhārānaṃ padhānakiccanti āha **“rūpārūpānaṃ upatthambhakattenā”**²ti. Upatthambhakattañhi satipi janakatte arūpīnaṃ āhārānaṃ, āhārajarūpasamuṭṭhāpakarūpāhārassa ca hoti. Asatipi catusamuṭṭhānikarūpūpatthambhakarūpāhārassa, asati pana upatthambhakatte āhārānaṃ janakattaṃ natthīti upatthambhakattaṃ padhānaṃ. Atha vā janayamānopi āhāro avicchedavasena upatthambhento janetīti upatthambhanabhāvo eva āhārabhāvoti **“upatthambhakattenā”**²ti vuttaṃ. Keci pana “rūpāhāro attanā janitassa āhārapaccayo na hoti, aññaṃ janitassa hoti, tasmā **“upatthambhakattenā”**²ti vuttan”ti vadanti. Taṃ “āhāro rūpassa paccayo honto āhārapaccayo³ na hotīti viruddhametan”ti apare nānujānanti. Rūpāhāro cettha rūpadhammānaṃ eva āhārapaccayo hoti. Arūpāhārā pana rūpadhammānampi āhārapaccayo honti. Tañca kho na kevalaṃ cittasamuṭṭhānānaṃ rūpānameva, atha kho kadāci kaṭattārūpānampīti dassetuṃ **“pañhāvāre panā”**ti-ādi vuttaṃ.

609. **Adhipatiyaṭṭhenā**ti ettha na adhipatipaccayadhammānaṃ viya pavattinivārake abhibhavitvā pavattanena garubhāvo adhipatiyaṭṭho, atha kho dassanādikiccesu cakkhuviññāṇādīhi, jīvane kammajarūpehi arūpadhammehi ca jīvantehi, manane sampayuttadhammehi, sukhītādibhāve sukhītādīhi, adhimokkhapaggahū paṭṭhānāvikkhepapajānanesu, “anaññātānaṃ ñassāmī”ti pavattiyānaṃ ājānane, aññātāvibhāve ca saddhādisahajātehi evaṃ taṃtaṃkiccesu cakkhādipaccayehi dhammehi cakkhādīnaṃ anuvattanīyatā. Tesu hi kiccesu cakkhādīnaṃ issariyaṃ, tappaccayānañca tadanuvattanena tattha pavatti. Kasmā panettha itthipurisindriyadvayaṃ na gahitaṃ, nanu cetampi liṅgādīhi anuvattīyatīti? Saccam anuvattīyati, na pana paccayabhāvato. Yathā hi

1. Abhi 8. 7 piṭṭhe Paṭṭhāne.

2. Upatthambhakaṭṭhena (Ka)

3. Āhārapaccayena (Syā, Ka)

jīvitāhārā yesaṃ paccayā honti, tesaṃ anupālaka-upatthambhakā, atthi-avigatapaccayabhūtā ca honti, na evaṃ itthipurisabhāvā līṅgādīnaṃ kenaci pakārena upakārakā honti. Yato paccayā siyūṃ, kevalaṃ pana yathāsahehi eva paccayehi pavattamānānaṃ līṅgādīnaṃ yathā itthi-ādiggahaṇassa paccayabhāvo hoti, tato aññenākārena taṃsahitasantāne appavattito līṅgādīhi anuvattanīyatā, indriyatā ca tesaṃ vuccati. Tasmā na tesaṃ indriyapaccayabhāvo vutto. **Cakkhā dayo arūpadhammānaṃyevāti** ettha sukhindriyadukkhindriyānipi cakkhādiggahaṇena gahitānīti daṭṭhabbāni.

610. Lakkhaṇārammaṇūpanijjhānabhūtānaṃ vitakkādīnaṃ vitakkaṇādivasena ārammaṇaṃ upagantvā nijjhānaṃ pekkhanaṃ, cintanaṃ vā vitakkādīnaṃyeva āveṇiko byāpāro **upanijjhāyanaṭṭho**. “Thapetvā dvipaṇcaviññāṇe sukhadukkhavedanādvayan”ti vatvāpi **“satta jhānaṅgānī”**ti vacanena ajhānaṅgānaṃ upekkhācittakaggatānaṃ nivattanaṃ katanti daṭṭhabbāni. Yadi evaṃ **“satta jhānaṅgānī”**ti eteneva siddhe **“thapetvā sukhadukkhavedanādvayan”**ti kasmā vuttaṃ? Vedanābhedesu pañcasu sukhadukkhadvayassa ekantena ajhānaṅgabhāvadassanattamaṃ jhānaṅgaṭṭhāne niddiṭṭhattā, satipi vā jhānaṅgavohāre vedanābhedadvayassa ekantena jhānapaccayattābhāvadassanattamaṃ. Upekkhācittakaggatānaṃ pana yadipi jhānapaccayattābhāvo atthi, najhānapaccayabhāvo pana natthīti sabbānipi satta jhānaṅgānīti ettha gahaṇaṃ kataṃ. Tattha **“sabbānīpi”**ti vacanaṃ **sabbakusalādhedasaṅgaṇhanattamaṃ**, na pana sabbacittuppādagatasāṅgaṇhanattanti daṭṭhabbāni. Yesaṃ pana “thapetvā dvipaṇcaviññāṇe vedanāttayan”ti pāṭho, tesaṃ yathāvutto vicāro cittakaggatāvaseneva veditabbo.

611. **Yato tato vāti**¹ sammā vā micchā vāti attho. Pañhāvāre panāti-ādi yadipi paccayaniddese taṃsamuṭṭhānaggahaṇena so attho ñāpito eva, pañhāvāre pana sarūpeneva gahitoti dassanattamaṃ vuttaṃ. **Ete pana dvepi -pa- na labbhanti** “yathāsaṅkhyā”ti vacanaseso veditabbo. **Paṭṭhānaṭṭhakathāyaṃ** pana “dvepi jhānamaggapaccayā ahetukacittesu nā labbhanti”ti² vuttaṃ. Tenassa kathamavirodhoti?

1. Yato vā tato vā (?)

2. Abhi-Ṭṭha 3. 351 piṭṭhe.

Adhippāyavasena. Ayañhi tattha adhippāyo—ahetukacittesu eva jhānamaggapaccayā na labbhanti, na sahetukacittesūti sahetukacittesu alābhābhāvadassanattthaṃ vuttaṃ, na ahhetukacittesu lābhābhāvadassanattthanti. Evañhi atthe gayhamāne ahhetukacittesu katthaci kassaci lābho na nivāritoti viññāyati. Tena savitakkāhetukacittesu jhānapaccayassa sambhavo anuññāto hoti. Tattha hi yena alābhena dhammasaṅgaṇiyaṃ manodhātu-ādīnaṃ saṅghasunñatavāresu jhānaṃ na uddhaṭaṃ, taṃ alābhaṃ sandhāya jhānapaccayassapi ahhetukacittesu alāto vutto. Yathā hi sahetukacittuppādesu vitakkādīnaṃ sahaajāte saṅkaḍḍhitvā ekattagatabhāvakaraṇaṃ upanijjhāyanabyāpāro balavā, na tathā ahhetukacittuppādesūti. Idha pana dubbalampi upanijjhāyanaṃ yadi kiñcimattampi atthi, na tena upakāraḱatā na hotīti savitakkāhetukacittesupi jhānapaccayaṃ anujānantaena **“ete pana dvepi jhānamaggapaccayā dvipaṇcaviññāṇāhetukacittesu na labbhanti”**ti vuttaṃ. Paccayakathā nāma samantapaṭṭhānanissitā, na dhammasaṅgaṇinissitāti.

612. Samaṃ avisamaṃ, sammā, saha vā pakārehi yuttatāya ekībhāvūpagamena viya upakāraḱatā sampayuttapaccayatā. Kā pana sā pakārehi yuttatāti āha **“ekavattthuka-ekārammaṇa-ekuppādekanirodhasaṅkhātenā”**ti. Tattha ye ekavattthukā, te sampayuttāti ettake vuccamāne avinibbhogarūpesu ekaṃ mahābhūtaṃ sesamahābhūtopādārūpānaṃ nissayapaccayo hoti, tena tāni ekavattthukāni, cakkhādinissayabhūtāni vā bhūtāni ekaṃ vatthu etesu nissitanti ekavattthukānīti kappentassa tesaṃ sampayuttatāpatti siyāti tannivāraṇatthaṃ ekārammaṇaggahaṇaṃ. Ye ekavattthukā, ekārammaṇa ca, te sampayuttāti evampi cuti-āsannānaṃ sampaṭicchanasantīraṇādīnaṃ sampayuttatā āpajjeyyāti ekuppādaggahaṇaṃ. Ye ekavattthukekārammaṇekuppādā, te sampayuttāti kiṃ pana nānānirodhāpi evaṃtividhalakkhaṇā honti, udāhu ekanirodhā evāti vicāraṇāyaṃ ekanirodhā eva evaṃlakkhaṇā hontīti dassanattthaṃ **“ekanirodhā”**ti vuttaṃ.

Paṭilomato vā ekanirodhā sampayuttāti vuccamāne ekasmiṃ khaṇe nirujjhamānānaṃ rūpārūpadhammānaṃ sampayuttatā āpajjeyyāti,

“ekuppādā”ti vuttaṃ. Evampi avinibbhogarūpānaṃ atthi ekuppādekanirodhatāti tesampi sampayuttatā āpajjeyyāti tannipāraṇatthaṃ ekārammaṇaggahaṇaṃ. Ye ekārammaṇā hutvā ekuppādekanirodhā, te sampayuttāti ayañca nayo ekavattthukesu eva labbhati, na nānāvattthukesūti dassanattthaṃ ekavattthukaggahaṇaṃ. Ye ekavattthukekārammaṇe kuppādekanirodhā, te sampayuttāti pañcavokārabhavāpekkhāya cetam ekavattthukaggahaṇaṃ. Āruppe pana vatthuyeva natthīti kuto ekavattthukaggahaṇassa avasaro.

613. Aññamaññaṃ sambandhatāya yuttānampi samānānaṃ vippayuttabhāvena viśamsaṭṭhatāya nānattūpagamena upakārakatā vippayuttapaccayatā. Ayañca vippayuttatā na sampayuttapaccayatāya viya¹ aññamaññaṃ paccayapaccayuppannadhammavasena gahetabbā, atha kho viśumyeva. Tattha hi arūpadhammānaṃ samānajātiyatāya samadhuraṃ, idha rūpārūpadhammānaṃ vijātiyatāya vidhuraṃ. Tene vuttaṃ “yuttānampi -pa-vippayuttapaccayatā”ti. Na hi vatthusahajātapacchājātavasena ayuttānaṃ rūpādīnaṃ ārammaṇādibhāvena upakārakānaṃ vippayuttānampi vippayuttapaccayatā atthi. Yathā hi “vatthu khandhānaṃ vippayuttapaccayena paccayo, sahajātā kusalā khandhā cittasamuṭṭhānānaṃ rūpānaṃ, pacchājātā kusalā khandhā purejātassa imassa kāyassa vippayuttapaccayena paccayo”ti-ādi² vacanato vatthunā, sahajātapacchājātavasena ca yuttānaṃ atthi vippayuttapaccayabhāvo, na evaṃ ayuttānaṃ atthīti. Yadi evaṃ rūpānaṃ rūpehi kasmā vippayuttapaccayo na vuttoti? Rūpānaṃ rūpehi satipi avinibbhoge sampayogo viya vippayogo natthīti na tesam vippayuttapaccayatā. Vuttañhi “catūhi sampayogo, catūhi vippayogo”ti³. Sampayujjamānānañhi arūpānaṃ rūpehi, rūpānañca tehi siyā sampayogāsāṅkāti tesam aññamaññaṃ vippayuttapaccayatā vuttā. Rūpānaṃ pana rūpehi sampayogo natthīti na tesam vippayuttapaccayatā vuttā.

Rūpino dhammā arūpīnaṃ dhammānaṃ, arūpinopi rūpīnanti ettha arūpaggaṇaṃ catunnaṃ khandhānaṃ vasena vedītabbaṃ. Arūpadhammesu hi cattāro eva khandhā sahajātapurejātānaṃ rūpadhammānaṃ vippayuttapaccayā honti. Nibbānaṃ pana

1. Na sampayuttapaccayatā viya (?) 2. Abhi 8. 159 piṭṭhe Paṭṭhāne. 3. Abhi 3. 2 piṭṭhe.

yathā arūpadhammānaṃ sampayuttapaccayo na hoti, evaṃ rūpadhammānaṃ vippayuttapaccayo na hoti. “Catūhi sampayogo, catūhi vippayogo”¹ ti hi vuttaṃ. Tasmā arūpadhammesu catunnaṃ khandhānameva vippayuttapaccayatā. Vuttaṃca **pañhāvāre** “sahajāta kusalā khandhā cittasamuṭṭhānānaṃ rūpānaṃ vippayuttapaccayena paccayo”² ti-ādi². **Rūpino dhammā**ti cetāṃ hadayavattuno ceva cakkhādīnaṃ vasena veditabbaṃ. Rūpadhammesu hi cha vatthūniyeva arūpakkhandhānaṃ vippayuttapaccayo. Rūpāyatanādayo pana ārammaṇadhammā kiñcāpi vippayuttadhammā, vippayuttapaccayo pana na honti. Kim kārāṇā? Sampayogāsaṅkābhāvato. Arūpakkhandhā hi cakkhādīnaṃ vatthūnaṃ abbhantarato nikkhamantā viya uppajjantīti siyā tattha āsaṅkā “kim nu kho ime imehi sampayuttā, udāyu vippayuttā?”³ ti. Ārammaṇadhammā pana vatthusannissayena uppajjamānānaṃ ārammaṇamattaṃ hontīti natthi tesu sampayogāsaṅkāti na te vippayuttā. Sampayogāsaṅkāsaṅkāsabbhāvato vatthūniyeva vippayuttapaccayā honti. Vuttampi cetāṃ **pañhāvāre** “vatthu kusalānaṃ khandhānaṃ vippayuttapaccayena paccayo, vatthu akusalānaṃ khandhānaṃ, cakkhāyatanānaṃ cakkhuvīññāṇadhātuyā”⁴ ti-ādi². Svāyaṃ vippayuttapaccayo “sahajātapacchājātato kusalena abyākatānaṃ, tathā akusalena abyākatānaṃ, sahajātapurejātapacchājātato abyākatena abyākatānaṃ, vatthupurejātato abyākatena kusalaṃ, tathā akusalanti kusalamūlamekaṃ, akusalamūlamekaṃ, abyākatamūlāni tīṇī”⁵ ti pañcavidho veditabbo.

614. **Paccuppannalakkhaṇenā**ti paccuppannasabhāvena. Tena “atthi me pāpakammaṃ kataṃ”³, atthi puggalo attahitāya paṭipanno”⁴ ca evamādīsu vuttaṃ nibbattitūpalabbhamānatālakkhaṇaṃ atthibhāvaṃ nivāreti. Satipi janakatte upatthambhakattappadhānā atthibhāvena upakāraṇatāti āha “**upatthambhakattenā**”⁵ ti. Idaṃca upatthambhakattaṃ vatthārammaṇasahajātādīnaṃ sādharmaṇaṃ atthibhāvena upakāraṇakattanti daṭṭhabbaṃ. “Sattadhā mātikā nikkhittā”⁶ ti vuttamatthaṃ pālīyā eva dassetuṃ “yathāhā”⁷ ti-ādi vuttaṃ. Tattha “**cattāro khandhā arūpino**”⁸ ti-ādīnaṃ sahajātavasena

1. Abhi 3. 2 piṭṭhe.

3. Ma 3. 203 piṭṭhe.

2. Abhi 8. 159 piṭṭhe Paṭṭhāne.

4. Abhi 3. 109 piṭṭhe.

atthipaccayo dassito, “**cakkhāyatanan**”ti-ādinā purejātavasena, “**yaṃ rūpaṃ nissāya**”ti-ādinā saha-jātapurejātavasena. Evamayam pāṭho saha-jātapurejāta-atthipaccayavaseneva āgato.

Aññattha pana tato aññathāpi āgatoti dassetum “**pañhāvāre panā**”ti-ādimāha. Taṃ tena pacchājātāhārindriyavasenāpi atthipaccayattam vibhāveti. Purimapāṭhe pana sāvasesā desanā katāti veditabban. Sati ca yesam paccayā honti, tehi ekato, puretaram, pacchā ca uppannabhāve saha-jātādipaccayattābhāvato āhāro, indriyañca saha-jātādibhedam na labhanti, tadabhāvo ca tesam dhammasabhāvavasena datṭhabbo. Svāyam atthipaccayo “saha-jātato kusalena kusalam, saha-jātapacchājātato kusalena abyākataṃ, saha-jātato eva kusalena kusalābyākatanti kusalamulā tayo, tathā akusalamulā. Saha-jātapurejātapacchājātāhārindriyato pana abyākatena abyākataṃ, vatthārammaṇapurejātato abyākatena kusalam, tathā akusalam. Saha-jātapurejātato kusalañca abyākatañca kusalassa, saha-jātapurejātapacchājātāhārindriyato kusalañca abyākatañca abyākatassa, saha-jātapurejātato akusalañca abyākatañca akusalassa, saha-jātapurejātapacchājātāhārindriyato akusalañca abyākatañca abyākatassā”ti evam terasavidho. Saṅkhepena kusalākusalavipākakiriyarūpavasena pañcavidho atthipaccayo, na nibbānam. Yo hi atthibhāvābhāvena anupakārako atthibhāvaṃ labhitvā upakārako hoti, so atthipaccayo hoti. Nibbānañca nibbānārammaṇānam na attano atthibhāvābhāvena anupakārakam hutvā atthibhāvalābhena upakārakam hotīti, uppādādiyuttānam vā natthibhāvopakārakatāviruddho upakārakabhāvo atthipaccayatāti, na nibbānam atthipaccayo hoti.

615. Ārammaṇe phusanādivasena pavattamānānam phassādīnam anekesam sahabhāvo natthīti ekasmim phassādisamudāye sati dutiyo na hoti, asati pana hotīti tena natthibhāvena upakārakatā **natthipaccayatā**. Satipi purimataracittānam natthibhāve na tena tāni natthibhāvena upakārakāni, anantameva pana attano atthibhāvena

pavatti-okāsaṃ alabhamānaṃ natthibhāvena okāsaṃ dadamānaṃ viya upakāraṃ hotīti **“pavatti-okāsadānena upakāraṃ”**ti āha. Paṭuppannānanti paccuppannānaṃ.

“Te-evā”ti etena natthivigatapaccayānaṃ dhammato visesā bhāvamāha. Evaṃ santēpi abhāvamattena upakāraṃ okāsadānaṃ natthipaccayatā, sabhāvavigamena appavattamānaṃ sabhāvavigamena upakāraṃ vigatapaccayatā. **Natthitā** ca nirodhānantarā suññatā, **vigatatā** nirodhappattatīti ayametesāṃ viseso.

Atthipaccayadhammā eva cāti ca-saddo lampiṇḍanatto. Tena na kevalaṃ natthivigatapaccayā eva dhammato avasiṭṭhā, atha kho atthi-avigatapaccayāpīti imamatthaṃ dīpeti. Yadipime paccayā dhammato avasiṭṭhā, tathāpi atthitāya sasabhāvatāya upakāraṃ atthipaccayatā, sabhāvavigamena nirodhassa appattiyā upakāraṃ avigatapaccayatāti paccayabhāvaviseso dhammāviseseṃ veditabbo. Dhammānañhi samatthāvisesaṃ sabbaṃ yāthāvato abhisambujjhivā bhagavatā catuṃsatipaccayavisesā vuttāti dhammassāmimhi saddhāya “evaṃ visesā ete dhammā”ti sutamayaññaṃ uppādetvā cintābhāvanāmayehi tadabhisamayāya yogo karaṇīyo.

Ettha ca ārammaṇa-anantarasamanantara-upanissayapurejāta-āsevanasampayuttanattivigatapaccayā arūpadhammānaṃeva, pacchājātapaccayo rūpadhammānaṃeva, itare cuddasa rūpārūpadhammānaṃ.

Hetu-

anantarasamanantarāsevanapacchājātakammavipākajhānamaggasampayutta natthivigatapaccayā arūpadhammā eva, purejātapaccayo rūpameva, ubhayaṃ ārammaṇūpanissaye ṭhapetvā sesā, te dve paññattisabhāvāpi honti.

Anantarasamanantarāsevananattivigatapaccayā atītā eva. Ārammaṇārammaṇādhipati ārammaṇūpanissayā tikālikā, kālavinimuttā ca. Kammāpaccayo atītapaccuppannavasena dvikāliko. Sesā pañcadasa paccuppannāva.

Tathā anantarasamanantara-anantarūpanissayapakatūpanissayāsevanapaccayā nānākkhaṇikakammāpaccayo, natthivigatapaccayā cāti ime paccayā janakā eva, na upatthambhakā. Pacchājātapaccayo upatthambhako eva, na

janako. Sesā janakā ca upatthambhakā cāti ayampi viseso veditabbo.

Avijjāpaccayāsaṅkhārāpadavittthārakathāvaṇṇanā

616. **Paccayesūti** niddhāraṇe bhummaṃ. **Duvidhā** dvippakārena. **Anekadhāti** sattarasadhā ārammaṇapaccayādivasena.

Abhiññācittēnāti cetopariyapubbenivāsa-anagataṃsaññāsaṅkhātāhi abhiññāhi saḥagatacittēna. **Samohacittajānanakāle**¹ti paresaṃ, attano ca samohassa cittassa jānanakāle. Avijjāpubbaṅgamā akusalappavattiyo yā kāci vipattiyo, sabbā tā mohamūlikāti ca avijjāya ādīnavadassanena **avijjāsamatikkamatthāya** vivaṭṭābhīpatthanāyāti attho. **Dvinnampi tesāṃ**² puññābhisaṅkhārānaṃ. **Avijjā sammūḷhattāti** bhavādīnavappaṭicchādikāya avijjāya sammūḷhattā. **Tāneva puññānāti** tāneva yathāvuttāni kāmāvacararūpāvacarapuññāni. Upanissayapaccayena paccayo hotīti sambandho.

Rāgādīnanti rāgadiṭṭhivicikicchuddhaccadomanassānaṃ. Avijjāsampayuttattā rāgādīnaṃ rāgādi-assādanakālesu avijjāṃ ārabba uppatti veditabbā. Garuṃ katvā assādanaṃ rāgadiṭṭhisampayuttāya eva avijjāya yojetabbaṃ. Assādanaṃ rāgo, tadaviyuttā ca diṭṭhīti assādanavacaneneva yathāvuttaṃ avijjāṃ garuṃ karontī diṭṭhi ca vuttāti veditabbā. Rāgādīhi ca pāḷiyaṃ sarūpato vuttehi taṃsampayuttasaṅkhārassa avijjārammaṇāditaṃ dasseti. **Anādīnavadassāvinoti** paṇātipātādīsu na ādīnavadassino. Avijjāya anārammaṇassa, paṭhamajavanassa ca ārammaṇādhipati-anantarādipaccayavacanesu avuttassa, vuttassa ca sabbassa saṅgaṇhanatthaṃ “**yaṃ kiñci**”ti āha.

Vuttanayenāti samatikkamabhavapatthanāvasena puññābhisaṅkhāre vuttanayena.

617. **Kim panāyanti**-ādinā codakassa ayamadhippāyo—“avijjāpaccayā saṅkhārā sambhavanti”ti ettha sambhavanti evāti avadhāraṇaṃ na

1. Samohacittaṃ jānanakāle (Ka)

2. Dvinnampi nesaṃ (Sya, Ka)

yujjati, avasesapaccayasamavāyābhāve saṅkhārānaṃ sambhavābhāvato. Tathā saṅkhārā evāti avadhāraṇampi na yujjati. Kasmā? Aññesaṇca paccayuppannadhammānaṃ sambhavassa tato icchitabbattā. Vākyassa avadhāraṇaphalattā avijjāpaccayā eva saṅkhārā sambhavantīti avadhāraṇe gayhamānepi ayaṃ doso. Kasmā? Yasmā lobhādikammanidāna-upādānavatthārammaṇamanasikārādayo aññepi paccayā labbhanti yevāti. Tattha **ekāti** asahāyā, kāraṇantarānirapekkhāti attho. **Aññepi paccayā** sahakārikāraṇabhūtā. Dosamettha vattukāmo codako pucchati ti natvā ācariyo āha “**kiṃ panettā**”ti. Ettha avijjāya paccayantarena rahitabhāve ca sahitabhāve ca kiṃ pana vattabbaṃ, asamattā te codanā, avasiṭṭhaṇca tāva kathehīti vuttaṃ hoti. **Ekakāraṇavādo āpajjati**ti dosappasaṅgo vutto. Anīṭṭho hi ekakāraṇavādo sabbattha sabbakālaṃ sambhavāpattito, ekasadisāsabhāvāpattito ca.

Yasmā ekaṃ na ekatoti-ādīsu tīsu pakāresu avijjamānesu pārisesena anekato anekamevāti etasmim catutthe eva pakāre vijjamāne ekahetuphaladīpane attho atthi, tasmā na nupapajjati upapajjatiyeva. Ekaṃ phalaṃ ekato natthi, anekampi ekato natthi. Anekatoṇi ekaṃ phalaṃ no atthīti sambandho.

Ekekahetuphaladīpananti “avijjāpaccayā saṅkhārā”ti ekahetudīpanaṃ, “saṅkhārapaccayā viññāṇaṃ”ti ekaphaladīpananti evaṃ tattha tattha ekekahetuphaladīpanaṃ kataṃ.

Veneyyānaṃ anurūpatoti veneyyānaṃ ajjhāsayaṃ anurūpato. Ekasseva hetuno, phalassa ca dīpanā satthu desanāvilāsato vā veneyyapuggalānaṃ ajjhāsayaṃ vā. Tadubhayassa panettha kāraṇaṃ tattha tattha desetabbassa atthassa padhānatā, pākāṭatā, asādhāraṇatā ca. Desanāvilāsappattā ca buddhā bhagavanto te desetabbe atthe bahūsupi pariyāyesu labbhamānesu yathārucitaṃ gahetvā dhammaṃ desenti, sā **desanāvilāsānurūpatā**. Tattha pana yena pariyāyena ye veneyyā bujjhanti, teneva tesaṃ bodhanaṃ, sā **veneyyajjhāsayaṇurūpatā**.

Yathāphassaṃ vedanāvavatthānatoti “sukhavedanīyaṃ bhikkhave phassaṃ paṭicca uppajjati sukhā vedanā”¹ ti-ādinā,¹ “cakkhuṇca paṭicca rūpe ca uppajjati cakkhuviññānaṃ, tiṇṇaṃ saṅgati phasso, phassapaccayā vedanā”² ti-ādinā² ca sukhavedanīyaphassādi cakkhusamphassādi-anurūpena sukhavedanādicakkhusamphassajāvedanādīnaṃ vavatthānato. Samānesupi hi cakkhurūpādīsu phassavasena sukhādivipariyāyābhāvato, samānesu rūpamanasikārādīsu cakkhādisaṅghaṭṭanavasena cakkhusamphassajādivipariyāyābhāvato, aññapaccayasā maññepi cakkhusamphassavasena sukhādicakkhusamphassajādīnaṃ oḷārikasukhumādisaṅkarābhāvato cāti attho. Yathāvuttaphassassa sukhādīnaṃ aviparīto paccayabhāvo eva **yathāvedanaṃ phassavavatthānaṃ**. Kāraṇaphalavisesena vā phalakāraṇavisesanicchayo hotīti ubhayatthāpi nicchayo vavatthānanti vutto.

Kammādayoti kamma-āhāra-utu-ādayo apākaṭā semhapaṭikārena rogavūpasamanato. Semhassa mandabhāvādinā ca semhaṇṇeva pākaṭaṃ kāraṇaṃ. Ayamidha avijjā saṅkhārānaṃ hetubhāvena dīpitāti sambandho. **Assādānupassino taṇhā pavaḍḍhatīti vacanatoti** “saṃyojaniyesu bhikkhave dhammesu assādānupassino taṇhā pavaḍḍhati, taṇhāpaccayā upādānaṃ, upādānapaccayā bhavo”³ ti³ iminā suttena taṇhāya saṅkhārakāraṇabhāvassa vuttattāti attho. Puna tassāpi avijjāya kāraṇanti dassanattham **“avijjāsamudayā āsavasamudayoti ca vacanato”** ti āha. Taṇhā vā caturupādānabhūtā kāmāsavadiṭṭhāsavā ca saṅkhārassa kāraṇanti pākaṭā avijjāhetukāti suttadvayenāpi avijjāya pākaṭaṃ saṅkhārānaṃ kāraṇabhāvameva dasseti. “Assādānupassino”³ ti³ hi vacanena bhavādīnavappaṭicchādanakiccā avijjā taṇhāya kāraṇanti dassitā hoti. Yasmā avidvā, tasmā puññābhisaṅkhārādike abhisaṅkharotīti avijjāya saṅkhārakāraṇabhāvassa pākaṭattā aviddasubhāvova saṅkhārakāraṇabhāvena vutto. Khīṇāsavassa saṅkhārābhāvato, asādhāraṇattā ca puññābhisaṅkhārādīnaṃ sādharāṇakāraṇani⁴

1. Saṃ 2. 332 piṭṭhe.

2. Ma 1. 158, 326; Ma 3. 328, 332, 333; Saṃ 1. 301, 302; Saṃ 2. 261; Abhi 4. 248, 249 piṭṭhādīsu.

3. Saṃ 1. 312, 315 piṭṭhesu.

4. Sādhāraṇāni (Ka)

vatthārammaṇādīnī puññabhavādīnavappaṭicchādikā avijjā
 puññābhisāṅkhārādīnaṃ asādhāraṇaṃ kāraṇanti vā attho daṭṭhabbo. Eteneva
 “avijjāpaccayā saṅkhārā, saṅkhārapaccayā viññāṇaṃ”¹ ti ettha pana
 padhānattā, pākaṭattā, asādhāraṇattāti
 ekekahetuphaladīpanaparihāravacanena sabbattha “phassapaccayā vedanā,
 vedanāpaccayā taṇhā”² ti-ādīsu bodhaneyyajjhāsayavasena dhammassa
 bodhanasaṅkhātāṃ payojanaṃ veditabbāṃ.

618. “**Ekantāniṭṭhaphalāyā**”³ ti etena viruddhabhāvaṃ, “sāvajjāyā”⁴ ti etena
 vijātiyabhāvaṃ avijjāyā joteti. Puññāneñjābhisaṅkhārā hi iṭṭhavipākātāya,
 anavaṃjasabhāvatāya ca tassā viruddhā, vijātiyā cāti. **Kathaṃ na yujjissatī-**
ādi samādhānaṃ, tena yvāyaṃ ekantāniṭṭhaphalatādihetupadeso, tassa
 anekantikataṃ dasseti. Ayaṃ hettha adhippāyo—yāyaṃ tayā codanā “evaṃ
 santepī”⁵ ti-ādīnā katā, sā yuttā vipākāṃ pati. Na hi aniṭṭhavepakkaṃ
 kāraṇaṃ iṭṭhaṃ phalati, iṭṭhavepakkaṃ vā aniṭṭhaṃ. Yasmā panettha
 paccayuppannadhammānaṃ paccayabhāvalakkhaṇadhammānaṃ dhammātā
 adhippetā, tatra cāyaṃ niyamo natthi vicittarūpattā tassāti. Tenāha
 “**viruddho cā**”⁶ ti-ādi.

Tattha **dhammānanti** sabhāvadhammānaṃ. **Ṭhānanti** avatṭhānaṃ.
²Tasmā **ṭhānaviruddhoti**² atthitāvīraddho. Keci pana “paṭisandhi-ādīni
 ṭhānāni”³ ti vadanti, evaṃ sati “purimacittaṃ pacchimacittassa ṭhānaviruddho
 paccayo”⁴ ti nayidaṃ ekantikaṃ siyā. Bhavaṅgampi hi bhavaṅgassa
 anantarapaccayo, javanaṃ javanassa, na ca sippādīnaṃ paṭisandhi-
 ādiṭṭhānaṃ atthi, tasmā na taṃ idha adhippetāṃ. **Kammaṃ rūpassa**
 namanaruppanavirodhā, sārammaṇānārammaṇādivirodhā **ca**
sabhāvaviruddho paccayo. Khīrādīni dadhi-ādīnaṃ madhurambilarasā
 disabhāvavirodhā. Avijānanakicco āloko vijānanakiccassa **viññāṇassa**.
 Amadanakiccā **ca guḷādayo** madanakiccassa **āsavassa**.

Golomā’vilomādīti-ādīsu golomā’vilomāni dubbāya, **avīti** ca rattā eḷakā
 veditabbā. **Visāṇaṃ** sarassa. **Dadhītilapīṭṭhaguḷāni** bhūtiṇakassa. Sevālaṃ
 taṇḍuleyyakassa, kharavaḷavā assatarassāti evamādi **ādi**-saddena saṅgahito.
 Yasmā vipākā eva na, tasmā

1. Ma 3. 109; Saṃ 1. 243; Khu 1. 77; Vi 3. 1; Khu 10. 28 piṭṭhādīsu.

2-2. Ṭhānaviruddhoti (?)

dukkhavipākāyapi avijjāya adukkhavipākānaṃ puññāneñjābhisaṅkhārānaṃ paccayattaṃ na na yujjatīti attho.

Tadavipākattepi sāvajjatāya tadaviruddhānaṃ, taṃsadisānañca apuññābhisaṅkhārānameva paccayo, na itaresanti etassa pasaṅgassa nivāraṇatthaṃ “viruddho cāviruddho ca, sadisāsadisō tathā. Dhammānaṃ paccayo siddho”ti vuttaṃ. Tasmā tamatthaṃ pākaṭaṃ karonto “**iti ayam avijjā**”ti-ādimāha.

619. **Sabbattha khandhānaṃ bhedo maraṇanti cutiṃ aggaṇhantoti** idha cuti nāma tattha tattha bhavādīsu rūpādīnaṃ khandhānaṃ maraṇasaññito carimo bhedoti yāthāvato ajānanto. **Sattassa** sato vijjamaṇasseva. **Dehantarasaṅkamaṇaṃ** aññena kāyena samāgamo.

Sabbattha khandhānaṃ pātubhāvoti tattha tattha bhavādīsu khandhānaṃ paṭhamābhiniḃbatti. **Navasarīrapātubhāvoti** idha jiṇṇassa sarīrassa nikkhepe paralokapariyāpannassa navakāyassa uppādo. Yatheke vadanti—

“Vatthāni jiṇṇāni yathā pahāya,
Navāni gaṇhāti naro parāni.
Nikkhippa dehaṃ idha jiṇṇamevaṃ,
Gaṇhāti attābhinavaṃ sukhesī”ti.

Ayam sattoti ayamattā, yo sāmī, nivāsī, kārako, vedako cāti adhippeto. **Satto marati, satto upapajjatīti** etthāpi eseva nayo. Tīsupi ṭhānesu **ādi-**saddena issarakuttābrahmakuttādivikappanaṃ saṅgaṇhāti.

Sabhāvalakkhaṇanti ruppanānubhavanādim,
kakkhaḷaphusaṇādisabhāvameva vā. **Sāmaññalakkhaṇanti** aniccatādim.
Saṅkhāre attato attaniyatoti rūpādīsu ekaccaṃ attato, tadanñāṃ attaniyato.

Attā jānāti vāti vikappeti kāpilādayo viya. **Na jānāti vāti** kāṇādājīvikādayo viya. Kāṇādopi hi attā sabhāvena na jānāti. Yādā buddhiguṇena saṃyujjati, tadā jānātīti icchatī. **So eva karoti ca kāreti cāti** yo parattha sukhadukkhāṃ anubhavati, so eva puññāpuññaṃ sayam karoti, aññañca kāreti, na aññoti

adhippāyo. **Sanṭhāpentā**¹ti dvi-aṇukādi-uppādanavasena, icchāvasena ca sampādentā. **Soti** attasaññito satto. **Indriyasampannoti** cakkhādīhi indriyehi samannāgato, tena saḷāyatanappavattiṃ dasseti. Sabbañhetam yathāpaccayaṃ pavattamānānam avijjādīnam kiccaṃ attano byāpāraṃ katvā diṭṭhigatiko vimuyhatīti dassanavasena vuttaṃ.

Acchejjasuttāvutābhejjamaṇīnam viya pubbāpariyavavatthānam niyati, niyatiyā, niyati eva vā saṅgati samāgamo niyatisaṅgati, tāya bhāvesu pariṇatā manussadevavihaṅgādibhāvaṃ pattā **niyatisaṅgatibhāvapariṇatā**. Niyatiyā, saṅgatiyā, bhāvasaṅkhātena sabhāvena ca pariṇatā nānappakārataṃ pattā **niyatisaṅgatibhāvapariṇatā**ti ca atthaṃ vadanti.

Etehi ca vikappanehi avijjā akusalam cittaṃ katvā satte puññādīsu saṅkhāresu yattha katthaci pavattatīti imamatthaṃ dassento āha “so avijjāya **andhikato**”ti-ādi. **Paṭipajjati**ti upasaṅkamati.

Apariṇāyakoti arahattamaggasampaṭipādakakalyāṇamittarahito, arahattamaggañāṇavasānam vā ñāṇam samavisamaṃ dassetvā satte nibbānam nayatīti pariṇāyakaṃ, tena rahito apariṇāyako. **Dhammaṃ ñatvā**ti sappurīsupassayena catusaccappakāsakaṃ suttādidhammaṃ ñatvā, maggañāṇeneva vā sabbadhammapavaram nibbānadhammaṃ ñatvā. Taṃjānanāyattaṃ pana sesasaccattayābhisamayaṃ samānakālampi taṃ purimakālam viya katvā vuttaṃ. **Upasanto carissatīti** aggamaggādhigamena sabbaso avijjūpasamā upasanto sa-upādisesanibbānadhātuyam ṭhito yāva anupādisesanibbānadhātupatti, tāva sattānam hitacariyāya attabhāvaṃ pavattento carissati, diṭṭhadhammasukhavihārehi viharissatīti attho.

Saṅkhārapaccayāviññāṇapadavittthārakathāvaṇṇanā

620. Yathāvuttasaṅkhārapaccayā uppajjamānam taṃ kammanibbattameva bhavituṃ arahatīti “**bāttimsa lokiyavipākaviññāṇāni saṅgahitāni**”ti āha. **Dhātukathāyaṃ** pana vippayuttena saṅgahitāsaṅgahitapadaniddese “saṅkhārapaccayā viññāṇena ye dhammā, saḷāyatanapaccayā phassena ye dhammā, phassapaccayā vedanāya ye dhammā vippayuttā,

te dhammā katihi khandhehi -pa- saṅgahitā? Te dhammā asaṅkhatam khandhato ṭhapetvā ekena khandhena, ekādasahi āyatanehi, ekādasahi dhātūhi saṅgahitā. Katihi asaṅgahitā? Catūhi khandhehi, ekenāyatanena, sattahi dhātūhi asaṅgahitā”ti¹ vacanato sabbaviññāṇaphassavedanāpariggaho kato. Yadi hi ettha viññāṇaphassavedanā sappadesā siyūm, “vipākā dhammā”ti² imassa viya visajjanam siyā. Tasmā tattha abhidhammabhājanīyavasena saṅkhārapaccayā viññāṇādayo gahitāti adhippāyo veditabbo. Avijjāpaccayā saṅkhāro ca abhidhammabhājanīye³ catubhūmakakusalasaṅkhāro, akusalasaṅkhāro ca vuttoti eso eva dhātukathāyam gahitoti daṭṭhabbo. Bhavo pana dhātukathāyam kammūpapattibhavavisesadassanattham na abhidhammabhājanīyavasena gahito, evaṇca katvā tattha “upādānapaccayā bhavo”ti anuddharitvā “kammabhavo”ti-ādinā⁴ nayena bhavo uddhaṭo.

Lokiyavipākamanoviññāṇameva sandhāyāha “bāvīsatividham hoti”ti. **Chahi viññāṇehi**ti yathā-adhikatehi cakkhuvīññāṇādīhi chahi viññāṇehi. Kasmā panettha lokiyavipākaviññāṇasseva gahaṇam katanti āha “**lokuttarāni pana vaṭṭakathāya na yujjantī**”ti. Yadi evam kasmā dhātukathāyam “saṅkhārapaccayā viññāṇena ye dhammā vuppayuttā”ti-ādīsu⁵ lokuttaravipākānampi gahaṇam katanti? Tam yathā dhammasāsanattā abhidhammadesanāya **vipākattike**² viya anavasesavipākadhammasaṅgaṇhanavasena vuttam. Suttantadesanā pana yathānulomadesanāti tattha pavattinivattiyo asaṅkarato dassetabbā. Tasmā tadatthasaṁvaṇṇanāti katvā pavattikathāyam lokiyavipākaviññāṇāniyeva gahitāni. Tenevāha “**vaṭṭakathāya na yujjantīti na gahitāni**”ti.

Yathā katham kammam phaladāne samattham hoti, tathā katham “upacitan”ti vuccatīti vipākadānayaogyameva saṅkhāram gaṇhanto “**upacitakammābhāve**”ti āha. Hetu nāma byatirekappadhānanti **abhāva-**ggahaṇam, tena kamme satī bhāvato, asatī abhāvatoti ayamettha

1. Abhi 3. 90 piṭṭhe.

2. Abhi 1. 1 piṭṭhe.

3. Abhi 2. 145 piṭṭhe.

4. Abhi 3. 12 piṭṭhe.

5. Abhi 3. 66 piṭṭhe.

adhippāyo. Yathā panassa viññāṇassa saṅkhārapaccayatā na siddhā, na evaṃ vipākabhāvo. So pana siddhoti katvā āha “**vipākamhetan**”ti. Tena viññāṇassa vipākabhāvena saṅkhārapaccayatam sādheti. Tassa pana sādhanattham “upacitakammābhāve vipākābhāvato”ti vuttanti tam vivaranto “**vipākāñcā**”ti-ādimāha. **Yadi uppajjeyyāti** yadi kammanirapekkho vipāko uppajjeyya. **Sabbesaṃ** sattānaṃ brahmattaṃ upagatānaṃ ghāṇādiviññāṇāni mahāvipākaviññāṇānīti tassa tassa vipākassa anokāye ṭhitānampi. **Vipākānīti** viññāṇapekkhāya napuṃsakaniddeso, sabbavipākaviññāṇānīti attho.

Saṅkhārā bahū ekūnatimsacetanābhedato, viññāṇāni cabahūni bāttimsavidhattā, na ca sabbato sabbānīti āha “**katarasaṅkhārapaccayā kataraviññāṇanti ce**”ti. “**Viññāṇan**”ti ca idaṃ viññāṇasāmaññaṃ gahetvā vuttaṃ. Kāmaṃ **khandhaniddese**¹ imāni viññāṇāni niddiṭṭhāni, tam pana atisaṅkhittaṃ, na ca tattha nesaṃ saṅkhārapaccayatā vibhāvitāti tam pavattiyam, paṭisandhiyaṃ bhavādīsu pavattanākāravasena vitthārato dassetuṃ “**kāmāvacarapuññābhisāṅkhārapaccayā**”ti-ādi āraddham. **Manoviññāṇeti** niddhāraṇe bhummaṃ. **Mahāvipākānīti** viññāṇapekkhāya napuṃsakaniddeso. **Mahāvipākāti** pana pāṭhe manoviññāṇadhātuyoti ānetvā sambandhitabbaṃ.

621. **Yamsaṅkhārapaccayāti** yassa yassa saṅkhārassa paccayabhāvena. **Yam viññāṇanti** “yam yam viññāṇan”ti evaṃ ubhayattha āmeditalopo daṭṭhabbo. “**Hoti**”ti iminā kāraṇabhāve viññāṇassa sabbhāvamattaṃ paveditaṃ, na pavattivisesoti tam dassento “**evaṃ pavatti veditabbā**”ti āha. Brahmānampi anīṭṭharūpādi-āpāthagamane akusalavipākacakkhuvīññāṇādīni kadāci uppajjantīti “**imāni terasa -pa- pavattantī**”ti vuttaṃ. Tattha pañcannaṃ khandhānaṃ vokāro vitthāro etthāti pañcavokāro, so eva bhavo, etasmiṃ **pañcavokārabhave**. Hoti hi bhinnādhikaraṇānampi aññapadatthasamāso yathā “urasilomo”ti. Atha vā yathāpaccayam pavattamānehi pañcahi khandhehi vokarīyatīti pañcavokāro, so eva bhavoti sabbaṃ pubbe viya.

1. Visuddhi 2. 82 piṭṭhe.

“Pavattiyaññeva¹ pavattanti”ti saṅkhepato vuttamatthaṃ vivarituṃ “**kathan**”ti-ādi āraddhaṃ.

“**Yebhuyyena lobhasampayuttajavanāvasāne**”ti idaṃ paṭighavicikicchuddhaccasampayuttānantaraṃ somanassasahagatassa anuppajjanatoti keci, taṃ na gahetabbaṃ. “Cakkhuṃ assādeti abhinandati, taṃ ārabba rāgo uppajjati, diṭṭhi uppajjati -pa- vicikicchā uppajjati, uddhaccaṃ uppajjati, akusale niruddhe vipāko tadārammaṇatā uppajjati”ti² vacanato. Itthaṃ ce ārammaṇaṃ, somanassatadārammaṇaṃ na na uppajjatīti. Javanena tadārammaṇaniyame somanassasahagatānantaraṃ somanassasahagatānevasandhāya vuttanti apare, taṃ vicāretabbaṃ upekkhāsahagatakusalākusalajavanānantarampi somanassatadārammaṇassa icchitabbatā. Upekkhāsahagatakiriyājavanānantarameva hi somanassatadārammaṇaṃ na icchanti.

Yasmā pana tihetukajavanāvasāne ca kadāci ahetukaṃ tadārammaṇaṃ hoti, tasmā “**yebhuyyenā**”ti vuttaṃ. Yasmā ekacittakkhaṇāyukaṃ javanārammaṇaṃ hoti, tadā tattha ekameva tadārammaṇaṃ hotīti katvā “**sakim vā**”ti vuttanti keci. Apare pana tadārammaṇaṃ nāma javanārammaṇānubhavanakiccaṃ, taṃ ekacittakkhaṇike tathā āsannabhede ārammaṇe nuppajjati. Tasmā “**sakim vā**”ti idaṃ dirattatirattādi viya vacanasiliṭṭhatāvasena vuttanti veditabbaṃ, dvikkhattumeva pana uppajjatīti. “Dirattatirattan”ti³ ettha hi vā-saddassa abhāvā vacanasiliṭṭhatāmattena dirattaggahaṇaṃ katanti yujjati. “Nirantaraṃ tirattadassanattthaṃ vā”ti idha pana vā-saddo vikappattho vuttoti sakim eva ca kadāci pavattiṃ sandhāya “**sakim vā**”ti vuttanti daṭṭhabbaṃ. Teneva hi **sammohavinodaniyaṃ** sakim tadārammaṇappavattiyā vicāretabbataṃ dassentena “cittappavattigaṇanāyaṃ pana sabbadvāresu tadārammaṇe dve eva cittavārā āgatā”ti⁴ vuttaṃ.

Tattha **cittappavattigaṇanāyanti** vipākakathāyaṃ balavarūpādi-ārammaṇe vuttaṃ cittappavattigaṇanaṃ sandhāyāha. Tattha hi dveva tadārammaṇupattivārā

1. Pavattiyampi (Syā, Ka)

3. Vi 2. 27 piṭṭhe.

2. Abhi 8. 134, 135 piṭṭhesu.

4. Abhi-Ṭṭha 2. 145 piṭṭhe.

vuttā. Tadeva hi sandhāya idhāpi vuttaṃ **“abhidhammaṭṭhakathāyaṃ pana tadārammaṇe dve cittavārā āgatā”**ti. Abhidhammaṭṭhakathāyaṃ aniyatārammaṇaṭṭhānakiccā hutvā pavattantīti¹ dvāraṃ anāmasitvā eva vuttaṃ, taṃ anantaram parato vuttasahetukavipākaviññāṇānaṃ sadisaṃvaṇṇanaṃ kātukāmatādhippāyena vuttaṃ. Ahetukadvayādīnāhi bhavaṅgabhūtānaṃ sayameva dvārattā, cutipaṭisandhibhūtānaṃ bhavaṅgasāṅkhātena, aññena ca dvārena anuppattito niyataṃ, aniyataṃ vā dvāraṃ etesanti na sakkā vattunti.

Ahetukadvayassa pana santīraṇatadārammaṇabhūtassa dvāraṃ labbhati, taṃca aniyatanti tampi gaṇhanto **“aniyatadvārārammaṇaṭṭhānakiccā hutvā pavattanti”**ti āha. Teneva cettha mahāvīpākānampi tadārammaṇabhūtānaṃ dvāraṃ labbhatīti tatthāpi dvāraggahaṇaṃ kataṃ.

Ekassa sattassa pavatto rūpāvacaravipāko pathavīkaṣiṇādīsu yasmiṃ ārammaṇe pavatto, tato aññasmiṃ tassa pavatti natthīti rūpāvacarānaṃ niyatārammaṇatā vuttā. Itarāni āruppavīpākaviññāṇāni. Niyataṃ avatthukānīti niyatāvatthukāni. Kaṣiṇugghāṭimākāsādīsuyeva ārammaṇesu pavattanato niyatārammaṇāni. Tatrāpi pavattiyaṃ. Assāti bāttimsavidhassa vipākaviññāṇassa. **Te te saṅkhārā**ti yathāvuttā puññābhisaṅkhārādīsaṅkhārā. **Kammapaccayenā**ti nānākkhaṇīkakkammapaccayena. **Upanissayapaccayenā**ti pakatūpanissayapaccayena.

622. Evaṃ pavattiyaṃ viññāṇappavattim dassetvā paṭisandhiyaṃ dassetum **“yaṃ pana vuttan”**ti-ādimāha. Tattha **anurūpāya paṭisandhiyā**ti anurūpena paṭisandhikiccena. Taṃ pana anurūpataṃ sayameva vakkhati. Bhavantarena bhavantarassa sandhānaṃ idha paṭisandhīti taṃ acittakampi atthevāti katvā **“kati paṭisandhiyo”**ti puccham katvāpi **“Kati paṭisandhicittāni”**ti pucchā katā. **“Kena katthā”**ti kena cittena kasmim bhava.

Tatthāti tesu ekūnavāsatiyā paṭisandhicittesu. Kusalavīpākāya ahetukamanoviññāṇadhātuyāti sambandho. Natthi devesu ahetukā paṭisandhīti **“manussaloke”**ti visesana. Napuṃsakādīnanti

1. Abhi-Ṭṭha 2. 145 piṭṭhe.

ādi-saddena mammādīnaṃ saṅgaho. Keci pana ekacce ahetukapaṭisandhikā avikalindriyā hutvā thokaṃ vicāraṇapakatikāpi hontiyeva, tasmā tādīsānampi idha ādi-saddena saṅgahoti vadanti. **Saṅkhepatoti** samāsato, asukāya paṭisandhiyā asukaṃ ārammaṇanti vibhāgaṃ akatvāti attho.

Sesānanti rūpāvacarā pañca, paṭhamatatiyārūppā dveti imāsaṃ vuttāvasesānaṃ sattannaṃ paṭisandhīnaṃ. **Paccuppannārammaṇaṃ cuticittaṃ nāma natthi** paṭisandhi-ārammaṇe eva pavattanato. **Dvīsu ārammaṇesu**ti atītanavattabbavasena dvīsu ārammaṇesu.

623. **Tānīti** pubbe katāni kammāni. **Assāti** āsannamaraṇassa puggalassa. **Olambantīti** sāyanhe mahantānaṃ pabbatakūṭānaṃ chāyā viya bhūmiyaṃ tassa citte avalambanti upatiṭṭhanti. **Tasmīnniruddheti** tasmīn cuticitte niruddhamatte tassa nirodhasamanantarameva. **Tadevāti** tamyeva yathāvuttajavanavīthiyā ārammaṇabhūtaṃ. Avijjātāṇhādīsu kilesesu anupacchinnesveva kammādino upaṭṭhānaṃ, tañca ārabha cittasantānassa bhavantarannapoṇapabbhārata hotīti āha
“anupacchinnakilesabalavināmitan”ti. Santāne hi vināmite¹ tadekadesabhūtaṃ paṭisandhicittaṃ tañca vināmitameva² hoti, na ca ekadesavināmitabhāvena³ vinā santānassa vināmitatā atthīti. Sabbattha pana duggatipaṭisandhininnāya cutiyā purimajavanāni akusalāni, itarāya ca kusalānīti nicchinanti. “Nimittassādagadhitaṃ vā bhikkhave viññāṇaṃ tiṭṭhamānaṃ tiṭṭhati, anubyañjanassādagadhitaṃ vā, tasmīn ce samaye kālaṃ karoti, ṭhānametaṃ vijjati, yaṃ dvinnaṃ gatīnaṃ aññataraṃ gatīn upapajjeyya nirayaṃ vā tiracchānayaṇiṃ vā”ti⁴ hi vuttaṃ, tasmā akusalaṃ duggatīyaṃ, kusalañca sugatīyaṃ paṭisandhiyā upanissayo hotīti. Arahato pana sabbaso kilesānaṃ upacchinnattā paṭippassaddhasabbabhavussukkatāya kammādinimittaṃ na upaṭṭhahati, tato vijjamānampi kammaṃ aladdhasahāyattā paṭisandhiṃ na janeti.

Vuttappakārakammavasenāti pāpakammavasena, tadupaṭṭhāpitanti adhippāyo. **“Narakādīsu aggijālavanṇādikan”**ti idaṃ taṃsadisatāvasena vuttaṃ.

1. Vinamite (Syā, Ka)

3. Ekadesavinamitabhāvena (Syā, Ka)

2. Vinamitameva (Syā, Ka)

4. Saṃ 2. 377, 378 piṭṭhesu.

Na hi so eva nirayaggivaṇṇādi tadā tassa āpātham āgacchati. Tattha **aggijālavaṇṇādikanti ādi**-saddena vettaraṇīsimbali-asipattavanādivaṇṇam saṅgaṇhāti. **Narakādīsūti** pana **ādi**-saddena petatiracchānānam nibaddhasaṅcaraṇaṭṭhānapariyāpannavañṇam. **Manodvāre āpāthamāgacchatīti** kammabalena upaṭṭhāpitavaṇṇāyatanaṃ supinaṃ passantassa viya, dibbacakkhussa viya ca manodvāre eva gocarabhāvaṃ gacchati. Ekaṃ āvajjanaṃ, pañca javanāni, dve tadārammaṇānīti tīṇi vīthiccittāni.

Rāgādihetubhūtaṃ hīnamārammaṇanti akusalavipākassa ārammaṇaṃ bhavituṃ yuttaṃ anīṭṭhamārammaṇamāha. Tampi hi saṅkappanavasena rāgassāpi hetu hotīti. Akusalavipākajanakakammasahajātānaṃ vā taṃsadisāsannacutijavanacetanāsahajātānaṃ rāgādīnaṃ hetubhāvo eva hīnatā. Tañhi pacchānutāpajanakakammānamārammaṇaṃ kammavasena anīṭṭham akusalavipākassa ārammaṇaṃ bhaveyya. Aññathā ca iṭṭhārammaṇe pavattassa akusalakammasa vipāko akusalakammanimittārammaṇo na bhaveyya. Na hi akusalavipāko iṭṭhārammaṇo bhavituṃ arahatīti.

Pañcadvāre ca āpātham āgacchantam paccuppannam kammanimittam āsannakatakammārammaṇasantatiyaṃ uppannam, taṃsadisaṅca daṭṭhabbari. Aññathā tadeva paṭisandhi-ārammaṇūpaṭṭhāpakam, tadeva ca paṭisandhijanakaṃ bhaveyya. Na ca paṭisandhiyā upacārabhūtāni viya, etasmim tayā pavattitabbanti paṭisandhiyā ārammaṇaṃ anuppādentāni viya ca pavattāni cuti-āsannāni javanāni paṭisandhijanakāni bhaveyyuṃ. “Katattā upacitattā”¹ti hi vuttaṃ. Tadā ca taṃsamānavīthiyaṃ viya pavattamānāni katham katūpacitāni siyūṃ? Tadā na assāditāni. Na ca lokiyāni lokuttarāni viya samānavīthiphalāni honti. “Pubbe vāssa taṃ kataṃ hoti pāpakammaṃ dukkhavedanīyaṃ, pacchā vāssa taṃ kataṃ hoti pāpakammaṃ dukkhavedanīyaṃ, maraṇakāle vāssa hoti micchādiṭṭhi samattā hoti samādinna. Tena so kāyassa bheda param maraṇā apāyaṃ duggatiṃ vinipātaṃ nirayaṃ upapajjati”²ti-ādina² sutte maraṇakāle samattāya samādinna micchādiṭṭhiyā, sammādiṭṭhiyā ca saṃsāracetanāya paṭisandhidānaṃ vuttaṃ, na ca dubbalehi pañcadvārikajavanehi micchādiṭṭhi,

1. Abhi 1. 104 piṭṭhādīsu.

2. Ma 3. 258 piṭṭhe.

sammādiṭṭhi vā samattā hoti samādinna. Tathā hi vuttaṃ **sammohavinodaniyaṃ** “sabbampi hetam kusalākusaladhamma-
paṭivijānanādicavanapariyosānaṃ kiccaṃ manodvārikacitteneva hoti, na
pañcadvārikenāti sabbassapetassa kiccassa karaṇe saha javanakāni
vithicittāni paṭikkhattāni”ti.¹

Tattha hi **na kiñci dhammaṃ paṭivijānāti** “manopubbaṅgamā
dhammā”ti² evaṃ vuttaṃ ekampi kusalaṃ vā akusalaṃ vā na paṭivijānāti
ca vuttaṃ. Yesam paṭivibhāvanappavattiyā sukhaṃ vā dukkhaṃ vā anveti,
tesam sā pavatti pañcadvāre paṭikkhattā. Kusalākusalakammasamādānaṃ
tādisamevāti. Tadārammaṇānantaraṃ pana cavanaṃ, tadanantarā ca upapatti
manodvārikā eva hoti, na saha javanakavithicittapariyāpannāti iminā
adhippāyena idha pañcadvārikatadārammaṇānantarā cuti, tadanantarā
paṭisandhi ca vuttāti datṭhabbā. Tattha avasesapañcacittakkhaṇāyuke
rūpādimhi uppannaṃ paṭisandhiṃ sandhāya “paccuppannārammaṇaṃ
upapatticittaṃ paccuppannārammaṇassa bhavaṅgassa anantarapaccayena
paccayo”ti³, avasesa-ekacittakkhaṇāyuke ca uppannaṃ paṭisandhiṃ
sandhāya “paccuppannārammaṇaṃ upapatticittaṃ atītārammaṇassa
bhavaṅgassa anantarapaccayena paccayo”ti³ ca vuttanti veditabbaṃ.

624. **Kaṇhapakkhe sukkapakkhaṃ ṭhapetvāti** ettha yathā pubbe
“pāpakammaṃ vā kammanimittaṃ vā”ti vutte kaṇhapakkhe
“anavajjakammaṃ vā kammanimittaṃ vā”ti sukkapakkho vutto, evaṃ
“duggatipariyāpannaṃ paṭisandhicittaṃ, narakādisu aggijālavaṇṇādikaṃ
duggatinimittaṃ”ti ca vutte kaṇhapakkhe “sugatipariyāpannaṃ
paṭisandhicittaṃ, manussaloke rattakambalasadisamātukucchivaṇṇa-
saṅkhātāṃ, devaloke vā uyyānavimānakapparukkhādivaṇṇasaṅkhātāṃ
sugatinimittaṃ”ti evaṃ sukkapakkhaṃ ṭhapetvā sesaṃ sabbaṃ
purimanayeneva veditabbaṃ. **Atītāpaccuppannārammaṇāyāti**
kammakammanimittavasena atītārammaṇāya,
mātukucchivaṇṇādisugatinimittavasena paccuppannārammaṇāya.

625. **Taṇca khoti** yadetaṃ “anavajjakammaṃ vā kammanimittaṃ vā”ti
aniyamaṇaṃ kataṃ, taṇca kho. **Kammanimittameva āpāthamāgacchati**

1. Abhi-Ṭṭha 2. 388 piṭṭhe. 2. Khu 1. 13 piṭṭhe Dhammapade. 3. Abhi 9. 427 piṭṭhe.

ekantato attano kammārammaṇatāya mahaggatavipākassa. **Suddhāya vāti** mahaggatakammanimittārammaṇāya **javanavīthiyā**, tadārammaṇarahitāyāti attho, sā pana javanavīthi mahaggatavipākassa upacāro viya daṭṭhabbā. Keci pana tañca vīthim mahaggatāvasānam vadanti. “**Navattabbārammaṇā vā**”ti idaṃ rūpāvacarapaṭisandhim, āruppesu ca paṭhamam, tatiyañca sandhāya vuttam. Dutiyacatutthā pana atītārammaṇavacaneneva gahitā.

Mātukucchivaṇṇasaṅkhātanti-ādinā vaṇṇo eva gatinimittabhāvena āgato. Tattha saddo tāva anupādinabhāvena sugatipariyāpannatāya gatinimittabhāvena aṭṭhakathāsu nāgatoti yuttametam, gandhādīnam pana anāgamane kāraṇam vīmaṁsitabbanam.

Ayam tāta tavatthāya buddhapūjā karīyatīti-ādīsu pubbacetanāvasena puññam hoti. Sabbantimajavane vattamānassāpīti vadanti.

626. “**Etenānusārena āruppacutiyāpi anantarā paṭisandhi veditabbā**”ti idaṃ kasmā vuttam, nanu “pathavīkasiṇajjhānādivasena paṭiladdhamahaggatassa sugatiyam ṭhitassā”ti evamādi ke eva naye ayampi paṭisandhi avaruddhāti? Na tattha rūpāvacaracuti-anantarāya eva paṭisandhiyā vuttattā. Tattha hi “pathavīkasiṇādikaṃ vā nimittam mahaggatacittam vā manodvāre āpātham āgacchati, cakkhusotānam vā”ti-ādinā tena vacanena rūpāvacaracutiyā eva anantarā paṭisandhi vuttāti viññāyati. Athāpi yathāsambhavayojanāya ayampi paṭisandhi tattheva avaruddhā, arūpāvacaracuti-anantarā pana rūpāvacarapaṭisandhi natthi. Arūpāvacare ca uparūpari cutiyā anantarā heṭṭhimā heṭṭhimā paṭisandhi natthīti catutthārūppacutiyā navattabbārammaṇapaṭisandhi natthi. Tena tato tattheva atītārammaṇā, kāmāvacare ca atītapaccuppannārammaṇā paṭisandhi. Itarāhi ca yathāsambhavam atītanavattabbārammaṇā āruppapaṭisandhi, atītapaccuppannārammaṇā ca kāmāvacarapaṭisandhi yojetabbāti imassa visesassa dassanattam visum uddharaṇam kataṃ.

627. Evarim ārammaṇavasena ekavidhāya kāmāvacarasugaticutiyā duvidhā duggatipaṭisandhi, duggaticutiyā duvidhā sugatipaṭisandhi, kāmāvacarasugaticutiyā dvi-ekadvippakārānam kāmārūpārūpanam vasena pañcavidhā

sugatipaṭisandhi, rūpāvacaracutiya tatheva pañcavidhā, duvidhāya āruppacutiya paccekam dvinnam dvinnam kāmāruppānam vasena aṭṭhavidhā ca paṭisandhi dassitā. Duggaticutiya pana ekavidhāya duggatipaṭisandhi duvidhā na dassitā, tam dassetuṃ “**duggatīyaṃ ʈhitassa panā**”ti-ādi vuttam. Yathā vuttā pana—

Dve dve pañcātha pañcaṭṭha, dve bhavālabhabhedato.
Cutīya tādisāyetā, catuvīsati sandhiyo¹.

628. “Kāmāvacarassa kusalassa kammassa katattā”ti-ādinā²
nānākkhaṇikakammapaccayabhāvo heṭṭhā dassitappakāroti
upanissayabhāvameva dassento “**vuttañhetan**”ti-ādimāha.

Nissayapaccayabhūtena rūpena sahapavattiyevettha viññāṇassa tena **missitā**, tadabhāvo **amissitā**. Yavanti ettha sattā ekajātisamanvayena aññamaññamissitā hontīti **yoniyo**. Sucaritaduccaritavasena gantabbā pāpunītabbāti gatiyo. Tiṭṭhati etthāti ʈhiti, viññāṇassa ʈhiti **viññāṇaṭṭhiti**. Nānattakāyanānattasaññīti-ādi-āvāso eva sattehi āvasitabbato **sattāvāso**. Asaññasattāvāsassa idha asambhavato “**sattāvāsavasena aṭṭhavidham hotī**”ti vuttam.

629. **Aññatra jātipaṇḍakapaṭisandhiyāti** ettha
paṭhamakappikapaṭisandhiyāpīti vattabham. Sāpi hi bhāvena vināva
uppajjati.

Omatoti avamato, avakaṃsatoti attho. **Ādināti** “missam amissan”ti etasmim duke ādimhi vuttana missaviññāṇena. **Omato dve vā tayo vā dasakā uppajjantīti** gabbhaseyyakānam vasena vuttam. Aññattha pana aneke kalāpā saha uppajjanti. Brahmattabhāvepi hi anekagāvutappamāṇena aneke kalāpā saha uppajjantīti tiṃsato³ adhikāneva rūpāni honti. Tadahujāta-ḷakassa lomam jāti-uṇṇāti keci. Himavantappadese jātimanta-ḷakalomam **jāti-uṇṇāti** apare. Gabbham phāletvā gahita-ḷakalomam **jāti-uṇṇāti** aññe. Imāsu gatīsu imā yoniyo sambhavanti, imāsu na sambhavantīti evam **yonīnam gativasena sambhavabhedo**.

1. Mūlaṭi 2. 107 piṭṭhe atthato samānam.

2. Abhi 1. 104 piṭṭhe.

3. Tato (Ka)

630. **Bhumma vajjesūti** bhummadevānaṃ vajjanaṃ yonivibhāgaṃ pati tesāṃ manussasadisattā. **Yoniyo tisso purimikā na hontīti** yonittayapaṭikkhepena pacchimā yoni anuññātāti atthato āpannameva hoti. **Gatittayeti** manussapetataracchānasaññite gatittaye. Tañhi ettha pubbe anāmaṭṭhaṃ.

Ca-saddo avuttasamuccayatthoti dassetuṃ “**ca-saddenā**”ti-ādi vuttaṃ. Kasmā pana nijjhāmatanḥikapetesu purimikā tisso yoniyo na santīti? Asambhavato. Tāsañhi niccāturabhāvato kāmasevā natthīti na tā aṇḍajādayo honti. Kucchiyaṃ tāsāṃ gabbho nāvatiṭṭhati jālasabbhāvatoti keci. Aggijālāya santappamānasarīrā etā nibbantantīti allaṭṭhānesu, pupphādīsu ca sambhavābhāvato saṃsedajatāpi tāsāṃ natthevāti vadanti. Tenāha “**opapātikā eva hi eta hontī**”ti.

Rūpībrahmesu tāva opapātikayonikesūti opapātikayonikehi rūpībrahme niddhāreti. **Rūpībrahmesūti** hi adhikaraṇe bhummaṃ, opapātikesūti niddhāraṇe. Tena “opapātikayoni kesū”ti sāmāññato vuttarāsito “rūpībrahmesū”ti visesena tadekadesaṃ niddhāreti.

Cakkhusotavattthudasakānaṃ jīvitānavakassa cāti ettha keci “cakkhusotavattthusattakānaṃ, jīvitachakkassa cāti catunnaṃ kalāpānaṃ vasena rūpabhava paṭisandhiviññāṇena saha sattavīsati rūpāni uppajjanti. Tattha gandharasāhārānaṃ paṭikkhittattā”ti kāraṇaṃ vatvā taṃ samatthentā “pāḷiyañhi ‘rūpadhātuyā upapattikkhaṇe ṭhapetvā aññasattānaṃ devānaṃ pañcāyatanāni pātubhavanti, pañca dhātuyo pātubhavanti’¹ ti vuttaṃ, tathā ‘rūpadhātuyā cha āyatanāni, nava dhātuyo’² ti sabbasaṅgahakavasena tattha vijjamānāyatanadhātuyo dassetuṃ vuttaṃ. Kathāvatthumhi ca ghānāyatanādīnaṃ viya gandhāyatanādīnaṃ tattha bhāvo paṭikkhitto ‘atthi tattha ghānāyatananti? Āmantā. Atthi tattha gandhāyatananti? Na hevaṃ vattabbe’² ti-ādinaṃ². Na ca aphoṭṭhabbāyatanānaṃ pathaviḍhātu-ādīnaṃ viya agandharasāyatanānaṃ gandharasānaṃ tattha bhāvo sakkā vuttuṃ, phusituṃ sakkuṇeyyatāvinimuttassa pathavi-ādisabhāvassa viya gandharasāyatanabhāvavinimuttassa

1. Abhi 2. 433 piṭṭhe.

2. Abhi 4. 278 piṭṭhe.

gandharasasabhāvassa abhāvā. Yadi ca ghānasamphassādīnaṃ kāraṇabhāvo natthīti ‘āyatanāni’ti te na vucceyyuṃ, dhātusaddo pana nissattanijjīvavācakoṭi ‘gandhadhātu rasadhātū’ti avacane kāraṇaṃ natthi, dhammabhāvo ca tesaṃ ekantena icchitabbo sabhāvadhāraṇādilakkhaṇato aññassa abhāvā. Dhammānaṃcā āyatanabhāvo ekantiko¹ **yamake** vutto ‘dhammo āyatananti? Āmantā’ti². Tasmā tesaṃ gandharasāyatanabhāvābhāvepi koci āyatanabhāvo vattabbo. Yadi ca phoṭṭhabbabhāvato añño pathavī-ādibhāvo viya gandharasabhāvato añño tesaṃ koci sabhāvo, siyā, tesaṃ dhammāyatanasaṅgaho. Gandharasabhāve, pana āyatanabhāve ca sati ‘gandho ca so āyatanaṃcā gandhāyatanam, raso ca so āyatanaṃcā rasāyatanan’ti idamāpannamevāti gandharasāyatanabhāvo ca na sakkā nivāretuṃ. ‘Tayo āhārā’ti ca vacanato kabalīkārāhārassa tattha abhāvo viññāyati. Tasmā yathā pāḷiyā avirodho hoti, tathā rūpagaṇanā kātabbā. Evañhi dhammatā na vilomitā hoti’ti vadanti.

Ettha vuccate—rūpāvacarasattānaṃ ghānañjivhāyatanābhāvato vijjamānāpi gandharasā āyatanakiccaṃ na karontīti te anāmasitvā pāḷiyaṃ “pañcāyatanāni pātubhavantī”ti³, “cha āyatanāni”ti⁴ ca ādi vuttam, “tayo āhārā”ti³ ca ajjoharitabbassa āhārassa abhāvena ojaṭṭhamakarūpasamuṭṭhāpanasaṅkhātassa āhārakiccassa akaraṇato, na sabbena sabbaṃ gandharasānaṃ, ojāya ca abhāvato. Iti visayino, kiccassa ca abhāvena visayo, kiccavā ca dhammo na vutto. Yasmiñhi bhavē visayī natthi, tasmiṃ tamhetuko nippariyāyena visayassa āyatanabhāvo natthīti vijjamānassāpi avacanaṃ yathā tattheva rūpabhavē pathavītejavāyodhātūnaṃ phoṭṭhabbāyatanabhāvena. Yassa pana yattha vacanaṃ, tassa tattha visayīsabbhāvahetuko nippariyāyena āyatanabhāvo vutto yathā tattheva rūpāyatanassa.

Yadi visayīsabbhāvahetuko visayassa nippariyāyena āyatanabhāvo, kathamasaññasattānaṃ dve āyatanāni pātubhavantīti,

1. Ekantato (Mūlaṭīkā)

2. Abhi 2. 433 piṭṭhe.

3. Abhi 5. 79 piṭṭhe.

4. Abhi 2. 419 piṭṭhe.

asaññasattānañhi cakkhāyatanam natthi, acakkhāyatanabhāvena¹ ca nesaṃ rūpāyatanam aññesaṃ avisayoti? Nāyaṃ virodho. Yena adhippāyena rūpadhātuyam saññīnam gandhāyatanādīnam avacanam, tena rūpāyatanassāpi avacananti asaññīnam ekaṃ āyatanam vattabham. Yathāsakañhi indriyagocarabhāvāpekkhāya yesam nippariyāyena āyatanabhāvo atthi, tesu niddisiyamānesu tadabhāvato rūpadhātuyam saññīnam gandhādike visum āyatanabhāvena avatvā dhammasabhāvānativattanato, manoviññāṇassa ca visayabhāvūpagamanato dhammāyatanantogadhe katvā “pañcāyatanāni”ti **pāliyam**² vuttam. Etadatthañhi “dhammāyatanam”ti sāmāññato nāmakaraṇam, piṭṭhivaṭṭakāni vā tāni katvā “pañcāyatanāni”ti vuttam.

Yena ca pana adhippāyena asaññīnam rūpāyatanam vuttam, tena saññīnampi gandhādīnam visum gahaṇam kātabbanti imassa nayassa dassanattam “asaññasattānam devānam dve āyatanāni pātubhavanti”ti³ vuttam. Asatipi hi tattha attano indriye rūpassa vaṇṇāyatanasabhāvātikkamo natthevāti tam rūpāyatanantveva vuccati. Iminā ca nayadassanena gandhādīni tīni pakkhipitvā saññīnam atṭha āyatanāni, asaññīnam pañcāni ayamatto dassito hoti. Evañcetam sampatiçchitabbam, aññathā rūpaloke phusitum asakkuṇeyyatāya pathavī-ādīnam brahmānam vacīghoso eva na siyā. Na hi paṭighaṭṭanānighamsamantarena saddappavatti atthi, na ca phusanasabhāvānam katthaci aphanabhāvata sakkā viññātum, phoṭṭhabbāyatanasaṅkhātassa ca bhūtattayassa abhāve rūpabhāve rūpāyatanādīnampi sambhavo eva na siyā. Tasmā phusitum sakuṇeyyatāyapi pathavī-ādīnam tattha kāyindriyābhāvena tesam phoṭṭhabbabhāvo na vutto. Evañca katvā rūpadhātuyam tesam sappatiḥhāvacaṇaṇa samatthitam hoti. Vuttañhi “asaññasattānam anidassanasappaṭigham ekaṃ mahābhūtam paṭicca dve mahābhūtā”ti-ādi⁴.

Paṭigho ca nāma bhūtattayassa kāyappasādam pati tannissayabhūtaghaṭṭanādvārena abhimukhabhāvo, idha pana tamabhāvata. So ca phusitum asakkuṇeyyasabhāvassa ghaṭṭanāya abhāvato natthi. Yadi tattha asatipi visayini rūpāyatanam gahetvā “dve āyatanāni”ti vuttam, atha

1. Acchatarabhāvena (Ka-Syā), tadabhāvena ca (Ka)

3. Abhi 2. 434 piṭṭhe.

2. Abhi 2. 433 piṭṭhe.

4. Abhi 9. 474 piṭṭhe.

kasmā gandhāyatanādīni gahetvā “pañcāyatanāni”ti na vuttanti?
 Nayadassanavasena desanā pavattāti vuttovāyamattho. Atha vā tattha
 rūpāyatanasseva vacanaṃ kadāci aññabhūmikānaṃ pasādassa visayabhāvaṃ
 sandhāya, na pana itaresaṃ abhāvato, nāpi pariyāyenapi
 āyatanabhāvābhāvato. Asaññīnañhi rūpāyatanam samānatalavāsīnaṃ
 vehapphalānaṃ, uparibhūmikānañca suddhāvāsānaṃ pasādassa
 visayabhāvaṃ gacchati, na pana gandharasāti tesameva tattha avacanaṃ
 yuttaṃ. **Kathāvatthumhi**¹ ca nippariyāyena gandhāyatanādīnaṃ atthibhāvaṃ
 paṭijānantam sandhāya paṭisedho kato.

Yadipi cetam vacanaṃ tattha gandhāyatanādīnaṃ abhāvavibhāvanaṃ na
 hoti, atthibhāvadīpanampi pana aññavacanaṃ natthevāti? Nayidamevaṃ
 aṭṭhakathāsu tattha nesaṃ atthibhāvassa niddhāretvā vuttattā. Yañhi
 aṭṭhakathāvacanaṃ pāḷiyā na virujjhati, taṃ pāḷi viya pamāṇabhūtaṃ
 agarahitāya ācariyaparamparāya yāvajjatanā āgatattā. Tattha siyā—yam
 pāḷiyā na virujjhati aṭṭhakathāvacanaṃ, taṃ pamāṇaṃ, idaṃ pana
 virujjhatīti? Nayidamevaṃ, yathā na virujjhati, tathā paṭipāditattā.
 Cakkhādīnaṃ āyatanānaṃ, tannissayānañca viññāṇānaṃ
 sattasuññatāsandassanattham bhagavato dhātudesanāti āyatanabhāvena
 vuttānaṃyeva dhātubhāvadīpanato dhātubhāvassāpi tesam avacanaṃ yujjati
 eva. Tasmā yathā pāḷiyā avirodho hoti, tathā cakkhudasakādivasena idha
 rūpagaṇanā katāti na ettha dhammatāvilomanāsaṅkāya okāsoti veditabbaṃ.

Aññesu saṃsedaja-opapātikayonikesūti rūpībrahme pana ṭhapetvā
 aññesu opapātikesu, saṃsedajesu cāti evamettha sambandho veditabbo.
 Opapātikavisesanañhettha aññaggahaṇaṃ, na saṃsedajavisesanaṃ
 asambhavato. Sati hi sambhave, byabhicāre ca visesanavisesitabbatā hoti.
 Kāmāvacaradevesu sabbakālaṃ paṭisandhipavattīsu yathāvuttāya santatiyā
 rūpānaṃ labbhanato vuttaṃ **“tāni ca niccaṃ devesū”**ti. Na hi te kadāci
 vikalindriyā, abhāvakā ca hontīti. Cakkhunesaṃ dasannaṃ pūraṇoti katvā
cakkhudasako nāma asādhāraṇena vā cakkhunā lakkhito dasako
cakkhudasako. **Evaṃ sesāti** yathā cakkhudasako vutto, evaṃ sesāpi dasakā
 yojetvā veditabbā.

1. Abhi 4. 278 piṭṭhe.

“Saṁsedajūpapātayonīsū¹, avakaṁsato tiṁsā”ti saṅkhepena vuttamattham vivaranto “**avakaṁsato panā**”ti-ādimāha, taṁ panetaṁ pālīyā na sameti. Na hi pālīyaṁ kāmāvacarānaṁ saṁsedajopapātikānaṁ aghānakānaṁ upapatti vuttā. **Dhammahadayavibhaṅge** hi “kāmadhātuyā upapattikkhaṇe kassaci ekādasāyatanāni pātubhavanti, kassaci dasāyatanāni, kassaci aparāni dasāyatanāni, kassaci navāyatanāni, kassaci sattāyatanāni pātubhavanti”ti² vuttam, na vuttam “aṭṭhāyatanāni pātubhavanti”ti. Yadi hi aghānakassāpi upapatti siyā, tikkhattuṁ “dasāyatanāni pātubhavanti”ti vattabbaṁ siyā, tikkhattuṁca “navāyatanāni pātubhavanti”ti, na ca taṁ vuttam.

Tattha **upapattikkhaṇeti** paṭisandhikkhaṇe. **Ekādasāti** paripuṇṇāyatanassa saddāyatanavajjāni ekādasa āyatanāni. **Kassaci dasāyatanānīti** andhassa cakkhāyatanavajjāni. **Aparāni dasāyatanānīti** badhirassa sotāyatanavajjāni. **Navāyatanānīti** andhabadhirassa cakkhusotāyatanavajjāni. **Sattāyatanānīti** gabbhaseyyakassa rūpagandharasakāyaphoṭṭhabbamanodhammāyatanavasena vuttam. Yadi cakkhusotaghānavikalopi uppajjeyya, tassa aṭṭhevāyatanāni siyūṁ, na ca vuttam “aṭṭhāyatanāni pātubhavanti”ti. Tasmā nattheva cakkhusotaghānavikalo. Sati ca aghānakūpapattiyam punapi “kassaci aparānīpi dasāyatanāni pātubhavanti”ti vattabbaṁ siyā. Tathā ca sati yathā andhabadhirassa vasena “kassaci navāyatanāni pātubhavanti”ti ekavāraṁ vuttam, evaṁandhāghānakassa, badhirāghānakassa ca vasena “kassaci aparāni navāyatanāni, kassaci aparānīpi navāyatanāni pātubhavanti”ti vattabbaṁ siyāti attho. Evaṁ dhātupātubhāvādipaṇhānīpi vattabbānīti vadanti. Ettha ca yathā “sattati ukkaṁsatotha rūpānī”ti padaṁ “saṁsedajūpapātayonīsū”ti ettha yonidvayavasena yojīyati, na evaṁ “avakaṁsato tiṁsā”ti idaṁ. Idaṁ pana saṁsedajayonivaseneva yojetabbaṁ. Ekayoganiddiṭṭhassāpi ekadeso sambandham labhatīti saṁsedajassa jaccandhabadhira-aghānakanapumsakassa jivhākāyavattthudasakānaṁ vasena tiṁsarūpāni uppajjantīti vuttam, na opapātikassāti ayamettha aṭṭhakathāyamadhippāyo.

1. Saṁsedupapātayonisu (Ka)

2. Abhi 2. 426, 427 piṭṭhesu.

Ye pana “opapātikassa jaccandhabadhira-aghānakanapuṃsakassa jivhākāyavatthudasakānaṃ vasena tiṃsarūpāni uppajjantīti mahā-aṭṭhakathāyaṃ vuttan”ti vadanti, taṃ na gahetabbaṃ. So hi pamādapāṭho. Evañca katvā **āyatanayamakavaṇṇanāyaṃ** “kāmadhātuyaṃ pana aghānako opapātikō natthi. Yadi bhaveyya, ‘kassaci aṭṭhāyatanāni pātubhavantī’ti vadeyyā”ti¹ vuttaṃ. Apare panāhu “kassaci ekādasāyatanāni pātubhavantīti yāva ‘kassaci navāyatanāni’ti pālī opapātikesaṇḍhāya vuttā. Tasmā pubbenāparaṃ aṭṭhakathāyaṃ avirodho siddho. Tathā ca yathāvuttapāḷiyā ayamatthavaṇṇanā aññadatthu saṃsandati sametiyeva”ti. Yaṃ paneke vadanti “opapātikaggahaṇena saṃsedajāpi saṅgayhanti. Tathā hi **dhammahadayavibhaṅge** ‘kāmadhātuyā upapattikkhaṇe kassaci ekādasāyatanāni pātubhavantī’ti-ādīnaṃ² **niddese** ‘opapātikānaṃ petānaṃ’ti-ādīnaṃ³ opapātikaggahaṇameva kataṃ, na saṃsedajaggahaṇan”ti, taṃ paripuṇṇāyatanānaṃyeva saṃsedajānaṃ opapātikesu saṅgahaṇavasena vuttanti veditabbaṃ. Tathā hi vuttaṃ **aṭṭhakathāyaṃ** “saṃsedajayonikā paripuṇṇāyatanāparipuṇṇāyatanabhāvena opapātikasaṅgahaṇaṃ katvā vuttā”ti, padhānāya vā yoniyā sabbaṃ paripuṇṇāyatanayoniṃ dassetuṃ “opapātikānanti vuttan”ti ca, idha pana yonidvayaṃ sarūpeneva pakāsetuṃ, saṃsedajayonivaseneva ca avakāmsato rūpapavattiṃ dassetuṃ opapātikayoniyā itaraṃ asaṅgahetvā “saṃsedajūpapātayoniṃsū”ti vuttaṃ. Taṃ sabbaṃ vīmaṃsitvā gahetabbaṃ.

Ukkāmsāvakāmsānaṃ pana antareti “sattati, tiṃsā”ti evaṃ vuttānaṃ rūpassa ukkāmsāvakāmsaparicchedānaṃ majjhe. **Anurūpato vikappo veditabboti** apāyesu andhassa cha cakkhudasakābhāvato, tathā badhirassa sotadasakābhāvato, andhabadhirassa pana pañca cakkhusotadasakābhāvatoti evamādinā nayena veditabbo. Yaṃ penettha vattabbaṃ, taṃ vuttamevāti.

631. Cutipaṭisaṇḍhīnaṃ khandhādīhi aññamaññasamānatā **abhedo**. Asamānatā **bhedo**.

1. Abhi-Ṭṭha 3. 309 piṭṭhe.

2. Abhi 2. 426 piṭṭhe.

3. Abhi 2. 427 piṭṭhe.

Ārammaṇatopi abhinnāti catūsu āruppesu tato tato cavitvā tattha tattheva upapajjantassa vasena vuttaṃ. Tattheva pana heṭṭhā, rūpabhava vā upapatti natthi. Arūpabhūmito cavitvā heṭṭhā upapatti nāma kāmabhava eva, tatthāpi tihetukapaṭisandhi eva. Rūpabhavato pana cuto duhetukopi hotīti vadanti. **Amahaggatabahiddhārammaṇāya** cutiyā anantarā **mahaggata-ajjhattārammaṇā** dutiyacatutthāruppapaṭisandhi. Evaṃ nayamattassa dassitatā vuttaṃ, avuttañca sabbaṃ saṅgahetvā āha “**ayaṃ tāva arūpabhūmisueva nayo**”ti. Rūpārūpāvacarānaṃ upacārassa balavatāya tato cavitvā duggatiyaṃ upapatti natthīti “**ekaccasugaticutiyā**”ti āha. **Ekaccaduggatipaṭisandhī**ti ettha ekaccaggahaṇassa payojanaṃ maggitabbaṃ. Ayaṃ panettha adhippāyo siyā—nānattakāyanānattasaññīsu vuttā ekacce ca vinipātikā tihetukādipaṭisandhikā, tesāṃ paṭisandhiṃ vinipātikabhāvena “duggatipaṭisandhī”ti gahetvā sabbasugaticutiyā ca sā paṭisandhi hoti, na ekaccasugaticutiyā evāti tannivattanatthaṃ ekaccaduggatiggahaṇaṃ kataṃ. Apāyapaṭisandhi eva hi ekaccasugaticutiyā hoti, na sabbasugaticutiyāti. Atha vā duggatipaṭisandhi duvidhā ekaccasugaticutiyā anantarā, duggaticutiyā cāti. Tattha pacchimāṃ vajjetvā purimaṃyeva gahetuṃ vuttaṃ “**ekaccaduggatipaṭisandhī**”ti. **Ahetukacutiyā sahetukapaṭisandhī**ti duhetukā ca tihetukā ca yojetabbā. Maṇḍūkadevaputtādīnaṃ viya hi ahetukacutiyā tihetukapaṭisandhipi hotīti.

Tassa tassa viparītato ca yathāyogaṃ yojetabbanti “ekaccasugaticutiyā ekaccaduggatipaṭisandhī”ti-ādīsu bhedavisesesu “ekaccaduggaticutiyā ekaccaduggatipaṭisandhī”ti-ādīnaṃ yaṃ yaṃ yujjati, taṃ taṃ yojetabbanti attho. Yujjamānamattāpekkhanavasena napuṃsakaniddeso kato. **Yojetabbanti** vā bhāvatthataṃ datṭhabbā. “Amahaggatabahiddhārammaṇāya mahaggata-ajjhattārammaṇā”ti-ādīsu pana viparītayojanā na kātabbā. Na hi mahaggata-ajjhattārammaṇāya cutiyā arūpabhūmisu amahaggatabahiddhārammaṇā paṭisandhi atthi. “Catukkhandhāya āruppacutiyā anantarā pañcakkhandhā kāmāvacarapaṭisandhī”ti etassa vipariyāyo sayameva yojito. “Atītārammaṇāya cutiyā paccuppannārammaṇā

paṭisandhī”ti etassa ca vipariyāyo natthi eva. Bhedaviseso eva ca evaṃ vitthārena dassito, abhedaviseso pana ekekasmim bhede tattha tattheva cutipaṭisandhiyojanāvasena veditabbo “pañcakkhandhāya kāmāvacaracutiya pañcakkhandhā kāmāvacarā -pa- avitakka-avicārāya avitakkāvicārā”ti. Catukkhandhāya pana catukkhandhā sayameva yojitā. Eteneva nayena sakkā viññātunti pañcakkhandhādīsu abhedaviseso na dassitoti.

632. **Iti** evaṃ vuttappakārena. Etaṃ viññāṇaṃ avijjādisahakārikāraṇasahitassa saṅkhārassa vasena **laddhappaccayaṃ**. Bāhirakakappitassa adhipatiṭṭhanakassa abhāvato **rūpārūpadhammattam**. Tenāha “**na satto na jīvo**”ti. **Upetīti vuccati** tathāvohāramattam, atthato pana paccayasāmaggiyā bhavantarabhāvena uppajjanamattanti adhippāyo. Tenāha “tassa cā”ti-ādi. **Tato hetum vināti** tattha hetum vinā.

Manussacutipaṭisandhikkamenāti manussacutito manussapaṭisandhikkamena. Evañhi pākaṭaggahaṇaṃ ubhayavisesanaṃ hoti. Pākaṭatā cettha tadāsannakkhandhavasena veditabbā “cavamāne upapajjamāne”ti-ādīsu¹viya. **Manussacutipaṭisandhikkamenā**ti vā manussacutito yassa kassaci paṭisandhikkamena. Tathā hi vakkhati “nissayaṃ assādayamānaṃ vā anāssādayamānaṃ vā”ti².

Sarasenāti sabhāvena, parikkhīṇāyusaṅkhārātāyāti attho. **Upakkamenā**ti attanā, parena vā katena sīsacchedanādi-upakkamena. Sabbesaṃ aṅgapaccaṅgasandhīnaṃ bandhanāni **sabbaṅgapaccaṅgasandhibandhanāni**, tesaṃ **chedakānaṃ**. **Sannipātanti** patanaṃ pavatti. Hadayappadesopi anukkamena sussitvā appāvaseso hoti, pageva kāyoti āha “**kamena upasussamāne sarīre**”ti. Tenevāha “taṅkhaṇāvasesahadayavatthusannissitan”ti. “**Niruddhesu cakkādīsū**”ti idaṃ gabbhaseyyakānaṃ āyatanānaṃ anupubbuppatti viya nirodhopi anupubbato hotīti adhippāyena vuttaṃ, atimandabhāvūpagamanataṃ vā sandhāya “**niruddhesū**”ti vuttaṃ, na anavasesanirodham.

Pañcadvārikaviññāṇānantarampi hi pubbe cuti dassitā. **Yamake** ca “yassa cakkhāyatanam nirujjhati, tassa manāyatanam nirujjhatīti? Āmantā.

1. Dī 1. 78; Vi 1. 5 piṭṭhesu.

2. Visuddhi 2. 187 piṭṭhe.

Yassa vā pana manāyatanaṃ nirujjhati, tassa cakkhāyatanaṃ nirujjhatīti? Sacittakānaṃ acakkhukānaṃ cavantānaṃ tesāṃ manāyatanaṃ nirujjhati, no ca tesāṃ cakkhāyatanaṃ nirujjhati. Sacakkhukānaṃ cavantānaṃ tesāṃ manāyatanaṃ nirujjhati, cakkhāyatanaṃ ca nirujjhatīti¹ cakkhāyatanaḍḍinaṃ cuticittena saha nirodho vuttoti.

Hadayavattumatteti hadayavattupadesamatte. Na hi hadayavattum nissāya kāyindriyaṃ pavattati. Hadayavattupī tadā ātape pakkhittaharitatālapaṇṇaṃ viya appāvasesaṃ hotīti “**taṅkhaṇāvasesahadayavattusannissitaṃ**”ti vuttanti vadanti. Itaravattūnaṃ pana sakiccāsamattatāya kevalaṃ hadayavattusannissitameva, tadā viññāṇaṃ hotīti vuttaṃ “**taṅkhaṇāvasesahadayavattusannissitaṃ**”ti. Mātughātādi, mahaggatamaññaṃ vā tādisaṃ garukaṃ nāma. **Samāsevitāṃ** abhiṇhaso kataṃ. **Āsannaṃ** maraṇakāle kataṃ, yadā tadā vā katampi pariḃyattaṃ hutvā anussaritaṃ. **Pubbakataṃ** aparāpariyāyavedanīyaṃ. Laddho avaseso avijjādiko viññāṇassa paccayo etenāti **laddhāvasesapaccayo**, saṅkhāro. Etena vipaccitum katokāsaṃ yathūpacitaṃ kusalākusalacetanaṃāha. **Kammanimittaṃ** nāma yaṃ vatthum ārammaṇaṃ katvā āyūhanakāle kammaṃ āyūhati, taṃ. Atīte kappakoṭisatasahassamatthakepi hi kamme kate vipaccanakāle āgantvā kammaṃ vā kammanimittaṃ vā upatīṭṭhati. **Gatinimittaṃ** nāma nibbattanaka-okāse eko vaṇṇo. So ca niraye nibbattanārahassa “aggijālavaṇṇādiko”ti-ādinā heṭṭhā vuttoyeva. **Avijjāpaṭicchāditādinave tasmim** kammādivisaye paṭisandhiviññāṇassa ārammaṇabhāvena uppattīṭṭhānabhūte.

Taṇhāya appahīnattā eva, purimuppannāya ca santatiyā tathāpariṇatattā paṭisandhiṭṭhānābhimukhaṃ viññāṇaṃ ninnapoṇapabbhāraṃ hutvā pavattatīti āha “**taṇhā nāmetī**”ti. **Sahajātasāṅkhārā**ti cuti-āsannajavanaviññāṇasahajātā cetanā, sabbepi vā phassādayo. Tasmim paṭisandhiṭṭhāne kammādivisaye viññāṇaṃ **khīpanti**. Khīpantā viya tasmim visaye paṭisandhivasena viññāṇapaṭiṭṭhānassa hetubhāvena pavattantīti attho. Tanti taṃ viññāṇaṃ. Cutipaṭisandhitadāsannaviññāṇaṃ **santativasena** viññāṇanti

1. Abhi 5. 132 piṭṭhe.

upanītekattam. **Taṇhāya nāmiyamānaṃ -pa- pavattatīti** namanakhipanapurimanissayajahana-
 aparaniṣṣayassādananiṣṣayarahitapavattanānisantativasena tassevekassa
 viññāṇassa honti, na aññassāti dasseti. Santativasenāti ca vadanto
 “tadevidam viññāṇam sandhāvati saṃsarati anaññaṃ”¹ti imaṃca
 micchāgāhaṃ paṭikkhipati. Sati hi nānattanaye santativasena ekattanayo
 hotīti. Ettha ca orimatīrarukkhavinibaddharajju viya
 purimabhavattabhāvavinibaddham kammādi-ārammaṇam datṭhabbam,
 puriso viya viññāṇam, tassa mātikātikkaṃmanicchā viya taṇhā,
 atikkamanapayogo viya khipanakasaṅkhārā, yathā ca so puriso paratīre
 patiṭṭhahamāno paratīrarukkhavinibaddham kiñci assādayamāno vā
 anassādayamāno vā kevalam pathaviyam sakabalapayogeheva patiṭṭhāti,
 evamidampi bhavantarattabhāvavinibaddham hadayavatthusāṅkhātāṃ
 niṣṣayam pañcavokārabhave assādayamānaṃ, catuvokārabhave
 anassādayamānaṃ vā kevalam ārammaṇasampayuttakammeheva pavattati.
 Tattha **assādayamānanti** pāpuṇantaṃ, paṭilabhamānanti attho.

Bhavantarādipaṭisandhānatoti bhavantarassa aññabhavassa
 ādipaṭisandhānabhāvato. Bhavantarādayo vā
 bhavayonigativīññāṇaṭṭhitissattāvāsantarāni, tesaṃ paṭisandhānatoti attho.
 Tadetam viññāṇam nāpi idhāgataṃ imasmiṃmyeva bhava uppannattā.
Kammanti paṭisandhijanakam kammaṃ. **Saṅkhārāti** cuti-
 āsanna javanaviññāṇasahagatā khipanakasaṅkhārā. **Natīti** namanavasena
 pavattataṇhā. **Visayo** kammādi.

633. Saddapaṭighosādīnaṃ satipi paccayapaccayuppannabhāve
 santānabandho na pākaṭoti tesaṃ ekattanānattabhāvaṃ anāmasitvā
 anāgamanātītahetusamuppādameva dassento “**ettha cā**”ti-ādimāha.
Saddādi hetikāti ettha **paṭighoso** saddahetuko. **Padīpo** padīpantarādi hetuko.
Muddā lañchanahetukā. Chāyā ādāsādi-abhimukhamukhādi hetukā. **Honti**
aññatra agantvāti saddādi paccayadesaṃ anupagantvā² saddādi hetukā honti
 tato pubbe abhāvā. Evaṃ idampi paṭisandhiviññāṇam na hetudesam gantvā
 tamhetukam hoti tato pubbe abhāvā. Tasmā na idaṃ hetudesato
 purimabhavato idhāgataṃ paṭighosādayo viya saddādidesato, nāpi tattha
 hetunā vinā uppannam saddādīhi

1. Ma 1. 323 piṭṭhe.

2. Agantvā (Mūlaṭīkā)

vinā paṭighosādayo viyāti attho. Atha vā **honti aññatra agantvāti** pubbe paccayadese sannihitā hutvā tato aññatra gantvā tappaccayā na honti uppatto pubbe abhāvā, nāpi saddādipaccayā na honti, evaṃ idampīti vuttanayeneva yojetabbam.

Natthi ekatā ekasantānekattepi aññasseva viññāṇassa pātubhavanato. Nāpi nānatā santānabandhato padīpo viya. Khaṇikāya hi padīpajālāya¹ santānekattam upādāya so² evāti vuccati, atthakiccaṇca sādheti, evamidhāpi daṭṭhabbam. **“Yadi hī”**ti-ādinā santānabaddhe ekantam ekatāya, nānatāya ca aggahetabbam, gahaṇe ca dosam dasseti. **Esa nayoti** atidesena bījaṅkurādīsu sabbahetuhetusamuppannesu yathāsambhavam yojanā kātābbāti dasseti. Idhāpi hi hetuhetusamuppannaviññāṇam ekantamekatte sati na manussagatito devagati sambhūtā siyā. Ekantanānatte na kammavato phalam siyā, tato **“rattassa bījam rattassa phalam”**ti-ādikassa viya **“bhūtapubbāham bhante rohitasso nāma isi ahosin”**ti-ādikassa³ vohārassa lopo siyā, tasmā ettha santānabandhesu hetuhetusamuppannesu na ekantamekatā vā nānatā vā upagantabbā na gahetabbā. Ettha ca ekanta-ekatāpaṭisedhena **“sayamkattam sukham dukkham”**ti⁴ imam diṭṭhim nivāreti, ekantanānatāpaṭisedhena **“paramkattam sukham dukkham”**ti⁴, hetuhetusamuppannatāvacanena **“adhiccasamuppannam”**ti⁵ imam diṭṭhim nivāreti.

634. **Tatthāti** phaluppattiṭṭhāne. **Aññassāti** yena tam kammam kattam, tato aññassa. **Aññatoti** yam tam kammam nibbattitam, tato aññato. **“Dhammamattam bhavantaramupeti”**ti⁶ vuttattā phalassa **upabhuṇṇake ca asati kassa tam phalam siyāti** anuyuṇṇeti. **Tatrāti** tasmim yathāvutte anuyoge.

Tatthāti ekasantāne. Yasmim dhammapuṇṇe kammam nibbattam, tasseva santāneti attho. **Etassa atthassāti** hetuphalānam atthato aññattepi

1. Khaṇikā hi padīpajālā (Syā)

2. Sā (Syā)

3. Sam 1. 61 piṭṭhe.

4. Abhi-Ṭṭha 1. 102; Mūlaṭi 2. 112 piṭṭhādīsupi.

5. Mūlaṭi 2. 112 piṭṭhepi.

6. Visuddhi 2. 186; Abhi-Ṭṭha 2. 154; Mahānidessa-Ṭṭha 196; Paṭisaṃ-Ṭṭha 1. 320 piṭṭhesu.

teneva hetuphalabhāvena sambandhattā taṃ phalaṃ “aññassa, aññato”ti vā na vattabbanti etassa atthassa. Catumadhura-alattakarasādhāvanā ambamātuluṅgādibījānaṃ **abhisaṅkhāro**. Ettha ca abhisaṅkhataṃ bījaṃ viya kammavā satto, abhisaṅkhāro viya kammaṃ, bījassa aṅkurādippabandho viya sattassa paṭisandhiviññāṇādippabandho. Tatthuppannassa madhurassa rattakesarassa vā phalassa vā tasseva bījassa, tato eva ca abhisaṅkhārato bhāvo viya kammakāra-kasseva sattassa, taṃkammato eva ca phalassa bhāvo veditabbo. Bālasarīre kataṃ vijjāpariyāpuṇaṇaṃ, sippasikkhanaṃ, osadhappayogo ca na vuḍḍhasarīraṃ gacchanti. Atha ca tannimittaṃ vijjāpāṭavaṃ sippajānaṇaṃ, anāmayatā ca vuḍḍhasarīre honti, na ca tāni aññassa honti tamsantatipariyāpanne eva vuḍḍhasarīre uppajjanato, na ca yathāpayuttana vijjāpariyāpuṇaṇādinā vinā tāni aññato honti tadabhāve abhāvato, evaṃ idhāpi santāne yaṃ phalaṃ, etaṃ nāññassa. Na ca aññatoti yojetabbaṃ. Etena ca saṅkhārābhāve phalābhāvameva dasseti, na aññapaccayanivāraṇaṃ karoti.

Yampi vuttaṃ, tattha vadāmāti vacanaseso. Tattha vā upabhuñjake asati siddhā bhuñjakasammutīti sambandho. Phalatīti sammuti **phalatisammuti**.

Rukkhasaṅkhātānaṃ dhammānanti rukkhapaññattiyā upādānabhūtānaṃ bhūtopādāyadhammānaṃ. **Tasmāti** yasmā yathā khandhasantāne kusalākusalacetanupattiyaṃ “puññaṃ karoti, pāpaṃ karoti”ti kattuvohāro, evaṃ tassa phalupattiyaṃ “sukhaṃ anubhavati, dukkhaṃ anubhavatī”ti upabhuñjaka vohāro, tasmā na ettha khandhavinimuttana aññena upabhuñjakena nāma koci attho atthīti.

635. **Evaṃ santepīti** asaṅkantipātubhāve tattha ca yathāvuttadosapariharaṇe sati, siddheti attho. **Pavattikkhaṇeyevāti** saṅkhārānaṃ pavattamānakkhaṇe eva. **Pavattito pubbeti** kammāyūhanakkhaṇato pubbe, avijjamānatāya samānattā evaṃ vuttaṃ. **Pacchā cāti** vipaccanappapattito pacchā ca.

Avipakkavipākā katattā ce paccayā, vipakkavipākānampi katattaṃ samānanti tesampi phalāvahatā siyāti āsaṅkānivattanatthaṃ āha “**na ca niccaṃ phalāvahā**”ti.

“Na vijjamānattā avijjamānattā vā”ti etena vijjamānattaṃ, avijjamānattañca nissāya vuttadose pariharati. Tassā paṭibhogakiriyāya, bhaṇḍakīṇanakiriyāya, iṇaggahaṇakiriyāya vā karaṇamattaṃ **taṃkiriyākaraṇamattaṃ**, tadeva **tadatthaniyyātane** paṭibhaṇḍadāne, iṇadāne ca paccayo hoti, aphalitaniyyātanādiphalanti attho.

636. **Sammohavighātathanti** bāttimsāya viññāṇesu yathāvuttasaṅkhārānaṃ paṭisandhiyaṃ, pavattiyañca paccayabhāve vibhajja avibhāvite pavattanakasammohassa apanayanatthaṃ.

Puññābhisaṅkhāreti niddhāraṇe bhummaṃ. **Avisesenāti** “tīhetuko tīhetukassā”ti-ādikaṃ bhedaṃ akatvā sāmāññato, piṇḍavasenāti attho. Sabbattha upanissayapaccayo balavakammassa vasena yojetabbo. “Dubbalañhi kammaṃ upanissayapaccayo na hoti”ti **paṭṭhānasaṃvaṇṇanāya** dassitametaṃ. **Rūpāvacarapañcakusalacetanābhedoti** “ṭhapetvā abhiññāppattan”ti visesetvā vattabbaṃ, na vā vattabbaṃ vipākassa paccayabhāvakathāya avipākārahassa pasaṅgābhāvato. Abhiññācetanāya hi avipākatā heṭṭhā vibhavitā eva. **Avisesena panāti** etthāpi ese va nayo. Pañcannaṃ vipākaviññāṇānanti ānetvā sambandhitabbaṃ.

Pañcannanti cakkhusotaviññāṇānaṃ, sampañcchanamanodhātuyā, dvinnāṃ santīraṇamanoviññāṇadhātūnañcāti etesaṃ pañcannaṃ. **Tathevāti** dvedhā eva. Kathaṃ pana iṭṭhārammaṇeyeva pavattanakāni kusala vipākaviññāṇāni duggatiyaṃ pavattantīti āha “**niraye mahāmoggallānattherassā**”ti-ādi. Thero hi tattha iddhiyā vassaṃ nimminivā katipayāṃ velaṃ nirayaggiṃ vūpasametvā tesāṃ dhammaṃ deseti.

Sveva kāmāvacaro puññābhisaṅkhāro. **Avisesena pana puññābhisaṅkhāro**ti kāmāvacaraṃ, rūpāvacarañcāti duvidhampi puññābhisaṅkhāraṃ ekajjhaṃ saṅgaṇhāti.

Dvādasākusalacetanābhedoti ettha uddhaccasahagatacetanāya gahaṇe kāraṇaṃ na dissati, vicāretabbametaṃ. Ekassa viññāṇassa

tatheva paccayo paṭisandhiyaṃ, no pavatteti ekasseva paccayabhāvaniyamo paṭisandhiyaṃ, no pavatte. Pavatte hi sattannampi paccayoti adhippāyo.

Rūpabhava catunnanti akusalavipākānaṃ

cakkhusotaviññāṇasampaṭicchana santīraṇānaṃ. Tāni pana ekantato aniṭṭhārammaṇāni, rūpabhava ca kathaṃ aniṭṭhārammaṇasamāyogoti āha “**so ca kho**”ti-ādi. “**Tathā kāmāvacaradevalokepi aniṭṭharūpādayo natthi**”ti idaṃ yebhuyyavasena vuttaṃ. Bahulañhi tesaṃ itthā eva rūpādayo upaṭṭhahanti, kadāci aniṭṭhaṃ. Devānañhi kesañcideva pubbanimittapātubhāvakālādīsu milātamaḷādi-aniṭṭhārammaṇasamāyogo hotīti.

637. Yattha vitthārappakāsaṇaṃ kataṃ, tato bhavato paṭṭhāya mukhamattappakāsaṇaṃ kātukāmo āha “**ādito paṭṭhāyā**”ti. Teneva “dvīsu bhavesū”ti-ādi vuttaṃ. Manussāpi keci aṇḍajā, saṃsedajā ca hontīti tadepekkhāya “**catūsu yonīsū**”ti vuttaṃ. Ekattakāya-ekattasaññitāsāmaññena catutthajhānabhūmikāpi asaññārūppavajjā catutthimyeva viññāṇaṭṭhitim bhajanti. **Esa** puññābhisaṅkhāro. **Vuttanayenevāti** “nānākkhaṇikakammapaccayena ceva upanissayapaccayena cā”ti vuttanayeneva. **Yathāsambhavanti** ekavīsatikāmāvacararūpāvacarakusalavipākesu cuddasaṇaṃ paṭisandhiyaṃ, pavatte ca, sattannaṃ pavatte evāti ayaṃ yathāsambhavo.

Tādiseyevāti nānattakāya-ekattasaññisāṅkhāteyeva.

Catunnaṃ viññāṇananti bhavādayo apekkhitvā vuttaṃ. Catūsu antogadhānaṃ pana tiṇṇaṃ viññāṇānaṃ tīsu viññāṇaṭṭhitīsu paccayabhāvo yojetaḃbo. Aviññāṇake sattāvāse saṅkhārapaccayā viññāṇe alabbhamānepi tassa saṅkhārahetukattaṃ labbhateva. Tathā hi tattha puññābhisaṅkhāro kaṭattārūpānaṃ nānākkhaṇikakammapaccayena paccayo hoti. Etasmiṃca mukhamattappakāsaṇe puññābhisaṅkhārādīnaṃ duggati-ādīsu pavattiyaṃ kusala vipākādiviññāṇānaṃ paccayabhāvo bhavesu vuttanayeneva viññāyatīti na vuttoti veditaḃbo.

Viññāṇapaccayānāmarūpapadavitthārakathāvaṇṇanā

638. **Vibhāgā nāmarūpānanti** nāmassa, rūpassa ca pabhedato.

Tattha nāmassa tāva pabhedam dessentena kāmam viññāṇampi nāmameva, paccayapaccayuppanne pana asaṅkarato dassetuṃ “**ārammaṇābhimukhaṃ namanato vedanādayo tayo khandhā**”ti vuttaṃ. Nibbānassa panettha pavattikathāyaṃ appaccayattā, namanaṭṭhābhāvato ca pasaṅgo eva natthi. Nāmanaṭṭhena hi taṃ nāmaṃ, na namanaṭṭhena. **Tesaṃ** nāmarūpānaṃ sukhādivasena, pathavī-ādivasena ca **vibhāgo**.

Ekam sattāvāsanti asaṅṇasattāvāsaṃ. Purimesu catūsu, asaṅṇasattāvāse cāti **pañcasu**.

Gabbhaseyyaggahaṇena jalābuja gahitāti “**aṇḍajānañcā**”ti vuttaṃ. Aṇḍajānañca abhāvakānanti yojetabbaṃ. **Santatisīsānīti** kalāpasantānamūlāni. Yadiapi vikārarūpāni paṭisandhikkhaṇe na santi, lakkhaṇaparicchedarūpāni pana santīti tāni paramatthato aparinipphannānīti vajjento āha “**rūparūpato**”ti. Phassādi ke saṅkhārakkhandhabhāvena ekattaṃ netvā “**tevīsati dhammā**”ti vuttaṃ. **Apanetvāti** kalāpantaragate pathavī-ādi ke samānalakkhaṇatāya aggahetvā.

Tesanti brahmakāyikādīnaṃ. **Vitthārenāti** catūsupi santatisīsesu rūpānaṃ asaṅkhipanena.

Kāmabhava pana yasmā sesa-opapātikānanti ettha kiñcāpi kāmabhava opapātikā vuttā na santi, yena sesaggahaṇaṃ sātthakaṃ bhaveyya, aṇḍajagabbhaseyyakehi pana opapātikasaṃsedajā sesā hontīti sesaggahaṇaṃ katanti vedītabbaṃ. Atha vā brahmakāyikādi kehi opapātikehi vuttehi sese sandhāya “**sesa-opapātikānan**”ti āha. Te pana arūpinopi santīti “**kāmabhava**”ti vuttaṃ. Aparipuṇṇāyatanānaṃ pana nāmarūpaṃ yathāsambhavaṃ rūpamissakaviññāṇaniddese vuttanayena sakkā dhammaḡaṇanato viññātunti na vuttanti daṭṭhabbaṃ.

Paṭisandhicittena saha pavatta-ututoti paṭisandhicittena saha uppannarūpesu tejodhātuto. Hadayavatthuno taṅkhaṇuppannattā paṭisandhicittassa **vatthudubbalatā**. Tesaṃ ajjhoharītāhārena anugate

sarīre āhārasamuṭṭhānaṃ suṭṭhaddhakanti sambandho. **Tiroti** teneva mātukucchigatabhāvena tirokkho. Avakaṃsato dve aṭṭhakāneva utucittasamuṭṭhānāni hontīti sasaddakālaṃ sandhāya “**ukkaṃsato dvinnam navakānan**”ti vuttaṃ. **Pubbeti** yaṃ pubbe santatidvayādikaṃ sattakapariyosānaṃ rūpaṃ idha vuttaṃ, taṃ ekekassa cittaṃsā tīsu tīsu khaṇesu uppajjamānameva vuttanti katvā āha “**pubbe -pa- sattatividhan**”ti. **Duvidhampi** tanti utusamuṭṭhānaṃ, cittasamuṭṭhānañcāti duvidhampi taṃ saddaṃ.

Sanṭhātunti addhaniyabhāvena ṭhātum, attano pana khaṇamattaṃ tiṭṭhateva. **Catuddisā vavatthāpitā**ti aññaṃaññaṃ saṃsaṭṭhasīsā mūlena catūsu disāsu vavatthāpitā. Aññaṃaññaṃ āliṅgetvā ṭhitā **bhinnavāhanikā viya**¹ ca.

639. Pañcavokārabhave ca pavattiyanti

rūpājanakakammajapañcaviññāṇappavattikālaṃ, sahaṇāṭaviññāṇapaccayaṇca sandhāyāha. Tadā hi tato nāmaṃeva hotīti. Kammaviññāṇapaccayā pana tadāpi ubhayaṃ hotīti sakkā vattum, pacchāṇāṭaviññāṇapaccayā ca rūpaṃ upatthaddhaṃ hotīti. **Asaññesūti**-ādi kammaviññāṇapaccayaṃ sandhāya vuttaṃ. **Pañcavokārabhave ca pavattiyanti** bhavaṅgādi janakakammato aññaṇa rūpupattikālaṃ, nirodhasamāpattikālaṃ, bhavaṅgādi-uppattikālaṃ aññaṇakālaṇca sandhāya vuttanti yuttaṃ. Bhavaṅgādi-uppattikāle hi taṃjanakena kammunā uppajjamānaṃ rūpaṃ, so ca vipāko kammaviññāṇapaccayo hotīti sakkā vattum.

Sahaṇāṭaviññāṇapaccayānapekkhampi hi pavattiyaṃ kammena pavattamānaṃ rūpaṃ, nāmaṇca na kammaviññāṇānapekkhaṃ hotīti. **Sabbatthāti** paṭisandhiyaṃ, pavatte ca. Sahaṇāṭaviññāṇapaccayā nāmarūpaṃ, kammaviññāṇapaccayā nāmarūpaṇca yathāsambhavaṃ yojetabbaṃ.

Nāmaṇca rūpaṇca nāmarūpañcāti ettha nāmarūpasaddo attano ekadesena nāmasaddena nāmasaddassa sarūpo, rūpasaddena ca rūpasaddassa, tasmā sarūpānaṃ ekasesoti **ekadesasarūpekaseso**, nāmarūpasaddassa ṭhānaṃ itaresaṇca nāmarūpasaddānaṃ adassananti attho.

Vipākato aññaṃ **avipākam**. Yato dvidhā mataṃ, tato yuttameva idanti yojetabbaṃ.

1. Bhinnavahanikā viya (Syā)

Kusalādicittakkhaṇeti ādi-saddena akusalakiriyacittakkhaṇe viya vipākacittakkhaṇepi vipākājanakakammasamuṭṭhānaṃ saṅgahitanti veditabbaṃ. Vipākacittakkhaṇe pana abhisāṅkhāraviññāṇapaccayā pubbe vuttanayena ubhayaṅca labbhatīti tādisavipākacittakkhaṇavajjanatthaṃ “**kusalādicittakkhaṇe**”ti vuttaṃ.

640. **Suttantikapariyāyatoti** paṭṭhāne rūpānaṃ upanissayapaccayassa avuttattā vuttaṃ. Suttante pana yasmiṃ sati yaṃ hoti, asati ca na hoti, so tassa upanissayo nidānaṃ hetu pabhavoti katvā “viññāṇūpanisaṃ nāmarūpan”ti rūpassa ca viññāṇūpanissayatā vuttā. Vanapatthapariyāye ca vanapatthagāmanigamanagarajanapadapuggalūpanissayo iriyāpathavihāro, tato ca cīvarādīnaṃ jīvitaparikkhārānaṃ kasirena, appakasirena ca samudāgamaṇaṃ vuttaṃ, na ca vanapatthādayo ārammaṇūpanissayādibhāvaṃ¹ iriyāpathānaṃ, cīvarādisamudāgamanassa ca bhajanti. Tasmā vinā abhāvo eva suttantikapariyāyato upanissayabhāvo daṭṭhabbo. Nāmassa abhisāṅkhāraviññāṇaṃ kammārammaṇapaṭisandhi-ādikāle ārammaṇapaccayova hotīti vattabbameva natthīti rūpasseva suttantikapariyāyato ekadhāva paccayabhāvo vutto. Sasaṃsayassa hi rūpassetaṃ paccayo hotīti vutte nāmassa hotīti vattabbameva natthīti.

Pavattassa pākaṭattā apākaṭaṃ paṭisandhiṃ gahetvā pucchati “**kathaṃ panetan**”ti-ādinā. Suttato nāmaṃ, yuttito rūpaṃ viññāṇapaccayā hotīti jānitabbaṃ.

Yuttito sādhetvā suttana taṃ dalhaṃ karonto “**kammasamuṭṭhānassāpi hī**”ti-ādimāha. **Cittasamuṭṭhānassevā**ti cittasamuṭṭhānassa viya. Ettha ca “viññāṇapaccayā nāmarūpan”ti² bhāsamānena bhagavatā yasmā upaparikkhamānānaṃ paṇḍitānaṃ paramatthato nāmarūpamattameva pavattamānaṃ dissati, na sakko, na jīvo, tasmā kenaci appaṭivattiyaṃ anuttaraṃ dhammacakkaṃ pavattitaṃ hoti. Suññatappakāsanaṃhi dhammacakkappavattananti. Atha vā nāmarūpamattatāvacanena pavattiyā dukkhasaccamattatā vuttā. Dukkhasaccappakāsanena ca tassa samudayo, tassa ca nirodho, nirodhagāminipaṭipadā

1. Ārammaṇūpanissayabhāvaṃ (Ka), Mūlaṭi 2. 116 piṭṭhe passitabbaṃ.

2. Ma 3. 109; Saṃ 1. 243, 296; Vi 3. 1; Khu 1. 77 piṭṭhādīsu.

ca pakāsītā eva hoti. Ahetukassa dukkhassa, hetunirodhā anirujjhanakassa ca abhāvā, nirodhassa ca upāyena vinā anadhigantabbattāti catusaccappakāsanam dhammacakkappavattanam niddhāretabbanam.

Nāmarūpapaccayāsaḷāyatanapadavittthārakathāvaṇṇanā

641. **Tanti** nāmarūpanam. **Tassāti** saḷāyatanassa. **Tādisassevāti** katekasesasseva.

Idhāpi **nāmanti** khandhattayasseva gahaṇe kāraṇam vuttanayameva. **Niyamatoti** idaṇca catunnam bhūtānam, channam vatthūnam, jīvitassa ca yathāsambhavam sahaajātanissayapurejāta-indriyādinā saḷāyatanassa pavattamānassa ekantena paccayabhāvam sandhāya vuttam. Rūpāyatanādīnam pana sahaajātanissayānupālanabhāvo natthīti aggahaṇam veditabbanam. Ārammaṇārammaṇapurejātādibhāvo ca tesam na sasantatipariyāpannānameva, na ca cakkhādīnam viya ekappahārenevāti¹ aniyamato paccayabhāvo. **Niyamato -pa- jīvitindriyanti evanti** ettha **evam-**saddena vā rūpāyatanādīnampi saṅgaho daṭṭhabbo. **Chaṭṭhāyatanañca saḷāyatanañca saḷāyatananti** ettha yadipi chaḷāyatana saḷāyatana saddānam saddato sarūpatā natthi, atthato pana saḷāyatane kadesova chaṭṭhāyatananti ekadesasarūpatā atthīti ekadesasarūpekaseso katoti veditabbo. Atthatopi hi sarūpānam ekadesasarūpekasesam icchanti “vaṅko ca kuṭilo ca kuṭilā”ti. Tasmā atthato ekadesasarūpānañca ekasesena bhavitabbanti.

Atha vā chaṭṭhāyatanañca manāyatanañca chaṭṭhāyatananti vā manāyatananti vā chaṭṭhāyatanañca chaṭṭhāyatanañca chaṭṭhāyatananti vā manāyatanañca manāyatanañca manāyatananti vā ekasesam katvā cakkhādīhi saddhim “saḷāyatanan”ti vuttanti tameva ekasesam nāmamattapaccayassa, nāmarūpapaccayassa ca manāyatanassa vasena kataṃ atthato dassento āha “**chaṭṭhāyatanañca saḷāyatanañca saḷāyatananti evam katekasesassā**”ti. Yathāvuttopi hi ekaseso atthato chaṭṭhāyatanañca saḷāyatanañcāti evam kato

1. Ekappahārenevāti (Ka)

nāma hotīti. Sabbattha ca ekasese kate ekavacananiddeso katekasesānaṃ saḷāyatanādisaddavacanīyatāsāmaññavasena katoti daṭṭhabbo.

“**Na aññathā**”ti etena tassa tassa nāmassa, rūpassa ca abhāve taṃ taṃ āyatanam na hotīti byatirekam vibhāveti.

Yanti yaṃ yaṃ nāmaṃ, rūpañca. **Yassāti** yassa yassa āyatanassa. **Yathāti** saha-jātādīnā yena yena pakārena. **Neyyanti** ñeyyam.

Tassa vasenāti tassahetu-ādipaccayassa vasena. **Ukkaṃsāvakaṃsoti** ettha sattadhā paccayabhāvato ukkaṃso aṭṭhadhā paccayabhāvo, tato navadhā, tato dasadhāti ayaṃ ukkaṃso. Avakaṃso pana dasadhā paccayabhāvato navadhā paccayabhāvo, tato aṭṭhadhā, tato sattadhāti evaṃ veditabbo, na pana sattadhā paccayabhāvato eva dvepi ukkaṃsāvakaṃsā yojetabbā tato avakaṃsābhāvatoti.

Vipākaṃ nāmaṃti sambandho. **Vuttanayenevāti** saha-jātādivasena, sattadhā, hetu-ādivasena ca. **Itaranti** avipākaṃ nāmaṃ.

“**Hadayavatthuno sahāyaṃ hutvā**”ti etena arūpe¹ viya asahāyaṃ nāmaṃ na hoti, hadayavatthu ca nāmena saha chaṭṭhāyatanassa paccayo hotīti ettakameva dasseti, na pana yathā hadayavatthu paccayo hoti, tathā nāmampīti ayamatto adhippeto. Vatthu hi nāmassa vippayuttapaccayo hoti, na nāmaṃ. Nāmañca vipākahetādipaccayo hoti, na vatthūti. Pavatte arūpadhammā kammajarūpassa ṭhitippattasseva paccayā honti, na uppajjamānassāti vippayutta-atthi-avigatā ca pacchājātavippayuttā dayo eva cakkhādīnaṃ yojetabbā.

“**Tatthevā**”ti iminā “pavatte”ti idaṃ paccāmaṭṭhanti āha “**tattheva hi pavatte**”ti. “Pañcavokārabhave”ti pana idaṃ “pañcannan”ti iminā dīpitamevāti. Pavattiyaṃ cakkhāyatanādikassa nāmaṃ vipākapaccayo na hoti, attanā janitarūpasseva hoti. Paṭisandhiyaṃ pana kammassamuṭṭhānaṃ cittassamuṭṭhānasadisam, tasmā vatthunopi vipākapaccayo hotiyeva.

1. Āruppe (Syā, Ka)

Rūpatoti rūpesu. Yaṃ yaṃ āyatanam uppajjati paṭisandhiyaṃ aṇḍajalābujānaṃ pañcasu āyatanesu kāyāyatanaṃ eva uppajjati. Itaresaṃ yathārahaṃ itarānīpi.

Avasesamanāyatanassāti ettha “pañcakkhandhabhave panā”ti etassa anuvattamānattā pañcavokārabhave eva pavattamānaṃ pañcaviññāṇehi avasesaṃ manāyatanam vuttanti daṭṭhabbaṃ. Nāmarūpassa saha-jātādisādhāraṇapaccayabhāvo, sampayuttādi-asādhāraṇapaccayabhāvo ca yathāsambhavaṃ yojetabbo. “Rupapaccayā pañcāyatanāni”ti ayampi nayo labbhati nirodhasamāpannānaṃ vasena, so pana apacurabhāvato yebhuyyena ca paṭisandhiyaṃ paccayabhūtasēva nāmarūpassa pavattiyaṃ paccayabhāvo vibhāvīti na dassīti veditabbaṃ.

Salāyatanapaccayāphassapadavithārakathāvaṇṇanā

642. Bāvisatiyā lokiyavipākaviññāṇehi sampayuttā
bāvisatilokiyaviññāṇasampayuttā. Tato eva bāvisati.

Tatthāti tasmim salāyatane, tesu chasu āyatanesūti attho. **Ajjhattanti** sasantatipariyāpannameva gaṇhāti. Tañhi sasantatipariyāpannakammanibbattaṃ tādissassa phassassa paccayo hoti. Rūpādīni, pana bahiddhā anupādināni ca phassassa ārammaṇaṃ honti, na tāni cakkhādīni viya sasantatipariyāpannakammakilesanimittappavattibhāvena phassassa paccayā hontīti paṭhamācariyavāde na gahitāni, dutiyācariyavāde pana yathā tathā vā paccayabhāve sati na sakkā vajjetunti gahitāni.

Tatthāti salāyatanapaccayā phassapade. Ye tāva ācariyā mahāvihāravāsīnova yathā viññāṇaṃ, evaṃ nāmarūpaṃ, salāyatanam, phassaṃ, vedanaṃ paccayaṃ, paccayuppannaṃ sasantatipariyāpannaṃ dīpentā vipākameva icchanti. “Chaṭṭhāyatanapaccayā phasso”ti **abhidhammabhājanīyapāli**¹ āruppaṃ sandhāya vuttāti **“chaṭṭhāyatanapaccayā phassoti pāli-anusārato”**ti vuttaṃ.

Sabbe phassā na sambhontīti yojanā. Yadi sabbāyatanehi eko phasso sambhaveyya, “salāyatanapaccayā phasso”ti ekassa vacanaṃ

1. Abhi 2. 145, 187 piṭṭhesu.

yujjeyya, athāpi ekamhā āyatanā sabbe phassā sambhaveyyuṃ, tathāpi sabbāyatanehi sabbaphassasambhavato āyatanabhedenā phassabhedo natthīti tadabhedavasena ekassa vacanaṃ yujjeyya, tathā pana asambhavato na yuttanti codeti **“na sabbāyatanehī”**ti-ādinā. Aññassāpi vā asambhavantassa vidhānassa bodhanatthametaṃ vuttaṃ **“nāpi ekamhā āyatanā sabbe phassā”**ti. “Na sabbāyatanehi eko phasso sambhotī”ti idameva pana ekaphassavacanassāyuttattadīpakam kāraṇanti vedītabbam. Nidassanavasena vā etaṃ vuttaṃ. Nāpi ekamhā āyatanā sabbe phassā sambhonti, evaṃ na sabbāyatanehi eko phasso sambhoti. Tasmā ekassa vacanaṃ ayuttanti. Parihāraṃ pana anekāyatanehi ekaphassassa sambhavatoti dassento **“tatridaṃ vissajjanan”**ti-ādimāha. **Avasesasampayuttadhammāyatanā** phassavajjitā taṃsampayuttacetāsikā dhammā.

Ekopi anekāyatanappabhavo **ekopa’nekāyatanappabhavo**.

Chadhā paccayatte pañca vibhāvaye, ekaṃ navadhā paccayatte, bāhirāni cha āyatanāni ārammaṇādinā yathāsambhavaṃ paccayatte vibhāvayeti sambandho.

Anekabhedassāti kusalavipākādīpañcadvārādivasena anekavidhassa dvipañcaviññāṇasampayuttavajjassa vipākaphassassa. **Tāni cāti** rūpāyatanādīni. “Mano ca nesaṃ gocaravisayaṃ paccanubhotī”ti¹ hi vuttaṃ. **Tathā cāti** paccuppannāni rūpādīni paccuppannañca dhammāyatanapariyāpannaṃ rūparūpaṃ sandhāya vuttaṃ. **Ārammaṇapaccayamattenāti** taṃ sabbaṃ apaccuppannaṃ, aññañca dhammāyatanam sandhāya vuttaṃ.

Phassapaccayāvedanāpadavittthārakathāvaṇṇanā

643. **Dvārato saḷevāti** pabhavasāmaññato ekavidhāpi uppattidvārato cha eva hontīti chaḷeva vedanā vuttā.

Cittabhedena ekūnanavutivīdhāpi idhādhippetā eva dassetuṃ **“vedanāsu panā”**ti-ādi vuttaṃ. “Sesānan”ti ettha sampañcchanasampayuttāya cakkhusamphassādayo pañca yadipi anantarādīhi paccayā honti, anantarādīnaṃ

pana upanissaye antogadhattā santīraṇatadārammaṇānañca sādharmaṇassa tassa vasena **“ekadhā”**ti vuttaṃ. Ekekasmim dvāre hi cakkhudvārādīsu uppannacakkhuviññāṇādīhi sahaajāta phassā sakasakavīthīsu sampañicchanādīhi sampayuttavedanānaṃ, manodvāre tadārammaṇavaseneva pavattānaṃ tebhūmakavipākavedanānampi sahaajātamanosamphassasaṅkhāto so phasso aṭṭhadhā paccayo hotīti yojetabbaṃ.

Rūpārūpāvacaravipākavedanā paṭisandhi-ādivaseneva pavattanti, kāmāvacarāpi ekaccāti **“tebhūmakavipākavedanānampī”**ti vuttaṃ. Tāsampi hi sahaajātamanosamphasso aṭṭhadhāva paccayo hoti. Paccayaṃ anupādinnaṃpi keci icchantīti **“yā panā”**ti-ādinā manodvārāvajjanasampayuttaphassassa paccayabhāvo vutto. Tañca mukhamattadassanaṃ daṭṭhabbaṃ. Etena nayena sabbassa anantarassa, anānantarassa ca phassassa tassā tassā vipākavedanāya upanissayatā yojetabbāti.

Vedanāpaccayātaṇhāpadavittthārakathāvaṇṇanā

644. **Idhāti** imasmim loke, imasmim vā sāsane cha taṇhā dīpitā. **Idhāti** vā imasmim vedanāpaccayā taṇhāpade. **Tatthāti** tāsū chasū taṇhāsū.

Ekekāya sassatadiṭṭhisahagatāya, ucchedadiṭṭhisahagatāya ca taṇhāya tadabhinandanānugūṇo rūpādīsu pavatti-ākāro, kevalaṃ kāmāssādasena pavattiyā viṣiṭṭhākārattā vuttappavatti-ākārato taṇhāya tividdhatā.

Mamattenāti sampiyāyanaena, assādanataṇhāya icceva vuttaṃ hoti. Tattha putto viya vedanā daṭṭhabbā, khīrādayo viya vedanāya paccayabhūtā rūpādayo, khīrādidāyikā dhāti viya rūpādichaḷārammaṇadāyikā cittakārādayo cha. Tattha sukhasamphassavattadāyako tantavāyo, vejjo rasāyatanojāvasena, tadupatthambhitajīvītasena ca dhammārammaṇassa dāyakoti daṭṭhabbo. **Sabbāpesā** aṭṭhasatappabhedāpi.

Ārammaṇapaccayo uppajjamānāya ārammaṇamattameva hoti, na upanissayo viya uppādakoti uppādakassa upanissayasēva vasena

“**ekadhāvā**”ti vuttaṃ. Upanissayena vā ārammaṇūpanissayo saṅgahito. Tena ca ārammaṇabhāvena taṃsabhāgo aññopi ārammaṇapaccayabhāvo dīpito hotīti upanissayavaseneva paccayabhāvo vuttoti veditabbo.

“**Yasmā vā**”ti-ādinā na kevalaṃ vipākasukhavedanā eva, tissopi pana vedanā vipākā visesena taṇhāya upanissayapaccayo, avisesena itarā cāti dasseti. **Upekkhā pana santattā, sukhamicceva bhāsītā**ti tasmā sāpi bhiyyo icchanavasena taṇhāya upanissayoti adhippāyo. Upekkhā pana akusalavipākabhūtā aniṭṭhattā dukkhe avarodhetabbā, itarā iṭṭhattā sukheti sā dukkhaṃ viya, sukhaṃ viya ca upanissayapaccayo hotīti sakkā vattum. “Vedanāpaccayā taṇhā”ti vacanena sabbassa vedanāvato paccayassa atthitāya taṇhuppattippasaṅge tannivāraṇatthamāha “**vedanāpaccayā cā pī**”ti-ādi.

Nanu “anusayasahāyā vedanā taṇhāya paccayo”ti vacanassa abhāvā atippasaṅganivattim na sakkā kātunti? Na, vaṭṭakathāya pavattattā. Vaṭṭassa ca anusayavirahe abhāvato anusayasahitāva paccayoti atthato vuttamevetam hotīti. Atha vā “avijjāpaccayā”ti anuvattamānattā anusayasahitāva paccayoti viññāyati. **Vedanāpaccayā taṇhāti** cettha vedanāpaccayā eva taṇhā, na vedanāya vināti ayaṃ niyamo icchito, na vedanāpaccayā taṇhā hotiyevāti, tasmā atippasaṅgo ettha natthi evāti.

Vusīmatoti vusitavato, vusitabrahmacariyavāsassāti attho. Vussatīti vā vusīti maggo vuccati, so etassa vuttho atthīti **vusīmā**, ukkaṭṭhaniddesena arahā. Aggaphalaṃ vā pariniṭṭhitavāsattā “vusī”ti vuccati, taṃ etassa atthīti **vusīmā**.

Taṇhāpaccayā-upādānapadavithārakathāvaṇṇanā

645. **Atthavibhāgo** atthassa vibhajanā. **Vatthu saṅkhātāṃ kāmanti** kāmaguṇasaññitāṃ rūpādi-ārammaṇamāha. **Upādiyatīti** kāmavasena gaṇhāti, dalhaṃ assādetīti attho. **Kāmaṃ upādiyatīti** ettha kammasādhano

kāmasaddo, **kāmo ca** soti ettha kattusādhano kilesakāmassa adhippetattā. Upādānasaddo pana ubhayatthāpi kattusādhanova. **Daḷhattho** bhusattho. Yathā bhuso āyāso upāyāso, bhusaṃ kuṭṭhaṃ upakuṭṭhaṃ, evaṃ idhāpīti āha “**upāyāsa-upakuṭṭhādīsu viyā**”ti. **Purimadiṭṭhiṃ uttaradiṭṭhi upādiyatī**ti purimadiṭṭhiṃ sassatabhāvena gaṇhantī upādiyati, purimadiṭṭhi-ākārena vā uttaradiṭṭhi uppajjamānā teneva purimadiṭṭhiṃ daḷhaṃ karontī taṃ upādiyatīti vuttā. Atha vā **purimadiṭṭhiṃ uttaradiṭṭhi-upādiyatī**ti “sassato attā”ti¹ idaṃ purimadiṭṭhiṃ upādiyamānaṃ uttaradiṭṭhiṃ nidassetuṃ vuttaṃ. Yathā hi esā daḷhikaraṇavasena purimaṃ uttarā upādiyati, evaṃ “natthi dinnan”ti-ādikāpīti². **Attaggahaṇaṃ** pana attavādupādānanti na idaṃ diṭṭhupādānadassananti daṭṭhabbaṃ. **Loko cāti** vā attaggahaṇavinimuttaṃ gahaṇaṃ diṭṭhupādānabhūtaṃ idha purimadiṭṭhi-uttaradiṭṭhivacanehi vuttanti veditabbaṃ.

Sīlabbataṃ upādiyatīti ettha asuddhimaggagosīlādisamādānavasena sīlaṃ, avītikkamanavasena vataṃ. Ubhayatthāpi vā sīlaṃ, tapokammabhāvena gahitatāya vataṃ, gavādipakatibhāvanā. Attano vā gavādibhāvādiṭṭhānaṃ sīlaṃ, “gacchanto bhakkheti, tiṭṭhanto muttetī”ti-ādinā gavādikiriyākaraṇaṃ vataṃ. Taṃtaṃakiccasammatato vā nivatti sīlaṃ, taṃsamādānavatovesa bhojanakiccakaraṇādivisesapaṭipatti vataṃ, taṃ sīlabbataṃ asuddhimaggaṃ “suddhimaggo”ti parāmasanto tathā abhinivisanto upādiyati, taṃ gāhaṃ daḷhaṃ gaṇhātīti attho. Sīlabbatasahacaritaṃ parāmāsaṃ sīlabbatanti gahetvā āha “**sīlabbatañca taṃ upādānañcā**”ti. **Gosīlagovatādīnī**ti ca tathābhūtaṃ diṭṭhiṃ vadati. Tenevāha “**sayameva upādānānī**”ti. **Abhinivesatoti** abhinivesabhāvato, abhinivisanato vā. **Attavādupādānanti** “attā”ti vādassa paññāpanassa, gahaṇassa ca kāraṇabhūtā diṭṭhīti attho. **Attavādamattamevā**ti attassa abhāvā “attā”ti idaṃ vacanamattameva. **Upādiyantī**ti daḷhaṃ gaṇhanti. Kathaṃ? “Attā”ti. “Attā”ti hi abhinivisantā vacanamattameva daḷhaṃ katvā gaṇhantīti atthoti³. Evaṃ “attavādamattameva upādiyantī”ti

1. Dī 1. 12 piṭṭhādīsu.

2. Ma 1. 362; Ma 2. 63; Ma 3. 72, 99, 116; Abhi 1. 241; Abhi 2. 389 piṭṭhādīsu.

3. Attāti (Syā, Ka)

vuttaṃ. **Attavādamattanti** vā vācāvattumattamevāha. Vācāvattumattameva hi “attā”ti upādiyanti attassa abhāvāti.

“Dhammasaṅkhepavittthāre pana kāmupādānaṃ saṅkhepato taṇhādaḷhattaṃ, sesupādānattayaṃ diṭṭhimattameva, vitthārato panā”ti evaṃ dhammasaṅkhepavittthārasamudāyato tadavayavabhūtaṃ saṅkhepaṃ, vitthāraṇca niddhāretīti. **Dhammasaṅkhepavittthāreti** niddhāraṇe bhummaṃ daṭṭhabbaṃ. **Kāmesūti** pañcasu kāmaguṇesu. **Kāmacchandoti** kāmasaṅkhāto chando, na kattukamyatāchando, na ca dhammacchando. Kāmanavasena, rañjanavasena ca kāmoyeva rāgo **kāmarāgo**, evaṃ sabbattha kāmattaṃ viditvā kāmo eva nandanaṭṭhena **kāmanandī**, taṇhāyanaṭṭhena kāmoyeva **kāmatanḥā**, sinehanaṭṭhena kāmo eva **kāmasneho**, paridayhanaṭṭhena **kāmaparilāho**, mucchanaṭṭhena **kāmamucchā**, gilitvā pariniṭṭhāpanaṭṭhena **kāmajjhosaṇaṃ** veditabbaṃ. **Appattavisayapatthanā taṇhā** ārammaṇe paritassanabhāvato, **sampattavisayaggahaṇaṃ upādānaṃ** ārammaṇe daḷhaggāhabhāvato. **Appicchatāpaṭipakkhā taṇhā** visayābhimukhabhāvato, **santutṭhipaṭipakkhā upādānaṃ** taṇhādaḷhattaṃ hutvā atricchatābhāvato. **Pariyesanadukkhamulā taṇhā** appattavisayapatthanābhāvato, **ārakkhadukkhamulā upādānaṃ** sampattavisayaggahaṇābhāvato.

Natthi dinnanti-ādīsu dinnanti dānamāha, taṃ aphalattā rūpaṃ viya dānaṃ nāma na hotīti paṭikkhipati. **Yiṭṭhaṃ** vuccati mahāvijitayaññasadiso mahāyāgo. **Hutanti** āhunapāhunamaṅgalakiriyā. Tattha āmantetvā havanaṃ dānaṃ **āhunaṃ**, pāhunānaṃ atithīnaṃ atithikiriyā **pāhunaṃ**, āvāhādīsu maṅgalatthaṃ dānaṃ **maṅgalakiriyā**, dasa kusalakammapathā **sukatakammāni** nāma, dasa akusalakammapathā **dukkatakammāni** nāma, **phalaṃ vipākoti** nissandādiphalañceva nippariyāyavipāko ca natthīti yojanā. Yathā cettha, evaṃ “natthi dinnan”ti-ādīsupi phalavipākapaṭikkhepova daṭṭhabbo. **Natthi ayaṃ lokoti** paraloke ṭhito imaṃ lokaṃ “natthī”ti gaṇhāti. Imaṃ hi lokaṃ avekkhitvā paraloko, parañca lokaṃ avekkhitvā ayaṃ loko hoti gantabbato, āgantabbato cāti paralokato idhāgamanassa abhāvā tattheva ucchiñjanato cittena paraloke ṭhito imaṃ lokaṃ “natthī”ti gaṇhātīti attho. Na hi ayaṃ diṭṭhi paraloke ṭhitasseva hotīti. **Natthi paralokoti**

idhaloke ʒhito paralokaṃ “natthī”ti gaṇhāti. Idhāpi vuttanayeneva attho veditabbo. Ayaṃ vā ettha attho—saṃsaraṇappadeso idhaloko, paraloko ca nāma koci natthi saṃsaraṇassa abhāvā tattha tattheva ucchiḷjanatoti.

Purimabhavato pacchimabhave upapatanāṃ upapāto, so yesāṃ sīlāṃ, te **opapātikā**. Te pana cavanaka-upapajjanakasattā natthīti dassento āha “**natthi sattā opapātikā**”ti. **Natthi loka samaṇa -pa- pavedentī**ti anulomapaṭipadaṃ paṭipannattā sammaggaṭā sammāpaṭipannā dhammikasamaṇabrahmaṇā lokasmim natthi. Ye imaṇca lokaṃ, paraṇca lokaṃ attanā eva abhivisiṭṭhena ṇāṇena paccakkhato ṇatvā pavedanasamatthā sabbaññubuddhā nāma natthīti dasseti. **Rūpaṃ attato samanupassatī**ti-ādīsu vattabbaṃ heṭṭhā vuttameva.

Pakati-aṇu-ādīnaṃ sassataggāhapubbaṅgamo, sarīrassa ucchedaggāhapubbaṅgamo ca tesaṃ gāhānaṃ sāmibhūto koci sassato, ucchiḷjamāno vā attā attīti attaggāho kadāci hotīti “**yebhuyyenā**”ti vuttaṃ. Svāyaṃ attaggāho atthato khandhārammaṇo eva daṭṭhabbo. Yebhuyyena paṭhamāṃ attavādupādānanti-ādīnāva sambandho. Yādipi bhavarāgaḷavanavīthi paṭhamāṃ pavattati gahitapaṭisandhikassa bhavanikantiyā pavattitabbattā, so pana bhavarāgo taṇhādaḷhataṃ na hotīti maññamāno na kāmupādānassa paṭhamupattimāha.

Taṇhā kāmupādānanti pana vibhāgassa akaraṇe sabbāpi taṇhā **kāmupādānaṃ**, karaṇepi vā kāmārāgato aññāpi taṇhā daḷhabhāvaṃ pattā **kāmupādānanti** tassa arahattamaggavajjhatā vuttā.

Uppattiṭṭhānabhūtā cittuppādā **visayo**. Pañcupādānakkhandhā **ālayo**. Tattha ramatīti **ālayarāmā**, pajā. Teneva sā ālayarāmatā sasantāne, parasantāne ca pākaṭā hoti. **Kāmānanti** vatthukāmānaṃ. “Sukhadukkhaṃ kammunā hoti”ti aggahetvā **kotūhalamaṅgalādibahulo hoti. Sā** kotūhalamaṅgalādibahulatā. **Assa** kāmupādānavato. **Tanti** diṭṭhupādānaṃ, anattani dhammamatte “attā”ti micchābhīnivesassa sukhumataradhammupādānatāya sukhumatā vuttā. Upanissayavacanena

ārammaṇānantarapakatūpanissayā vuttāti anantarapaccayādīnampi saṅgaho kato hoti.

Upādānapaccayābhavapadavittthārakathāvaṇṇanā

646. **Atthatoti** vacanattatho. **Dhammatoti** sabhāvadhammato. **Sātthatoti** sātthakato, pubbe vuttassapi puna vacanassa sappayojanato. **Bhedasaṅgahāti** bhedato saṅgahato, vibhāgato ceva vibhattassa saṅkhipanato cāti attho. **Yaṃ yassa paccayoti** yaṃ yaṃ upādānaṃ yassa yassa bhavassa paccayo hoti, tato cāti attho.

Bhavatīti bhavoti phalavohārena kammabhavo vutto. Upapattibhavanibbacanameva hi dvayassapi sādharmaṇaṃ katvā vuttaṃ, bhavati etasmā upapattibhavoti vā. Dutiyo pana kammabhavo sattassa punabbhavabhāvena savisesaṃ bhavatīti **bhavo**. Tato eva na sabbassa bhavantarassa, taṃhetuno vā bhavabhāvappasaṅgo. **Duvidhenāti** dvīhi ākārehi pavattitoti attho. **Duvidhenāti** vā paccattatthe karaṇavacanāṃ, duvidhoti vuttaṃ hoti. **Atthīti** saṃvijjati.

647. Attano paccayehi karīyatīti kammaṃ, attano phalaṃ karotīti kammanti keci, “kamman”ti evaṃ vattabbā **kammasaṅkhātā**. **Parittabhūmakoti** kāmabhūmako. **Mahābhūmakoti** mahaggatabhūmako. **Sabbanti** anavasesaṃ. Bhavaṃ gacchati, gameti cāti **bhavagāmi**. Gacchatīti ca nipphādanasamatthātāvasena, attano pavattikāle bhavābhimukhaṃ hutvā pavattatīti attho, nibbattanameva vā gamanaṃ adhippetāṃ. “**Bhavagāmi**”ti ca etena kammakkhayakaraṃ kammaṃ nivatteti. Ayañhi vaṭṭakathā, tañca vivaṭṭanissitanti. **Apuññābhisaṅkhāroti dvādasa cetanāti** uddhaccasahagatacetanāyapi gahaṇaṃ “avijjāpaccayā saṅkhārā”ti¹ ettha viya veditabbāṃ. “Bhavapaccayā jātī”ti ettha pana “saṅkhārapaccayā viññāṇaṃ”ti¹ ettha viya sāpi apanetabbā. **Mandabahuvipākatāti** appamahāvīpākatā.

“**Sabbampi bhavagāmikammanti iminā cetanāsampayuttā abhijjhādayo vuttā**”ti etena ācayagāmitāya tesaṃ kammasaṅkhātātā vuttāti

1. Ma 3. 109; Vi 3. 1; Saṃ 1. 243; Khu 1. 77; Khu 10. 28 piṭṭhādīsu.

kammabhavapariyāpannataṃ pariyāyena vadati, nipariyāyena pana cetanāva kammabhavo. Vuttañhi “kammabhavo tihi khandhehi ekenāyatanena ekāya dhātuyā sampayutto, ekena khandhena ekenāyatanena ekāya dhātuyā kehici sampayutto”ti¹. Upapattibhavo. Tihipi tikehi vutto upādinnakkhandhova. Yathāha “upapattibhavo. Kāmabhavo. Saññābhavo. Pañcavokārabhavo pañcahi khandhehi ekādasahāyatanehi sattarasahi dhātūhi saṅgahito”ti-ādi². Yadi hi anupādinnakānampi gahaṇaṃ siyā, “dvādasahi āyatanehi aṭṭhārasahi dhātūhi”ti vattabbaṃ siyāti. Kāmatanḥhaya kāmatabbato kāmanissayatāya bhogā viya, kāmasahacaritatāya “kuntā pacarantī”ti viya, kāmārammaṇatāya “sukhaṃ rūpan”ti viya, kāmapaccayaṭṭhānatāya “sukho saggo”ti viya kāmāti avīcīparanimmitavasavattiparicchinnā upādinnakkhandhā vuccanti. Rūpāvirāgato yaṃ nissitā, tadupacārena “mañcā ghosanti”ti viya, “phandanadevatā”ti viya ca “rūpan”ti vuccanti brahmakāyikākaṇiṭṭhparicchinnā upādinnakkhandhā.

Rūpameva bhavo **rūpabhavo**, tathā arūpanti ākāśānañcāyatanabhavaggaparicchinnā cattāro upādinnakkhandhā vuccanti. Arūpameva bhavo **arūpabhavo**. Kāmo eva bhavoti kāmabhavo, so pana yasmā yathāvuttenatthena “kāmo”ti vattabbo hoti, tasmā “**kāmasaṅkhāto bhavo**”ti vuttaṃ. Kāmāvacarasaññito vā bhavo “**kāmasaṅkhāto bhavo**”ti vutto. Tathā rūpārūpabhavoti āha “**esa nayo rūpārūpabhavesū**”ti. **Saññāva taṃ bhavoti** ettha vantu-saddassa lopodaṭṭhabbo. Tassa vā atthe akāraṃ katvā “saññābhavo”tipi pāṭho. Tenāha “**saññāva**”ti-ādi. **Vokiṇṇoti** etena vokāra-saddassa kammaśādanatamāha. Vokiriyati pasārīyati vitthārīyatīti vokāro, vokiraṇaṃ vā vokāro, so ekasseva khandhassa vasena pavattattā “**eko vokāro**”ti vutto, pasaṭṭupattīti attho.

648. Kiñcāpi bhavaniddese “sabbampi bhavagāmikammaṃ kammabhavo”ti³ iminā cetanāsampayuttadhammāpi vuttā.

Puññābhisāṅkhārādayovāti pana

1. Abhi 3. 45 piṭṭhe.

2. Abhi 3. 13 piṭṭhe.

3. Abhi 2. 143 piṭṭhe.

avadhāraṇaṃ paccayadhammavisesepi atthappabhedena saṅkhārābhavaggaṇeṣu attheva visesoti dassanattamaṃ kataṃ. Tenāha **“evaṃ santeṇ”**ti-ādi. Saṅkhārābhavānaṃ dhammabhedato na saṅkhārā eva puna vuttāti **“sāttakamevidaṃ punavacanaṃ”**ti etaṃ ayuttanti ce? Na, bhavēkadesabhāvena saṅkhārānaṃ bhavoti puna vuttattā. Parena vā dhammavisesaṃ aggahetvā¹ punavacanaṃ coditanti codakābhilāsavasena **“sāttakamevidaṃ punavacanaṃ”**ti vuttaṃ.

649. Kāmaḥbhavādinibbattakassa kammaṣṣa kāmaḥbhavādiḥbhāvo phalavohārena aṭṭhakathāyaṃ vutto. Sahajātavīññāṇaṣṣapi paccayabhūtaṃ avijjāhetukaṃ saṅkhārāggahaṇeṇa yaṃ kiñci kammaṃ pubbe vuttaṃ, idha pana **“sabbampi bhavagāmikammaṃ”**ti² vacanato bhavassa nibbattakaṃ upādānaḥhetukaṃ vipaccanāya katokāsameva bhavoti adhippeto. Yaṃ kāmupādānapaccayā rūpābhavanibbattakaṃ, arūpābhavanibbattakaṃ kammaṃ karīyati, so kammaḥbhavo, tadabhinibbattā khandhā upapattibhavoti imamatthaṃ **“esa nayo rūpārūpābhavesū”**ti atidisati. **Dve kāmābhavā**ti kāmakammaḥbhavo, kāmupapattibhavoti dve kāmābhavā. Evaṃ **“dve rūpābhavā, dve arūpābhavā”**ti etthāpi. Antogadhe hi viṣuṃ aggahetvā abbhantaragate eva katvā kāmābhavādiḥ kammūpapattibhavavasena duguṇe katvā āha **“cha bhavā”**ti.

Avisesenāti upādānavasena bhedaṃ akatvā. Upādānabhedākaraṇeṇeva ca dvādasappabhedassa saṅgahavasena saṅgahato **“cha bhavā”**ti vuttaṃ. **Anupagammā**ti anissāya, anāmasitvāti attho.

650. Gosīlena, kukkurasīlena ca samatthena samādinneṇa gunnaṃ, kukkurānaṃca saḥabyatā vuttāti **“sīlabbatupādānavato jhānābhāvanā na ijjhatī”**ti maññaṃānā tena rūpārūpābhavā na hontīti keci vadanti. Vakkhamāneṇa pana pakāreṇa paccayābhāvato **“taṃ na gaḥetabban”**ti āha. Asuddhimagge ca suddhimaggaparāmasanaṃ sīlabbatupādānanti suddhimaggaparāmasanena rūpārūpāvacarajjhānānaṃ nibbattanaṃ na na yujjati.

Anussavavaseṇāti “setavadhayaṃjjaṃ ālabhate bhūtikāmo”ti ādinna-anussavavasena, yathā ime manussaloke kāmā samiddhā, evaṃ

1. Aggaṇetvā (Mūlaṭṭi 2. 123 piṭṭhe.)

2. Abhi 2. 143 piṭṭhe.

devaloke ito samiddhatarāti diṭṭhānusārena vā.

Purāṇabhāratasītāharaṇapasubandhavidhi-ādisavanam

assaddhammassavanam. Ādi-saddena asappurisūparissayam¹, pubbe ca akatapuññatam, attamicchāpaṇidhiṅca saṅgaṇhāti. **Kāyaduccaritādīnapīti** attano adhippetānam kāmānam anupāyabhūtānipi kāyaduccaritādīni **karoti**, cirasaggādi attham yuddhādivasenāti adhippāyo. **Sandiṭṭhike vā pana** rajjasenāpatiṭṭhānādisaṅgahe **kāme.** **Tadantogadhā evāti** tasmim duccaritanibbatte, sucaritanibbatte ca kāmabhave antogadhā evāti attho. **Antogadhāti** ca saññābhavapañcavokārabhavānam ekadesena antogadhattā vuttam. Na hi te niravasesā kāmabhave antogadhāti.

Sappabhedassāti sugatiduggatimanussādippabhedavato.

Kāmāvacarasampattibhave paṭhamadutiya-ucchedavādavasena, rūpabhave tatiya-ucchedavādavasena, arūpabhave sesa-ucchedavādavasena ayamattā su-ucchinno hotīti tadupagam kammam karotīti āha **“ayam attā nāmā”**ti-ādi. Tattha **su-ucchinnoti** sakalavaṭṭadukkkhasamucchedena suṭṭhu ucchinno, apunabbhavupattiko hotīti attho.

“Kāmāvacarasampattibhave”ti idam

paṭhamadiṭṭhadhammanibbānavādavasena vuttam, sesam itaradiṭṭhadhammanibbāna vādavasena. Tattha kiñcāpi **pāliyam**² rūpāvacarajjhānavaseneva upari cattāro diṭṭhadhammanibbānavādā āgatā, diṭṭhigatiko pana yam kiñci gahetvā³ yathā tathā abhinivisatīti arūpabhavaggahaṇam, arūpajjhānānampi vā catutthajjhānasaṅgahato arūpabhavaggahaṇam, santasukhatāya vā taṃsamāṅgino sukhita bhāvasāmaññato. **Vigataparilāhoti** yathābhilāsita visayūpahārena, pahānena ca vūpasantakāmarāgaparilāho, diṭṭheva dhamme nibbānappattoti attho.

Suddhimaggaparāmasanavasena pavattitam yam kiñci lokiyaṃ sīlam, jhānaṅca sīlabbatamicceva idhādhippetanti āha **“idam sīlabbatam nāmā”**ti-ādi. Kamena avatvā sīlabbatupādānassa ante bhavapaccayatāvacaṇam attavādupādānam viya abhiṇham asamudācārato, attavādupādānanimittattā ca.

1. Asappurisūpassayam (Syā, Ka)

2. Dī 1. 33 piṭṭhe.

3. Aggahetvā (Syā)

Kammabhaveti niddhāraṇe bhummaṃ. **Hetupaccayappabhede**hīti ettha maggapaccayo ca vattabbo. Diṭṭhupādānādīni hi saha-jātakammabhavassa maggapaccayā hontīti, tasmā tāni saha-jātādīsu hetupaccayaṃ apanīya maggapaccayaṃ pakkipitvā sattadhā paccayā hontīti veditabbāni. Sabbāni pana anantarasamanantara-anantarūpanissayanatthivigatāsevanapaccayehi paccayā honti. Nānantarassa upanissayapaccayena paccayā honti. Kadāci ārammaṇapaccayādināpi, taṃ pana upanissayapaccayeneva saṅgahetvā vuttaṃ “**vippayuttassa pana upanissayapaccayenevā**”ti.

Bhavapaccayājāti-ādīpadavittthārakathāvaṇṇanā

651. **Jātīti-ādīsūti ādi-**saddena “jātipaccayā jarāmarāṇaṃ sokaparidevadukkhadomanassupāyāsā sambhavanti”ti¹ sabbam saṅgaṇhāti. Tenāha “**jāti-ādīnan**”ti-ādi. Upapattibhavupattiyeva jātīti āha “**na upapattibhavo**”ti. Jāyamānassa pana jāti jātīti² upapattibhavopi asati abhāvā jātiyā paccayoti sakkā vuttuṃ. Jāyamānarūpapadaṭṭhānatāpi hi rūpajātiyā vuttā “upacitarūpapadaṭṭhāno upacayo, anuppabandharūpapadaṭṭhānā santatī”ti³.

Jātānaṃ khandhānaṃ uññātata, abhimatatā ca **hīnapaṇītata**. Aniṭṭhañhi hīnaṃ, iṭṭhaṃ paṇītaṃ. **Ādi-**saddena suvaṇṇadubbaṇṇahīnuttamādiṃ saṅgaṇhāti. **Yamakānampi satanti** yamakabhāvena nibbattānampi samānānaṃ. **So ca** sattānaṃ viseso. Bhinnasantānikassa visesakāraṇassa sabbena sabbam abhāvato “**ajjhattasantāne**”ti vuttaṃ. **Aññassa kāraṇassa abhāvatoti** attasantānagatato aññassa visesakāraṇassa anupalabbhamānattā, sati ca tasmim sabbadā sabbesaṃ abhāvatoti pasaṅgassa dunnivāraṇato kāraṇe avisiṭṭhe phalavisesaṃ ayujjamānakattā. Tenāha “**kammabhavahetukovā**”ti.

Tena tenāti nātibyasanādinā jarāmarāṇato aññena dukkhadhammena. Jarāmarāṇanimittañhi uppannā sokādayo jarāmarāṇābhisambandhā, tadanñe anabhisambandhā. **Upanissayakoṭiyāti** upanissayaṃsena,

1. Ma 3. 109; Saṃ 1. 243; Vi 3. 1; Khu 1. 77; Khu 10. 28 piṭṭhādīsu.

2. Jāyamānassa pana jātīti (Syā, Ka)

3. Abhi-Ṭṭha 1. 364 piṭṭhe.

upanissayalesenāti attho. Yo hi paṭṭhāne anāgato sati bhāvā, asati ca abhāvā
suttantapariyāyena upanissayo, so “upanissayakoṭī”ti vuccati.
Paccayamahāpadeso kireso, yadidaṃ upanissayoti.

Bhavadakkakathāvaṇṇanā

652. Na kevalaṃ sokādīnaṃyeva jāti paccayo hoti, sokādīnaṃ pana
paccayattā avijjāyapi paccayo evāti dassetuṃ “**yasmā panā**”ti-ādi āraddhaṃ.
Etthāti paṭiccasamuppādadesaṇāyaṃ. **Aviditādimidanti** ma-kāro
padasandhikaro. **Satatanti** sabbakālaṃ yāva aggamaggādhigamā. **Samitanti**
saṅgataṃ, abbocchinnanti attho.

Tesūti sokādīsu. **Siddhesūti** labbhamānesu. **Siddhā hoti avijjā**
avinābhāvato.

Kāmayānassāti kāmayamānassa, kāmo vā yānaṃ etassāti **kāmayāno**,
tassa kāmavasena yāyamānassāti attho. **Chandajātassāti** jātataṇhāchandassa.
Parihāyantīti vigacchanti. **Ruppatīti** sokādīnā kuppāti.

Pariyuṭṭhānatāya tiṭṭhanasīlo **pariyuṭṭhānatṭhāyī**. “Pariyuṭṭhatṭhāyino”ti
vā pāṭho. Tattha pariyuṭṭhātīti pariyuṭṭhaṃ, diṭṭhipariyuṭṭhānaṃ, tena
tiṭṭhatīti pariyuṭṭhatṭhāyīti attho daṭṭhabbo.

Pañca pubbanimittānīti “mālā milāyanti, vatthāni kilissanti, kacchehi
sedā muccanti, kāye vevaṇṇiyaṃ okkamati, devo devāsane nābhiraṃatī”ti¹
vuttāni pañca maraṇapubbanimittānīti attho. Tāni hi disvā
kammanibbattakkhandhasaṅkhāte upapattibhave bhavadacchandabalena
devānaṃ balavasoko uppajjatīti.

Bāloti avidvā. Tena avijjāya kāraṇabhāvaṃ dasseti. **Tividhaṃ**
dukkhanti tassāruppakathāsavana, kammakāraṇādassana,
maraṇakālakammopattṭhānanidānaṃ sokādidukkhāṃ.

Āsave sādhentīti āsave gamenti bodhentīti attho.

1. Khu 1. 247 piṭṭhe Itivuttake.

Evam satīti evaṃ bhavacakkassa aviditāditāya anādibhāve sati.

Ādimattakathananti avijjāvasena ādisabbhāvakathanam. Ādi etassa atthīti hi ādimam, bhavacakkaṃ. Tassa bhāvo ādimattam, tassa kathanam ādimattakathanam. Visesanivatti-attho vā mattasaddo, sati anādibhāve avijjā ādimhi, majjhe pariyosāne ca sabbattha siyāti ādimattāya avijjāya kathanam virujjhatīti attho. “Avijjā padhānā”ti vatvā tassā padhānabhāvaṃ dassetuṃ “**avijjāggahaṇenā**”ti-ādi āradham. Tattha **avijjāggahaṇenāti** avijjāya uppādanena, appahānena vā, attano santāne¹ sannihitabhāvakaraṇenāti attho. **Kammādīnīti** kammavipākavaṭṭāni. **Palibodhentīti** nānādukkhaparibhūḷhe saṃsāracārake nirodhenti. **Tehīti** kilesakammavipākavaṭṭehi. Vaṭṭassa kāraṇabhāvena² padhānattā “**padhānadhammo**”ti avijjā kathitā.

Tato avijjādito. **Brahmādināti ādi**-saddena pajāpatissarapurisādike saṅgaṇhāti. Vadatīti **vado**, tam tam hitāhitam pavattāti attho. Vedeti, vediyatīti vā **vedeyyo**, sukhādim anubhavati, sabbavisaye³ vā jānāti, “sukhito dukkhito”ti-ādinā attanā, parehi ca jānāti, ñāyati cāti attho. **Brahmādinā vā attanā vāti vā**-saddo **ca**-saddattho. Tenāha “**kāraṇavedakarahitaṇ**”ti ca-saddatthasamāsaṃ.

Dvādasavidhasuññatāsuññanti avijjādīnam dvādasannaṃ suññasabhāvānam suññatāya suññaṃ dvādasavidhasuññatāsuññaṃ, dhuvabhāvādisuññatāya vā catubbidhampi suññataṃ ekaṃ katvā dvādasasaṅgatatā dvādasavidhāti tāya dvādasasuññatāya suññanti attho.

653. **Pubbantāharaṇatoti** pubbantato atītakoṭṭhāsato paccuppannavipākassa āharaṇato. Vedanāvasānam paricchinnam ekaṃ bhavacakkaṃ hoti. Bhavacakkekadesopi hi bhavacakkanti vuccati. Vedanā vā taṇhāsahāyāya avijjāya paccayo hotīti vedanāto⁴ avijjā, avijjāto⁵ saṅkhārāti sambajjhanato vedanāvasānam bhavacakkaṃ

1. Attano (Ka)

2. Kāraṇabhāve (Syā)

3. Savisaye (Syā, Ka)

4. Vedanāvato (Syā), Mūlaṭṭi 2. 126 piṭṭhe passitabbaṃ.

5. Avijjāvato (Syā)

paripuṇṇamevāti daṭṭhabbam. Avijjāggahaṇena vā taṇhupādānāni tadavinābhāvato. Saṅkhārāggahaṇena bhavo, viññāṇādiggahaṇena jātijarāmaraṇāni, sokādayo ca gahitāti evampi vedanāvasānaṃ bhavacakkanti yuttamevetam. Evaṃ taṇhāmūlake ca yojetabbam. Dvinnampi hi¹ aññamaññānuppaveso hotīti. Avijjā dhammasabhāvaṃ paṭicchādetvā viparītābhinivesaṃ kārentī diṭṭhicarite saṃsāre nayati, tesam vā saṃsāraṃ saṅkhārādīpavattiṃ nayati pavattetīti **saṃsāranāyikā** vuttā. Taṇhāya taṇhācaritānaṃ saṃsāranāyikābhāve vattabbameva natthi.

Paṭhamam bhavacakkam. **Phaluppattiyā**ti kattu-atthe karaṇavacanam, karaṇatthe eva vā. Viññāṇādīpaccuppannaphaluppatti hi idha diṭṭhā, adiṭṭhānaṃ purimabhava attano hetūnaṃ avijjāsaṅkhārānaṃ phalaṃ anuppādetvā anupacchijjanaṃ pakāseti, pakāsanassa vā karaṇam hotīti. Atha vā purimabhavacakkam dutiyena sambandham vuttanti vedanāsaṅkhātassa phalassa uppattiyā taṇhādīnaṃ hetūnaṃ anupacchedam pakāseti, tasmā phaluppattiyā kāraṇabhūṭāya paṭhamassa bhavacakkassa hetūnaṃ anupacchedappakāsanatoti attho. Saṅkhārādīnameva vā phalānaṃ uppattiyā avijjādīnaṃ hetūnaṃ phalaṃ ajanetvā anupacchedameva, viññāṇādīhetūnaṃ vā saṅkhārādīnaṃ anuppabandhameva pakāseti paṭhamam bhavacakkam, na dutiyaṃ viya pariyosānampīti **“phaluppattiyā hetūnaṃ anupacchedappakāsanato”**ti vuttam. **Anupubbapavattidīpanatoti** “saṅkhārāpaccayā viññāṇam, viññāṇapaccayā nāmarūpan”ti-ādīnā² dhammānaṃ anupubbato pavattiyā dīpanato. “Viññāṇapaccayā nāmarūpan”ti² hi ettha aparipuṇṇāyatanam kalalarūpaṃ vatvā tato uddham “nāmarūpapaccayā saḷāyatanan”ti saḷāyatanappavatti vuttā. **Sahuppattidīpanatoti** “upādānapaccayā bhavo, bhavapaccayā jāti”ti vā upapattikkhandhānaṃ ekajjham uppattiyā dīpanato. Na hi ettha paṭhame viya bhavacakke āyatanānaṃ kamena uppatti vuttā.

654. Hetu-ādipubbakā tayo sandhī etassāti **hetuphalahetupubbakatisandhi**, bhavacakkam. Hetuphalahetuphalavasena catuppabhedo āngānaṃ saṅgaho etassāti **catubhedasaṅgaham**. Sarūpato avuttāpi

1. Duvinnaṃ duvinnampi hi (Syā) dvinnaṃ, dvinañhi (Ka)

2. Ma 3. 109; Saṃ 1. 243; Khu 1. 77 piṭṭhādīsu.

tasmiṃ tasmiṃ saṅgahe ākirīyanti avijjasaṅkhārādiggahaṇehi pakāsiyanti **ākārā**. Atītahetu-ādīnaṃ vā pakārā **ākārā**. Kilesakammavipākā vipākakilesakammehi sambandhā hutvā punappunaṃ parivattantīti tesu vaṭṭanāmaṃ āropetvā “**ti vaṭṭan**”ti vuttaṃ, vaṭṭekadesattā vā “vaṭṭānī”ti vuttāni.

Sandhīnaṃ ādipariyosānavavatthitāti sandhīnaṃ pubbāparavavatthitāti attho.

Paritassatīti taṃ taṃ vatthum pariggahakaraṇavasena tassati, taṇhāyatīti attho. **Upādiyatī**ti dāḥagāhaṃ gaṇhāti. **Purimakammabhavasminti** purimakammabhavā sati.

Tassa ca sabbhāvo kariyamānatā evāti āha “**kammabhavā kariyamāneti attho**”ti. **Dukkhādīsu mohoti** dukkhādīnaṃ ādīnavapaṭicchādako appahīno moho. **Āyūhanāti** sampiṇḍanakā dānādikiriyāya pavattanakā. Ekaṃ āvajjanaṃ etesanti ekāvajjana, tesu **ekāvajjanesu**. **Sattame** cetanā **bhavo**. “**Yā kāci vā pana cetanā bhavo, sampayuttā āyūhanā saṅkhārā**”ti idaṃ yathā dassetāya dhammaṭṭhitiñāṇabhājanīye vuttāya paṭisambhidāpāliya¹ vasena vuttaṃ. Tattha hi “cetanā bhavo”ti āgatā. Bhavaniddese pana “**sāthato**”ti ettha “cetanāva saṅkhārā, bhavo pana cetanāsampayuttāpi”ti **vibhaṅgapāliya**vasena dassitaṃ. “Tattha katamo puññābhisaṅkhāro? Kusalā cetanā kāmāvacarā”ti-ādīnā hi saṅkhārānaṃ cetanābhāvo **vibhaṅgapāliyam**² vutto. Tattha **paṭisambhidāpāliyam** “cetanāsampayuttā vipākadhammattā savipākena āyūhanasaṅkhātēna saṅkhatābhisaṅkharaṇakiccena saṅkhārā”ti³ vuttā. **Vibhaṅgapāliyam** “sabbampi bhavagāmikammaṃ kammabhavo”ti⁴ bhavassa paccayabhāvena bhavagāmibhāvato, kammasaṃsaṭṭhasahāyatāya kammabhāvato ca upapattibhavaṃ bhāventīti “bhavo”ti vuttā. Upapattibhavabhāvanā kiccaṃ pana cetanāya sātīsayanti paṭisambhidāpāliya cetanā “bhavo”ti vuttā. Bhavābhisaṅkharaṇakiccaṃ cetanāya sātīsayanti vibhaṅgapāliyam “kusalā cetanā”ti-ādīnā⁵ cetanā “saṅkhārā”ti vuttā. Tasmā tena tena

1. Khu 9. 48 piṭṭhe.

2. Abhi 2. 142 piṭṭhe.

3. Khu 9. 50 piṭṭhe.

4. Abhi 2. 143 piṭṭhe.

5. Abhi 2. 142 piṭṭhe.

pariyāyena ubhayaṃ ubhayattha vattuṃ yuttanti natthettha virodho. **Tassa phale upapattibhave nikāmanāti** “tassa sutam hoti cātumahārājikā devā dīghāyukā vaṇṇavanto sukhabahulā’ti”ādisutānusārena bhāvini upapattibhave abhikaṅkhanā. **Gahaṇanti** kāmupādānam kiccenāha. **Parāmasananti** itarāni. **Āyūhanāvasāneti** tīsupi atthavikappesu vuttassa āyūhanassa avasāne.

Idhāti imasmiṃ paccuppannabhava. Bhavantarassa atītabhavassa iminā paccuppannabhavena paṭisandhānam **bhavantarapaṭisandhānam**, bhavantarabhāvena vā paṭisandhānam **bhavantarapaṭisandhānam**, tassa vasena. Yaṃ paṭisandhīti vuccati, taṃ viññāṇanti sambandho. Tathā hi viññāṇam “paṭisandhānapaccupaṭṭhānan”ti vuccati. **Gabbheti** mātukucchiyaṃ, gabbhāvattāyaṃ vā.

Dvīsu atthavikappesu vutte āyūhanasaṅkhāre “**tassa pubbabhāgā**”ti āha, tatiye atthavikappe vutte “**taṃsampayuttā**”ti. Taṃsampayuttā avijjā gahitāva hotīti sambandho. Daharassa cittappavatti bhavaṅgabahulā yebhuyyena bhavantarajanakakammāyūhanasamatthā na hotīti “**idha paṭipakkattā āyatanānan**”ti vuttam. “**Kammakaraṇakāle sammoho dassito**”ti etena kammassa paccayabhūtaṃ sammohaṃ dasseti, na kmmasampayuttameva.

“Tattha purimabhavasmiṃ pañca kmmasambhārā, etarahi pañca vipākadhammā, etarahi pañca kmmasambhārā, anāgate pañca vipākadhammāti dasa dhammā kammaṃ, dasa dhammā vipāko, iti dvīsu ṭhānesu kammaṃ, kammavaṭṭam, dvīsu ṭhānesu vipāko, vipākavaṭṭanti kmmasāṅkhepo ca vipākasāṅkhepo ca, kammabhavo ca vipākabhavo ca kammavaṭṭaṇca vipākavaṭṭaṇca, kammavavattaṇca vipākavavattaṇca, kmmasantati ca vipākasantati ca, kiriyā ceva kiriyāphalaṇcāti—

Evam samuppannamidaṃ sahetukaṃ,
Dukkhaṃ aniccaṃ calamittaraddhuvam.
Dhammehi dhammā pabhavanti hetuso,
Na hettha attāva paro va vijjati.

Dhammā dhamme sañjanenti, hetusambhārapaccayā.
Hetūnaṇca nirodhāya, dhammo buddhena desito.

Hetūsu uparuddhesu, chinnam vaṭṭam na vaṭṭati.
 Evaṃ dukkhanta kiriyāya, brahmacariyidha vijjati.
 Satte ca nupalabbhante, nevuccedo na sassatan”ti¹.

Tattha kammāneva vipākam sambharanti vaḍḍhentīti **kammasambhārā**,
 kamman vā saṅkhārabhavā, tadupakāraṇāni avijjātaṇhupādānāni
kammasambhārā. Paṭisandhidāyako vā bhavo kamman, tadupakāraṇā
 yathāvuttā āyūhanasaṅkhārā, avijjādayo ca **kammasambhārā**ti kammanca
 kammasambhārā ca **kammasambhārā**ti ekasesavasena
 kammasambhāraggaṇam veditabban. **Dasa dhammā kammani**
 avijjādayopi kammasahāyatāya kammasarikkhakā, tadupakārā cāti
 “kamman”ti vuttā. Saṅkhippanti ettha avijjādayo, viññāṇādayo cāti
saṅkhepo, kamman, vipāko ca. “Kamman vipāko”ti evaṃ saṅkhipiyatīti vā
saṅkhepo, avijjādayo, viññāṇādayo ca. Saṅkhepabhāvasāmaññena pana
 ekavacanam katanti daṭṭhabban, saṅkhepasaddo vā bhāvādhivacananti
 kammabhāgo **kammasaṅkhepo**.

Evaṃ samuppannanti kammatopi vipāko. Tatthāpi “avijjāto saṅkhārā”ti
 evaṃ samuppannam, tisandhi-ādivasena vā samuppannam idaṃ
 bhavacakkanti attho. **Ittaranti** gamanadhamman, vinassadhammanti attho.
 Tena uppādavayavantatādīpakena **anicca**-saddena, vikārāpattidīpakena
calasaddena ca adīpitaṃ kālantaraṭṭhāyitābhāvaṃ vibhāveti. **Addhuvanti**
 etena thirabhāvābhāvanissāratam. Hetu eva sambhārā **hetusambhārā**.
 “Thānaso hetuso”ti² ettha evaṃ vuttam vā thānam, aññampi tassa tassa
 sādharmaṇam kāraṇam **sambhāro**, asādhāraṇam **hetu**. **Evanti** evaṃ hetuto
 dhammamattasambhave, hetunirodhā ca vaṭṭacchede dhamme ca
 taṃnirodhāya desite satīti attho. Brahmacariyam idha **brahmacariyidha satte**
cāti ettha **ca**-saddo “evaṃ brahmacariyañca vijjati, sassatucchedā ca na
 honti”ti samuccayattho. Evañhi hetu-āyatte dhammamattasambhave satto
 nupalabbhati, tasmiṇca upalabbhante sassato, ucchedo vā siyāti
 nupalabbhante tasmim neva ucchedo na sassatanti vuttam hoti.

655. **Saccappabhavatoti** saccato, saccānam vā pabhavato ca.

1. Abhi-Ṭṭha 2. 184 piṭṭhe.

2. Abhi 4. 175; Khu 9. 356 piṭṭhesu.

Kusalākusalaṃ kammanti vaṭṭakathāya vattamānattā sāsavanti viññāyati. **Avisesenāti** “cetanā cetanāsampayuttakā”ti visesaṃ akatvā, sabbampi taṃ kusalākusalaṃ kammaṃ samudayasaccanti vuttanti attho. “Taṇhā ca -pa- avasesā ca sāsavā kusalā dhammā”ti¹ hi cetanācetanāsampayuttavisesaṃ akatvā vuttanti, ariyasaccavisesaṃ vā akatvā samudayasaccanti vuttanti attho. **Saccavibhaṅge** hi sabbepi kilesā sabbampi bhavagāmikammaṃ “samudayasaccan”ti¹ vuttaṃ. Dutiyasaccaṃ pabhavo etassāti **dutiyasaccapabhavaṃ**. Upādānapaccayā bhavoti upapattibhavassa, kammabhavassa ca adhippetattā vuttaṃ “**paṭhamadutiyasaccadvayan**”ti.

656. **Vatthūsūti** ārammaṇesu, dukkhādīsu vā paṭicchādetabbesu vatthūsu. **Sammohetīti** dhammasabhāvaṃ jānituṃ paṭivijjhituṃ adenti tassa paṭicchādanavasena sammoheti. **Vatthunti** idha ārammaṇaṃ adhippetam. **Aññamaññañca upatthambheti** aññamaññasannissayena vinā ṭhātuṃ asakkontā dve naḷakalāpā viya. **Savisayeti** yathāsakaṃ visaye rūpāyatanādike. Jāyamānaṃ khandhānaṃ vikārabhāvena labbhamānā jāti te janenti viya hotīti vuttaṃ “**khandhe ca janeti**”ti. Tenāha “**tesaṃ abhinibbattibhāvena pavattattā**”ti. **Pākabhedabhāvañca adhiṭṭhatīti** etthāpi “khandhe janeti”ti ettha vuttanayeneva attho gahetabbo. Pākabhedavasena vattaticceva attho. Paccatīti pāko, bhijjatīti bhedo, pāko ca bhedo ca **pākabhedam**, tassa bhāvaṃ paccanaṃ, bhijjanañcāti attho. **Sokādīnaṃ adhiṭṭhānattāti** tesaṃ kāraṇattā, tehi siddhāya avijjāya sahitehi² saṅkhārehi paccayo ca hoti bhavantarapātubhāvāyāti adhippāyo. Cuticittaṃ vā paṭisandhiviññāṇassa anantarapaccayo hotīti “**paccayo ca hoti bhavantarapātubhāvāyā**”ti vuttaṃ. Taṃ pana cuticittaṃ avijjāsaṅkhārarahitaṃ bhavantarassa paccayo na hotīti sasahāyattadassanatta³ māha “**sokādīnaṃ adhiṭṭhānattā**”ti. **Dvedhāti** attano attano⁴ sarasena, dhammantarapaccayabhāvena cāti dvedhā dvedhā. Byāpanicchālopena hi niddeso.

1. Abhi 2. 114, 115 piṭṭhādīsu.

2. Janitehi (Syā)

3. Sahāyadassanattaṃ (Mūlaṭi 2. 128 piṭṭhe)

4. Attanoyeva (Mūlaṭi 2. 129 piṭṭhe)

657. “**Avijjāpaccayā saṅkhārā**”ti etena saṅkhārānaṃ paccayuppannatādassanena “ko nu kho abhisāṅkharotīti esa no kallo pañho”ti dasseti, tenetaṃ kārakadassananivāraṇaṃ. Attā bhavato bhavantaraṃ saṅkamatīti dassanaṃ **attasaṅkantidassanaṃ**, taṃ saṅkhārapaccayā viññāṇuppattivacanena nivāritaṃ hoti. Pañcannaṃ khandhānaṃ abhedato eko attāti gahaṇaṃ **ghanasaññā**, taṃ yamakatālakandaṃ bhindantena viya “viññāṇapaccayā nāmarūpamattametan”ti vacanena nivāritaṃ hoti. **“Evamādidassananivāraṇaṃ”**ti etena “socati paridevati dukkhito”ti-ādidassananivāraṇamāha. Sokādayopi hi paccayāyattā avasavattinoti “jātipaccayā jarāmarāṇaṃ soka -pa- sambhavanti”ti¹ etena vuttamevāti. **Micchādassananivāraṇatopi** kārakadassanādinānāvidhamicchābhinivesanivāraṇatopi.

658. “**Salakkhaṇasāmaññalakkhaṇavasenā**”ti etena sabbappakārena dhammānaṃ yāthāvato adassanamāha tadubhayavinimuttassa dhammesu paramatthato passitabbabhāvassa abhāvato. **Upakkhalanaṃ viya** dukkhupattihetuto. **Patanaṃ viya** bhavantarapapātato. **Gaṇḍapātubhāvo viya** dukkhatāsūlayogato, kilesāsucipaggharaṇato ca. **Gaṇḍabhedapīlakā viyāti** bhedanatthaṃ paccamāne gaṇḍe tassa upari jāyamānā khuddakapīlakā viya, gaṇḍassa vā anekadhābhede pīlakā viya. **Ghaṭṭanaṃ viya** saṃghaṭṭanarasatāya phasso. **Ghaṭṭanadukkhaṃ viyāti** ghaṭṭanato jātaṃ dukkhaṃ viya tividhadukkhatavasena tissannampi vedanānaṃ dukkhabhāvato. **Paṭikārābhilāso viyāti** samudāyassa ekadesanidassanabhāvenāha. **Asappāyaggahaṇaṃ viya** bahuvidhānatthupattinimittato. **Asappāyalepanaṃ viya** dukkhahetuno sasantāne sannidhāpanato. **Gaṇḍavikārapātubhāvo viya** attabhāvagaṇḍassa nibbattivikārabhāvato, tannimittaṇcassa sūnabhāvādisambhavato. Sūnatāsarāgapubbagghaṇādayo hi **gaṇḍavikārā**. Sarasato gaṇḍassa bhijjanaṃ pākena vinā na hotīti bhedaggahaṇenevassa pākopi gahitoti katvā āha “**gaṇḍabhedo viya jarāmarāṇaṃ**”ti. Gaṇḍassa vā visadisāpatti, bhijjanaṇca **gaṇḍabhedo**, tattha visadisāpatti pākoti veditabbaṃ.

1. Ma 3. 109; Saṃ 1. 243; Khu 1. 77 piṭṭhādīsu.

Upamāhi bhavacakkam viññāpentena ekādhiṭṭhānehi upamāvisesehi tam viññāpetvā idāni nānādhiṭṭhānehi viññāpetum **“yasmā vā”**ti-ādi vuttam. Tattha paṭalābhībhihūtacakkhuko rūpāni na passati, kiñci passantopi viparītāni passati, evaṃ avijjābhībhihūto dukkhādīni na paṭipajjati na passati, micchā vā paṭipajjatīti **paṭalam viya avijjā. Kosakārakimi viya** attanāva katattā, vaṭṭassa attano eva paribbhamanakāraṇattā ca **kosappadesā viya saṅkhārā. Saṅkhārapariggaham viyā** patiṭṭham alabhamānam **viññānam** pariṇāyakapariggaham viyā patiṭṭham alabhamāno **rājakumāro viyāti** pariggahena viyā patiṭṭhālābho ettha upamopameyyasāmaññam. **Upapattinimittanti** kammādi-ārammaṇamāha. **Parikappanatoti** ārammaṇakaraṇato, sampayuttena vā vitakkena vitakkanato. Devamanussamiga¹ vihaṅgādivividhappakāratāya **māyā viya nāmarūpaṃ. Patiṭṭhāvisesena** vuddhivisesāpattito **vanappagumbo viya saḷāyatanam.** Āyatanānam visayivisayabhūtānam aññamaññābhimukhabhāvo **āyatanaghaṭṭanam.** Tato āyatanaghaṭṭanato dvayasamghaṭṭanuppattito, vedanādukkhahetuto ca **aggi viya phasso. Sapaṇḍāhato dāho viya vedanā. Uparūpari taṇhāpavaḍḍhanato** loṇūdakapānam viya visayānubhavanam. Ārammaṇe pātukamyatābhāvato **pipāsā viya taṇhā. Tadassupādānanti** tam abhilāsakaraṇam taṇhā diṭṭhābhinandanam assa tamśamaṅgino puggalassa, tadassa vā bhaveyya upādānam. Byasanāvahatāya ajānanato bhavupādānam macchassa baḷisupādānam viya. Ettha ca saṅkhārādīnam kosappadesapariṇāyakādīhi dvīhi dvīhi sadisatāya dve dve upamā vuttāti veditabbā.

659. Koci agambhīro eva gambhīro viya khāyati purāṇaṭiṇapaṇṇādibharito pabbatasāṅkhepe jalāsayo viya, na evamayam. Ayam pana gambhīrova hutvā obhāsati pakāsati dissatīti **gambhīrāvabhāso. Yathārahanti** atthādivasena yathānurūpaṃ.

Jātito jarāmarāṇam na na hoti, hoti evāti avadhāraṇe siddhe “siyā nu kho jarāmarāṇam jātito, aññatopi”ti āsaṅkāyam tadāsaṅkānivattanattham **“na ca jātim viyā aññato hoti”**ti vuttam. Tattha aññaggahaṇam jātiyā paṭiyogivisayam, na

1. Devamanussakimi (Ka), Mūlaṭī 2. 129 piṭṭhe passitabbam.

aññamattavisayaṃ “jātim vinā”ti vacanato. Tenassa nāññaṃ jātiyā sahakārikāraṇabhūtaṃ nivattitaṃ hoti. Esa nayo ito paresupi. **Itthanti** idaṃ pakāraṃ, iminā pakārenāti attho. **Jātipaccayasambhūtasamudāgataṭṭho**ti jātipaccayasambhūtaṃ hutvā sahitassa attano paccayānurūpassa uddhaṃ uddhaṃ āgatabhāvo, anuppavattaṭṭho attho. Atha vā sambhūtaṭṭho ca samudāgataṭṭho ca **sambhūhasamudāgataṭṭho**. “Na jātito jarāmaraññaṃ na hoti, na ca jātim vinā aññato hoti”ti hi jātipaccayasambhūtaṭṭho vutto. **Itthañca jātito samudāgacchatī**ti jātipaccayasamudāgataṭṭho, yā yā jāti yathā yathā paccayo hoti, tadanurūpapātubhāvoti attho.

Tattha “na jātito jarāmaraññaṃ na hoti”ti iminā jarāmarañassa jātipaccayatāya avitathataṃ dasseti, “na jātimvinā aññato jarāmaraññaṃ hoti”ti iminā anaññathattaṃ, “itthañca jātito samudāgacchatī”ti iminā tathataṃ. Tena ca yathā paccayadhammā attano paccayuppannānaṃ paccayabhāve, tathā avitathā anaññathā, evaṃ paccayuppannadhammāpi tabbhāveti dasseti. Esa nayo sesesupi. “Hetuphale ñāṇaṃ atthapaṭisambhidā”ti etena vacanena atthassa hetuphalabhāvo kathaṃ ñātabboti? “Atthapaṭisambhidā”ti etassa samāsapadassa avayavapadatthaṃ dassentena “hetuphale ñāṇaṃ”ti vuttattā. “Atthe paṭisambhidā atthapaṭisambhidā”ti ettha hi “atthe”ti etassa atthaṃ dassentena “hetuphale”ti vuttaṃ, “paṭisambhidā”ti etassa atthaṃ dassentena “ñāṇaṃ”ti, tasmā hetuphala-atthasaddā ekatthā, ñāṇapaṭisambhidā cāti imamatthaṃ vadantena sādhitō atthassa hetuphalabhāvo.

Yenākārenāti yena pavatti-ākārena. Sabhāvadhammā hi paccayavisesasiddhena pavatti-ākārena visiṭṭhākārā honti. Tenāha “sabbe dhammā sabbākārena buddhassa bhagavato ñāṇamukhe āpāthamāgacchantī”ti¹. **Yadavatthāti** yāya avatthāya avatthitā. Avatthāvisesavanto hi dhammā tena tena avatthāvisesena taṃ taṃ atthakiccaṃ sādhetuṃ samatthā honti. Svāyaṃ pavatti-ākāro, avatthāviseso ca avijjāyapi anupacitakusalasambhārehi duravabodhato eva ñāṇena

1. Khu 7. 277; Khu 8. 175; Khu 9. 376 piṭṭhesu.

alabbhaneyyapaṭiṭṭho cāti āha “**tassa -pa- gambhīro**”ti. **Tassa** ākāraṣṣa, avatthāya ca. **Hetumhi** **ñāṇanti** ettha hetuno dhammapariyāyatā vuttanayeneva veditabbā.

Assāti paṭiccasamuppādassa. **Tena tena kāraṇenāti** tena tena veneyyānaṃ bujjhanānugunaṭāsāṅkhātena kāraṇena. **Tatthāti** tasmiṃ desanappakāre. **Anulomapaṭilomatoti** nayidha paccayuppādā paccayuppannuppādasaṅkhātāṃ anulomaṃ, paccayanirodhā paccayuppannaniroddhasaṅkhātāṃca paṭilomamāha. Ādito pana antagamanamanulomaṃ, antato ca ādigamanaṃ paṭilomamāha. Ādito paṭṭhāya anulomadesanāya, antato paṭṭhāya paṭilomadesanāya ca **tisandhicatusaṅkhepaṃ**. “Ime cattāro āhārā kiṃnidānā”ti-ādikāya¹ vemajjhato paṭṭhāya paṭilomadesanāya, “cakkhuṇca paṭicca rūpe ca uppajjati cakkhuviññāṇaṃ, tiṇṇaṃ saṅgati phasso, phassapaccayā vedanā”ti-ādikāya² anulomadesanāya ca **dvisandhitisaṅkhepaṃ**. “Saṃyojanīyesu bhikkhave dhammesu assādānupassino viharato taṇhā pavaḍḍhati, taṇhāpaccayā upādānaṃ”ti-ādīsu³ **ekasandhidvisāṅkhepaṃ**. Katthaci ekaṅgopi ca paṭiccasamuppādo desito, so “tatra bhikkhave sutavā ariyasāvako”ti-ādinā⁴ dassito eva.

Avijjādīnaṃ sabhāvo paṭivijjhīyatīti **paṭivedho**. Vuttaṃ hetuṃ **aṭṭhakathāyaṃ** “tesaṃ tesaṃ vā tattha tattha vuttadhammānaṃ paṭivijjhitaḥ salakkhaṇasaṅkhāto aviparītasabhāvo paṭivedho”ti⁵. Jānanalakkhaṇassa ñāṇassa paṭipakkhabhūto avijjāya **aññāṇaṭṭho**. Ārammaṇassa paccakkhakaraṇena dassanabhūtaṃ paṭipakkhabhūto **adassanaṭṭho**. Yena panesā dukkhādīnaṃ yāthāvasarasam paṭivijjhitaṃ na deti, chādetvā pariyanandhitvā⁶ tiṭṭhati, so tassā **saccāsampaṭivedhaṭṭho**. Apuññābhisaṅkhārekadeso **sarāgo**, añño **virāgo**. Rāgassa vā apaṭipakkhabhāvato rāgapavaḍḍhako apuññābhisaṅkhāro sabbopi **sarāgo**,

1. Saṃ 1. 253 piṭṭhe.

2. Ma 1. 158, 326; Ma 3. 328, 332, 333; Saṃ 1. 301; Saṃ 2. 261; Abhi 4. 248, 249 piṭṭhādīsu.

3. Saṃ 1. 312, 315 piṭṭhesu.

4. Saṃ 1. 321 piṭṭhe.

5. Abhi-Ṭṭha 1. 23 piṭṭhe.

6. Pariyanaddhitvā (Syā)

itaro tappaṭipakkhabhāvato **virāgo**. “Dīgharattaṃ hetam bhikkhave assutavato puthujjanassa ajjhositaṃ mamāyitaṃ parāmaṭṭhaṃ etaṃ mama, esohamasmi, eso me attā”¹ti attaparāmāsassa viññāṇaṃ visesato vatthu vuttanti viññāṇassa **suññatattṭho** gambhīro. Attā vijānāti saṃsaratīti sabyāpāratāsaṅkanti-abhinivesabalavatāya **abyāpārattṭha-asāṅkantipaṭisandhipātubhāvattṭhā** ca gambhīrā. **Nāmarūpassa** paṭisandhikkhaṇe **ekuppādo**, pavattiyaṃ visuṃ visuṃ yathārahaṃ **ekuppādo**, nāmassa rūpena, rūpassa ca nāmena asampayogato **vinibbhogo**, nāmassa nāmena, rūpassa ca rūpena, ekaccassa ekaccena **avinibbhogo** yojetabbo. Ekuppādekanirodhe hi avinibbhoge adhippete so rūpassa ca ekakalāpavuttino labbhati. Atha vā ekacatuvokārabhavesu nāmarūpānaṃ asahavattanato aññamaññavinibbhogo, pañcavokārabhave sahavattanato avinibbhogo ca veditabbo.

Adhipatiyattṭho nāma idha indriyapaccayabhāvo. “Lokopeso dvārāpesā khettampetan”²ti vuttā **lokādi-atthā** cakkhādīsu pañcasu yojetabbā. Manāyatanassāpi lujjanato, manosamphassādīnaṃ dvārakhettabhāvato ca ete atthā sambhavanti eva. Āpāthagatānaṃ rūpādīnaṃ pakāsanayogyatālakkaṇaṃ obhāsaṇaṃ cakkhādīnaṃ **visayibhāvo**, manāyatanassa vijānaṇaṃ. **Samghattānaṭṭho** visesato cakkhusamphassādīnaṃ pañcannaṃ, itare channampi yojetabbā. Phusanañca phassassa sabhāvo, saṃghattānaṃ raso, itare upaṭṭhānākārā. **Ārammaṇarasānubhavanattṭho** rasavasena vutto, **vedayatattṭho** lakkaṇavasena. Sukhadukkhamajjhattabhāvā yathākkamaṃ tissannaṃ vedanānaṃ sabhāvavasena vuttā. Attā vedayatīti abhinivesassa balavatāya **nijjivattṭho** vedanāya gambhīro. Nijjivāya vā vedanāya vedayitaṃ nijjivavedayitaṃ, nijjivavedayitameva attho **nijjivavedayatattṭho**. Sappītikataṇhāya **abhinanditattṭho**, balavatarataṇhāya gilitvā pariniṭṭhāpanaṃ **ajjhosānatattṭho**. Itaro sādharmaṇavasena veditabbo. **Ādānaggahaṇābhinivesattṭhā** catunnampi upādānaṇaṃ samānā, **parāmāsattṭho** vutto diṭṭhupādānādīnameva, tathā **duratikkamatattṭho**. “Diṭṭhikantāro”³ti hi vacanato diṭṭhīnaṃ duratikkamatā,

1. Saṃ 1. 321 piṭṭhe.

2. Abhi 1. 157, 158 piṭṭhesu.

3. Abhi 1. 94 piṭṭhe.

daḥhaggahaṇattā vā catunnampi **duratikkamatṭho** yojetabbo.

Duratikkamatāyapi hi taṇhāya **samuddatṭho** vutto.

Yonigatiṭṭhitinivāsesukhipananti samāse bhumavacanassa alopo datṭhabbo.

Evañhi tena āyūhanābhisaṅkharapaṇadānaṃ samāso hoti. Jarāmarāṇaṅgaṃ maraṇappadhānanti maraṇatṭhā eva **khayādayo** gambhīrāti dassitā.

Navanavānañhi khayena khaṇḍiccādi paripakkappavatti jarāti, khayatṭho vā jarāya vuttoti datṭhabbo. Navabhāvāpagamo hi khayoti vatthum yuttoti.

Vipariṇāmatṭho dvinnampi. Santativasena vā jarāya khayavayabhāvo, sammutikhaṇikavasena maraṇassa bheda vipariṇāmatā yojetabbā.

660. **Atthanayāti** atthānaṃ nayā, avijjādi-atthehi ekattādī sakena bhāvena nayanti gamentīti¹ ekattādayo, tesam nayāti vuttā. Nīyantīti hi nayāti. Atthā eva vā ekattādibhāvena nīyamānā nīyamānā **atthanayāti** vuttā. Nīyanti etehīti vā nayā, ekattādīhi ca atthā “ekan”ti-ādinā nīyanti, tasmā ekattādayo atthānaṃ nayāti **atthanayā**.

Aṅkurādibhāvenāti

aṅkurapattanaḷakhandhasākhāpallavapalāsādibhāvena pavattamāne avayave ekajjhaṃ gahetvā santānānupacchedena bījaṃ rukkhabhāvaṃ pattam rukkhabhāvena pavattam taṅca ekattena vuccatīti **santānānupacchedo** yathā ekattam, evaṃ idhāpi avijjāsākhārādi hetu hetusamuppannānaṃ santānānupacchedo ekasantatipatitā **ekattanayoti** dasseti.

“**Hetuphalasambandhenā**”ti etena santānānupacchedaṃ vibhāveti. Satipi hi hetuphalānaṃ paramatthato bhede hetubhāvena, phalabhāvena ca tesam sambandhabhāvoyevettha **santānānupacchedo**, yato yasmiṃ santāne kammaṃ nibbattaṃ, tattheva phalupattīti katassa vināso, akatassa abbhāgamo ca natthīti. **Ekattaggahaṇatoti** hetuphalānaṃ bhedaṃ anupadhāretvā hetum, phalaṅca abhinnaṃ katvā ubhinnaṃ ekabhāvassa abhedassa gahaṇena. “Tadeva viññāṇaṃ sandhāvati saṃsarati”ti-ādinā **sassatadiṭṭhiṃ upādiyati**.

Lakkhaṇavavatthānanti sabhāvavavatthānaṃ hetuno, phalassa ca bhinnasabhāvatāvabodho. **Bhinnasantānassevāti** sambandharahitassa nānattassa

1. Nīyanti gamentīti (Ka), nīyanti gammentīti (Mūlaṭṭi 2. 131 piṭṭhe)

gahaṇato añño mato, añño jāto, tasmā “sattantaro ucchinno, sattantaro uppanno”ti gaṇhanto **ucchedadiṭṭhiṃ upādiyati**.

Amhehi uppādetabbanti ānetvā sambandho. **Byāpārābhāvo** anabhisandhitāya abyāvaṭatā. **Sammā passantoti** “nirīhā nijjīvā dhammamattā”ti passanto. Sabhāvo eva niyamo **sabhāvaniyamo** “sasambhāraggino uddhamukhatā, sasambhāravāyuno tiriyaagamanā”ti evamādi viya. Tena siddho yathāsakaṃ paccayuppannassa **hetubhāvo**. “Kassaci kattuno abhāvā na kāci kiriya phalapabandhini”ti **akiriyadiṭṭhiṃ upādiyati**.

“Khīrato dadhi, na udakato, tilato telam, na vālikato”ti sabbato sabbasambhavābhāvadassanena **ahetukadiṭṭhiṃ** hetu-anurūpameva phalam passanto **akiriyadiṭṭhiṃ pajahati**. **Yato kutocīti** yadi aññasmā aññassa uppatti siyā, vālikato telassa, ucchuto khīrassa kasmā uppatti na siyā, tasmā na koci kassaci hetu atthīti **ahetukadiṭṭhiṃ**, avijjamānēpi hetumhi niyatatāya tilagāvisukkasoṇitādīhi telakhīrasarīrādīni pavattantīti **niyatavādaṇca upādiyati**ti viññātabbam yathāraham.

661. Kasmā? Yasmā idaṇhi bhavacakkam apadāletvā saṃsārabhayamatīto na koci supinantarepi atthīti sambandho. **Agādham** appatiṭṭham **duratīyānam** duratikkamam. **Asanivicakkamivāti** asanimāṇḍalamiva. Taṇhi nimmathanameva, nānimmathanam pavattati, evam bhavacakkampi ekantadukkhuppādanatova “**niccanimmathanan**”ti vuttam.

Ñāṇāsina apadāletvā saṃsārabhayamatīto natthīti etassa sādhakasuttam dassento “**vuttampi cetan**¹”ti-ādimāha. Tantūnam ākulakam tantākulakam, tantākulakamiva jātā **tantākulakajātā**, kilesakammavipākehi ativiya jaṭitāti attho. Kuliya sakuṇiyā nīḍam kulikam, tam viya jātā **kulikuṇḍikajātā**². Muñjā viya, pabbajā viya ca bhūtā jātā **muñjapabbacabhūtā**.

1. Vuttampi hetam (Ka) 2. Kulāgaṇṭhikajātā (Ka), guṇāguṇḍikam (Mūlaṭi 2. 132 piṭṭhe)

Tadubhayaṃ kira tiṇaṃ ākulaṃ jaṭitaṃ hutvā vaḍḍhati. Vaḍḍhiyā abhāvato **apāyaṃ**, dukkhagatibhāvato **duggatiṃ**, sukhasamussayato vinipatitattā **vinipātañca**, catubbidhaṃ apāyaṃ “khandhānañca paṭipāṭi”¹ti-ādinā¹ vuttaṃ **samsārañca nātivattati**. Samsāro eva vā sabbo idha vaḍḍhi-apagamādi-atthehi apāyādināmakko vutto kevalaṃ dukkhakkhandhabhāvato.

Paṭiccasamuppādaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti sattarasamaparichedavaṇṇanā.

1. Visuddhi 2. 176; Dī-Ṭṭha 2. 86; Saṃ-Ṭṭha 2. 89; Am-Ṭṭha 2. 386; Abhi-Ṭṭha 1. 11; Abhi-Ṭṭha 2. 142; Suttanipāta-Ṭṭha 2. 151; Udāna-Ṭṭha 245; Itivuttaka-Ṭṭha 55, 190; Theragāthā-Ṭṭha 1. 191, 257; Paṭisaṃ-Ṭṭha 2. 18; Cūḷaniddesa-Ṭṭha 5; Buddhavaṃsa-Ṭṭha 115 piṭṭhādīsu.

18. Diṭṭhivisuddhiniddesavaṇṇanā

Nāmarūpapariggahakathāvaṇṇanā

662. Yā visuddhiyo sampādetabbāti sambandho. **Imesu** yathāvicāritesu khandhādīsu vipassanāya **bhūmibhūtesu dhammesu**. Ganthassa uggaṇṇaṇaṁ vācuggatakaraṇaṁ **uggaho**, parito sabbathāpi atthassa nātumicchā **paripucchā**, savanupaparikkhādivasena tadatthassa manasikāravidhi, tadubhayavasena yasmā tatthapi nāṇaṁ svāsevitāṁ hoti, tasmā vuttaṁ “**uggahaparipucchāvasena nāṇaparicayaṁ katvā**”ti, khandhādīsu sutamayaṁ nāṇaṁ uppādetvāti attho. **Vitthāritameva**, tasmā tattha vitthāritanayānusārena sīlavisuddhi sampādetabbāti adhippāyo. Upacārasamādhipi appanāsamādhi viya vipassanāya adhiṭṭhānabhāvato cittavisuddhiyevāti āha “**sa-upacārā**”ti. **Veditabbāti** attano santāne nibbattanavaseneva veditabbā. Evañhi tā paccakkhato viditā nāma honti, tasmā veditabbā sampādetabbāti vuttaṁ hoti. **Veditabbāti** vā samāpattisukhādhigamavasena anubhavitabbāti attho. Na hi kevalena jānanamattena cittavisuddhiyaṁ patiṭṭhito nāma hoti, na ca tattha apatiṭṭhāya uparivisuddhiṁ sampādetuṁ sakkāti.

Nāmarūpānaṁ yāthāvadassananti nāmassa, rūpassa ca vibhajja yathābhūtasabhāvadassanaṁ. Nāmaggaṇaṇena cettha vedanādīnaṁ catunnaṁ tebhūmakānaṁ khandhānaṁ gahaṇaṁ, na “viññāṇapaccayā nāmarūpan”ti ettha viya viññāṇaṁ vinā, nāpi “nāmañca rūpañca”ti¹ ettha viya sanibbānehi lokuttarakkhandhehi saddhinti daṭṭhabbaṁ.

663. Yāti pajjati etenāti yānaṁ, samathova yānaṁ samathayānaṁ, taṁ etassa atthīti samathayāniko. Jhāne, jhānūpacāre vā patiṭṭhāya vipassanaṁ anuyuñjantassetāṁ nāmaṁ, tena **samathayānikena**. “**Ṭhapetvā nevasaññānāsaññāyatanaṁ**”ti idaṁ bhavaggaḍhammānaṁ ādikammikassa duppariggahatāya vuttaṁ. **Lakkhaṇarasādivasena pariggahetabbā** nāṇena paricchiṇṇa gahetabbā, pariggahavidhi pana **khandhaniddese**² vuttā evāti adhippāyo. Ārammaṇābhimukhanamanaṁ ārammaṇena vinā appavatti, tena namanatṭhena,

1. Dī 3. 178, 228; Abhi 1. 14 piṭṭhesu.

2. Visuddhi 2. 66 piṭṭhe.

nāmakaraṇaṭṭhena vā. Vedanādayo hi arūpadhammā sabbadāpi ca phassādināmakattā pathavī-ādayo viya kesakumbhādināmantarānāpajjanato attanāva katanāmatāya nāmakaraṇaṭṭhena “**nāman**”ti vuccanti. Atha vā adhivacanasamphasso viya adhivacanaṃ nāmaṃ antarena anupacitasambhārānaṃ gahaṇaṃ na gacchantīti nāmāyattaggahaṇatāya vedanādayo “**nāman**”ti vuccanti, rūpaṃ pana vināpi nāmasavanaṃ attano ruppanasabhāveneva gahaṇaṃ gacchati. **Vavatthāpetabbanti** asaṅkarato ṭhapetabbaṃ, aññaṃaññaṃ, rūpena ca amissitaṃ katvā citte ṭhapetabbanti attho.

Nāmarūpapariggaho ca nāmāyāvadeva tassa paṭinissajjanatthanti tadanurūpameva nidassanaṃ dassento “**yathā nāmā**”ti-ādimāha. **Ruppanatoti** ettha ruppanaṭṭho “sītādivirodhipaccayasannipāte visadisuppatti”ti-ādinā¹ **khandhaniddesavaṇṇanāyaṃ** vuttoyeva. Evaṃ visuṃ nāmapariggahaṃ, rūpapariggahaṃca dassetvā idāni ekajjhaṃ nāmarūpapariggahaṃ dassetuṃ “**tato namanalakkhaṇaṃ**”ti-ādi vuttaṃ.

664. Iti arūpamukhena vipassanābhinivesaṃ dassetvā idāni rūpamukhena taṃ dassento “**suddhavipassanāyāniko panā**”ti-ādimāha. Tattha samathayānikassa samathamukhena vipassanābhiniveso, vipassanāyānikassa pana samathaṃ anissāyāti āha “**suddhavipassanāyāniko**”ti, samathabhāvanāya amissitavipassanāyānavāti attho. **Ayameva vā samathayāniko**ti yathāvutto samathayāniko eva vā. Tena samathayānikassāpi rūpamukhena vipassanābhiniveso labbhati, na arūpamukhenevāti dasseti. **Tesaṃ tesaṃ dhātupariggahamukhānanti** “yaṃ thaddhalakkhaṇaṃ, ayaṃ pathavīdhātū”ti-ādinā² saṅkhepamanasikārādivasena vuttasu terasasu dhātupariggahamukhesu. Kammasamuṭṭhāno nāma keso cammabbhantaragato. **Tatthevāti** tasmiṃyeva kammasamuṭṭhāne kese. Kāyappasādassa viya bhāvassāpi sakalasārīrabhāpitāya “**bhāvassa atthitāyā**”ti vuttaṃ. Puna **tatthevāti** tasmiṃyeva kesasaññite rūpasamudāye. **Aparānipīti** pubbe vuttāni kammasamuṭṭhānāni vīsati, imāni āhārasamuṭṭhānāni catuvīsati rūpānīti sabbānīpi **catucattālīsa**,

1. Visuddhi-Ṭī 2. 86 piṭṭhe.

2. Visuddhi 1. 346 piṭṭhe.

tañca kho tattha labbhamānasantatisīsasāmaññena veditabbaṃ.

“**Catucattālīsā**”ti ca idaṃ saddassa aniyatattā vuttaṃ. Na hi sabbakālaṃ utucittato rūpaṃ uppajjantaṃ sasaddameva uppajjatīti. **Evanti** yathā kese, evaṃ lomādīsu catusamuṭṭhānikesu. **Catuvīsatikotṭhāsesūti** dvattimsāya koṭṭhāsesu vakkhamāne aṭṭha koṭṭhāse apanetvā catuvīsatikotṭhāsesu. Sedādīnaṃ ātapūpatāpādīnā, cittavikārena ca uppajjanato te **utucittasamuṭṭhānā** vuttā.

Dvattimsakotṭhāsagatesu rūpesu pākaṭesu jātesu tadaññānīpi pākaṭāni hontīti tānīpi dassetuṃ “**apare**”ti-ādi vuttaṃ. Tattha **apare dasa ākārāti** tejovāyokotṭhāsavasena apare dasa ākārā. **Kammajeti** bhūtakathanāṃ, na viśesanāṃ asitādīparipācākassa tejassa akammajassa abhāvato. **Tathā cittajeti** ca ekantacittasamuṭṭhānattā assāsapassāsānanti keci, taṃ na, acittajasantāne pavattānaṃ utujabhāvato. Abbhantaraṭṭhā eva hi te cittajā, na bahiddhā, tasmā tattha “**cittaje**”ti idaṃ viśesanameva, ayañca attho heṭṭhā ānāpānakathāyaṃ vuttoyeva. **Sesesūti** santappanādivasena ceva uddhaṅgamādivasena ca pavattesu tejovāyokotṭhāsesu.

Cakkhudasaṭṭhāsu padhānarūpaṃ cakkhādayoti tesu labbhamānaṃ vatthudvārabhāvaṃ avayavakiccaṃ samudāye āropetvā vuttaṃ “**vatthudvāravasena pañca cakkhudasaṭṭhādayo**”ti. Vatthuvasena hadayavatthudasakañcāti yojetabbaṃ, ekayoganiddiṭṭhānampi ekadeso anuvattatīti. **Sabbānipīti** yathāvuttagaṇanāyaṃ catunnavuticatusatādhikāni saḥassarūparūpāni¹. Koṭṭhāsāvayavānaṃ, pana tadavayavakalāpānañja bhede gayhamāne ativiya tato bahutaro rūpabhedo hoti, so pana bhedo idha ādikammikassa duppariggahoti na gahetabbo.

Kāmaṃ vatthuvasenāti arūpadhammā pākaṭā honti, dvāravasena pana pariggaho anākuloti katvā vuttaṃ “**dvāravasena arūpadhammā pākaṭā**”

1. Pañcāsītīcatusatādhikāni saḥassasahassarūparūpāni (Syā, Ka) saccasañkhepe pana yathāvuttagaṇanāto assāsapassāsakotṭhāse saddarūpañca, kāyadvāravasena punagahitaṃ kāyadasakañca hāpetvā cittotujavasena dve saddanavakāni pakkhipitvā ekādhikāni diyaḍḍhasaḥassarūparūpāni (1501) dassitāni (46, 53 gāthāsu)

hontī”ti. Sabbasaṅgāhikavasena **“ekāsīti lokiyacittāni**”ti vuttaṃ, lābhino eva pana mahaggatacittāni supākaṭāni honti. **Avisesenā**ti sādharmaṇato. Phassādayo hi satta cetasikā cakkhuviññāṇādīhipi uppajjanato sabbacittuppādasādhāraṇā. **Sabbepi** teti ekāsīti lokiyacittāni, taṃsampayuttaphassādayoti sabbepi te arūpadhamme. Ārammaṇādivibhāgena pana cittuppādabhede gayhamāne tato bahutaro eva hoti, so pana idha nādhippeto.

665. Assa cakkhupasādassa nissayabhūtā pana catasso dhātuyoti sambandho. Sahajātarūpāni tassa cakkhupasādassa icceva sambandho. **Tatthevā**ti tasmiṃyeva sasambhāracakkhupadese. **Anupādinna**rūpānīti pubbevuttarūpānaṃ upādinna-rūpattā vuttaṃ, akammajarūpānīti attho. **Sesānī**ti paṭhamaṃ cakkhuno vuttattā tato sesāni, tena pana saddhiṃ catupaññāsa rūpāni honti. Cakkhudasa-kādīsū ekassapi aggahetabbato **“avasesāni tecattālīsa rūpāni**”ti vuttaṃ. Saddassa aniyatattā taṃ aggahetvā **“tecattālīsa rūpāni**”ti vatvā puna utucittasamuṭṭhāne dve sadde gahetvā **“pañcaccattālīsā**”ti kecivādo dassito.

Avasesarūpānīti “dasa dhātuyo”ti vutte dvādasa rūpadhamme ṭhapetvā avasesāni cha nipphanna-rūpāni. Rūparūpāneva hi idha pariggayhanti, na rūpaparicchedavikāralakkhaṇāni. Cakkhusannissaya-rūpārammaṇabhāvasāmaññena, cittabhāvasāmaññena ca kusalākusalavipākātāya duvidhampi cakkhuviññāṇaṃ cittantveva vuttaṃ. **Evanti** iminā “cakkhuṃ nissāyā”ti-ādinā vuttaṃ, avuttaṃca “sotaṃ nissāyā”ti-ādikāṃ saṅgaṇhāti. **Manoviññāṇadhātū**ti etthapi “ekā”ti padaṃ ānetvā sambandhitabbaṃ “ekā manoviññāṇadhātū”ti. Aḍḍhena ekādasa **aḍḍhekādasa**, aḍḍhaṃ vā ekādasamaṃ etāsanti **aḍḍhekādasa**. **Aḍḍhaṭṭhamā**ti etthāpi ese va nayo.

666. **Cakkhudhātuyaṃ vuttanayenevā**ti “yaṃ loko setakaṇhamāṇḍalavicittan”ti-ādinā¹ vuttanayena.

667. **Idha bhikkhu imasmiṃ sarīreti** ajjhataṃ vipassanābhinivesadassanavasena vuttaṃ. Teneva hi ekasseva bhāvassa gahitattā

“**sattarasa rūpāni sammasanupagāni**”ti āha. Sammasitum sakkuṇeyyāni sammasanaṃ upagacchantīti **sammasanupagāni**, sammasanīyānīti attho. **Ākāra**-ggahaṇena viññattidvayaṃ vuttaṃ, **vikāra**-ggahaṇena lahutāditayaṃ, itarena ākāśadhātūti vadanti. **Ākāra**-ggahaṇena pana viññattidvayena saddhiṃ lakkhaṇarūpamāha. Tampi hi rūpānaṃ uppajjanādi-ākāramattanti. **Antaraparicchedoti** taṃtaṃkalāpānaṃ asaṅkarakāraṇatāya antarabhūto paricchedo. Yadi na sammasanupagāni, ākāradimattāni ca, kathaṃ rūpānīti āha “**apica kho**”ti-ādi.

668. Evaṃ dvācattālīsāya koṭṭhāsānaṃ vasena vitthārato rūpapariggahaṃ tadanusārena vitthārato eva nāmapariggahaṃ vibhāvetvā tato saṃkhittasaṃkhittatarasaṃkhittatamavasena, aṭṭhārasadhātuvasena, dvādasāyatanavasena, pañcakkhandhavasena ca rūpārūpapariggahaṃ dassetvā atisaṃkhittanayenāpi dassetum “**yaṃ kiñci rūpaṃ**”ti-ādi vuttaṃ.

Yathā ca dhātu-ādivasena, evaṃ indriyasaccapaṭiccasamuppādavasenapi rūpārūpapariggaho veditabbo. Kathaṃ? Indriyavasena tāva cakkhādāni pañca, itthipurisindriyāni cāti indriyāni rūpaṃ, manindriyaṃ, pañca vedanindriyāni, saddhādāni pañca cāti ekādasa nāmaṃ, jīvitindriyaṃ nāmañca rūpañca, pacchimāni tīṇi idha anadhippetāni lokuttarattā. Dukkhasaccaṃ nāmañca rūpañca, samudayasaccaṃ nāmaṃ, itarāni idha nādhippetāni lokuttarattā. Paccayākāre ādito tīṇi aṅgāni nāmaṃ, catutthapañcamāni nāmañca rūpañca, chaṭṭhasattama-aṭṭhamanavamāni nāmaṃ, dasamaṃ nāmañceva nāmarūpañca, pacchimāni dve paccekaṃ nāmañca rūpañcāti-evaṃ tattha tattha vuttanayānusārena indriyasaccapaccayākāravasenapi nāmarūpapariggaho kātabbo. Evaṃ pana nāmarūpapariggahassa vibhāvena kathane payojanaṃ heṭṭhā vuttameva.

669. Kāmaṃ vedanādīsu arūpadhammesu na uttaruttarā viya purimapurimā sukhumā, tathāpi saṃghaṭṭanena vikāra-āpajjanake rūpadhamme upādāya sabbepi te sukhumā evāti āha “**sukhumattā arūpaṃ na upaṭṭhātī**”ti. **Sammasitabbanti** sammadeva lakkhaṇādito vīmaṃsitabbaṃ. **Manasikātabbanti** tathā citte ṭhapetabbaṃ. **Pariggahetabbanti** paricchedakārikāya paññāya paricchiṇṇa gahetabbaṃ. **Vavatthapetabbanti** aññamaññaṃ asaṅkarato vinicchitabbaṃ. **Assāti**

yogino. **Suvikkhālanti** suvisodhitam. Ādikammikassa hi kammaṭṭhānam pariggaṇhantassa yāva dhammā supariyattam na upatiṭṭhanti, tāva te tappaṭicchādakasammohabalena abhibhūtā avisuddhā nāma honti, asaṅkarato upaṭṭhānābhāvato aññamaññaṇca jaṭitā. Yādā pana sammasanādividhinā tam vibhūtam hoti, tadā te suvikkhālītā, nijjaṭā ca nāma honti. Tenāha “**yathā yathā hī**”ti-ādi. Ādikammikassa arūpadhammā yebhuyyena rūpadhamme ārabba pavattanākārena gahaṇam gacchantīti katvā vuttam “**tadārammaṇā arūpadhammā**”ti. Teneva hi heṭṭhā “tassevaṃ pariggahitarūpassa dvārasena arūpadhammā pākaṭā hontī”ti¹ vuttam, na vatthuvasenāti.

Idāni rūpapariggaho arūpapariggahassa upāyo, upatthambho cāti yathāvuttamattham upamāhi pakāsetum “**yathā hī**”ti-ādi vuttam. **Mukhanimittanti** mukhassa paṭibimbam. Tatridam upamāsaṃsandanam—cakkhumā puriso viya yogāvacaro, tassa cakkhu viya yogino kammaṭṭhānapariggāhakaññaṇam, ādāsam viya rūpapariggaho, mukhanimittam viya arūpapariggaho, ādāsassa aparisuddhakālo viya rūpapariggahassa avikkhālita-kālo, tadā mukhanimittassa apaññāyanam viya rūpapariggahassa avisuddhatāya arūpadhammānam anupaṭṭhānam, ādāsassa punappunam parimajjanam viya rūpapariggahassa punappunam visodhanam, superimajjite ādāse subyattam mukhanimittassa paññāyanam viya suvikkhālīte nijjaṭe rūpapariggahe arūpadhammānam suṭṭhu upaṭṭhānanti. Iminā nayena **telatthikopamā**disupi yathāraham upamāsaṃsandanam veditabbam. **Tilapiṭṭhanti** tilacuṇṇam. **Katakattṭhinti** katakabājam. **Kalalakaddamanti** tanukaddamam.

Tappaccanīkakilesāti tassa arūpadhammapariggāhakaññaṇassa vibandhabhāvena paṭipakkhabhūtā sammohādīkilesā. **Ucchu-**ādi-upamāsu idam mukhamattassa dassanam—yathā ucchurasam gahetukāmo ucchūni ucchuyante pakkhipitvā ekavāram dvivāram yantakkamanamattena ucchurase anikkhamante na ucchūni chaḍḍetvā gacchati, yathā vā core gahetvā tehi katakammam jānitukāmo dvattippahāramattena tesu tamattham akathentesu na te muñcati, yathā vā pana godammako goṇam dametukāmo dhure tam yojetvā ekavāram dvivāram tasmim pathena agacchante na vissajjeti,

1. Visuddhi 1. 223 piṭṭhe.

yathā ca dadhiṃ manthetvā navanītaṃ gahetukāmo dadhikalasiyaṃ manthaṃ pakkhipitvā sakiṃ, dvikkhattuṃ vā manthassa bhamanamattena navanīte anuppajjante na dadhiṃ chaḍḍeti, yathā vā pana macche pacitvā khāditukāmo ekavāraṃ dvivāraṃ aggidānamattena macchesu apaccantesu na te chaḍḍeti. “Atha kho naṃ punappunaṃ parimajjati”ti ettha vuttanayānusārena “atha kho naṃ ucchuyante punappunaṃ uppiḷeti”ti-ādinaṃ sabbattha upamattho yojetabbo.

Arūpadhammānaṃ upaṭṭhānākārakathāvaṇṇanā

670. Ākirīyanti abhimukhā honti etehīti ākāra, arūpadhammānaṃ upaṭṭhānassa mukhabhūtā phusanānubhavanavijānanappakārāti āha “**arūpadhammā tīhi ākārehi upaṭṭhahanti**”ti-ādi. Ārammaṇe pavattamānesu cittacetāsikesu asatipi pubbāpariye phusanalakkhaṇo phasso tattha sabbapaṭhamāṃ abhinipatanto viya hotīti vuttaṃ “**paṭhamābhinipāto phasso**”ti. Tenassa phusanākārena supākaṭabhāvena upaṭṭhānaṃ dasseti. Phasse pana upaṭṭhite yasmiṃ ārammaṇe so phasso, tassa anubhavanalakkhaṇā vedanā, sañjānanalakkhaṇā saññā, āyūhanalakkhaṇā cetanā, paṭivijānanalakkhaṇaṃ viññāṇanti imepi pākaṭā hontīti āha “**taṃsampayuttā vedanā**”ti-ādi. Evaṃ salakkhaṇasaṅkhepatō catudhātuvavatthānavasena phassamukhena arūpapariggahaṃ dassetvā idāni vitthārato catudhātuvavatthānavasena taṃ dassetuṃ “**tathā kese**”ti-ādi vuttaṃ. Tattha **kese pathavīdhātūti** kesasaṅkhāte pathavīkoṭṭhāse pathavīdhātu. Lakkhaṇavibhattito hi dhātuvavatthānadassanametaṃ.

Punapi dvinnāṃ dhātuvavatthānānaṃ vasena vedanāmukhena arūpapariggahaṃ dassetuṃ “**ekassā**”ti-ādi vuttaṃ. Tattha **tassa**¹ **rasānubhavanakavedanāti** thaddhabhāvasaṅkhātassa phoṭṭhabbasabhāvassa anubhavanavasena pavattavedanā.

Aparassāti etthāpi vuttanayeneva sambandho veditabbo. Tattha **ārammaṇapaṭivijānananti** thaddhatāsaṅkhātaphoṭṭhabbārammaṇapaṭivijānaṃ. Kāyadvārābhinihataṃ², kevalaṃ vā manodvārikajavanaviññāṇamāha. Tañhi

1. Tadārammaṇa (Ka)

2. Kāyadvārābhiniṇipātaṃ (Syā)

“pathavīdhātu kakkhaḷalakkhaṇā”ti paṭivijānāti, itaram pana kakkhaḷalakkhaṇa paṭivijānanamattamevāti.

Eteneva upāyenāti yvāyaṃ salakkhaṇasaṅkhepato, salakkhaṇavibhattito ca dhātuvavatthānavasena rūpapariggahaṃ dassetvā tattha ṭhitassa phassādimukhena arūpapariggaṇhanupāyo dassito, eteneva upāyena.

Kammasamuṭṭhānakeseti catusamuṭṭhānakesato niddhārite kammasamuṭṭhānakese. **Kakkhaḷalakkhaṇāti-ādinā nāyenāti ādi-**saddena na kevalaṃ “paggharaṇalakkhaṇā āpodhātū”ti-ādinā¹ lakkhaṇavisesena saddhiṃ dhātvantarāṇīyeva, atha kho ekasamuṭṭhānādibhedāni koṭṭhāsantarāṇipīti daṭṭhabbāṃ. Tenevāha **“dvācattālīsāya dhātukoṭṭhāsesū”**ti. **Sabbaṃ nayabhedam anugantvāti** yvāyaṃ dvācattālīsāya dhātukoṭṭhāsesu pathavīdhātu-ādināṃ lakkhaṇādito vavatthāpanavasena nānāvidho rūpapariggahanayo vutto, taṃ sabbaṃ nayabhedam nayavisesam anugantvā, cakkhudhātu-ādīsu rūpapariggahamukhesu arūpapariggahadassanavasena yojanā kātabbāti adhippāyo. Tatridam yojanāmukhamattadassanaṃ—ekassa tāva “cakkhudhātu rūpātighātārahabhūtappasādalakkhaṇā, daṭṭhukāmatānidānakammasamuṭṭhānabhūtappasādalakkhaṇā vā”ti-ādinā² nāyena dhātuyo pariggaṇhantassa “paṭhamābhiniṇipāto phasso, taṃsampayuttā vedanā”ti sabbaṃ yojetabbam. Tathā “yathāvuttalakkhaṇāya cakkhudhātuyā rasānubhavanakavedanā vedanākkhandho”ti-ādi yojetabbam. Tathā “yathāvuttalakkhaṇā cakkhudhātū”ti, “ārammaṇapaṭivijānanam viññāṇam viññāṇakkhandho”ti-ādinā sabbaṃ yojetabbam. Āyatanādivasena rūpapariggahamukhesupi eseva nayo.

671. Yathā nāma heṭṭhimajjhānaṃ subhāvitam vasībhāvaṃ pāpitameva uparijānassa pādakaṃ padaṭṭhānaṃ hoti, na paṭiladdhamattam, evaṃ rūpapariggaho suvisuddho nijjaṭo niggumbo eva arūpapariggahassa pādakaṃ padaṭṭhānaṃ hoti, na avisuddho, tasmā rūpārūpassa ekadesepi anupaṭṭhite so avisuddho eva nāma hoti, pageva bahūsu anupaṭṭhitesūti dassento āha **“sace hī”**ti-ādi. **Pabbateyyā gāvī viya** bālā abyattā akhettaññū.

1. Ādi (Syā, Ka)

2. Abhi-Ṭṭha 1. 349 piṭṭhe.

Khaggenāti khaggaggena. **Samugganti** mañjūsāsadisam mahāsamuggam. Apariggahitakammaṭṭhānassa avibhattam viya upaṭṭhahantampi nāmarūpaṃ vibhattasabhāvameva, tassa ca vibhāgo kammaṭṭhānapariggahesu pākaṭo hotīti ca dassanattam samuggavivaraṇam, yamakatālakandaphālanaṃ nidassanabhāvena vuttam. Yamakatālakandañhi bhinnasantānampi abhinnaṃ viya upaṭṭhāti, evaṃ rūpārūpadhammāti.

Sabbepi tebhūmake dhamme nāmañca rūpañcāti dvedhā vavatthapetīti ettha kiñcāpi sabba-saddo anavasesapariyādāyako, nāmarūpabhāvo pana aññamaññavidhuroti na tadubhayaṃ samudāyavasena parisamāpayetabbaṃ, tasmā “yadettha namanalakkhaṇam, taṃ nāmaṃ. Yaṃ ruppanalakkhaṇam, taṃ rūpaṃ”ti evaṃ dvedhā vavatthapetīti attho. Evaṃ vavatthapentoyeva ca tadubhayavinimuttassa tebhūmakadhammesu kassaci dhammassa abhāvato “sabbepi tebhūmakadhamme nāmañca rūpañcāti dvedhā vavatthapetī”ti vuccati. “Nāmañca rūpañcā”ti eteneva tassa duvidhabhāve siddhe “dvedhā vavatthapetī”ti idaṃ nāmarūpavinimuttassa aññassa abhāvadassanattam. Tenevāha “**nāmarūpamattato uddhan**”ti-ādi. “Sabbepi tebhūmake dhamme”ti pana sabbaggaṇaṇcettha sammasamanupagassa dhammassa anavasesetabbatāya vuttam. Tañhi anavasesato pariññeyyaṃ ekaṃsato virājitabbaṃ, tato ca cittaṃ virājayaṃ pamocetabbaṃ. Tenāha bhagavā—

“Sabbam bhikkhave anabhijānaṃ aparijānaṃ tattha cittaṃ avirājayaṃ appajahaṃ abhabbo dukkhakkhayāya. Sabbañca kho bhikkhave abhijānaṃ parijānaṃ tattha cittaṃ virājayaṃ pajahaṃ bhabbo dukkhakkhayāya”ti¹.

Yadi tebhūmakam dhammajātam anavasesato gahitam “nāmarūpaṃ”ti, yaṃ ito bāhirakehi padatthabhāvena parikappitam, seyyathidaṃ? Pakati-ādi drabyādi jīvādi kāyādi, tattha katham paṭipajjitabbanti? Ummattakavipallāsasadiṣe asammāsambuddhapavedite kā tattha aññā paṭipatti aññatra ajjupekkhanato. Atha vā tepi nāmarūpantogadhabhāvābhāvavasena nicchitā evāti veditabbā. Katham? Pakati, mahā, ahaṃkāro, tammattāni, indriyāni, bhūtāni, purisoti ete pakati-ādayo. Tattha samabhāvena pavattamānānaṃ sattarajatamasāṅkhātānaṃ sukhadukkhāmānaṃ samudāyo² **pakati, padhānanti** ca vuccati. Sattamattasampavedanīyo **mahā**, buddhī keci.

1. Sam 2. 249, 250 piṭṭhesu.

2. Samudāyo pakatisamudāyo (Syā)

Sattarajādīsu abhimāno **ahamkāro**, asmimattāti keci.

Saddaphassarūparasagandhā **tamattāni** aññamaññavisiṭṭhānaṃ pathavī-
ādīnaṃ ekuttaratādassanato ekuttarāni tammattānīti vijjhavāsi-ekalakkaṇehi
tammattehi ekalakkaṇā viśesā sajjiyanti¹, sukhumabhāvena pana nesam
sampavesanato ekuttaratāti keci. Sotādīni pañca savaṇādivuttikāni
buddhindriyāni, vacanādānavicaraṇussaggānandakiccāni² vācādīni pañca
kammindriyāni. Mano antokaraṇaṃ, itaraṃ bāhirakaraṇaṃ. Gandhādīhi
āraddhāni pathavī-udaka-aggivāyu-ākāsāni **bhūtāni**, cetanāsabhāvo **purisoti**
evaṃ pakati-ādīni sarūpato veditabbāni.

Tattha hi **pakati** tāva sukhadukkhamohamattatāya nāmaṃ,
samavisamabhāvāpattito aniccā, dukkhā, saṅkhatā ca āpannā. **Mahāpi**
“tasmā alīngato³ līṅgavisesāmatto mahā uppajjati”ti vacanato,
buddhibhāvānujānanato ca nāmaṃ, aniccaṃ, saṅkhatameva ca āpannaṃ.
“Tasmā mahato cha viśesā sajjiyanti”ti¹ sakkate vacanato “asmī”ti
gahaṇanimittabhāvānujānanena **ahamkāro** abhimānoti katvā nāmaṃ, tato
eva aniccasaṅkhatabhāvāpatti cassa siddhā. Itaraṃ **tammattapañcakam**
gandharasarūpaphassasaddabhāvānujānanato rūpaṃ, arūpanti pana
kāpilānaṃ micchābhīnivesamattaṃ. Te hi soḷasa viśesā pañca bhūtāni,
ekādasindriyāni bhūtehi bhūtavisesānīti gandhāditammattehi tannissayāni
pathavī-āpotejovāyo-ākāsasaṅkhātāni bhūtāni icchitāni. “Tabbisesā ca
nānājātikā ahamkārato ca indriyāni”ti vacanato
sotakāyacakkhujivhāghānavācāpāṇipādapāyūpatthāni⁴ ceva mano cāti
ekādasindriyāni.

Tattha **mano** nāmaṃ, itarāni sabbāni rūpaṃ. **Vācāti** cettha
atthāvajotakassa akkharasamudāyassa gahaṇaṃ. Imesaṃ pana dhammino
dhammassa anaññatthassa icchitattā siddhāva aniccatā pariṇāmapakkhe,
abhibyattipakkhepi yadi sabbisayañāṇuppadena abhibyañjanaṃ siddhāva
aniccatā, atha tato pubbepi ñāṇaṃ attheva. Akkhabyattivādo⁵ pana siyāti
idamettha disāmatthaṃ. Drabyaguṇakammasāmaññavisesasamavāyā
drabyādikā. Tattha pathavī

1. Saggiyanti (Syā) 2. ...viharaṇussaggānandakiccāni (Syā) 3. Ālīngato (Syā)

4. ...vāyupattāni (Syā, Ka)

5. Abhibyattivādā (Ka)

āpo tejo vāyu ākāso kālo disā attā manoti nava **drabyāni**. Sadda rūpa rasa gandha phassa saṅkhā parimāṇāni puthūtvā saṃyoga viyoga paratvā'paratva buddhi sukha dukkha icchā dosa payatta gurutva dravatva sneha vegā saṅkhārā' diṭṭhā ceti evamete tevīsati **guṇā**. Ukkhepanaṃ avakkhepanamākucanaṃ pasāraṇaṃ gamanamiti pañca **kammāni**. Aññaṃaññaṃvisiṭṭhesu avisiṭṭhamatidhānaṃ paccayo hoti. Saṃiti yato drabyaguṇakammesu sā atthi evāti etaṃ **mahāsāmaññaṃ**. Pathavī-ādīsu anuvattiḃyāvuttibuddhinimittāṃ drabyatvādi, taṃ yathā drabyatva guṇatva kammatta ghaṭatvādi, eso **sāmaññaṃviseso**. Iha tantesu paṭo, kapālesu ghaṭoti iheti yato hetuhetuphalānaṃ sambandho samavāyoti vutto, **samavāyoti** evamete **drabyādikā**.

Tattha pathavī āpa teja vāyū bhūtarūpaṃ, ākāsaṃ tesāṃ abhāvamattaṃ, paricchedo vā, candasūriyādirivattanaṃ, dhammappavattiṇca upādāya paññattimattaṃ **kālo**. Tathā **disā**, **attā** ca. **Mano** nāmaṃ. **Saddarūparasagandhā** rūpameva. Tathā **phasso** bhūtattayasabhāvato. **Saṅkhā** ekādikā taṃ taṃ upādāya paññattimattaṃ. Tathā avayavasamudāye guṇavisesavasena, saṅṭhānavisesavasena vā mahantaṃ dīghaṃ, tabbipariyāyato aṇu rassanti bhinnalakkhaṇadesesu **puthuvanti**. Bhinnadesajānaṃ sahabhāve **saṃyogoti**. Tadapāye **viyogoti**. Samānadisādesagatānaṃ rūpānaṃ mahadabbantarānaṃ vasena paramaparanti paññattimattaṃ. **Buddhi sukha dukkha icchā dosapayattā** nāmameva. **Gurutva dravatva sneha vegā** rūpadhammānaṃ pavattivisesato gahetabbākārā. Itaro **saṅkhāro** ñāṇassa pavattiviseso. **Adiṭṭhopi** dhammādhammabhāvato nāmameva. **Ukkhepanaṃ avakkhepanaṃ ākucanaṃ pasāraṇaṃ gamananti** rūpadhammānaṃ pavattimattaṃ. Sadisāsadisatāyaṃ sāmaññaṃvisesasaññaṃ, ayuttasambandhe samavāyasamaññaṃti drabyādīnampi nāmarūpantogadhatā daṭṭhabbā.

Jīvājīva-bandha puñña pāpāsava saṃvaranijjaravimokkhā **jīvādikā**. Tattha **jīvoti** attā. Puggaladhammādhammākāsakālesu **ajīvasañña**. Tesu sadda phassa rūpa rasa gandha saṅṭhāna bandha bheda sukhuma para aparāghātappabhācchāyojjākatamāni puggalalakkhaṇanti **puggalo** rūpaṃ rūpadhammānaṃ pavatti-ākāramattato. **Dhammādhammā** jīvapuggalānaṃ gatiṭṭhitimattatāya

tadavisitṭhā. **Ākāsakālā** paññattimattaṃ. Bandho
 “kammapuggalantarasaṃyogo”ti vacanato tehi anuñño. **Puññapāpāni**
 nāmanti pākaṭameva. “Kammapuggalānamāsavo”ti vacanato
 puññāpuññasambhave āsavasamaññāti tato avisiṭṭho¹ **āsavo**. “Āsavanirodho
 saṃvaro”ti vacanato paṭipakkhena puññāpuññānirodho **saṃvaro**.
 “Kammaphalappavattiyā² pakatiyā appavatti nijjaro”ti vacanato
 vipākanirodhanimittaṃ **nijjaro**. **Mokkhopi** “sabbakammavimokkho”ti
 vacanato kammapuggalajīvaviyogo. Tattha **kammapuggalānaṃ**
 saddādilakkhaṇatāya rūpamattatā puññāpuññamattatāya arūpatā. **Jīvo** ca
 arūpamattamevāti ayaṃ drabyamokkho. Bhāvamokkho pana jīvassa
 rāgādibhāvāpariṇāmo rāgādayo nāmamevāti jīvādayopi nāmarūpantogadhā
 eva.

Kāyappavattigatijātibandhāpavaggā **kāyādikā**. Tattha pathavī-
 āpatejavāyu-attasukhadukkhesu **kāyasamaññā**. Tadavisitṭhā
 pavattigatijātibandhāpavaggā, “bhāvoti attho, kāyoti anattahantaran”ti
 vacanato kāyato aññaṃ kiñci natthi. “Pavattisaññā
 kiriyāsaṃyogavibhāgesū”ti vacanato gati-ādippakārena pavattā pathavī-
 ādayo eva **pavatti** upacāro. “Tasmim anattahantaran”ti vacanato kāyato
 anaññā suramanujapetataracchānanarakūpapattiyo **gatiyo**. Tāsu
 purimāpurimāvisitṭho gatīsu jātassa nicchayopi pavattimattanti tato anaññā
 kaṇhanīlarattapītasukka-atisukkasaṅkhātā **jātiyo**. Tā uttaruttaravisitṭhā
 aññāṇamoharāgadosatatvāsandassanappāyā **sukkajāti**, antā accantavimuttā
 avagāhitavā cāti **sukkajāti**. “Dosesu bandhasamaññā”ti vacanato
 aññāṇādilakkhaṇassa **bandhassa** jīvato anaññatā. Aññāṇādidosābhāvato
 apavaggasiddhīti **kāyādayopi** nāmarūpamattameva.

Yopi tattha tattha “puriso attā jīvo”ti-ādipariyāyehi vutto attapadattho,
 sopi yathārahaṃ nāmarūpamattaṃ upādāya paññatto, nāmarūpamattameva
 vā. Tena vuttaṃ “tepi nāmarūpantogadhabhāvābhāvavasena nicchitā evā”ti.

1. Avasiṭṭho (Ka)

2. Kammaphalappattiyā (Ka)

Sambahulasuttantaśamsandanākathāvaṇṇanā

672. **Soti** so vipassanākammiko yogāvacaro. **Evanti** vuttappakāraparāmasanaṃ. **Yathāvasarasatoti** yathābhūtasabhāvato. Nāmarūpaṃ vavatthapetvā etamatthaṃ śamsandetvā vavatthapetīti sambandho. **Lokasamaññāyapi pahānatthāya**, pageva “satto jīvo”ti pavattanakamicchābhinivesassāti adhippāyo. Nāmarūpamattatāya avinicchitattā, santānādighanabhedassa ca akatattā abhinivesena vinā samūhekattaggahaṇavasena “satto”ti pavatto sammoho **sattasammoho**. Tassa vikkhambhanā **asammohabhūmi**. **Sambahulasuttantavasenāti** “yathāpi”ti-ādinā idha vuttānaṃ, avuttānañca “rūpañca hidaṃ mahāli attā abhavissa, nayidaṃ rūpaṃ ābhādāya samvatteyyā”ti¹ evamādinā sambahulānaṃ suttantānaṃ vasena. “Nāmarūpamattamevā”ti-ādinā vuttamevatthaṃ sandhāyāha “**etamatthan**”ti.

Aṅgasambhārāti aṅgasambhārahetu. Tannimittaṃ taṃ amuñcitvā sati eva tasmīṃ “**satto**”ti vohāro.

Agārantvevāti yathā kaṭṭhādīni paṭicca upādāya tesāṃ nāmaṃ vissajjetvā agāramicceva saṅkhaṃ samaññaṃ gacchati, evaṃ aṭṭhi-ādīni paṭicca upādāya tesāṃ nāmaṃ vissajjetvā rūpaṃ sarīramicceva saṅkhaṃ gacchatīti yojanā.

Dukkameva sambhotīti dukkhadukkhatādibhedāṃ tividhaṃ dukkameva sambhavati, yathāpaccayaṃ uppajjati, tadeva dukkhaṃ khaṇaṭṭhitipabandhaṭṭhitivasena tiṭṭhati ceva khaṇanirodha-āyukkhayanirodhādivasena nirujjhati cāti attho. Idāni dukkamevāti evakārena nivattitamatthaṃ dassetuṃ “**nāññatrā**”ti-ādi vuttaṃ. Tassattho—yathāvuttaṃ dukkhaṃ ṭhapetvā tato aññaṃ kiñci dhammajātaṃ na sambhavati, yo “satto”ti vā “jīvo”ti vā vucceyya, sabbena sabbaṃ abhāvā kuto tassa nirodhoti.

Upamāhināmarūpavibhāvanākathāvaṇṇanā

673. **Ekenākārena saṇṭhitesūti** yena pakārena² akkhādīsu sanniviṭṭhesu rathasamañña, tena ekena ākārena samavaṭṭhitesu ekajjhaṃ

1. Saṃ 2. 55; Vi 3. 18 piṭṭhesu.

2. Pabandhaṭṭhitippakārena (Syā)

rāsikatesu. **Evamevanti** sannivesavisiṭṭhe avayavasamudāye santānavasena pavattamāne yathā “ratho gehaṃ muṭṭhi vīṇā senā nagaraṃ rukkho”ti vohāramattaṃ, paramatthato pana rathādi nāma kiñci natthi, evamevaṃ. **Upādānakkhandhesūti** upādānakkhandhasaññitesu rūpārūpadhammesu samuditesu santānavasena pavattamānesu “satto jīvo”ti vohāramattaṃ, paramatthato pana satto vā jīvo vā natthīti yāthāvato jānanam. Idaṃ **yathābhūtaḍḍassanaṃ** “diṭṭhivisuddhi”ti vuccati.

674. **Tassāti** sattoti gahitassa attano. **Vināsanti** niruddhassa vināsaṃ. **Avināsanti** avinassanaṃ, niccatanti attho. Dvayavaseneva hi attavādino ṭhitā, sassato attā, ucchiṇṇatīti vā, ekaccasassatavātopi ettheva samavaruddhoti. **Avināsaṃ anujānantoti** buddhi-ādīnaṃ dhammānaṃ vināsaṃ icchantopi “dhammī nicco kūṭaṭṭho”ti attano vināsābhāvaṃ anujānanto. **Sassateti** sassatagāhe. **Patati** katavināsa-akatabbhāgamādidosappasaṅgatoti adhippāyo. **Khīranvayassāti** khīrassa anvayabhūtaṃ, phalabhūtaṃ attho. **Tadanvayassāti** tassa attano anvayabhūtaṃ **aññaṃ** kassaci **abhāvato**. **Olīyati nāmāti** “sassato attā”ti abhinivesena bhavābhīrato hutvā bhavanirodhato saṅkocanaṃ āpajjanto bhaveyeva nilīyati nāma. **Atidhāvati nāmāti** tattha tattheva hi bhave attā ucchiṇṇatīti ucchedavādī “ucchiṇṇatīti attā”ti gaṇhanto parama maraṇā santaṃ bhavaṃ “natthi”ti atikkamanto atidhāvati nāmāti vadanti. Kilesanirodhe pana kammaṃ avipaccanato bhavanirodhe icchitabbe tathā aggahetvā “taṃ taṃ bhavavisesaṃ āgamaṃ attā ucchiṇṇatīti evaṃ bhavanirodho hoti”ti gaṇhanto taṃ atidhāvati nāma.

Pariyuṭṭhitāti abhibhūta. **Cakkhumantoti** yathābhūtaḍḍassanasāṅkhātena ñāṇacakkhunā cakkhumanto.

Kāmaḥ bhavādiḥ bhavo āramitabbatṭhena ārāmo etesanti **bhavārāmā**. Tasmīṃ bhava ratā abhiratāti **bhavaratā**. Bhava sammodaṃ āpannāti **bhavasammuditā**. Tīhi pi padehi bhavassādagadhitatā vuttā. **Cittaṃ na pakkhandatīti** bhavassādagadhitattā eva bhavanirodhāvahe dhamme cittaṃ

na anuppavisati. **Nappasīdatīti** na okappati. **Na santiṭṭhatīti** na patiṭṭhahati. **Nādhimuccatīti** na adhimuccati.

Aṭṭiyamānāti dukkhāpiyamānā. **Harāyamānāti** lajjamānā. **Jigucchamānāti** hīlentā. **Vibhavanti** ucchedaṃ. **Abhinandantīti** vutta-abhinandanākāradassanaṃ “**yato kira bho**”ti-ādi.

Bhūtanti khandhapañcakaṃ. Tañhi yathāsakaṃ paccayehi jātattā, paramatthato vijjamānattā ca bhūtanti vuccati. **Bhūtatoti** yathābhūtasabhāvato, salakkhaṇato, sāmāññalakkhaṇato ca.

675. Evaṃ sattagāhato avalīyanātidhāvanadose, yathābhūtaḍḍassanato nibbidādiḍḍe ca suttavaseneva dassetvā idāni nāmarūpamattepi gamanādi-attakiccasiddhaṃ dassetuṃ “**tasmā**”ti-ādi vuttaṃ. Tattha **tasmāti** yasmā “asmī”ti vā “ahan”ti vā gāhassa vatthubhūto satto nāma natthi, paramatthato nāmarūpamattameva, tasmā. Sace koci attā nāma natthi, kathamidha nāmarūpamatte gamanādi-attakiccasiddhīti codanaṃ sandhāyāha “**dāruyantān**”ti-ādi. “**Khāyati**”ti etena yathā nijjīve dārumayayante abbhantare vattamānassa jīvassa vasena sa-īhassa sabyāpārassa viya upaṭṭhānamattaṃ paccayavisesato, evaṃ nijjīve nāmarūpamatte paccayavisesato gamanādi-attakiccasiddhīti sa-īhassa sabyāpārassa viya upaṭṭhānanti dasseti.

Saccatoti bhūtato, paramatthatoti attho. Suññaṃ jīvena yantamiva abhisankhataṃ paccayavasena pavattīti adhippāyo. **Dukkhassa puñjo** niccāturatāya **tiṇakattṭhasadiso** attasuññatāyāti attho. **Etam** nāmarūpaṃ.

Yamakanti yugaḷakaṃ. So ca kho yamakabhāvo aññaṃaññaṃsannissitabhāvenāti āha “**ubho aññaññaṃsannissitā**”ti. Tato eva ca ekasmim bhijjamānasmim ubho bhijjanti. Na hi kadāci pañcavokārabhave rūpe nirujjhante arūpaṃ anirujjhantaṃ, arūpe vā nirujjhante rūpaṃ anirujjhantaṃ atthi. Svāyaṃ bhaṅgo **paccayā** paccayanirodheneva, nāmarūpanirodhoti attho. **Paccayāti** vā paccayabhūtā, aññaṃaññaṃsanna paccayā hontāpi ubho bhijjantiyevāti attho.

676. **Daṇḍābhīhatanti** visesanena daṇḍaṃ, daṇḍābhighātassa paccayaṃ purisa.vāyāmañca dasseti, bheriyā pana visesitabbatā saddassa asādhāraṇakāraṇatāya. Teneva hi “aññā bherī”ti bherīyeva gahitā, na daṇḍādayo. Adissamānarūpatāya saddaṃ nāmaṭṭhāniyaṃ katvā “**evamevan**”ti-ādinā upamaśamsandanaṃ karoti.

Na cakkhuto jāyareti na cakkhāyatanato niggacchanavasena jātanti. Na hi cakkhāyatanassa paccayabhāvūpagamanato pubbe phassapañcamakā labbhanti, na ca padasavanto, yena te tato niggaccheyyuṃ. Tenevāha “puñjo natthi anāgate”ti¹. **Na rūpatoti** etthāpi eseva nayo. “**No ca ubhinnamantarā**”ti idaṃ pana tesaṃ arūpadhammattā appadesatāya vuttaṃ. Kevalaṃ pana yasmiṃ khaṇe paccayasamavāyo, tadā uppajjanamattamevāti āha “**hetuṃ paṭicca pabhavanti saṅkhatā**”ti, cakkhurūpālokamanasikārādibhedāṃ dhammajātaṃ nissāya paccayabhūtaṃ kāraṇaṃ labhivā tehi samecca sambhūya katattā saṅkhatā phassādayo dhammā uppajjantīti attho. Tassā pana dhammānaṃ uppattiyā pākaṭaṃ rūpadhammapavattiṃ dassento “**yathāpi saddo pahaṭṭāya bheriyā**”ti-āha. Phassapañcamaggahaṇaṇicettha pākaṭa-arūpadhammānaṃ dassanaṃ. Sesagāthāsupi eseva nayo.

Vatthurūpāti hadayavatthuto. Tannissayānaṃ arūpadhammānaṃ bahubhedattā sāmāññavohārena te dassetuṃ “**saṅkhatā**”ti vuttaṃ.

677. **Nittejanti** tejahīnaṃ ānubhāvarahitaṃ. Yathā pana taṃ nittejaṃ, taṃ dassetuṃ “**na khādati**”ti-ādi vuttaṃ. Na hi aññathā saddahanussahanādīsu nāmaṃ “nittejan”ti sakkā vattuṃ, nāpi rūpaṃ sandhāraṇābandhanādīsu. Teneva hi “rūpaṃ nittejan”ti vatvā “**na hi tassa khāditukāmata**”ti-ādi vuttaṃ. “**Atha kho**”ti-ādinā byatirekavasenāpi nāmarūpānaṃ nittejatanīyeva vibhāveti. Aññamaññasannissayena hi nāmarūpassa attakiccasiddhipi paccekaṃ asamatthabhāvavibhāvanameva. Tathā hi nāmarūpassa attasuññatā, nirīyatā, byāpāravirahatā ca suṭṭhutarāṃ pākaṭā honti.

Kathaṃ pana paccekaṃ asamatthānaṃ samuditabhāve samatthatā hoti? Asāmaggiyaṃ ahetūnaṃ sāmaggīyampi ahetubhāvāpattito. Na hi

1. Khu 7. 32 piṭṭhe.

paccekam daṭṭhum asakkontānam andhānam satampi saḥassampi samuditam daṭṭhum sakkotīti codanam sandhāyāha “**imassa panatthassā**”ti-ādi. **Imam upamam udāharanti** aṭṭhakathācariyā upamāyapi asiddhassa atthassa sādhetabbato. Tenevāha “upamam te karissāmi, upamāyapidhekacce viññū purisā bhāsitassa attham jānantī”ti¹. **Tuṭṭhahaṭṭhoti** yadipāham cakkhukaraṇīyam kātuṃ na sakkomi, pādakaraṇīyam pana kātuṃ sakkomi, tvañca cakkhukaraṇīyam, tasmā amhākam ubhinnaṃ sahitānañca vasena icchitadesasampatti sijjhatīti tuṭṭhahaṭṭho **jaccandho**. **Tattha jaccandhoti**-ādi upamopameyyasaṃsandanam. Dhammānam attalābho parapaṭibaddhoti vattabbameva natthi tato pubbe avijjamānattā, paṭiladdhattalābhassāpi parapaṭibaddhameva atthakiccanti dassetuṃ “**na sakena tejena uppajjati, na tāsū tāsū kiriyāsu pavattati**”ti vuttam. **Tesaṃ nāmarūpānaṃ aññamaññaṃ nissāya uppatti vā pavatti vā na ca na hotīti** jaccandhapīṭhasappi-upamāya sādhitamattham nigamento “asāmaggiyam ahetūnam sāmaggiyampi ahetukabhāvāpattito”ti yathāvuttassa hetuno anekantikabhāvaṃ vibhāveti.

Paradhammavasānuvattinoti paresam attato aññesaṃ hetupaccayasāṅkhātānam dhammānam vasena anuvattanasilā. **Attadubbalāti** attanā dubbalā asamatthā. **Parapaccayatoti** paresam dhammānam paccayabhāvato. Etena janakapaccayaṃ vadati. Tenevāha “**jāyare**”ti. **Para-ārammaṇatoti** paresam dhammānam ārammaṇabhāvato. Etena upatthambhakapaccayaṃ vadati. Paccayaggahaṇam vā rūpāpekkham, ārammaṇaggahaṇam nāmāpekkham. “**Paradhammehī**”ti idaṃ ārammaṇapaccayānam visesanaṃ. Purimattena hi vuttamevattham pacchimattena pākāṭam karoti. **Pabhāvitāti** uppāditā.

Nāvāyantikūpamāyapi nāmarūpānam avasavattitaṃ vibhāvetuṃ “**yathāpī**”ti-ādinā tisso gāthā vuttā. **Nissāyāti** patiṭṭhāya. **Yantīti** gacchanti. **Manusse nissāyāti** netubhūte niyāmakakammakāradīmanusse apassāya. Na hi tesaṃ araṇaggahaṇalaṅkārasaṅghāpana-udakussīṇcanādīkiriyāya vinā nāvā icchitadesaṃ pāpuṇāti. **Ubhoti** aññamaññaṃ nāvaṃ nissāya manussā, manusse nissāya nāvāti attho.

1. Saṃ 1. 335 piṭṭhe.

Evanti vuttappakārena. **Nānāneyehī**ti paṭhamādīnaṃ sattannaṃ jhānānaṃ, tesaṃ upacārānañca vasena cuddasa arūpapariggahamukhāni, catudhātuvavatthāne vuttānaṃ terasannaṃ dhātupariggahamukhānaṃ dhātāyatanakhandhamahābhūtavasena, idha vuttānaṃ avuttānañca indriyasaccapaṭiccasamuppannānaṃ vasena samavīsati rūpapariggahamukhāni, tāni paccekam “phasso vedanā cittaṃ”ti imesaṃ sammukhabhāvena upaṭṭhitānaṃ tiṇṇaṃ arūpadhammānaṃ vasena tiguṇitāni samasaṭṭhi, cuddasa arūpapariggahamukhāni, tāni cāti catusattatiyā nāmarūpapariggahanayehi ceva sambahulasuttantaratha geḥa muṭṭhi vīṇā senā rukkhā dāruyantanaḷakalāpi bheri jaccandhapaṅguḷanāvā manussūpamāhi ca nāmarūpapamattatāvavatthāpananayehi ca. **Sattasaññaṃ abhibhavitvā**ti anādikālabhāvitam khandhapañcake attagāhaṃ vikkhambhetvā. **Nāmarūpānaṃ yathāvadassananti** “idaṃ nāmaṃ, ettakaṃ nāmaṃ, na ito bhiyyo. Idaṃ rūpaṃ, ettakaṃ rūpaṃ, na ito bhiyyo”ti ca tesaṃ lakkhaṇasallakkhaṇamukhena dhammamattabhāvadassanaṃ. Attadiṭṭhimalavisodhanato **diṭṭhivisuddhī**ti veditabbaṃ. **Etassevā**ti nāmarūpassa yāthāvadassanasseva.

Diṭṭhivisuddhiniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti aṭṭhārasamaparicchedavaṇṇanā.

19. Kaṅkhāvitarāṇavisuddhiniddesavaṇṇanā

Paccayapariggahakathāvaṇṇanā

678. Anantaraniddiṭṭhāya diṭṭhivisuddhiyā visayabhāvena dassitattā “**etassevā**”ti vuttaṃ, na tadaññato visesanatthaṃ tadaññasseva abhāvato. Ajjhattaṃ vā hi vipassanābhiniveso hotu bahiddhā vā, ajjhattasiddhiyaṃ pana lakkhaṇato sabbampi nāmarūpaṃ anavasesato pariggahitameva hotīti. **Paccayapariggahenā**¹ti hetumhi karaṇavacanāṃ. Paccayapariggahahetu hissa addhattayakaṅkhāvitarāṇaṃ hotīti, karaṇe vā etaṃ karaṇavacanāṃ paccayapariggahassa sādhakatamabhāvato kaṅkhāvitarāṇakiriyāya, yadā hissa suparisuddho nijjaṭo niggumbo paccayapariggaho sijjhati, tadānena kaṅkhā vitarīyatīti. **Vitaritvā**ti atikkamitvā, vikkhambhetvāti attho. Taṃ pana ñāṇaṃ tathādhigataṃ vasībhāvappattaṃ jhānaṃ viya yogino santāne pabandhavasena pavattatīti katvā vuttaṃ “**ṭhitam ñāṇan**”ti.

Tanti kaṅkhāvitarāṇavisuddhiṃ². Taṃ sampādetukāmo āpajjatīti sambandho. Yāthāvato diṭṭhaṃ nāmarūpaṃ tividhadukkhatāyogato rogo viya paccayā cassa rogasamuṭṭhānaṃ viya upaṭṭhahantīti imamatthaṃ dassento “**yathā nāma -pa- pariyesatī**”ti āha. Saṃsāradukkhanimuggassa santānassa tato vimocetukāmatāvasena anukampitabbatā labbhatīti tamatthaṃ dassetuṃ “**yathā vā panā**”ti-ādi vuttaṃ. Evameva ṭhite yadeke vadanti “anukampetabbakumārakadassanena tassa mātāpitu-āvajjanaṃ idha anudāharaṇaṃ nirodhetabbatāya nāmarūpassa anukampitabbatābhāvato”ti, tadapāhataṃ hoti. Avassañcetaṃ evaṃ icchitabbaṃ, aññathā veneyyapuggalasantāne satthu mahākaruṇāpavatti eva vicāretabbā siyā. Mandabuddhitāya **mandarū**. Vuḍḍhataropi koci mandabuddhi hotīti tato visesanatthaṃ “**kumāran**”ti vuttaṃ. Yo koci paṭhamavaye vattamāno “kumāro”ti vuccatīti tato visesanatthaṃ “**daharan**”ti vuttaṃ. Evampi yo ādhāvitvā paridhāvitvā vicāraṇako taruṇadārako,

1. Paccayapariggahaṇena (Syā, Ka)

2. Kaṅkhāvitarāṇī ca sā visuddhi cāti kaṅkhāvitarāṇavisuddhi (Syā)

sopi “daharo”ti vuccatīti tato nivattanattham **“uttānaseyyakan”**ti vuttam. Catūhipi padehi karuṇāyitabbataṃyeva dasseti. **Āpajjatīti** karoti.

Yathā panassa hetupaccayapariyesanāpatti hoti, taṃ dassetum **“so”**ti-ādi vuttam. Tattha byatirekamukhena attho sādhitō sammadeva sādhitō hotīti ahetukabhāvaṃ tāva paṭikkhipanto **“na tāvidaṃ nāmarūpaṃ ahetukan”**ti vatvā tattha kāraṇamāha **“sabbatthā”**ti-ādinā. Hetumantarena sati sambhave sabbadhammānaṃ hetu-abhāvo samānoti sabbasamānatā siyā, tathā ca sati sotapadesādīsu, bahiddhā ca cakkhuviññāṇādihetu-abhāvoti sabbattha, cakkhādīnaṃ uppattito pubbe, paribhedato uddhañca hetu-abhāvoti sabbadā ca andhādīnaṃ arūpīnaṃ, asaṇṇīnañca hetu-abhāvoti sabbesañca cakkhuviññāṇādihi bhavitabbaṃ, hetu-abhāvā viśesato tañca natthīti āha **“sabbattha sabbadā sabbesañca ekasadisabhāvāpattito”**ti. Nidassanamattañcetaṃ yadidaṃ “cakkhuviññāṇādīsu hī”ti¹. Yattakā loke viśesā, tehi sabbesaṃ, sabbakālañca bhavitabbanti adhippāyo. **Ādi**-saddena vā tesampi gahaṇaṃ katamevāti daṭṭhabbaṃ. Tasmā ahetukabhāve viṣiṭṭhatāya asambhavo evāti sabbattha ekasadisabhāvāpattito, sabbadā ekasadisabhāvāpattito, sabbesaṃ ekasadisabhāvāpattitoti paccekam sambandho veditabbo. Evaṃ ahetubhāve paṭisiddhe viśamahetuvādī vadeyya **“na idaṃ ahetukaṃ kiñcaraḥi sahetukaṃ, kena pana hetunā sahetukanti? Issarādīnā”**ti.

Ādi-saddena pakatipurisapajāpatikālādīnaṃ gahaṇaṃ veditabbaṃ, taṃ paṭikkhipanto āha **“na issarādihetukan”**ti-ādi. Na nāmarūpaṃ issarādihetukaṃ nāmarūpato aññassa anupalabbhamānattā issarapakatī-ādīnameva abhāvato. Yadi pana asato issarādito nāmarūpassa uppatti, evaṃ sati sā eva sabbattha sabbadā sabbesaṃ ekasadisatā āpajjati. Atha nāmarūpamattameva issarādihetukaṃ, nāmarūpañca ahutvā sambhavantam, hutvā ca vinassantaṃ dissatīti issarādīhipi tādisēhi bhavitabbaṃ. Tathā ca tadapi sappaccayaṃ saṅkhatamevāti tassāpi paccayapariggaho kātabbo.

1. Cakkhuviññāṇādīnanti (Syā)

Atha taṃ nuppajjati, ahetukatā tassa āpannā. Tenāha
“ahetukabhāvāpattito”ti.

Apica na issarādihetukaṃ nāmarūpaṃ. Kiṃ kāraṇaṃ? Kamena
 uppattito. Yadi hi evaṃ niccaṃ issarādisaññitaṃ
 kammakilesindriyārammaṇādinirapekkhakāraṇampi siyā, sabbesaṃyeva
 ekajjhaṃ uppatti siyā, yattakehi tato uppajjitabbaṃ. Kasmā? Kāraṇassa
 sannihitabhāvato. Yadi pana tassa icchāvasena tassa uppattiṃ
 parikappeyyuṃ, tāsāṃ icchānaṃ ekajjhaṃ uppattiyaṃ ko vibandho. Atha
 aññaṃ kiñci kammakilesindriyārammaṇādi-apekkhitabbaṃ atthīti ce?
 Tadeva hetu kāraṇaṃ, kimaññaṃ aditṭhasāmatthiyena parikappitena
 payojanaṃ? Diṭṭhañhi kammādīnaṃ sāmattiyaṃ
 tadaññapaccayasannidhānēpi tadabhāve abhāvato. Yathā hi
 rūpālokamanasikārasannidhānēpi cakkhuno abhāve cakkhuviññāṇassa
 abhāvaṃ, bhāve ca bhāvaṃ disvā cakkhuno
 cakkhuviññāṇuppādanasamatthatā atthīti viññāyati. Yathā ca yvāyaṃ
 yamakānaṃpi samānānaṃ
 janakajananīsukkasoṇitādibāhirapaccayasamabhāvepi sattānaṃ
 hīnapaṇītatādiviseso dissati, so ca sasantāne tādissassa aññaṃ hetuno
 abhāvā kammakilesahetukoti tassa tattha samatthatā atthīti viññāyati, na
 evamissarādikassa. Kāraṇassa hi bhāvābhāve phalassa bhāvābhāvehi
 kāraṇassa samatthatā viññāyeyya. Na ca sannihite tadakāraṇassa
 nāmarūpassa issarādivēkallena katthaci anuppatti diṭṭhā, tasmā
 akāraṇamissaro.

Athāpi saggo evaṃ issarādihetuko vucceyya, sopi saggappakāro,
 sabbakālaṃ tato nibbatteyya. Na hi sannihitakāraṇassa phalassa anuppatti
 yuttā. Nicce ca sati aññanirapekkhakāraṇe saggassa ādiyeva na yutto, yāva
 issarādikaṃ kāraṇaṃ, tāva sabbassa atthibhāvappasaṅgato. Athāpi vadeyya
 “aññēpi yathārahaṃ paccayā hontiyeva, issarādikampi tesāṃ
 sahakārikāraṇaṃ hotī”ti. Yadettha vattabbaṃ, taṃ heṭṭhā vuttameva. Yadi
 paro vadeyya “idha buddhipubbo bhāvānaṃ racanāviseso diṭṭho, yathā taṃ
 ghaṭagehādīnaṃ. Atthi ca ajjhātikabāhirānaṃ sarīrapadumādīnaṃ
 racanāviseso, tasmā tenāpi buddhipubbena bhavitabbaṃ. Yassa ca so
 buddhipubbo, so issarādiko, tasmā tena nāmarūpasaññitassa lokassa
 kāraṇena bhavitabbaṃ”ti. Tayidaṃ asiddhaṃ, racitā

sarīrapadumādayoti tattheva uppannattā. Uppannassa hi sannivesavasena tathā tathā paṭṭhapanam “racanā”ti vuccati. Anekantiko cāyaṃ abuddhipubbassāpi diṭṭhattā. Diṭṭho hi nhāru-ādīnaṃ aggisamyogena racanāviseso, tathā visussantānaṃ pubbacammādīnaṃ. Yadi panāyamiṣṣarādiko gavassajagadrabhādīnaṃ karīsāvatte paṭimahunam¹ raceyya, ummatto viya vikkhitto siyā. Kiñcāyaṃ lokaṃ sajjento attattham vā sajjeyya lokattham vā.

Tattha ca yadi purimo makkho katakicco na siyā lokena sādhetabbassa atthibhāvato. Atha dutiyo, kasmā lokassa ahitadukkhāvaham pāpaṃ nirayādim, jarāmaraṇādīnaṃ sajati²? Atha tadubhayaṃ anāmasitvā kīḷattham sajati². Kīḷā ca nāma rati-atthā hoti. Vinā kīḷāya ratiṃ ajānantānaṃ rati-atthānaṃ kīḷamārabhanto ratiyaṃ issaro anissaro siyā. Atha payojananirapekkho, sabbakālaṃ sajeyya³, tassa cāyaṃ sajana⁴ samatthata ahetukā vā siyā sahetukā vā. Ahetukā ce, sabbesaṃ siyā sahetukā vā. Ahetukā ce, sabbesampi siyā. Atha sahetukā, so cassa hetu parato vā sambhūto siyā attato vā. Tattha parato ce sambhūto, yadassa so laddho, tassāyaṃ veyyāvaccakarasadiso siyā. Atha attato taduppattito pubbe ayaṃ kīdiso loko cāti sabbamidaṃ ālunaviṣiṇaṃ ākulabyākulaṃ goyūthena gatamaggasadisapheṇapiṇḍasamaṃ avimaddakkhamaṃ asāraṃ. Tiṭṭhatu pasaṅgo, yathādhikatameva vaṇṇayissāma. **Tasmāti** yasmā idaṃ nāmarūpaṃ na ahetukaṃ, nāpi issarādivisa mahetukaṃ, tasmā. **Teti** hetupaccayā.

679. Oḷārikattā, supākaṭattā ca rūpassa paccayapariggaho sukaroti “**imassa tāva rūpakāyassā**”ti-ādīnā paṭhamam tassa paccayapariggahavidhim ārabhati. Tattha yathā nāmarūpassa paccayapariggaho ahetuvisamahetuvādanivattiyā hoti, evaṃ nibbidāvīrāgāvahabhāvena tattha abhiratinivattiyāpi icchitabboti taṃ gabbhaseyyakavasena dassento nibbattaṭṭhānassa sucibhāvapaṭisedhanamukhena asucibhāvaṃ vibhāvetum “**ayaṃ kāyo**”ti-ādimāha. Tattha uppalādīni asuciṭṭhāne

1. Paṭipahutaṃ (Ka)

2. Sajjati (Syā, Ka)

3. Sajjeyya (Syā)

4. Sajjana (Syā)

nibbattānipi sayam sucisammatānevāti taṁdassanattam
abbhantaraggahaṇam. Tenāha bhagavā—

“Yathā saṅkārādhānasmim, ujjhitasmim mahāpathe.

Padumam tattha jāyetha, sucigandham manoraman”¹.

“**Nibbattati**”ti idam mātukucchiyam paṭisandhipavattisu rūpakāyassa nibbattanasāmaññato gahetvā vuttam, na paṭhamābhinibbattimattam. Evañca katvā āhārassa upatthambhakapaccayatāvacanam, udarapaṭalassa pacchato karaṇādivacanam, duggandhajegucchapaṭikkūlatāvacanāñca samatthitam hoti. Evamavaṭṭhite yadekacchi piṭṭhito, purato ca karaṇam kim siyā paṭisandhikāleti-ādi vuttam, tam apāhataṁ² hoti. “**Nibbattakattā**”ti iminā bījam viya aṅkurassa avijjādayo rūpakāyassa asādhāraṇakāraṇatāya **hetūti** dasseti. “**Upatthambhakattā**”ti iminā pana aṅkurassa pathavīsalilapārisi-ādayo viya āhāro sādhāraṇakāraṇatāya **paccayoti** dasseti.

Pañca **dhammā hetupaccayāti** avijjādayo pañca dhammā yathāraham hetu ca paccayo cāti attho. Bhavesu vijjamānadosapaṭicchādanapatthanā daḥhaggāhabhāvena saṅkhārābhavānam hetubhūtā janakasahāyatāya bhavanikanti taṁsahajāta-āsannakāraṇatā abhisāṅkhārikā, apassayabhūtā cāti “**mātā viya dārakassa upanissayā**”ti vuttā. Yathā pitu janitasukke puttassa uppattīti pitā janako, evam **kammam** sattassa uppādakattā **janakam** vuttam. Yathā **dhāti** jātassa dārakassa posanavasena sandhārikā, evam **āhāro** uppannassa kāyassāti **sandhārako** vutto.

Kāmañcetta avijjādayo nāmakāyassāpi paccayo, pakārantarena pana tassa pākaṭam paccayapariggahavidhiṁ dassetuṁ “**cakkhuñca paṭicca**”ti-ādi vuttam. Tattha **cakkhuñcāti** ca-saddo samuccayattho. Tena cakkhuviññāṇassa āvajjanādi-ajjhataṁ sabbam paccayaajātam saṅgaṇhāti. **Rūpecāti** pana ca-saddena yathā bahulam bāhīrārūpam cakkhuviññāṇassa ārammaṇapaccayo, evam aññampi bāhīram paccayaajātam saṅgaṇhāti.

Paṭiccāti

1. Khu 1. 21 piṭṭhe Dhammapade.

2. Pākaṭam (Syā)

paccayabhūtaṃ laddhāti attho. Tena cakkhussa nissayapurejāta-indriyavippayutta-atthi-avigatavasena, rūpassa ārammaṇapurejāta-atthi-avigatavasena, itaresaṅca saṅgahitānaṃ anantarādisahajātādivasena paccayabhāvaṃ dasseti. Vacanabhede pana kāraṇaṃ heṭṭhā vuttameva. **Ādi-**saddena ca phassādīnaṃ viya sahapaccayehi sotaviññāṇādīnaṃ saṅgaho veditabbo “tiṇṇaṃ saṅgati phasso”ti-ādipāṭhassa¹ viya “sotaṅca paṭicca”ti-ādipāṭhassa¹ saṅgahitattā. Evaṃ sammasanupagaṃ sabbaṃ nāmaṃ sahapaccayena saṅgahitaṃ hoti. Tenāha “**nāmakāyassa paccayapariggahaṃ karotī**”ti.

Pavattim disvāti etarahi pavattim disvā. **Evanti** iminā na kevalaṃ sappaccayatāmattameva paccāmaṭṭhaṃ, atha kho yādisehi paccayehi etarahi pavattati, tādisehi avijjādipaccayeheva atītepi pavattitthāti paccayasadisatāpi paccāmaṭṭhāti daṭṭhabbaṃ.

680. **Pubbantanti** atītaṃ khandhappabandhakotṭhāsaṃ. **Ārabbhāti** uddissa. **Ahoṣim nu kho, na nu kho ahoṣinti** sassatākāraṃ, adhiccasamuppatti-ākāraṅca nissāya atīte attano vijjamānataṃ, avijjamānataṅca kaṅkhati. **Kim nu kho ahoṣinti** jātiliṅgūpapattiyo nissāya “khattiyo nu kho ahoṣim, brāhmaṇādīsu gahaṭṭhādīsu devādīsu aññataro nu kho”ti kaṅkhati. **Kathaṃ nu khoti** saṅṭhānākāraṃ nissāya “dīgho nu kho ahoṣim, rassa-odātakālapamāṇika-appamāṇikādīnampi aññataro”ti kaṅkhati. Issaranimmānādīm nissāya “kena nu kho pakārena ahoṣin”ti nibbattākārato kaṅkhatīti ca vadanti. **Kim hutvā kim ahoṣinti** jāti-ādīm nissāya “khattiyo hutvā nu kho brāhmaṇo ahoṣim -pa- devo hutvā nu kho manusso ahoṣin”ti attano aparāparuppattim kaṅkhati. Sabbattheva ca **addhānanti** kālādhivacanaṃ. **Bhavissāmi nu khoti** sassatākāraṃ, ucchedākāraṅca nissāya anāgate attano vijjamānataṃ, avijjamānataṅca kaṅkhati. Sesamettha vuttanayameva. **Etarahi vā pana paccuppannaṃ addhānanti** idāni vā paṭisandhimādim katvā cutipariyantaṃ sabbampi vattamānakālaṃ. **Ajjhattaṃ kathaṃkathī hotīti** attano khandhesu vicikicchā hoti. **Ahaṃ nu khosmīti** attano atthibhāvaṃ kaṅkhati.

1. Ma 1. 128, 326; Ma 3. 328, 332, 333; Saṃ 1. 301-2; Abhi 4. 248-9 piṭṭhādīsu.

ayuttaṃ panetanti. Yuttaṃ ayuttanti kā ettha cintā. Ummattako viya hi bālaputhujjano. **No nu khosmīti** attano natthibhāvaṃ kaṅkhati. **Kiṃ nu khosmīti** khattiyova samāno attano khattiyabhāvaṃ kaṅkhati. Esa nayo sesesu. **Kathaṃ nu khosmīti** vuttanayameva. Kevalañhettha “abbhantare jīvo nāma atthi”ti gahetvā tassa dīghādibhāvaṃ kaṅkanto “kathaṃ nu khosmīti”ti kaṅkhatīti veditabbo. Paccuppannaṃ pana attano sarīrasaṇṭhānaṃ ajānanto nāma natthi. **Kuto āgato, so kuhiṃ gāmī bhavissatīti** attabhāvassa āgatigatiṭṭhānaṃ kaṅkhati. **Sā sabbāpi pahīyatīti** sā yathāvuttā soḷasavidhāpi vicikicchā vikkhambhanavasena pahīyati.

681. Kusalādibhedato sabbappakārassāpi nāmassa sādharmaṇo paccayoti, tato pavattito manasikārādiko kusalādibhedato sabbappakārassāpi nāmassa asādharmaṇo paccayoti ca yojetabbaṃ. **Kusalādibhedatoti** kusalākusalavipākakiriyabhedato. Tassāpi somanassasahagatādi-aññatarabhedavasena **sabbappakārassāpi**. Yaṃ ekantato chadvārikaṃ, tampi chadvāraggahaṇeneva gahitaṃ yathā chaṭṭhārammaṇaṃ chaḷārammaṇaggahaṇenātipi vuttaṃ “**sabbappakārassāpi**”ti. **Tatoti** cakkhurūpādito. **Manasikārādikoti** yonisomanasikāra-ayonisomanasikārādiko, kammabhavaṅgādiko ca. Kāmañcettha dvāraccakkayonisomanasikārādivasena nāmasseva sādharmaṇo, asādharmaṇo ca paccayo vutto, taṃ pana avisesavasena vuttaṃ. Visesato pana kammaṃ vipākanāmassa, kamasamuṭṭhānarūpānaṃ, cittaṃ cetasikanāmassa, cittasamuṭṭhānarūpānaṃ sādharmaṇo paccayo, yathāvuttasseva ca nāmassa, rūpassa ca tadāññānāmarūpāpekkhāya asādharmaṇo paccayo. Tathā sabhāgo, utusabhāgo ca āhāro taṃsamuṭṭhānarūpānaṃ sādharmaṇo paccayo, tadāññāpekkhāya asādharmaṇoti rūpassāpi sādharmaṇo, asādharmaṇo ca paccayo yathārahaṃ niddhāretabbo. Paccayapariggaho nāma anadhigatārahattena kātabboti tadapekkhāya “**yonisomanasikārasaddhammassavanādiko kusallasēvā**”ti vuttaṃ. **Ādi**-saddena sappurisūpanissayassa, catunnampi vā sampatticakkānaṃ saṅgaho daṭṭhabbo. **Viparīto akusalassāti** vacanato yathā yonisomanasikārādiviparīto

akusalasseva paccayo, tathā yonisomanasikārādi kusalasseva paccayo hotīti attho. Yassa vā kusalam sambhavati, akusalam sambhavati, kusalākusalāni vā, tassāti atthasiddhametaṃ. **Kammādikoti ādi**-saddena avijjādayo viya gatikālādayopi saṅgahitāti daṭṭhabbā. **Bhavaṅgādikoti** bhavaṅgasantīraṇaparittakiriyārahattādiko. Tattha **bhavaṅgam** pañcadvāraṇanodvārāvajjanakiriyānaṃ, **santīraṇaṃ** voṭṭhabbanassa, **parittakiriyā** yathārahaṃ parittamahaggatakiriyānaṃ, **arahattaṃ** āvajjanavajjānaṃ sabbakiriyānaṃ paccayoti veditabbaṃ.

Kammanti cetanāva adhippetā, sā ca kho kusalākusalā. Vuttañhetam “kusalākusalacetanā vipākāna khandhānaṃ, kaṭattā ca rūpānaṃ kammapaccayena paccayo”ti¹. Na cittaṃ viya sasampayuttā. Cittañhettha² sasampayuttam adhippetam “hetū hetusampayuttakānaṃ dhammānaṃ, taṃsamuttāhānānaṃ rūpānaṃ hetupaccayena paccayo”ti-ādi³ vacanato. **Tatthāti** tesu kammādisu rūpajanakapaccayesu. Atītato eva kammato phalaṃ uppajjati, na vattamānatoti vuttam “**kammaṃ atītameva kammāsamuttāhānassa rūpassa paccayo**”ti. Yadi hi paccuppannato kammato phalaṃ uppajjeyya, āyūhanakkhaṇe eva phalena uppajjitabbaṃ bhaveyya, na ca taṃ diṭṭhamicchitam vā. Na hi loke kudācanaṃ kariyamānameva kammaṃ phalaṃ dentaṃ diṭṭham, tathārūpo vā āgamo atthīti. Nanu ca ()⁴ idamapi na diṭṭham, yaṃ vinaṭṭhato hetuto phalaṃ uppajjamānaṃ, mato vā kukkuḷo vassantoti? Saccamadiṭṭham rūpadhammānaṃ pabandhavicchede, idaṃ pana arūpaṃ pabandhopi atthīti upamā na saṃsandati. Kammato hi atītato eva kammaṃ katattā, upacitattā ca phalaṃ uppajjati. Vuttañhetam “kāmaṇāvacarassa kusalassa kammaṃ katattā upacitattā vipākam cakkhuviññānaṃ uppannaṃ hotī”ti-ādi⁵. Yasmā anantarādipaccayaalābhato uppādakkhāṇe eva cittassa balavatā, tasmā taṃ uppajjamānameva rūpaṃ janetīti āha “**cittaṃ cittāsamuttāhānassa uppajjamānaṃ**”ti. Rūpassa paccayo hotīti sambandho. Yasmā pana rūpassa ṭhitikkhaṇe balavatā pacchājātādipaccayaalābhato, tasmā vuttam “**utu-āhārā -pa- hontī**”ti, bāhiraṃ utum, āhārāṇa paccayaṃ abhitvā attano ṭhitikkhaṇe utu-āhārā rūpaṃ janetīti attho.

1. Abhi 8. 154 piṭṭhe Paṭṭhāne. 2. Cittañcettha (Syā) 3. Abhi 8. 1 piṭṭhe Paṭṭhāne.
4. (Atītakammaṃ vinaṭṭham) (Ka) 5. Abhi 1. 104 piṭṭhe.

Evanti “sādhāraṇāsādhāraṇavasenā”ti-ādinā vuttappakārena.

682. **Saṅkhārānanti** saṅkhatasaṅkhārānaṃ. **Bhaṅganti** maraṇaṃ. **Jarāmarāṇaṃ nāma jātiyā satīti**-ādi phaladassanānupubbiyā hetudassanakkamena nāmarūpassa paccayapariggaho sukaroti katvā dassito. Tattha **bhave satīti** kammabhava sati.

683. **Pubbe vitthāretvā dassita-anulomapaṭiccasamuppādavasenāti** pariyosānato paṭṭhāya paṭilomanayena ādipāpanavasena vitthāretvā dassita-anulomapaṭiccasamuppādavasenā. “Asati jātiyā natthi jarāmarāṇa”ti-ādinā¹ hi paṭilomavasena dassite paccayākāre “yassa abhāvā yassa abhāvo, so tassa paccayo”ti byatirekato, anvayato ca nāmarūpassa paccayapariggaho sukaroti.

684. **Purimakammabhavasmim mohoti**-ādi vuttatthameva. Kammasahāyattā kilesavaṭṭaṃ kammavaṭṭe pakkhitvā vuttaṃ “**kammavaṭṭavipākavaṭṭavasenā**”ti.

685. **Diṭṭhadhammo** vuccati paccakkhabhūto paccuppanno attabhāvo, tattha veditabbaphalaṃ kammaṃ **diṭṭhadhammavedanīyaṃ**. Paccuppannabhavato anantaraṃ veditabbaphalaṃ kammaṃ **upapajjavedanīyaṃ**. **Aparāpariyāyeti** diṭṭhadhammānantarānāgatato aññasmiṃ attabhāvapariyāye attabhāvaparivatte. **Ahosikammanti** ahosi eva kammaṃ, na tassa vipāko ahosi, “atthi, bhavissati vā”ti evaṃ vattabbakammaṃ. Paṭipakkhehi² anabhibhūtatāya, paccayavisesena paṭiladdhavisesaṭṭāya ca balavabhāvaṃ pattā tādissassa pubbābhisāṅkhārassa vasena sātisaṭṭāya hutvā pavattā paṭhamajavanacetanā tasmimyeva attabhāve phaladāyini **diṭṭhadhammavedanīyā** nāma. Sā hi vuttākārena balavati javanasantāne guṇavisesayuttesu upakārāpakāravasappavattiyā, āsevanālābhena appavipakatāya ca paṭhamajavanacetanā itaradvayaṃ viya pavattasantānuparamāpekkhaṃ, okāsalābhāpekkhaṇca kammaṃ na hotīti imeva pupphamattaṃ viya pavattivipākamattaṃ phalaṃ deti. **Tathā asakkontanti** kammassa vipākadānaṃ nāma upadhipayogādipaccayantarasaṃvāyeneva hotīti

1. Saṃ 1. 248 piṭṭhe.

2. Kammapaṭipakkhehi (Syā)

tadabhāvato tasmimyeva attabhāve vipākam dātuṃ asakkantaṃ.

Atthasādhikāti dānādipāṇātipātādi-atthassa nipphādikā. Kā pana sāti āha “**sattamajavanacetanā**”ti. Sā hi sanniṭṭhāpakacetanā vuttanayena paṭiladdhavisēsā, purimajavanacetanāhi laddhāsevanā ca samānā anantarattabhāve vipākadāyini **upapajjavedanīyakammaṃ** nāma. “**Sati saṃsārappavattiyā**”ti iminā asati saṃsārappavattiyam ahoṣikammapakke tiṭṭhati vipaccanokāsassa abhāvatoti dīpeti.

686. **Yaṃ garukanti** yaṃ akusalam mahāsāvajjam, kusalam mahānubhavam kammaṃ. **Yaṃ bahulanti** yaṃ bahulam abhiñhaso kataṃ samāsevitam. **Maranākāle anussarinti** pariḃyattabhāvena maraṇassa āsannakāle anussaritam. Āsannakāle kate vattabbameva natthīti hi vuttam. “**Punappunam laddhāsevanam**”ti iminā “yaṃ bahulan”ti vuttakammato viseseti. Tathā diṭṭhadhammavedanīyam nivatteti paṭisandhi-ākaddhanānujānanato. Paṭisandhijanakavasena hi garukādikammamacatukkam vuttam.

Tattha garukam sabbapaṭhamam vipaccati. Tathā hi tam garukanti vuttam. Garuke asati bahulikataṃ, tasmimasati āsannam, tasmimpi asati “kaṭattā vā panā”ti vuttam purimajātisu katakammam vipaccati. Bahulāsannapubbakatesu ca balābalam vā jānitabbam¹, pāpato pāpantaram, kalyāṇaṇca, kalyāṇato ca kalyāṇantaram, pāpaṇca, bahulikataṃ ca mahato ca pubbakatādi, appaṇca. Bahulānussaraṇena vipaṭisārādijananato paṭipakkhassa aparipuṇṇatāya āraddhavipākassa kammaṣṣa, kammasesassa vā aparāpariyāye vedanīyassa aparikkhīṇatāya santatiyā pariṇāmaṇisatoti tehi tehi kāraṇehi āhitabalam paṭhamam vipaccati.

Mahānāradaṣṣapajātake videharaṇṇo senāpati alāto, bījako dāso, rājakaṇṇā rucā ca ettha nidassanam. Tathā hi vuttam bhagavatā—

“Tatrananda yvāyam puggalo idha pāṇātipātī -pa- micchādīṭṭhi kāyassa bhedaṃ param maraṇā apāyam duggatim vinipātam nirayam upapajjati. Pubbe vāssa tam kataṃ hoti pāpakammaṃ

1. Janitabham (Syā, Ka)

dukkhavedanīyaṃ, pacchā vāssa taṃ kataṃ hoti pāpakammaṃ dukkhavedanīyaṃ, maraṇakāle vāssa hoti micchādiṭṭhi samattā samādinna, tena so kāyassa bhedaṃ paraṃ maraṇā apāyaṃ duggatiṃ vinipātaṃ nirayaṃ upapajjati. Yaṅca kho so idha pāṇātipātī hoti -pa-micchādiṭṭhi hoti, tassa diṭṭhe vā dhamme vipākaṃ paṭisaṃvedeti upapajja vā apare vā pariyāye.

Tatrānanda yvāyaṃ puggalo idha pāṇātipātī -pa- micchādiṭṭhi kāyassa bhedaṃ paraṃ maraṇā sugatiṃ saggaṃ lokaṃ upapajjati. Pubbe vāssa taṃ kataṃ hoti kalyāṇakammaṃ sukhavedanīyaṃ, pacchā vāssa taṃ kataṃ hoti kalyāṇakammaṃ sukhavedanīyaṃ, maraṇakāle vāssa hoti sammādiṭṭhi samattā samādinna, tena so kāyassa bhedaṃ paraṃ maraṇā sugatiṃ saggaṃ lokaṃ upapajjati. Yaṅca kho so idha pāṇātipātī hoti -pa- micchādiṭṭhi hoti, tassa diṭṭhe vā dhamme vipākaṃ paṭisaṃvedeti upapajja vā apare vā pariyāye.

Tatrānanda yvāyaṃ puggalo idha pāṇātipātā paṭivirato -pa- sammādiṭṭhi kāyassa bhedaṃ paraṃ maraṇā sugatiṃ saggaṃ lokaṃ upapajjati. Pubbe vāssa taṃ kataṃ hoti kalyāṇakammaṃ sukhavedanīyaṃ, pacchā vāssa taṃ kataṃ hoti kalyāṇakammaṃ sukhavedanīyaṃ, maraṇakāle vāssa hoti sammādiṭṭhi samattā samādinna, tena so kāyassa bhedaṃ paraṃ maraṇā sugatiṃ saggaṃ lokaṃ upapajjati. Yaṅca kho so idha pāṇātipātā paṭivirato -pa- sammādiṭṭhi hoti, tassa diṭṭhe vā dhamme vipākaṃ paṭisaṃvedeti upapajja vā apare vā pariyāye.

Tatrānanda yvāyaṃ puggalo idha pāṇātipātā paṭivirato -pa- sammādiṭṭhi kāyassa bhedaṃ paraṃ -pa- nirayaṃ upapajjati. Pubbe vāssa taṃ kataṃ hoti pāpakammaṃ dukkhavedanīyaṃ, pacchā vāssa taṃ kataṃ hoti pāpakammaṃ dukkhavedanīyaṃ, maraṇakāle vāssa hoti micchādiṭṭhi samattā samādinna, tena so kāyassa bhedaṃ paraṃ maraṇā apāyaṃ -pa- nirayaṃ upapajjati. Yaṅca kho so idha pāṇātipātā paṭivirato hoti -pa-

sammādiṭṭhi hoti, tassa diṭṭhe vā dhamme vipākam paṭisaṁvedeti upapajja vā apare vā pariyāye”ti¹.

Kim bahunā yaṁ taṁ tathāgatassa mahākammavibhaṅgañāṇam, tassevāyaṁ visayo, yadidaṁ tassa tassa kammaṣṣa tena tena kāraṇena pubbāparavipākātā sāmattiyaṁ.

687. Paṭisandhidānādivasena vipākasantānassa nibbattakam janakam. (Tenāha “**taṁ paṭisandhiyampi pavattepi rūpārūpavipākakkhandhe janeti**”ti)². Sukhadukkhasantānassa, nāmarūpappabandhassa vā ciratarappavattihetubhūtaṁ upatthambhakam. Tenāha “**sukhadukkham upatthambheti, addhānam pavatteti**”ti. Upapīlakam sukhadukkhabandhe pavattamāne saṅikam saṅikam taṁ hāpeti. Tenāha “**sukhadukkham pīleti bādhati, addhānam pavattitum na deti**”ti. Ghātetvāti upacchinditvā. Kammasa upacchindanaṁ nāma tassa vipākapaṭibāhanamevāti āha “**tassa vipākam paṭibāhitvā**”ti. Tañca attano vipākupattiyā okāsakaraṇanti vuttaṁ “**attano vipākassa okāsaṁ karoti**”ti. Vipaccanāya katokāsaṁ kammaṁ vipakkameva nāma hotīti āha “**evam pana kammaṁ kate okāse taṁ vipākam uppannam nāma vuccati**”ti. Upapīlakam aññassa vipākam upacchindati, na sayam attano vipākam deti. Upaghātakam pana dubbalaṁ kammaṁ upacchinditvā attano vipākam uppādetīti ayametesam viseso. Bavhābādhatādipaccayūpanipātena vipākassa vibādhakam upapīlakam, tathā vipākasassa upacchedakam upaghātakam. Kammaṁ upaghātetvā attano vipākassa okāsakaraṇena vipaccane sati janakameva siyā, janakādibhāvo nāma vipākam pati icchitabbo, na kammaṁpatiṭi vipākasassa upaghātakatā yuttā viya dissati, vīmaṁsitabbaṁ.

Kammantaranti kammaviseso kammānam balābalabhedo. **Vipākantaranti** vipākaviseso, tassa hīnapaṇītatādibhedo. Aparo nayo— yasmim kamme kate paṭisandhiyam, pavatte ca vipākakataṭṭārūpanam uppatti hoti, taṁ **janakam**. Yasmim pana kate aññena janitassa iṭṭhassa vā aniṭṭhassa vā phalassa vibādhakavicchedakapaccayānuppattiyā, upabrūhanapaccayuppattiyā ca janakānubhāvānurūpaṁ pariposaciratarappabandhā honti, taṁ **upatthambhakam**.

1. Ma 3. 257-8 piṭṭhe.

2. () Etthantare pāṭho bahūsu na dissati.

Janakena nibbattitaṃ kusalaphalaṃ vā akusalaphalaṃ vā yena paccanīkabhūtena roga dhātusamatādinimittatāya bādhiyati, taṃ **upapīlakam**. Yena pana kammunā janakasāmatthiyavasena ciratarappabandhārahampi samānaṃ phalaṃ vicchedakapaccayuppattiyā upahaññati vicchijjati, taṃ **upaghātakam**. Tattha keci dutiyassa kusalabhāvaṃ itthannāmagatassa appābhādha dīghāyukabhāsaṃvattanavasena, pacchimānaṃ dvinnaṃ akusalabhāvaṃ bavhābhādha-appāyukatāsaṃvattanavasena vaṇṇenti. Devadattādīnaṃ, pana nāgādīnaṃ, ito anupadinnena yāpanakapetānañca narakādīsu akusalavipākupatthambhanupapīlanupaghātakāni na na santīti catunnampi akusalākusalabhāvo na virujjhati. Buddhāveṇikatāya asādhāraṇasseva ñāṇassa gocarabhāvato kammantarādi **“asādhāraṇaṃ sāvakehi”**ti vuttaṃ. **Ekadesato jānitabbaṃ** anavasesato jānituṃ na sakkā avisayattā. Sabbena sabbam a jānane paccayapariggaho na paripūrātīti.

688. Yathāvuttaṃ kammaṃ vattamānavipākappabandhanimittameva adhippetanti kammekadesatāya **“dvādasavidhaṃ kammaṃ kammavaṭṭe pakkhipitvā”**ti vuttaṃ. Kilesavaṭṭampi kammasaḥāyatāya kammavaṭṭapakkhikameva katvā āha **“kammavaṭṭavipākavaṭṭavasena”**ti. Yādisato paccayato paccuppanne addhāne nāmarūpassa pavatti, tādīsato eva itarasmimpi addhadvayeti yathā atītānāgate nayaṃ neti, taṃ dassento **“idan”**ti-ādīmāha. Tattha **anāgatepi kammavaṭṭavipākavaṭṭavasenevā**ti ettha vuttaṃ **eva**-saddaṃ “etarahi atītepi”ti etthāpi ānetvā vattabbaṃ addhattayepi kiriyākiriya phalamattatādassanuparattā codanāya. **Iti kammañcevā**ti-ādi vuttassevatthassa nigamanavasena vuttaṃ. Aparāparaṃ vaṭṭanaṭṭhena **vaṭṭaṃ**. Tathā pavattanaṃ **pavattaṃ**. Hetuphalabhāvena sambandhatīti santati, pabandho. Karaṇaṭṭhena, paccayehi karīyatīti vā **kiriya**.

Kammāti kammato. Sambhavati etasmāti sambhavo, kammaṃ sambhavo etassāti **kammasaṃbhavo**, vipāko.

Kāraṇasāmaggiyaṃ dānādīhi sādhitakiriyaṃ vattamānāya kāraṇamatte kattuvohāroti āha **“neva kāraṇato uddhaṃ kāraṇaṃ passatī”**ti. Karotīti hi **kāraṇaṃ**. Vipākapaṭisaṃvedakaṃ na passatīti

sambandho. Kāmaṃ bālāpi “kāraḷo paṭisaṃvedako”ti vadantā atthato paññattimattameva vadanti, te pana viparītābhinivesavasenāpi vadantīti taṃ appamaṇanti āha “**samaññāmattena paṇḍitā voharanti**”ti.

689. **Evetanti** evaṃvidhaṃ etaṃ dassanaṃ, **sammadassanaṃ**, aviparītadassananti attho. **Bījarukkhādikānaṃvāti** yathā bījato rukkho, rukkhatto puna bījanti anādikālikattā bījarukkhasantānassa pubbaḷḷi natthi, evaṃ kammaṇṇapaccayā vipāko, vipākaṇṇapaccayā kammanti anādikālikattā kammavipākasantānassa pubbaḷḷi na paññāyati. **Ādi-saddena** “kukkuṭiyā aṇḍaṃ, aṇḍato kukkuṭi, punapi kukkuṭiyā aṇḍaṃ”ti evamādiṃ saṅgaṇhāti. **Anāgatepi saṃsāreti** yathā atīte, evaṃ anāgatepi addhāne “khandhānaṃ paṭipāṭi”ti-ādinā¹ vutte saṃsāre sati kammavipākānaṃ appavattaṃ na dissati, kammavipākānaṃ appavatti na dissati, pavattati evāti attho.

Etamatthanti “kammaṇṇa kāraḷo natthi”ti-ādinā² vuttamatthaṃ. **Asayaṃvasīti** na sayamaṇṇasino, micchābhinivesaparavasāti attho. **Aññamaññavirodhitāti** itarītaravirodhitā, diṭṭhiyo, diṭṭhiyā vā aññamaññena virodhitā viruddhā.

Gambhīrañāṇagocaratāya **gambhīraṃ**. Tathā **nipuṇaṃ**. Sattasuññatāya, aññamaññasabhāvasuññatāya **ca suññaṃ**. **Paccayanti** nāmarūpassa paccayaṃ, tappaccayapaṭivedheneva ca sabbaṃ paṭividhaṃ hotīti. **Kammaṃ natthi vipākamhīti**-ādīsu yaṃ vattabbaṃ, taṃ heṭṭhā vuttameva.

Paccayasūññaṃ phalanti yathāvuttamatthaṃ upamāya vibhāvetuṃ “**yathā na sūriye**”ti-ādi vuttaṃ. **Tesanti** sūriyādīnaṃ. **Soti** aggi. **Sambhārehi** ātapādīhi kāraṇehi.

1. Visuddhi 2. 176; Dī-Ṭṭha 2. 86; Saṃ-Ṭṭha 2. 89; Am-Ṭṭha 2. 386; Abhi-Ṭṭha 1. 11; Abhi-Ṭṭha 2. 142; Suttanipāta-Ṭṭha 2. 151; Udāna-Ṭṭha 245; Itivuttaka-Ṭṭha 55, 190; Theragāthā-Ṭṭha 1. 191, 257; Buddhavaṃsa-Ṭṭha 115; Cūḷaniddesa-Ṭṭha 5; Paṭisaṃ-Ṭṭha 2. 18 piṭṭhādīsu.

2. Visuddhi 2. 237 piṭṭhe.

Yadi ca hetu ca phalañca aññamaññarahitaṃ, kathaṃ hetuto phalaṃ nibbattaṭīti āha **“kammañca kho upādāyā”**ti. Na kevalaṃ kammaphalameva suññaṃ katturahitaṃ, sabbampi dhammajātaṃ kārakarahitanti dassetuṃ **“na hettha devo”**ti gāthā vuttā. **Hetusambhārapaccayā**ti hetusamūhanimittaṃ, hetupaccayanimittaṃ vā.

690. **Cutipāṭisandhivasena viditā hontīti** kammavaṭṭavipākavaṭṭavasena paccayapariggahassa katattā cutipāṭisandhivasena viditā hontīti vadanti. Vuttanayena pana sappaccayanāmarūpassa dassanena tīsu addhāsu pahīnavicikicchassa addhattayapariyāpannā dhammā atītapaccuppannānāgatabhavesu ca cutipāṭisandhivasena viditā honti, na anupadadhammavasena tathāpariggahassa akatattā. **Sāssa hoti nātapariññāti** yāya nāmarūpapariggahaṃ, tassa ca paccayapariggahaṃ karoti, sā assa yogino “idaṃ nāmaṃ, ettakaṃ nāmaṃ”ti-ādinā, “tassa ayaṃ paccayo, ettako paccayo”ti-ādinā ca paricchedavasena nātavatī paññāti katvā nātapariññā.

Idāni yena kāraṇena addhattayapariyāpannā dhammā cutipāṭisandhivasena viditā honti, taṃ dassetuṃ **“so evaṃ pajānāti”**ti-ādi vuttaṃ. Tena dhammānaṃ bhavantarasaṅkamo nāma na kadācīpi atthi tattha tattheva nirujjhanatoti dasseti. Sajjhāya mantodakapāna mukhamaṇḍana paḍīpasikhūpamāhi tameva dhammānaṃ saṅkamābhāvaṃ vibhāvetuṃ **“apica kho”**ti-ādimāha.

Manodhātu-anantaranti kiriyamanodhātuyā anantaraṃ labbhamānaṃ cakkhuviññāṇaṃ. **Na ceva āgatanti** kiriyamanodhātuto na ceva āgataṃ kiriyamanodhātuyaṃ cakkhuviññāṇassa abhāvato. **Nāpi na nibbattaṃ anantaranti** kiriyamanodhātuto anāgacchantampi paccayasāmaggilābhena tato anantaraṃ nāpi na nibbattaṃ, nibbattameva hoti. Yathāyaṃ¹ pavattiyaṃ cittappavatti, tatheva paṭisandhimhi vattate cittasantati, cuticittato anāgacchantampi paṭisandhicittaṃ tato anantaraṃ nāpi na nibbattati, paccayasāmaggivasena nibbattatevāti attho. Santatigahaṇena cettha kutoci āgamābhāvameva vibhāveti. Hetuphalabhāvena hi sambandhatāti dhammappavatti **santatīti**. Tenāha **“purimaṃ bhijjate cittaṃ”**ti-ādi. **Purimanti** cuticittaṃ.

1. Yathā taṃ (Ka)

Bhijjati nirujjhati. **Pacchimanti** paṭisandhicittaṃ. **Tatoti** cuticittato anantameva jāyati. Yattha hi cuticittato dūrepi kālantarepi uppajjamānaṃ paṭisandhicittaṃ anantameva jāyatīti vuccati. Tasmā **tesaṃ antarikā natthi** tesaṃ cutipaṭisandhicittānaṃ byavadhāyakaṃ kiñci natthi. **Vīci tesaṃ na vijjatīti** tasseeva vevacanaṃ. **Itoti** cuticittato anantaraṃ na ca gacchati kiñci cittaṃ. Tañhi sasampayuttadhammaṃ tattheva nirujjhati. **Paṭisandhi cāti** paṭisandhivīññāṇaṃ aññaṃ yathāpaccayaṃ **jāyati** nibbattatīti punapi saṅkamābhāvameva vibhāvento sappaccayanāmarūpadassanaṃ nigameti.

691. Nāmarūpaggaḥaṇena, tassa ca paccayadhammaggaḥaṇena aggaḥitassa tebhūmakadhammassa abhāvato “**viditasabbadhammassā**”ti vuttaṃ. Na cettha lokuttaradhammā adhigatā. **Thāmagataṃ hoti** anekākāravokārapaccayapariggahavidhino anuṭṭhitattā. **Sutṭhutarāṃ pahiyati** tiyaddhagatadhammappavattiyā vigatasammohattā. **Sā evāti** soḷasavidhā kaṅkhā eva. Yasmā ettha “buddho, dhammo, saṅgho, sikkhā”ti ca kaṅkhāya gocarabhūtā lokiyā dhammā adhippetā. Na hi lokuttaradhamme ārabha kilesā pavattitum sakkonti. **Pubbantoti** atītā khandhāyatanadhātuyo. **Aparantoti** anāgatā. **Pubbantāparantoti** tadubhayaṃ, addhāpaccuppannaṃ vā tadubhayabhāgayuttattā. Evaṃ buddhādiggahaṇena, paṭiccasamuppannadhammaggaḥaṇena ca gahito aṭṭhamo kaṅkhāvisayo nāmarūpamattaṃ, idappaccayatāggahaṇena pana tassa paccayo gahito, tasmā soḷasavatthukāya kaṅkhāya pahīnāya aṭṭhavatthukā kaṅkhā appatiṭṭhāva hotīti āha “**na kevalaṇca -pa- pahiyatiyevā**”ti.

Diṭṭhekaṭṭhattā vicikicchāya yathā diṭṭhi samucchijjamānā vicikicchāya saddhimyeva samucchijjati, evaṃ vicikicchā vikkhambhiyamānā diṭṭhiyā saddhimyeva vikkhambhīyatīti āha “**dvāsaṭṭhi diṭṭhigatāni vikkhambhantī**”ti. Attābhinivesūpanissayā hi “ahosiṃ nu kho ahan”ti-ādi¹ nayappavattā soḷasavatthukā saṅkhā, sā eva ca pubbantādivatthukabhāvena vuttā. Attābhinivesavatthukāni ca dvāsaṭṭhi diṭṭhigatāni, buddhādivatthukā ca kaṅkhā tadekaṭṭhāti.

1. Ma 1. 10; Saṃ 1. 265 piṭṭhesu.

Dhārīyanti attano paccayehīti dhammā, tiṭṭhati ettha tadāyattavuttitāya phalanti ṭhiti, dhammānaṃ ṭhiti dhammaṭṭhiti, paccayadhammo. Atha vā dhammoti kāraṇaṃ “dhammapaṭisambhidā”ti-ādīsu¹ viya, dhammassa ṭhiti sabhāvo, dhammato ca añño sabhāvo natthīti paccayadhammānaṃ paccayabhāvo dhammaṭṭhiti, dhammaṭṭhitiyaṃ nāṇaṃ **dhammaṭṭhitiñāṇaṃ**. Saṅkhārānaṃ yaṃ yaṃ bhūtaṃ aniccatādi yathābhūtaṃ, tattha nāṇanti **yathābhūtañāṇaṃ**. Sammā passatīti **sammādassanaṃ**.

Avijjā paccayoti avijjā hetu-ādivasena saṅkhārānaṃ yathārahaṃ paccayo. Tato eva **saṅkhārā paccayasamuppannā**. Ubhogeteti yasmā avijjāpi āsavādivasena paccayasambhūtāva, tasmā avijjā saṅkhārāti ubhayepi ete dhammā paccayasamuppannā. Itīti evaṃ. **Paccayapariggahe paññāti** paccayānaṃ paricchijja gahaṇavasena pavattā paññā. Vuttanayena **dhammaṭṭhitiñāṇaṃ**.

Nimittanti saṅkhāranimittaṃ, atthato pañcakkhandhā. Te highanasaññāpavattiyā vatthubhāvato nimittaṃ, saviggahabhāvena upaṭṭhānato vā. Yasmā aniccatā nāma saṅkhārānaṃ aviparītākāro. Tattha niccatāya lesassāpi abhāvato **aniccato** passanto **yathābhūtaṃ jānāti**. Tañca nāṇaṃ aviparītaggahaṇatāya **sammādassanaṃ**. Taṃsamaṅginā ca paccuppannesu viya atītānāgatesupi nayaṃ nentena te suparividitā honti.

Aniccatā ca nāma upattimato, uppādo ca paccayavasenāti aniccatā sijjhamānā saṅkhārānaṃ sappaccayataṃ sādheṇī yathāvuttakaṅkhappahānāya samvattatīti imamatthaṃ dassento “**aniccato -pa- pahīyati**”ti āha. Tattha **tadanvayenāti** paccakkhato diṭṭhassa anugamanena. **Etthāti** yathādiṭṭhesu dhammesu. **Dukkhato manasi karontoti-** ādisupi eseva nayo. **Pavattanti** upādinna-kkhandhappavattaṃ. Tañhi kilesābhisaṅkhārehi pavattitattā sātisaṃyaṃ dukkhabhāvena upaṭṭhāti. **Pavattanti** ṭhānanisajjādivasena dukkha-dukkhatādivasena ca saṅkhārappavattanti apare. “Nimittaṃ, pavattaṃ”ti ca vutte ajjhatabhahiddhāsantānasaññite sabbasmiṃ sappaccaye nāmarūpe yāthāvato pavattā ekāva paññā pariyāyavasena “yāthābhūtañāṇaṃ”tipi “sammādassanaṃ”tipi tattha kaṅkhāvikkhambanena “kaṅkhāvitaraṇā”tipi vuccati. Yathā “rukkho pādapo tarū”ti imamatthaṃ dassento āha “**yañca yathābhūtañāṇaṃ**”ti-ādi.

1. Abhi 2. 307-8 piṭṭhesu.

Paramatthato sāsane assāso nāma ariyaphalaṃ, paṭiṭṭhā nāma ariyamaggo, ayaṃ pana anadhigatamaggaphalopi tadadhigamupāyapaṭipattiyaṃ ṭhitattā laddhassāso viya, laddhapatiṭṭho viya ca hotīti vuttaṃ **“laddhassāso laddhapatiṭṭho”**ti.

Aparihīnakaṅkhāvitaraṇavisuddhiko vipassako lokiyāhi sīlasamādhipaṇṇāsampadāhi samannāgatattā uttari appaṭivijjhanto sugatiparāyaṇo ca hotīti vuttaṃ **“niyatagatiko”**ti. Tato eva **cūlasotāpanno nāma hoti**. Sotāpanno hi khīṇāpāyaduggativinipātoti.

Atha vā **laddhassāso** diṭṭhivisuddhisamadhi gamena.

Nāmarūpaparicchedena hi khandhādike sabhāvasarasato sallakkhetvā sāsane dhammupasaṃhitapāmojjappaṭilābhena laddhassāso hoti. **Laddhapatiṭṭho** kaṅkhāvitaraṇavisuddhisamadhi gamena. Sappaccayanāmarūpadassanena hi parimadditadiṭṭhikaṇṭako viniddhata-ahetuvisamahetuvādo yathāsakaṃ paccayeteva dhammamattaṃ jānitvā sāsane paṭiṭṭhitasaddho laddhapatiṭṭho nāma hoti. Nāmarūpavavattānena dukkhasaccaṃ, dhammaṭṭhitiñāṇena samudayasaccaṃ, tasseeva aparabhāgena aniccato manasikārādividhinā maggasaccañca abhiññāya pavattiyā dukkhabhāvaṃ disvā appavatte nirodhe ekaṃseneva ninnajjhāsayatāya lokiyeneva ñāṇena catunnaṃ ariyasaccānaṃ adhigatattā apāyesu abhabbuppattiko, sotāpannabhūmiyaṃ bhabbuppattiko ca hotīti vuttaṃ **“niyatagatiko”**ti. Tenāha **“cūlasotāpanno nāma hoti”**ti.

Tasmāti yasmā evaṃ mahānisamsametaṃ yathābhūtañāṇaṃ, tasmā. **Sadāti** sabbakālaṃ rattiñceva divā ca. **Sabbasoti** nibbattakahetu-ādi pariggaṇhanavasena sabbappakārena.

Kaṅkhāvitaraṇavisuddhiniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti ekūnavīsati maparicchedavaṇṇanā.

20. Maggāmaggañāṇadassanavisuddhiniddesavaṇṇanā

Sammasanañāṇakathāvaṇṇanā

692. Evaṃ maggañca amaggañca ñatvā ṭhitam ñāṇanti ayaṃ upakkilesavinimuttā vīthipaṭipannā vipassanāpaññā ariyamaggassa pubbabhāgamaggo, ayaṃ obhāsādibhedo dasavidho upakkilesa na maggoti evaṃ maggañca amaggañca yāthāvato vavatthapetvā ṭhitam ñāṇam.

Atītādivasena anekabhedabhinne dhamme kalāpato saṅkhipitvā sammasanam **kalāpasammasanam**, ayaṃ kira jambudīpavāsīnam abhilāpo. “Yaṃ kiñci rūpan”ti-ādinā¹ nayena hi dhammānam vipassanā **nayavipassanā**, ayaṃ kira tambapaṇṇidīpavāsīnam abhilāpo. Tenevāha “**kalāpasammasanasāṅkhātāya nayavipassanāyā**”ti. Tāva-saddo kamattho, tena sammasanappakārānam bahubhedataṃ dīpeti. Bahubhāvato hi tesam paṭhamam nayavipassanāya yogārambham anusāsati “nayavipassanāya tāva yogo karaṇīyo”ti. **Kasmā**ti codakavacanam. Tassāyaṃ adhippāyo—yadi maggāmaggañāṇadassanavisuddhi sampādetabbā, atha kasmā “nayavipassanāya ādito yogo katabbo”ti vuttanti. Itaro tassāyaṃ adhigamūpāyoti dassento “**āraddhavipassakassā**”ti-ādimāha. Tenetaṃ dasseti “vipassanāya sati udayabbayañāṇuppadō, udayabbayañāṇe sati obhāsādi-upakkilesasambhavo, tato maggāmaggavavatthānam, tasmā tassa āditova ārambhassa sambhavo natthīti vipassanā paṭhamam āraddhabbā²”ti. Evampi paṭhamam nayavipassanāva kasmā āraddhabbā²ti āha “**vipassanāya ca kalāpasammasanam ādi**”ti. Tañhi atītādibhedabhinnānam dhammānam saṅkhipitvā vavatthānavasena pavattanato ādikammikassa sukaram sammasananti ādibhūtam.

Tasmāti ādibhūtattā. Atha vā **tasmā**ti yasmā āraddhavipassakassa -pa-kalāpasammasanam ādi, tasmā. **Etanti** kalāpasammasanam. **Apicāti**-ādi kalāpasammasanasseva vipassanāya ādibhāve upacayahetudassanam. Udayabbayañāṇapariyosānā tīraṇapariññā

1. Ma 1. 297; Ma 2. 84; Ma 3. 67; Am 1. 490 piṭṭhādīsu.

2. Āraddhā (Ka)

“Saṅkhārapaṭicchadatoti nāmarūpavavatthānato, yā “diṭṭhivisuddhī”ti vuttā. Keci pana “khandhādīnaṃ vipassanāya bhūmibhāvato sabbopi khandhādivicāro saṅkhāraparicchedo”ti vadanti.
“Paccattalakkhaṇapaṭivedhasseva ādhipaccan”ti iminā
nāmarūpapaccayapariggahapaññānaṃ tīraṇapahānāsamatthatānaṃ

3. Tīranatthena (Syā, Ka)

dasseti. Tāsampi pana “nāmanalakkhaṇaṃ nāmaṃ, ruppanalakkhaṇaṃ rūpaṃ”ti arūparūpānaṃ sādharmaṇākārasallakkhaṇavasena pavattiyā ekenākārena tīraṇapariyāyo¹, diṭṭhikaṅkhāvikkhambhanena pahānapariyāyo² labbhatīti siyā tīraṇapahānesupi ādhipaccanti vadanti. Ukkatṭhaniddesena pana yathā diṭṭhivisuddhiyāva saṅkhāraparicchedatā, evaṃ lakkhaṇārammaṇikavipassanāya eva tīraṇapahānakiccatā veditabbā. Evaṃ hi tissopi pariññā vavatthitā honti, aññathā saṅkāro siyā.

Tīraṇapariññāyabhūmi tattha paññāya aniccatādilakkhaṇasantīraṇato.

Tenāha “**etasmim -pa- ādhipaccan**”ti. Kāmaṃ udayabbayañāṇampi kañci micchābhinivesaṃ pajahati, tassa pana athāmagatattā na sātisaṃ pahānanti vuttaṃ “**bhaṅgānupassanaṃ ādim katvā upari pahānapariññāya bhūmi**”ti.

Aniccato anupassantoti aniccākārato saṅkhāre anupassanto sammasanto.

Niccasaññanti “te niccā sassatā”ti pavattaṃ micchāsaññaṃ. Saññāsīsena diṭṭhicittānampi gahaṇaṃ daṭṭhabbaṃ. Eseva nayo ito paresupi.

Nibbindantoti aniccānupassanādisambhūtāya nibbidānupassanāya saṅkhāre nibbijjanavasena passanto. **Nandinti** sappītikataṇhaṃ. **Virajjantoti** virāgānupassanāya virajjanavasena yathā saṅkhāresu rāgo nuppajjati, evaṃ anupassanto. Tathābhūto hi rāgaṃ pajahatīti vuccati. **Nirodhentoti** nirodhānupassanāya yathā saṅkhārā nirujjhantiyeva, na āyatim punabbhavavasena uppajjanti, evaṃ anupassanto. Tathābhūto hi saṅkhārānaṃ samudayaṃ pajahati nāma anuppattidhammatāpādanato.

Paṭinissajjantoti paṭinissaggānupassanāya yathā saṅkhārā na puna ādiyanti, evaṃ vossajjanto. Tenāha “**ādānaṃ pajahati**”ti, niccādivasena vā gahaṇaṃ vissajjetīti attho. **Sādhittattā**ti sampāditattā. **Itarāti** tīraṇapahānapariññā.

Evaṃ pariññā niddisitvā pariññākkamavasenapī kaṅkhāvitaraṇānantaraṃ “kalāpasammasane yogo kātabbo”ti yvāyamatto vutto, taṃ nigamavasena paccāharanto “**tena vuttan**”ti-ādimāha, taṃ vuttatthameva.

694. **Tatrāti** tasmim kalāpasammasane vibhāvetabbe, tassa vā kalāpasammasanassa ādibhāve. **Ayaṃ pālīti** dassiyamānaṃ paṭisambhidāmaggaṇipāḷimāha. Tattha **saṅkhipitvā vavatthāne saññāti** atītādibhedabhinne

1. Tīraṇapariññāyo (Syā)

2. Pahānapariññāyopi (Syā)

dhamme ekato saṅgahetvā aniccādivasena vinicchaye sādhetabbe taṃ sādhanīyā paññā. Sammasane aniccatādivasena tīraṇe ñāṇanti pavuccati, sā katham̐ hotīti attho. **Vavatthāne sammasaneti** ca nipphādetabbe bhumma vacanaṃ. **Yaṃ kiñci rūpanti**-ādīni padāni heṭṭhā vuttatthāneva. **Sabbaṃ rūpaṃ aniccato vavatthapetīti**-ādīni pana yasmā parato vaṇṇiyissanti, tasmā tattheva nesaṃ atthaṃ vibhāvayissāma.

Pāḷivavatthānaṃ pana evaṃ veditabbaṃ—ettha hi ādikammikānaṃ vipassanāmanasikārasukhatthaṃ “**yaṃ kiñci rūpaṃ**”-ti-ādīnā paṭhamam̐ tāva pañcakkhandhā atītādivibhāgamukhena gahitā, te pana khandhā yasmā dvārārammaṇehi saddhiṃ dvārappavattadhammavasena vibhāgaṃ labbhanti, tasmā tadanantaraṃ dvārachakkādivasena dasa chakkā gahitā. Yasmā pana lakkhaṇesu anattalakkhaṇaṃ dukkhavibhāgaṃ, tasmā tassa vibhāvanāya cha dhātuyo gahitā. Tato yesu kasiṇesu ito bāhirakānaṃ attābhīniveso, tāni imesaṃ jhānaṇaṃ ārammaṇabhāvena upaṭṭhānākāramattānīti dassanattaṃ dasa kasiṇāni gahitāni. Tato dukkhānupassanāya parivārabhāvena paṭikkūlākāravasena dvattimsa koṭṭhāsā gahitā. Pubbe khandhavasena saṅkhepato gahitā dhammā nātisaṅkhepavittthāranayena, vitthāranayena ca manasi kātabbāti dassanattaṃ dvādasāyatanāni, aṭṭhārasa dhātuyo ca gahitā. Tesu ime dhammā satipi suññanirīha-abyāpārabhāve dhammasabhāvato ādhipaccavasena pavattantīti anattalakkhaṇavibhāvanattaṃ indriyāni gahitāni. Evaṃ anekabhedabhinnāpīme dhammā bhūmittayapariyāpannatāya tividhāva hontīti dassanattaṃ tisso dhātuyo gahitā.

Ettāvatā nimittaṃ dassetvā pavattaṃ dassetuṃ kāmabhavādayo navabhavā gahitā. Ettake abhiññeyyavisese pavattamanasikāra kosallena saṅhasukhumesu nibbattitamahaggatadhammesu manasikāro pavattetabboti dassanattaṃ jhānappamaññārūppāni gahitāni. Tattha jhānāni nāma vuttāvasesārammaṇāni rūpāvacarajjhānāni. Paccayapaccayuppannavibhāgato ime dhammā bhinditvā manasi kātabbāti dassanattaṃ paṭiccasamuppādaṅgāni gahitāni. Paccayākāramanasikāro hi lakkhaṇattayaṃ sukhena, suṭṭhutarāṇa vibhāveti, tasmā pacchato gahito. Evamete sammasanīyabhāvena

gahitā khandhādivasena koṭṭhāsato pañcavīsatividhā. Pabhedato pana attādibhedam anāmasitvāva gayhamānā dvīhi ūnāni dvesatāni honti.

Tattha **aniccato vavatthapetī**-ādiko paṭhamo lakkhaṇavavatthāpanavāro. **Aniccam khayaṭṭhenā**-ādiko dutiyo hetuvāro lakkhaṇam hetukittanato. **Aniccam saṅkhatanti**-ādiko pana hetupatiṭṭhāpanavāro pākaṭabhāvasallakkhaṇato. **Khayaṭṭhenā** hi khayasabhāvato yasmā rūpam khayasabhāvam uppajjitvā khayam vayam bhedaṁ gacchati, tasmā aniccanti attho. **Bhayaṭṭhenā** bhāyitabbabhāvato yasmā rūpam pabhaṅguratāya bhayānakam tasmā dukkhanti. Tenāha bhagavā “yadaniccā, tam dukkhaṁ”ti¹. **Asāraṭṭhenā** asārabhāvato, attasāravirahatoti attho. Tatiyavāre pana “rūpam aniccam”ti vatvā tassa hetum patiṭṭhāpetum **“saṅkhatan”**-ti-ādi vuttam. Yasmā samecca sambhūya paccayehi kataṁ, anurūpe ca paccaye paṭicca, na vinā tehi samam, sammā ca uppannam, tasmā khayavayavirāgaṇirodhadhammanti. Na hi paccayanibbattam anirujjhanakam nāma atthi. Tenāha bhagavā “yam tam rūpam jātam bhūtam saṅkhatam palokadhammam, tam vata mā palujjīti netam ṭhānam vijjati”ti². Etena aniccā pathavidhātu paccayanibbattattā tadanñam paccayanibbattam viyāti dasseti. Esa nayo sesadhammesupi.

Idāni anvayato, byatirekato ca saṅkhatadhammānam aniccataṁ patiṭṭhāpetum **“jātipaccayā”**-ti-ādi vuttam. Aniccalakkhaṇasseva cettha patiṭṭhāpanam tasmim patiṭṭhāpīte sesalakkhaṇadvayassapi patiṭṭhāpanasiddhito.

Iminā peyyālena ime dhammarāsayo saṁkhittāti sambandho. **“Dvārārammaṇehi saddhim dvārappavattā dhammā, pañcakkhandhā”**ti idaṁ abhiññeyyaniddese “cakkhum bhikkhave abhiññeyyan”ti-ādinā³ dvārārammaṇehi saddhim dvārappavatte dhamme dassetvā tesam pañcahi khandhehi saṅgahitataṁ dassetum “rūpam abhiññeyyam -pa- viññāṇam abhiññeyyam”ti³ āgatattā vuttam. **Paṭisambhidāyam**⁴ pana “yam kiñci rūpan”ti-ādinā paṭhamam pañcakkhandhe dassetvā “cakkhun”ti-ādinā dvārārammaṇehi saddhim dvārappavattā dhammā dassitā. Tathādassane kāraṇam heṭṭhā vuttameva.

1. Sam 2. 19, 37, 68, 69, 92, 236, 237; Khu 9. 295 piṭṭhesu.

3. Khu 9. 7; Sam 2. 258 piṭṭhesu.

2. Sam 3. 141 piṭṭhe.

4. Khu 9. 51 piṭṭhe.

Kasmā panettha ime dhammarāsayo saṅkhittāti pāliyaṃ vitthārato āgatattāti dassento “**vuttaṃ hetan**”ti-ādimāha. Tenevāha “**taṃ tattha -pa-saṅkhittan**”ti. Tattha tanti abhiññeyyaṃ. **Etthā**ti abhiññeyyaniddese. “Viññāṇaṃ mano dhammā”ti-ādinā tattha tattha koṭṭhāse ye lokuttaradhammā āgatā. Keci pana “**etthā**ti paṭisambhidāyaṃ”ti vadanti, taṃ na sundaraṃ. Sammasanupagā eva hi dhammā paṭisambhidāyaṃ gahitā sammasanavārassa adhippetattā, na abhiññeyyaniddese¹ viya sabbeva abhiññeyyā dhammā. **Ye** rūpārūpadhammā. **Yassā**ti yogino. **Tesu tena sammasanaṃ ārabhitabbaṃ** yathāpākaṭaṃ vipassanābhinivesoti katvā. Pacchā pana anupaṭṭhahantepi upāyena upaṭṭhahāpetvā anavasesatova sammasitabbā.

695. “Atītaṃ rūpaṃ aniccan”ti-ādinā aniccato sammasanassa atītādivibhāgā pavattiṭṭhānabhūtāti āha “**ekādasahi okāseti**”ti. **Vavatthāpanaṃ** nāma sannīṭṭhānaṃ. Aniccato sannīṭṭhānañcettha “aniccan”ti vipassanāvāti āha “**aniccanti sammasatī**”ti.

Kathanti sammasanākāro pucchitoti taṃ parato idheva pāliyaṃ dutiyavāre vuttanayenevāti saṅkhepeneva vissajjeti. Idāni tamatthaṃ pākaṭataraṃ kātuṃ “**vuttañhetan**”ti-ādimāha. Tattha **hi**-ti hetu-atthe nipāto. Yasmā “rūpaṃ atītānāgatapaccuppannaṃ aniccaṃ khayaṭṭhena”ti evaṃ vuttaṃ, tasmā iminā vuttanayena aniccanti sammasatīti yojanā.

Evampi saṅkhepoyevāti vibhajitvā dassetuṃ “**esā**”ti-ādi vuttaṃ. **Atī**teti atīte bhavē. Ādikammikassa hi idaṃ sammasanavidhānaṃ, tasmā bhavavasena addhābhedo adhippeto. Tenāha “**nayimaṃ bhavaṃ sampattanti**”ti². Ettha **iti**-saddo hetu-attho. Idaṃ vuttaṃ hoti—yaṃ atītabhave pariyāpannaṃ rūpaṃ, taṃ atīteyeva bhavē khīṇaṃ, tato na imaṃ bhavaṃ sampattaṃ, tasmā aniccaṃ khayaṭṭhena khayasabhāvattāti sammasatīti. Esa nayo **yaṃ anāgatanti**-ādīsūpi.

1. Khu 9. 7; Saṃ 2. 258 piṭṭhesu.

2. Nayimaṃ bhavaṃ sammattanti (Syā)

Yaṃ bahiddhā, tampi bahiddhā eva khīyati, na ajjhatabhāvaṃ gacchatīti aniccaṃ khayaṭṭhenāti, yaṃ oḷārikaṃ, tampi tattheva khīyatīti aniccaṃ khayaṭṭhenāti-ādinā yojetabbaṃ.

Idaṃ sabbampīti idaṃ atītādibhedassa rūpassa sammasanato sabbam ekādasavidhampi sammasanam ekaṃ sammasanam aniccato sammasananti katvā.

Tanti taṃ ekādasavidhampi rūpaṃ. **Sappaṭibhayatāyāti** bhayānakatāya. **Bhayāvahaṃ hotīti** appahīnavipallāsassa “ahaṃ vinassāmi, mama santakaṃ vinassatī”ti cintentassa bhayanakam hoti. **Sīhopamasutte devānaṃ viyāti** sīhopamasutte desiyamāne devānaṃ viya, tattha hi—

“Yadā tathāgato loka uppajjati araham sammāsambuddho -pa- so dhammaṃ deseti ‘iti rūpaṃ, iti rūpassa samudayo, iti rūpassa atthaṅgamo, iti vedanā, iti saññā, iti saṅkhārā, iti viññāṇaṃ, iti viññāṇassa samudayo, iti viññāṇassa atthaṅgamo’ti. Yepi te bhikkhave devā dīghāyukā vaṇṇavanto sukhabahulā uccesu vimānesu ciraṭṭhitikā, tepi tathāgatassa dhammadesanaṃ sutvā yebhuyyena bhayaṃ saṃvegaṃ santāsaṃ āpajjanti ‘aniccāva kira bho mayaṃ samānā niccamhāti amaññimha, addhuvāva -pa- asassatāva kira bho mayaṃ samānā sassatamhāti amaññimha, mayampi kira bho aniccā addhuvā asassatā sakkāyapariyāpannā¹’ti”—

evaṃ devānaṃ bhayuppatti āgatā.

Khandhapañcakaṃ, tadekadeso vā attavādīhi “attā”ti parikkappiyati, tañca ekantato aniccaṃ, dukkhañcāti āha “**yañhi aniccaṃ, taṃ dukkhaṃ**”ti-ādi. Tīsu dukkhatāsu saṅkhāradukkhatāva byāpinī, “yadaniccaṃ, taṃ dukkhaṃ”ti ca adhippetāti vuttaṃ “**aniccataṃ vā udayabbayaapaṭipīḷanaṃ vā**”ti. **Attā abhavissāti** “kāraṇaṃ vedako sayamvasī”ti evaṃbhūto attā abhavissāti adhippāyo. Evañhi sati rūpassa ābādhāya saṃvattanaṃ ayujjamānaṃ siyā. Yathā rūpakkhandaṃ abhedato tividhaṃ sammasanam, bhedato tettiṃsavidhaṃ, evaṃ vedanākkhandhādīsupīti imamatthaṃ “**esa**

1. Saṃ 2. 70; Aṃ 1. 342 piṭṭhe.

nayo”ti atidisati. Tena khandhavasena tāva bhedato pañcasatṭhi-adhikā sataṃ sammasanavārā dassitā honti. Iminā nayena dvārachakkādīsupi yathārahaṃ sammasanabhedo veditabbo.

696. Niyamato saṅkhatādibhedam hotīti ekaṃsena

saṅkhatatādivisesavantaṃ hoti asaṅkhatādisabhāve aniccatāya asambhavato.

Assāti aniccassa. **Pariyāyadassanatthanti** vevacanadassanattham, tam pana “khayadhamman”ti-ādīnaṃ vasena veditabbaṃ, na purimānaṃ tiṇṇaṃ. Na hi tadeva tassa pariyāyo hoti, nāpi saṅkhatapaṭiccasamuppannapadāni hutvā abhāvadīpanato pākabhāvadīpanato. Pākabhāvadīpanena pana aniccatāya sādhanapakke tiṭṭhanti. Teneva hi sabbesaṃ padānaṃ pariyāyatābhāvato “**nānākārehi vā**”ti vikappantaraṃ gahitaṃ.

Manasikārappavattidassanatthanti aniccatāya upabrūhanamanasikārappavattidassanattham.

Cattārīsākāra-anupassanākathāvaṇṇanā

697. Soti yogāvacaro. Tassāti yathāvuttabhedassa

aniccatādisammasanassa. **Thirabhāvattbhāyati** dāḥhabhāvattbhāya aniccādi-ākārassa punappunaṃ manasikāro viya bahulikārabhāvato. Yaṃ tam bhagavatā etassa vibhaṅge aniccādisammasanaṃ¹ vuttanti sambandho.

Anulomikanti ariyamaggādhigamassa anukūlaṃ. **Khantinti** nāṇakhantiṃ. Nāṇaṃhi visayasabhāvaṃ ogāhetvā vavatthāne khamati sahatīti khantīti vuccati. **Sammattaniyāmaṃti** ariyamaggaṃ. So hi sammādiṭṭhi-

ādisammattañceva anivattidhammatāya niyāmo cāti vuccati. “**Ādinā nāyena**”ti iminā “pañcakkhandhe dukkhato passanto anulomikaṃ khantiṃ paṭilabhati, khandhānaṃ nirodho sukhaṃ nibbānanti passanto sammattaniyāmaṃ okkamatī”ti² evamādiko pāṭhaseso rogādipaṭipakkhayaḥjojanāvasena vitthāretabbo. “**Khandhānaṃ nirodho niccaṃ nibbānaṃ**”ti vacanena saṅkhārānaṃ dukkharogatādipaṭipakkho nibbānassa sukhārogyādibhāvo “ādinā nāyena”ti ettha nayaggahaṇena dīpitoti avaseso sabbo pāṭho pakāsito eva hotīti.

1. Aniccatādisammasanaṃ (Syā, Ka)

2. Khu 9. 411 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge.

Kāmañcetaṃ cattārīsāya ākārehi sammasanaṃ anulomañāṇe bhāvetabbavidhānaṃ. Tenāha “**anulomañāṇaṃ vibhajantena -pa- vuttan**”ti, ito paṭṭhāya pana kataparicayasseva kiccāvahaṃ hotīti idhāpi vuttantīti daṭṭhabbaṃ. **Tassāpīti** na kevalaṃ kalāpasammasanasseva, atha kho yathādassitassa cattālīsappabhedassa aniccādisammasanassapi. Tañhi anulomikakhanti paṭilābhāya, sammattaniyā mokkamaṇāya ca saṃvattanato evaṃsato icchitabbaṃ. Vuttañhi—

“So vata bhikkhave bhikkhu kañci saṅkhāraṃ niccato samanupassanto anulomikāya khantiyā samannāgato bhavissatīti netam ṭhānaṃ vijjati, anulomikāya khantiyā asamannāgato sammattaniyāmaṃ okkamissatīti netam ṭhānaṃ vijjati, sammattaniyāmaṃ anokkamamāno sotāpattiphalaṃ vā -pa- arahattaṃ vā sacchikarissatīti netam ṭhānaṃ vijjati. So vata bhikkhave bhikkhu sabbasaṅkhāre aniccato samanupassanto”ti¹—

ādi sukkapakkho vitthāretabbo. Tathā “so vata bhikkhave bhikkhukañci saṅkhāraṃ sukhato, dukkhato, kañci dhammaṃ attato, anattato”ti² vitthāretabbo.

698. Ekekaṃ khandhaṃ aniccādisammasanassa vasena sammasatīti sambandho. Tassa pana sammasanassa pañcannaṃ khandhānaṃ sādharmaṇatāya “**ekekaṃ khandhan**”ti vuttaṃ. **Anaccantikātāyāti** accantikatābhāvato, asassatatāyāti attho. Sassatañhi accantikaṃ parāya koṭiyā abhāvato. **Ādi-antavantatāyāti** pubbāparakoṭivantatāya, udayabbayadhammatoti attho. Aniccato sammasatīti sambandho. Esa nayo sabbatta.

Aniccatoti ca addhuvato. Etañhi na niccaṃ, khaṇikatāya asadābhāvitāya vā na iccaṃ na upagantabbanti **aniccaṃ**. **Uppādavayapaṭipīlanatāyāti** uppādena, vayena ca pati pati khaṇe khaṇe taṃsamaṅgino vibādhanasabhāvattā, tehi vā sayameva vibādhetabbattā. Udayabbayavanto hi dhammā abhiñhaṃ tehi paṭipīlitā eva honti, yā pīlanā “saṅkhāradukkhata”ti vuccati.

1. Am 2. 385; Khu 9. 409 piṭṭhesu.

2. Khu 9. 409, 410 piṭṭhesu nissitāpāli.

Dukkhavatthutāyāti tividhassāpi dukkhassa, saṃsāradukkhassa ca adhiṭṭhānabhāvato. **Paccayayāpanīyatāyāti** yathārahaṃ paccayehi yāpetabbatāya. **Rogamūlatāyāti** mūlabyādhi viya anubandhabyādhīnaṃ mūlabhāvato, padadvayenāpi yāpyarogasadisatoti dasseti. Yāpyabyādhi hi rogo itaro ābādhoti. **Dukkhatāsūlayogitāyāti** tividhadukkhatāsāṅkhātena rujjanena yujjatāya. **Kilesāsucipaggharaṇatāyāti** yathārahamārammaṇavasena, samannāgamavasena ca rāgādikilesāsucivissandanato. Ahutvā sambhavato uppattiyā **uddhumātātā**.

Antotudanatāyāti abbhantare tudanato. Dukkhaveḍanādayo viya hi ime saṅkhārā attabhāvassa abbhantaragatā eva udayabbayavasena tudanti. Ariyamaggasaṇḍāsena vinā nīharitum asakkuṇeyyatāya **dunnīharaṇīyatā** taṇhādīṭṭhābhīnivesadaḷhabhāvato. **Aghanti** pāpaṃ viya ariyajanehi vigarahitabbaṃ. Sattānaṃ anattahajananato avaḍḍhi-āvahaṃ, pāpassa ca vatthūbhūtaṃ khandhapañcakanti āha “**vigaraha -pa- aghato**”ti. **Aseribhāvajanakatāyāti** paravasatājananato. Yathā gilāno aññehi saṃvesanavuṭṭhāpanādinā parapaṭibaddhasarīravuttiko aserī, evametepe aseribhāvajanakā. **Avasatāyāti** avasavattanato. Yathā parosatanto puriso parassa vasaṃ na gacchati, evaṃ subhasukhādībhāvena vase vattetum asakkuṇeyyato. **Avidheyyatāyāti** “mā jīratha, mā mīyatha”ti-ādinā vidhātum asakkuṇeyyato. **Palujjanatāyāti** byādhi-ādīhi pakārehi chijjanato vinassanato. Tehi eva vā ābyasanato. Byasanattho hi lokasaddo, pasaddo bhusattho daṭṭhabbo. Byādhi-ādīhi ca khandhānaṃ byasananti. Byasanāvahabhāvena etīti **īti**, āgantukānaṃ akusalapakkiyānaṃ byasanahetunaṃ etaṃ adhivacanaṃ. Khandhā ca edisāti āha “**anekabyasanāvahatāya ītito**”ti.

Upaddavatīti upaddavo, anattamaṃ janento abhibhavati ajjhottharatīti attho, rājadaṇḍādīnaṃ etaṃ adhivacanaṃ. Khandhā ca edisāti vuttaṃ “**aviditānaṃ -pa- upaddavato**”ti. Diṭṭhadhammikasamparāyikabhayāvahato, abhayapaṭipakkhato ca khandhā bhayanti āha “**sabbabhayānaṃ -pa- bhayato**”ti. Bahiddhā nātibyasanādīhi, ajjhattaṃ rāgādīhi anatthehi upasajjanatṭhena,

upasaggasadisatāya ca upasaggo¹. **Upasaggoti** ca devatūpasamhāravasena pavatto byādhi-ādi-anatto. So atthakāmena muhuttampi na ajjhupekkhitabbo hoti. Tena vuttaṃ “**anekehi -pa- upasaggo**”ti. **Dosūpasatṭhatāyā**ti ārammaṇato, sampayogato ca rāgādidoschi upetatāya. Lokadhammā lābhādihetukā anunayapaṭighā, tehi, byādhi-ādīhi ca anavaṭṭhitatā **pacalitā**.

Upakkamenāti attano, parassa vā payogena. **Sarasenā**ti sabhāvena. **Pabhaṅgupagamanasīlatā** bhiduratā². **Sabbāvatthanipātiyā**ti rukkhaphalam viya atitaruṇakālato paṭṭhāya sabbāsu avatthāsu nipatanasīlatāya. Anipatassapi sabbena sabbaṃ asāratāya **thirabhāvassa abhāvatāya**. Thirañhi dhuvanā nāma hoti. Tāyitum rakkhitum asamatthatāya na tāyanoti atāyano, tabbhāvo **ātāyanatā**. Tānāsīsāya upagatassa **alabbhaneyyakhematā**. Dukkhabhītiyā upaliyanādhippāyena **alliyitum**. Dukkhanivattanaṃ **leṇakiccaṃ**. Jāti-ādibhayānaṃ himsanaṃ vidhamanaṃ **bhayasārakattaṃ**. **Yathāparikkappitehī**ti paramatthato avijjamānehi bālehi paritappitappakārehi. **Rittatāyā**ti vivittatāya, virahitatāyāti attho. Antosārābhāvo **rittatā**. Sā eva ca tucchatāti āha “**rittatāyeva tucchato**”ti. **Appakattā**ti parittatā, lāmakattā vā. Dhuvasārābhāvādīhi saddhim attasārābhāvaṃ rittapadena vatvā nibbattitamattasārābhāvameva suññapadena dassetum “**sāmi -pa- suññato**”ti vuttaṃ. Yathā kenaci sāmi-ādilakkhaṇena attanā suññā ete, evaṃ sayampi atamsabhāvoti āha “**sayaṇca -pa- anattato**”ti. Na attāti hi anattāti³.

Pavattidukkhatāyāti bhavapavattidukkhabhāvato. Bhavapavatti ca pañcannaṃ khandhānaṃ aniccādi-ākārena pavattanameva, so ca ādīnavo. Yathāha “yaṃ bhikkhave pañcupādānakkhandhā aniccā dukkhā vipariṇāmadhammā. Ayaṃ bhikkhave pañcasu upādānakkhandhesu ādīnavo”ti. Tenāha “**dukkhassa ca ādīnavatāyā**”ti. **Ādīnanti** bhāvanapumsakaniddeso yathā “ekamantan”ti⁴, ativiya kapaṇanti attho. Bhusattho hi ayaṃ ā-kāro.

1. Upasaggato (Syā, Ka)

3. Anattāti vuttaṃ (Syā)

2. Viduratā (Syā)

4. Dī 1. 48 piṭṭhādīsu.

Yathā “dvidhā chiddakam vicchiddakan”ti ettha dvi-saddassa atthe **vi-saddo**, evamidhāpīti āha “**dvedhā pariṇāmapakatitāya vipariṇāmadhammato**”ti. Vipariṇāmo ca viparītasabhāvāpatti. **Dubbalatāyā**ti sarasabhiduratāya balābhāvato. Dubbalampi kiñci mudukammaññābhāvena duppadhamisiyā. Ime pana supadhamisiyā evā¹ti āha “**pheggu viya sukhabhañjanīyatāya cā**”ti. Aghassa pāpassa hetukā **aghahetutā**. Khandhapaṭibaddhameva hi sabbam kibbisanti. Ime rūpādayo sukhahetu, na dukkhahetūti janitavissāsānam hananasīlatāya, khandhesu hi “etaṃ mamā”ti gāhavasena sattā byasanam pāpuṇanti, vissāsam vā hanantīti **vissāsaghātino**, tabbhāvato.

Vigatabhavatāyāti apagatavaḍḍhitāya. Vibhavaṭaṇhā, vibhavadiṭṭhi ca vibhavo uttarapadalopena, tato **vibhavato**, pitusadisassa vā sabbhāva hetuno **vibhavato** vināsato sambhūtatāya. Āsavānam ārammaṇādinā paccayabhāvo **āsavapadaṭṭhānatā**. Bijādiko asādhāraṇo **hetu**, bhūtasalilādiko sādharāṇo **paccayo**. Esa nayo ajjhattepi. Tehi samecca sambhūya kato **saṅkhato**. **Maccumārassa** adhiṭṭhānabhāvena, **kilesamārassa** paccayabhāvena samvaḍḍhanato **āmisabhūtata**, khandhāpi khandhānam āmisabhūtā paccayabhāvena samvaḍḍhanato, tadantogadhā **abhisāṅkhārā**. **Devaputtamārassa** pana “mametana”ti adhimānavasena āmisabhāvoti khandhādimārānampi imesaṃ yathārahaṃ āmisabhūtata vattabbā. Dhammasaddo “jātidhammānan”ti-ādīsu² viya pakati-attho, “dhammapaṭisambhidā”ti-ādīsu³ viya hetu-attho cāti āha “**jātijarābyādhimaraṇapakatitāya, sokaparideva-upāyāsahetutāyā**”ti. **Saṅkilesattaya**ggahaṇena tadekaṭṭhānam dasannaṃ kilesavatthūnampi saṅgaho daṭṭhabbo. Tadārammaṇāpi hi dhammā tadanativattanato saṅkilesikā eva. Tathā khuddā, taṇhā, jaṭādīsu sarīrassa, saṅkilesassa ca saṅgaho daṭṭhabbo.

Cattārīsāpi sammasanāni tisu anupassanāsu antogadhānevāti tadantogadhabhāvaṃ dassetuṃ “**ettha hī**”ti-ādi vuttaṃ. **Aniccānupassanāni**

1. Ime pana subhedā eva (Syā, Ka)

2. Ma 3. 293; Khu 9. 38 piṭṭhesu.

3. Abhi 2. 307, 308 piṭṭhādīsu.

sarūpato, pariyāyato ca aniccabhāvavibhāvanato. Esa nayo itaresupi.

“**Asārakato**”ti idaṃ niccasārābhāvavibhāvanam.

Ettāvatā kalāpato dhamme saṅgahetvā nayato sammasanamattam
dassitam, na tāva anupadadhammavipassanā vihitāti

“**sammasanārambhavidhānan**”ti vuttam.

Indriyatikkhakāraṇanavakakathāvaṇṇanā

699. Ekaccassa tikkhindriyassa mahāpaññassa nayavipassanāvaseneva udayabbayañāṇam uppajjati, itarassa nuppajjati. Tam sandhāya “**yassa pana -pa- na sampajjati**”ti vuttam. Udayabbayañāṇuppatti hi idha nayavipassanāya sampajjananti adhippetam. Tena “navahākārehi indriyāni tikkhāni bhavanti -pa- antarā ca abbosānenā¹”ti evam vuttānam navannaṃ ākārānam vasena indriyāni tikkhāni katvā sappāyāni sevamānena sammasitabbanti sambandho.

Tenāti yoginā. **Navahākārehi**ti vakkhamānehi navahi ākārehi. **Indriyāni**ti saddhādāni indriyāni. **Tikkhāni**ti tikhiṇāni visadāni sūrāni. **Uppannuppannānanti** khaṇe khaṇe uppannānam uppannānam. **Saṅkhārānanti** vipassiyamānānam rūpārūpadhammānam. **Khayamevāti** paṭhamam uppādam disvā tam muñcitvā khayameva bhaṅgameva passati. Tassa tathākhayadassanapasutassa vipassanāpaññā tikkhā sūrā vahati, itarāni ca indriyāni. **Tatthāti** khayadassane. **Sakkaccakiriyāyāti** ādarakāritāya, yathā khayadassanaparameneva vipassanāñāṇam pavattati, evam tam ādarajāto sampādeti. **Sāttaccakiriyāyāti** avicchedakiriyāya, yathā vipassanāñāṇam khayadassanavasena nirantameva pavattati, evam yuttappayutto nam sampādeti. **Sappāyakiriyāyāti** anurūpakiriyāya āvāsādisattavidhasappāyāsevanakiriyāya. **Nimittaggāhenāti** yathā manasikarontassa vipassanāsamādhi uppanno, tassa ākāraṇassa sallakkhaṇavasena samathanimittaggahaṇena sampādeti sambandho. **Anupavattanatāyāti** anurūpato pavattanena bhāvanācittassa līnabhāve pītivīriyadhammavicayasambojjhaṅgānam uddhatabhāve passaddhisamādhi-upekkhāsambojjhaṅgānam brūhanenāti attho. **Kāye ca jīvite ca anapekkhatanti** attano kāye asucibhāvena

bāhiraka-aviññāṇakakūṇape viya jīvite ahitāvahapaccatthike viya nirapekkhacittam upaṭṭhapeti. **Tattha ca abhibhuyya nekkhadhammanāti** tasmim kāyacitte anapekkhabhāvena indriyānam tikkhabhāvāpādanena uppannam uppannam dukkham vīriyena abhibhavitvā bhāvanam sampādeti. **Antarāti** yathādhīppetāya bhāvanāsiddhiyā antarāva. **Abbosānenāti** asaṅkocanena.

Evam vuttānanti evam “navahākārehi indriyāni tikkhāni bhavanti”ti-ādinā aṭṭhakathāyam vuttānam. Ettha ca yathā nāma sukhumānam muttāpavāḷādinam vijjhane sukhumatarena vedhanena bhavitabbam, evameva saṇhasukhumānam rūpārūpadhammānam, paccayassa ca pariggaṇhane tikkhena nāṇena bhavitabbam. Tesam pana khayavayadassane tikkhatarena bhavitabbam. Tikkhataratā cassa nisānasilāyam saṇhamatṭhatāya karaṇena viya pharasudhārāya nisitabhāvāpādanena indriyānam tikkhabhāvāpādanena sādhetabbā. Taṅca yehi navahi ākārehi hoti, tesu khaṇikānam saṅkhārānam khaṇe khaṇe bhijjanākāradassanam paṭhamam vuttam “uppannuppannānam saṅkhārānam khayameva passati”ti. Asati nāṇassa tikkhatarabhāve tadabhāvato sesindriyatikkhatā tassa sambhārabhāvato vuttā, avinābhāvato vā. Sakkaccakiriyādiggahaṇam pana tassa upāyadassanam. **Asappāyāni** bhojanādīni anupayujjanādivasena **vajjetvā sappāyāni** mattaso **sevamānena**. Rūpārūpadhammānam accantavidhuratāya ekajjham asammasitabbatā, tathā sammasanassa ca idha anadhippetatā **“kālena rūpam sammasitabbam, kālena arūpan”**ti vuttam. Tatthāpi ca rūpassa oḷārikatāya suviññeyyattā paṭhamam sammasitabbatā vuttā. **Nibbatti passitabbāti** paṭhamam tāva āgamānusārato anumānavasena daṭṭhabbā. Tato param anukkamena balappatte bhāvanāñāṇe paccakkhatopi dissatīti.

Rūpanibbattipassanākārakathāvaṇṇanā

700. **Sabbesanti** kāmāvacarādi-aṇḍajādibhedabhinnānam sabbesam sattānam. **Paṭhamam kammato nibbattati** tammulakattā utujādirūpānam. Parato pavattanakakāyadasakādivasena labbhamānam pabandhattayam, santatisīsam vā sandhāya **“tisantativasenā”**ti vuttam.

Dandham mandam cirena nirodho etassāti **dandhanirodham** sattarasacittakkhaṇāyukattā. Tenāha “**garuparivattī**”ti. **Tenāti** tasmā, yasmā “tato sīghataram kho bhikkhave āyusaṅkhārā khīyanti”ti¹ vacanato rūpadhammāpi ittarakālā eva, arūpadhammā pana tehi sātisayam ittarakālā, tasmā āha bhagavāti attho. Yam panettha vattabham, tam heṭṭhā vicāritameva². **Tehi sadisāti** cittassa uppādabhaṅgakkhaṇehi sadisā. Sabbesampi hi saṅkhārānam uppādabhaṅgakkhaṇesu visadisatā natthi, samānakālāva te. **Ṭhānappattanti** ṭhitikkhaṇappattam. **Tenāti** dutiyabhavaṅgacittena. Vatthurūpam ekassa cittassa nissayo hutvā aññassa na hoti ṭhapetvā maraṇāsannam, tasmā vuttam “**tena saddhin**”ti-ādi.

Evam paṭisandhito paṭṭhāya yāva cuticittassa uppatti, tam dassetvā idāni nirodham dassetum “**paṭisandhicittassā**”ti-ādi āraddham. Tattha **ṭhānakkhaṇeti** paṭisandhicittassa ṭhitikkhaṇe. **Yāva pavatti nāma atthīti** yāva saṁsārappavatti nāma atthi, yāva vā cittassa pavatti nāma atthi. Asaññūpapatti yañhi natthi cittappavattīti. Rūpūpapattiyam saṁsedajā opapātikasadisāti opapātikānamyeva gahaṇam. **Opapātikānampīti pi-saddena** vā saṁsedaje sampiṇḍeti. **Sattasantativasenāti** cakkhudasakādīnam sattannam santatisīsānam vasena.

701. **Tatthāti** kammato rūpapavattiyam.

Nānākkhaṇīkammappaccayabhūtamyeva idha kammanti adhippetanti āha “**kammam nāma kusalākusalacetanā**”ti. Jīvitānavakam cakkhudasakādi-antogadhameva katvā “**samasattatirūpan**”ti vuttam. Tam vā cakkhudasakādi viya sukhapariggaham na hotīti. **Tadevāti** yathāvuttam vipākakkhandhakaṭattārūpamāha. Kammañhi kammajassa janakam, paripācakampi hoti jīvitindriyassa, kammajaggino ca vasena anurakkhaṇasabbhāvato, āhārādipaṭilābhahetutāya upatthambhakanimittato ca. Tenāha “**upatthambhakapaccayopi hotī**”ti. Upatthambhakapaccayatā cassa upanissayapaccayavaseneva veditabbā. Kammam paccayo etassāti kammappaccayam, tadeva cittam, tam samuṭṭhānam etassāti **kammappaccayacittasamuṭṭhānam**. Vipākacetāsikānampi kammappaccayacittasamuṭṭhānatā vattabbā, na vā vattabbā kammamuṭṭhānakammappaccayaggahaṇena gahitattā. **Ṭhānappattā oja aññam ojaṭṭhamakam samuṭṭhāpeti** āhārānugate sarīreti gahetabham.

1. Sam 1. 456 piṭṭhe.

2. Vitthāritameva (Syā)

Tatrāpīti kammamuṭṭhānāhārasamuṭṭhānepi ojaṭṭhamake. **Catasso vā pañca vā pavattiyo ghaṭetīti** sadisasantativasena catasso vā pañca vā rūpakalāpappavattiyo santāneti. Bāhirapaccayavisesena pana visadisā bahūpi pavattiyo ghaṭetīti vadanti. Yathā kammapaccayāhārasamuṭṭhāne pavenighaṭanā, evaṃ kammapaccaya-utusamuṭṭhānepīti taṃ dassetuṃ “**kammapaccaya-utusamuṭṭhānaṃ nāmā**”ti-ādi vuttaṃ. Ettha ca yathā tattha tattha koṭṭhāse paramparappavattiṃ dassentena akammajā dutiyādīpavattiyo asambhedena dassitā, evaṃ kammajāhārasamuṭṭhāna-utuvaseṇa, kammajā-utusamuṭṭhānāhāravaseṇa, kammapaccayacittajāhāra-utusamuṭṭhāna-utū-āhāravaseṇa ca sambhedavaseṇāpi rūpappavatti dassetabbāti vadanti. Tattha kammajato pavatta-āhārā visesapaccayaalābhe sati yathāvuttaparimāṇāhi pavattihi uddhampi pavattiyo na ghaṭetīti na sakkā vattum. Tathā hi “dasa dvādasa vāre pavattiṃ ghaṭetī”ti¹, “evaṃ dīghampi addhānaṃ anupādinnaṃ pakke tathavāpi utusamuṭṭhānaṃ pavattati evā”ti² ca vakkhati.

702. **Janakājanakā matāti** purimakā tikoṭṭhāsasaṅgahitā janakā, pacchimakoṭṭhāsikā “soḷasā”ti vuttā ajanakāti matā ñātā. **Kusalakiriyatoti** kusalato ca kiriyato ca. Iriyāya kāyikakiriyāya pavattiṭṭhānatāya pathabhāvato **iriyāpatho**, gamanādi, atthato tadavatthā rūpappavatti. Kāmañcettha rūpavinimutto iriyāpatho, viññatti ca natthi, tathāpi na sabbaṃ rūpasamuṭṭhāpakacittaṃ iriyāpatūpatthambhakaṃ, viññattivikāruppādakañca hoti. Yaṃ pana cittaṃ viññattijanakaṃ, taṃ ekamsato itarassa janakaṃ avinābhāvato, tathā iriyāpathūpatthambhakaṃ rūpassa. Etassa visesassa dassanattamaṃ “**rūpaṃ, iriyāpathaṃ, viññattiñcā**”ti samuccayo kato. **Vipākavajjānīti** ettha vipākābhiññādvayavajjānīti vattabbaṃ tadanñesaṃ yeveṇa sesaggahaṇeṇa³ gahetabbatā. Na vā vattabbaṃ sesaggahaṇeṇa abhiññācittānampi nivattetabbato. **Na viññattiṃ janayanti** mahaggatakusalādīnaṃ santabhāveṇa avipphārikabhāvato. Vipphārikameva hi kāmāvacarakusalādīviññattiṃ samuṭṭhāpeti, iriyāpathūpatthambhakaṇi pana honti satipi santabhāve jhānavegena sa-ussāhatthā, yato tesāṃ javanakiccatā. Pañca

1. Visuddhi 2. 251 piṭṭhe. 2. Visuddhi 2. 252 piṭṭhe. 3. Sesaggahaṇeṇa vā (Syā, Ka)

bhavaṅgacittānīti sambandho. **Rūpameva janayanti, na iriyāpathaṃ** nirussāhasantabhāvena paridubbalabhāvato. Kiriyāmayacittehi avimissabhavaṅgappavattikāle khandhādisarīrāvayavānaṃ niccalabhāvenāvattihānaṃ. Tathā hi abbokiṇṇe bhavaṅge pavattamāne aṅgāni osīdanti pavittihāni viya honti. “Dvattimsā”ti pana ādinā vuttesu jāgaraṇacittesu vattamānesu aṅgāni upatthaddhāni yathāpavatta-iriyāpathabhāvene va pavattantīti. **Dvepañcaviññāṇāni** sabbadubbalatāya rūpaṃ na janenti. **Paṭisandhicittaṃ** vatthudubbalatāya. **Khīṇāsavānaṃ cuticittanti** ettha—

“Kāmāvacarānaṃ pacchimacittassa uppādakkhāṇe yassa cittassa anantarā kāmāvacarānaṃ pacchimacittaṃ uppajjissati, rūpāvacare arūpāvacare pacchimabhavikānaṃ, ye ca rūpāvacaraṃ arūpāvacaraṃ upapajjitvā parinibbāyissanti, tesaṃ cavantānaṃ tesaṃ vacīsaṅkhāro nirujjhissati, no ca tesaṃ kāyasaṅkhāro nirujjhissati”ti¹—

pana vacanato aññesampi cuticittaṃ rūpaṃ na samuṭṭhāpetīti viññāyati. Na hi rūpasamuṭṭhāpakacittassa gabbhagatatādivibandhābhāve kāyasaṅkhārāsamuṭṭhāpane kāraṇaṃ atthi, na ca yuttaṃ cuto ca cittasamuṭṭhānarūpañcassa pavattati, nāpi “cuticittaṃ rūpaṃ samuṭṭhāpeti”ti pāli atthi, “khīṇāsavānaṃ”ti, pana visesanaṃ appaṭisandhikanirodhena nirujjhantassa tesaṃ cuticittassa rūpasamuṭṭhāpanaṃ pākāṇanti katvā katanti datṭhabbaṃ. **Soḷasa cittānīti** paricchijja gahaṇaṃ tesaṃ rūpajanane ekaṃsato niyametabbattā, aññāni pana bahūni arūpe uppannāni anokāsagatatā rūpaṃ na janentiyeva. Na ṭhitikkhāṇe, bhaṅgakkhāṇe vā rūpaṃ janentīti sambandho. **Uppādakkhāṇe pana balavaṃ** anantarā dipaccayaalābhato.

Yathā pathavi-ādayo rūpadhammā cittahetukā cittasamuṭṭhānā, evaṃ vedanādayopīti vuttaṃ “**cittasamuṭṭhānaṃ nāma tayo arūpino khandhā, saddanavakan**”ti-ādi. Tenevāha “katame dhammā cittasamuṭṭhānā? Vedanākkhandho saññākkhandho saṅkhārakkhandho kāyaviññatti vacīviññatti”ti². Tattha kāyaviññatti-ādīnaṃ cittasamuṭṭhānatā pariyāyato vuttāti veditabbā tesaṃ anipphannattā. “**Evaṃ vuttaṃ catusamuṭṭhānarūpan**”ti iminā ataṃsamuṭṭhānasseva cittajarūpassa cippaccayatā dassitā. Yathā pana kammaṇaccayaṃ

1. Abhi 6. 28 piṭṭhe Yamake.

2. Abhi 1. 239, 287 piṭṭhesu.

dassitaṃ, evaṃ cittaṭṭhāpaccaye gayhamāne taṃsamuṭṭhānarūpassa, sahaajāvedanādīnaṃ cittaṭṭhāpaccayatā siyā. Cittasamuṭṭhānacittaṭṭhāpaccaye pana asaṅkarato dassetuṃ pacchājātapaccayavaseneva cittaṭṭhāpaccayaṃ uddhaṭanti daṭṭhabbā. Cittasamuṭṭhāna-utu-āhārehi kammāsamuṭṭhāna-utu-āhārā balavanto hontīti tesāṃ vasena catupaṇṇapavattighaṭṭhaṇaṃ vuttaṃ, cittasamuṭṭhānānaṃ pana vasena dvattippavattighaṭṭhaṇaṃ taṃpākaticittavasena, mahaggaṭṭhānuttaracittavasena pana bahutarāpi pavattiyo icchitabbā. Taṃnibbattānaṃ cittajarūpānaṃ uḷārapaṇṭabhāvato.

703. “**Upādinnaṃ kammajarūpaṃ paccayaṃ labhitvā**”ti etena bahiddhā anupādinna-ojā rūpāharaṇakiccaṃ na karotīti dasseti. Paccayaḷābho cassa kammajabhūtasannissayatāvasenāti āha “**tattha paṭiṭṭhāyā**”ti. Tattha kammaṭṭhāpaccayacittasamuṭṭhānādirūpassapi kammamūlakattā siyā kammajapariyāyoti taṃnivattanatthaṃ “upādinnan”ti viśeṣetvā vuttaṃ. Āhārapaccayassa āhāro na kevalaṃ upatthambhakova, atha kho janakopīti dassetuṃ “**catusamuṭṭhānarūpan**”ti vuttaṃ. “Dasa dvādasa vāre”ti vatvā kathaṃ imasseva dasa dvādasa vāre pavattighaṭṭhaṇāti anuyogaṃ sandhāyāha “**ekadivasāṃ paribhuttāhāro**”ti-ādi. **Dārakassa sarīraṃ pharitvā** nābhīmūlānugatāhi rasaharaṇīhi pharitvā, aññathā jalābu-antarike kāye makkhanāvasena na sammāviniyogo āhārassa sambhavatīti.

Upādinnako anupādinnakoti duvidhe āhāre pubbe anupādinnako āhārapaccaya-āhāro dassitoti itaraṃ dassetuṃ “**kammajāhāro**”ti-ādi vuttaṃ. Taṃ kammaṭṭhāpaccayāhārasamuṭṭhāne vuttanayameva. Tenāha “**catasso vā paṇṇa vā pavattiyo ghaṭṭeti**”ti. Āhārapaccaya-utunopi utupaccayāhārassa viya dasa dvādasa vāre pavattighaṭṭhaṇā veditabbā. Vuttanayatthā na uddhaṭanti vadanti. **Sesānanti** kammacitta-utusamuṭṭhānānaṃ tisantatirūpānaṃ. Kabaḷikārāhāro hi aññāhārasamuṭṭhitassa, tisantatirūpānaṃ upatthambhakavasena attanā uppāditassa janako hutvā paccayo hoti. Evaṃ āhārapaccayo hontoyeva atthi-avigatavasenāpi paccayo hoti, nissayabhāvo pana paṭṭhānanayena natthi. Āhārapaccayā pavattamānāni rūpāni

āhāranissayāni nāma hontīti suttantanayena vuttoti daṭṭhabbo. Parato utuno nissayajotanāyapi eśeva nayo.

704. Kammasamuṭṭhānādivasena catubbidhāyapi tejodhātuyā rūpuppādane samatthabhāvato **“utu nāma catusamuṭṭhānā tejodhātū”**ti vuttaṃ. **Esa duvidho hotīti** esa utu tejodhātubhāvāvisesepi tikkhamandatāvisesena uṇho, sītoti duvidho hoti. Yaṃ panettha vattabbaṃ, taṃ heṭṭhā vicāritameva¹. Yadiapi utu upādinnakena vināpi rūpaṃ samuṭṭhāpeti, indriyabaddhe pana tena vinā tassa rūpuppādanaṃ natthīti āha **“upādinnaṃ paccayaṃ labhitvā”**ti. Tenāha **“catusamuṭṭhāno utū”**ti. Utusamuṭṭhānoyeva hi utu upādinnakena vinā rūpaṃ samuṭṭhāpeti. **Utupaccayaṃ** nāma catusamuṭṭhānikaṃ rūpaṃ. Yañhi utusamuṭṭhānaṃ pannarasavidhaṃ rūpaṃ, yañca tadaññatisantatirūpaṃ, tassa sabbassapi sabhāgo utu-upatthambhakapaccayo hotīti. Yasmā visabhāgo utu himādi viya padumādīnaṃ visadisarūpuppattihetubhūtaṃ purimarūpaṃ vināsentaṃ viya hoti, tasmā sabhāgaṃ, visabhāgañca ekajjhaṃ gahetvā vuttaṃ **“utu catusamuṭṭhānikarūpānaṃ pavattiyā ca vināsassa ca paccayo hoti”**ti.

Dīghampi addhānanti “dasa dvādasa vāre”ti aññassa vuttaparicchedato dīghampi kālaṃ. Utu hi sabhāgasantativasena laddhapaccayaṃ ciratarampi kālaṃ sadisākāraṃ rūpappavattiṃ santāneti upādinnaṃ kasannissayena vinā, pageva itarathā. Tenāha **“anupādinnaṃ pakke thatvāpi”**ti, maṃsaviniṃ muttakesalomanakhacammakhilatilakādivasena jīvamānasarīre aññattha matakaḷe varādivasenāti adhippāyo. Rūpassa nibbattiyā diṭṭhāya tassa bhaṅgopi diṭṭhoyeva hoti ittarakālattā dhammappavattiyāti āha **“nibbattiṃ passanto kālena rūpaṃ sammasati nāmā”**ti. Na hi nibbattimattadassanaṃ sammasanaṃ nāma hoti, udayabbayadassanañca adhikatanti. Esa nayo ito paresupi nibbattiggahaṇesu.

Arūpanibbattipassanākārakathāvaṇṇanā

705. **Lokiyacittuppādavasenevāti** avadhāraṇaṃ itarassa avisayattā.

1. Vitthāritameva (Syā)

Nibbattati taṁtaṁbhavavasena. Tadeva ekūnavīsatiṭṭhapaṭṭhedaṁ cittaṁ bhavaṅgavasena nibbattatīti sambandho. Tathā **cutivasena tadārammaṇavasenā**ti etthāpi. **Tatthā**ti tesu ekūnavīsaticittupādesu. **Anantaracittato paṭṭhāyā**ti-ādināpi pavattiyeva vuttā.

So pana paṭisandhicittānaṁyeva pavattiyāṁ pavattanākāroti suddhappavatticittānaṁ uppattim dassento “**pavatte paṇā**”ti-ādimāha. **Asambhinnattā**ti avinaṭṭhattā. “Asambhinnattā cakkhussā”ti-ādinā saṅkhepato vuttamatthaṁ vivaritum “**cakkhupasā**dassa **hī**”ti-ādi vuttam. “**Ṭhitippattamevā**”ti iminā yathā nirujjhamānaṁ rūpaṁ kassaci paccayo na hoti, evaṁ uppajjamānaṁpi dasseti. Cakkhuviññāṇaṁ uppajjatīti sambandho. Evaṁ sesesupi. Kāmāvacarakusalākusalakiriyacittesu ekaṁ vā pañca, satta vā javanāni hutvā uppajjatīti sambandho. Upekkhāsahagatāhetukaṁ cittaṁ vāti vā-saddaṁ ānetvā sambandhitabbaṁ. Voṭṭhabbanañhi sandhāya vuttam, taṁ pana dutiyamoghavāravasena veditabbaṁ. **Pañca javanāni** suttamucchitādikāle, **satta** pākatikakāle veditabbāni. **Javanārammaṇānurūpanti** “tihetukaṁ ce javanaṁ, tihetukaṁ, dvihetukaṁ vā”ti-ādinā, “iṭṭhaṁ ce ārammaṇaṁ, somanassasahagatan”ti-ādinā ca javanassa, ārammaṇassa ca anurūpaṁ. **Sesadvāresūti** sotadvārādisesadvāresu.

Anukkamenāti udayabbayañāṇādhigamānukkamena **paññābhāvanaṁ sampādeti** arahattaṁ adhigacchati.

Rūpasattakasammasanakathāvaṇṇanā

706. Rūpesu manasikārasattakaṁ **rūpasattakaṁ**, rūpadhammesu sattaḥākārehi manasi kārotīti attho. Evaṁ arūpasattakampi veditabbaṁ. **Imehi ākārehi**ti imehi ādānanikkhepanamanasikārādippakārehi, imehi vā yathāvuttakoṭṭhāsehi. **Āropetvā**ti tilakkhaṇaṁ āropetvā.

Ādānanikkhepanatoti bhavassa gahaṇavissajjanato, jātito, maraṇato cāti attho. **Vayovuḍḍhatthagāmitoti** vayasā vuḍḍhassa atthagāmiabhāvato, atthaṅgamato icceva attho. **Āhāratoti**

āhārahetu, rūpassa paccayabhūta-āhāratoti attho.

Ayalohādibhūmipāsāṇādibhedam vividhavaṇṇasaṇṭhānam
kammānapekkaṃ sabhāvasiddham rūpam **dhammatārūpaṃ**. **Sattā**ti sattadhā
sattahākārehi. **Vipassatī**ti taṃ taṃ koṭṭhāsam tilakkhaṇam āropetvā vipassati
sammasati.

“Bhārādānam dukham loke”¹ti vacanato khandhabhārassa ādito
gahaṇanti katvā “**ādānanti paṭisandhī**”ti āha. “Sabbeva nikkhipissanti, bhūtā
loke samussayan”²ti pana vacanato khandhabhāranikkhepoti katvā
“**nikkhepananti cuti**”ti vuttam. “Yo ciraṃ jīvati, so vassasatan”³ti vacanato
tato ūnādhikabhāvo appamāṇanti vuttam “**etaṃ vassasataṃ**
paricchinditvā”ti. **Etthantare sabbe saṅkhārā**ti etasmim ādānanikkhepantare
pavattā sabbe bhūtopādāyarūpappabhedā saṅkhārā. Rūpadhammesu hi idaṃ
sammasanavidhānanti. “Aniccā”ti gahitamattaṃ yuttito hadaye
paṭiṭṭhāpanatthaṃ “**kasmā**”ti-ādi vuttam. Tattha **uppādavayavattito**⁴ti
uppajjanavasena, nirujjanavasena ca pavattanato, ahutvā sambhavato hutvā
vayūpagamanatoti attho. **Vipariṇāmatoti** santānassa
purimuttaravisadisabhāvatoti vadanti. Taṃ vassasataparicchinne rūpe idaṃ
sammasananti adhippāyeneva vuttam siyā, jarāmarāṇena
vipariṇāmetabbatoti attho. Asatipi dhammabhede avatthābhedo icchitabbo.
Na hi uppādāvatthā eva bhaṅgāvatthāti yuttā. Tathā hi vuttam “jarāya ceva
marāṇena cāti dvedhā pariṇāmapakatitāyā”⁵ti. Sabhāvavigamo eva vā ettha
vipariṇāmo. Khaṇikatā **tāvakālikatā**. Niccasabhāvābhāvo eva
niccapaṭikkhepo. Aniccadhammā hi teneva attano sabhāvena jānantānam
niccataṃ paṭikkhipanti nāma. Yato na niccanti aniccaṃ, uppādakkhaṇe
yadavatthā saṅkhārā, na tadavatthā ṭhitikkhaṇeti avatthantarappattiyā ñāyati
tesaṃ kilamanākāroti āha “**ṭhitiyaṃ jarāya kilamanti**”ti, svāyamattho
pākaṭajarāya veditabbo. Ye pana saṅkhārānam ṭhitiṃ na sampaṭicchanti,
tattha vattabbaṃ heṭṭhā vuttameva. Dhammānam sabhāvo nāma
duratikkamo jarānantaram bhaṅgoti āha “**jaraṃ patvā avassaṃ bhijjanti**”ti.
Tasmāti yasmā

1. Sam 1. 22 piṭṭhe.

3. Dī 2. 3; Sam 1. 109, 110; Am 2. 503 piṭṭhesu.

5. Visuddhi 2. 247 piṭṭhe.

2. Dī 2. 129; Sam 1. 160 piṭṭhesu.

4. Uppādavayavattito (Syā)

uppādajarābhaṅgasena saṅkhārānaṃ nirantarabādhata, tato ca nesaṃ dussahatāya dukkhamatā, tissannaṃ dukkhatānaṃ, saṃsāradukkhassa ca adhiṭṭhānatāya dukkhavattutā, tasmā. Abhiṇha -pa- dukkhāti yojanā.

“**Sukhapaṭikkhepato**”ti idaṃ vuttanayameva. **Ṭhitiṃ mā pāpuṇantu**, uppajjamānākāreṇeva pavattantūti adhippāyo. “**Uppannā**”ti iminā uppādakkhaṇasamaṅgitā vuttā. **Ṭhānappattā mā jīrantūti** kasmā vuttaṃ, nanu atthato ṭhiti eva jarāti? Saccametāṃ, jarāvasena pana yo kilamatho, so idha jarāggahaṇena gahitoti daṭṭhabbāṃ. **Mā bhijjantūti** niccataṃ āsīsatī. Kassaci dhammissarassāpi bhagavato vasavattibhāvo natthi. Na hi lakkhaṇaññathattaṃ kenaci kātuṃ sakkā. Bhāvaññathattameva hi iddhivisayo. **Suññā** saṅkhārā **tena** tīsu ṭhānesu **vasavattanākāreṇa**. **Tasmāti** vuttakāraṇaparāmasanaṃ. **Suññatoti** nivāsikāravēdaka-adhiṭṭhāyakavirahena tato suññato, na nissabhāvato ekaccaparikappitasabhāvasuññato. **Assāmikatoti** sāmibhūtaṃ kassaci abhāvato. Etena anattaniyataṃ dasseti. **Avasavattitoti** yathāvuttavasavattibhāvabhāvato. **Attapaṭikkhepatoti** paraparikappitassa attano paṭikkhipanato. “Suññato”ti-ādinā hi dhammānaṃ bāhirakaparikappita-attiviraho vutto, iminā pana atamsabhāvato attā na hotīti.

707. Ettha ca “uppādavayavattito”ti-ādinā catūhi kāraṇehi aniccā, “abhiṇhasamapaṭipīḷanato”ti-ādinā catūhi kāraṇehi dukkhā, “suññato”ti-ādinā catūhi kāraṇehi anattāti rūpadhamme nirulhaṃ lakkhaṇattayaṃ pubbe attanā asallakkhitāṃ sallakkhetvā sammāsanto taṃ tattha āropetīti vuccati. Tathā paṇānena ādānanikkhepanavasena sammāsittatā āha “**rūpe tilakkhaṇaṃ āropetvā**”ti.

Tattha ca¹ yasmā aniccalakkhaṇaggahaṇapubbakaṃ dukkhalakkhaṇaggahaṇaṃ, dukkhalakkhaṇaggahaṇapubbakaṃ vā anattalakkhaṇaggahaṇaṃ. Aniccalakkhaṇañcetta rūpabhedena dassiyamānaṃ yathoḷārikato dīpetabbanti taṃ vassasataparicchena paṭhamāṃ dassentena² vassasataṃ ṭhitassa “dasa vā vīsati

1. Yattha ca (Syā, Ka)

2. Dassetvā (Syā)

vā”ti-ādinā vibhajitvā anukkamena yāva-uddharaṇādikoṭṭhāsavasena rūpassa bhaṅgaṃ disvā tato “aniccaṃ dukkhaṃ anattā”ti tilakkhaṇāropanaṃ vayovuḍḍhatthahaṅgamato sammasananti¹ dassetuṃ **“tameva vassasatan”**ti-ādinā vayavasena rūpassa sammasanavidhi āraddho. Tattha yasmā oḷārikavasenevāyaṃ ādito rūpabhedo gayhati, tasmā na vassasataṃ samakoṭṭhāsavasena vibhattaṃ, majjhimāvattthāya vā tathārūpattā majjhimavaye ekaṃ vassaṃ vaḍḍhitaṃ.

708. Mandatābāhullena pavattaṃ vassānaṃ dasakaṃ **mandadasakaṃ**. Esa nayo sesesupi.

Tadāti paṭhame vassadasake. **Soti** puggalo. **Capaloti** anavaṭṭhitakiriyatāya taralo. Tena momūhabbhāvato viseseti. Na hesa navamadasake viya momūhabbhāvena mando, atha kho capalatāyāti. Tenāha **“kumārako”**ti. Tatiye dasake maṃsapāripūriyā yathārahaṃ chavivaṇṇo vipasīdatīti āha **“vaṇṇāyatanam vepullaṃ pāpuṇāti”**ti. Catutthe dasake aṭṭhīnaṃ, nhārūnaṃca thirabhāvappattiyā **balaṇca thāmo ca vepullaṃ pāpuṇāti**. Pañcame dasake yobbanamadassa dūrībhāvena yebhuyyena kilesatanutāya paññā yathārahaṃ suvisadā hoti. Khiḍḍāya rati **khiḍḍārati**. Kapallikādinissayavisesena padīpassa suddhatādi viya nissayavisesena pañcamachaṭṭhadadasakesu paññāya buddhihāniyo veditabbā. **Purato pabbhāro hoti** kaṭisandhigīvāsandhīnaṃ vasena rassassāpi, pageva dīghassa. **Pabbhāro**ti ca garubhāvena palambako. **Momūho hoti** satipaññāvippavāsato. **Sayanabahulova hoti** ṭhānādivasena sarīrabhāraṃ vahituṃ asakkonto.

709. **Tiṇṇaṃ tiṇṇaṃ vassānanti** yebhuyyatāya vuttaṃ. Catuvassikopi hi eko koṭṭhāso hotīti. Dvisataṃ koṭṭhāse katvā ekeka-ayanavasenātipi veditabbaṃ.

Vassāne pavattarūpanti sambandho.

1. Sammasanaṃ, tasmā taṃ (Syā)

Taṃ pana vassānaṃ dvidhā samattaṃ, na pubbe viya catumāsanti āha “**dvemāsan**”ti. Accantasamyoge cetāṃ upayogavacanāṃ. So pana **vassāno** utu sāvaṇapottṭhapādamāsā, assayujakattikamāsā **sarado**, migasiraphussamāsā **hemanto**, māghaphaggunamāsā **sisiro**, cittavesākhamāsā **vasanto**, jeṭṭhāsālhamāsā **gimho** utūti veditabbo. **Cha koṭṭhāse katvā**ti dasadasanāṭikāvasena cha koṭṭhāse katvā.

710. Abhimukhaṃ purato kamaṇaṃ **abhikkamo**. Paṭinivattanavasena kamaṇaṃ **paṭikkamo**. Āmukhaṃ lokanaṃ **ālokanam**. Vividhaṃ ito cito ca lokanaṃ **vilokanam**. Hattapādānaṃ saṅkucanaṃ **samiñjanam**¹. Āyamaṇaṃ **pasāraṇam**.

Pāduddharaṇakāleti dutiyapāduddharaṇakāle. **Pādassā**ti uddhaṭapādassa. **Omattā**ti sattito hīnappamaṇā. Tenāha “**mandā**”ti. **Itarā**ti tejovāyodhātuyo. Yathā pādassa uddharaṇaṃ sijjhati, tathā pavattacittasamuṭṭhānarūpesu ekaṃsato tejovāyodhātūnaṃ adhimattatā icchitabbā sallahukasabhāvātāya tāsāṃ. Tato eva ca itarāsaṃ omattatā garusabhāvattā. Taṃsambandhattā pana sesaṃ tisamuṭṭhānarūpaṃ taggatikameva hoti. Kāyavacīviññattipavattiyaṃ vāyopathavī-adhimattatā imassa atthassa nidassananti daṭṭhabbaṃ. Purato haraṇe, pacchato haraṇe ca uddharaṇe viya sallahukasabhāvarūpappavattīti tāsāmyeva dvinnāṃ dhātūnaṃ adhimattatā icchitabbāti āha “**tathā atiharaṇavīti haraṇesū**”ti. Yathā uddharaṇādīsu sallahukasabhāvattā pacchimānaṃ dvinnāṃ dhātūnaṃ kiccaṃ adhikaṃ hoti, itarāsaṃ hīnaṃ, evaṃ vossajjanādīsu tīsu garusabhāvattā purimānaṃ dvinnāṃ kiccaṃ adhikaṃ hoti, itarāsaṃ hīnanti dassento āha “**vossajjane**”ti-ādi.

Tadupādāyarūpānīti tā dhātuyo nissāya pavatta-upādārūpāni. **Etthevā**ti uddharaṇe ya. Tenāha “**atiharaṇaṃ appatvā**”ti. **Itī**ti evaṃ. **Tattha tatthā**ti tasmim tasmim uddharaṇādikoṭṭhāse. **Pabbaṃ**

1. Sammiñjanam (Syā)

pabbanti-ādi tesam dhammānam koṭṭhāsantarasaṅkarābhāvadassanam.
Taṭataṭāyanti taṭataṭāyanti viya, tena nesam pavattikkhaṇassa ittaratam dasseti.

711. **Assāti** sammasanassa. **Dārutiṇukkādīsūti** dāru-ukkāṭiṇukkādīsu.
 “Kiṁ andhabāla ekaghanam satatam sabbadābhāvim ekanti maññasi”^{ti}
 adhippāyenāha “**kimettha manāpan**”^{ti}. **Idampi**ti yadidaṁ telavaṭṭikkhayena
 paṭipassa apaññāyanam vuttam, idampi. **Aṅulaṅgulantareti** aṅguliya mitam
 aṅgulantam aṅgulappamāṇe padeseti attho. Tantuno avayavalesabhūtam
 paramasukhumabhāvappattam aṁsum sandhāyāha “**aṁsum pana**
muñcivā”^{ti}.

Tatthāti-ādi upamāsamsandanam. Tattha kāmam upameyya viya
 upamāyam pākaṭo kālabhedo natthi, ekakoṭṭhāsagatam pana koṭṭhāsantaram
 na pāpuṇāṭi^{ti} ettāvata upamābhāvo veditabbo. Upamāyampi vā tāva yāvā¹ti
 kālassa bhedaṁ attā labbhatevāti tassā gahaṇe kālabhedavasenāpi upamā
 yojetabbā.

712. Pubbe ādānanikkhepādivasena catusantatirūpam saṅgharivā
 dassitam, idāni āhārasamuṭṭhānādivasena bhinditvā dassento “**tadeva rūpam**
visaṅkharitvā”^{ti}-ādimāha. Tattha **visaṅkharitvā** vibhajitvā. “Visaṅkharitvā”^{ti}
 vā pāṭho, ayamevattho. **Āhāramayanti** āhārena nibbattam. **Jhattan**²ti
 milātam. **Kilantanti** khinnam. **Dhātanti** tittam. **Piṇṭanti**
 maṁsūpacayasampattiya piṇṭitam. Tato eva **muḍu**. **Siniddhanti**
 siniddhacchavitāya saṅham. Tato eva **phassavantam**.

713. **Uṇhakāle samuṭṭhitam rūpanti** uṇhasantāpena santattam rūpam
 sandhāyāha. **Sīta-utunāti** sappāyena sīta-utunā.

714. **Āyatanadvārasenāti** āyatanasaṅkhātadvārasena.
 Kammadvāranivattanattham āyatanaggahaṇam. **Kāyadvāreti**
 pasādakāyadvāre. **Manodvāram** nāma sāvajjanam bhavaṅgam. Tassa
 nissayabhāvato hadayavatthum sandhāya nissitavohārena “**manodvāre**”^{ti}
 vuttam, yattha manodvārupatti.

1. Tāvayavā (Ka)

2. Jattam (Syā)

715. **Somanassitadomanassitavasenāti**

somanassitadomanassitapuggalavasena, somanassitadomanassitakālavasena
vā.

Ayamatthoti ayam idāni vuccamāno saṅkhārānaṃ ati-
ittarakhaṇatāsaṅkhāto attho.

Jīvitanti jīvitindriyaṃ. **Sukhadukkhāti** sukhadukkhavedanā. Upekkhāpi
hi sukhadukkhāsu eva antogadhā iṭṭhāniṭṭhabhāvato. **Attabhāvoti**
jīvitavedanāviññāṇāni ṭhapetvā avasiṭṭhadhammā vuttā. Saññāti keci.
Kevalāti attanā, niccabhāvena vā avomissā. **Ekacittasamāyuttāti** ekekena
cittena sahitā. **Lahuso vattate khaṇoti** vuttanayena ekacittakkhaṇikatāya
lahuko ati-ittaro jīvitādīnaṃ khaṇo vattati.

Cullāsītisahassāni kappanti caturāsītisahassaparimāṇaṃ kappam,
accantasamyoge etaṃ upayogavacanam. **Kappanti** ca sāmāññavasena
ekavacanam. **Marūti** devā. **Dvīhi cittehi samohitāti** evaṃ cira-jīvinopi te
dvīhi cittehi sahitā hutvā na tiṭṭhanti. Idaṃ vuttam hoti—tesampi santāne
jīvitādīni dvīhi cittehi saha na tiṭṭhanti, ekena cittena saha uppannāni teneva
saha nirujjhanato yāva dutiyā na tiṭṭhantīti.

Ye niruddhā marantassāti cavantassa sattassa cuticittena saddhim
niruddhāti vattabbā ye khandhā. **Tiṭṭhamānassa vā idhāti** ye vā idha
pavattiyam tiṭṭhantassa dharantassa bhaṅgappattiyā niruddhakkhandhā.
Sabbepi sadisā te sabbepi ekasadisā atthaṅgatā **appaṭisandhikā** puna āgantvā
paṭisandhānābhāvena vigatā. Yathā hi cutikkhandhā na nibbattanti, evaṃ
tato pubbepi khandhā. Tasmā ekacittakkhaṇikaṃ sattānaṃ jīvitanti
adhippāyo.

Anantarā ca ye bhaggāti ye saṅkhārā anantaram eva bhaggā niruddhā.
Ye ca bhaggā anāgateti ye ca saṅkhārā anāgate bhaggā bhañjanasīlā
bhijjissanti. **Tadantarā niruddhānanti** tesam atītānāgatānaṃ antarā vemajjhe
paccuppannataṃ patvā niruddhānaṃ bhaggānaṃ. **Vesanaṃ natthi lakkaṇeti**
tesam tividhānampi bhaṅgalakkhaṇanimittam visamatā visadisatā natthi.

Anibbattena na jātoti anuppannena cittena jāto na hoti, ajāto nāma hoti. **Paccuppannena** vattamānena cittena **jīvati** jīvamāno nāma hoti. **Cittabhaṅgā mato lokoti** cuticittassa viya sabbassapi tassa tassa cittassa bhaṅgappattiyā ayaṃ loko paramatthato mato nāma hoti niruddhassa appaṭisandhikattā. Evaṃ santepi **paññatti paramatthiyā** yāyaṃ taṃ taṃ santaṃ sanissayaṃ cittaṃ upādāya “tisso jīvati, phusso jīvati”ti evaṃ vacanappavattiyā visayabhūtā santānapaññatti, sā ettha paramatthiyā paramatthabhūtā. Tathā hi vadanti “nāmagottaṃ na jīratī”ti¹.

Anidhānagatā bhaggāti ye bhaggā, na te katthaci nidhānaṃ gatā, atha kho abhāvameva gatā. **Puñjo natthi anāgate** yato āgaccheyyūṃ vattamānabhāvaṃ. **Nibbattā yepīti** ye paṭiladdhattabhāvā paccuppannā, tepi **āragge sāsapūpamā tiṭṭhanti**. Yathā nāma sūciyaṃ ṭhitāyaṃ sāsapo khitto tassā sikhāṃ phuṭṭhamatto vigacchati na tiṭṭhati, evaṃ saṅkhārā uppajjitvā bhijjanti, na tesaṃ avatṭhānaṃ atthīti.

Bhaṅgo nesaṃ purakkhatoti tesaṃ nibbattadhammānaṃ bhaṅgo nāma purato eva kato, ekaṃsabhāvī na apasakkatīti attho. **Purāṇehīti** purimakehi atītehi.

Adassanatoti apassitabbato. **Āyantīti** āgacchanti. “**Uppajjanti**”ti imināpi kutoci rāsito āgamanābhāvamevāha. **Bhaggā gacchantya’dassananti** bhaggāpi katthaci upagamanābhāvato sabbena sabbaṃ adassanaṃ abhāvameva gacchanti. Tattha nidassanamāha “**vijjuppādo -pa- vayanti cā**”ti.

716. “**Vivaṭṭakappato paṭṭhāya uppajjanakarūpan**”ti iminā sayameva uppajjanakadhammatāya “**dhammatārūpan**”ti anvatthanāmataṃ dasseti. Ayaloḥādīsu **ayo** nāma kāḷalohaṃ. **Lohaṃ** nāma jātilohaṃ vijātilohaṃ kittimalohaṃ piśācalohanti catubbidhaṃ. Tattha ayo rajataṃ suvaṇṇaṃ tipu sīsaṃ tambalohaṃ vekantakalohanti imāni satta **jātilohāni**. Nāganāsikalohaṃ **vijātilohaṃ**. Kaṃsalohaṃ

1. Saṃ 1. 40 piṭṭhe.

vaṭṭalohaṃ hārakūṭanti tīpi **kittimalohāni**. Morakkhakādi **pisācalohaṃ**. Tattha tambalohaṃ vekantakanti imehi dvīhi jātilohehi saddhim sesaṃ sabbampi idha “lohan”ti gahitanti. **Tipūti** setatipu. **Sīsanti** kālatipu. **Suvaṇṇaṃ** ākaruppanarasaviddhādibhedā. **Muttā** sāmuddikamuttādi. **Maṇīti** veḷuriyalohitaṅgamasāragallāni ṭhapetvā avaseso sabbo maṇiviseso. **Veḷuriyo** vaṃsavaṇṇamaṇi. **Saṅkho** sāmuddikasaṅkho. **Silāti** kālasilāpaṇḍusilādibhedā sabbāpi ratanasammataṣilā. **Pavālaṃ** nāma vaṭṭumaṃ viddhamaṃ. **Lohitaṅgaṃ** rattamaṇi. **Masāragallaṃ** kabaramaṇi. **Bhūmi**-ādayo pākāṭāva. **Tadassāti** taṃ dhammatārūpaṃ assa yogino.

Taruṇapallavavaṇṇanti ambādīnaṃ taruṇapallavena samānavaṇṇaṃ. **Sabhāgarūpasantatinti** vaṇṇādīnā samānabhāgaṃ rūpasantānaṃ. **Anuppabandhāpayamānanti** hetuphalaparamparāya sambandhanavasena¹ pavattanti.

Soti yogī. **Tanti** asokarukkhaṇṇaṃ. **Pariggahetvāti** ñāṇena paricchijja gahetvā. **Iminā nāyena** iminā asokapaṇṇe vuttana nāyena. **Sabbampi** ayalohādibhedā **dhammatārūpaṃ**. Tampi hi sītakāle sītalaṃ, uṇhakāle sūriyasantāpena uṇhataṃ hoti. Tattha sītabhāvena pavattaṃ rūpaṃ uṇhaṃ uṇhabhāvena pavattaṃ rūpaṃ sitaṃ na pāpuṇāti. Tattha tattheva taṭataṭayantaṃ bhijjati-ādīnā yojetabbā.

Arūpasattakasammasanakathāvaṇṇanā

717. **Kalāpatoti** arūpadhammakalāpato.

Yasmā tattha phassapañcapakā dhammā sabbacittuppadasādhāraṇā supākaṭā, suviññeyyā ca, tasmā tesaṃ vasena dassento “**kalāpatoti** **essapañcamakā dhammā**”ti āha. Ye ime sammasane uppannā phassapañcamakā dhammā, sabbe te vinaṭṭhāti sambandho.

Pavattaṃ cittanti sattasu ṭhānesu sammasanavasena pavattaṃ cittā. **Sammasantoti** ekajjhaṃ gahetvā sammasanto. **Taṃ yuttataranti** taṃ ariyavaṃsakathāyaṃ vuttaṃ yuttataraṃ āsannabhāvena vibhūtataṃ rūpasattake sammasanaṃ saha gahetvā sammasanassa vuttattā. Apica rūpasattake

1. Pabandhanavasena (Syā)

sammasanassa rūpadhammesu sātisayaṃ ghanavinibbhogaṃ katvā pavattattā tabbisayaṃ arūpasammasanaṃ sātisayaṃ aniccādilakkhaṇappaṭivedhāya sampavattatīti taṃ yuttataraṃ, na pana apubbakesādisammasanaṃ¹ katvā tabbisayaṃ pavattitaṃ. Tathā sati kammaṭṭhānaṃ navaṃ navaṃ eva siyā, pubbe gahitaṃ sammasanavisayaṃ chaḍḍetvā aññassa sammasanavisayassa gaṇhanato. **Sesānipīti** yamakato sammasanādīnipi. **Tenevāti** ariyavaṃsakathānayeveva.

718. **Tampi cittanti** ādānanikkhepato sammasanavasena pavattacittuppadampi. Cittasīna hi niddeso. Esa nayo sabbattha. **Yamakato sammasati nāma** nāmarūpadhamme ārabba yugaḷavasena sammasanassa pavattanato. Ayañhi pubbe rūpasattakavasena sammasitvā ʈhitopi idāni ādānanikkhepādivasena sammasitvāva taṃ sammasati. Khaṇikato sammasanādīsupi eśeva nayo.

719. **Etampīti** etaṃ catutthasammasanacittampi. **Paṭhamacittanti** ādānanikkhepādivasena rūpaṃ sammasitacittaṃ, yaṃ rūpapariggāhakacittanti adhippetam. Sammasitasammasitacittasammasanena² tesaṃ khaṇikabhāvassa vibhāvanato idaṃ sammasanaṃ “**khaṇikato sammasanan**”ti vuttaṃ.

720. Idameva ca sammasanaṃ diguṇitaṃ anekasammasanapaṭipāṭisambhavato “**paṭipāṭito sammasanan**”ti vuttaṃ. **Vatṭeyyāti** sambhaveyya. Tathā sati paṭipāṭisammasanapasutā eva bhāvanā siyā, na mūlakammaṭṭhānupakārī, na cāyaṃ samāpatticāro. Yasmā ca tattakena rūpadhammesu, arūpadhammesu ca aniccādilakkhaṇāni suṭṭhu vibhūtāni honti, tasmā vuttaṃ “**yāva dasamacittasammasanā -pa-ṭhapetabban**”ti. **Ṭhapetabbanti** ca na ekādasamaṃ dvādasamena sammasitabbanti paṭipāṭito sammasanassa paricchedadassanaparaṃ, na tato sammasanato oramanadassanaparaṃ, tasmā punapi rūpaṃ pariggahetvā yāva dasamacittasammasanā bhāvanamanuyuñjateva. **Vuttanti** ariyavaṃsakathāyaṃ vuttaṃ.

721. **Visuṃ sammasananayo nāma natthīti** aniccādimanasikāravanimutto añño vipassanāmanasikāro natthi. Vipassanāya ca diṭṭhi-ādivikkhambhanā idha diṭṭhi-ugghāṭanādayoti adhippetā. Vipassanāya eva hi

1. Apubbakesāti-ādisammasanaṃ (Syā)

2. Sammasitacittasammasanena (Syā)

pavattivisesena diṭṭhi-ugghāṭanādayo ijjhantīti dassento “**yaṃ panetan**”ti-
ādimāha. Tattha **sattasaññā**ti sattā atthīti uppajjanakasaññā. Dubbalāya
attadiṭṭhiyā sahagatasaññātipi vadanti. **Sattasaññam ugghāṭitacittenā**
sattasaññāya vikkhambhanavasena pavattacittena diṭṭhi nuppajjati,
saññāvipallāsahetu-uppajjanakā cittadiṭṭhivipallāsā tadabhāvena hontīti.
Māno nāma yo diṭṭhūpanissayo apāyagamanīyo, so diṭṭhiyā vikkhambhitāya
vikkhambhito eva hoti, diṭṭhiyā samucchinnāya samucchiḍḍanatoti āha
“**diṭṭhi-ugghāṭita -pa- māno nuppajjati**”ti. Māno vikkhambhiyamāno taṇhāya
pavattim nivāreti, abhimatavisayesu **eva** taṇhāya pavattanatoti vuttam
“**mānasamugghāṭita -pa- taṇhā nuppajjati**”ti. **Taṇhāti** idha sukhumā nikanti
adhippetāti āha “**taṇhāya -pa- pariyādinna nāma hoti**”ti.

Ayaṃ nayoti idāni vuccamāno sammasanavidhi.

Mama vipassanāti imassāpi attaniyasaññitāya vipassanāya sāmibhūto¹
attā parāmasīyatīti diṭṭhigāhatāti tathā “**gaṇhato hi diṭṭhisamugghāṭanam
nāma na hoti**”ti vuttam. Kāmañcāyaṃ
diṭṭhivisuddhikaṅkhāvitaraṇavisuddhisamadhigamena visuddhadiṭṭhiko,
maggena pana asamugghāṭitattā anolārikāya ca diṭṭhiyā vasenevaṃ vuttam.

Suṭṭhūti sammā. **Manāpanti** ca kiriyāvisesanam, manavaḍḍhanākārenāti
attho. Ubhayenāpi vipassanāvisayaṃ adhimānamāha. Tena vuttam
“**mānasamugghāṭo nāma na hoti**”ti.

Vipassitum sakkomīti tattha samatthatāpadesena guṇavisesayogato
vipassanāya assādetabbatā dassīyati, cittam vipassitum sakkomī. Tasmā
vipassanto eva kālam vītināmessāmīti vipassanam assādentassāti yojanā.

Yasmā diṭṭhisamugghāṭanam nāmettha visesato anattānupassanāya hoti,
tasmā tam dassentena “**sace saṅkhārā**”ti-ādinā anattānupassanāvidhiṃ vatvā
yasmā pana anattato anupassantena saṅkhārā

1. Asmibhūto (Syā)

aniccatopi dukkhatopi anupassitabbā eva tadupabrūhanato, tasmā **“hutvā abhāvaṭṭhenā”**ti-ādi vuttaṃ.

Yasmā mānasamugghāṇaṃ nāma aniccānupassanāya hoti. Khaṇe khaṇe bhijjanake saṅkhāre passantassa kuto mānassa avasaro. Aniccasaññā bhāvetabbā asmimānasamugghāṭayāti hi vuttaṃ.

Yasmā nikantipariyādānaṃ nāma dukkhānupassanāya hoti. Na hi sabhāvato, dukkhavattthuto ca dukkhabhūte saṅkhāre passantassa tattha īsakampi abhirato hoti. Assādānupassino hi tattha taṇhā uppajjeyya. Sesam anattalakkaṇe vuttanayameva. Ayaṃ panettha saṅkhepattho—vuttanayena paṭipāṭito sammasanam pasutassa yogino yadā anattānupassanā tikkhā sūrā visadā pavattati, itarā dvepi tadanugatikā, tadānena diṭṭhi-ugghāṇaṃ kataṃ hoti. Attadiṭṭhimūlikā hi sabbā diṭṭhiyo. Anattānupassanā ca attadiṭṭhiyā ujupaṭipakkhā.

Yadā pana aniccānupassanā tikkhā sūrā visadā pavattati, itarā dvepi tadanugatikā, tadānena mānasamugghāṇaṃ kataṃ hoti. Sati hi niccagāhe mānājappanā “idaṃ niccam, idaṃ dhuvan”ti-ādinā¹ **bakabrahmuno** viya. Aniccānupassanā ca niccagāhassa ujupaṭipakkhā.

Yadā pana dukkhānupassanā tikkhā sūrā visadā pavattati, itarā dvepi tadanugatikā, tadānena nikantipariyādānaṃ kataṃ hoti. Sati hi sukhasaññāya taṇhāgāhova, dukkhānupassanā ca nikantiyā ujupaṭipakkhā. Evaṃ tissannaṃ anupassanānaṃ kiccavisesavasena diṭṭhi-ugghāṇādini honti. Tena vuttaṃ **“iti ayaṃ vipassanā attano attano ṭhāneyeva tiṭṭhati”**ti. Anupassanānaṃ yathārahaṃ sakakiccakaraṇaṃhi sakaṭṭhāneyeva ṭhānaṃ, tasmā visum sammasananayo natthīti na vattabbanti adhippāyo.

722. **Sabbākāratoti** idha viya ekadesena avatvā sabbākārato sarūpato, kiccato ca anavasesato vattabbā. **Idhevāti** tīraṇapariññāyameva. Ekaccānaṃyevettha anupassanānaṃ paṭilābhoti āha **“ekadesaṃ paṭivijjhanto”**ti, tā pana sayameva sarūpato

1. Ma 1. 401 piṭṭhe.

dassessati¹. **Tappaṭipakkhe dhammeti** yā anupassanā idha sambhavanti, tāsāṃ paṭipakkhe dhamme niccasaññādiḷe **pajahati** vikkhambheti.

Khayānupassananti saṅkhārānaṃ khaṇabhaṅgānupassanaṃ. **Bhāventoti** vadḍhento. **Ghanasaññanti** santatisamūhakkiccārammaṇānaṃ vasena ekattaggahaṇaṃ. **Khayānupassananti** hutvā abhāvānupassananti vadanti. Yāya paññāya ghanavinibbhogaṃ katvā “aniccaṃ khayaṭṭhenā”ti² passati, sā **khayānupassanā**. Bhaṅgānupassanato paṭṭhāya tassā pāripūrīti ghanasaññāya pahānaṃ hoti, tato pubbe aparipuṇṇatāya taṃ na hoti. Evamaññatthāpīti paripuṇṇāpuripuṇṇatā pahānatīraṇapariññāsu vipassanāpaññāya daṭṭhabbā. Paccakkhato, anvayato ca saṅkhārānaṃ bhaṅgaṃ disvā tattheva bhaṅgasāṅkhāte nirodhe adhimuttatā **vayānupassanā**, tāya **āyūhanaṃ pajahati**. Yadatthaṃ, yāya ca āyūhati, tasmīṃ pavatte taṇhāya cassa cittaṃ na namatīti. Tena vuttaṃ “**vayānupassanaṃ bhāvento āyūhanaṃ pajahati**”ti. Jātassa jarāmarañehi dvidhā pariṇāmadassanaṃ, rūpasattakādivasena vā pariggahitassa taṃtaṃparicchedato paraṃ aññabhāvadassanaṃ **vipariṇāmānupassanā**, tāya **dhuvasaññānaṃ** thirabhāvagahaṇaṃ **pajahati**.

Animittānupassanādayo aniccānupassanādayo eva. **Nimittanti** santatiyaṃ, samūhe ca ekattasaññāya gayhamānaṃ kālantarāvaṭṭhāyibhāvena, niccabhāvena ca saṅkhārānaṃ sakiccaparicchedatāya saviggahaṃ viya upaṭṭhānamattaṃ. **Paṇidhanti** sukhapatthanaṃ, rāgādipaṇidhiṃ vā, atthato taṇhāvasena saṅkhāresu ninnataṃ. **Abhinivesanti** attābhinivesaṃ. Etesañhi nimittādīnaṃ paṭipakkhabhāvena aniccānupassanādayo animittādīnāmechi vuttāti aniccānupassanādīhi pahātabbā niccasaññādayo viya nimittaggāhādayova paṭipakkhāti daṭṭhabbā. Rūpādi-ārammaṇaṃ ñatvā tadārammaṇassa cittassa bhaṅgaṃ disvā saṅkhārā eva bhijjanti, saṅkhārānaṃ maraṇaṃ, na añño koci atthīti bhaṅgavasena suññataṃ gahetvā pavattā vipassanā adhipaññā ca sā dhammesu ca vipassanāti **adhipaññādharmavipassanā**, tāya niccasārādi-ādānavasena pavattaṃ abhinivesaṃ sataṇhaṃ diṭṭhiṃ pajahati. **Yathābhūtaññadassanaṃ** nāma sappaccayanāmarūpadassanaṃ. Tena “ahosiṃ nu kho

1. Dassiyanti (Syā)

2. Khu 9. 51 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge.

ahamatītamaddhānan”¹ti evamādikam, “issarato² loko sambhavatī”³ti evamādikañca **sammohābhinivesam pajahati**. Bhayatupaṭṭhānavasena uppannam sabbabhavādīsu ādīnavadassanañāṇam **ādīnavānupassanā**, tāya kassacipi ālayanissaya-adassanato **ālayābhinivesam** tathāpavattam taṇham **pajahati**. Saṅkhārānam muñcanassa upāyabhūtam paṭisaṅkhāñāṇam **paṭisaṅkhānupassanā**, tāya aniccādīsu appaṭisaṅkhātattā paṭisaṅkhānassa paṭipakkhabhūtam aviijaṁ pajahati. Saṅkhārupekkhā, anulomañāṇaṇca **vivaṭṭānupassanā**. Tassā hi vasena tassa padumapalāse udakabindu viya sabbasaṅkhārehi cittam paṭilīyati paṭikuṭati³, tasmā tāya **saṁyogābhinivesam** kāmasaṁyogādikilesappavattim **pajahati**. Aniccānupassanādayo satta anupassanā heṭṭhā atthato vibhattāti, parato ca saṁvaṇṇīyantīti idha na vuttā.

Tāsūti atṭhārasasu mahāvipassanāsu. **Imināti** yoginā. **Tasmāti** aniccādīlakkhaṇattayavasena saṅkhārānam diṭṭhattā. Taṁdassanañhi aniccādi-anupassanāti. **Paṭividdhāti** paṭiladdhā. Yadaggena hi ñāṇena savisayo paṭividdho, tadaggena taṁ paṭiladdham nāma hoti. **Byañjanameva nānam** yathā “rukkho pādapo tarū”³ti. **Tāpi** animittāpaṇihitasuññatānupassanā.

Sabbāpi vipassanā, tasmā ekadesena paṭividdhā hontīti adhippāyo. **Kaṅkhāvitaraṇavisuddhiyā eva saṅgahitam**, tasmā taṁ pageva siddhanti attho. Tenāha **“idampi dvayam paṭividdhameva hoti”**ti. **Sesesu** nibbidānupassanādīsu dasasu. **“Kiñci paṭividdham kiñci appaṭividdham”**ti iminā tesam ekadesapaṭivedhamāha. Aniccānupassanāya hi siddhāya nirodhānupassanā, khayānupassanā, vayānupassanā, vipariṇāmānupassanā ca ekadesena siddhā nāma honti, dukkhānupassanāya siddhāya nibbidānupassanā, ādīnavānupassanā ca, anattānupassanāya siddhāya itarāti.

1. Ma 1. 10; Saṁ 1. 265 piṭṭhesu. 2. Issarakato (Syā) 3. Paṭilīyati paṭikuṭati (Syā, Ka)

Udayabbayañāṇakathāvaṇṇanā

723. Parato paṭipadāñāṇadassanakathāyaṃ abbhādivigamena ākāsaṃ viya, paṇkamalavigamena udakassa viya, kāḷakāpagamena suvaṇṇassa viya saṅkilesavigamena ñāṇassa parisuddhīti āha “**niccasaññādināṃ pahānena visuddhañño**”ti. Anekākāravokārasaṅkhāresu lakkaṇattayasallakkaṇasammasanassa katattā vuttaṃ “**sammasanañāṇassa pāraṃ gantvā**”ti. Tattha **sammasanañāṇassāti** nayavipassanāsāṅkhātassa kalāpasammasanañāṇassa. Tasseva hi thirabhāvāya itare sammasanavisesāti vadanti. **Sammasanañāṇassāti** vā kalāpasammasanādisammasanañāṇassa. Anupadadhammavipassanāya sadisā hi sā. Tāya hi diṭṭhi-ugghāṭanādi sambhavatīti. Vitthārato bhāvanāvidhānaṃ parato vattukāmo “**saṅkhepato tva ārabhati**”ti āha. Saṅkhepato hi ārambho ādikammikassa sukaro. **Tatrāti** saṅkhepena ārambhe.

Kathanti kathetukamyatāpucchā. Yaṃ “paccuppannānaṃ -pa-udayabbayānupassane ñāṇaṃ”ti vuttaṃ, taṃ kathaṃ ñātābanti ceti attho. Santatipaccuppanne, khaṇapaccuppanne vā dhamme udayabbayadassanābhiniveso kātabbo, na atītānāgateti vuttaṃ “**paccuppannānaṃ dhammānaṃ**”ti. Udayadassanañcettha yāvadeva vayadassanattanti vayadassanassa padhānataṃ dassetuṃ “**vipariṇāmanupassane paññā**”ti vatvā taṃ pana vayadassanaṃ udayadassanapubbakanti āha “**udayabbayānupassane ñāṇaṃ**”ti.

Jātanti nibbattaṃ paṭiladdhattabhāvaṃ. Ayaṃ hi jātasaddo khaṇattayasamaṅgitaṃ sandhāya vutto “ye dhammā jātā bhūtā”ti-ādīsu¹ viya, na atītaṃ—

“Ye te jātā, na te santi, ye na jātā, tattheva te.

Laddhattabhāvā no bhaggā, teva santi sabhāvato”ti—

ādīsu viya, nāpi jātataṃmattaṃ “yaṃ taṃ jātāṃ bhūtāṃ saṅkhatānaṃ”ti-ādīsu² viya. Tenāha “**jātāṃ rūpaṃ paccuppannaṃ**”ti, paccuppannarūpaṃ nāma jātāṃ khaṇattayapariyāpannanti attho. Taṃ pana ādito duppariggahanti santatipaccuppannavasena vipassanābhiniveso kātabbo. **Tassāti** rūpassa.

1. Abhi 1. 213 piṭṭhe.

2. Dī 2. 119; Saṃ 3. 141 piṭṭhesu.

Paccayalakkhaṇapapañcaṃ anāmasitvā **nibbattilakkhaṇaṃ udayoti** nibbattanasaññitaṃ saṅkhatalakkhaṇaṃ udayo uppādo.

Vipariṇāmalakkhaṇaṃ vayoti vipariṇāmasaññitaṃ saṅkhatalakkhaṇaṃ vayo vināso. **Anupassanāññānti** yā udayassa, vayassa ca anupekkhanā, taṃ ñāṇaṃ. Kiñcāpi kalāpasammasanādīsu jātijarāmarāṇasīsena jātijarāmarāṇavanto dhammā vuttā, idha pana udayabbayaññānaniddese “jāti paccuppannā, tassā nibbattilakkhaṇaṃ udayo, vipariṇāmalakkhaṇaṃ vayo”ti-ādinā¹ vuccamāne jātijarāmarāṇaṇaṃ jātijarāmarāṇavantatā, nipphannatā ca anuññātā viya hotīti taṃ pariharitum paṭiccasamuppādaṅgesu bhavapariyosānāva desanā katā².

Soti yogī. **Iminā pālīnāyena**ti imāya “jātaṃ rūpaṃ paccuppannaṃ”ti-ādinā¹ dassitāya pālīgatiyā. **Jātinti** na pasūtīm, na ca paṭhamābhiniabbattimattaṃ, atha kho uppādaṃ nibbattivikāraṃ. Svāyaṃ vikāro yasmā saṅkhārānaṃ abhinavāvaṭṭhānajarā viya navabhāvāpagamoti āha “**abhinavākāraṇ**”ti. Samanupassatīti sambandho. **Anuppannassa rāsi vā nicayo vā natthi** yato āgaccheyya uppajjamānaṃ aladdhattabhāvassa sabbena sabbaṃ avijjamānattā. Tenāha “**uppajjamāna -pa- natthi**”ti. Yathā anāgate addhani ime dhammā sabbena sabbaṃ natthi, evaṃ atītepi addhanīti dassento “**nirujjhamānassāpi**”ti-ādiṃ vatvā avijjamānānaṃyeva rūpārūpadhammānaṃ hetupaccayasamavāye uppādo, uppajjitvā ca sabbaso abhāvūpagamoti imamatthaṃ samudāyagataṃ tadekadesabhūtāya upamāya vibhāvetum “**yathā panā**”ti-ādi vuttaṃ. Tattha **rāsitoti** rāsibhāvena samussito puñjo rāsi. Yathā tathā piṇḍibhūto **nicayo**. Bhūmiyaṃ nidahitvā ṭhapitaṃ **nidhānaṃ**. Upavīṇehi etenāti **upavīṇaṃ**, vīṇāvādanaṃ.

724. Evaṃ saṅkhepato udayabbayamanasikāraavidhiṃ dassetvā idāni vitthārato dassetum “**puna yānī**”ti-ādi vuttaṃ. Tattha **avijjāsamudayāti** avijjāya uppādā, atthibhāvāti attho. Nirodhavirodhīhi uppādo atthibhāvavācakopi hotīti vuttovāyamattho. Tasmā purimabhavasiddhāya avijjāya sati imasmim bhava rūpassa uppādo

1. Khu 9. 52 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge.

2. Gatā (Syā, Ka)

hotīti attho. **Paccayasamudayaṭṭhenā**ti paccayassa uppannabhāvena, atthibhāvato¹ti attho. Avijjādīhi ca tīhi atītakālikāni tesam sahakārīkāraṇabhūtāni upādānādīnīpi gahitānevāti daṭṭhabbam.

Pavattipaccayesu kabalīkārahārassa balavatāya so eva gahito “**āhārasamudaya**”ti. Tasmim pana gahite pavattipaccayatāsāmaññena utucittānīpi gahitāneva hontīti catusamuṭṭhānikarūpassa paccayato udayadassanam vibhāvitamevāti daṭṭhabbam.

Avijjātaṇhupanissayasahiteneva kammunā rūpakāyassa nibbatti. Asati ca avijjupanissayāya bhavanikantiyā jātiyā asambhavo evāti. Yathā ca rūpassa avijjātaṇhupanissayatā, evaṃ vedanādīnāmpi daṭṭhabbā. Āhāro pana uppannassa rūpassa posako, kabalīkārahārassa adhippetattā, kāmādhātādhiṭṭhānattā ca desanāya. Ukkamsaniddesena vā āhāraggahaṇam. “**Nibbattilakkhaṇan**”ti-ādinākālavasena udayadassanamāha. Tattha addhānavasena pageva udayam passitvā ṭhito idha santativasena disvā anukkamena khaṇavasena passati. **Pañca lakkhaṇānī**ti avijjā taṇhā kamman āhāroti imesam paccayānam atthitāsāṅkhātalakkhaṇāni ceva rūpassa nibbattilakkhaṇāncāti imāni pañca lakkhaṇāni. Tesam atthitā hi rūpassa udayo lakkhīyati etehīti lakkhaṇānīti vuccanti. Nibbatti pana saṅkhatalakkhaṇamevāti.

Avijjānirodhā rūpaniroduhoti aggamaggañāṇena avijjāya anuppādanirodhato anāgatassa rūpassa anuppādanirodho hoti paccayābhāve abhāvato. **Paccayaniroduhaṭṭhenā**ti avijjāsāṅkhātassa anāgate uppajjanakarūpapaccayassa niruddhabhāvena. **Taṇhānirodhā kammaniroduhāti** etthāpi eseva nayo. **Āhāraniroduhāti** pavattipaccayassa kabalīkārahārassa abhāve. **Rūpaniroduhoti** taṃsamūṭṭhānarūpassa abhāvo hoti. Sesaṃ heṭṭhā vuttanayānusārena veditabbam. **Vipariṇāmalakkhaṇanti** bhaṅgakālavasena tesam² vayadassanam. Tasmā taṃ addhāvasena pageva passitvā ṭhito idha santativasena disvā anukkamena khaṇavasena passati. **Pañca lakkhaṇānī**ti idha avijjādīnam catunnam paccayānam anuppādanirodho, rūpassa khaṇanirodho cāti imāni pañca lakkhaṇāni. Tesañhi anuppādanirodhā rūpassa accantanirodho lakkhīyati etehīti lakkhaṇānīti vuccanti.

1. Atthibhāvena (Syā)

2. Hetam (Ka)

Vipariṇāmo saṅkhatalakkhaṇameva. Esa nayo vedanākkhandhādīsu. Ayaṃ pana viseso—“phuṭṭho vedeti, phuṭṭho sañcānāti, phuṭṭho ceteti”¹, “phassapaccayā vedanā, cakkhusamphassajā vedanā, saññā, cetanā”², ca vacanato phasso vedanā saññā saṅkhārakkhandhānaṃ pavattipaccayo, taṃnirodhā ca tesāṃ nirodho, **mahāpadāna**³ **mahānidāna**⁴ suttesu, **abhidhamme** ca aññamaññapaccayavāre “nāmarūpapaccayā viññāṇaṃ”⁵ vacanato nāmarūpaṃ viññāṇassa pavattipaccayo, taṃnirodhā tassa nirodhoti vuttaṃ “**phassasamudayā vedanāsamudayo**”^{ti-ādi.}

Ettha ca keci tāva āhu “arūpakkkhandhānaṃ udayabbayadassanaṃ addhāsantativaseneva, na khaṇavasenā”^{ti.} Tesāṃ matena khaṇato udayabbayadassanameva na siyā. Apare panāhu “paccayato udayabbayadassane atītādivibhāgaṃ anāmasitvā sabbasādhāraṇato avijjādipaccayā vedanāsambhavaṃ labbhamānataṃ passati, na uppādaṃ. Avijjādi-abhāve ca tassā asambhavaṃ alabbhamānataṃ passati, na bhaṅgaṃ. Khaṇato udayabbayadassane paccuppannānaṃ uppādaṃ, bhaṅgaṇa passatī”^{ti,} taṃ yuttaṃ. Santativasena hi rūpārūpadhamme udayato, vayato ca manasi karontassa anukkamena bhāvanāya balappattakāle ñāṇassa tikkhavisadabhāvappattiyā khaṇato udayabbayā upaṭṭhahantīti. Ayañhi paṭhamāṃ paccayato udayabbayaṃ manasi karonto avijjādi paccayadhamme vissajjetvā udayabbayavante khandhe gahetvā tesāṃ paccayato udayabbayadassanamukhena khaṇatopi udayabbayaṃ manasi karoti.

Tassa yadā ñāṇaṃ tikkhaṃ visadaṃ hutvā pavattati, tadā rūpārūpadhammā khaṇe khaṇe uppajjantā, bhijjantā ca hutvā upaṭṭhahanti. Tena vuttaṃ “**evampi rūpassa udayo**”^{ti-ādi.} Tattha **evampi rūpassa udayoti** evaṃ vuttanayena avijjāsamudayāpi. Taṇhā -pa- kamma -pa- āhārasamudayāpi rūpassa sambhavo. **Evampi rūpassa vayoti** evaṃ vuttanayeneva avijjānirodhāpi taṇhā -pa- āhāranirodhāpi rūpassa vayo anuppādoti **paccayato vitthārena manasikāraṃ karoti.** **Evampi rūpaṃ udetīti** evaṃ vuttanayena nibbattilakkhaṇaṃ passantopi kammasamuṭṭhānarūpampi āhāra-utucittasamuṭṭhānarūpampi udeti uppajjati nippajjati. Evaṃ vuttanayeneva vipariṇāmalakkhaṇaṃ passanto kammasamuṭṭhānarūpampi

1. Saṃ 2. 292 piṭṭhe.

2. Abhi 2. 143 piṭṭhe.

3. Dī 2. 28 piṭṭhe.

4. Dī 2. 48 piṭṭhe.

5. Abhi 4. 371 piṭṭhe.

āhāra-utucittasamuṭṭhānarūpampi **veti** nirujjhatīti khaṇato vitthārena manasikāraṃ karotīti yojanā.

725. Evaṃ manasi karoto na yāva udayabbayañāṇaṃ uppajjati, tāva udayabbayā suṭṭhu pākaṭā na hontīti katvā vuttaṃ **“iti kirime dhammā -pa-
paṭiventī”**ti, nayadassanavasena vā evaṃ vuttaṃ. Paṭhamañhi paccuppannadhammānaṃ udayabbayaṃ disvā atha atītānāgate nayaṃ neti. Dukkhaḍḍisaccappabhedā, anulomādiṭṭhāsamuppādappabhedā, ekattādinayappabhedā, aniccatādilakkhaṇappabhedā ca **saccapaṭiṭṭhasamuppādanayalakkhaṇappabhedā**. Paṭiṭṭhasamuppādaggahaṇeneva cettha paṭiṭṭhasamuppannadhammānampi gahaṇaṃ, tesampi attano phalaṃ pati paṭicca samuppādashāvo.

726. **Yanti** karaṇe paccattavacanāṃ, yena ñāṇenāti atthaṃ vadanti. **Yanti** vā kiriyāparāmasanaṃ. **Khandhānaṃ samudayaṃ passati**, **khandhānaṃ nirodhaṃ passatī**ti ettha yadetaṃ dassananti attho. **Yaṃ panāti** etthāpi eseva nayo. Ettha ca yathā avijjādisamudayanirodhato khandhānaṃ samudayanirodhassa aññattā “avijjāsamudayā rūpasamudayo”ti-ādi¹ vacanabhedo kato, na evaṃ nibbattivipariṇāmalakkhaṇe khandhānaṃ udayabbayassa bhedo atthi abhinnādhikaraṇattāti **“nibbattilakkhaṇavipariṇāmalakkhaṇāni passanto khandhānaṃ udayabbayaṃ passatī”**ti vacanabhedaṃ akatvā vuttaṃ. **Uppattikkhaṇeyeva hīti hi-**saddo hetu-attho. Yasmā uppādakkaṇeyeva nibbattilakkhaṇaṃ, bhaṅgakkhaṇeyeva ca vipariṇāmalakkhaṇaṃ, tasmā tāni passanto khaṇato khandhānaṃ udayabbaye passati nāmāti **“yaṃ panā”**ti-ādinā vuttamevatthaṃ pākaṭataraṃ karoti.

727. **Iccassevanti** ettha **iti**-saddo hetu-attho. Yasmā “avijjā samudayā”ti-ādi paccayato khandhānaṃ udayabbayadassanaṃ, “nibbattilakkhaṇaṃ”ti-ādi khaṇato, tasmāti attho. **Assāti** yogino. **Evanti** vuttappakāraparāmasanaṃ. Ye pana **“iccassa paccayato”**ti paṭhanti, tesaṃ **itīti** vuttappakāraparāmasanaṃ. **Janakāvabodhatoti** khandhānaṃ janakassa avijjādiṭṭhāpaccayassa avabujjhanato. **Jātidukkāhāvabodhatoti** jātisāṅkhātassa dukkhassa avabujjhanato. **Dukkhasaccaṃ pākaṭaṃ hoti** ekadesadassanena

1. Khu 9. 53 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge.

pabbatasamuddādidassanakānaṃ viya. **Marañadukkhāvabodhatoti** etthāpi eseva nayo. “**Paccayānuppādenā**”ti etena paccayānaṃ anuppādanirodho idha paccayanirodhoti dasseti. **Paccayavatanti** paccayato uppajjanakānaṃ. **Yañcassa udayabbayadassananti** yaṃ assa yogino paccayato, khaṇato ca udayabbayānaṃ dassanaṃ. Tattha asammoho, tappadhāno vā vitakkādidhammapuñjo **maggo vāyaṃ lokikoti** niyyānānulomato lokiko maggo evāyaṃ. **Iti** tasmā **maggasaccaṃ pākaṭaṃ hoti** sabhāvāvabodhato. Tenāha “**tatra sammohavighātato**”ti, tadanāvāsenaṭi attho. Atha vā yathāvutto sammādiṭṭhisāṅkhāto maggo ariyamaggassa upāyabhūto asammohasabhāvo attānampi pakāseti padīpo viyāti maggasaccaṃ pākaṭaṃ hoti. Svāyaṃ pākaṭabhāvo mohandhakāraavidhamanenāti āha “**tatra sammohavighātato**”ti.

728. “Avijjāpaccayā”ti-ādiko **anulomo paṭiccasamuppādo** pavattiyā anulomanato. “Avijjāsamudayā”ti-ādinā avijjādīsu santesūti ayamattho vuttoti āha “**imasmiṃ sati idaṃ hotīti avabodhato**”ti. Pavattiyā vilomanato “avijjāyatveva asesavirāganirodhā”ti-ādiko **paṭilomo paṭiccasamuppādo**. **Te ca** saṅkhatā **paṭiccasamuppannā** “jarāmaraṇaṃ bhikkhave aniccaṃ saṅkhatāṃ paṭiccasamuppannaṃ”ti-ādi¹ vacanato. Paṭiccasamuppannassa ca pākaṭatā paccayākārapākaṭatāya eva “imassetāṃ phalaṃ”ti avabodhato.

729. Purimapurimānaṃ nirodho uttaruttarānaṃ uppādānubandhoti ayamattho paccayato udayadassanena sijjhamāno ekattanayādhigamāya hoti. Yato “aṇṇo karoti, aṇṇo paṭisaṃvedayatī”ti-ādi² vohārasiddhiyā ucchedadiṭṭhiyā anokāsatā. Tenāha “**hetuphalasambandhenā**”ti-ādi. Saṅkhārā khaṇe khaṇe uppajjantīti ayamattho khaṇato udayadassanena sijjhamāno nānattanayādhigamāya hoti. Yato paccayapaccayuppannānaṃ sabhāvabhedāvabodhato “so karoti, so paṭisaṃvedayatī”ti-ādi³ nayappavattāya sassatadiṭṭhiyā anokāsatā. Tenāha “**khaṇato udayadassanena**”ti-ādi.

1. Saṃ 1. 264 piṭṭhe.

2. Saṃ 1. 260 piṭṭhe.

3. Saṃ 1. 260 piṭṭhe.

paccayato udayabbayadassanena paccaye sati phalassa bhāvo, asati abhāvoti imassa atthassa siddhiyā atthitāmattheneva te dhammā kāraṇanti **abyāpāranayo pākaṭo hoti**. Yato attadiṭṭhiyā anokāsatā vasavattitāya alabbhaneyyato. Tena vuttaṃ **“dhammānan”**ti-ādi. **Avasavattibhāvo** parāyattatā, sā ca sappaccayatāya veditabbā. **Paccayato udayadassanena** tehi tehi paccayehi ime dhammā uppajjanti, uppajjamānā ca paccayānurūpameva uppajjantīti hetuphalassa hetu-anurūpato siddhiyā akiriyadiṭṭhiyā anokāsatāvāti āha **“paccayato paṇā”**ti-ādi. Sati kāraṇe kuto akiriyavādo. Karotīti hi **kāraṇaṃ**.

730. Paccayato udayaṃ passato paccaye sati sabhāve sati phalassa sambhavoti atthitāmatthena upakārakatāti saṅkhatānaṃ nirīhatā, asati ca abhāvoti paccayādhīnavuttitā ca viññāyamānā attasuññataṃ vibhāvetīti āha **“paccayato cassa -pa- tāvabodhato”**ti. **Aniccalakkhaṇaṃ pākaṭaṃ hoti** khaṇato udayabbayadassanena saṅkhārānaṃ udayabbayato paricchinnaṭāya viññāyamānatā. Tenāha **“hutvā abhāvāvabodhato”**ti. Uppajjitvā nirujjhanaṃhi **hutvā abhāvo**. **Pubbantāparantaviveko** atītānāgatabhāvasuññatā. Na hi saṅkhārā khaṇattayato pubbe, pacchā ca vijjanti, tasmā **pubbantāparantavivekāvabodhatoti** ādi-antavantatāpaṭivedhatoti attho. **Dukkhalakkhaṇampi pākaṭaṃ hoti** udayabbayadassanena sambandho. Uppajjitvā bhijjantā saṅkhārā uppādato uddhaṃ jarābhaṅgāvatthantaruppattiyā niraṇṭaraṃ vibādhiyanteva. Sā ca nesaṃ vibādhiyamānatā sammā udayabbayadassanena vibhūtā hotīti āha **“dukkha -pa- bodhato”**ti.

Sabhāvalakkhaṇampīti udayabbayadassanena na kevalaṃ aniccadukkhalakkhaṇameva, atha kho pathavīphassādīnaṃ kakkhalaphusaṇādisaṇṇitaṃ sabhāvasaṅkhātaṃ lakkhaṇampi pākabhāvaviddhaṃ¹ sabhāvāvacchinnānaṃ pākaṭaṃ hoti. Tenāha **“udayabbayapariicchinnāvabodhato”**ti. **Sabhāvalakkhaṇeti** sabhāvasaṇṇite lakkhaṇe, taṃtaṃdhammānaṃ salakkhaṇe. **Saṅkhatalakkhaṇassa tāvakālikattampīti** uppādādisaṅkhatalakkhaṇassa uppādakkhaṇādirittakālikatāpi

1. Pātubhāvaviddhaṃ (Syā), pākābhāvaviddhaṃ (Ka)

khaṇantarānavatṭhānato tassa. Tenāha “**udayakkhaṇe**”ti-ādi.

Udayavayamattaggahaṇaṇcettha udayabbayadassanavaseneva imassa ñāṇassa pavattanato, na ṭhitikkhaṇassa abhāvā.

731. Na **kevalaṇca niccanavā**, atha kho parittakālaṭṭhāyino. Kathanti āha “**sūriyuggamane**”ti-ādi. Tattha udaye daṇḍena katalekhā **udake daṇḍarāji**. **Ussāvabindu**-ādayo pañca kiccāpi uttaruttari atiparittatṭhāyibhāvadassanattham nidassitā, tathāpi te dandanirodhā eva nidassitā, tatopi lahutaranirodhattā saṅkhārānaṃ. Tathā hi gamanassādānaṃ devaputtānaṃ heṭṭhupariyāyena paṭimukhaṃ dhāvantaṇaṃ sirasi, pāde ca bandhakhuradhārā sannipātato sīghatara rūpadhammānaṃ nirodho vutto, pageva arūpadhammānaṃ. Na kevalaṃ niccanavā, nāpi parittakālaṭṭhāyino, atha kho asārā. Kathanti āha “**māyā**”ti-ādi. Māyādayo hi maṇi-ādivasena dissamānā atamsabhāvatāya **asārā**. Tattha mantosadhabhāvitā indajālādikā **māya**. Migataṇhikā **marīci**. Supinameva **supinantaṃ**. Maṇḍalākārena āvijjhiyamānaṃ alātameva **alātacakkaṃ**. Gandhabbadevaputtānaṃ kīḷanicchāvasena nagaraṃ viya ākāse upatṭhānamattaṃ **gandhabbanagaraṃ**.

Ettāvatāti yvāyaṃ “jātaṃ rūpaṃ paccuppannaṃ”ti-ādi¹
pāḷinayānusārena yaṃ kiñci rūpaṃ atītānāgatapaccuppannaṃ”ti-ādi²
pāḷinayānusārena vā yāva udayabbayapaṭivedhā bhāvanāvidhi āraddho, ettāvatā. Kalāpasammasanādikopi hi sabbo bhāvanāvidhi udayabbayañāṇuppādanasseva, na parisaparisarīrakarabandho³ti.
Vayadhammamevāti bhijjanasabhāvameva. **Vayaṃ upeti** attano dhammatāya. Yaṇhi upakkamena vinasatīti vuccati, tampi attano dhammatāya eva vinassati ahetukattā vināsassa. Upakkamahetu pana visadisuppādo hoti. **Iminā ākārenāti** “yaṃ kiñci samudayadhammaṃ, sabbaṃ taṃ nirodhadhammaṃ”ti⁴ hi vuttaṃ, tasmā vayaṃ anālambitvāpi “vayadhammameva uppajjati”ti udayassa, “uppannaṇca idaṃ vayaṃ upeti”ti vayassa ca iminā yathāvuttena paccakkhakaṇākārena. Adhunā uppannaṃ, na tāva balappattanti āha “**taruṇavipassanāñāṇaṃ**”ti.
Kalāpasammasanādivasena

1. Khu 9. 52 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge.

2. Ma 1. 282, 297; Ma 2. 84; Ma 3. 67, 69; Khu 9. 51 piṭṭhādīsu.

3. Parisasarīrakarabandho (Ka)

4. Saṃ 3. 371; Vi 3. 16; Khu 9. 332 piṭṭhesu.

pavattaṃ sammasanaṃ na nipariyāyena vipassanāsamaññaṃ labhati,
udayabbayānupassanādivasena pavattameva labhatīti āha “**yassādhigamā
āraddhavipassakoti saṅkham gacchatī**”ti.

Vipassanupakkilesakathāvaṇṇanā

732. **Imāya** udayabbayānupassanāsaṅkhātāya **taruṇavipassanāya** vasena,
na āraddhavipassanānaṃ bhaṅgānupassanādisaṅkhātāya taruṇavipassanāya,
nāpi nibbidānupassanādisaṅkhātāya balavavipassanāya vasenāti attho. Na hi
tadā vipassanupakkilesā uppajjantīti. **Āraddhavipassakassāti** ca
āraddhavipassakashevāti evakāro luttaniddiṭṭho. Tenāha “**vipassanupakkilesā
hī**”ti-ādi. Diṭṭhigāhādivatthubhāvena vipassanaṃ upakkilesantīti
vipassanupakkilesā. “**Ariyasāvakassā**”ti idaṃ ukkaṭṭhaniddesena vuttaṃ
balavavipassanāpattassāpi anuppajjanato. **Vippaṭipannakassāti** silavipatti-
ādivasena yathā tathā vippaṭipannakassa. Tassa pana paṭipattiyā
garahitabbataṃ dassento “**vippaṭipannakassā**”ti āha. **Ca**-saddo
uparipadadvayepi yojetabbo. **Nikkhittakammaṭṭhānassāti** vipassanaṃ
ārabhitvā antarā vosānaṃ āpannassa. **Kusītapuggalassāti** silasampannasseva
kosajjena bhāvanaṃ ananuyuñjantassa. Atha vā **vippaṭipannakassāti**
vipassanābhāvanāsaṅkhātāya sammāpaṭipattiyā abhāvena
vigarahitapaṭipattikassa. Vipassanāpaṭipattiyeva hi sasambhārā pubbabhāge
sammāpaṭipatti, tadaññā vippaṭipatti, sā ca tattha nikkhittadhurassa hoti.
Nikkhittadhuratā ca kosajjenāti vuttaṃ “**nikkhittakammaṭṭhānassa
kusītapuggalassā**”ti. **Yuttappayuttassāti** yogena ñāṇena
bhāvanamanuyuñjantassa. Sā pana yuttappayuttatā samathavasenāpi hotīti
āha “**āraddhavipassakassā**”ti. **Uppajjantiyeva** na nuppajjanti aññathā
maggāmaggañāṇasseva asambhavato.

Obhāsādīsu “ariyadhammo”ti pavattaṃ uddhaccaṃ vikkhepo
dhammuddhaccaṃ, tena dhammuddhaccena vipassanāvīthito ukkamanena
virūpaṃ gahitaṃ pavattitaṃ mānasaṃ **dhammuddhaccaviggahitamānasaṃ**.
Obhāso dhammoti kāraṇūpacārenāha, īdisaṃ obhāsaṃ vissajjento mama
ariyamaggoti attho. Obhāsaṃ āvajjati “nibbāna”ti vā “maggo”ti vā
“phalan”ti vā. **Nibbānanti**

gaṇhanto tattha pavattadhamme maggaphalabhāvena gaṇhāti, ñāṇādikē pana maggaphalabhāveneṇa gaṇhāti. **Tato vikkhepo uddhaccanti** tato obhāsahetu yo vikkhepo, taṃ uddhaccanti attho. “**Uddhaccena viggahitamānaso**”ti saṅkhepato vuttamatthaṃ vivaritaṃ “**aniccato**”ti-ādi vuttaṃ.

Tattha **anicca -pa- nappajānāti** “maggaṃ pattosmī”ti saññāya aniccatādivasena manasikārasseva abhāvato. Ayañca attho—

“Yo hi koci āvuso bhikkhu vā bhikkhunī vā mama santike arahattappattiṃ byākaroti, sabbo so catūhi maggehi, etesaṃ vā aññatarena. Katamehi catūhi? Idhāvuso bhikkhu samathapubbaṅgamaṃ vipassanaṃ bhāveti, tassa samathapubbaṅgamaṃ vipassanaṃ bhāvayato maggo sañjāyati, so taṃ maggaṃ āsevati bhāveti bahuḷīkaroti. Tassa taṃ maggaṃ āsevato -pa- karoto saṃyojanāni pahīyanti anusayā byantīhonti.

Puna caparaṃ āvuso bhikkhu vipassanāpubbaṅgamaṃ samathaṃ bhāveti -pa- samathavipassanaṃ yuganaddhaṃ bhāveti -pa-.

Puna caparaṃ āvuso bhikkhuno dhammuddhaccaviggahitaṃ mānasaṃ hoti, hoti so āvuso samayo yaṃ taṃ cittaṃ ajjhataṃveva santiṭṭhati sannisīdati ekodi hoti samādhīyati, tassa maggo sañjāyati -pa- anusayā byantīhontī”ti¹—

iminā suttapadeneva veditabbo. Ettha hi catutthamaggavissajjane yathāvuttamaggaphalanibbānadhammā **dhammo**. Tattha **uddhaccaṃ** “adhigatamaggādikohamasmi”ti amaggādīsu vikkhepo dhammuddhaccaṃ, tena upaddutaṃ **viggahitamānasaṃ** hoti. **Nikanti** obhāsādīsu apekkhā sukhumarūpā taṇhā, sā vipassanābhirati-ākārena upaṭṭhahantī adhimānikena “dhammo”ti gayhatīti āha “**nikanti ‘dhammo’ti nikantiṃ āvajjati**”ti.

733. **Vipassanobhāsoti** vipassanācittasamuṭṭhitaṃ, sasantatipatitaṃ utusamuṭṭhānañca bhāsurāṃ rūpaṃ. Tattha **vipassanācittasamuṭṭhitaṃ**

1. Am 1. 475 piṭṭhe.

yogino sarīraṭṭhameva pabhassaraṃ hutvā tiṭṭhati, itaraṃ sarīraṃ muñcivā
 ñāṇānubhāvānurūpaṃ samantato pattharati, taṃ tasseva paññāyati, tena
 phuṭṭhokāse rūpagatampi passati, passanto ca cakkhuvīññāṇena passati,
 udāhu manovīññāṇenāti vīmaṃsitabbanti vadanti. Dibbacakkhulābhino viya
 taṃ manovīññāṇaviññeyyamevāti vuttaṃ viya¹ dissatīti. **Vipassanāvīthi**
 nāma paṭipāṭiyā pavattamānā vipassanāva. **Ukkantā nāma hoti** yoginā
 “maggappattomhī”ti adhimānena vissatṭhattā, tassa vā yogino vipassanā tato
 eva vīthi ukkantā nāma hoti. **Mūlakammaṭṭhānanti** vipassanamevāha.

Vemattatāyāti appavipulatāvasena visadisatāya. **Assāti** obhāsassa. Dvīhi
 kuṭṭhehi paricchinnaṃ gehaṃ **dvikuṭṭagehaṃ**. Tassa kira abbhantarepi ekā
 bhitti hoti bahipi, ubhinnaṃ antare anupariyāyapathaṃ hoti, sāyanhe tattha
 santharitaṇi **pañcavaṇṇāni kusumāni**, visadañāṇassa obhāsena pharitaṭṭhāne
 rūpagataṇca dibbacakkhuno viya **paññāyanti**. Tena vuttaṃ “**bhante**
mayhan”ti-ādi.

Evam obhāsassa vemattatāya vatthum dassetvā cirakālavippalambane
 vatthum dassetuṃ “**ayaṃ panā**”ti-ādi vuttaṃ. Tattha **ayaṃ pana**
vipassanupakkilesoti vakkhamānappakāraṃ sandhāyāha, na sabbaṃ. **Soti** so
 samathavipassanālābhī adhimāniko.

Divāsaneti divāṭṭhāne nisīditabba-āsane. Paṭhamaṃ “pañhaṃ
 pucchissāmi”ti cintitattā vuttaṃ “**pañhaṃ bhante pucchitum āgatomhī**”ti.

Pacchā upāyena puthujjanabhāvaṃ viññāpetvā kammaṭṭhāne
 niyojessāmīti cintitattā vuttaṃ “**avassayo bhavissāmiccevāhaṃ āgato**”ti,
 tassa ca padhānattā sāvadhāraṇaṃ katvā vuttaṃ. **Ayaṃ dhammoti** ayaṃ
 ariyamaggānugato paṭisambhidāddhammoti therassa ajjhāsaya vasena vadati.
Samādhinti abhiññāsamādhim. **Añcita kaṇṇoti** niccalaṭṭhapitakaṇṇapuṭo.
Palāyitum āraddho bhayena. Tenāha “**thero kira dosacarito**”ti.
 Dosacaritassa hi sūrassāpi sahasā bhayaṃ uppajjati. Tenassa
 khīṇāsavattothero ajjhāsayaṃ ñatvā “iminā upāyena puthujjanabhāvaṃ

1. Yuttaṃ viya (Ka)

jānāpessāmī”ti hatthinimmāpanādimakāsi. Dosacaritattā hi thero khippaṃ paṭivijjhi. Khippavirāgī hi dosacarito.

734. **Tassāti** udayabbayañāṇaṃ matthakaṃ pāpentassa yogino. “Evampi rūpaṃ udeti, evampi rūpaṃ veti”ti-ādinā udayabbayānupassanamevettha tulaṇaṃ, tīraṇaṇca veditabbaṃ. Yathā devānamindena khittaraṃ vajiraṃ amoghaṃ, appaṭihataṇca hoti, evamidampi ñāṇaṃ nipuṇaṃ udayabbayadassaneti vuttaṃ **“vissatṭha-indavajiramivā”**ti-ādi. Tattha **tikhīṇanti** akuṇṭhaṃ. **Sūranti** tejavantaṃ. **Ativisadanti** nisitabhāvena ativiya paṭutaraṃ ñāṇaṃ uppajjati. Tathā hinena yogī “maggappattosmī”ti maññati.

Vipassanāpīṭiti vipassanācittasampayuttā pīti. Khuddakādayo pītiyo heṭṭhā vaṇṇitā eva. Yasmā udayabbayānupassanāya vīthipaṭipannāya anukkamena pañca pītiyo uppajjanti, tasmā vuttaṃ **“ayaṃ pañca -pa-uppajjati”**ti. Matthakappattena pana udayabbayañāṇena saddhim pharaṇāpītiyeva hoti. Upacārappanākkhaṇato aññadāpi hi pharaṇāpīti hotiyeva. Tenāha **“sakalasarīraṃ pūrayamānā¹ uppajjati”**ti.

Passaddhi-ādīni cha yugaḷakāni aññamaññāviyoginīti passaddhiyā uppannāya itarāpi uppannā eva hontīti kiccadassanamukhena tā sabbāpi dassento **“kāyacittānaṃ neva daratho, na gāravan”**ti-ādimāha. Tattha kāyaggahaṇena rūpakāyassapi gahaṇaṃ veditabbaṃ, na vedanādikkhandhattayasēva. Kāyappassaddhi-ādayo hi rūpakāyassapi darathādinimmaddikāti. **Kāyacittāni passaddhāni -pa- ujukāniyeva honti** tesaṃ apassaddhādibhāvassa hetubhūtānaṃ uddhaccādi thinamiddhādi diṭṭhimānādi sesanīvaraṇādi assaddhiyādi māyāsātheyyādisaṃkilesadhammānaṃ vidhamanavasena tadā vipassanācittuppādassa pavattanato. **Tasmiṃ samayeti** tasmiṃ udayabbayañāṇuppattisamaye. Manussānaṃ ayanti mānusi, manussayoggā kāmasukharati, tādisehi manussavisesehi anubhavitabbatānavattanato dibbā ratipi saṅgahitā, mānusiśadisatāya kāmasukhabhāvena dibbā ratipi vā, tassā atikkantatāya na mānusi **amānusi**.

1. Khobhayamānā (Ka)

Suññāgāranti yaṃ kiñci vivittaṃ senāsanam, vipassanam eva vā. Sāpi hi niccabhāvādisuññatāya, yogino sukkhasannissayatāya ca “suññāgāran”ti vattabbataṃ labhati. Cittassa anupassanakarānam kilesānam vigamena **santacittassa**. Saṃsāre bhayassa ikkhanena **bhikkhuno**. **Sammā** ñāyena rūpārūpadhammānam udayabbayānupassanādivasena **vipassato**. Sammasato anāraddhavipassanānam manussānam avisayatāya **amānusi**.

Vipassanāpītisukhasaññitā **rati hotīti** ayamettha gāthāya saṅkhepattho. Dutiyagāthā pana udayabbayañāṇameva sandhāya vuttā. Tattha **yato yatoti** rūpato vā arūpato vā.

Vipassanāsukhanti vipassanācittasampayuttaṃ cetasikasukham. Yasmā taṃsamuttāhitehi atipaṇītarūpehi sabbo kāyo ariphuṭo, paribrūhito ca hoti. Tasmā vuttaṃ “**sakalasarīraṃ abhisandaramānan**”ti.

Adhimokkhoti saddhā, na yevāpanakādhimokkhoti adhippāyo. Sā cettha na kammaphalaṃ, ratanattayaṃ vā saddahanavasena pavattā, atha kho kilesakālussiyāpagamena sampayuttānam ativiya pasannabhāvahetubhūtā. Tenāha “**vipassanāsampayuttā -pa- saddhā uppajjati**”ti.

Purimuppannabhāvanābalasaṃsiddham samappavattaṃ vīriyaṃ sampayuttadhammānam saṃkilesapakkhato kosajjato paggaṇhanato **paggaho**. Tenāha “**paggahoti vīriyan**”ti-ādi.

Supatthitāti sabhāvasallakkhaṇena ārammaṇe suṭṭhu upatthitā. **Supatitthitāti** paṭipakkhavigamena tena acalanīyatāya suṭṭhu patitthitā. Tato eva nikhātā viya **acalā**. Acalabhāveneva **pabbatarājasadisāti** tīhipi padehi supatitthitameva dasseti. **Soti** yogāvacaro. **Yaṃ yaṃ thānanti** yaṃ yaṃ attano upatitthānaṭṭhānam rūpaṃ vā arūpaṃ vā. **Okkhanditvāti** anupavisitvā. **Pakkhinditvāti** tasseva vevacanā. Dibbacakkhuno paribhaṇḍabhūtassa yathākammūpagañāṇassa upatthahante paralokasaññite satte sandhāyāha “**dibbacakkhuno paraloko viyā**”ti na dibbacakkhuno paralokavisayatā. Vaṇṇāyatanavisayañhi tanti. **Assa** sati **upatthāti** khāyati, upatitthatīti vā attho. Yadaggena hi sati ārammaṇaṃ

okkhanditvā upatiṭṭhati, tadaggena ārammaṇampissa okkhanditvā upatiṭṭhatīti vuccati.

Vicinitavisayattā saṅkhārānaṃ vicinane majjhatabbhāvena ṭhitā **vipassanupekkhā**. Sā pana atthato tathāpavattā tatramajjhattupekkhāva. Manodvārāvajjanacittasampayuttā cetanā āvajjane ajjupekkhanavasena pavattiyā **“āvajjanupekkhā”**ti vuttā. Udayabbayānaṃ suṭṭhutarāṃ upaṭṭhānato tadanupassanāyaṃ majjhatabbhūtā idha **vipassanupekkhā** nāma. Te pana udayabbayā sabbasaṅkhārānanti āha **“sabbasaṅkhāresu majjhatabbhūtā”**ti. Āvajjanāya indavajirattattānārācasadisatā, sūratikkhabhāvo ca sabbaññutaññāpurecarā viya tadanucaraññassa tathābhāvena daṭṭhabbā.

Vipassanānikantīti vipassanāya nikāmanā apekkhā. Obhāsādayo vipassanāya vijambhanabhūtā tassā alaṅkāro viya hontīti āha **“obhāsādipaṭimaṇḍitāyā”**ti. Ālayanti apekkhaṃ. **Sukhumā, santākārā**ti sukhumākārā, santākārā ca, sā cassā sukhumasantākārātā bhāvanāya sātisayappavattiyā, yato kilesabhāvopissā duviññeyyo hoti. Tenāha **“yā nikanti kilesoti¹ -pa- hoti”**ti.

Etesupīti yathādassitesu ñāṇādīsipi. **“Aññatarasmim uppanne”**ti idaṃ uppanne aññatarasmim “maggappattomhī”ti-ādiggahaṇadassanattam vuttam, na aññataraññatarasseva uppajjanato. Na vāpi hi upakkilesā ekakkhaṇepi uppajjanti, paccavekkhaṇā pana visum visum hoti. **“Na vata me ito pubbe evarūpā nikanti uppannapubbā”**ti idaṃ dhammasabhāvadassanavasena vuttam, na pana tadā yogino tathācittappavattivasena. Na hi so tadā tam “nikanti”ti jānāti, tathā sati tabbisayassa “maggappattomhī”ti-ādiggahaṇassa asambhavo eva. Tasmā evamassa siyā “na vata me evarūpā bhāvanābhirati uppannapubbā, addhā maggappattomhī”ti.

735. **Upakkilesavattthutāyā**ti nipariyāyato diṭṭhimānatanā idha upakkilesā tesam vattthutāya uppattiṭṭhānatāya. Na sabhāvatoti āha **“na akusalattā”**ti. Yathā pana obhāsādayo, evaṃ nikanti

1. Yā kilesoti (Syā)

diṭṭhigāhādīnaṃ ṭhānaṃ hotīti vuttaṃ **“upakkilesavatthu cā”**ti.

Vatthuvasevāti gāhe anāmasitvā gāhānaṃ vatthutāvaseneva. Attavādī hi **“ahambuddhinibandhanaṃ”**ti parikappito attā obhāsassa sāmibhūto **“mamā”**ti sāmivacanassa visayabhāvena gahitoti āha **“mama obhāso uppannoti gaṇhato hi diṭṭhigāho”**ti. Obhāsassa manāpaggahaṇamukhena tena attānaṃ seyyādito dahatīti vuttaṃ **“manāpo vata obhāso uppannoti gaṇhato mānagāho”**ti. **Assādayatoti** sampiyāyato. **Tesanti** diṭṭhigāhādīsaññitānaṃ upakkilesānaṃ vasena. **Obhāsādīsūti** obhāsādinimittānaṃ. Kammanāṃ yathāraddhavipassanāya aṭṭhatvā vikkhepāpatti, sā ca obhāsādīsu taṇhādīgāhoti dassento **“obhāsādīsu kampati -pa- samanupassatī”**ti āha.

Obhāsanimittānaṃ cittaṃ vikampatīti sambandho. Obhāse vā visayabhūte upakkilesehi cittaṃ vikampatīti yojanā. Tenāha **“yehi cittaṃ pavedhatī”**ti. Sesesupi eseva nayo. **Upaṭṭhāneti** satiyaṃ. **Upekkhāya cāti** vipassanupekkhāya ca.

Maggāmaggavavatthānakathāvaṇṇanā

736. **Kusalo paṇāti**-ādīsu kammaṭṭhānakosallayogena **kusalo**. Paripakkañāṇatāya **paṇḍito**. Āgamabyattiyā **byatto**. Upakkilesatabbisodhanesu ādīnavānisamsāvabodhayogato **buddhisampanno**. **Ayaṃ kho so**¹ti yo so ācariyena kammaṭṭhānadānakāle udayabbayañāṇupattisamaye uppajjatīti vutto, ayaṃ kho so obhāso uppannoti upakkilesavatthubhāvavavatthānaṃ dassetvā idānissa vipassanāya visayabhāvūpanayanavidhiṃ dassento **“so kho paṇā”**ti-ādimāha. Tattha paṭhamanaye aniccalakkhaṇavibhāvanameva dassitaṃ, tasmīṃ siddhe itarampi lakkhaṇadvayaṃ siddhameva hoti. Dutīyanaye pana obhāsādike nissāya uppajjanakadiṭṭhigāhādīnaṃ ugghāṭanasamugghāṭanapariyādānavasena manasikāraavidhiṃ dassetuṃ **“sace obhāso attā bhaveyyā”**ti-ādi vuttaṃ. Arūpasattake **“sace saṅkhārā attā**

bhaveyyun”ti-ādi¹ sabbasaṅkhārasaṅgaṇhanavasena sāmāññato vuttaṃ, idha obhāsādivasena saṅkhāre vibhajja vuttaṃ. Seso manasikāraavidhi tattha vuttanayovāti āha “**sabbaṃ arūpasattake vuttanayena vitthāretabban**”ti.

Obhāsaṃ “netam mamā”ti samanupassanto taṇhāgāhato cittaṃ visodheti, “nesohamasmi”ti samanupassanto mānagāhato, “na meso attā”ti samanupassanto diṭṭhigāhato. Tenāha “**obhāsaṃ netam mamā**”ti-ādi. Esa nayo ñāṇādīsupi.

Imāni dasa ṭhānānīti imāni yathāvuttāni obhāsādīni dasa upakkilesakāraṇāni. **Paññā yassa pariccitā**ti yassa yogino paññā obhāsādīsu aniccatādiggahaṇavasena paricitavati² pariggahetvā upaparikkhitvā ṭhitā. Dhammuddhaccassa samaggabhāvajānanena **dhammuddhaccakusalo hoti**.

Vīthipaṭipannanti udayabbayānupassanāvasena vipassanāvīthipaṭipannaṃ.

Diṭṭhivisuddhiyanti diṭṭhivisuddhiyaṃ adhigatāyaṃ, diṭṭhivisuddhiñāṇena vā diṭṭhiyā visodhane dukkhasaccassa vavatthānaṃ kataṃ hoti dukkhasaccapariyāpannassa nāmarūpassa vavatthānato. Nāmarūpassa paccayā nāmarūpasamudayaupakkhiyāti āha “**kaṅkhā -pa-samudayasaccassa vavatthānaṃ katan**”ti. Abhidhammanayena hi sabbakilesā, kammaṇca samudayasaccaṃ. **Imissanti** imāyaṃ. **Sammā**ti aviparītāṃ. **Maggassā**ti ariyamaggassa upāyabhūtamaggassa.

Maggāmaggañāṇadassanavisuddhiniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti vīsati maparicchedavaṇṇanā.

1. Visuddhi 2. 263 piṭṭhe.

2. Paricitavatiṃ (Ka)

21. Paṭipadāññāḍassanavisuddhiniddesavaṇṇanā

Upakkilesavimutta-udayabbayaññāḍakathāvaṇṇanā

737. Vipassanācārassa matthakappattiyā saṅkhārupekkhāññāḍam **sikhāppattā vipassanā**. Sikhāppatti panassa udayabbayaññāḍādīḍam attatṭhamāḍam¹ vasena jātāti āha “**aṭṭhannaḍam pana ñāḍāḍam vasena sikhāppattā vipassanā**”ti. Oḷārikoḷārikassa saccapaṭicchāḍakamohatamassa vigamanena saccappaṭivedhānukūlattā “**saccānulomikaññāḍan**”ti anulomaññāḍamāha. Tāḍi pana ñāḍāḍi sarūpato dassetuḍ “**aṭṭhannanti cā**”ti-āḍi āradḍham. Tattha udayabbayadassanena saṅkhārāḍam aniccalakkhaḍam, tadanusārena itaralakkhaḍāḍi ca vibhāventiyeva udayabbayānupassanā pavattatīti katvā “**vīthipaṭipanna²vipassanāsaṅkhātāḍ udayabbayānupassanāññāḍan**”ti vuttanti keci. Tayidaḍ tassa sabbaso tīraṇapariññābhāvameva maññāḍāḍehi vuttaḍ. Kiñcāpi hi udayabbayaññāḍam tīraṇapariññāntogadhamēva, udayabbayādīḍam pana jāḍanaṭṭhena, paccakkhato dassanaṭṭhena ca ñāḍadassanāḍi, udayabbayaññāḍādīḍi. Tāḍiyeva paṭipakkhato visuddhattā ñāḍadassanavisuddhi, sā eva ariyamaggo paṭipajjati etāyāti paṭipadā cāti **paṭipadāññāḍassanavisuddhīti** vuttaḍ. Taḍ pana uppannamattaḍ appaḍaḍam sandhāya vuttaḍ. Paḍaḍaḍhi niccasaññāḍipahāḍasiddhiyā pahāḍapariññāya adhiṭṭhāḍabhūtaḍ. Yato tadavigameḍa aṭṭhārasasu mahāvipassanāsu ekaccā adhigatā eva honti. Na hi udayabbayāḍam paccakkhato paṭivedhena vinā sāmāññākārāḍam tīraḍamattena sātisaḍam paṭipakkhapahāḍam sambhavati. Asati ca paṭipakkhapahāḍe kuto ñāḍādīḍam vajiramiva avihatavegatā, tikhiṇavisadādītā vā. Tasmā paḍaḍabhāvappattaḍ udayabbayaññāḍam pahāḍapariññāpakkhiyameva ḍatṭhabbaḍ. Sabbasaṅkhārāḍam bhaḍḍasseva anupassanā bhaḍḍānupassanā, tadeva ñāḍam **bhaḍḍānupassanāññāḍam**. Yathābhūtaḍassāvī bhāyati etasmāti bhayaḍ, tebhūmakadhammā, tesu bhayato upaṭṭhitesu bhāyitabbākāragāhiññāḍam **bhayatupaṭṭhāḍaññāḍam**. Muñcituḍ icchatīti muñcītukamyāḍ, cittaḍ, puggalo vā. Tassa bhāvo muñcītukamyatā, tadeva ñāḍam **muñcītukamyatāññāḍam**.

1. Sattaṭṭhamāḍam (Syā, Ka)

2. Vīthipaṭipannaḍ (Syā)

puna paṭisaṅkhānākārena pavattaṃ nāṇaṃ **paṭisaṅkhānupassanāñāṇaṃ**.
Nirapekkhatāya saṅkhārānaṃ upekkhanavasena pavattañāṇaṃ
saṅkhārupekkhāñāṇaṃ. Tasmāti yasmā upakkilesavimuttaṃ
udayabbayañāṇādinavavidhañāṇaṃ paṭipadāñāṇadassanavisuddhi, tasmā.

738. “**Upakkilesavimuttaṃ**”ti visesanena vibhāvitamatthaṃ
anavabujjhanto codako “**puna udayabbayañāṇe yogo kimatthiyo**”ti
pucchati¹. Tattha **kimatthiyo**ti kiṃ payojano niratthako, pageva nibbattitattā
pakkassa pacanaṃ viyāti adhippāyo. Atha vā
lakkhaṇasallakkhaṇādīhetupaṭipāṭiggahaṇavasena tamatthaṃ nāpetukāmo
ācariyova kathetukamyatāvasena “**kimatthiyo**”ti pucchati¹.
Lakkhaṇasallakkhaṇatthoti aniccādilakkhaṇānaṃ sammadeva
upadhāraṇattho. Tattha kāraṇaṃ dassento “**udayabbayañāṇaṃ hī**”ti-ādimāha.
Nanu ca udayabbayañāṇaṃ nāma saṅkhārānaṃ udayabbayameva passati, na
aniccādilakkhaṇattayaṃ, tena kathaṃ aniccatādilakkhaṇattayasallakkhaṇaṃ
hotīti? Na kho panetaṃ evaṃ daṭṭhabbaṃ “udayabbayañāṇaṃ
lakkhaṇattayavisayaṃ hotī”ti. Udayabbaye pana paṭividdhe
aniccalakkhaṇaṃ pākaṭaṃ hutvā upaṭṭhāti. Tato “yadaniccaṃ, taṃ dukkhaṃ.
Yaṃ dukkhaṃ, tadanattā”ti² itaralakkhaṇampi. Atha vā
udayabbayaggahaṇena hutvā abhāvākāro, abhiṇhasamapaṭipīlanākāro,
avasavattanākāro ca vibhūtatara hotīti kāraṇabhāvena udayabbayañāṇe
yogassa lakkhaṇattayasallakkhaṇatthatā veditabbā, na sammukheneva.
Heṭṭhāti maggāmaggañāṇadassanavisuddhito heṭṭhā. Tañhi obhāsādi-
uppatthetutāya tikkhaṃ visadaṃ hutvā pavattampi diṭṭhi-ādihi
upakkiliṭṭhattā kuṇṭhaṃ avisadameva jātaṃ. Tenāha “**dasahi -pa-**
nāsakkhī”ti.

739. **Amanasikārāti** hetumhi nissakkavacanaṃ. “**Kissa amanasikārā**”ti
hi idaṃ “kena paṭicchannattā”ti pucchitassa paṭicchādakassa hetupucchā.
Santatiyā hissa paṭicchannattā aniccalakkhaṇaṃ na upaṭṭhāti, sā ca santati
udayabbayāmanasikārena paṭicchādikā jātā. Iriyāpathehi paṭicchannattā
dukkhalakkhaṇaṃ na upaṭṭhāti, te ca iriyāpathā
abhiṇhasamapaṭipīlanāmanasikārena paṭicchādakā jātā. Ghanena
paṭicchannattā

1. Pucchi (Syā)

2. Sam 2. 19, 37, 68, 69, 236, 237; Khu 9, 295 piṭṭhesu.

anattalakkhaṇaṃ na upaṭṭhāti, te ca ghanā
 nānādhātuvinibbhogāmanasikārena paṭicchādakā jātāti. Udayabbayaṃ
 passato na udayāvatthā vayāvattham pāpuṇāti, vayāvatthā vā udayāvattham.
 Añño udayakkhaṇo, añño vayakkhaṇoti ekopi dhammo khaṇavasena
 bhedato upaṭṭhāti, pageva atītādikoti āha **“udayabbayaṃ pana -pa-
 upaṭṭhāti”**ti. Tattha **santatiyā vikopitāyāti** pubbāpariyena pavattamānānaṃ
 dhammānaṃ aññoññabhāvasallakkhaṇena santatiyā ugghāṭitāya. Na hi
 sammadeva udayabbayaṃ sallakkhentassa dhammā sambandhabhāvena
 upaṭṭhahanti, atha kho ayosalākā viya asambandhabhāvenāti suṭṭhutam
 aniccalakkhaṇaṃ pākaṭaṃ hoti.

Abhiñhasampaṭipīlanam manasi katvāti yathāpariggahita-
 udayabbayavasena saṅkhārānaṃ nirantaram paṭipīliyamānataṃ
 vibādhiyamānataṃ manasi karitvā. **Iriyāpathe ugghāṭiteti** iriyāpathe
 labbhamānadukkhapaṭicchādakabhāve ugghāṭite. Ekasmiñhi iriyāpathe
 uppannassa dukkhassa vinodakaṃ iriyāpathantaram tassa paṭicchādaṃ
 viya hoti, evaṃ sesāpīti iriyāpathānaṃ taṃtaṃdukkhapaṭicchādakabhāve
 yāthāvato ñāte tesāṃ dukkhapaṭicchādakabhāvo ugghāṭito nāma hoti
 saṅkhārānaṃ nirantaram dukkhābhittunnatāya pākaṭabhāvato. Tenāha
“dukkhalakkhaṇaṃ yāthāvasarasato upaṭṭhāti”ti. **Nānādhātuyoti** nānāvidhā
 pathavī-ādidhātuyo nānāvidhe sabhāvadhamme. **Vinibbhujitvāti** “aññā
 pathavīdhātu, aññā āpodhātū”ti-ādinā, “añño phasso, aññā vedanā”ti-ādinā
 ca visum visum katvā. **Ghanavinibbhoge kateti** samūhaghane,
 kiccārammaṇaghane ca pabhedite. Yā hesā aññamaññūpatthaddhesu
 samuditesu rūpārūpadhammesu ekattābhinivesavasena
 aparimadditasāṅkhārehi gayhamānaṃ **samūhaghanatā**, tathā tesāṃ tesāṃ
 dhammānaṃ kiccabhedassa satipi paṭiniyatabhāve ekato gayhamānā
kiccaghanatā, tathā sārammaṇadhammānaṃ satipi ārammaṇakaraṇabhede
 ekato gayhamānā **ārammaṇaghanatā** ca, tā dhātūsu ñāṇena vinibbhujitvā
 dissamānā hatthena parimajjiyamāno pheṇapiṇḍo viya vilayaṃ gacchanti,
 “yathāpaccayaṃ pavattamānā suññā ete dhammā dhammamattā”ti
 anattalakkhaṇaṃ pākaṭataram hoti. Tena vuttam **“nānādhātuyo -pa-
 upaṭṭhāti”**ti.

740. Dhuvabhāvapaṭikkhepato na niccanti **aniccam**, khandhapañcakam. Yathāha “rūpaṃ kho rādha aniccam, vedanā. Saññā. Saṅkhārā. Viññāṇaṃ aniccan”¹. Tattha kāraṇaṃ vadanto “**uppādavayaññathattabhāvā**”²ti āha. **Uppādo** nibbattilakkhaṇaṃ, **vayo** vipariṇāmalakkhaṇaṃ, **aññathattaṃ** jarā, tesaṃ sabbhāvatoti attho. **Hutvā abhāvatoti** uppajjitvā vinassanato. Ettha ca purimena jātijarāmarāṇasabbhāvato **aniccanti** dasseti, dutiyena pākabhāvaviddhaṃsābhāvato. Yassa bhāvena khandhapañcakam “aniccan”²ti vuccati, taṃ aniccalakkhaṇanti dassetuṃ “**uppādavayaññathattan**”²ti-ādi vuttaṃ. Tena hi taṃ “aniccan”²ti lakkhīyati. **Ākāravikāro**ti ākāravikati. Abhāvākāro hi vikatirūpena labbhati, virūpattā na uppādākāro. **Ākāravikāro**ti vā ākāraviseso. Hutvā abhāvo hi pākabhāvato bhinno viddhaṃsābhāvattā tattha ca aniccalakkhaṇaṃ niruḷham. Aniccākāro hi dukkhānattākārehi viya uppādākārato ca viṣiṭṭho. Tathā hi saddassa viddhaṃsābhāvo saṅkhatabhāvenapi sādhiyati.

Saṅkhatabhāvo ca atthato uppādavantatā. **Uppādo** ca pākabhāvasādhitā dharamānāvattā. Iminā nayena dukkhānattālakkhaṇāni veditabbāni. Apica yathā niccapaṭikkhepato aniccanti niccākārapaṭikkhepato yathāvutto abhāvākārasaṅkhāto aniccākāro **aniccalakkhaṇaṃ**, evaṃ sukhapaṭikkhepato dukkhanti sukhākārapaṭikkhepato abhiṇhapaṭipīlanākārasaṅkhāto dukkhākāro **dukkhalakkhaṇaṃ**, tathā attapaṭikkhepato anattāti attākārapaṭikkhepato avasavattanākārasaṅkhāto anattākāro **anattalakkhaṇanti** datṭhabbāni. Te yime² tayopi ākāra asabhāvadhammattā khandhapariyāpannā na honti. Khandhehi vinā anupalabbhanīyato khandhavinimuttāpi na honti. Khandhe pana upādāya vohāravasena labbhamānā tadādīnavavibhāvanāya visesakāraṇabhūtā tājāpaññattivisesāti veditabbā.

Tayidaṃ sabbampīti yathāvuttalakkhaṇattayañceva lakkhitaḥṭṭhaṇa khandhapañcakam. “**Udayabbayaṇupassanāññāṇena yāthāvasarasato sallakkhetī**”²ti idaṃ tadatthe tabbohāravasena vuttaṃ. Udayabbayaññatthañhi lakkhāṇārammaṇikavipassanā “udayabbayaññāṇa”²ti kathitā. Na hi udayabbayaññāṇaṃ

1. Saṃ 2. 159 piṭṭhe.

2. Ime (Syā)

dukkhalakkhaṇādivisayaṃ. Tabbisayatte vā udayabbayaññāṇameva na siyā, udayabbayaññāṇaṃ pana tikkhaṃ, visadañca kātukāmena lakkhaṇattayatīraṇameva kātabbhaṃ. Parikammasadisañhetam tassa. Esa nayo sesaññāṇesupīti.

Bhaṅgānupassanāññāṇakathāvaṇṇanā

741. **Vahatīti** pavattati. Ñāṇassa tikkhabhāvo bhāvanāya paguṇabhāvena. Paguṇā ca bhāvanā vikkhepābhāvato ārammaṇe appitā viya pavattatīti ñāṇassa tikkhabhāvena saṅkhārānaṃ lahu-upaṭṭhānatā dassitā. **Saṅkhāresu** pana udayabbayavasena **lahuṃ lahuṃ upaṭṭhahantesu** udayadassanañca “uppādavato vināso”ti yāvadeva vayadassanatthaṃ tassa nibbidāvahattāti vaye evassa ābhogasamannāhāro manasikāro pavattati, tena uppādādiṃ muñcitvā vayamevārabba ñāṇaṃ uppajjati. Tena vuttaṃ “**uppādaṃ vā**”ti-ādi. Tattha **uppādanti** nibbattivikāraṃ. **Ṭhitinti** ṭhitippattaṃ, jaranti attho. **Pavattanti** upādinnaḥkappavattaṃ. **Nimittanti** saṅkhāranimittaṃ. Yaṃ saṅkhārānaṃ samudayādighanavasena, sakiccaparicchedatāya ca saviggahānaṃ viya upaṭṭhānaṃ, taṃ saṅkhāranimittaṃ. Keci pana “**pavattaṃ** nāma saṅkhārānaṃ avicchedena pavattanaṃ uppādova, **nimittaṃ** nāma uppannānaṃ vijjamānatā ṭhānaparamparā, tasmā uppādameva gaṇhāti ce, pavattaṃ gaṇhāti nāma. Ṭhitiṃyeva gaṇhāti ce, nimittaṃ gaṇhāti nāmā”ti vadanti, taṃ “**uppādaṃ vā**”ti-ādivacanena virujjhati. Na hi asati bhede vikappo yutto. **Na sampāpuṇāti** aggahaṇato. Kiṃ pana sampāpuṇatīti āha “**khaya -pa- santiṭṭhati**”ti. Tattha **nirodhasaddo** anuppādepī dissatīti bhedasaddena visesitaṃ, **bhedasaddo** visesavācakopi hotīti vayasaddena visesitaṃ, sopi anirodhavācakopi atthīti khayasaddena visesitaṃ, khayavayabhedasaṅkhāte khaṇikanirodheti attho. **Sati santiṭṭhatīti** satisīsenā ñāṇamāha. **Etasmim ṭhāneti** upakkilesavinimuttassa udayabbayaññāṇassa tikkhabhāvāpattiyaṃ vuttanayena udayampi muñcitvā vayasaseva manasikārakāle.

Ārammaṇapaṭisaṅkhāti rūpavedanādi-ārammaṇaṃ khayavayavaseneva paṭisaṅkhāya. Ya-kāralopena hi niddeso “sayam abhiññā”ti-ādīsu¹ viya.

1. Dī 1. 11, 166 piṭṭhesu.

Yathāvuttassa vā ārammaṇassa khayavayabhedavasena paṭisaṅkhā
ārammaṇapaṭisaṅkhā. Bhaṅgānupassaneti yo tadārammaṇassa cittassa
 bhaṅgo, tassa anupassane. **Paññāti** pakārato jānanā. Yaṃ panettha
 vattabbaṃ, taṃ idāneva saṃvaṇṇiyati.

742. **Yaṃ kiñci ārammaṇanti** rūpaṃ yāva jarāmarañanti
 vipassitabbabhāvena gahitaṃ sabbaṃ saṅkhārakatamāha. Paṭisaṅkhānaṃ
 nāma jānanaṃ, tañca bhaṅgānupassanāya adhippetattā bhaṅgato
 dassanamevāti āha “**jānitvā khayato vayato disvāti attho**”ti. Tassa ñāṇassāti
 sambandho.

Rūpārammaṇameva **rūpārammaṇatā** yathā “devo eva devatā”ti
 imamatthaṃ dassetuṃ “**rūpārammaṇaṃ cittaṃ**”ti vuttaṃ. **Rūpārammaṇatāti**
 vā bhummatthe paccattavacananti dassento “**atha vā rūpārammaṇabhāve**”ti
 āha. **Aparena cittaena bhaṅgaṃ anupassatīti** vipassanāvisayaṃ
 bhaṅgānupassanamāha. Evañhi bhaṅgānupassanā paṇṇā hoti,
 ārammaṇañcassa vibhūtataraṃ hutvā upaṭṭhāti. **Ñātanti** ārammaṇamāha
 anupassanāvasena ñātattā. **Ñāṇanti** anupassanāñāṇaṃ. **Ubhopi vipassatīti**
 tadubhayampi khayato vayato vipassatīti. Ayaṃ hettha saṅkhepattho—
 rūpassa yāva jarāmarañassa khayato vayato dassanaṃ
 ārammaṇapaṭisaṅkhātaraṃ, dassanakañāṇassa khayato vayato dassanaṃ
 ārammaṇapaṭisaṅkhāya bhaṅgassa anupassananti ubhayattha paññā.
 Purimaṃ vā tadabhāve abhāvato pacchimāyaṃ pakkhipitvā pacchimā eva
 paññā vipassane ñāṇanti.

Etthāti “tassa cittassa -pa- bhaṅgaṃ anupassatī”ti ettha. **Anekehi**
ākārehīti aniccato anupassanādīhi anekehi ākārehi. **Anu-saddo** “bhiyyo”ti
 etasmiṃ attheti āha “**punappunaṃ passatī**”ti.

Idha saṅkhatadhammo nāma jātijarāmarāṇapakatiko, tassa jāti ādikoṭi,
 jarā majjhimakoṭi, maraṇaṃ osānakoṭi. Tattha kiñcāpi uppādāditividhampi
 saṅkhatalakkhaṇatāya aniccalakkhaṇaṃ, tathāpi jātijarāsu diṭṭhāsu na tathā
 aniccalakkhaṇaṃ pākāṭaṃ hutvā upaṭṭhāti yathā vayakkhaṇeti āha “**bhaṅgo**
nāma aniccatāya paramā koṭī”ti, uttamā

koṭi pariyosānakoṭīti attho. Yathā hi jarādhammaṃ, maraṇadhammameva ca jāyatīti **jāti** aniccatāya ādi koṭi, tathā jātīdhammaṃ, maraṇadhammameva ca jīratīti **jarā** majjhimā koṭi, jātīdhammaṃ, jarādhammameva ca bhijjatīti **bhaṅgo** paramā koṭīti. **Aniccato anupassatīti** na kalāpato sammasanto viya “aniccaṃ khayatṭhenā”¹ti anumānavasena, nāpi āraddhavipassako viya udayaggahaṇapubbakavayadassanavasena, atha kho udayabbayañāṇanubhāvena paccakkhato upatṭhitesu udayavayesu vuttanayena udayaṃ muñcitvā bhaṅgadassanavaseneva aniccato anupassati, evaṃ anupassato panassa niccagāhassa lesopi natthīti āha “**no niccato**”ti. Tathā hesa niccasaññaṃ pajahatīti vuccati. Ettha ca “aniccato eva anupassatī”ti evakāro luttaniddiṭṭhoti tena nivattitamatthaṃ dassetuṃ “**no niccato**”ti vuttaṃ. Na cettha dukkhato anupassanādinivattanamāsāṅkitabbaṃ paṭiyogīnivattanaparattā, eva-kārassa upari desanāruḷhattā ca tāsāṃ. **Dukkhato anupassatīti**-ādisupi eseva nayo.

Aniccato tāva anupassanā bhaṅgānupassakassa yuttā “bhaṅgo nāma aniccatāya paramā koṭī”ti, dukkhādito pana kathanti āha “**aniccassa dukkhattā**”ti-ādi. Etena yaṃ aniccaṃ, taṃ ekantato dukkhaṃ anattā, tato ca na abhinandaniyādirūpaṃ. Tasmā upari nibbattetabbato ñāṇaparikkamatthañca itarāsampi channaṃ anupassanānaṃ vasena anupassatīti dasseti. Keci panettha “**aniccato anupassati, no niccato**”ti-ādinā visuṃ dassanakiccaṃ natthi, bhaṅgadassaneneva sabbaṃ diṭṭhaṃ hotī”ti vadanti, taṃ bhaṅgānupassanāya matthakappattiyaṃ yuttaṃ, tato pana pubbabhāge anekākāravokārā anupassanā icchitabbāva. Aññathā “aniccato anupassatī”ti-ādikā² pāli, “anekehi ākārehi punappunaṃ passatī”ti āgatā tassā aṭṭhakathā ca virodhitā siyā. **Tadeva** aniccato diṭṭhameva sabbasaṅkhāragataṃ.

Na taṃ abhinanditabbanti taṃ saṅkhāragataṃ taṇhādiṭṭhābhinandanavasena “etaṃ mama, eso me attā”ti na abhinanditabbāṃ. **Na tattha rañjītabbanti** tattha saṅkhāragate rañjanavasena na pavattitabbāṃ, kāmarāgo, bhavarāgo vā na

1. Khu 9. 51 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge.

2. Khu 9. 55 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge.

pavattetabboti attho. **Rāgaṃ nirodhetī**ti rāgaṃ vikkhambhananirodhaṃ pāpeti, vikkhambhetīti attho. Tenāha “**lokikeneva tāva ñāṇenā**”ti. Sati ca vikkhambhane kathaṃ samudayoti āha “**no samudeti, samudayaṃ na karotī**”ti.

Evaṃ virattoti evaṃ bhaṅgānupassanānusārena viratto. Yathā diṭṭhaṃ sampati upaṭṭhitaṃ saṅkhāragataṃ nirodheti nirodhaṃ manasi karoti, adiṭṭhampi atītānāgataṃ anvayañāṇavasena yathā idaṃ etarahi, evaṃ itarepīti anuminanto nirodheti manasikatassāpi nirodhaṃ karoti. **No samudetī**ti etthāpi eseṇa nayo, no samudayaṃ manasi karotīti attho.

Evaṃ paṭipannoti evaṃ vuttappakārena aniccānupassanādivasena paṭipanno. **Saddhiṃ khandhābhisaṅkhārehi kilesānaṃ pariccajanatoti** khandhehi, abhisaṅkhārehi ca saha kilesānaṃ pajahanato. Kilese hi pajahanto tannimittakakammaṃ, tato nibbattanake khandhe ca pajahati nāma. **Saṅkhatadosadassanenā**ti saṅkhatadhammesu aniccadukkhatādi-ādīnavadassanena. **Tabbiparī**ti niccasukhādisabhāve. **Tanninnatāyā**ti tadadhimuttatāya. **Paṭinissaggasaddo** pariccāgattho, pakkhandanattho cāti paṭinissaggassa duvidhatā vuttā. Tattha **pakkhandanaṃ** adhimuccanaṃ. **Yathāvuttenā**ti tadaṅgādippahānappakārena, tanninnappakārena ca. **Nibbattanavasena**ti uppādanavasena. Nibbattento hi kilese ādiyatīti te anibbattento kilese na ādiyati nāma. **Adosadassitāvasena**ti dosānaṃ adassāvibhāvena. Saṅkhatārammaṇaṃ ādiyatīti yojanā. Anādīnavadassitāya hi saṅkhāre ādiyatīti ādīnavadassitāya te na ādiyati na gaṇhāti.

743. **Assā**ti yogino. **Tehi ñāṇehī**ti aniccānupassanādiñāṇehi. **Tanti** pahānaṃ. **Niccasaññanti** niccagāhaṃ, saññāsīsena niddeso. **Sukhasaññanti** attasaññanti etthāpi eseṇa nayo. **Sappītikaṃ taṇhanti** sa-uppilāvitaṃ abhipatthanam.

744. “**Vatthusāṅkamanā**”ti ettha vipassanāya pavattiṭṭhānabhāvato rūpādi-ārammaṇaṃ “vatthū”ti adhippetanti dassento “**rūpassā**”ti-ādimāha. Tattha **saṅkamanā**ti vipassanābhāvasāmaññato ekattanayena

vuttaṃ, aññathā aññadeva rūpabhaṅgavisayaṃ ñāṇaṃ, aññadeva tadārammaṇacittabhaṅgavisayanti kuto saṅkamanā. Paññāvivaṭṭanāyapi eseḃa nayo. **Paññāyāti** udayabbayadassanavasena pavattamānāya vipassanāpaññāya. Vayasḃeva gahaṇavasena udayato vinivaṭṭanā. Tenāha “**udayaṃ pahāya vaye santiṭṭhanā**”ti. “**Anantaramḃeva āvajjanasamatthata**”ti iminā bhaṅgānupassanāya paguṇabalavabhāvamāha.

745. **Ubhoti** diṭṭhādīṭṭhabhāvena dveṇi ārammaṇāni. **Ekavavatthanāti** khaṇabhaṅguratāya samānāti vavatthāpanā.

Saṃvijjamānamhīti paccakkhato upalabbhamāṇe paccuppanne. **Visuddhadassanoti** bhaṅgadassanassa paribandhavidhamanena visuddhaññāṇo, suvisuddhabhaṅgadassanoti attho. **Tadanvayaṃ netīti** tassa paccuppannasāṅkhārabhaṅgadassino ñāṇassa anvayaṃ anugatabhūtaṃ ñāṇaṃ pavatteti. Kattha pana pavatteti āha “**atītanāgate**”ti, atīte anāgate ca saṅkhārate. **Sabbepīti**-ādi tassa pavattanākāradassanaṃ.

Bhaṅgasāṅkhāte nirodhe, na nibbānasāṅkhāteti adhippāyo. **Esāti** yā ārammaṇanvayena ubho diṭṭhādīṭṭhe khaṇabhaṅguratāya ekabhāvena vavatthāpanā, esā vayalakkhaṇe vipariṇāmalakkhaṇe **vipassanā** bhaṅgānupassanāti attho.

746. **Ārammaṇaṇca paṭisaṅkhāti**-ādi bhaṅgānupassanāya duppaṭivijjhata vuttassevatthassa dalhīkaraṇaṃ. Tayidaṃ bhaṅgadassanaṃ saṅkhārānaṃ avasavattanāvabodhanena anattalakkaṇapaṭivedhāyāti taṃ dassento “**suññato ca upaṭṭhānan**”ti āha. Ārammaṇassa, hi bhaṅgārammaṇacittassa ca bhaṅgamanupassato visesato saṅkhārā suññā hutvā upaṭṭhahanti. Tenāha “**tassevan**”ti-ādi.

Na catthi aññoti ettha imasmiṃ loke añño khandhavinimutto attā nāma koci natthi. **Tesaṃ khayaṃ passatīti** tesaṃ dhammānaṃ khaṇe khaṇe upaṭṭhahantaṃ bhaṅgaṃ passati. Yathāvuttāya appamādapāṭipattiyā **appamatto**. Yathā kiṃ? **Maṇiṃ va vijjhaṃ vajirena yoniso** yathā nāma kusalo puriso upāyena maṇiṃ vijjhanto maṇissa chiddameva passati manasi

karoti, na maṇissa vaṇṇādirim, evameva saṅkhārānaṃ nirantaraṃ bhaṅgameva yoniso manasi karoti, na saṅkhāreti adhippāyo. Yathā vā vajirena maṇim vijjhantassa viddhaṭṭhānaṃ na puna ruhati, evaṃ vajirasadisena bhaṅgānupassanāñāṇena bhaṅge diṭṭhe na puna niccagāho ruhati, evaṃ bhaṅgameva passatīti attho.

Yā ca ārammaṇapaṭisaṅkhāti “rūpārammaṇatā cittaṃ uppajjitvā bhijjati, taṃ ārammaṇaṃ paṭisaṅkhā”¹ti evamāgatā yā ca ārammaṇapaṭisaṅkhā, “tassa cittassa bhaṅgaṃ anupassatī”ti evaṃ vuttā **yā ca bhaṅgānupassanā**, “saṅkhārāva bhijjanti, tesāṃ bhedo maraṇaṃ, na añño koci atthī”ti evaṃ vuttaṃ **yañca suññato upaṭṭhānaṃ**, ayaṃ evaṃ tidhā vuttāpi **adhipaññāvipassanā nāmāti** attho.

747. **Aniccānupassanādīsūti** aniccadukkhānattānupassanāsu. **Nibbidādīsūti** nibbidāvirāgaṇirodhapaṭinissaggānupassanāsu. **Tayo upaṭṭhāneti** aniccādivasena tividhe upaṭṭhāne. Khayato vayato upaṭṭhānañhi aniccato upaṭṭhānaṃ, bhayato upaṭṭhānaṃ dukkhato, suññato upaṭṭhānaṃ anattatoti. **Diṭṭhīsūti** diṭṭhinimittaṃ **na vedhati**. Tā hi asaṃhīratāya na calati.

748. **Dubbalabhājanassa viyāti** tinta-āmaṃmattikābhājanassa viya bhedameva passatīti sambandho. Ettha ca **dubbalabhājanūpamā** sarasabhiduratādassanattamaṃ, **vippakiriyamānasukhumarajūpamā** aññamañña asambandhatādassanattamaṃ, **bhijjiyamānatilūpamā** khaṇe khaṇe bhijjanakabhāvadassanattanti daṭṭhabbā. **Bhedamevāti** vināsameva **passati** uppādādīnaṃ aggahaṇato. **Evamevāti** yathā udakabubbulaṅkāni udakatalādipaccayaṃ paṭicca uppannāni na ciraṭṭhitikāni sīghaṃ sīghaṃ bhijjanti, evameva sabbe rūpārūpadhammā kammādipaccayaṃ paṭicca uppannā khaṇaṭṭhitikā sīghaṃ sīghaṃ bhijjantīti bhedameva passati. Turitaturitañhi nesaṃ bhedadassanattamaṃ **“bhijjanti bhijjanti”**ti āmeditavacanaṃ.

Marīcipi ittarakālikāva, nissayapabandhavasena, pana ciratarupaṭṭhānanti **“yathā passe marīcikaṃ”**ti vuttaṃ, na ayāthāvupaṭṭhānatova. **Lokanti** khandhalokaṃ. **Maccurājā na passati** arahattādhigamena punabbhavābhāvato.

1. Khu 9. 55 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge.

749. **Bhavadiṭṭhippahānanti** sassatadiṭṭhiyā vikkhambhanam. Na hi nirantaram bhaṅgameva passato sassatadiṭṭhiyā avasaro atthi. Tato evam jīvite nirālayattā **jīvanikantipariccāgo**. **Sadāti** sabbakālam rattindivam. Bhāvanāya **yuttappayuttatā**. Icchācārānam dūrībhāvato **visuddhājīvitā**. **Ussukkappahānam** kiccākicesu abyāvaṭatā tibbasamvegattā. **Vigatabhayatā** kutocipi nibbhayatā attasinehābhāvato. **Khantisoraccapaṭilābho** aniccatāya sudiṭṭhattā. Pantasenāsanesu adhikusalesu ca aratiyā, kāmaguṇesu ratiyā ca sahanato abhibhavanato **aratiratisahanatā**.

Imāni aṭṭhagguṇamuttamānīti līṅgavipallāsena vuttam. **Ma-kāro** ca padasandhikaro, bhavadiṭṭhippahānādike ime aṭṭha uttamānisamseti attho. **Ahinti** tattha bhaṅgānupassanāyanti attho.

Bhaṅgānupassanāññānam niṭṭhitam.

Bhayatupaṭṭhānaññānakathāvaṇṇanā

750. **Sabbasaṅkhārānanti** tebhūmakānam sabbasaṅkhārānam. Adhikāravasena hi padesasabbavisayo idha **sabbasaddo**. **Āsevantassāti** ādaravasena sevantassa pavattentassa. **Bhāventassāti** vadḍhentassa brūhentassa. **Bahulīkarontassāti** punappunam karontassa yuñjantassa. **Pabhedakāti** khaṇe khaṇe bhijjanavasena pabhedakā. Ājīvikā byādhi-ādinimittam maritukāmassa, amaritukāmassāpi sūrassa bhāyitabbampi na bhayato upaṭṭhātīti “**sukhena jīvitukāmassa bhīrukapurisassā**”ti vuttam. Yathā bhīrukajātikassa sīhādayo santāsanimittam bhayānakabhāvato, tathā yogino bhaṅgato dissamānā saṅkhārāti āha “**sīha -pa- upaṭṭhahantī**”ti. **Paccuppannāti** addhāpaccuppannā oḷārikā dīghatarapabandhā, khaṇapaccuppannā sukhumatarā ittarakālā, santatipaccuppannā majjhimā idha ādito pariggahetabbā. Bhayato bhāyitabbato upaṭṭhanakesu ñānam **bhayatupaṭṭhānaññānam**.

Yathā itthiyā puttānaṃ sīsassa chinnaṭā chijjamānatā gayhamānā bhayāvahā, evaṃ yogino tiyaddhagatānaṃ saṅkhārānaṃ nirodhā gayhamānāti imamatthaṃ dassetuṃ **“ekissā kira itthiyā”**ti-ādi vuttaṃ.

Yathā pūtibhūtaṃ odanādi na sabhāvena tiṭṭhati vinassati, evaṃ yassā itthiyā vijātavijātā puttā na jīvanti maranti eva, sā **“pūtipajā”**ti vuttā.

Pūtipajāggahaṇaṇcetta visesato gabbhagatamaraṇacintā dassanena yogino anāgatasāṅkhārānirodhasanniṭṭhānadassanattamaṃ.

Atītapaccuppannasāṅkhārānirodho hissa supākaṇo evāti na so upamāya sādhetabbo. Antimabhavikassa ca yogino sattakkhattuṃ paramādibhāvino atīte dukkhabahutāya, anāgatadukkhaparittatāya ca dassanattamaṃ bahupajāva itthiṃ nidassitā.

Tattha yathā tassā nava puttā matā, evaṃ ajjhataḍḍipabhedā atītā saṅkhārā, vusitapubbā vā nava sattāvāsā daṭṭhabbā, mīyamānaputto viya paccuppannā saṅkhārā, pavattamāno vā sattāvāso daṭṭhabbo. Ajātaputto viya anāgatā saṅkhārā, bhāvī vā sattāvāso daṭṭhabbo. Evamavaṭṭhite yadeke dasaputtamātaraṃ aggahetvā navaputtamātuggahaṇaṃ sātthakanti vadanti, tadapāhataṃ hoti. Dārakānaṃ maraṇassa cirakālikattā **marañānussaraṇanti** vuttaṃ. Gabbhagato appaccakkhatāya bhāvīpakkhēya tiṭṭhatīti adhippāyena kucchigato anāgatasāṅkhārāṭṭhāniyo vutto. **Etasmiṃ khaṇeti** bhaṅgadassanamukhena saṅkhārānaṃ bhayānakabhāvena upaṭṭhānakkhaṇe.

751. **Na bhāyati** ñāṇassa bhāyanākārena appavattanato.

Paṭighacittuppadavasena hi bhāyanaṃ, ñāṇaṃ pana bhāyitabbavattumaṃ bhāyitabbanti yāthāvato jānāti. Tenāha **“atītā -pa- tīraṇamattamevā”**ti, tisso aṅgārakāsuyo atitāpena tikkhamajjhamudubhedāti adhippāyo.

Kāmaabhavādīnāhi tiṇṇaṃ bhavānaṃ nidassanabhāvena tāsaṃ gahaṇaṃ, tathā khadirādisūlattayassa appaṇitādibhāvato. Tenāha **“kevalaṃ hī”**ti-ādi.

Assāti ñāṇassa. **Byasanāpannāti** nānāvidhavipulānatthapatitā. **Bhayatoti** bhāyitabbato.

Saṅkhāranimittanti “saṅkhārānaṃ samūhādighanavasena, sakiccaparicchedatāya ca saviggahānaṃ viya upaṭṭhānaṃ”ti vuttovāyamatto. Saṅkhārānaṃ pana tathā upaṭṭhānaṃ saṅkhāravanimuttaṃ na hotīti āha “**atītā -pa- adhivacanaṃ**”ti. **Maraṇamevāti** bhaṅgameva. **Tenāti** bhaṅgadassanena. Khaṇe khaṇe bhaṅgameva passato hi nimittasaññitaṃ saṅkhāragataṃ aniccatāya vuttanayena sappatibhayaṃ hutvā upaṭṭhāti. Pavattaṃ nāma kāmaṃ sabbābhavapavatti, matthakappattāya pana bhaṅgānupassanāya sabbabhavesu abhinhasampaṭipīlanassa suṭṭhutam upaṭṭhānato santasukhābhimatāpi bhavā dukkhasabhāvatāya bhayato upaṭṭhahantīti dassanatthaṃ “**pavattanti rūpārūpabhavapavatti**”ti-ādi vuttaṃ. **Ubhayanti** nimittaṃ, pavattañca. Dvayampi hi taṃ attasuññameva hutvā upaṭṭhahatīti.

Bhayatupaṭṭhānaññānaṃ niṭṭhitaṃ.

Ādīnavānupassanāññakathāvaṇṇanā

752. **Tāṇanti** saṅkhārahetukā anattato rakkhaṇaṃ. **Neva paññāyati** sabbabhavādīnaṃ sādīnavatāya ekasadisattā. **Leṇanti** tassa pariharaṇatāṇāya upalīyanaṃ. **Gatīti** tadatthaṃ gantabbaṭṭhānaṃ. **Paṭisaraṇanti** tasseva paṭisaraṇaṭṭhānaṃ. **Patthanāti** āsīsanā na hoti. Etena “netamā mamā”ti taṇhāgāhābhāvamāha. **Parāmāsoti** diṭṭhiparāmāso. Tena “eso me attā”ti diṭṭhigāhābhāvamāha. Taṇhāgāhābhāvene va cettha “esohamasmi”ti mānagāhābhāvopi vuttoyeva hoti, **vā-saddaggahaṇena** vā.

Idāni patthanādīnamabhāve kāraṇaṃ dassetuṃ “**tayo bhavā**”ti-ādi vuttaṃ. Tattha **tayo bhavā aṅgārakāsuyo viya** jāti-ādidukkhādhiṭṭhānabhāvena mahābhitāpatāya. **Cattāro mahābhūtā** kaṭṭhamukha pūtimukha-aggimukha satthamukhasaṅkhātā **ghoravisa-āsīvisā viya** kāyassa thaddhatāvissandanadāhacchedadukkhavidhānato visesato, avisesato pana āsayato visavikārato, anattadānato, durupacārato, durāsadato, akataññuto, avisesakārato, anekādīnavūpaddavato ca. “Cattāro āsīvisā uggatejā ghoravisāti kho

bhikkhave catunnetam mahābhūtānam adhivacanam”¹ hi vuttam.

Pañcakkhandhā ekakkhandhabhede aññakkhandhānavaṭṭhānato.

Aññamaññāghātanato, maraṇadukkhāvahanato ca **ukkhittāsikavadhakā viya**.

Vuttampi cetam “ukkhittāsiko vadhakoti kho bhikkhave pañcannetaṃ

upādānakkhandhānam adhivacanam”². **Cha ajjhattikāyatanāni**

attattaniyabhāvena gahitānipi tato rittabhāvato **suññagāmo viya**

bhojanādigayhupagamettha atthīti pavīṭṭhasuññagāmo viya. Tathā hi

vuttam—

“Suññagāmoti kho bhikkhave channetaṃ ajjhattikānam āyatanānam
adhivacanam. Cakkhuto cepi nam bhikkhave paṇḍito byatto medhāvī
upaparikkheyya, rittakaññeva khāyati, tucchakaññeva khāyati,
suññakaññeva khāyati”²—

ādi. **Cha bāhirāyatanāni gāmaghātakacorā viya** sabbathāpi ghātakabhāvato.

Tenevāha “corā gāmaghātakāti kho bhikkhave channetaṃ bāhirānam

āyatanānam adhivacanam. Cakkhu bhikkhave haññati manāpāmanāpesu

rūpesu”² ti-ādi². Rāgaggi-ādīhi **ekādasahi aggīhi**. Vuttañhetam—

“Cakkhu bhikkhave ādittam. Kena ādittam? Rāgagginā dosagginā
mohagginā jātiyā jarāya maraṇena sokehi paridevehi dukkhehi
domanassehi upāyāsehi”³—

ādi. Saṅkhārānam gaṇḍādisadisatā heṭṭhā vuttāyeva. **Nirassādāti**

assādetabbarahitā dukkhasabhāvattā. **Nirasāti** sampattirahitā

vipattipariyosānattā. Sabbattha yathā heṭṭhā nirassādā nirasā mahā-

ādīnavarāsibhūtā hutvā upaṭṭhahantīti sambandho, evam uparipi

“savāḷakamiva vanagahanan”² ti-ādīsu tam ānetvā sambandhitabbam.

Sasaddulāti sabyagghā. **Gāhā** kumbhilādayo. **Rakkhaso** dakarakkhaso.

“**Nirasam nirassādan**”² ti iminā ādīnavassa abbokiṇṇataṃ dasseti. Tathā hissa

yogino sabbesu bhavādisu sabbepi saṅkhārā nissaggato niranteram

sappaṭibhayāva hutvā upaṭṭhahanti. Yañca sappaṭibhayam, tam sādīnavam.

Tenāha “**tassevan**”² ti-ādi.

1. Sam 2. 382 piṭṭhe.

2. Sam 1. 383 piṭṭhe, thokam visadisam.

3. Sam 2. 251; Vi 3. 44 piṭṭhesu.

Yanti ādīnavañāṇam. **Idam vuttanti** idam dasavatthukam dvādasavārapaṭimaṇḍitam anvayabyatirekavasena tasseva padabhājanam **paṭisambhidāyam**¹ vuttam.

Uppādo bhayanti saṅkhārānam uppādo akhematṭhena bhayavatthutāya bhayam. Uppādamūlakañhi sabbam tam sabbavatthukanti sabyasanam. **Pavattam bhayanti**-ādīsupi eseve nayo. Natthi etassa uppādo, na vā etasmiṃ adhigate saṅkhārānam āyatim uppādoti **anuppādo**, nibbānam. Tañca sabbaso, bhayābhāvato paramassāsabhūtattā nibbhayaṭṭhena **khemanti**. **Santipadeti** sabbasaṅkhārūpasamabhūte amatapade. **Appavattanti**-ādīhipi pavattādiṭṭhikhepamukhena nibbānameva vadati. Pavattiyam ādīnavam disvā tadanantameva nivattiyam ānisaṃsadassanavasena sīgham vipassanam ussukkāpentānam vasena “**uppādo bhayam, anuppādo kheman**”ti tatiyavāro vutto. Eseve nayo chaṭṭhavārādīsupi. Ettha ca **uppādo** viseso, **bhayam** visesitabbam sāmāññabhāvatoti satipi dvinnam padānam samānādhikaraṇabhāve līṅgabhedo gahito. Yathā “**dukkhasamudayo ariyasaccan**”ti². Esa nayo “**gati bhayan**”ti-ādīsupi.

Uppādo saṅkhārāti ettha pana sabbesam saṅkhārānam uppādam sāmāññena gahetvā saṅkhārā bhedato vihitā³ sabbatthakameva tesam vibhāgato vipassiyamānattāti vacanabhedo kato.

Āyūhanam paṭisandhim “**dukkhan**”ti passatīti sambandho. **Ñāṇam ādīnave idanti** ādīnave visayabhūte idam pañcavatthukam ñāṇam veditabbam. **Ñāṇam santipadeti** santipade ninnādibhāvena ṭhitam idam ñāṇanti attho.

753. Kammapaccayā paccuppannabhāve uppajjamānānam saṅkhārānam uppādo pākaṭataro hutvā upaṭṭhātīti āha “**purimakammapaccayā idha uppatti**”ti. Pavattam nāma idha pavattiyam dhammapavattīti āha “**uppannassa pavatti**”ti. **Sabbampīti** tiyaddhagatam rūpārūpam ajjhatabhiddhādivibhāgam sabbampi. **Kammanti** etarahi pavattam kammam. Ettha ca uppādapavatta-āyūhanaggahaṇena paccuppannaddhapiyāpannā saṅkhārā gahitā, paṭisandhiggahaṇena anāgataddhapiyāpannā upādittā. Uppādaggaṇaṇena ca atītaddhapiyāpannā kammasaṅkhārā ullīngattā. Nimittaggahaṇena pana sabbepi gahitā. **Yāya gatiyā sā paṭisandhi hoti**

1. Khu 9. 26 piṭṭhe.

2. Dī 3. 231; Ma 3. 293 piṭṭhesu.

3. Gahitā (Syā)

sā nirayādibhedā gati sucaritaduccaritavasena gantabbatā, sā panatthato taṁtaṁkammaniyamitā bhavasamaññārahā vipākakkhandhā, kaṭattā ca rūpanti veditabbā. **Khandhānaṁ nibbattananti** sabbesampi khandhānaṁ nibbattanaṁ. **Pākaṭā eva** saccavibhaṅge lakkhaṇādivasena niddiṭṭhattā. **Vatthuvasenā**ti ārammaṇasaṅkhātapaṇattiṭṭhānavasena. Yadi te pañceva vatthubhāvena icchitā, atha kasmā sesā vuttāti āha “**sesā tesāṁ vevacanavasenā**”ti. Tena vipassakānaṁ ñāṇavipphārassa visayasamvaddhanattham desanā vaddhitāti dasseti.

Anvayato dassitassa ādīnavañāṇassa byatirekato dassanattham **paṭipakkhañāṇadassanaṁ** “yattha uppādo natthi, tattha sabbena sabbaṁ bhayampi natthi”ti. “**Bhayatupaṭṭhānena vā**”ti-ādīnā pavattiṁ dassetvā nivattidassanaṁ buddhānaṁ, anubuddhānaṁ āciṇṇametaṁ yathā purimaṁ saccadvayaṁ dassetvā nirodhasaccadesanāti dasseti. Yathā loke kassaci ādīnavadassanaṁ niratthakampi hoti, na tathā idaṁ, idaṁ pana sātthakamevāti imamattam dassetuṁ “**yasmā vā**”ti-ādi vuttaṁ. **Tappaṭipakkhaninnaṁ cittaṁ hoti** dāhābhibhūtaṁ sītaninnatā viya suṭṭhu dīṭṭhādīnavato ekaṁsena muñcitukamyatābhāvato.

Bhayaṁti bhāyitabbam. “**Niyamato dukkhaṁ**”ti etenassa dukkhabhāvena bhāyitabbatāti bhāyitabbatā dukkhābhāvaṁ na byabhicaratīti dasseti. **Vaṭṭāmisam** upādinakkhandhāti vadanti. Tividhampi vaṭṭam, vaṭṭasannissitaṁ **vaṭṭāmisam**. Kilesahi āmasitabbato **lokāmisam**, pañca kāmagaṇā. Kilesā eva **kilesāmisam**. **Saṅkhāramattamevā**ti ettha **eva**-saddena visāṅkhāram nivatteti. Na hi tattha sāmisaṭālesopi atthīti. **Matta**-saddena pana aparipuṇṇataṁ vibhāveti. Na hi sabbasaṅkhāragataṁ sāmisaṁ. **Tasmā**ti “bhayaṁ”ti vuttassa dukkhādibhāvena niyatattā¹. Yadi yaṁ bhayaṁ, taṁ dukkhādisabhāvameva, tathā sati bhayādīsu ekeneva atthasiddhi. Kasmā sabbāni gahitānīti anuyogaṁ manasi katvā āha “**evaṁ santeṭṭhī**”ti-ādi. Yathā tesu eva saṅkhāresu aniccatō dukkhato anattato pavattivasena ākāraṇānattato anupassanānānattam, evaṁ bhayākārādi-ākāraṇānattato **pavattivasenevettha** ñāṇassa

1. Āyatattā (Syā)

nānattam. Tattha bhayākārena pavattam ñāṇam **bhayatupaṭṭhānāññam,** itarākāravasena pavattam **ādīnavaññānti** daṭṭhabbam.

Yasmā ādīnavaññassa visayabhāvena vuttā pannarasāpi atthā uppādādisu pañcasveva antogadhā, tattha ca ñāṇam anvayabyatirekavasena pavattanato dasavidham hoti. Tasmā āha “**dasa ñāṇe pajānātī**”ti. Pajānanañca sātisayam visayagatasammohavigamena¹ asammūlham, attanipi asammūlham evāti attānampi pajānantam viya hotīti katvā vuttam. Tenāha “**paṭivijjhati sacchikarotī**”ti. **Dvinnanti** dvīsu kusalasaddayogena hi bhummatthe sāmivacanam yathā “kusalā naccagītassā”ti². **Kusalatāti** karaṇe paccattavacananti āha “**dvinnam kusalatāyā**”ti. **Dvinnanti** vā dvinnam ñāṇam vasenāti attho. Pavattiyā yāthāvato diṭṭhatāya tappaṭipakkhato santipadam suvinicchitameva hutvā upaṭṭhāti. Tenassa cittam paramadiṭṭhadhammanibbānādimicchāgāhasena na vicalati. Tattha suparidiṭṭhādīnavattāti āha “**nānādiṭṭhīsu na kampatī**”ti-ādi. Sesamettha uttānatthameva.

Ādīnavānupassanāññam niṭṭhitam.

Nibbidānupassanāññakathāvaṇṇanā

754. **Saṅkhāragateti** sabbasmim tebhūmake saṅkhāre. **Nibbindatīti** ñāṇanibbidena nibbedam āpajjati. Tathābhūto ca tattha ukkaṇṭhanto, anabhiramanto ca nāma hotīti vuttam “**ukkaṇṭhati nābhiramatī**”ti.

Tattha anabhiramaṇassa upamam dassetuṃ “**seyyathāpī**”ti-ādi vuttam. Anotattadham parikkhipitvā ṭhitesu dviyojanasatubbedhesu yathākkamam sānu³ añjanarajata suvaṇṇa sattaratanamayesu gandhamādana kāla kelāsasudassana cittakūṭabhedesu pañcasu himavato mahāsikharesu pacchimo **cittakūṭapabbato** nāma. Sihapapātādisu **sattasu mahāsaesu.**

1. Vidhamanena (Syā)

2. Khu 6. 156 piṭṭhe Jātake.

3. Masāra (Syā), Am-Ṭṭha 3. 218 piṭṭhe passitabbam.

Suvaṇṇapañjareti suvaṇṇamaye sīhapañcare. **Pakkhittoti** niruddho. **Tividhe sugatibhaveti** kāmasugati-ādike tividhe sampattibhave.

Hattha pāda vāla vatthikosehi bhūmiphusanehi sattahi patiṭṭhitoti **sattapatiṭṭho**. **Nagaramajjhe nābhiramati** dvārapañcaranāḷanādi-avabādhanabhayena. **Diṭṭheti** adhimutti pubbakena anvayadassanena diṭṭhe. Tenāha “**tanninnatapoṇatappabbhāramānaso**”to.

Nibbidānupassanāññānaṃ niṭṭhitam.

755. **Taṃ panetanti** nibbidāññānamāha. **Ñānavayenāti** bhayatupaṭṭhānādīnavānupassanāññānavayena. Yasmā bhayato dissamānā eva saṅkhārā mahādīnavā, nibbinditabbā ca hutvā upaṭṭhahanti, tasmā ekampi taṃ ñānaṃ tathābhāvanābalappattiyā avatthāvisesayuttaṃ tividhakiccasāmatthiyavantaṃ hotīti vuttaṃ “**atthato ekan**”ti. Tenāha “**sabbasaṅkhāre**”ti-ādi.

Tayidaṃ tāsāṃ anupassanānaṃ matthakappattivasena vuttaṃ, ādimhi pana bhinnathabhāvā eva pavattanti. **Uppādesīti** pātvākāsi, vibhāvesīti attho.

Muñcitukamyatāññānakathāvaṇṇanā

756. **Na sajjati** bahvādīnavatāya diṭṭhattā. **Muñcitukāmaṃ nissaritukāmaṃ hoti** anādikālikassa khandhassa pariññāyamānattā. **Muñcitukāmatā** tato attānaṃ nibbedhetukāmatā nissaritukāmatā apagantukāmatā. **Pañjarapakkhittoti** pañjarena samoruddho. **Evamādayoti ādi-saddena** āditta-aṅgāra-upasaṭṭhadesabyālasāpadākusalavanagahanādīnaṃ saṅgaho daṭṭhabbo.

Muñcitukamyatāññānaṃ niṭṭhitam.

Paṭisaṅkhānupassanāññāḍakathāvaṇṇanā

757. “Sabbabhava -pa- muñcitukāmo”ti vatvā puna **sabbasmā saṅkhāragatā**ti **sabbaggahaṇaṃ** sātisayamuttidassanatthaṃ adhikavacanaṃ aññamatthaṃ bodhetīti. Yañhi saṅkhārehi ananubandhassa muñcanaṃ, taṃ sātisayaṃ muñcanaṃ. Taṃ pana vuccamānāya paṭisaṅkhānupassanāya hotīti taṃ dassetuṃ “**puna te evaṃ saṅkhāre**”ti-ādi vuttaṃ. Tilakkhaṇaṃ āropetvā saṅkhārapariggaṇhanaṃ pubbepi katanti **punaggahaṇaṃ**. Bhavādigatassa saṅkhārassa aparitultassa abhāvato “**te**”ti vuttaṃ. Anupassanākārassa apubbassapi atthitāya “**evan**”ti vuttaṃ. Idāni vuccamānākārenāti hi attho. Saṅkhārānaṃ pariggaṇhanaṃ nāma paripuṇṇalakkaṇavaseneva hotīti “**tilakkhaṇaṃ āropetvā**”ti vuttaṃ.

Anaccantikatoti-ādīsu yaṃ vattabbaṃ, taṃ heṭṭhā vuttameva. Paṭhamena **ādi**-saddena “ādi-antavantato nīccapaṭikkhepatō”ti evamādināṃ saṅgaho.

Dutiyena “udayabbayapaṭipīḷanato sukhapaṭikkhepatō”ti evamādināṃ saṅgaho.

Ajaññatoti amanuññato, asobhanato vā. **Jegucchatō**ti “dhi”ti jigucchitabbato. **Paṭikkūlatō**ti abhiruciyaṃ paṭilomanena paṭikkūlabhāvato. Na maṇḍanena hatā **amaṇḍanahatā**, amaṇḍanena sakkā etesaṃ subhabhāvaṃ hantuntī attho. Amaṇḍanena vā tesāṃ asubhatā pākaṭā hotīti **amaṇḍanahatā**. Maṇḍanena vā na hantabbasabhāvā “asūriyapassā”ti viya **amaṇḍanahatā**. Tato amaṇḍanahatabhāvatoti rūpasāṅkhāre sandhāya vadati. **Virūpatō**ti asundarato. Paṭighasaṃyojanavatthutāya passante attani bandhatīti **bībhacchaṃ** ativiya virūpaṃ. Yaṃ diṭṭhamattameva domanassuppattinimittaṃ hoti. Ajaññajigucchaniyātā hi gūthaṃ viya pariccajītabbaṃ vā **bībhacchaṃ**. Idha **ādi**-saddena “asucito amanāpatō”ti evamādināṃ saṅgaho.

Catutthena **ādi**-saddena “apariṇāyakato attapaṭikkhepatō”ti evamādināṃ saṅgaho.

758. **Ayanti** yogāvacaro. **Muñcanassāti** puna ananubandhanattham sumuttamuñcanassa. **Upāyasampādanatthanti** aniccādivasena suṭṭhu pariggaṇhanam parimaddanā upāyo, tassa sādhanattham.

Macchagahaṇattham udake tattha tattha khipanti etanti **khippam**, macchānam gahaṇakūṭapam. **Oḍḍāpesīti**¹ osāresi, khipīti attho. **Sappanti** kaṇhasappam. **Gahaṇeti** yathāgahitam sappam achaḍḍetvā gahaṇe. **Hattham nibbeṭhetvā**ti sappena attano bhogena veṭhitam hatthapadesam nibbeṭhetvā mocetvā. **Āvijjhivā** āveṭhikappahāpanena bhametvā. **Nissajjivā**ti chaḍḍetvā.

Tatthāti-ādi upamāsamsandanam. Tattha **āditovāti** viññutam pattakāle. **Ghanavinibbhogam katvāti** kammaṭṭhānam gahetvā samūhādighanaggahaṇam bhinditvā. **Sumuttanti** bhāvanapūmsakaniddeso “visamam candimasūriyā parivattanti”²ti-ādīsu² viya. Saṅkhārānam niccādi-ākārena upaṭṭhātum asamatthata aniccasaññādibhedāya vipassanāya sātisayam balavabhāvappattiyā, sā ca saṅkhārānam aniccādi-ākārassa suṭṭhutarānam sallakkhaṇenāti āha “**tilakkhaṇāropanena -pa- pāpetvā**”³ti. Yathā hi nibbuddhakaraṇe balavatarena paṭimallena tattha tattha muṭṭhippahārādīnā vimathito itaro tena yujjhītum asamatthatam pāpito hoti. Na kevalam asamatthatam pāpitova hoti, atha kho maraṇamattam dukkham vā maraṇam vā pāpuṇāti, evametepi saṅkhārā evam dubbalabhāvam pāpitā upariñāṇanubhāvena nibbisevanatam, sabbaso bhaṅgaṇca pāpuṇantīti.

759. **Ettāvatāti** evam “anaccantikato”²ti-ādīnā parocattālīsāya ākārehi saṅkhārānam aniccādibhāvasallakkhaṇavasappavattena paṭisaṅkhānena.

Aniccato manasikarototi-ādīsu yam vattabham, tam bhayatupaṭṭhānakathāyam³ vuttanayameva.

Ayam pana viseso—“**paṭisaṅkhā**”²ti padassa “**jānitvā**”³ti atthamvatvā paṭisaṅkhānuppajjanakiriyānam samānakhaṇattā asatipi pubbāparakālatte saddavohāramattena evam vuttanti dassento “**kāman**”²ti-ādimāha. Tena

1. Osāpesīti (Syā)

2. Am 1. 386 piṭṭhe.

3. Visuddhi 2. 282 piṭṭhe.

“kusalaṃ dhammaṃ paṭicca kusalo dhammo uppajjati hetupaccayā¹, nihanvā timiraṃ sabbaṃ, uggatoyaṃ divākaro”ti ca evamādisu viya samānakālavasenāyaṃ saddapayogoti. Tathā manañca dhamme ca paṭhamam paṭicca pacchā na manoviññāṇassa uppatti, evamidhāpīti dassetuṃ **“manañca paṭiccā”**ti-ādi vuttaṃ. Ediso saddapayogo yebhuyyena loke pubbakālavaseneva dissatīti pubbakālavaseneva idhāpi taṃ dassetuṃ **“ekattanayena vā -pa- veditabbā”**ti āha. Tassattho—aparāparaṃ uppannesu ñāṇesu purimassa vasena paṭisaṅkhānakiriyā, tadaññassa vasena uppajjanakiriyā ca yojetabbā, na ca tāni bhedato apekkhitabbāni ekasantānapatitātāya ekattanayavasena gahitattāti. **Itarasmim padadvayeti** “pavattaṃ paṭisaṅkhā, nimittaṃ pavattaṃ paṭisaṅkhā”ti imasmim padadvaye.

Paṭisaṅkhānupassanāññāṇam niṭṭhitam.

Saṅkhārupekkhāññakathāvaṇṇanā

760. Saṅkhārānaṃ aniccadukkhākārādipariggaṇhanavasena pavattampi paṭisaṅkhānupassanāññāṇam visesato anattākārapariggaṇhanapadhānanti vuttaṃ **“sabbe saṅkhārā suññāti pariggahetvā”**ti-ādi. Tasmiñhi sati saccasampañvedho ijjhāti, na asati. Tadabhāvato hi aniccadukkhakkhaṇapaññāpakampi **sarabhaṅgasatthārādīnaṃ sāsanaṃ** aniyyānikameva jātaṃ. Atha vā tesam niccasārādīhi² rittakaṃ sandhāya **“sabbe saṅkhārā suññāti pariggahetvā”**ti vuttaṃ. Yañhi yato rittakaṃ, taṃ tena suññanti. Saṅkhārānaṃ attasuññatāya diviññeyyabhāvato anekavāraṃ paṭividdhāyapi suññatānupassanāya dāḷhībhāvāpādanatthaṃ **“puna suññamidam”**ti-ādi āradham. Tattha yadaggena saṅkhārā anattatā, tadaggena anattaniyā. Sati hi attani attaniyena bhavitabbanti vuttaṃ **“suññamidam attena vā attaniyena vā”**ti. **Dvikoṭikanti** dvi-aṃsikaṃ, attānaṃ neva disvā ñāṇacakkhunā paccakkhato, anumānato ca tassa anupalabbhaniyatoti adhippāyo. Paraṃ aññaṃ sattaṃ, saṅkhāraṃ vā parikkhārabhāve attano sukhadukkhasāadhanabhāve ṭhitaṃ na disvāti yojanā. Puna pariggaṇhātīti sambandho. **Ettāti** etasmim suññatānupassanādhikāre.

1. Abhi 8. 19 piṭṭhe Paṭṭhāne.

2. Niccasārādīhipi (Syā)

Kvacīti katthaci ṭhāne, kāle, dhamme vā. Atha vā **kvacīti** ajjhattam, bahiddhā vā. **Attano attānanti** sakattānaṃ. “Ayaṃ kho bhavaṃ brahmā mahābrahmā -pa- seṭṭho sajitaṃ vasī pitā bhūtabhabyānaṃ”ti-ādinā¹ parehi parikappitaṃ attānaṃ kassaci² kiñcanabhūtaṃ na passatīti dassento “**kassaci**”ti-ādimāha. Tattha **parassāti** “parajāti, paro puriso”ti ca evaṃ gahitassa. **Na ca mama kvacanīti** ettha **mama-saddo** aṭṭhāne payuttoti āha “**mama-saddaṃ tāva ṭhapetvā**”ti. **Parassa cāti** attato aññassa. “Paro puriso”ti evaṃbhūto attho mamatthāya ṭhito, tassa vasena mayhaṃ sabbaṃ sijjhatīti evaṃ ekaccadiṭṭhigatikaparikappitavasena paraṃ attānaṃ taṃca attano kiñcanabhūtaṃ na passatīti dassento “**na ca kvacanī**”ti-ādimāha. Ettha ca **nāhaṃ kvacanīti** saka-attano abhāvaṃ passati. **Na kassaci kiñcanatasminti** saka-attano eva kassaci anattaniyataṃ passati. **Na ca mamāti** ekaṃ dvayaṃ yathāsaṅkhyāṃ sambandhitabbaṃ. **Atthīti** paccekam. **Na ca kvacani parassa attā atthīti** parassa attano abhāvaṃ passati. **Tassa parassa attano mama kiñcanatā na catthīti** parassa attano anattaniyataṃ passati. Evaṃ ajjhattam, bahiddhā ca khandhānaṃ attattaniyasuññatā suddhasaṅkhārapuñjatā catukoṭikasūññatāpariggaṇhanena diṭṭhā hoti. Tena vuttaṃ “**evamayan**”ti-ādi.

761. “**Chahākārehi**”ti-ādinā niddesādīsu tattha tattha āgate pakāre suññatānupassanāya paribrūhanaṃ saṅgahetvā dasseti. Tattha **chahākārehi**ti chahi gahaṇākārehi, gahetabbākārehi vā. **Niccenāti** “nicco”ti parikappitena attanā vā aññena vā kenaci. **Niccenāti** vā niccabhāvena. Dhuvādayo “nicco”ti gahitasseva gahetabbākārā. Tabbibhāgena hi imassa chakkatā. Tattha niccatā nāma kūṭaṭṭhatā. Dhuvabhāvo thiratā. Sadā bhāvitā sassatatā. Nibbikāratā avipariṇāmadhammatā. **Yāva jarāmarañāti** peyyālaṃ akatvā pariyosānapadameva dasseti.

762. Na sāranti **asāraṃ**, natthi etassa sāranti **nissāraṃ**. Sārato apagataṃ, sāraṃ vā tato apagatanti **sārāpagataṃ**. Keci

1. Dī 1. 17 piṭṭhe.

2. Tassa (Syā)

panettha “niccasārasārena vā sukhasārasārena vā attasārasārena vā”ti pālīti adhippāyena “asāraṃ nissāraṃ sārāpagatan”ti padattayaṃ eko suññatāpariggahākāro, aññathā satteva ākāra siyūṃ, na atṭhāti vadanti. Apare pana “subhasārasārenātipi pāliyaṃ atthīti ‘asāraṃ nissāraṃ sārāpagatan’ti idaṃ padattayaṃ ‘niccasārasārenā’ti-ādīsu paccekam yojetabban”ti vadanti. **Setavacchoti** setavarūṇako. “Minarukkho”tipi vadanti. **Pālibhaddakoti** kimsuko.

763. Niccasārādīnaṃ abhāvato **rittato passati**. Parittato, lāmakattā vā **tucchato**. Attasārābhāvena **suññato**. Sayam anattatāya **anattato**. Issariyassa abhāvato, kenaci issariyaṃ kāretuṃ asakkuṇeyyatāya ca **anissariyato**. Pheṇapiṇḍena bhājanādiṃ kātukāmassa viya rūpassa niccatādiṃ kātukāmassa taṃ na sijjhati, saka-icchāvasena vā kāci kiriyā natthīti **akāmakāriyato**. “Evaṃ rūpaṃ hotu, mā evaṃ”ti **alabbhanīyato**. Sayam aññassa vase na vattati, nāpi aññaṃ attano vase vattetīti **avalavattakato**. Yasmiṃ santāne sayam tassa paro viya avidheyyatāya **parato**. Kāraḱādi viya kāraṇehi, phalena ca **vivittato**. Na hi kāraṇena phalaṃ, phalena vā kāraṇaṃ sagabbhaṃ tiṭṭhati. Esa nayo vedanādīsūpi.

764. **Rūpaṃ na sattoti**-ādīsu yo lokavohārena satto, rūpaṃ so na hotīti ayamatto idha nādhippeto tassāvuttasiddhattā. Na hi loko rūpamattaṃ “satto”ti voharati, bāhirakaparikappito pana attā “satto”ti adhippetā. So hi tehi rūpādīsu sattavisattatāya paresaṃ sañjāpanaṭṭhena “satto”ti vuccati, rūpaṃ so na hotīti attho. Suññatāpariggaṇhanañhetanti. Esa nayo **na jīvoti**-ādīsūpi. Tattha jīvanaṭṭhena **jīvo**. Naraṇaṭṭhena netubhāvena **naro**. “Ahamasmī”ti mānuppattiṭṭhānatāya māno ettha vāti pavattatīti **mānavo**¹. Thiyati ettha gabbhoti **itthī**. Padhānabhāvena puri setīti

1. Māṇavo (Ka)

puriso. Āhito ahaṃmāno etthāti **attā.** Paccattaṃ tassa tassa ahaṃkāravatthutāya “ahan”ti ca diṭṭhigatikehi attā vuccati, rūpaṃ pana tādisaṃ na hotīti suññatāpariggaṇhanavidhiṃ dassetuṃ “**rūpaṃ na satto**”ti-ādi vuttaṃ. Tasmā aṭṭhahipi padehi rūpassa attasuññatāva dassitā. Itarehi catūhi tassa kiñcanatābhāvo. Tattha **na mamāti** mayhaṃ attano santakaṃ na hoti, tathā aññassa attano santakaṃ na hoti, kassacipi attano santakaṃ na hoti attanoyeva abhāvato. “**Na attaniyan**”ti padena pakāsito evattho pariyāyantarehi tūhipi padehi pakāsito. Esa nayo vedanādīsipi.

765. Heṭṭhā kalāpasammasanassa daḥhabhāvāya vuttasammasananayāpi suññatānupassanāya daḥhabhāvāya saṃvattantīti dassento “**tīraṇapaṇiññāvasenā**”ti-ādimāha. Tattha bhayassa ahiṃsanena **asaraṇato.** “Saraṇaṃ”ti gahetuṃ ayuttatāya **asaraṇībhūtato.** “**Anassādato**”ti idaṃ pāḷiyaṃ natthi. Sati ca tecattālīsa ākāra siyūṃ. Rūpappavattiyaṃ sabbādīnavūpaladdhiyā **ādīnavato.** “**Samudayato atthaṅgamato**”ti idaṃ dvayaṃ yathā aniccato dassanaṃ panālikāya, niccasāravirahadīpanena vā suññatāvibhāvanāṃ hoti, evaṃ suññatāvibhāvananti katvā vuttaṃ. Tathā “yaṃ kho rūpaṃ paṭicca uppajjati sukhaṃ somanassaṃ, ayaṃ rūpassa assādo”ti¹ dassanaṃ paccayapaccayuppannatāvibhāvanena suññatāvibhāvanāṃ. “Yaṃ rūpaṃ aniccaṃ dukkhaṃ vipariṇāmadhammaṃ, ayaṃ rūpassa ādīnavo”ti¹ ca dassanaṃ niccatādisuññatābhāvanato. Tathā “yo rūpe chandarāgavinayo chandarāgappahānaṃ, idaṃ rūpassa nissaraṇaṃ”ti¹ evaṃ samudayādidassanānaṃ, itaresaṅca yathārahaṃ suññatānupassanānubrūhanatā daṭṭhabbā. Yaṃ pana ādīnavato dassanaṃ, pubbe vatvāpi puna vacanaṃ assādapaṭikkhepato dassanaṃ sandhāya vuttanti veditabbaṃ. Sesāṃ heṭṭhā vuttanayameva. Vedanādīsipi dvācattālīsa ākāra netabbāti āha “**vedanaṃ -pa- viññāṇaṃ aniccato -pa-nissaraṇato passatī**”ti.

Vuttampi ca niddese² etaṃ suññatāpariggaṇhanakathāsandassanaṃ “asukāya pāḷiyā ayaṃ niddeso”ti dassanatthaṃ, tassa phalasandassanatthaṅca.

1. Saṃ 2. 23 piṭṭhe.

2. Khu 8. 448 piṭṭhe.

766. Evaṃ tīraṇapariññāvasena paccekam khandhesu dvācattālīsāya ākārehi suññatam pariggahetvāpi tividhānupassanāvaseneva bhāvanam anuyuñjantassa saṅkhārupekkhāñāṇupattīti dassento “**evaṃ suññato**”ti-ādimāha. Tattha **pariggaṇhantoti** sammasanto. **Bhayañca nandiñca vipphahāyāti** ajjhupekkhakatāya saṅkhārānam vipattiṃ nissāya uppajjanakabhayañceva tesaṃ sampattiṃ nissāya uppajjanakapītiñca pajahitvā. Atha vā bhayatupaṭṭhānavasena uppajjanakāñāṇabhayañca sammasanavasena uppajjanakapītisaṅkhātānam nandiñca pahāya. Na hi sabbaso suññatāya diṭṭhāya bhayanandīnam avasaro atthi atha kho upekkhāva saṇṭhāti. Tenāha “**saṅkhāresu udāsīno hoti**”ti. Tattha yena micchāgāhena anudāsīnatā siyā, tadabhāva dassento “**ahanti vā mamanti vā na gaṇhāti**”ti āha. Idānissa udāsīnatāya upamaṃ dassento “**vissaṭṭhabhariyo viya puriso**”ti-ādimāha.

Tattha anudāsīnatāpubbikā udāsīnatā vuccamānā idha opammattham pharātīti dassetuṃ “**iṭṭhā kantā**”ti-ādi vuttam. **Ativiya nam mamāyeyya** itthīnam sātheyyakūṭeyyavaṇkeyyādīnam ajānanato. **Muñcitukāmo hutvāti** muñcitukāmo va hutvā, **taṃ vissajjeyya** nirapekkhatāya vasenevāti adhippāyo. **Ayam** yogāvacaro. Muñcitukāmatāya uddham yāva saṅkhārupekkhāñāṇam na uppajjati, tāva pavattā vipassanā paṭisaṅkhānupassanā evāti āha “**paṭisaṅkhānupassanāya saṅkhāre pariggaṇhanto**”ti.

Patilīyatīti ekapassena nilīyati nilīnam viya hoti. **Patikuṭatīti** saṅkucati. **Paṭivattatīti**¹ vivattati. **Na sampasāriyatīti** na visarati, abhirativasena na pakkhandatīti attho.

Iccassāti iti evaṃ assa yogino.

767. Tikkhavisadasūrabhāvena saṅkhāresu ajjhupekkhane sijjhamāne **taṃ panetaṃ** saṅkhārupekkhāñāṇam anekavāraṃ pavattamānam paripākagamanena anulomañāṇassa paccayabhāvaṃ gacchantam **nibbānam santato passati** nāma. Tathābhūtañca **sabbaṃ saṅkhārappavattaṃ vissajjetvā nibbānameva pakkhandati** nāma. Tayidaṃ idha ñāṇam anulomagotrabbhuñāṇehi saddhiṃ ekattaṃ netvā vuttam

ekattanayavasena. **No ce nibbānaṃ santato passatīti** tāva saṅkhārupekkhāññaṃsa aparipakkatamevāha. Samuddaṃ tarantīti **sāmuddikā**, saṃyattikā¹. Disājānanako kāko **disākāko**, lakkhaṇamattañcetaṃ yo koci tādiso sakunto veditabbo. **Videsanti** adesaṃ samudde aparicitaṭṭhānaṃ. **Anugantvā**ti anu anu gantvā.

Tayidaṃ² vipassanāññaṃ. **Piṭṭhaṃ vaṭṭayamānaṃ viyāti** thūlathūlato vivecanavasena nipphoṭiyamānaṃ³ saṇhaṃ saṇhaṃ piṭṭhacuṇṇaṃ viya. **Nibbaṭṭitakappāsanti** nibbaṭṭitabījaṃ kappāsaṃ. **Vihanaṃ**⁴ viyāti dhanukena vihaññaṃ viya. Upamādvayenapi punappunaṃ sammasanena vipassanāññaṃsa sukhumatarabhāvāpattimāha. Yathā yathā hi vipassanābhāvanābalena tikkhā, visadā, sūrā ca hoti, tathā tathā sukhumatarāpi hotīti. **Saṅkhāravicinaneti** pavicayassa sikhāpattatāya saṅkhāresu viya tesaṃ vicinanepi udāsīnaṃ hutvā tividhānupassanāvasena tiṭṭhati pakārantarassa abhāvato. “Sattadhā aṭṭhārasadhā”ti-ādinā vibhattāpi hi anupassanāpakārā aniccānupassanādisveva tīsu antogadhāti matthakappattā vipassanā tāsāṃ eva vasena tiṭṭhati.

768. **Tatrā**ti tasmim vimokkhamukhabhāvāpajjane, ariyapuggalavibhāgapaccayatthe ca. **Idaṃ** vipassanā ñāṇaṃ. **Tiṇṇaṃ indriyānanti** saddhindriyasamādhindriyapaññindriyānaṃ. **Ādhipateyyavasena**ti sampayuttadhammānaṃ adhipatibhāvavasena. Aniccānupassanābahulassa hi saddhindriyaṃ balavaṃ hoti, dukkhānupassanābahulassa samādhindriyaṃ, anattānupassanābahulassa paññindriyanti tissannaṃ anupassanānaṃ vasena balavatarabhāvaṃ pattāni imāni tīni indriyāni vimokkhamukhabhāvaṃ āpādentīti āha “**tividhānupassanā -pa- āpajjati nāmā**”ti. **Tividhavimokkhamukhabhāvanti** ettha ke pana tayo vimokkhā, kāni vā tīni vimokkhamukhānīti antolīne anuyoge vimokkhamukhādhīnattā vimokkhādhigamassa vimokkhamukhāni tāva dassento “**tisso hi -pa- vuccanti**”ti vatvā ayañca attho pālito eva viññāyatīti dassento “**yathāhā**”ti-ādimāha.

1. Savantikā (Syā, Ka)

3. Niccoriyamānaṃ (Ka)

2. Tadidaṃ (Ka)

4. Vihatamānaṃ (Syā)

Lokaniyyānāyāti lokato nikkhamanāya, sattalokassa vā vaṭṭadukkhato nikkhamanāya. **Paricchedaparivaṭumato**ti udayabbayavasena paricchedato ceva parivaṭumato ca. **Samanupassanatāyā**ti sammadeva anu anu passanāya saṁvattantīti sambandho. Aniccānupassanā hi saṅkhāre ādito udayena, antato vayena paricchinne passati. Ādi-antavantatāya hi te aniccāti. **Animittāya ca dhātuyā**ti sabbasaṅkhāranimittavirahato “animittā”ti laddhanāmāya asaṅkhatāya dhātuyā. **Cittasampakkhandanatāyā**ti paricchinditvā anulomañāṇādibhāvena sammadeva adhiccittassa anupavisanatthāya. **Appaṇihitāyā**ti rāgapañidhi-ādīnaṁ abhāvena “appaṇihitā”ti laddhanāmāya. **Suññatāyā**ti attasuññatāya “suññatā”ti laddhanāmāya.

Gatinti nibbattiṁ¹. Saṅkhārānaṁ sabhāvavibhāvanena saṁvejjiyamānaṁ cittaṁ sammāpaṭipattiyaṁ samuttejitaṁ nāma hotīti āha “**manosamuttejanatāyāti cittasaṁvejanatāyā**”ti. Mamankārena attaniyasaññitassa vatthuno sāmibhūto attā paṭhamam parāmasīyati, tato attaniyanti āha “**nāham, na mamāti evaṁ anattato samanupassanatāyā**”ti. **Tiṇi padānī**ti paricchedaparivaṭuma, manosamuttejana, samanupassanapadānīti vadanti, “sabbasaṅkhāre”ti-ādīni pana tiṇi vākyāni tiṇi padānīti veditabbāni. **Tenevā**ti aniccānupassanādīnaṁ vasena tesam tiṇṇaṁ padānaṁ vuttattā eva. **Pañhavissajjaneti** “aniccato manasi karoto kathaṁ saṅkhārā upaṭṭhahantī”ti pañhassa vissajjane.

769. Evaṁ vimokkhamukhāni dassetvā idāni vimokkhe dassetuṁ “**katame panā**”ti-ādi vuttaṁ. **Aniccato manasikarontoti** aniccānupassanaṁ anuyuñjanto. **Adhimokkhabahuloti** saddhindriyabahulo. Yassa visesato aniccānupassanā tikkhā sūrā hoti, tassa saddhindriyaṁ adhimattaṁ hoti. “Aniccā saṅkhārā”ti hi ādito saddhāmattakena paṭipajjitvā vipassanāya ukkaṁsagatāya tarupallavādīsu viya maṇikanakādīsopi tesam aniccatam sātisaṁ paccakkhato passato “sammāsambuddho vata so bhagavā”ti satthari saddhā balavatī pavattatīti so adhimokkhabahulo, adhimattasaddo ca hoti. Tassa aniccānupassanābahulatāya

1. Nipphattiṁ (Syā)

aniccākārato vuṭṭhānaṃ hotīti so **“animittaṃ vimokkhaṃ paṭilabhati”**ti vuttaṃ. **Passaddhibahulo**ti dukkhānupassanaṃ anuyuñjanto “dukkhā saṅkhārā, tappaṭipakkhato sukho nirodho”ti ca manasikāravasena nibbānassa santapaṇītasukhabhāvaṃ adhimuccanto abhiñhaṃ pītipāmojjasamāyogato passaddhibahulo hoti. Tato ca adhimattasamādhindriyapaṭilābhena rāgapaṇidhiyā dūrībhāvato appaṇihitavimokkhasamadhigamo hotīti vuttaṃ **“dukkhato -pa- paṭilabhati”**ti. **Vedabahulo**ti anattānupassanaṃ anuyuñjanto attasuññatāya¹ nipuṇaṇṇaṇvisayattā ñāṇabahulo hoti. Tato ca adhimattapaṇṇindriyapaṭilābhena mohassa dūrībhāvato suññatavimokkhasamadhigamo hotīti āha **“anattato -pa- paṭilabhati”**ti.

Yo aniccānupassanāya nimittavasena saṅkhāre pariggahetvā vipassanaṃ anuyuñjanto yattha idaṃ saṅkhāranimittaṃ sabbaso natthi, taṃ “animittaṃ nibbānaṃ”ti animittākārena adhimuccanto vuṭṭhānagāminimaggena ghaṭeti. Tassa maggo animittato nibbānaṃ sacchikarotīti vuccatīti āha **“animittākārena nibbānaṃ ārammaṇaṃ katvā pavatto ariyamaggo”**ti. Svāyaṃ nibbānassa animittākāro neva maggena kato, na vipassanāya, atha kho sabhāvasiddho. Tadārammaṇatāya ca maggo animittoti vuccatīti dassento āha **“animittāya dhātuyā uppannattā animitto”**ti. Yo dukkhānupassanāvasena paṇidhiyā dūrībhāvakaraṇena appaṇihitaṃ adhimuccanto, yo anattānupassanāvasena attūpaladdhiyā dūrībhāvakaraṇena suññataṃ adhimuccantoti ca ādinā yojetabbaṃ. Tenāha **“eteneva nāyena”**ti-ādi.

770. Yadi ariyamaggo tividhampi vimokkhanāmaṃ labhati, atha kasmā **abhidhamme** vimokkhadvayameva āgatanti codanaṃ sandhāyāha **“yaṃ panā”**ti-ādi. Tattha **tanti** abhidhamme vimokkhadvayavacanaṃ. **Nippariyāyato vipassanāgamaṇaṃ sandhāyā**ti ujukameva vipassanato maggassa nāmāgamaṇaṃ sandhāya vuttaṃ. Kasmā?² Animittavipassanā āgamaṇiyatthāne thatvā attano maggassa nāmaṃ dātuṃ na sakkoti. Kāmaṃ **sutte** “animittaṇca bhāvehi, mānānusayamujjahā”ti³ animittavipassanā kathitā, sā pana

1. Anattasuññatāya (Ka)

2. Yasmā (Syā)

3. Khu 1. 329 piṭṭhe Suttanipāte.

niccanimittadhuvanimitta attanimittāni ugghāṭentīpi sayam
nimittadhammesu eva caratīti sanimittāva hotīti. Apica abhidhammo nāma
paramatthadesanā, animittamaggassa ca paramatthato hetuvekallameva.
Aniccānupassanāvasena hi **animittavimokkho** kathito. Tattha ca
saddhindriyam adhimattam hoti, tam ariyamagge ekaṅgampi na hoti,
amaggaṅgattā attano maggassa nāmam dātum na sakkoti. Itaresu
dukkhānupassanāya vasena **appaṇihitavimokkho**, anattānupassanāya vasena
suññatavimokkho.

Tesu appaṇihitavimokkhena samādhindriyam, suññatavimokkhena
paññindriyam adhimattam hotīti tāni ariyamaggassa aṅgattā attano maggassa
nāmam dātum sakkonti, na animittamaggo tadabhāvatoti keci. Ye pana
vadanti “animittamaggo āgamanato nāmam alabhantopi saguṇato ca
ārammaṇato ca nāmam labhati”ti, tesam matena appaṇihitasuññatamaggāpi
saguṇato eva, ārammaṇato eva ca nāmam labheyyunti? Tam ayuttam.
Kasmā? Maggo hi dvīhi kāraṇehi nāmam labhati sarasato ca paccanīkato
cāti, sabhāvato ca paṭipakkhato cāti attho. **Appaṇihitamaggo** hi rāgapaṇidhi-
ādīhi vimutto, **suññatamaggo** rāgādīhi suñño evāti te sarasato nāmam
labhanti. Tathā **appaṇihitamaggo** paṇidhissa paṭipakkho, **suññatamaggo**
attābhinivesassa evāti te paccanīkato nāmam labhanti, **animittamaggo** pana
rāgādinimittānam, niccanimittādīnam vā abhāvena sarasato eva nāmam
labhati, no paccanīkato. Na hi so saṅkhāranimittārammaṇāya
aniccānupassanāya paṭipakkho, sā panassa anulomabhāve ʔhitāti sabbathāpi
abhidhammapariyāyena animittamaggo na labbhati. Tena vuttam “**tam
nippariyāyato vipassanāgamanam sandhāya**”ti.

Yasmā suttantapariyāyena animittamaggo labbhati. Vuṭṭhānagāminī hi
vipassanā yaṁ yaṁ sammasantī vuṭṭhānam gacchati, tassa tassa vasena
āgamanīyaṭṭhāne ʔhatvā attano maggassa nāmam deti, tattha aniccato
vuṭṭhahantassa maggo animitto hoti, dukkhato vuṭṭhahantassa appaṇihito,
anattato vuṭṭhahantassa suññato, tasmā suttantasamvaṇṇanā esāti katvā idha
tayopi vimokkhā uddhaṭā. **Yaṁ pana paṭisambhidāmagge**
abhinivesanimittapaṇidhimuñcanam upādāya tissannampi anupassanānam
tadāgamanavasena tadanvayassa maggassa ca suññatavimokkhādibhāvo
niddiṭṭho, tassa

pariyāyabhāve vattabbameva natthīti dassetuṃ “**vipassanāññāṇaṃ hī**”ti-ādi vuttaṃ. Vipassanāññāṇaṃ paṭisambhidāmagge “appaṇihito, vimokkho”ti ca kiñcāpi vuttanti sambandho.

Aniccānupassanāññāṇanti “aniccā saṅkhārā”ti anupassanāvasena pavattaññāṇaṃ. **Niccato abhinivesaṃ muñcatīti** “te niccā”ti niccākārato pavattamicchābhinivesaviddhamsanavasena, tadanvayaṃ pana maggaññāṇaṃ samucchadavasena muñcati. **Itīti** tasmā. Aniccābhinivesato rittatāya, vimuttatāya ca **suññato vimokkho**. Sesapadesupi eseva nayo.

Tanti tividhaṃ vipassanāññāṇaṃ. Tattha yassa pariyāyato, yassa ca nippariyāyato nāmalobho, taṃ dassetuṃ “**saṅkhāranimittassā**”ti-ādi vuttaṃ. **Na nippariyāyena**, atha kho pariyāyenāti attho. **Tasmāti** nippariyāyakathābhāvato. **Vimokkhadvayameva vuttaṃ** abhidhammeti adhippāyo. **Etthāti** etasmiṃ vipassanādhikāre. “Tividhavamokkhamukhabhāvaṃ āpajjitvā”ti etasmiṃ vā uddesavacane.

771. **Tesaṃ vibhāgāyāti** tesaṃ yathāvuttānaṃ sattannaṃ ariyapuggalānaṃ saddhānusārī-ādibhāvena vibhattasabhāvatāya.

772. **Saddhindriyaṃ paṭilabhatīti** saddhānusāribhāvitākāraṇabhūtaṃ adhimattaṃ saddhindriyaṃ paṭilabhati. Adhimokkhabahulatāya, saddhindriyādhimattatāya ca kāraṇaṃ heṭṭhā vuttameva. Apica ayamettha saṅkhepattho—aniccākārasallakkhaṇassa saddhābhibuddhiyā upanissayabhāvato tadanvaye magge saddhā, tikkhatarā hoti, tena aṭṭhamako **saddhānusārī** nāma hoti. **Sesesu sattasu ṭhānesūti** paṭhamaphalato paṭṭhāya yāva aggaphalā sattasu ṭhānesu. “Sattasu ṭhānesū”ti kasmā vuttaṃ, nanu sesesu chasu ṭhānesu saddhāvimutto, aggaphale pana sacāyaṃ arūpajjhānalābhī, ubhatobhāgavimutto hoti, no ce arūpajjhānalābhī, paññāvimutto, na saddāvimutto. **Abhidhamme** hi—

“Katamo ca puggalo **saddhāvimutto**? Idhekacco puggalo ‘idaṃ dukkhaṇ’ti yathābhūtaṃ pajānāti, ‘ayaṃ dukkhasamudayo’ti, ‘ayaṃ dukkhanirodhā’ti, ‘ayaṃ dukkhanirodhagāminī paṭipadā’ti yathābhūtaṃ pajānāti. Tathāgatappaveditā cassa dhammā paññāya

diṭṭhā honti, paññāya cassa disvā ekacce āsavā parikkhīṇā honti, no ca kho yathādiṭṭhippattassa. Ayaṃ vuccati puggalo saddhāvimutto”ti¹—

ekaccāsavaparikkhayavacanato saddhāvimuttassa sekkhabhāvo viññāyati, na asekkhabhāvo. Aṭṭhakathāyaṇca “dve dhurāṇi, dve abhinivesā, dve sīsānī”ti vacanato natthi arahato saddhāvimuttatāti? Saccametaṃ nippariyāyato. Nippariyāyakathā hi abhidhammo, idha pana pariyāyena evaṃ vuttaṃ. Yadi pariyāyato arahato saddhāvimuttatā, ko pana so pariyāyo? Saddhāvimutthanvayatā. Yo hi aggamaggakkhaṇe saddhāvimutto hoti, so aggaphalakkhaṇepi tadanvayatāya saddhāvimuttoti **paṭisambhidāmagge** pariyāyena vuttoti idhāpi atheva vuttaṃ. Atha vā saddhāvimuttasadisatāya arahā saddhāvimutto. Kā panettha sadisatā? Yathā saddhāvimuttassa sekkhassa kilesakkhayo kuṇṭhena asinā kadalimcchedasadiso “no ca kho yathādiṭṭhippattassa”ti vacanato, evaṃ tadanvayassāpi arahatoti ayamettha sadisatā. Kiṃ pana nesaṃ kilesapahāne nānattaṃ atthīti? Natthi. Atha kasmā saddhāvimutto diṭṭhippattaṃ na pāpuṇātīti? Āgamanīyanānattena. Diṭṭhippattaṃ hi āgamanamhi kilese vikkhambhento appakasirena akilamanto vikkhambhetuṃ sakkoti, saddhāvimutto kicchena kasirena vikkhambhetuṃ sakkoti. Apica paññāyapi nesaṃ vemattatā. Sā ca yāvatikā labbhatevāti vadanti. Evaṇca katvā paṭhamamaggādīsu satipi indriyasamatte saddhādīnaṃ tikkatāvacanampi samatthitaṃ hoti.

773. **Soti dukkhato vuṭṭhito. Sabbathāti** aṭṭhasupi ṭhānesu. Nanu ca aṭṭhakathāyaṃ “dve dhurāṇī”ti niyमितattā paṭhamamaggakkhaṇe saddhānusārī vā siyā, dhammānusārī vā? Idha na² saddhānusārī yutto, kāyasakkhitāpi arahato natthi. **Abhidhamme** hi—

“Katamo ca puggalo **kāyasakkhī**? Idhekacco puggalo aṭṭha vimokkhe kāyena phusitvā viharati, paññāya cassa disvā ekacce āsavā parikkhīṇā honti. Ayaṃ vuccati puggalo kāyasakkhī”ti¹—

1. Abhi 3. 184 piṭṭhe.

2. Pana (Ka)

ekaccāsavaparikkhayavacanato kāyasakkhino sekkhabhāvova viññāyatīti? Saccametaṃ nippariyāyato, idha pana pariyāyena vuttaṃ. Ko pana so pariyāyoti? Kāyasakkhisadisatā. Upacārarūpajjhānasamādhito hi sātisayaṃ arūpasamādhisamphassaṃ laddhā nibbattīti ekaccāsavaparikkhayaṃ upādāya “kāyasakkhī”ti vattabbapuggalena sātisayasamādhisamphassatadadhiṭṭhānāsavaparikkhayasāmaññaṃ apekkhitvā kāyasakkhī viya **kāyasakkhī**ti arahā **paṭisambhidāmagge** vuttoti idhāpi tameva nayaṃ gahetvā arahatopi kāyasakkhitā vuttā. Suttantaṃvaṇṇanā hesāti. Nippariyāyena pana paṭhamaphalato paṭṭhāya chasu ṭhānesu kāyasakkhī nāma hoti, so ca kho aṭṭhasamāpattilābhī, na vipassanāyāniko sukkhavipassako, upacāramattalābhī, rūpajjhānamattalābhī vā. **Passaddhibahuloti** ca passaddhisīsenā samādhī vuttoti sātisayasamādhilābhī samathayānikova adhippeto, samathayānikasseva ca kāyasakkhibhāvo heṭṭhā vutto. **Arūpajjhānanti** catubbidhaṃ arūpajjhānaṃ. Tattha pana ekampi laddhā arahattaṃ patto ubhatobhāgavimutto eva hotīti imamatthaṃ dassetuṃ “**arūpajjhānam**”icceva vuttaṃ, na “cattāri arūpajjhānāni”ti. Tenāyaṃ catunnaṃ arūpasamāpattīnaṃ, nirodhasamāpattiyā ca vasena pañcavidho hoti. Esa nayo kāyasakkhimhipi. Dvīhi bhāgehi dve vāre vimuttoti **ubhatobhāgavimutto**.

774. Paññavato nipuṇatarā, gambhīrā ca atthā pākaṭā hutvā upaṭṭhahantīti anattato manasi karoto vedabahulatā, paññindriyapaṭilābho ca vutto. **Dhammānusārī hoti** paññindriyassa adhimattattā. Paññā hi idha “dhammā”ti adhippetā¹ “saccaṃ dhammo dhiti cāgo”ti-ādīsu² viya.

775. Yassā pāḷiyā vasena idha ariyapuggalassa saddhāvimuttādibhāvo vutto, taṃ pāḷim dassetuṃ “**vuttaṃ hetan**”ti-ādi āraddhaṃ, taṃ suviññeyyameva.

776. “Saddhindriyassa adhimattattā saddhāvimutto”ti evamādi-attassa sādhaṃ **aparampi vuttaṃ**. “**Saddahanto vimutto**”ti etena sabbathā

1. Adhippeto (Ka)

2. Khu 5. 14 piṭṭhe Jātake.

avimuttassa saddhāmattena vimuttabhāvadassanena saddhāvimuttassa sekkhabhāvameva vibhāveti. **Saddhāvimuttoti** vā saddhāya adhimuttoti attho.

Phuṭṭhantaṃ sacchikatoti phuṭṭhānaṃ¹ anantaraṃ phuṭṭhanto, phuṭṭhānaṃ arūpajjhānānaṃ anantaro kāloti adhippāyo, accantasamyoge cetam upayogavacanam, phuṭṭhānantarakārameva sacchikaraṇūpāyena sacchikātabbamaṃ sacchākāsīti vuttam hoti. Bhāvanapuṃsakam vā etaṃ yathā “ekamantan”ti². Yo hi arūpajjhānena rūpakāyato, nāmakāyekadesato ca vikkhambhanavimokkhena vimutto, tena nirodhasaṅkhāto vimokkho ālocito³ pakāsito viya hoti, na pana kāyena sacchikato, nirodham pana ārammaṇam katvā ekaccesu āsavesu khepitesu tena so sacchikatova hoti. Tasmā so sacchikātabbamaṃ yathā-ālocitaṃ⁴ nāmakāyena sacchākāsīti **kāyasakkhī**ti vuccati, na tu vimutto ekaccānaṃ āsavānaṃ aparikkhīṇattā. **Diṭṭhantaṃ pattoti** dassanasāṅkhātassa sotāpattimaggañāṇassa⁵ anantaraṃ pattoti vuttam hoti. Paṭhamaphalato paṭṭhāya hi yāva aggamaggā diṭṭhippattoti. **“Diṭṭhiyā patto”**ti vā pāṭho, catusaccadassanasāṅkhātāya diṭṭhiyā nirodham pattoti attho. Ime ca saddhāvimuttādayo tayo paramatthato apariyositañāṇakiccāti tam nayaṃ dassetuṃ **“saddahanto vimuccati”**ti-ādi vuttam. **Jhāna phassanti** sātisaṃ jhānaphassaṃ. Tena arūpajjhānaphasso saṅgahito hoti.

“Dukkhā saṅkhārāti ñātaṃ hoti”ti⁶ iminā dukkhasaccapaṭivedhamāha, **“sukho nirodhoti ñātaṃ hoti”**ti⁶ iminā nirodhasaccapaṭivedham. Tadubhayena ca samudayamaggasaccapaṭivedham nānantariyakabhāvato. **“Ñātaṃ hoti”**ti iminā dutiyamaggakiccaṃ, **“diṭṭham hoti”**ti iminā tatiyamaggakiccaṃ, **“viditaṃ hoti”**ti iminā catutthamaggakiccaṃ, **“sacchikatan”**ti iminā paṭhamaphalakiccaṃ, **“phusitan”**ti iminā sesaphaladvayakiccaṃ. Iti diṭṭhippattassa maggaphalañāṇabyāpāradassanāni imāni padānīti vadanti.

777. **Itaresūti** saddhānusāri-ādipadesu. **Saddham anusaratīti** āgamanīyaṭṭhāne ṭhitam saddham anugacchati. Yathā sā tikkhā sūrā

1. Anto (Syā)

2. Vi 1. 1 piṭṭhe.

3. Āropito (Syā, Ka)

4. Āropitaṃ (Syā)

5. Sotāpattimaggañāṇakiccassa (Ka)

6. Ñānam hotīti (Syā)

ahosi, maggakkhaṇepi tadanurūpameva pavattetīti attho. **Saddhāya vā anusaratīti** saddhāya kāraṇabhūtāya saccapaṭivedhassa anurūpaṃ sarati gacchati, paṭipajjatīti attho. Dvīhipi atthavikappehi saddhāya adhimattataṃyeva vibhāveti. **Dhammānusārīti** etthāpi eseva nayo. **Ubhatobhāgavimuttoti** dvīhi bhāgehi dve vāre vimutto, rūpakāyato ca nāmakāyato ca vikkhambhanavasena, samucchedavasena ca vimuttoti attho. Arūpajjhānena rūpakāyato ca nāmakāyekadesato ca vimutto, ariyamaggena nāmakāyato vimuttoti ubhohi bhāgehi dve vāre vimuttattā ubhatobhāgavimutto. **Pajānanto vimuttoti** paṭhamajjhānaphassena vinā pari jānanādippakārehi cattāri ariyasaccāni jānanto paṭivijjhanto tesāṃ kiccānaṃ matthakappattiyā niṭṭhitakiccatāya visesena muttoti vimutto.

Ayaṃ panettha nippariyāyato saṅkhepakathā—yassa aniccākārato vuṭṭhānaṃ hoti, so adhimokkhabahulo saddhindriyassa tikkhabhāvena paṭhamamaggakkhaṇe **saddhānusārī** nāma hoti, majjhe chasu ṭhānesu **saddhāvimutto**. Aggaphalakkhaṇe **paññāvimutto** nāma hoti. Tathā yassa dukkhākārato vuṭṭhānaṃ hoti, tassa passaddhibahulatāya samādhindriyaṃ adhimattaṃ hoti dukkhupanisāya saddhāyapi tibbatarattā, dhuraniyamato ca. Sopi paṭhamamaggakkhaṇe **saddhānusārī** eva hoti, majjhe chasu ṭhānesu **saddhāvimutto**, ante **paññāvimutto** ca hoti. Yassa pana anattākārato vuṭṭhānaṃ hoti, so vedabahulo paññindriyassa tikkhabhāvena paṭhamamaggakkhaṇe **dhammānusārī**, eva hoti, majjhe chasu ṭhānesu **diṭṭhippatto**, ante **paññāvimutto** eva hoti. Ime pana na aṭṭhavimokkhalābhino, aṭṭhavimokkhalābhī pana paṭhamamaggakkhaṇe **saddhānusārī** vā **dhammānusārī** vā siyā. Majjhe chasu ṭhānesu **kāyasakkhī**, pariyosane **ubhatobhāgavimuttoti**.

Saṅkhārupekkhāñāṇaṃ.

778. Yaṃ taṃ vimokkhamukhabhāvaṃ āpajjitvā satta-ariyapuggalavibhāgāya ca paccayo hotīti vuttaṃ, **taṃ panetaṃ** saṅkhārupekkhāñāṇaṃ. **Purimena ñāṇadvayenāti** muñcitukamyatāpaṭisaṅkhānupassanāñāṇadvayena

atthato ekaṃ, pavatti-ākārabhedato nānanti adhippāyo. Yathāvuttamattham atthakathāya, pāliya ca sādhetum **“tenāhū”**ti-ādi vuttam.

Muñcitukamyatāmuñcanupāyakaraṇaññānapi saṅkhāresu udāsīnabhāveneva pavattanato saṅkhārupekkhāsamaññāneva hontīti vuttam **“idaṃ saṅkhārupekkhāññanam ekameva tīṇi nāmāni labhati”**ti. Tena saṅkhārupekkhāvohāro muñcitukamyatādiññāsamudāyavisayoti dasseti.

780. **Uppādādīnīti** uppādapavattādi-apadesena vutte saṅkhāre.

Pariccajitukāmatāti tappaṭibandhachandarāgappahānena vissajjitukāmatā.

Paṭisaṅkhānanti punappunam tīraṇam. **Muñcitvāti** nirālayabhāvāpattiya apekkhāvissajjanavasena vissajjitvā. **Avasāneti** tathākaraṇassa uttarakālam. Yāva nibbānasampakkhandanā na ijjhati, tāva vicinanepi udāsīnatāya ñāṇassa santānavasena pavattiṃ sandhāyāha **“ajjupekkhanam santiṭṭhanā”**ti. **Evanti** ajjupekkhanākārasāmaññato “muñcitukamyatā ca sā santiṭṭhanā ca”ti vuttākārena.

781. **Ime dhammāti** ime ñāṇasaṅkhātā dhammā, ñāṇapariyāyo vā idha dhammasaddo, tasmā imāni ñāṇānīti attho. **Ekattāti** ekasabhāvā.

782. **Vuṭṭhānagāminī hoti** vuṭṭhānagamanato.

Saṅkhārupekkhādiññattayassāti saṅkhārupekkhānulomagotrabhusaññitassa ñāṇattayassa. Kiccavasena pavattiṭṭhānavasenapi lokiyaññānam upari ṭhitattā vuttam **“uttamabhāvaṃ pattattā”**ti. **Nimittabhūtatoti** vipassanāya ārammaṇabhūtato khandhapañcakato. Tenāha **“abhiniviṭṭhavatthuto”**ti. Tañhi vipassanāya gocarakaraṇasaṅkhātena abhinivesena abhiniviṭṭhavatthunti pavuccati. Tam panetaṃ sasantatipariyāpannampi parato diṭṭhitāya “bahiddhā”ti vuttam. Tadeva hi “bahiddhā sabbanimittānī”ti tattha tattha vuccati. **Ajjhattapavattatoti** sasantāne micchādiṭṭhipavattana-ādito, tadanuvattakakilesakkhandhehi ca. Tañhi sasantatiyaṃ kilesappavattabhāvato, tannimittam asati maggabhāvanāya uppajjanaka-upādinnakkhandhapavattabhāvato ca tathā vuttam. Vuṭṭhahanañca nesaṃ ārammaṇākaraṇam, āyatim anuppattidhammatāpādanañca. **Ghaṭiyati** attano anantameva maggasamuppattito.

783. **Tatrā**ti tasmim “abhiniviṭṭhavatthuto vuṭṭhahanato”ti saṅkhepavacane. Ajjhatabhiddhā rūpārūpapapañcakkhandhalakkhaṇattayavasena ayaṃ **mātikā** uddeso. **Ajjattarū abhinivisitvā**ti sasantatipariyāpannesu khandhesu vipassanaṃ paṭṭhapetvā. “**Ajjhattā vuṭṭhātī**”ti idaṃ puṭṭhānagāminiyā ajjhattadhammārammaṇattā pariyāyato vuttaṃ, nipariyāyato pana maggo sabbatopi vuṭṭhātī. **Bahiddhā vuṭṭhātī**ti-ādisupi eseva nayo. **Ekappahārenā**ti ekajjhaṃ, taṃ pana ajjhattādivibhāgaṃ akatvā “yaṃ kiñci samudayadhammaṃ, sabbaṃ taṃ nirodhadhammaṃ”ti¹ avibhāgena vuṭṭhānagāminiyā pavattivasena vedittabbaṃ, tayidaṃ satthu sammukhā desanānusārena nāṇaṃ pesentassa nāṇuttarassa sambhavatīti vadanti.

784. **Suddha-ajjhattadassanamatteneva maggavuṭṭhānaṃ na hoti** mamaṃkāravatthunopi pariññeyyattā maggasaṅkhātāṃ vuṭṭhānaṃ, maggena vā vuṭṭhānaṃ **maggavuṭṭhānaṃ**.

785. **Rāsiṃ katvā**ti bhūtopādāyavasena duvidhaṃ antarabhedavasena anekabhedampi “ruppanatthena rūpaṃ”ti piṇḍato gahetvā. Yathā rūpe vipassanābhiniveso yebhuyyena vipassanāyānikassa, evaṃ arūpe vipassanābhiniveso yebhuyyena samathayānikassa hoti. **Abhinivesoti** ca vipassanāya pubbabhāge kattabbanāmarūpaparicchedo vedittabbo. Tasmā paṭhamāṃ rūpapariggaṇhanaṃ rūpe abhiniveso. Esa nayo sesesupi.

786. **Yaṃ kiñci samudayadhammaṃ, sabbaṃ taṃ nirodhadhammaṃ**ti kāmāṃ udayabbayapariggaṇhanaṃ abhinivesoti dassitaṃ, yathā-upaṭṭhite pana rūpārūpadhamme, tesaṃ paccaye pariggahetvā saṅkhepeneva vipassanānāṇaṃ cārento nāṇuttaro yathānisinnova nāṇapaṭipāṭiyā khippameva saccāni paṭivijjhanto ekappahārena pañcahi khandhehi vuṭṭhātī nāma. Aññathā ekeneva lokiyacittena pañcannaṃ khandhānaṃ pariggahaparijānanādīnaṃ asambhavato. Na hi sanidassanasappaṭighādīṃ ekajjhaṃ ārammaṇaṃ kātuṃ sakkā. Yassa pana ekavāraṃ nāṇena phassitaṃ, puna taṃ phassitabbameva, tādisassa vasena vuttanti vadanti.

1. Dī 1. 102; Saṃ 3. 371; Vi 3. 16; Khu 9. 332 piṭṭhesu.

788. Ettha ca abhiniveso akāraṇaṃ vuṭṭhānameva pamāṇaṃ, tasmā heṭṭhā vuttavimokkha-ariyapuggalavibhāgāpi vuṭṭhānavasena sambhavantīti dassetuṃ “**ettha ca yopi**”ti-ādi āradḍhaṃ. Tattha **tayopi janāti** vuṭṭhānavasena bhede asatipi abhinivesavaseneva laddhaṃ bhedaṃ gahetvā vuttaṃ.

789. **Saddhiṃ purimapacchimaññāṇehī**ti bhayatupaṭṭhānādipurimaññāṇehi ceva gotrabhu-ādi pacchimaññāṇehi ca saha. **Uddānanti** uddeso.

Yattha katthaci -pa- vaṭṭeyyuṃ taṃtaṃññāṇaṭṭhāniyassa upamāvatthuno labbhanato. **Imasmiṃ pana ṭhāneti** imasmiṃ vuṭṭhānagāminivipassanāpadese. **Sabbanti** sabbhaṃ ñāṇaṃ, sabbhaṃ vā ñāṇakiccaṃ pākaṭaṃ hoti vemajjhe ṭhatvā vibhāviyamānattā. **Vuttā** visuddhikathāyaṃ.

790. **Nīlīyitvāti** upavisitvā. **Parāmasitvāti**¹ vīmaṃsitvā.

Gayhupagaṃ adisvāti gahaṇayoggaṃ niccasārādiṃ adisvā. Cittassa vaṅkabhāvakarāṇaṃ māyādīnaṃ suṭṭhu vikkhambhanena anulomassa ujukasākhāsadisatā. Nibbānālocanato gotrabhuññāṇassa uddhaṃ ullokanasadisatā. Appatiṭṭhe nibbāne patiṭṭhitattā maggaññāṇassa ākāse uppatanasadisatā.

791. **Sappavissajjanaṃ viya gotrabhuññāṇaṃ** sabbasaṅkhāragataṃ vissajjitvā nibbānassa ālambanato. **Āgatamaggaṃ oloketassa ṭhānaṃ viya maggaññāṇaṃ** asammohapaṭivedhavasena attanopi dassanato. **Abhayaṭṭhāne ṭhānanti** abhayaṭṭhānaṃ sampattamāha, na tassa pāpuṇapaṭipattiṃ.

792. Attatthādīnaṃ anavabujjhanato “ahaṃ, mamā”ti gahaṇassa niddokkamanasadisatā. **Muñcitukamyatā**ggahaṇeneva paṭisaṅkhā santiṭṭhanāpi gahitā. Tissannampi tāsāṃ saṃsārato nikkhamanādhimuttatāya nikkhamanamaggolokanasadisatā. Magge diṭṭhe maggapaṭipatti viya anulome siddhe maggo siddho evāti anulomassa maggadassanasadisatā. Saṅkhāranimittato nikkhantattā ādittagharato **nikkhamanaṃ viya gotrabhuññāṇaṃ**. **Vegena**

1. Parimaṃsitvāti (Syā, Ka)

gamanam viya maggaññanam vissajjetabbagahetabbapadesesu
sādhana-kiccavisesayogato.

793. Parato na mamāyitabbato ca passitabbānam khandhānam “**aham, mamā**”ti gahaṇassa rājagoṇānam sakagahaṇasadisatā vuttā.

794. Sabhaye abhayadassanahetutāya khandhānam “**aham, mamā**”ti gahaṇassa yakkhiniyā saṁvāsasadisatā. **Susānavijahanam viya**
saṅkhārasusānam vijahitvā nibbānārammaṇavasena pavattam **gotrabhu**.

795. **Puttagiddhinī**ti puttavacchalā. **Ottappamānā**ti sārājJayamānā.
Oḷārikoḷārikalobhakkhandhādivikkhambhanena saṅkhārapariccajanato
anulomassa tattheva dāra-koropanasadisatā.

796. **Vuṭṭhānagāminiyā -pa-** dassanattham vuttā, na purimāsu viya
bhayatupatṭhānādīsu ṭhitassa bhāyanādi-ākāradassanatthanti adhippāyo.
Aparāparuppattito, cirānubandhato, dussahato ca vaṭṭadukkkhasadisam
jighacchādukkanti āha “**saṁsāravaṭṭajighacchāyā**”ti. Kāyagatāsati eva
bhojanam **kāyagatāsati-bhojanam**. Sā panettha maggasampayuttā sammāsati
kāyānupassanādikiccasādhana-vasena amatarasaparibhogatāya ca
“**amatarasam kāyagatāsati-bhojanam**”ti vuttā. Tenāha bhagavā “amataṁ te
bhikkhave paribhuñjanti, ye kāyagatāsatiṁ paribhuñjanti”ti-ādī¹.

Phalarasāmalakasiṅgīveramuggamāsādi **anekaṅgasambhāram**.

Kapaṇāseribhāvādikaraṇena taṇhāsinehassa sītasadisatā. **Maggatejanti**
ariyamaggasaṅkhātam indaggiṁ.

Rāgaggi-ādayo ekādasaggī vūpasananti² etthāti **ekādasaggivūpasamam**,
nibbānam.

Andhakāraparetoti caturaṅgasamannāgatena andhakārena kiñci
attattham vā parattham vā kātuṁ asakkuṇeyyabhāvena abhibhūto.
Ñāṇamayo āloko etissāti **ñāṇālokā**, maggabhāvanā.

1. Am 1. 47 piṭṭhe.

2. Vupasamenti (Syā)

Amatabhūtaṃ, amatabhāvasādhakaṃ vā osadhaṃ **amatosadhaṃ**, nibbānaṃ. Heṭṭhā attanā vuttameva saṅkhārupekkhābyāpāraṃ nigamanavasena dassento “**tena vuttan**”ti-ādimāha.

797. Nirālayatāya taṇhāvasena bhavādīsu avisaṭṭajjhāsayo hutvā tato saṅkucitacitto patilīnabhāvena carati pavattatīti patilīnacaro, tassa **patilīnacarassa**. Saṃsāre bhayassa ikkhanatāya **bhikkhuno** kāyacittavivekasiddhiyā **vivittamāsaṇaṃ bhajamānassa**. **Sāmaggiyanti** yuttaṃ, patirūpanti attho. **Bhavaneti** kāmaḥbhavādike tividhepi bhava. So hi idha bhavanatṭhena bhavanti vutto. **Na dassayeti** anuppajjanavasena na dasseyya. **Tassa taṃ** adassanaṃ sāmaggiyanti buddhādayo ariyā āhūti yojanā.

Niyametvāti niyataṃ ekaṃsitaṃ katvā. Bojjhaṅgavisesaṃ, maggaṅgavisesaṃ, jhānaṅgavisesaṃ, paṭipadāvisesaṃ, vimokkhavisesanti visesasaddo paccekaṃ yojetabbo. **Visesanti** chasattabhāvo sattaṭṭhabhāvo pañcādibhāvoti imaṃ yathākkamaṃ bojjhaṅgādīnaṃ ariyamagge labbhamānabhedaṃ. **Pāḍakajjhānanti** maggassa āsannaṇvutṭhānagāminiyā vipassanāya padaṭṭhānabhūtaṃ jhānaṃ. **Vipassanāya ārammaṇabhūtā**ti maggāsannāya eva vuṭṭhānagāminiyā vipassanāya gocarabhūtā vipassitā. **Puggalajjhāsayoti** ubhinnaṃ bhede sati vipassakassa ajjhāsayo. Ettha ca paṭhamāṃ **kecīti** vutto moravāpīvasimahādattatthero. Tatiyaṃ **kecīti** vutto tipīṭakacūḷābhayatthero.

Tesampi vādesu ayaṃ pubbabhāgavutṭhānagāminivipassanā niyametiyeṇāti veditabbā. Kasmā? Vipassanāniyameneva hi paṭhamattheravādepi apāḍakapaṭhamajjhānapāḍakamaggā paṭhamajjhānikāva honti, itare ca dutiyajjhānikādimaggā pāḍakajjhānavipassanāniyameti taṃtaṃjhānikāva tato tato dutiyāḍipāḍakajjhānato uppannassa saṅkhārupekkhāñāṇassa pāḍakajjhānatikkantānaṃ aṅgānaṃ asaṃpajjitukāmatāviraḅabhāvanābhāvato itarassa ca atabbhāvato. Yathā hi maggāsannāya vipassanāya somanassasahagatatte maggassa paṭhamāḍijjhānikatā ca upekkhāsahagatatte pañcamajjhānikatā eva ca hoti, tato ca

bojjhaṅgādīnaṃ visesoti tesaṃ niyamane āsannakāraṇaṃ, padhānakāraṇaṃ ca
 vuṭṭhānagāminivipassanā, na evaṃ pādakajjhānādayo. Yasmā pana
 pādakajjhānena vinā vipassanāva imaṃ yathāvuttavisesaṃ niyametuṃ na
 sakkoti, vuttanayena pana padhānakāraṇaṃ hotiyeva¹, tasmā
 “vuṭṭhānagāminivipassanāva niyameti”ti avatvā “vuṭṭhānagāminivipassanā
 niyametiyeva”ti vuttaṃ. Evaṃ sesavādesupi vipassanāniyamo
 yathāsambhavaṃ yojetabbo. Yathā hi pādakajjhānātikkantānaṃ aṅgānaṃ
 asaṃpajjitukāmatāvirāgabhāvanābhūtā vuṭṭhānagāminivipassanā
 adhiṭṭhānabhūtena pādakajjhānena āhitavisesā maggassa
 bojjhaṅgādivisesaniyamikā hoti, evaṃ
 ārammaṇabhūtasammasitajjhānātikkantānaṃ aṅgānaṃ
 jigucchānākāravirāgabhāvanābhūtā sammasitajjhānena āhitavisesā,
 ubhayasabbhāve ajjhāsayaavasena tato aññatarena āhitavisesā ca
 vuṭṭhānagāminivipassanā maggassa bojjhaṅgādivisesaṃ niyameti.

798. **Tatra** tasmim bojjhaṅgādivisesaniyamane. Ajhānalābhī
 suddhavipassanāyānikova sukkhavipassako. So hi jhānasinehena
 vipassanāya asiniddhabhāvato sukkhā lūkhā vipassanā etassāti
sukkhavipassakoti vuccati. **Pakiṇṇakasaṅkhāreti** pādakajjhānato aññe
 saṅkhāre. Tena pādakajjhānasāṅkhāresu sammasitesu vattabbameva natthīti
 dasseti. **“Paṭhamāṃ jhānaṃ pādakaṃ katvā”**ti hi vuttaṃ. Ettha ca
 sukkhavipassakādiggaḥaṇaṃ vipassanāniyamassa
 ekantikabhāvadassanattamaṃ. Na hi vuṭṭhānagāminim vinā kevalaṃ
 pādakajjhānādayo niyamahetū diṭṭhā, vuṭṭhānagāminī pana
 pādakajjhānādīnaṃ abhāvepi² sukkhavipassakādīnaṃ maggassa
 paṭhamajjhānikabhāvahetu, tasmā sā bojjhaṅgādivisesaniyamane
 ekantikahetūti. Idāni yathāvuttamatthaṃ pākaṭataraṃ kātuṃ **“tesaṃ hī”**ti-ādi
 vuttaṃ. **Ayaṃ visesoti** ayaṃ jhānādīnaṃ caturaṅgikādiviseso, na pubbe viya
 vipassanāniyameneva, atha kho pādakajjhānaniyamena ceva
 vipassanāniyamena ca. **Tesampīti** pañcakanaye dutiyatatiyacatutthajjhānāni
 pādakāni katvā uppāditamaggānampi. **“Āsannapadeso”**ti iminā vipassakena
 antarantarā pavīṭṭhasamāpattiyā vasena ayaṃ viseso natthīti dasseti.

1. Na hotiyeva (Syā, Ka)

2. Abhāve (?)

799. **Tatrāpi cāti** dutiyattheravādepi. Taṃtaṃsamāpattisadisatā taṃtaṃsammasitasāṅkhāravipassanāniyamehi hoti. Tatrāpi hi vipassanā taṃtaṃvirāgāvirāgabhāvanābhāvena somanassasahagatā, upekkhāsahagatā ca hutvā jhānaṅgādinīyamaṃ maggassa karotīti evaṃ vipassanāniyamo vuttanayeneva vedītabbo.

800. **Tanti** taṃtaṃjhānasadisabhavaṃ¹. **Svāyamattho** pādakajjhānasammasitajjhānupanissaye hi vinā ajjhāsayaṃmattena asijjhaṇaṃ upanissayaṃ vinā saṅkappamattena sakadāgāmīphalādīnaṃ asijjhaṇadīpakeṇa **nandakovādena dīpetabbo**. Tattha hi yathā sotāpaṇṇāyapi paripuṇṇasaṅkappataṃ vadantena bhagavatā “yassa yassa upanissayo atthi, tassa tasseeva ajjhāsayo niyāmaḥ, nāññassā”ti tena tena paripuṇṇasaṅkappatā hoti, na tato paraṃ, saṅkappasabbhāve satipi asijjhaṇatoti ayamattho dīpito, evamidhāpi yassa yassa dutiyādījhānikassa maggassa yathāvutto upanissayo atthi, tassa tasseeva ajjhāsayo niyāmaḥ, nāññassa satipi tasmīṃ asijjhaṇato. Imasmīṃ pana vāde pādakasammasitajjhānupanissayasabbhāve ajjhāsayo ekantena hoti taṃtaṃphalūpanissayasabbhāve taṃtaṃsaṅkappo viyāti tadabhāvābhāvato “ajjhāsayo niyametī”ti vuttaṃ. **Etthāpīti** tatiyattheravādepi. **Vuttanayenevāti** “yato yato samāpattito vuṭṭhāyā”ti-ādīnā vuttanayena. Tasmā “tatrāpi hi vipassanā”ti-ādīnā idha vuttanayena tadattho vedītabbo.

801. Evaṃ vipassanāya bojjhaṅgādinīyāmīkataro dassetvā idāni paṭipadānīyāmīkataro dassento “**sace paṇāyan**”ti-ādīmāha. Tattha **ayanti** saṅkhārupekkhā vuttā. Sāpi hi kāmāṃ “īmaṃ vāraṃ rocesun”ti² ettha kalāpasammasanāvasāne udayabbayānupassanāya pavattamānāya uppannassa vupassanupakkilesassa tikkhattuṃ vikkhambhanena kicchatāvāraṃ dukkhāpaṭipadāti rocesunti vadanti, **aṭṭhakathāyaṃ** pana “vipassanāññāṇe tikkhe sūre pasanne vahante uppannaṃ vipassanānikantiṃ dukkhena kasirena kilamanto pariyādiyati”ti vuttattā pubbabhāve muñcitukamyatādibhāvena

1. ...bhāvaṃ (Ka)

2. Ropesunti (Syā)

pavattamānā saṅkhārupekkhā attano paṭipakkhe kicchena kasirena vikkhambhentī dukkhāpaṭipadāpakkheyeva tiṭṭhatīti. Tenāha “**ādito kilese vikkhambhayamānā**”ti-ādi. Keci pana “yena ñāṇena vipassanupakkilesā vikkhambhitā, tena saddhiṃ idaṃ ñāṇaṃ ekattanayavasena ekaṃ katvā ‘**ādito kilese vikkhambhayamānā**’ti vuttan”ti vadanti. **Sappayogenāti** cittappayogasaṅkhātena sa-ussāhanena. **Sasaṅkhārenāti** tasseva vevacanāṃ. Ubhayenāpi vikkhambhanassa kicchāsiddhimeva vadati. **Vipariyāyenāti** adukkhena appayogena asaṅkhārena. Maggasaññitaṃ icchitaṭṭhānaṃ anugantvā parivasati vippavasati etthāti parivāso, vipassanā parivāso etassa atthīti **vipassanāparivāso**, maggapātubhāvo, taṃ pana sīghaṃ kurumānā khippābhiññā nāma hotīti vuttaṃ “**saṇikan**”ti¹. Kurumānā ayaṃ saṅkhārupekkhāti yojanā. Yato maggo āgacchati, taṃ āgamanīyaṭṭhānaṃ, tasmīṃ **āgamanīyaṭṭhāne**. Maggassa pabhavaṭṭhāne ṭhatvā nāmaṃ detīti sambandho. Dukkāpaṭipadādandhābhiññādivipassanānayo añño, añño eva maggoti āha “**attano attano maggassā**”ti. **Tena** āgamanato laddhanāmena “dukkāpaṭipadā dandhābhiññā”ti-ādīni² cattāri nāmāni labhati. Na hi maggassa sarasato edisaṃ nāmaṃ atthi.

Sā panāyaṃ vuttappabhedā **paṭipadā**. **Nānā hotīti** visuṃ visuṃ hoti. Ekassa bhikkhuno **catūsūpi maggesu ekāva** hotīti niyamo natthi calanato. **Ahesunti** vuttaṃ, amhākaṃ bhagavantaṃ sandhāya hontīti pana vattabbaṃ. Sabbesampi hi sammāsambuddhānaṃ cattāropi maggā sukhāpaṭipadā khippābhiññāva hontīti. Paṭipadāpasāṅgena adhipatimpi dassetuṃ “**yathā cā**”ti-ādi vuttaṃ. **Adhipatayo**ti chandādi-adhipatayo. Pubbābhisāṅkhārānurūpañhi maggo paccekaṃ chandādhigateyyo vā hoti vīriyādīsu aññatarādhigateyyo vā, na kassaci niyamo atthi. Tenāha “**kassaci bhikkhuno**”ti-ādi.

802. Pubbe vuttappakārato sātisaṃ ayaṃ katvā anavasesato maggassa nāmalābhe kāraṇaṃ dassetuṃ “**apicā**”ti-ādi vuttaṃ. Tattha **sarasenāti** sabhāvena attano pavattivisesena. **Paccanīkenāti** paṭipakkhavasena. **Sagūṇenāti** attano guṇavasena.

1. Vuttaṃ. Saṇikaṃ (Ka)

2. Dukkāpaṭipadā khippābhiññāti-ādīni (Syā), dukkhāpaṭipadāti-ādīni (Ka)

Kāmañcetta yathā āgamanena vinā saguṇena, ārammaṇena ca maggassa nāmalābho avavatthito, evaṃ paccanīkena vinā saraseneva nāmalābho, tathāpi sarasādayo paccekkaṃ nāmalābhassa kāraṇamevāti dassetuṃ “**sarasena vā**”ti-ādinā sabbattha aniyamattho **vā**-saddo vutto. Te ca asaṅkarato dassetuṃ “**sace hī**”ti-ādi āraddhaṃ. Tattha **sammasitvā** sammasanahetu. Hetu-attho hi ayaṃ **tvā**-saddo “ghataṃ pivitvā balaṃ hoti, sīhaṃ disvā bhayaṃ hoti”ti-ādīsu viya, maggakattukāya vuṭṭhānakiriyāya ekantikahetubhūtā saṅkhārupekkhā phalūpacārena “**vuṭṭhātī**”ti vuttā. Yasmā vā¹ saṅkhārupekkhātī vuṭṭhānagāminiyā etaṃ upalakkhaṇaṃ, tadantogañce gotrabhuññaṃ nimittato vuṭṭhātī, tasmā vuttaṃ ekattanayena “**sammasitvā vuṭṭhātī**”ti. **Animittavimokkhena vimuccatī**ti animittasaññitena vimuccanena vimuccati, “maggo”ti ānetvā sambandhitabbaṃ. **Vimuccatī**ti vā taṃ samaṅgī-ariyapuggalo. Sesadvayepi eseva nayo. **Idaṃ sarasato nāmaṃ nāmāti** idaṃ nimittādivirahato animittaṃ appaṇihitaṃ suññatanti tividhampi maggassa sabhāvato siddhanāmaṃ nāma.

Esāti maggo. So ca kho pubbabhāgamaggena saddhiṃ ekaṃ katvā vutto ekattanayena. **Idaṃ paccanīkato nāmaṃ nāmāti** idaṃ niccanimittādīnaṃ paṇidhiyā, attasaññāya ca pahānavasena laddhaṃ maggassa animittādināmattayaṃ paṭipakkhato siddhanāmaṃ nāma.

Suññattāti vivittattā. Na hi magge rāgādayo santi. **Rūpanimittādīnanti** rūpanimittavedanānimittādīnaṃ gahetabbānanti adhippāyo. **Rāganimittādīnanti** etthāpi eseva nayo. Saviggahānaṃ viya upaṭṭhānañhettha nimittanti adhippettaṃ. **Idamassa saguṇato** nāmanti idaṃ rāgādivivittattā rūpanimittādipaṇidhi-ādi-abhāvavasena assa maggassa saguṇato siddhaṃ nāmaṃ.

Svāyanti so ayaṃ maggo. **Suññatanti**² sabbasaṅkhārasuññato, attasuññato ca **suññataṃ**. Sabbasaṅkhāranimittābhāvato **animittaṃ**. Taṇhāpaṇidhi-ādīnaṃ abhāvena **appaṇihitaṃ**. **Idamassa ārammaṇato nāmanti** yathā sukhārammaṇaṃ rūpaṃ “sukhaṃ”ti vuccati, evaṃ suññatādīnāmassa

1. Yasmā (Ka)

2. Suññanti (Ka)

nibbānassa ārammaṇakaraṇato idaṃ assa maggassa suññatādibhedam ārammaṇato siddham nāmaṃ.

803. Anattānupassanā attasuññatāya diṭṭhattā sarasato **suññatā nāma**. Tassā suññatāvipassanāya maggo vipassanāgamanena **suññato. Animittā nāma** niccanimittādīnaṃ ugghāṭanato. **Idaṃ pana** maggassa animittanāmaṃ na **abhidhammapariyāyena labbhati**. Kiṃ kāraṇaṃ? Abhidhamme sarasaṃ anāmasitvā paccanīkato nāmalābhato. Yo hi saguṇārammaṇehi nāmalābho, so sarasappadhāno hoti, saraseneva ca nāmalābhe sabbamaggānaṃ suññatādibhāvoti vavatthānaṃ na siyā. Tasmā abhidhamme satipi dvīhipi kāraṇehi animittanāmalābhe paccanīkatova nāma vavatthānakaraṇaṃ gayhatīti tadabhāvā na labbhati. Atha vā **na labbhatīti** aññanirapekkhehi saguṇārammaṇehi na labbhati. Kiṃ kāraṇaṃ? Abhidhamme sarasapaccanīkehi sahitehi nāmalābhato. Paccanīkāñhi vavatthānakaraṇaṃ anapekkhitvā kevalassa sarasassa nāmahetubhāvo abhidhamme natthi, avavatthānāpattito. Tasmā attābhīnivesapaṇidhipaṭipakkhavipassanānulomā maggā satipi sarasantare paccanīkasahitena sarasena nāmaṃ labhanti. Animittamaggassa pana vipassanā nimikkapaṭipakkhā na hoti, sayam nimittaggahaṇato nimittaggahaṇānivāraṇāti tadanulomo maggopi na nimittassa paṭipakkho. Yadi siyā, nimittagatavipassanāyapi paṭipakkho siyā, tasmā vijjāmānopi saraso vavatthānakarapaccanīkābhāvā abhidhamme animittanāmadāyako na gayhatīti. Yadi evaṃ aniccānupassanānulomo maggo abhidhamme asaṅgahito siyāti? Na, suddhikaṭipadānaye tassa saṅgahitattā. Tasmā eva hi so vutto. Suttante pana pariyāyadesanattā saguṇārammaṇamattenapi¹ nāmaṃ gayhatīti āha “**suttantapariyāyena labbhati**”ti. Yaṃ panettha vattabbaṃ, taṃ heṭṭhā vuttameva. Āgamanavasenaṃpi maggassa animittanāmaṃ labbhatiyevāti dassetuṃ “**tatrā hī**”ti-ādi vuttaṃ. **Āgamanīyatṭhāneti** āgamanapaṭipadāṭhāne. Sesam vuttanayattā uttānamevāti.

Saṅkhārupekkhāñānaṃ niṭṭhitam.

1. Saguṇārammaṇamaggepi (Syā)

Anulomañāṇakathāvaṇṇanā

804. **Adhimokkhasaddhā**ti pasādashūto vatthugato nicchayo adhimokkho. Tasmā tathābhūta bhāvanāvisesena kiccato adhimattatāya balavatarā nibbattati. **Supaggahitanti** suṭṭhu paggahitaṃ. Asallīnaṃ paṭutarabhāvena paṭipakkhavidhamanasamatthaṃ vīriyaṃ hoti. **Sūpaṭṭhitāti** tikkhataratāya ārammaṇābhimukhabhāvena suṭṭhu upaṭṭhitā sati hoti. **Susamāhitanti** passaddhisukhānaṃ sātisaṃyātāya suṭṭhu samāhitaṃ ārammaṇe sammadeva ṭhapitaṃ appitaṃ viya hoti. **Tikkhatarāti** anulomañāṇupattiyaṃ paccayo bhavituṃ samatthabhāvena sātisaṃyā tikkhā sūrā. Saṅkhārānaṃ vicinānepi majjhatabhūtasāṅkhārupekkhā paññā **uppajjati**. **Aniccāti vā -pa-sammasitvā bhavaṅgaṃ otarātīti** aniccādīsu ekenākārena sammasanti sattaṃkhattuṃ pavattitvā bhijjanti bhavaṅgaṃ otiṇṇā nāma hoti tato paraṃ bhavaṅgassa vāroti katvā. **Saṅkhārupekkhāya katanayenevāti** aniccādina ālambanakaraṇanayeneva, na sammasitanayena. Tenāha “**ārammaṇaṃ kurumānaṃ**”ti. **Āvaṭṭetvāti** nivattetvā¹ cittassa bhavaṅgavasena vattitum adatvā. Visadisacittapavattisaṅkhātāya vīciyā abhāvena avīcikā, cittasanti. Kiriyaṃanodhātuyā hi bhavaṅge āvaṭṭite kiriyaṃacittapavattivipākacittupattiyaṃ savīcikā santarā, na evaṃ manodvārāvajjanenāti vuttaṃ “**avīrikaṃ cittasantatiṃ anuppabandhamānaṃ**”ti. **Tathevāti** yathā atītāsu dvattiṃsajavanavīthīsu saṅkhārupekkhā “aniccā”ti vā “dukkhā”ti vā “anattā”ti vā saṅkhāre ārammaṇamakāsi, tatheva. **Parakammanti vuccati** maggassa parikammattā paṭisaṅkhārakattā. **Upacāranti vuccati** maggassa āsannattā, samīpacārikattā vā. Anulomattaṃ² sayameva vadati.

Ayaṅca nayo kāmaṃ maggavīthiyaṃ paṭhamajavanassa paṭisaṅkharaṇaṭṭho, dutiyassa tato āsannaṭṭho, tatiyassa heṭṭhimuparimānaṃ anulomaṭṭho ca yuttoti vutto, tathāpi sabbesampi imā samaññā sambhavanāti dassetuṃ “**avisesena panā**”ti-ādi vuttaṃ. Tattha **āsevananti** ādarena sevanāṃ. **Purimabhāgapacchimabhāgānanti** heṭṭhimānaṃ, uparimānaṃ dhammaṃkoṭṭhāsānaṃ. **Aṭṭhannanti** udayabbayañāṇādīnaṃ aṭṭhannaṃ. Sabbāpi vipassanā

1. Vinivaṭṭetvā (Syā)

2. Anulomattaṃ (Syā)

lakkhaṇattayasammasanakiccāva, idampi tathevāti vuttaṃ
“tathakiccatāyā”ti. Uparīti magge. **Bodhipakkhiyadhammānaṃ**
 tathakiccatāya anulometi sammosādipaṭipakkhavidhamanato. Idāni
 anulomañāṇassa tadubhayakiccānulomaṃ vitthārato dassetuṃ **“tañhī”**ti-ādi
 vuttaṃ. Tattha anulomañāṇaṃ saccapaṭicchādakamohakkhandhādīnaṃ
 sātisaṃ vidhamanena lokiyañāṇesu ukkaṃsapariyantagataṃ, tato eva
 heṭṭhā nibbattita-udayabbayañāṇādīnampi kiccaṃ paṭipakkhadūrībhāvena
 atthato sādhentameva hutvā pavattati, tathāpavattamānaṃ tesaṃ kiccaṃ
 anulomentaṃ viya hotīti āha **“udayabbayavantānaṃ -pa- tathakiccatāya**
anulometi”ti. Tattha **“bhayato upaṭṭhitan”**ti imināpi ārammaṇasīsena
 ñāṇabyāpārameva vadati sappaṭibhayānaṃ saṅkhārānaṃ
 yathāsabhāvadassanadīpanato. Sesaṃ pana sattasupi ṭhānesu ñāṇabyāpārova
 dassito. Yasmā etaṃ anulomañāṇaṃ aniccādīsu aññataralakkhaṇavaseneva
 saṅkhāre ārabba pavattati, tasmā vuttaṃ **“aniccalakkhaṇādivasena**
saṅkhāre ārabba pavattatā”ti. **Tāya paṭipattiyāti** yā sā anulomañāṇassa
 thūlathūlasaccapaṭicchādakasaṃkilesavikkhambhanapaṭipatti, tāya. Na hi
 anulomañāṇe tathā anuppanne gotrabhuñāṇaṃ nibbānaṃ ālambituṃ sakkoti
 gotrabhuñāṇe vā anuppanne maggañāṇaṃ uppajjati.

Vuttamatthaṃ opammena pākaṭataraṃ kātuṃ **“yathā hī”**ti-ādi vuttaṃ.
 Tattha aṭṭhannaṃ **vohārikamahāmattānaṃ agatigamaṇaṃ pahāya**
 taṃtaṃvinicchaya karaṇaṃ viya aṭṭhannaṃ ñāṇaṃ yathāsakaṃ
 paṭipakkaṃ pahāya saṅkhāresu udayabbayādipaṭipatti, rañño
 majjhatabhāvo viya anulomañāṇassa purimacchimadhammakotṭhāsassa
 anukūlatā. **Tenevāti** heṭṭhimañāṇaṃ anulomanamukhena
 uparibodhipakkhiyānaṃ anulomanatoyeva. **Saccānulomikanti vuccati**
 maggasaccassa anulomikattā.

Anulomañāṇaṃ niṭṭhitaṃ.

Vuṭṭhānagāminīvipassanākathāvaṇṇanā

805. Kiñci asaṅkhatārammaṇampi ñāṇam¹ vuṭṭhānagāminiyā ekasaṅgahanti katvā “**saṅkhārārammaṇāyā**”ti visesaṇam kataṃ. Tañhi visesato vuṭṭhānam ariyamaggaṃ gacchati upetīti vuṭṭhānagāminīti vattabbataṃ labhati. Tenāha “**sabbena sabban**”ti-ādi. **Asammohatthanti** tattha tattha sutte pariyāyantarehi āgatāya sammohābhāvatthaṃ. **Suttalaṃsandana**ti suttānaṃ tesam tesam suttapadānaṃ anusandānaṃ.

Ye lokiye saṅkhāre ārabba anulomapariyosānā vuṭṭhānagāminīvipassanā pavattati, taṃsannissitā tappaṭibaddhā taṇhā tehi vinā appavattanato tammayā nāma, tammayāva tammayatā, tammayā vā taṇhāsampayuttā khandhā, tesam bhāvo tammayatā, sā eva taṇhā. Tappaṭipakkhā vuṭṭhānagāminīvipassanā **atammayatā**. Tena vuttaṃ **aṭṭhakathāyaṃ** “tammayatā nāma taṇhā, tassā pariyādiyanato² vuṭṭhānagāminīvipassanā atammayatāti vuccatī”ti³. **Nissāyāti** taṃ atammayatam nissayaṃ katvā, bhāvetvāti attho. **Ekattāti** ettha ayaṃ pāḷi “atthi bhikkhave upekkhā rūpesu -pa- phoṭṭhabbesu, ayaṃ bhikkhave upekkhā nānattā nānattasitā”ti⁴, sayampi⁵ nānāsabhāvā, nānārammaṇanissitā cāti attho. Sā pana samādhisampayuttā vipassanupekkhā veditabbā. “Atthi bhikkhave upekkhā ākāsañācāyatananissitā -pa- nevasaññānāsaññāyatananissitā, ayaṃ bhikkhave upekkhā ekattā ekattasitā”ti⁶. Yā hi taṃtaṃrūpacittupādapariyāpannā upekkhā, sā ekasabhāvattā, ekārammaṇattā ca ekattā, ekattasitā cāti vuccati, sā pana taṃtaṃjhānasahagatavedanupekkhā ca tadārammaṇavipassanupekkhā, cāti vadanti. **Tam pajahathāti** tadārammaṇakilesapahānena pajahatha. Tenāha “**taṃ samatikkamathā**”ti.

Nibbidāti vuṭṭhānagāminī. Tattha hi sutte **virajjatīti** maggakiccamāha, **vimuccatīti** phalakiccam.

1. Asaṅkhatārammaṇam viññāṇampi (Syā)

2. Pariyādānato (Aṭṭhakathā)

3. Ma-Ṭṭha 4. 189 piṭṭhe.

4. Ma 3. 263 piṭṭhe.

5. Ayampi (Syā)

6. Ma 263 piṭṭhe.

Susimasuttaṃ nidānavagge. Tattha **dhammaṭṭhitiñāṇaṃ** vuṭṭhānagāminīti **vuttā** dhammaṭṭhitiyaṃ paṭiccasamuppāde asammuyhanavasena pavattanato. **Nibbāne ñāṇanti** maggañāṇamāha.

Saññā kho potṭhapādāti ettha kāmāṃ “saññā”icceva vuccati, pubbe pana “saññaggaṃ phusati”ti vuttattā āha “**saññagganti vuttā**”ti.

Paṭipadāñāṇadassanavisuddhīti tadekadesabhūtā vuṭṭhānagāminī vuttā. Samudāyesu hi pavattā vohārā avayavesupi pavattantīti.
Pārisuddhipadhāniyaṅanti pārisuddhiyā padhānakāraṇaṃ.

Tīhi nāmehīti anulomagotrabhuvodānasaṅkhātehi tīhi nāmehi.

Kittitāti thomitā ariyamaggādhiṭṭhānatāya. Mahantānaṃ sīlakkhandhādīnaṃ esanaṭṭhena **mahesinā** sammāsambuddhena. Santakilesatāya **santā**. **Yoganti** bhāvanaṃ, bhāvanābhiyogaṃ vā.

Paṭipadāñāṇadassanavisuddhiniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti ekavīsatimaparicchedavaṇṇanā.

22. Nāṇadassanavisuddhiniddesavaṇṇanā

Paṭhamamaggañāṇakathāvaṇṇanā

806. Idāni nāṇadassanavisuddhiyā niddese anuppatte sā yassa nāṇassa¹ anantaram uppajjati, tam tāva dassento “**ito param gotrabhuññam hoti**”ti āha. **Ito paranti** ito anulomaññato upari. Tanti gotrabhuññam. **Neva paṭipadāññadassanavisuddhim bhajati** aniccādivasena saṅkhārānam aggahaṇato. **Na nāṇadassanavisuddhim bhajati** satipi nibbānārammaṇatte kilesānam akhepanato. Tato evetaṃ viññāṇadhātūnam visayaṃ uddesantaṃ dassanakiccaṃ karontaṃ kiriyaṃanodhātu viya maggassa āvajjanaṭṭhāniyaṃ vuccati. **Antarāti** chaṭṭhasattamavisuddhīnam vemajjhe. **Abbohārikameva hoti** ubhayavisuddhilakkhaṇatābhāvato. Tathāpi vuṭṭhānagāminiyā pariyoṣānatāya vipassanāpakkhitaṃ. Tenevassa taṃsotapatitātā. Tenāha “**vipassanāsote -pa- saṅkham gacchatī**”ti. Etenassa paṭipadāññadassanavisuddhibhajanam dasseti. Sotassa ariyassa² ādito pajjanam sotāpatti, so eva maggo, sotaṃ vā ariyaṃ ādito pajjati adhigacchatīti sotāpatti, paṭhamako. Tassa maggo **sotāpattimaggo**. Paṭisandhivasena sakideva imaṃ manussalokaṃ āgacchatīti sakadāgāmī, tassa maggo **sakadāgāmimaggo**. Paṭisandhivasena kāmabhavaṃ na āgacchatīti anāgāmī, tassa maggo **anāgāmimaggo**. Kilesādīnam hananādīnā araham, aggamaggaṭṭho. Tassa bhāvo arahattaṃ, so eva maggoti **arahattamaggo**. **Catūsu maggesu ñāṇam** ekajjham gahetvā **ñāṇadassanavisuddhi nāma**.

Tehi tīhipīti heṭṭhā tiṇṇam anulomaññānam vuttattā vuttaṃ, tīsu vā dvinnam antogadhattā. **Tīhipīti** vā vikappantarasaṃpiṇḍanatto pi-saddo, tena tīhipi dvīhipīti vuttaṃ hoti. **Attano balānurūpenāti** attano attano ānubhāvānukūlaṃ. Paṭhamañhi anulomaññam sabboḷārikam, dutiyaṃ tato nāti-oḷārikam, tatiyaṃ tato nāti-oḷārikam tamarā antaradhāpeti. Atha vā **balānurūpenāti** heṭṭhā saṅkhārupekkhāya

1. Nāṇadassanassa (Syā)

2. Ariyamaggassa (Syā)

āhitabalānurūpena. Pubbābhisaṅkhāravasena hi anulomañāṇassāpi maggañāṇassa viya saddhāvimuttadiṭṭhippattānaṃ pavatti-ākārasiddho attheva mudutikkhatāviseso. **Palibodhato upaṭṭhāti** palibodhabhāvapaṭicchādakassa tamassa antaradhāpitattā. “**Āsevanante**”ti iminā dutiyassa vā tatiyassa vā anulomañāṇassa anantaraṃ gotrabhuñāṇupatti, na paṭhamassāti dasseti tassa anāsevanattā. Na hi aladdhāsevanam gotrabhuñāṇam uppādetum sakkoti. Nimittādivirahato, tabbidhurato ca “**animittan**”ti-ādinā nibbānaṃ visesitaṃ. **Puthujjanagottanti** ariyehi asammissaṃ puthujjanasamaññaṃ. **Gottanti** hi ekavamsajānaṃ samānā samañña, evaṃ idhāpīti. **Puthujjanasaṅkhanti** tasseva vevacanaṃ, **puthujjanabhūminti** puthujjanavatthum. Ekantikatāya ekavārameva ca uppajjanato **apunarāvaṭṭakaṃ**.

Bahiddhā vuṭṭhānavivaṭṭaneti asaṅkhatadhātuyā bahibhāvato bahiddhāsaññitā saṅkhāragatā vuṭṭhānabhūte vivaṭṭane nipphajjamāne paññā. **Abhibhuyyati** abhibhavati. **Pakkhandati** anupavisati. Ettha ca “**uppādam abhibhuyyati**”ti-ādinā puthujjanagottābhibhavanaṃ tadatikkamanamāha. “**Anuppādam pakkhandati**”ti-ādinā ariyagottabhāvanaṃ tadubhayabhāvato.

807. Ekāvajjanānaṃ nānāvīthitā natthīti na taṃ nisedhanāya ekavīthiggahaṇaṃ, atha kho nānārammaṇānampi ekāvajjanānaṃ nānāvīthitā natthīti dassanattanti daṭṭhabbaṃ. **Mahāmātikanti** mahantaṃ udakavāhakaṃ. **Laṅghitvāti** anotaranto eva atikkamitvā. **Ullaṅghitvāti** uparibhāgeneva laṅghitvā. Ninnapoṇapabbhārātā uttaruttaravisiṭṭhā ninnatāva.

Aṭṭhahi ñāṇehi anukkamena āhitavisesaṃ anulomañāṇaṃ nibbānārammaṇassa ñāṇassa paccayo bhavitum samatthaṃ jātanti āha “**udayabbayānupassanādinā vegena dhāvitvā**”ti. Rūpaṃ anekasantatisambandhatāya anekavaṭṭaracitā rajju viya hotīti vuttaṃ “**rūparajjuṃ vā**”ti. Atta bhāvassa rukkhāṭṭhāniyatāya vuttattā taṃ sambandhadandaṭṭhāniyatā vedanādīsu ekasseva yuttā, na vedanādisamudāyassāti vuttaṃ “**vedanādīsu aññataradaṇḍaṃ vā**”ti. **Anulomāvajjanenāti** anulomassa āvajjanena. Yena āvajjanena anulomañāṇaṃ uppajjati, tena taṃ ārammaṇaṃ. “**Paṭhamena anulomacittena ullaṅghitvā**”ti idaṃ sakkāyatīrassa tassa

atikkamanārambhatāya vuttaṃ. “**Dutiyena nibbānaninnapoṇapabbhāramānaso**”ti idaṃ tassa sabbasaṅkhārato sātisaṃyam alaggaṃ hutvā visaṅkhāre allīnabhāvato vuttaṃ. **Nibbāne** ārammaṇakaraṇavasena **patati** yogāvacaro. **Ekārammaṇeti** ekavāraṃyeva ālambite ārammaṇe. Tenāha “**aladdhāsevanatāyā**”ti. Tena ekārammaṇe āsevanā upakāravatī, na tathā nānārammaṇe chi dasseti.

808. **Tatrāti** anulomagotrabhūnaṃ itarītarakiccākaraṇe. **Nakkhattayoganti** nakkhattena candassa yogaṃ, nakkhattayogavibhāvanīyaṃ vā kālaṃ, divasanti attho.

Tatthāti-ādi upamāsaṃsandanaṃ.

Evaṃ nibbattāhīti anulomañāṇāni viya saṅkhāre anālambitvā ahaṃ viya nibbānārammaṇe vattāhīti maggassa gotrabhunā dinnasaññāmuñcanaṃ, anubandhanañca nibbānārammaṇakaraṇameva sandhāya vuttaṃ.

809. **Tatrāti** tasmīṃ gotrabhunā dinnasaññāṃ amuñcitvā viya tena gahitārammaṇeyeva vattitvā maggassa lobhakkhandhādinibbijjhane. Usum asati khippatīti **issāso**, dhanuggaho. Saragocaraṭṭhānaṃ nāma aṭṭha-usabhamattaṃ. Tañca kho dūre pātino majjhimapurisassa vasena catutattāyā yaṭṭhiyā vīsatiyaṭṭhi usabhaṃ, tena **aṭṭha-usabhamatte padese** tattavasena cattārīsādhikachasatahatthe padese. **Phalakasatanti** asanasāramayaṃ phalakasataṃ. Kumbhakāracakkasadiṣe **cakkayante**. **Āvijjhītvāti** bhametvā. Daṇḍakaghaṭṭanāya uppādetabbasaddo **daṇḍakasaññā**. Phalakasabhavinivijjhanassa paccayabhūtā **daṇḍakasaññā viya**¹ **gotrabhuññānaṃ** lobhakkhandhādinibbijjhanassa maggaññāṇassa paccayabhāvato. **Issāso viya maggaññānaṃ** nibbijjhitabbanivijjhanato.

810. Aṭṭhamabhavato paṭṭhāya nibbattanakam **anamataggasaṃsāravatṭadukkkhasamuddaṃ soseti**. Saddhādhanam sīladhanam hiridhanam ottappadhanam sutadhanam cāgadhanam paññādhananti imesaṃ **sattannaṃ ariyadhanānaṃ**. **Sammukhībhāvanti** paccakkhasiddhiṃ.

1. Daṇḍakasaññānaṃ viya (Ka)

Pāṇātipātādipaṇcaverāni ceva paṇcavīsatimahābhayāni cāti **sabbaverabhayāni. Aññesañca** ratanattaye niviṭṭhasaddhādīnaṃ. Samudāye pavatto sotāpattimaggasaddo tadekadeseṇi pavattatīti āha “**sotāpattimaggena sampayuttaṃ ñāṇaṃ**”ti.

Paṭhamamaggañāṇaṃ niṭṭhitaṃ.

Sotāpannapuggalakathāvaṇṇanā

811. **Tasseva** sotāpattimaggaṇattassa. Kāmañcetta nātittikkhapaññassa dve, tikkhapaññassa tīṇi phalacittāni honti, avisesato pana gahitassa maggassa vasena “**dve, tīṇi vā**”ti vuttaṃ. **Samādhimānantarikaññamāhūti** yaṃ attano pavattisamanantaraṃ niyameneva phalappadānato ānantarikasamādhīti āhūti attho. Anantameva pavattanakaṃ phalaṃ anantaraṃ, tattha niyutto, taṃ vā payojanaṃ etassāti ānantariko, maggo.

Āsevananteti āsevanato ante, āsevanalābhino anulomañāṇassa anantaranti attho. Laddhāsevanameva anulomaṃ gotrabhuṃ uppādeti. Upari pana cha, satta vā javanāni pavattanti, tasmā cattāri phalacittāni hontīti vadeyyāti āha “**sattacittaparamā ca kovajjanavīthī**”ti.

Taṃ pana na sārato paccetabbanti yojanā. Yaṃ panettha vattabbaṃ, taṃ heṭṭhā vuttameva.

812. **Ettāvatāti** paṭhamamaggānantaraṃ phalassa uppattimattena. **Bhusaṃ pamattopīti** devarajjacakkavattirajjādipamādaṭṭhānaṃ āgamma bhusaṃ pamattopi. **Yesam** yathāvutta-āvajjanajavanacittānaṃ **uppattiyā** esa sotāpanno **paccavekkhati** nāmāti adhippāyo.

Eteneva pasaṅgena sesānaṃ ariyānaṃ paccavekkhaṇāni dassetuṃ “**yathā cā**”ti-ādi vuttaṃ.

Ukkaṭṭhaparicchedoyeva ceso, yadidaṃ pañcannaṃ, catunnañca paccavekkhaṇānaṃ dassananti attho. “**Abhāvenevā**”ti etena pahīnāvasiṭṭhakilesapaccavekkhaṇasamatthatā kassaci hoti, kassaci na hotīti dasseti. Lobho eva **lobhadhammo**.

Dutiyamaggañānakathāvaṇṇanā

813. **Kāmarāgabyāpādānaṃ tanubhāvāyāti** etesaṃ kilesānaṃ tanubhāvattamaṃ. Tattha dvīhi kāraṇehi tanubhāvo adhiccuppattiyā, pariyuṭṭhānamandatāya ca. Sakadāgāmiṣṣa hi vaṭṭānusārimahājanassa viya kilesā abhiṇhaṃ na uppajjanti, kadāci kadāci viraḷākārā hutvā uppajjanti. Tathā uppajjantāpi maddantā chādentā andhakāraṃ karontā na uppajjanti, dvīhi pana maggehi pahīnattā mandamandā tanukākārā hutvā uppajjanti. Keci pana “sakadāgāmiṣṣāpi kilesā cirena uppajjanti, uppajjantāpi bahalāva uppajjanti. Tathā hissa puttadhītaro dissanti”ti, taṃ akāraṇaṃ vatthupaṭisevanena vināpi gabbhaggahaṇasabbhāvato. Tasmā vuttanayeneva dvīhi kāraṇehi tesāṃ tanubhāvo veditabbo. **Dutiyāyāti** gaṇanavasenaṃ dutiyāya, uppattivaseṇaṃ dutiyāya **bhūmiyā**. **Pattiyāti** sāmaññaphalassa paṭilābhāya. Tañhi sampayuttānaṃ nissayabhāvato te dhammā bhavanti etthāti **bhūmi**. Yasmā vā samānepi lokuttarabhāve sayampi bhavati uppajjati, na nibbānaṃ viya apātubhūtaṃ, tasmāpi “**bhūmi**”ti vuccati. **Yogaṃ karotīti** vipassanābhiyogaṃ karoti. “Navahākārehi indriyāni tikkhāni bhavanti”ti-ādinā¹ vuttanayeneva yadaggena indriyānaṃ tikkhataṃ sampādeti, tadaggena balāni, bojjhaṅgāni ca paṭutarabhāvaṃ āpādentō **indriyabalabojjhaṅgāni samodhānetvā** lakkhaṇattayatīraṇavasena **ñāṇena parimaddati**². Tattha aparāparaṃ ñāṇaṃ cārento **parivatteti**. Tenāha “**vipassanāvīthiṃ ogāhati**”ti. **Vuttanayenevāti** udayabbayañāṇādīnaṃ uppādane vuttanayena. **Gotrabhu-anantaranti** ettha gotrabhu viya gotrabhu. Paṭhamamaggapurecārikañāṇaṃhi puthujjanagottābhībhavanato, ariyagottābhavanato ca nippariyāyato gotrabhūti vuccati, idaṃ pana taṃsadiṣatāya pariyāyato gotrabhu.

1. Visuddhi 2. 248 piṭṭhe.

2. Parimajjati (Ka)

Ekaccasaṁkilesavisuddhiyā, pana accantavisuddhiyā ārammaṇakaraṇato ca vodānanti vuccati. Tenāha **paṭṭhāne** “anulomaṁ vodānassa anantarapaccayena paccayo”¹. Yasmā pana **paṭisambhidāmagge** uppādādi-abhibhavanatthaṁ upādāya “aṭṭha gotrabhudhammā samādhivasena uppajjanti, dasa gotrabhudhammā vipassanāvasena uppajjanti”²ti-ādīsu² gotrabhunāmenevetarṁ āgataṁ, tasmā idhāpi “gotrabhu-anantaran”²ti vuttanti daṭṭhabbari.

Dutiyañāṇaṁ niṭṭhitam.

Tatiamaggañāṇakathāvaṇṇanā

814. **Sakidevāti** ekavāraṁyeva. “**Imaṁ lokam āgantvā**”³ti iminā pañcasu sakadāgāmīsu cattāro vajjetvā ekova gahito. Ekacco idha sakadāgāmiphalaṁ patvā idheva loke parinibbāti³, ekacco idha patvā devaloke parinibbāti, ekacco devaloke patvā tattheva parinibbāti, ekacco devaloke patvā idhūpapajjitvā parinibbāti. Ime cattāropi idha na gahitā. Yo pana idha patvā devaloke yāvatāyukaṁ vasitvā puna idhūpapajjitvā parinibbāti, ayaṁ ekova idha gahitoti veditabbo.

Kāmarāgabyāpādānaṁ anavasesappahānāyāti tesameva sakadāgāmimaggena tanukatānaṁ⁴ saṁyojanānaṁ niravasesappahānāya. Paṭisandhivasena kāmabhavassa anāgamanato **anāgāmī**.

Tatiyañāṇaṁ niṭṭhitam.

Catutthamaggañāṇakathāvaṇṇanā

815. **Opapātikoti** upapātayoniko. Imināssa gabbhaseyyā paṭikkhittā. **Tattha parinibbāyīti** tattha suddhāvāse parinibbāyitā. **Anāvattidhammo tasmā lokāti** paṭisandhiggahaṇavasena tasmā lokā

1. Abhi 8. 138 piṭṭhe.

3. Parinibbāyati (Abhi-Ṭṭha 3. 48 piṭṭhe)

2. Khu 9. 65 piṭṭhe.

4. Patanukatānaṁ (Syā)

idha anāvattanasabhāvo, buddhadassanadhammassavanānaṃ panatthāya āgamanam hotiyeva.

Rūparāga-arūparāgamāna-uddhacca-avijjānaṃ anavasesappahānāyāti etesaṃ pañcannaṃ uddhambhāgiyasaṃyojanānaṃ nissesappajahanatthāya. Tattha rūpabhava chandarāgo **rūparāgo**. Arūpabhava chandarāgo **arūparāgo**. **Māno** arahattamaggavajjhamāno. Tathā **uddhaccāvijjā**.

Catutthañāṇaṃ niṭṭhitaṃ.

Arahantapuggalakathāvaṇṇanā

816. **Mahākḥiṇāsavoti** mahānubhāvatānibandhanaṃ pūjāvacanametaṃ, na upādāyavacanam yathā “mahāmoggallāno”ti. Na hi cūḷakhīṇāsavo nāma¹ atthi. Antimadeham dhāretīti **antimadehadhārī**.

Khandhakilesābhisankhārabhārānaṃ ohitattā oropitattā **ohitabhāro**. Anuppatto sadatthaṃ sakatthanti **anuppattasadattho**. **Sadatthoti** ca arahattaṃ veditabbaṃ. Tañhi attupanibandhanaṭṭhena, attānaṃ avijahanaṭṭhena, attano paramatthaṭṭhena ca attano atthattā sakatthoti vuccati. Parikkhīṇāni dasapi bhavasamyojanāni etassāti **parikkhīṇabhavasamyojano**. Khandhādi-atthaṃ sammā aññāya vimuttoti **sammadaññāvimutto**. Aggo ca so dakkhiṇeyyo ca, aggadakkhiṇaṃ vā arahatīti **aggadakkhiṇeyyo**.

Bodhipakkhiyakathāvaṇṇanā

817. Catunnaṃ maggañāṇānaṃ vasena **catuññāya**. **Ānubhāvavijānanatthanti** satipaṭṭhānapāripūri-ādikassa ānubhāvassa bodhanatthaṃ.

Paripuṇṇā bodhipakkhiyā etassāti paripuṇṇabodhipakkhiyo, maggo. Tassa bhāvo **paripuṇṇabodhipakkhitabhāvo**. Vuṭṭhānabalehi sampayuttatāva² **vuṭṭhānabalasamāyogo, ye** samyojanādayo **yena** paṭhamamaggādinaṃ **pahātabbā**.

1. Cullakhīṇāsavo nāma (Ka)

2. Samyuttatāva (Syā)

818. Bujjhanatṭhena vā bodho, maggacittuppādo. Tassa
bujjhanakiriyāya anuguṇabhāvato pakkhe bhavāti **bodhipakkhiyā**.

819. **Tesu bodhipakkhiyesu. Ārammaṇesūti** kāyādi-ārammaṇesu.
Okkhanditvāti anupavisitvā. **Pakkhanditvāti** tasseva vevacanaṃ.
Upaṭṭhānatoti asubhākārādiggahaṇavasena upagantvā avaṭṭhānato. Kāyādīsu
asubhākārādiggahaṇaṃ pubbabhāgasatipaṭṭhānavasena
subhasaññādipahānakiccasādhanaṃ maggasatipaṭṭhānavasena veditabbaṃ.
Tattha hi ekāva sati catukiccasādhanaṃ pavattati.

820. **Padahantīti** vāyamanti, kāyacittāni paggaṇhanti vā.
Asobhāhetūnaṃ saṃkilesadhammānaṃ pajahanena, sobhāhetūnaṃ
vodānadhammānaṃ bhāvanena **sobhanaṃ**, sundaranti attho.
Setṭhabhāvāvahanatoti pāsamsatamabhāvasādhanaṃ.
Padhānabhāvakāraṇatoti uttamabhāvahetuko.

821. **Pubbe vuttenāti** iddhiṇidhañāṇaniddese¹ vuttena. **Ijjhanatṭho**
nipphajjanatṭho, paṭilābhasampadā vā, yena vā ijjhanti iddhā vuddhā
ukkamsagatā honti, taṃ **ijjhanam**. Samādhipadhānaśāṅkhārapamukhā
maggadhammā idha “iddhi”ti adhippetā. **Pubbaṅgamatṭho**
adhipatipaccayabhāvo. Tasmā sotāpattimaggo ijjhantīti **iddhi**, tasmā
sampayuttā chandādayo **pubbaṅgamatṭhena pādo**. Tassā eva **phalabhūtāya**
vutṭhānagāminiyā chandādayo **pubbabhāgakāraṇatṭhena pādo**. Soti
iddhipādo. **Ime lokuttarā vāti** ime yathāvuttā chandādayo
uttaracūḷabhājanīye āgatanayena lokuttarā veditabbā. **Chandādi-**
adhipativasena paṭiladdhadhammāpi phassādayo iddhipādā hontīti attho.
Kāmañcettha iddhipādo no adhipati, adhipati vā no iddhipādo nāma natthi,
yathā pana ekasmiṃ rajje rajjārahesu catūsu rajakumāresu ekasmiṃ kāle
ekova rajjamanusāsati, na sabbe, evaṃ ekamekasmiṃ cittuppāde ekova
adhipati, iddhipādo ca hotīti veditabbo.

1. Visuddhi 2. 6 piṭṭhe.

822. **Assaddhiyaṃ** saddhāpaṭipakkhā akusalā dhammā, avatthugato pasādapatirūpako micchādhimokkho vā. **Kosajjaṃ** thinamiddhapadhāno akusalacittuppādo. **Pamādo** satisammoso tathāpavattā akusalā khandhā. **Abhibhavanasaṅkhātena adhipatiyaṭṭhenā**ti assaddhiyādīnaṃ abhibhavanato abhibhavananti vattabbena adhimokkhapaggaha-upaṭṭhāna-avikkhepapajānanassa ekalakkaṇena sampayuttadhammesu adhipatiyaṭṭhena. **Assaddhiyādīhi cāti ca**-saddo samuccayaṭṭho aṭṭhānappayutto, tasmā akampiyaṭṭhena ca sampayuttadhammesu thirabhāvena ca **balanti** evamettha adhippāyo veditabbo.

823. **Bujjhanakasattassā**ti catunnaṃ ariyasaccānaṃ paṭivijjhanakasattassa. Yo heso lokuttaramaggakkhaṇe uppajjamānāya sati-ādidhammasāmaggiyā karaṇabhūtāya bujjhati kilesasantānaniddāya uṭṭhahati, cattāri vā ariyasaccāni paṭivijjhati, nibbānameva vā sacchikarotīti bodhīhi vuccati ariyasāvako, tassa bodhissa bujjhanakasattassa aṅgāti **bojjhaṅgā**. **Niyyānikaṭṭhenā**ti vaṭṭato nissaraṇaṭṭhena.

824. Pubbabhāge nānācittesu labbhantīti sambandho. **Cuddasavidhenā**ti ānāpāna iriyāpatha catusampajañña paṭikkūlamanasikāra dhātumanasikārapabbāni, nava sivathikapabbāni cāti evaṃ cuddasavidhena. **Kāyaṃ parigaṇhato ca kāyānupassanāsatiṭṭhānaṃ** labbhati, na vedanādayo parigaṇhato. Esa nayo sesesupi. “Sukhaṃ vedanan”ti-ādināti vā “sāmisān”ti-ādināti vā “nirāmisān”ti-ādināti vā evaṃ **navavidhena**. Sarāgadosamohasaṃkhiṭṭamahaggata samāhitasa-uttara vimuttapadānaṃ sapaṭipakkhānaṃ vasena **soḷasavidhena**. Nīvaraṇupādānakkhandhāyatanabojjhaṅgasaccapabbānaṃ vasena **pañcavidhena**. **Imasmim attabhāveti** paccuppane attabhāve. **Anuppannapubbanti** attano abhūtapubbaṃ. **Parassa uppannaṃ akusalaṃ disvā** tannimittaṇca vadhabandhārahādīnīti adhippāyo. **Tassā**ti tādisassa. Bhavati hi taṃsadisepe tabbohāro yathā “tāniyeva osadhānī”ti. **Tassa pahānāyā**ti etthāpi eseṇa nayo. Jhānavipassanā ito aññasim attabhāve uppannapubbāpi siyunti vuttaṃ “**imasmim attabhāve anuppannapubban**”ti, chandiddhipādasammāvācānaṃyeṇa gahaṇaṃ. Tesu vuttesu sesiddhipādasasaviratiyo

atthato vuttāva hontīti lakkhaṇahāravasena ayamattho veditabbo. **Evam nānācittesu labbhanti** pubbabhāge ete satipaṭṭhānasammappadhāna-iddhipādā. **Catunnam nāṇānanti** catunnam ariyamaggañāṇānam. Kāmaṇ sabbepi bodhipakkhiyadhammā maggacittuppadapariyāpannāva, tathāpi sātisayo sammappadhānabyāpāro maggakkhaṇeti vuttaṇ **“phalakkhaṇe ṭhapetvā cattāro sammappadhāne”**ti. **Avasesā tettiṃsa labbhanti**, te ca kho pariyāyato, na nipariyāyatoti adhippāyo.

825. **Sesesu panāti** iddhipādādīsu pañcasu koṭṭhāsesu. Yathā sativīriyesu “satipaṭṭhānaṇ sammappadhānaṇ”ti saṅkhipanavasena hāpanaṇ, “kāyānupassanā”ti-ādivibhāgadassanavasena vaḍḍhanaṇ atthi, īdisaṇ hāpanavaḍḍhanaṇ natthīti attho.

826. Idāni sabbesu eva yathārahaṇ labbhamānavibhāgadassanattham **“apicā”**ti-ādi āradham. Tattha **tesūti** sattatiṃsāya bodhipakkhiyadhammesu. **Chaddhāti** ekadhā dvedhā catudhā pañcadhā aṭṭhadhā navadhāti evaṇ chappakārena **te bhavanti**.

Chandiddhipādādivasenāti chando chandiddhipādavaseneva, cittaṇ cittiddhipādavaseneva, pītipassaddhi-upekkhā bojjaṇgavaseneva, saṅkappādayo maggavasenevāti evaṇ **nava ekavidhāva honti**.

Cuddasseva asambhinnāti sati vīriyaṇ chando cittaṇ paññā saddhā samādhi pīti passaddhi upekkhā sammāsaṅkappo sammāvācā sammākammanto sammā-ājīvoti ime asambhinnā padantarasambhedena vinā aggahitaggahaṇena gayhamānā cuddaseva ca sabhāvadhammā. **Cuddasāti** ca ukkaṇsaparicchena vuttaṇ. Taṇca kho paṭhamajjhānikamaggacittuppadavasena, dutiyajjhānike pana sammāsaṅkappābhāvato terasa, tatiyacatutthapañcamajjhānikesu pītisambojjaṇgābhāvato dvādasa honti. **“Sattatiṃsappabhedato”**ti idampi ukkaṇsavaseneva vuttaṇ, avakaṇsato pana vuttanayena ekasmiṇ khaṇe chattiṃsa, pañcatiṃsa honti, catunnam adhipatīnaṇ ekajjhaṇ anuppajjanato ekasmiṇ khaṇe ekasseva iddhipādassa sambhavoti dvattiṃsa ca hontīti veditabbaṇ.

Sattatimsapabhedato kathanti āha “**sakiccanipphādanato**”ti-ādi, ekaccassa sabhāvato ekassāpi attano ānubhāvānurūpakāyānupassanāditaṃtaṃkiccasāadhanatoti attho. **Sarūpena ca vuttitoti** abhedassa cittiddhipādādikassa sarūpeneva pavattanato ca.

Etthāti ñāṇadassanavisuddhiyaṃ. Kasmā pana bodhipakkhiyesu jhānakoṭṭhāso na gahito, nanu jhānarahito ariyamaggo natthīti? Saccam natthi, tato eva na kho panetaṃ evaṃ daṭṭhabbam “bodhipakkhiyesu jhānam na gahitaṃ”ti lakkhaṇūpanijjhānalakkhaṇassa jhānassa maggaggahaneva gahitattā. Tañhi sandhāya “yasmim samaye lokuttaram jhānam bhāveti”ti-ādi¹ vuttam. Ārammaṇūpanijjhānalakkhaṇassa panettha sambhavo eva natthi. Aparo nayo—kasmā pana bodhipakkhiyesu jhānakoṭṭhāso na gahito, nanu jhānarahito ariyamaggo natthi, na ca taṃ paṭipadā viya ekantapubbabhāgiyaṃ, nāpi ekaccapaṭisambhidā viya magganissando, atha kho maggacittuppādapariyāpanno, yato “lokuttaram jhānam bhāveti”ti¹ vuttam, maggamaggaparivāradhammā ca bodhipakkhiyadhammāti? Vuccate—yaṃ tāva vuttam jhānarahito ariyamaggo natthīti, tattha na ariyamaggasampayogamattena jhānassa bodhipakkhiyatā labbhati atippasaṅgato. Āhārādīnampi hi bodhipakkhiyatā āpajjeyyāti. Etena maggacittuppādapariyāpannatā bodhipakkhiyabhāvassa akāraṇanti dassitaṃ hoti.

Yaṃ pana vuttam “maggamaggaparivāradhammā ca bodhipakkhiyā”ti, tattha parivāraṭṭho kiṃ sahapavatti-attho, udāhu parikkhāraṭṭhoti? Yadi purimo pakkho, so pageva nillocito. Atha dutiyo, idaṃ vicāretabbam. Kathaṃ pavattamānaṃ jhānam maggassa parikkhāro? Yadi saha-jātādipaccayabhāvena, evaṃ sati phassādīnampi maggaparikkhārātā āpajjati. Atha paṭipakkhavidhamśanena, na sabbe jhānadhammā paṭipakkhavidhamśanasamatthā. Na hi vicāro, vedanā ca kassaci saṃkilesadhammassa ujupaṭipakkhabhāvena pavattanti. Yaṃ pana **peṭake** “sukhaṃ uddhaccakukkuccassa, vicāro vicikicchāya paṭipakkho”ti vuttam, taṃ pariyāyena vuttam. Na hi sukhaṃ sayam uddhaccakukkuccassa paṭipakkho, paṭipakkhassa pana samādhissa paccayatāya paṭipakkho. Na ca vicāro paññā viya, adhimokkho viya vā vicikicchāya paṭipakkho, paṭipakkhassa paṭirūpatāya pana

1. Abhi 1. 72, 84 piṭṭhesu.

paṭipakkho vutto. Tathā pītipi na byāpādassa adoso viya ujupaṭipakkho, adosasampayogato pana paṭipakkho vutto. Tena vuttam “taṃ pariyāyena vuttan”ti. Vitakkasamādhayo eva pana jhānadhammesu ujukam paṭipakkhavidhamśanasamatthāti paṭipakkhavidhdhamśanasamatthassa paripuṇṇassa jhānakotṭhāsassa abhāvato na cassa bodhipakkhiyesu saṅgaho kato. Yasmā pana sammāsaṅkappo, sammāsamādhi ca maggapariyāpannā jhānadhammā, tasmā te sandhāya taṃsampayuttatāya vā itarepi gahetvā pariyāyena vuttam **pāḷiyam** “yasmim samaye lokuttaram jhānam bhāveti niyyānikan”ti-ādi¹.

Vuṭṭhānabalasamāyogakathāvaṇṇanā

827. **Vuṭṭhānam** nimittato, pavattato ca vuṭṭhānam. **Balasamāyogo** samathavipassanābalehi sampayuttatā. Parinñābhisamayādivasena dukkhādīsu visesadassanaṭṭhena maggapaññāpi vipassanāti vuccatīti “**lokiyavipassanā**”ti visesetvā vuttam. Tenevāha “vuṭṭhānaṭṭhena samathavipassanam yuganaddham bhāveti”ti². Nimittārammaṇattā neva nimittā vuṭṭhāti, pavatti -pa- chindanato na pavattā vuṭṭhātīti yojanā. Tattha nimittato vuṭṭhānam saṅkhāranimittam nissajjitvā nibbānārammaṇakaraṇam. Pavattato vuṭṭhānam hetunirodhena āyatim vipākappavattassa anuppavattidhammatāpādanam. Tenāha “**samudayassa asamucchindanato pavattā na vuṭṭhāti**”ti.

Dubhatoti ubhato, da-kārāgaram katvā evam vuttam. **Dubhāti** vā padantamevetam ubhayasaddena samānattham. **Dassanaṭṭhenāti** parinñābhisamayādilakkhaṇena catusaccadassanaṭṭhena. **Micchādiṭṭhiyāti** dvāsaṭṭhippabhedāyapi micchādiṭṭhiyā. **Tadanuvattakakilesehi** apāyagamanīyatāya tassā micchādiṭṭhiyā anuvattakehi vicikicchādikileseti. **Khandhehi**ti etthāpi tadanuvattakasaddo ānetvā sambandhitabbo. Te ca micchādiṭṭhi-ādipaccayā uppajjanārahā veditabbā. **Micchāsaṅkappāti**-ādīsupi tadanuvattakakilesehi ca khandhehi ca vuṭṭhāti. **Bahiddhā ca sabbanimittehi vuṭṭhātīti** pāḷi saṅkhittā. Yathā micchādiṭṭhimicchāsaṅkappā, evam micchāvācādayopi apāyagamanīyā eva veditabbā. **Micchāvācākammantājīvā** cetanāsabhāvā. **Micchāsaṭi** tathāpavattā cattāro khandhā. Uparimaggaṭṭaye sammādiṭṭhi

1. Abhi 1. 72 piṭṭhe.

2. Khu 9. 289 piṭṭhe paṭisambidāmagge.

taṁtaṁmaggavajjhā mānato vuṭṭhāti. So hi “ahamasmi”ti pavattiyā diṭṭhiṭṭhāniyo, micchāmagгато panettha vuṭṭhānaṁ anuddharitvā taṁtaṁmaggavajjhasaṁyojanānusayeveha vuṭṭhānaṁ uddhaṭaṁ.

Anusahagatā¹ti aṇubhāvaṁ gatā pattā, taṇubhūṭāti² attho.

828. Evaṁ vuṭṭhānaṁ dassetvā idāni balasamāyogaṁ dassetuṁ “**lokiyānañcā**”ti-ādi vuttaṁ. **Samathabalaṁ adhikaṁ hoti** samādhībhāvanābhāvato. **Vipassanābalaṁ adhikaṁ hoti** ñāṇuttarattā vipassanābhāvanāya. Samānabhāvena yuge naddhā baddhā viya hontīti **yuganaddhā**. Tenāha “**aññamaññaṁ anativattanaṭṭhena**”ti, kiccato anūnādhikabhāvenāti attho. Tato eva **samāyogoti** samaparicchedayogoti attho.

Samādhīpaṭipakkhadassanaṭṭhaṁ “**uddhaccasahagatakilesehi**”ti vuttaṁ, uddhaccapadhānehi kilesehi adhippāyo. **Avikkheposamādhīti** samucchindanena vikkhepassa ujupaṭipakkhabhūto samādhī. **Nirodhagocaroti** nibbānārammaṇo. **Vuṭṭhānaṭṭhena**ti vuṭṭhānakabhāvena nimittato, pavattato ca vuṭṭhahamānavasena. **Ekarasāti** samānakiccā.

Pahātabbadhammapahānakathāvaṇṇanā

829. **Ye dhammāti** ye saṁkilesadhammā. Saṁyojanādīsu saṁyojanaṭṭhena bandhanaṭṭhena **saṁyojanāni**, vibādhanatṭhena, upatāpanatṭhena vā **kilesā**, micchāsabhāvāti **micchattā**, loke dhammā lokapariyāpannā dhammāti **lokadhammā**, maccherassa bhāvo, kammaṁ vāti **macchariyaṁ**, viparītatṭhena **vipallāsā**, ganthanaṭṭhena **ganthā**, ayuttā gatīti **agati**, āsavantīti **āsavā**, ohanantīti **oghā**, yojanaṭṭhena **yogā**, nīvarantīti **nīvaraṇāni**, dhammasabhāvaṁ atikkamma parato āmasantīti **parāmāsā**, bhusaṁ ādiyantīti **upādānāni**, appahīnabhāvena santāne anu anu sentīti **anusayā**, malīnabhāvakaraṇatṭhena **malā**, akusalakammāni ca tāni sugatiduggatīnaṁ, tattha nibbattanakasukhadukkhānañca pathā cāti **akusalakammapathā**, cittaṁ uppajjati ettāti **cittupādo**,

1. Anusahagatā (Ka)

2. Patanubhūṭā (Syā)

cittacetasikarāsi, akusalo ca so cittuppādo cāti akusalacittuppādoti akusalasaddaṃ ānetvā sambandhitabbaṃ.

Khandhehi khandhānanti idhalokakkhandhehi paralokakkhandhānaṃ. **Yāvañhi teti** te rūparāgādayo yāva pavattanti na samucchiḍanti, **tāva etesaṃ** khandhaphaladukkhānaṃ **anuparamo** avicchedoti. Etena tesam saṃyojanatthaṃ vibhāveti. **Uddhanti** rūpārūpabhavesu, tatiyamagguppattiyā vā uddhaṃ. Uddhaṃ bhajantīti uddhambhāgā, rūpārūpabhavā, tesam avicchedahetutāya hitāni **uddhambhāgiyāni**.

Kilissanti, kilesenti cāti duvidhampi atthaṃ dassento “**sayam saṃkiliṭṭhattā**”ti-ādimāha.

Micchāvimutti “lokathūpikādīsu makkho”ti pavattamicchāvimokkho. Abhinivisaṇādivasena micchā viparītaṃ na sammā pavattanato **micchāñāṇaṃ** mohova.

Lokappavattiyāti khandhappavattiyaṃ sati. **Anuparamadhammakattāti** puññapāpavasena aparāparaṃ avicchiḍjanato. “Lābhahetuko lābho”ti-ādinā **kāraṇopacārena**.

Āvāse macchariyaṃ, āvāsahetukaṃ vā macchariyaṃ **āvāsamacchariyaṃ**.

Tayoti vatthuṃ abhinditvā vuttaṃ, bhinditvā pana vuccamāne dvādasa honti.

Ganthakaraṇaṃ kāraṇabhāvena paṭibaddhataḥkaraṇaṃ **ganthananti** taṃ rūpakāyepi labbhatīti āha “**nāmakāyassa ceva rūpakāyassa cā**”ti. Tattha byāpādassāpi abhisajjanupanayhavasena pavattanato ganthanaṭṭho veditabbo, yato tassa paṭighasaṃyojanabhāvo vutto.

Chandadosamohabhayehīti chandadosamohabhayahetu. **Tañhīti** akattabbakaraṇaṃ, kattabbākaraṇaṇca.

Savanāti pavattanato. **Savanatoti** kilesāsucibhāvena vissandanato. Puna **savanatoti** pasavanato.

Ākaḍḍhanaṭṭhena, duruttaraṇaṭṭhena cāti etena oghā viya **oghāti** dasseti. Ārammaṇena, dukkhena ca viyogassa appadānasaṅkhātena yojanaṭṭhena **yogāti** dasseti, saṁkilesakaraṇaṭṭhenāti attho. **Tesaññevāti** kāmarāgādīnaṁyeva. Te hi sotavasena vattamānā soto viya sotapatite satte apāyasamuddaṁ pāpenti, saṁsārasamuddato ca sīsaṁ ukkhipitum na denti, yathāgahitaṁ ārammaṇaṁ vissajjitum na denti, yādisaṁ pāpaṁ katvā dukkhappatte punapi tādisena yojenti.

Cittassāti kusalacittassa, visesato jhānacittassa. Ādito varaṇaṁ **āvaraṇaṁ**. Kilesavāsaṇaṁ netvā varaṇaṁ **nīvaraṇaṁ**. Kuṭṭakavāṭādihi viya pidahanaṁ **paṭicchādanaṁ**, taṁ pana kusalādīni saṅgaṇhitum, pariññātum, ñātuṁ appadānavasena daṭṭhabbaṁ.

Tassa tassa dhammassa sabhāvanti kāyādikassa tassa tassa dhammassa asubhādisabhāvaṁ. **Abhūtaṁ sabhāvanti** subhādisabhāvaṁ.

Thāmagataṭṭhenāti thāmagatabhāvena. **Thāmagatanti** ca anaññasādhāraṇo kāmarāgādīnaṁ sabhāvo daṭṭhabbo. Yena te eva bhagavatā “**anusayā**”ti vuttā. Anusayanaṁ maggena appahīnabhāvena paccayasamavāye uppajjanārahata. Tenāha “**punappunaṁ kāmarāgādīnaṁ uppattihetubhāvena anusentiyeṇā**”ti.

Dummocanīyabhāvena pavattiṁ sandhāyāha “**telañjanakalalaṁ viyā**”ti.

830. **Sesāti** anapāyagamanitā. Sukhumā kāmarāgapaṭighāti sambandho. **Catutthañāṇavajjhā evāti** avadhāraṇena paṭhamañāṇādivajjhata nivattiyati. Tayidaṁ niyamadassanaṁ aññatthāpi netabbanti dassento “**parato**”ti-ādimāha. Tattha “**niyamaṁ na karissāmā**”ti etena niyame akate heṭṭhimamaggavajjhataṁ anuññātā eva hotīti.

Lobha -pa- catutthañāṇavajjhānīti-ādīsu paṭhamañāṇādihi hatāpāyagamanīyādibhāvānīti¹ adhippāyo veditabbo. Ādisaddena oḷārikasukhumatā gahitā.

Yaseti parivāre.

1. Pihatāpāya... (Syā)

Agatīsu chandādayo kiñcāpi uparimaggavajjhā, tathāpi taṁmūlakassa akattabbakaraṇassa, kattabbākaraṇassa ca apāyagamanīyatāya paṭhamamaggavajjhā.

Katākatākusalākusalavisayaṁ yaṁ vip̐ṭṭisārabhūtaṁ kukkuccaṁ, taṁ idha **tatiyañāṇavajjhaṁ** vuttaṁ. Yaṁ pana “kukkuccapakatattāya āpattimāpajjati”¹ ti¹ vuttaṁ kukkuccaṁ, taṁ sandhāya “kukkuccavicikicchā sotāpattimaggena pahīyanti”² ti² **aṭṭhasālīniyaṁ** vuttaṁ. Tasmā dvinnaṁ vacanānaṁ adhippāyo veditabbo. Aññesupi edisesu ṭhānesu adhippāyo maggitabbo, na virodhato paccetabbo. Oḷārikānavasesappahānaṁ vā sandhāya kukkuccassa paṭhamatatiyañāṇavajjhata vuttāti veditabbaṁ. “Bhagavatā paṭikkhittaṁ anuvasitvā anuvasitvā āvasathapiṇḍaṁ bhuñjitun”³ ti, “kukkuccāyanto na paṭiggahesi”³ ti³ pana āgataṁ kukkuccaṁ, na nīvaraṇaṁ arahato uppajjanato, nīvaraṇapaṭirūpaṁ pana “kappati na kappati”³ ti vīmaṁsanabhūtaṁ vinayakukkuccaṁ nāma, taṁ tathāpavattacittuppādova.

Kāmarāgapaṭighānusaṃyā aṇusahagatā **tatiyañāṇavajjhā**. Oḷārikānaṁ pana dutiyañāṇavajjhata heṭṭhā vuttanayāva.

Cittuppādaggahaṇena cettha makkha paḷāsa māyā sāṭheyya pamāda thambha sārambhādīnaṁ saṅgaho katoti daṭṭhabbaṁ.

831. **Aphalo vāyāmoti** ettha atītānaṁ tāva pajahane aphalo hotu vāyāmo niruddhattā, anāgatānaṁ pana kathanti tesampi vakkhamānaṁ aviparītamattaṁ ajānanto natthitāmattaṁ gahetvā codeti, tathāpi “aphalo”³ ti pubbe pahātabbānaṁ natthitāya codanā katā, idāni pahānassa. Yadi hi pahānaṁ atthi, kathaṁ pahātabbā santi? Atha pahātabbā santi, kathaṁ pahānaṁ hoti? Pahātabbā ca santi, pahānañca hotīti vip̐ṭṭisiddhametaṁ. Kasmā? Pahātabbesu santesu pahānassa asambhavato tadupago vāyāmo aphalo ālokatamānaṁ sahāvaṭṭhāne sati ālokassa aphalatā viya. Athāpi kathañci pahānaṁ siyā? **Samkilesikā ca maggabhāvanā āpajjati** pahātabbapahāyakanānaṁ

1. Vi-Ṭṭha 3. 141, 142; Kaṅkhā-Ṭṭha 99, 100 piṭṭhesu. 2. Abhi-Ṭṭha 1. 415 piṭṭhe.
3. Vi 2. 96 piṭṭhe.

sahāvaṭṭhānato. **Vippayuttatā vā kilesānaṃ** cittavippayuttasaṅkhāravādināṃ vippayuttasaṅkhārānaṃ viyāti adhippāyo. Taṃ pana nesaṃ vādināṃ yathā matimattāṃ, evamidhāpīti dassento āha “**na ca paccuppannakilesa cittavippayutto nāma atthī**”ti. Arūpadhammā hi ekavattthukādibhāvena vattamānā khaṇattayapariyāpannā paccuppannā, te kathaṃ cittaṇa vippayuttā nāma siyumaṃ, tasmā nattheva vippayuttatā kilesānaṃ. **Āveṇikā**ti asādhāraṇā, sayameva uppāditā pāḷi anāruḷhāti adhippāyo. Pāḷiyaṃyeva hi paṭikkhittanti sambandho. **Svāyaṃ** puggalo. **Hañcīti** yadi.

Vinibaddhoti mānena patthaddhacitto. **Parāmatṭhoti** micchābhiniṇiṭṭho. **Thāmagatoti** thāmagatakilesa thirabhāvagatānusayo. **Tena hi natthi maggabhāvanā**ti yasmā tisupi kālesu kilesānaṃ pahānaṃ na yujjati, tikālikā ca kilesā, tasmā natthi maggabhāvanā, tāya sādhetabbaṃ kiccaṃ natthīti attho. “**Na hi natthi maggabhāvanā**”ti-ādinā catukkhattumaṃ vuttassa paṭikkhepassa paṭikkhepo. Idaṃ vuttam “pāḷiyaṃyeva hī”ti-ādiṃ ānetvā sambandhitabbaṃ.

Evamevāti yathā ajātapahale taruṇarukkhe mūle chinne asati chedane āyatimaṃ uppajjanārahāni chedanapaccayā anuppajjamānāni vinaṭṭhāni nāma honti, evameva maggabhāvanāya asati uppajjanārahā kilesā maggabhāvanāya anuppajjamānā “pahīnā”ti vuccantīti upamāsaṃsandanaṃ veditabbaṃ. **Uppādoti** uppādasīsena uppādavanto khandhā vuttā. **Anuppādeti** nibbāne. **Ajātāyeva na jāyanti**, tasmā pahīnā nāma hontīti “natthi kilesappahānaṃ”ti paravādinā kato paṭikkhepo “na hī”ti paṭikkhito. Te pana neva uppajjitvā vigatā, nāpi bhavissanti, na ca uppannāti “atīte kilese pajahatī”ti-ādi na vattabbanti dasseti. **Hetunirodhā**ti dukkhahetūnaṃ kilesānaṃ nirodhā. **Dukkhanirodhoti** āyatimaṃ uppajjanakadukkhassa nirodho. Uppādapavattanimitāyūhanā paccuppannabhavasena gahitā.

832. **Etenā**ti “ajātāyeva na jāyanti”ti-ādivacanena. Vipassanāya ārammaṇabhūtaṃ upādānakkhandhapañcakasaṅkhātāṃ, bhūmipavattiṭṭhānaṃ laddhavantō **bhūmiladdhā** yathā “aggi-āhito”ti, laddhabhūmikāti

attho. Vattamānādi-uppannavidhuratāya **bhūmiladdhuppannā eva nāma teti vuttam.**

833. Anubhavitvā, bhavitvā ca apagataṃ **bhūtāpagataṃ**. Anubhūtabhūtā hi bhūtataṣāmaññaena bhūtasaddena vuttā. Sāmaññaeva hi upasaggena viśesīyatīti. **Anubhūtasaddo** ca kammavacanicchāya abhāvato anubhāvakavācako daṭṭhabbo. Vikappagāhasena rāgādīhi, tabbipakkhehi ca akusalaṃ, kusalañca ārammaṇarasam anubhavati, na vipāko kammavegakkhattatā, nāpi kiriyā ahetukānaṃ atidubbalatāya, sahetukānañca khīṇakilesassa chaḷaṅgupekkhāvato uppajjamānānaṃ atisantavuttittā. Ettha ca purimanaye kusalākusalameva vuttam adhippāyavasena “bhūtāpagatan”ti vuttam. Yaṃ “uppannānaṃ akusalānaṃ dhammānaṃ pahānāya uppannānaṃ kusalānaṃ dhammānaṃ ṭhitiyā”ti¹ ettha “uppannan”ti gahetvā taṃsadisānaṃ pahānaṃ, vuddhi ca vuttā. Pacchimanaye ca-saddena kusalākusalañca ākaḍḍhitvā sabbaṃ saṅkhatam vuttam bhutvāpagatabhāvābhidhānādhippāyena. Vipaccitum okāsakaraṇavasena uppattitam atitam kammañca tato uppajjitum āraddho vipāko ca anāgato **okāsakatuppannoti** vutto okāso kato etena, okāso kato etassāti ca atthadvayavasena, yaṃ uppannasaddena vināpi viññāyamānaṃ uppannam sandhāya “nāham bhikkhave sañcetanikānaṃ kammānan”ti-ādi² vuttam.

Tāsu tāsu bhūmīsūti manussadevādi-attabhāvasaṅkhātesu upādānakkhandhesu. Tasmim tasmim santāne anuppattidhammataṃ anāpāditatāya **asamūhataṃ**. Asamūhatattāyeva hissa natthīti navattabbatāya uppannavohāro.

834. “Kā bhūmi, ko vā bhūmiladdho”ti āsaṅkam nivattetum “**ettha cā**”ti-ādi āraddham. “**Vipassanāya ārammaṇabhūtā**”ti etena khandhānaṃ aparīññātataṃ dasseti, na ārammaṇabhāvamattaṃ tebhūmakaggahaṇeneva tassa siddhattā. Aparīññātā hi khandhā kilesānaṃ bhūmīti adhippetā. **Khandhesu** vatthubhūtesu. **Ārammaṇavasenāti** ārammaṇakaraṇavasena. **Atitānāgate**, pageva paccuppanneti adhippāyo. **Tanti** taṃ

1. Saṃ 3. 214, 215; Abhi 2. 216 piṭṭhādīsu.

2. Am 3. 497, 503 piṭṭhesu.

aññasantānagataṃ kilesajātāṃ. Tato aññasmiṃ santāne
 ārammaṇakaraṇamattena bhūmiladdhaṃ nāma yadi siyāti sambandho.
Tassāti kilesajātassa. **Appaheyyato** parasantatipatitattā **na koci bhavamūlaṃ**
pajaheyya. Bhūmiladdhañhi anusayitaṃ nāma hotīti adhippāyo.
Vatthuvasenāti uppattiṭṭhānavasena. **Yattha yattha** bhava, santāne vā.
 Pariññātānaṃ abhūmibhāvato “**apariññātā**”ti vuttaṃ. **Uppādato** pabhutīti
 tesāṃ khandhānaṃ uppajjanato paṭṭhāya. Kilesānaṃ appahīnabhāvaṃ
 ṭhapetvā aññaṣa kāraṇassa abhāvato **tesu** khandhesu **kilesajātāṃ anuseti**,
 tasmā **taṃ** anusayitaṃ kilesajātāṃ, teneva anusayanasaṅkhātena
appahīnaṭṭhena bhūmiladdhanti veditabbaṃ.

835. Tattha ca bhūmibhūtesu khandhesu na sabbe sabbesaṃ vatthū
 honti, atha kho viseso atthīti taṃ dassento āha “**yassa yesū**”ti-ādi. Tattha
yassāti yassa puggalassa. **Yesūti** satipi ajjhatabhāvasāmaññe yesu
 atītādikāmāvacarādibhedabhinnesu khandhesu. **Te eva** yathānusayitā
khandhā. Kim panete kilesā ārammaṇaṃ karontā viya paricchiṇṇa paricchiṇṇa
 anusentīti? Yato te eva khandhā tesāṃ kilesānaṃ vatthūti vuttā, na heva kho
 anusayānaṃ vatthuṃ paricchiṇṇa pavatti atthi. Atītādikāmāvacarādivasena
 pana yathāparicchinne vatthusmiṃ yo kilesānaṃ appahīnaṭṭho, so
 paricchiṇṇa pavatto viya hotīti “**atītakhandhesū**”ti-ādi vuttaṃ. Tena
 vatthuvaseṇa bhūmiladdhaṃ hotīti vatthubhedena siyā tassa bhedoti dasseti.
 Tathāvavatthitabhāvato eva hi “aññataro lolajātiko taṃ rasapathaviṃ
 aṅguliyaṃ sāyī”ti-ādi¹ vacanaṃ kāmāvacarakkhandhesu anusayitānaṃ
 rasataṇhādīnaṃ rūpārūpāvacarakkhandhe atikkamitvā puna
 kāmāvacarakkhandhavatthukataṃ vibhāveti. Tenāha “**tathā**
kāmāvacarakkhandhesū”ti-ādi. Yathā cettha rūpārūpāvacarakkhandhe
 atikkamitvā pavatti, evaṃ kāmāvacarakkhandhe atikkamitvā pavatti hotīti
 āha “**esa nayo rūpārūpāvacaresū**”ti.

Pariyuṭṭhānābhibhavanavasena ca kilesānaṃ anusayanaṭṭho anumīyati
 tadabhāve abhāvato. Yassa ye anusayā pahīnā, tesāṃ vatthu

tena samatikkantaṃ pariññātattāti kuto nesaṃ bhūmisamaññāti dassetuṃ vuttaṃ “**sotāpannādīsu panā**”ti-ādi. Idha **vaṭṭamūlakilesā**ti anusayā adhippetā, na avijjā, bhavataṇhā ca. **Yam kiñci** cetanācetasikabhedaṃ, kāyikādibhedaṃ vā. **Iti**ti evaṃ, appahīnānusayattāti adhippāyo. **Assā**ti puthujjanassa. Te panete anusayā atītādikāmāvacarādivasena yathāparicchinne tattha tattha vatthusmiṃ anusayantāpi te te pañcupādānakkhandhe avibhāgeneva vatthuṃ katvā anusentīti dassento “**tassetam vaṭṭamūlan**”ti-ādimāha.

836. Idāni tamatthaṃ anvayabyatirekavasena upamāya vibhāvetuṃ “**pathavīrasādi viyā**”ti-ādi vuttaṃ. Rukkhagacchalatādīnaṃ paccayabhūto sasambhārapathaviyā raso **pathavīraso**. **Āporasepi** eseva nayo. **Sākhā** nāma khuddakasākhā. **Pasākho** viṭapo. **Rukkhapaveninti** rukkhaparāparaṃ. **Santānayaṃāne**¹ti aparāparaṃ anuppabandhante.

Maṇḍūkakaṇṭakoti eko macchakaṇṭakoti vadanti. **Anupādānoti** pahīnacaturupādāno, rūpādīsu vā kiñcipi agaṇhanto.

837. Idha **samudācāro** nāma laddhattalābhatāti khaṇattayasamaṅgisamudācāruruppannanti āha “**vattamānuppannameva samudācāruruppann**”ti. **Pubbabhāge anuppajjamānampī**ti tasmīṃ apāthagate ārammaṇe ādito pavattajavanavāresu anuppajjamānampi. **Adhiggaḥitattāti** ayonisomanasikārena abhiruyha gahitattā, daḥhaṃ gahitattāti attho. **Aparabhāgeti** aparasmīṃ kālabhāge, kālantareti attho. **Ekantena uppattitoti** paccayasamavāye sati tathā ayonisomanasikārassa tattha nibbattattā niyamena uppajjanato. **Kalyāṇigāme**²ti evaṃnāmake gāme. Rohaṇe kira abhirūpānaṃ itthīnaṃ uppattiṭṭhānatāya so gāmo tathā vuccati. **Cittasantatimanārulhanti** paccuppannataṃ paṭisedheti. “**Uppattinivāraḥassa hetumano abhāvā**”ti etena paccaye sati paccayasamavāye uppajjanārahatāya avikkhambhitassa uppannatāpariyāyoti dasseti. Nanu ca asamūhatuppannampi paccaye sati uppajjanārahameva? Saccametaṃ,

1. Sandhāyamāne (Ka)

2. Kalyāṇagāme (Syā, Ka)

pahānavisesabhāvakato pana nesaṃ bhedo. Yathā
avikkhambhitāsamūhatabhūmiladdhuppannaṃ sati paccayasamavāye
uppañjanārahaṃ, evaṃ ārammaṇādhiggahituppannampīti tividhassāpi
bhūmiladdhena ekasaṅgahatā vuttā.

838. Akusalampi bhūtāpagatuppannaṃ atītattā na pahātabbaṃ, tathā
ekaccaṃ okāsakatuppannaṃ itaraṃ appahātabbato, sesadvayaṃ
khaṇattayasamaṅgibhāvatoti āha “**amaggavajjhata**”ti. **Kenacīti** catūsu
maggañāṇesu kenaci¹. **Tassāti** yathāvuttassa catubbidhassapi uppannassa.
Tam uppannabhāvaṃ vināsayamānanti anuppattidhammatāpādanena
uppañjanārahataṃ vināsentam. Paṭhamaṃ lokiyañāṇena yathābalaṃ
pahīnameva lokuttarañāṇaṃ pajahatīti lokiyaggahaṇaṃ kataṃ.

Pariññādikiccakathāvaṇṇanā

839. **Saccābhisamayakālasmin**²ti catunnaṃ ariyasaccānaṃ
paṭivijjhanakkhaṇe. **Vuttānīti** “dukkhaṃ pariññeyyaṃ”ti-ādinā³, “yo
bhikkhave dukkhaṃ passatī”ti-ādinā³ ca vuttāni. **Yathāsabhāvenāti**
aviparītasabhāvena. “Jānitabbānī”ti vatvā tesam jānanaividhiṃ upamāvasena
atṭhakathāyaṃ tāva vuttanayena dassetuṃ “**vuttaṃ hetan**”ti-ādi vuttaṃ.

Tattha **yathā padīpoti**-ādi ekassa nāṇassa ekakkhaṇe cattāri kiccāni
kathaṃ sambhavanti. Na hi tādisaṃ kiñci loke diṭṭhaṃ atthi, na ca vacanaṃ
labbhatīti antolīnacodanaṃ manasi katvā vuttaṃ “**pariññābhisamayenā**”ti.
Anavasesato paricchijja jānanaśaṅkhātēna paṭivijjhanena **abhisameti**
asammohavasena **paṭivijjhati**. **Pahānābhisamayenāti**
samucchedappahānaśaṅkhātēna paṭivijjhanena asammohato **abhisameti**.
Maggaṃ bhāvanābhisamayenāti maggañāṇaṃ
sammāsaṅkappādisesamaggaṃ saha-jātādipaccayatāvasena
bhāvanābhisamayena. **Abhisameti** pubbabhāgabhāvanāsambhūtena
ariyamaggabhāvanāśaṅkhātēna paṭivijjhanena abhisameti atṭhaṅgikaṃ
magga asammohato paṭivijjhati. Maggañāṇaṃhi sampayuttadhammesu
sammohaṃ viddhamīsentam attanipi sammohaṃ viddhamīsetiyeva.
Nirodhanti nibbānaṃ. **Sacchikiriyābhisamayenāti**
paccakkhakaṇaśaṅkhātēna paṭivijjhanena.

1. Ekenapi (Ka)

2. Saccābhisamayakālaṃ (Ka)

3. Saṃ 3. 382 piṭṭhe.

Pāpuṇātiti adhigacchati. Svāyaṃ adhigamo dassanapaṭivedhoti āha “**passati paṭivijjhatī**”ti.

“**Nirodham -pa- paṭivijjhatī**”ti etena nirodhasaccamekaṃ ārammaṇapaṭivedhena cattāripi saccāni asammohapaṭivedhena maggañāṇaṃ paṭivijjhatīti evaṃ yuttivasena vibhāvitam ekapaṭivedham āgamenapi sādhetum “**vuttampi cetan**”ti-ādi vuttam. “**Sabbam veditabban**”ti iminā “yo dukkhasamudayaṃ passati, so dukkhampi passatī”ti-ādinā āgataṃ samudayaṃ saccādimūlakaṃ yojanaṃ saṅgaṇhāti.

Na cetam kālantaradassanaṃ sandhāya vuttam, atha kho ekapaṭivedhamevāti dassentena “maggasamaṅgissa ñāṇaṃ, dukkhepetam ñāṇaṃ”ti-ādinā² aparaṃ suttapadaṃ ānītam. Tathā hi “yo nu kho āvuso dukkham passati, dukkhasamudayampi so passati -pa- paṭipadampi so passatī”ti³ ekasaccadassanasamaṅgino aññasaccadassanasamaṅgibhāvavicāraṇāya tamattham sādhetum āyasmatā **gavampati**therena vuttam, paccekañca saccattayadassanayojanā katā. Aññathā kamābhisaṃmaye parimadiṭṭhassa puna adassanato⁴ samudayādim passato dukkhādidassanaṃ puna avattabham siyā, vuccamāne ca sabbadassanaṃ dassanantaraparamanti dassanānuparamo eva siyāti.

Nissayabhāva hetutāya dukkhapariññāya vaṭṭijjhāpanasadisatā, paṭipakkhavidhamāsanatāya samudayappahānassa andhakāravidhamāsanadisatā, ñāṇālokaparibrūhanatāya maggabhāvanāya ālokaiddhamāsanadisatā, tena tena maggena yathā yathā nirodhassa sacchikiriyā, tathā tathā kilesasnehapariyādānaṃ hotīti nirodhasacchikiriyāya snehapariyādānasadisatā kāraṇūpacārena vuttā.

840. **Obhāsetī**ti pakāseti. **Kilesapaṭippassaddhinti** sabbakilesadarathapariḷāhavūpasamabhāvato kilesānaṃ paṭippassaddhibhūtaṃ.

841. **Appetī**ti pappoti. Dukkhapariññāya sakkāyatīrasamatikkamabhāvato orimatīrappahānasadisatā, maggabhāvanāya sattattimsa bodhipakkhiyadhammāvahanatāya bhaṇḍavahanasadisatā.

1. Sam 3. 382 piṭṭhe.

3. Sam 3. 382 piṭṭhe.

2. Abhi 2. 341; Khu 9. 114 piṭṭhesu.

4. Dassanato (Syā)

842. Pavattaṃ ñāṇaṃ assāti **pavattañāṇo**, maggo. **Assa** maggassa.

Tathaṭṭhenāti tathasabhāvena, pīḷanādi-aviparītasabhāvenāti attho. **Ekapaṭivedhā**nīti ekajjhaṃ paṭivijjhitaḥkārāni.

Dukkhassa pīḷanaṭṭhoti-ādīsu yaṃ vattabbaṃ, taṃ heṭṭhā **buddhānussativannaṇāyaṃ**¹ vuttameva. **Ekasaṅgahitā**nīti ekeneva saṅgahitāni. Kena? Tathaṭṭhena, saccaṭṭhenāti attho. **Yaṃ ekasaṅgahitanti-**ādi ñāṇassa ekapaṭivedhadassanaṃ. Maggañāṇaṃhi nirodhameva ārammaṇaṃ karontampi yo so dukkhādisu tacchāvipallāsabhūtabhāvasaṅkhāto saccaṭṭho, tappaṭicchādakasammohaviddhaṃsanena taṃ yāthāvato paṭivijjhantaṃ paccakkhaṃ karontameva pavattati. Yato aparabhāge pīḷanādayo soḷasapi saccaṭṭhā ariyassa hatthāmalakaṃ viya yāthāvato upaṭṭhahanti.

843. **Atthā**ti ñāṇena araṇīyato atthāti laddhasamaññā ākārā. **Aññasaccadassanavasena**ti samudayādisaccantaradassanavasena. **Āvibhāvato**ti pakāsabhāvato. Idaṃ vuttaṃ hoti—ye ākārā dukkhādisu sabhāvavasena, saccantaradassanavasena ca āvibhavanti, te pīḷanādayo cattāroyevāti soḷaseva vuttā, na aññeti. Ayamatto idhādhippetoti kathamidaṃ viññāyatīti āha “**tattha katamaṃ dukkhe ñāṇaṃ**”ti-ādi. Tenetaṃ dasseti—yasmā pāḷiyaṃ visuṃ visuṃ ārammaṇakaraṇavasenapi saccañāṇaṃ vuttaṃ kiccanibbattivasenapi, tasmā viññāyati “sabhāvato, saccantaradassanato ca saccānaṃ ākārā āvibhavanti”ti.

Kiccanibbattivasena dassanaṃ āvibhāvato dassanasadisanti taṃ anāmasitvā itarameva dassento “**tatthā**”ti-ādimāha. **Tatthā**ti tesu dvīsu dassanesu. **Āyūhanti** piṇḍavasena nibbattitaṃ. Yaṃhi kiñci paccayuppannaṃ nāma, tabbaṃ taṃ samuditameva nibbattatīti. **Saṅkhatanti** paccayantarehi samecca sambhūya kataṃ. **Rāsikatanti** puñjakataṃ. Anekameva hi paccayuppannaṃ ekajjhaṃ nibbattamānaṃ attano paccayehi rāsikataṃ viya hotīti. **Tasmā**ti samudayena āyūhitatā. **Assāti** dukkhasaccassa. Yasmim santāne

1. Visuddhi-Ṭī 1. 257 piṭṭhe.

uppanno, tassa **kilesasantāpaharo**. Sayampi kilesapariḷāhābhāvato **susītaḷo**. **Santāpaṭṭho āvibhavati** ulāradassanena tadanñassa anulārabhāvo viyāti dassento āha “**āyasmato**”ti-ādi. **Avipariṇāmadhammassa** niccasabhāvassa **vattabbameva natthi** paṭipakkhato āvibhavanākārassa sukkhasiddhito.

Nidānaṭṭho āvibhavati idamassa nidadātīti. Saṃyogapalibodhaṭṭhā paṭipakkhavasena āvibhavanākārāti dassento āha “**visaṃyogabhūtassā**”ti-ādi. Kilesadukkhehi saṃyojanaṭṭho **saṃyogaṭṭho**. Samsāracārake palibuddhanaṭṭho **palibodhaṭṭho**.

Kilesasaṅgaṇikādivasena **avivekabhūtassa**. **Vivekaṭṭho** upadhivivekatā. Sabbasaṅkhāravittatā asaṅkhatabhāvoti evaṃ acchariyabbhutasabhāvopi ariyamaggo saṅkhato eva, ayameva ca eko asaṅkhatoti nirodhassa asaṅkhatabhāvo supākaṭo hoti. **Dukkhaṃ visaṃ** maraṇadhammato tassa agadabhūtaṃ **amataṃ nibbānaṃ**.

“Maggo”ti sambhāvetabbataṃ patto sukkhumasantabhāvena upaṭṭhito nikantibhūtopi **nāyaṃ** samudayo **hetu nibbānassa pattiya**. **Ayaṃ** ariyamaggo **hetūti** maggāmaggañāṇadassane vuttanayena maggassa **hetuṭṭho āvibhavati**. **Nirodhadassanenāti** ativiya nipuṇassa paramagambhīrassa nirodhasaccassa dassanena. Tenāha “**paramasukhumānī**”ti-ādi. **Dukkhadassanenāti** ativiya ādīnavappattiya vipulatarādīnavassa dukkhasaccassa dassanena. Tappaṭipakkhato **ādhipateyyaṭṭho**¹. Tenāha “**anekarogātura -pa- ulārabhāvo viyā**”ti. Evamete yathārahaṃ anvayato, byatirekato ca saccesu āvibhavanākārā vibhāvitā.

Ekekassāti ekekassa atthassa, pīḷanāyūhananissaraṇaniyyānaṭṭhe sandhāyāha. **Tiṇṇaṃ tiṇṇanti** saṅkhatādi-atthe. **Ye pana** vādino. **Nānābhisamayanti** nānāñāṇena abhisamayaṃ, catunnaṃ saccānaṃ nānākkhaṇe nānāñāṇena paṭivijjhananti attho. Yadi hi maggañāṇassa catūsu saccesu nānābhisamayo siyā, dukkhadassanādīhi paṭhamamaggādīhi pahātabbānaṃ

1. Adhipateyyaṭṭho (Syā)

saṃyojanattayādīnaṃ ekadesappahānaṃ āpajjati. Tathā ca sati ekadesasotāpattimaggaṭṭhatādippasaṅgo. Taṃtaṃdassanānantaraṇca taṃtaṃphalena bhavitabbanti taṃtaṃpaheyyakilesapaṭippassaddhibhūtānaṃ phalānaṃ maggānaṃ viya catukkatā siyā. Tathā ca sati ekadesasotāpannatādippasaṅgo. Kiñcabhiyyo¹—yadi maggañāṇassa nānābhisamayo siyā, aññena ñāṇena dukkhaṃ passati. Aññena samudayaṃ, aññena nirodhaṃ, aññena maggaṃ, evaṃ sati maggakiccaṃ aparipuṇṇameva siyā. Maggadassanena hi dvayagati, teneva vā tassa dassanaṃ, aññena vāti. Tattha paṭhamo tāva pakkho na yujjati attani pavattiyā asambhavato. Na hi teneva aṅgulaggena tameva parāmasitum sakkā. Atha aññena anavaṭṭhānappasaṅgo “yena maggaṃ passati, sopi maggo. Tampi yena passati, sopi maggo”ti. Tasmā ekābhisamayato yathāvutto asammohapaṭivedhova yutto. Apica paricchinditabbaṃ, samucchinditabbaṇca saccadvayaṃ ārabba pavattamānassa maggañāṇassa paricchindanasamucchindanāni na sambhavanti tato anissaraṇato. Na hi dukkhapariññāsamudayappahānāni dukkhasamudayasaccārammaṇena ñāṇena kātum sakkuṇeyyāni. Nibbānārammaṇena pana tattha, itaradvaye ca sammohaṃ viddhaṃsentena sakkā kātunti ekābhisamayato eva yutto. Ayaṃ pana² attho pāḷiyaṃ āgato evāti “**tesaṃ uttaraṃ abhidhamme kathāvatthusmiṃ vuttamevā**”ti.

Pariññādippabhedakathāvaṇṇanā

845. **Abhiññāpaññā**ti-ādīnaṃ attho heṭṭhā vuttoyeva. Apica sutamayāya, cintāmayāya, ekaccabhāvanāmayāya ca abhivisiṭṭhāya paññāya ñātā **abhiññātā. Āveṇikā bhūmi** pariññantarānaṃ avisayabhāvato. Na hi nāmarūpaparicchedaḥpaccayapariggahaṇavasena tīraṇapariññādīnaṃ pavatti atthi.

846. Anulomañāṇampi aniccādivaseneva saṅkhāre ārabba pavattati, pageva paṭisaṅkhānupassanādayoti āha “**yāva anulomā āveṇikā bhūmī**”ti. Kāmañcetha tīraṇapariññābhūmiyaṃ ñātappahānapariññāyopi laddhāvasarā, tattha pana yathā tīraṇapariññā sātisaṃyamaṃ kiccakārī, na tathā itarāti āveṇikaggahaṇaṃ.

1. Kiñci bhiyyo (Syā, Ka)

2. Ayaṃ panettha (Ka)

847. Nippariyāyena pahānapariññā nāma maggañāṇanti “**yāva maggañāṇā bhūmi**”ti vuttam. **Ayaṃ idha adhippetāti** idha abhisamayakāle kiccavicāre ayaṃ pahānapariññā adhippetā tadatthattā sesapariññānam. Tenāha “**yasmā vā**”ti-ādi.

Tadatthāyevāti pahānapariññatthā eva. Atha vā **tadatthāyevāti** pahānatthā eva. Atha vā **tadatthāyevāti** maggatthā eva. Nātatīraṇapariññā hi yāvadeva maggādhigamatthāya pavattā. **Niyamato ñātā ceva tīritā ca honti** ñātātīritabhāvehi vinā pahānābhāvato, pahānasiddhiyañca ñātātīritabhāvasiddhito. Maggañāṇaṇhi dukkhe pariññābhisamayavasena pavattamānam tassa sabhāvalakkhaṇa viya sāmāññalakkhaṇampi paṭivijjhatīti vuccati tappaṭicchādakasammohaviddhamsanato. Tenāha “**pariññattayampi -pa- veditabban**”ti.

848. **Pariññā viyāti** tividhatāsāmaññam nidasseti, na pariññāpahātabbatāsāmaññam vikkhambhanappahānassa aripaññākiccabhāvato. Kāmacchandādayo yathā na cittam pariyuṭṭhāya tiṭṭhanti, evaṃ pariyuṭṭhānassa nisedhanam appavattikaraṇam vikkhambhanam, vikkhambhanameva pahānam **vikkhambhanappahānam**. **Pākaṭattāti** “ayaṃ abyāpannacitto vigatathinamiddho”ti-ādinā¹ paresampi pākaṭattā. “**Na sahasā cittam ajjhottharanti**”ti idaṃ paṭiladdhamattassa jhānassa vasena vuttam, subhāvite pana paṇaṇajjhāne yāva carimakacittampi na ajjhottharanteva. Atha vā **jhānassa pubbabhāgepi**ti jhānādhigamatthāya pubbabhāgepaṭipattiyā. **Pacchābhāgepi**ti jhānam labhitvā aññakiccappasutassapi. **Vitakkādayoti** vitakkavicārapītisukharūpasaññādayo. Dutiyajjhānādīnam paṭipakkhā dutiyādīsu appitesuyeva vikkhambhanti, tato tato vuṭṭhitamattassa pana pavattanti parittacittavaseneva vuṭṭhahanato.

849. “**Padīpena andhakārassa viyā**”ti idaṃ paṭipakkhena pahīnabhāvadassanattham vuttam. Paṭipakkho hi padīpo andhakārassa, ghaṭappahāro pana sevālassa na paṭipakkho, kevalam pavattinivāraṇamattameva karotīti. Tena asatipi ujuvipaccanīkatāya dutiyajjhānādīnam vitakkādīnam vikkhambhanassa tam nidassanam suṭṭhutam yujjati. “**Vipassanāya avayavabhūtenā**”ti idaṃ

1. Am 1. 531 piṭṭhe.

idhādhikatatadaṅgappahānassa dassanattham vuttam. Sīlavisodhanādināpi hi tadaṅgappahānam hotiyevāti. **Ñāṇaṅgenāti** ñāṇasaṅkhātena kāraṇena. Tadaṅgena tadaṅgassa pahānam **tadaṅgappahānam**. Sati vijjamāne khandhapañcakasaṅkhāte kāye, sayam vā tattha sati diṭṭhi **sakkāyadiṭṭhi**, “rūpaṃ attato samanupassati”ti-ādinā¹ nayena vuttā attānudīṭṭhi. Soḷasavatthukā, aṭṭhavatthukā ca kaṅkhāva malaṃ **kaṅkhāmalaṃ**. **Samūhagāhassāti** “attā attaniyan”ti evaṃ pavattasamūhagahaṇassa pahānam kalāpasammasanena ekādasasu okāsesu pakkhipitvā vikiraṇavasena khandhānam dassanato. **Assādasaññāyāti** pañcakkhandhe assādanavasena pavattamicchāsaññāya. **Appaṭisaṅkhānassāti** paṭisaṅkhānapaṭipakkhassa mohassa. **Anupekkhanassāti** apekkhāya. Saṅkhāresu niccādigāho **saccapaṭilomagāho** maggasaccādhigamassa vilomanato. Sādinavesu anādinavasāññitā, anādinave ca sādīnavasāññitā **saccapaṭilomagāhoti** ca vadanti.

Evaṃ visuddhikkamena tadaṅgappahānam dassetvā idāni aṭṭhārasamahāvīpassanāvasenapi taṃ dassetum **“yaṃ vā panā”**ti-ādi vuttam. Tattha yaṃ vā pana pahānanti sambandho.

850. **Vuttameva** “sabbaṃ saṅkhāragataṃ aniccato anupassati”ti-ādinā².

Santatisamūhakiccārammaṇānam vasena ghanaggahaṇaṃ ghanasaññā, tassā **ghanasaññāya**.

Nirodhe adhimuttatā, tāyāti³ tiyaddhagatānam saṅkhārānam nirodhameva disvā tattha adhimuccanavasena pavattapaññā, tāya⁴. **Āyūhanassāti** abhisāṅkharāṇassa.

Taṃ taṃ paricchedanti ādānanikkhepādikaṃ taṃ taṃ paricchedaṃ. **Aññathāpavattidassananti** vuttaparinicchedato pubbe, pacchā ca aññākārappavattiyā dassanaṃ, avatthāvisesappavattidassanaṃ vā. **Dhuvasaññāyāti** thirabhāvaggahaṇassa.

1. Saṃ 2. 79, 80, 81, 478 piṭṭhesu.

3. Adhimuttatāyāti (Syā)

2. Visuddhi 2. 279 piṭṭhe.

4. Pavattasaññā tāya (Syā)

Sārādānābhinivesassāti asāresu sāragahaṇābhinivesassa.

Saṁsayamicchāñāṇaṁ vasena sammuyhanaṁ sammoho, so eva abhinivesoti **sammohābhiniveso**. Saṅkhāresu leṇatāṇabhāvaggahaṇaṁ **ālayābhiniveso**, atthato bhavanikanti.

Yathā cittaṁ saṅkhāre muñcitvā vivaṭṭaṁ nibbānaṁ pakkhandati, tathā pavattanato saṅkhārupekkhā ca anulomaṇca “vivaṭṭānupassanā”ti vuttaṁ. Nivīṭṭhabhāvena oḷāḷhabhāvena pavattasaṁyojanādikilesā eva **kilesābhiniveso**. **Nibbedhabhāgiyaṁ samādhinti** vipassanāsamādhimāha.

851. **Asanivicakkaṁ** asanimaṇḍalaṁ. **Evam pahānanti** anupattidhammatāpādanamāha. Kammakilesānaṁ, sabbesampi vā saṅkhārānaṁ khayaṁ nirodhaṁ gacchatīti **khayagāmī**, ariyamaggo. Lokuttaraggahaṇeneva siddhepi khayagāmiggahaṇaṁ vaṇṇabhaṇanattam. **Samucchedappahānamevāti** avadhāraṇaṁ nippariyāyataṁ upādāya. **Tadatthānevāti** samucchedappahānatthāneva. Tena vikkhambhanatadaṅgappahānānaṁ maggasambhāratamāha tehi vinā asijjhanato. Atha vā **tadatthānevāti** maggatthāneva. Tena tadatthatāya tesam taṁkiccatam dasseti. Tenāha “**tasmā**”ti-ādi. Tamevatthaṁ upamāya dassetuṁ “**paṭirājānaṁ vadhitvā**”ti-ādi vuttaṁ. **Yampi tato pubbe katanti** yaṁ tatorajjappattito pubbe kataṁ paccantasādhanaduggaviddhaṁsanādi. Yathā **idañcidaṇca raññā katantiyeva vuccati**, evam lokiyañāṇena sādhitānipi vikkhambhanatadaṅgappahānāni samucchedappahānavasena pavattassa maggassa kiccabhāvena vuccanti, tadatthatāya, tesam taṁsantatipatitāya ca maggassāti veditabbā.

852. Lokiyassa, lokiyā vā sacchikiriyā **lokiyasacchikiriyā**. Evam **lokuttarasacchikiriyā** veditabbā. **Lābhīmhi**ti lābhī amhi. Tathā **vasīmhi**ti etthāpi. **Paccakkhato ñāṇaphassenāti** paccakkhato ārammaṇakaraṇasaṅkhātena ñāṇaphassanena. “**Paccakkhato**”ti ca iminā anumānato ārammaṇakaraṇaṁ nivatteti, “īdisamidan”ti paccavekkhaṇavasena paccakkhato jānaṇaṁ hettha “ñāṇaphasso”ti adhippeto. **Phassitāti**¹ ñāṇena phuṭṭhā.

Jhānamaggaphalāni viya attano santāne anuppādetvāpi
tappaṭicchādakasammohaviddhaṃsanavasena
tathāviddhaṃsanapavattañāṇaṃ **aparappaccayañāṇaṃ**.

Passanto paccakkhato jānanto. **Amatogadhanti** amatapariyāpannaṃ,
amatasāṅkhātanti attho.

Sotāpattimaggo paṭhamam nibbānadassanato dassanaṃ, tena dassanena
sacchikiriyaṃ **dassanasacchikiriyaṃ**. Kiñcāpi gotrabhuññaṃ tato
paṭhamataram nibbānaṃ passati, ālambanakaraṇato disvā
kattabbakiccakaraṇato pana na dassananti vuccati. **Sā dhuvidhāpī** sā
dassanabhāvanāvasena duvidhāpi sacchikiriyaṃ. **Dassanabhāvanāvasenāti**
dassanamaggabhāvanāmaggavasena. Tena amaggavasena pavattanibbānassa
paccavekkhaṇasacchikiriyaṃ nivatteti. **Nibbānassāti** pana iminā
maggaphalesu paccavekkhaṇasacchikiriyaṃ. **Imassa ñāṇassāti** imassa
yathādhigatassa lokuttarañāṇassa.

853. **Abhimatāti** adhippetā. Bhāvanā nāma uppādanā,
santānaparibhāvanā cāti tadubhayaṃ dassento “**lokiyānan**”ti-ādimāha.
Yadaggena hi lokiyaṃ kusalādayo uppādītā, vaḍḍhitā ca, tadaggenassa
sīlabhāvanā, kāyabhāvanā, cittabhāvanā, paññābhāvanā ca lokiyaṃ nipphādītā
hoti, tāya ca santānopi paribhāvitoti. **Tāsu** lokiya lokuttarabhāvanāsu **idha**
ñāṇadassanavisuddhikathāyaṃ **lokuttarabhāvanā adhippetā**, na itarā tassā
sambhārabhāvato. **Catubbidhampetaṃ ñāṇanti** etaṃ catubbidhampi
ariyamaggañāṇaṃ lokuttarāni sammāvācādhedāni **sīlādīni uppādeti**.
Katham? Sahajātāpaccayatāya. **Sīlādīnīti** ettha **ādi**-saddena samādhissa
gahaṇaṃ, na paññāya. Na hi tadeva taṃ uppādeti, maggacittuppādo pana
uppādeti. Tantanogadhabhāvā sammāsaṅkappo. So hi
pañcakkhandhasaṅgahitoti vadanti. **Sīlādīnīti** vā phalasīlādīnampi gahaṇanti
paññāyapi gahaṇaṃ yujjatiyeva. **Sahajātapaccayāditāyāti** ettha **ādi**-saddena
anantarapaccayāditāyapi saṅgaho datṭhabbo. **Tehi ca santānaṃ vāsetīti** tehi
samucchindanapaṭipassambhanavasena pavattehi lokuttarehi sīlādīhi
ariyapuggalo attano santānaṃ paribhāveti. Yaṃ nissāya parāvuttīti vadanti.
Yathā

pariññattayampi pahānattayampi maggañāṇassa kiccanti vuttaṃ pariyāyena, na evamidha. Idha pana **lokuttarabhāvanāva** **assa** maggañāṇassa **kiccaṃ**. Na hettha bhāvanāya pariyāyo labbhatīti avadhāraṇaṃ. Tena lokiyabhāvanaṃ nivatteti.

Evam **sarūpeneva āgatāya**¹ti “cittaṃ bhāvayan”ti samādhi viya cittaśisena anāgantvā “paññaṃ bhāvayan”ti evam sarūpeneva āgatāya¹ paññāya. **Yaṃ vuttaṃ** uddesavasena. **Ettāvatā taṃ vitthāritaṃ**² **hoti**. Ayañca pañho vissajjito hotīti sambandho.

Ñāṇadassanavisuddhiniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti bāvīsati maparicchedavaṇṇanā.

1. Ābhatāya (Ka)

2. Vissajjitaṃ (Syā, Ka)

23. Paññābhāvanānisamsaniddesavaṇṇanā

Ānisamsapakāsanāvaṇṇanā

854. **Anekasatānisamsā** sāvaka bodhi-ādivipulodātaguṇa¹ visesā vhattā. **Vitthāratoti** nayadassanaṃ akatvā “ayampi paññābhāvanāya ānisamsa, ayampi”ti anupadadassanavasena vitthārato kāsetuṃ na sukaraṃ atibahubhāvato. **Assāti** paññābhāvanāya. **Nānākilesaviddhamsananti** sakkāyadiṭṭhivicikicchādivasena nānāvidhānaṃ kilesadhammaṇaṃ tadaṅgādivasena pajahanaṃ. **Ariyaphalarasānubhavananti** sotāpatti phalā diphalasukhapaṭisaṃvedanaṃ.

Nānākilesaviddhamsanakathāvaṇṇanā

855. “Ariyaphalarasānubhavanan”ti eteneva kilesānaṃ paṭippassaddhippahānaṃ dīpīyatīti “**ariyamaggakkhaṇe**”ti visesavacanaṃ, tabbhāvabhāvato vā. Siddhe hi samucchedappahāne paṭippassaddhippahānaṃ siddhameva hotīti.

Bhīmavegānupatitāti sakalaṃ lokaṃ bhindantena viya bhīmena bhayānakena vegena sahasā patitā. **Siluccayeti** pabbate selaputhule². **Satejujjalamāṇḍaloti** saradakālasamiddhena attano tejasā samujjaladuddikkhamāṇḍalo. Vadhabandanādiduggatiparipakkilesādi jāti-ādisabbānatthavidhāyakaṃ. **Sandiṭṭhikanti** paccakkhabhūtaṃ. **Jaññāti** jāneyya. **Idhāti** imissaṃ paññābhāvanāyaṃ.

Phalasamāpattikathāvaṇṇanā

856. Ariyassa maggassa phalaṃ **ariyaphalaṃ**, ariyañca taṃ visuddhattā phalañcātipi **ariyaphalaṃ**, tassa **raso**, paṭippassaddhivimuttisukhaṃ, **anubhavanaṃ** nibbānārammaṇassa tassa paṭisevanaṃ. **Tatrāti** tesu dvīsu ākāresu. **Assāti** ariyaphalassa.

1. Vipuloḷāraguṇa (Syā)

2. Puthusele (Syā)

857. Saṁyojanesu pahīnesu sabbepi kilesā pahīnāyeva hontīti saṁyojanānaṁyeva gahaṇaṁ. **Saṁyojanappahānamattameva** ariyamaggassa **phalaṁ nāma**, na aññaṁ kiñci atthantaraṁ vipākabhūtaṁ adhippāyo. Tenāha “**phalaṁ nāma na koci añño dhammo atthī**”ti. Te panetaṁ¹ vadantīti? Andhakādayo. Te hi “arahattaṁ arahattanti āvuso vuccati -pa-mohakkhaya”ti suttapadassa atthaṁ aññathā gahetvā nippariyāyato “arahattaṁ nāma kiñci natthi, kilesappahānameva tathā voharīyati”ti vadantā sesaphalepi paṭikkhipanti. **Idaṁ suttampīti** paṭisambhidāmaggaṇaṁ. Pakatṭho ukkaṭṭho yogeti payogo, ariyamaggo, payoganimittaṁ jātakilesānaṁ paṭippassaddhi **payogapaṭippassaddhi**. Yā pana ariyamaggassa bhāvitattā labbhamānāpi yassā vipākapaññāya nippajjamānāya nippajjati, sā paṭippassaddhiyaṁ nippahādetabbāyaṁ paññāti **paṭippassaddhipaññāti** vuttā. **Sammādiṭṭhi micchādiṭṭhiyā vuṭṭhātīti** sammādiṭṭhiyā ujuvipaccanīkadassanavasena vatvā tadanñatopi vuṭṭhānaṁ dassetuṁ “**tadanuvattakakilesehi**”ti vuttaṁ, tassā micchādiṭṭhiyā sampayogato, upanissayato ca anuvattakakilesehi. Tena tadekaṭṭhappahānamāha. **Khandhehi**ti tadanuvattakakkhandhehi, tāya micchādiṭṭhiyā sampayuttakkhandhehi ceva tappaccayā āyatim uppajjanakkhandhehi cāti attho. **Bahiddhā ca sabbanimittehi** yathāvuttakilesakkhandhehi bahiddhābhūtehi vipassanāya gocarabhūtehi sabbasaṅkhāranimittehi.

Evam maggakiccaṁ dassetvā idāni tassa vasena phalaṁ dassetuṁ “**tampayogapaṭippassaddhattā**”ti-ādi vuttaṁ. Tattha **tampayogapaṭippassaddhattāti** tassa ajjhattabahiddhā vuṭṭhānādipayogassa paṭippassaddhattā. Maggo hi nimittato, pavattato ca vuṭṭhahanto kilese pajahatīti attano khaṇe taṁ payogaṁ karoti nāma, phalakkhaṇe panassa so payogo paṭippassaddho vūpasanto nāma hoti. Tena vuttaṁ “**tampayogapaṭippassaddhattā**”ti. **Uppajjatīti** maggānantaraṁ dvikkhattuṁ vā tikkhattuṁ vā uppajjati. Phalasamāpattikāle pana bahukhattuṁ, nirodhā vuṭṭhahantassa dvikkhattuṁ uppajjati. Sabbampi yathāvuttapayogapaṭippassaddhiminittaṁ uppajjanato “**tampayogapaṭippassaddhattā uppajjati**”ti vuttaṁ. **Maggassetāṁ phalanti** yathāvuttā vipākā sammādiṭṭhi nāma, etaṁ

1. Ke panevaṁ (Syā)

2. Saṁ 2. 447 piṭṭhe.

ariyamaggassa phalanti veditabbaṃ. **Vitthāretabbanti**

“sotāpattimaggaḥkhaṇe abhiniropanaṭṭhena sammāsaṅkappo micchāsaṅkappā”¹ti ādinā saṅkappādivasena, sesamaggavasena ca vitthārato veditabbaṃ.

Cattāri ca sāmāññaphalāni, ime dhammā appamāṇārammaṇāti appamāṇārammaṇatāya maggehi nibbisesatāya. Tathā nevasaṇṇānāsaṇṇāyatanasaṅkhāto mahaggato dhammo nirodhato vuṭṭhānavelāyaṃ appamāṇassa dhammassa anantarapaccayena paccayoti ariyaphalassa anantarapaccayatāya ca dīpanāti **evamādīnipi ettha** ariyaphalassa sabhāvadhammabhāvena atthitāya **sādhakāni**, na yathā dassetapaṭisambhidāmaggaṇāliye vāti adhippāyo.

858. **Phalasamāpattiyanti** phalapavattisaṅkhātāya samāpattiyāṃ. **Assāti** ariyaphalassa. Sarūpakattukāraṇākāraṭṭhitivūṭṭhānānantaravasena **idaṃ pañhākammaṃ**.

859. **Ariyaphalassa nirodhe appanāti** ariyassa phalajhānassa nibbāne ārammaṇabhūte appanākārena pavatti.

860. **Sabbepi puthujjanāti** jhānasamāpattilābhinopi puthujjanā na samāpajjanti, pageva itare. **Ariyā sabbepi** phalasamāpattiṃ **samāpajjantīti** kāmāṃ sāmāññajotanā, sā pana visesanivūṭṭhāyeva hoti. **Adhigatattāti** pana hetukittanaṃ. Uparimānampi heṭṭhimāya lokiyasamāpattiyā viyā sammāpajjanaṃ sādheṇtaṃ viya ṭhitanti taṃ nivattento **“uparimā panā”**ti-ādimāha. Tattha **uparimāti** sakadāgāmi-ādayo. **Heṭṭhimanti** sotāpattiphalādiṃ. **Na samāpajjanti** satipi adhigatatte. Kasmāti ce? Kāraṇamāha **“puggalantarabhāvūpagamanena paṭippassaddhattā”**ti. Etena uparimo ariyo heṭṭhimaṃ phalasamāpattiṃ samāpajjati attanā adhigatattā, yathā taṃ lokiyasamāpattinti, evaṃ pavattaṃ hetuṃ byaticāreti. Na hi lokiyajjhānesu puggalantarabhāvūpagamanaṃ nāma atthi visesābhāvato. Idha pana asamugghāṭitakammakilesanirodhanena puthujjanehi viya sotāpannassa, sotāpannādīhi sakadāgāmi-ādīnaṃ puggalantarabhāvūpagamanaṃ atthi. Yato heṭṭhimā heṭṭhimā phaladhammā uparūpari

1. Khu 9. 68 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge.

maggadhammehi nivattitā paṭipakkhehi viya abhibhūtā
appavattidhammatāmyeva āpannā. Tenāha “paṭippassaddhattā”ti.

Apica kusalakiriyapavatti nāma aññādisī, vipākapavatti ca aññādisī,
anantaraphalattā ca lokuttarakusalānaṃ heṭṭhimato uparimo bhavantaragato
viya hoti. Taṃtaṃphalavaseneva hi ariyānaṃ sotāpannādināmalābho. Te
sace aññaphalasamaṅginopi honti, sotāpannādināmapi tesāṃ avatṭhitaṃ siyā,
tena tena jhānena gahitapaṭisandhiko viyāti tassa tassa ariyassa taṃ taṃ
phalaṃ bhavaṅgasadisanti na uparimassa heṭṭhimaphalasamaṅgitāya lesopi
sambhavati, kuto tassa samāpajjananti daṭṭhabbaṃ. **Heṭṭhimā ca uparimanti**
heṭṭhimā ca sotāpannādayo ariyā uparimaṃ sakadāgāmiphalādiṃ na
samāpajjantīti sambandho. Tattha kāraṇamāha **“anadhigatattā”**ti. Na hi
anadhigatasamāpattiṃ samāpajjitum sakkā.

“Attano attanoyeva pana phalaṃ samāpajjantī”ti iminā sabbepi ariyā
attano attano phalasamāpattiṃ samāpajjantīti atthe āpanne tattha kesañci
matibhedam dassetuṃ **“keci panā”**ti-ādi vuttaṃ. **Ete hi samādhismiṃ**
paripūrakārinoti yasmā hi te “uparimā dve”ti vuttā anāgāmino, arahanto ca
samādhismiṃ paripūrakārino, itare pana sīlesu paripūrakārino, tasmā dve
eva phalasamāpattiṃ samāpajjantīti. Na hi samādhiparipūriyā vinā
samāpattivaḷaṇjanaṃ sambhavatīti adhippāyo. Tanti “samādhismiṃ
paripūrakārino”ti tehi vuttakāraṇaṃ. **Akāraṇamevāti** ayuttiyeva. Kasmāti
ce? Āha **“phuthujjanassāpī”**ti-ādi. Tassattho—sabbaso
asamucchinnakilesassa puthujjanassāpi attanā
paṭiladdhalokiyasamāpattisamāpajjanaṃ¹ labbhati, kimaṅgaṃ pana
samucchinnekaccakilesānaṃ heṭṭhimānaṃ ariyānaṃ, tasmā tesāṃ
samādhismiṃ aparipūrakāritā attano phalasamāpattiṃ asamāpajjanassa
akāraṇanti. Yutticintā nāma pāli-anāruḷhe atthe yuttā, ayaṃ panattho pāli-
āruḷhoti kāraṇāpadese anādarakaraṇamukhena pāliṃ dassento **“kiñcettā”**ti-
ādimāha. **Sotāpattimaggapaṭilābhatthāyāti** sotāpattimaggassa
samadhigamāya. **Sotāpattiphalasamāpattatthāyāti** sotāpattiphalasamāpattiyā
samāpajjanatthaṃ. Esa nayo sesesupi.

1. Samādhisamāpajjanaṃ (Syā)

Ettha ca “suññatavihārasamāpattatthāya animittavihārasamāpattatthāyā”ti-ādinā sarūpato uddhaṭattā tato pubbe āgatā maggaphalavārā appaṇihitavasena vuttā. Tattha anattānupassanāmukhena, aniccānupassanāmukhena ca pavattānaṃ phalasamāpattīnaṃ purecarā gotrabhudhammā navadasabhāvena vuttāti veditabbā.

“Sotāpatti phalasamāpattatthāyā”ti-ādinā pana catūsupi phalesu ekasadisāṃ desanāya āgatattā sotāpannasakadāgāminopi attano phalaṃ samāpajjantīti viññāyati. Maggānantaraphalavasena taṃ vuttanti ca na sakkā vuttum vipassanāvasena dasannaṃ gotrabhudhammānaṃ dassanavasena desanāya āradhattā, maggavāreneva ca tadatthasiddhito. Na ca maggānantaraṃ phalaṃ “phalasamāpatti”ti vuccati visum parikammābhāvato. Tasmā phalasamāpattivacaneneva sotāpannādīnampi phalasamāpattisamāpajjanaṃ siddhaṃ. Tenāha “**tasmā**”ti-ādi.

861. Payojanampi tadatthāya paṭipattiyā kāraṇaṃ hoti tannimittaṃ paṭipajjanatoti “**kasmā samāpajjantī**”ti kāraṇaṃ pucchitvā “**diṭṭhadhammasukhavihāratthan**”ti payojanaṃ vissajjitaṃ. **Kasmāti** vā sampadāne nissakkavacanaṃ, kissāti vuttaṃ hoti.

Diṭṭhadhammasukhavihāratthanti diṭṭheva dhamme kilesadarathapariḷāhavūpasamena santena sukhavihārena viharaṇatthaṃ. Satipi vipākabhāve parikammaṇa vinā anuppajjanato phalasamāpattidhammānaṃ tassa tassa ariyassa rucivaseneva pavatti, yato nesaṃ sādhipatitāti āha “**addhāna -pa- samāpajjantī**”ti.

862. **Dvīhi ākārehī**ti dvīhi kāraṇehi. Yathā hi lokiyaajjhānānaṃ samadhigamo sampayogasamaṅgibhāvena sijjhamāno pahānaṅgasamatikkamamukhena vuccati tathā samadhigantabbattā, evaṃ phalasamāpattipi nibbānaṃ manasikārena sijjhamānā tadanñārammaṇāmanasikāramukhena vuccati sabbasaṅkhārato vinivaṭṭitamānasatāvasena samijjhanato. Tenāha “**nibbānato**”ti-ādi.

Udayabbayañāṇādīñānaparamparavasena hi sabbaphalacittaṃ saṅkhārato sabbaso nibbinnavirattacittassa tato vinissaṭṭanibbānārammaṇaṃ pavattati. Evaṃ pavattamānaṃ ca taṃ **nibbānato aññassa ārammaṇassa amanasikārā, nibbānassa ca manasikārā** pavattatīti vuccati.

Animittāya cetovimuttiyāti animittavimokkhadvayāya phalasaṃpattiyā, aniccānupassanāmukhena vā saṃpajjitabbāya phalasaṃpattiyā. **Samāpattiyā**ti saṃpajjanatthāya. **Sabbanimittānanti** rūpādisabbasaṅkhāranimittānaṃ. **Amanasikāro**ti ādīnavato disvā vissaṭṭhatāya anāvajjanaṃ asaṃannāhāro. **Animittāya ca dhātuyā manasikāro**ti sabbasaṅkhāranimittābhāvato animittāya. Kehici paccayehi na saṅkhatattā ca asaṅkhatāti laddhanāmāya asaṅkhatāya dhātuyā phalasaṃpattisahajātena manasikārena manasikaraṇaṃ, tassā vā dhātuyā phalasaṃpatticittasaṅkhāte manasikaraṇaṃ.

863. **Udayabbayādivasenā**ti udayabbayabhaṅgabhayatupaṭṭhānādivasena pavattanakānaṃ navannampi ñāṇānaṃ byāpāraṃ vadati. Tenāha “**pavattānupubbavipassanassā**”ti. **Saṅkhārārammaṇagotrabhuññānāntara**¹ti saṅkhārārammaṇassa “vodāna”ti laddhanāmassa gotrabhuññāssa anantaraṃ. Kasmā panettha gotrabhuññānaṃ maggaññāpupurecārikaṃ viya nibbānārammaṇaṃ na hotīti? Phaladhammānaṃ aniyyānikabhāvato. Ariyamaggadhammā eva hi niyyānikā. Vuttañhetuṃ “katame dhammā niyyānikā? Cattāro maggā aparīyāpannā”ti². Tasmā ekantena niyyānikasabhāvassa ubhatovuṭṭhānabhāvena pavattamānassa maggaññāssa anantarapaccayabhūtena ñāṇena nimittato vuṭṭhiteneva bhavitabbanti tassa nibbānārammaṇatā yuttā, na pana ariyamaggassa bhāvitattā tassa vipākabhāvena pavattamānānaṃ kilesānaṃ asamucchindanato aniyyānikattā avuṭṭhānasabhāvānaṃ phalaññānaṃ purecārikaññāssa kadācīpi nibbānārammaṇatā ubhayattha anulomaññānaṃ atulyākārato. Ariyamaggavīthiyañhi anulomaññāni anibbidhappubbānaṃ thūlathūlallobhakkhandhādīnaṃ sātisaṃyamaṃ padālanena likiyaññānesu ukkaṃsapāramippattāni maggaññānugunaṃ upapajjanti. Phalasaṃpattivīthiyaṃ pana tāni tena tena magena tesā tesā kilesānaṃ samucchinnattā tattha kilesavikkhambhane nirussukkāni kevalaṃ ariyānaṃ phalasaṃpattisukhasamaṅgibhāvassa parikammamattāni hutvā upapajjantīti na tesā kutoci vuṭṭhānasambhavo, yato nesā pariyoṣānaññānaṃ saṅkhāranimittavuṭṭhānato nibbānārammaṇaṃ siyā.

1. Ñāṇāntarā (Ka)

2. Abhi 1. 254, 298 piṭṭhesu.

Ye paṇāti abhayaḡirivāsino sandhāyāha. Te hi maggaphalavipassanāya āloḡetvā vadanti. Teneva hi “**evaṃ sati**”ti-ādi vuttaṃ. **Arahā paccekabuddho bhaviṣṣati** yadi itarattḡāpi vipassanā tadattḡāya saṃvatteyyāti adhippāyo. **Pāḡivaseneva ca paḡikkhittanti** “dasa gotrabhudhammā vipassanāvasena uppajjanti”ti maggatḡā phalatḡā vipassanā viṣuṃ katvā pavattapāḡivaseneva tesam vacanam paḡikkhittantipi na gaḡetabbaṃ, aññathā “dasa gotrabhudhammā”ti vacanam virujjheyyāti. **Idameva pana gaḡetabbanti** vuttassevatḡassa nigamanam. **Phalañcassāti**-ādi mahaggaḡavipākānam viya lokuttaravipākānañca kusalasariḡkḡatādassanam. Jḡānato sarikḡkḡatādassaneneva cetḡa bojḡhaṅgamaggaṅgavasenāpi sarikḡkḡatā dassitāyevāti veditabbaṃ.

865. **Sabbānevetaṇī**ti rūpanimittādisabbāneva eṭaṇi ekato kāmam na
manasi karoti asambhavato. **Sabbasaṅgāhikavasenaṇī**
anavasesapariyādānavasena. Samudāyasaddā¹ hi avayavesupi

1. Samudāyasiddhā (Ka)

pavattanti, avayavabyatirekena ca samudāyo na labbhatīti avayavagatampi kiccaṃ samudāyavasena vuttaṃ. **Tasmā**ti sabbesaṃ saṅkhāranimittānaṃ ekato manasikārābhāvato. Yasmā bhavaṅgacitte uppanne phalasamāpattito vuṭṭhito nāma hoti, tasmā vuttaṃ “**yaṃ bhavaṅgassā**”ti-ādi. **Bhavaṅgassa ārammaṇaṃ** nāma kammādi. **Manasi karototi** bhavaṅgasahagatena manasikārena manasi karoto, taṃ vā ārammaṇaṃ bhavaṅgamanasi karoto.

866. **Phalassa phalameva vā anantaraṃ hoti**¹ purimassa purimassa pacchimaṃ pacchimaṃ. **Bhavaṅgaṃ vā** sabbapacchimassa. **Phalānantaraṃ** maggavīthiyaṃ phalasamāpattiyaṅca. “**Yena phalena nirodhā vuṭṭhānaṃ hoti**”ti idaṃ phaluppattiyā nirodhā vuṭṭhānabhāvato vuttaṃ. **Tanti** nirodhāvuṭṭhānabhāvena vuttaṃ anāgāmiphalaṃ vā aggaphalaṃ vā. **Nevasaññānāsaññāyatanānantaraṃ**ti nevasaññānāsaññāyatanassa kusalassa, kiriyassa vā anantaraṃ satipi sattāhātikkame vijātiyena antarikattā.

Paṭippassaddhadarathanti sabbaso passaddhakilesadarathaṃ. **Amatārammaṇanti** nibbānārammaṇaṃ. **Subhanti** asobhanatāya kilesassāpi abhāvato sotanaṃ. Taṇhāsaṅkhātaraṃ lokāmisāṃ vantaṃ chaḍḍitaṃ etenāti **vantalokāmisāṃ**. Vūpasantakilesatāya, susantatāya ca **santaṃ**. Yena dhammena yogato samaṇo nāma hoti, tassa ariyamaggasaṅkhātassa sāmāññassa phalanti **sāmaññaphalaṃ**.

Ojavantenāti sabhāvasampannena. **Sucināti** kilesāsucivirahato parisuddhena. **Sukhenāti** anuttarasukhena. **Abhisanditanti** sabbaso lūkhabhāvāpagamanena sinehitaṃ. **Sātātisātenāti** mahaggatasātato lokuttarakusalasātato ca ativiya sātēna madhurena. Maggasukhatopi hi phalasukhaṃ santataratāya paṇītataṃ. **Amatena** sammoditaṃ “**Madhurā viyā**”ti iminā sātātisātataṃyeva vibhāveti.

Tassa ariyassa phalassa rasabhūtaṃ sārabhūtaṃ taṃ sukhaṃ paññaṃ bhāvetvā yasmā paṇḍito vindati paṭilabhatīti yojanā.

1. Phalameva vā anantaraṃ hoti (Syā, Ka)

Nirodhasamāpattikathāvaṇṇanā

867. **Tatrā**ti tasmim “nirodhasamāpattiyā samāpajjanasamatthatā”ti saṅkhittavacane. **Idaṃ** sarūpādivasena **pañhākammaṃ**. **Katthā**ti kasmim bhave.

868. **Anupubbanirodhavasena**ti vipassanānugatā aṭṭha samāpattiyo ārohanena taṇṭaṃpaṭipakkhanirodhamukhena tiṇṇaṃ saṅkhārānaṃ anupubbato nirodhavasena. Yathāparicchinnaḥkālāṃ yā cittacetasaṅkānaṃ appavatti, ayaṃ nirodhasamāpattīti attho. **Ke samāpajjanti, ke na samāpajjanti**ti kāmāṃ samāpajjanasamatthā padhānatāya paṭhamāṃ pucchitā, tabbissajjanaṃ pana garubhāvato pacchā vissajjetuṃ asaṃpajjanake tāva dassento “**sabbepi -pa- na samāpajjanti**”ti āha yathā “vāmaṃ muñca, dakkhiṇaṃ gaṇhā”ti. Tattha “**sabbepi**”ti idaṃ puthujjanādīnaṃ tiṇṇaṃ visesaṃ. Te hi aṭṭhannaṃ samāpattīnaṃ lābhini opi alābhino viya samādhismiṃ aparipūrakāritāya nirodhaṃ samāpajjituṃ na sakkonti. Kāmacchandādisamucchinnaṃ hi samādhismiṃ paripūrakāritā, na jhānādhigamamattena. **Anāgāmino, arahantoti** ettha sukkhavipassakā ca anāgāmino, sukkhavipassakā ca arahantoti sukkhavipassakasaddo paccekaṃ yojetabbo. Ubhayepi cete satipi vipassanābale samādhibalassa abhāvato nirodhaṃ na samāpajjanti. Anupubbavīhārasambhavataññevettha samādhibalaṃ icchitabbaṃ. Purimakā pana tayo satipi samādhibale vipassanābalassa abhāvato, aparipuṇṇattā ca samāpajjituṃ na sakkonti. Aparipuṇṇakā cassa saṅkhārānaṃ na sammā parimadditattā. **Aṭṭha samāpatti -pa- samāpajjanti**”ti vatvā tattha kāraṇaṃ pālivaseneva dassetuṃ “**dvīhi balehi**”ti-ādi vuttaṃ. **Tayo ca saṅkhārānanti** ettha **tayoti** sāmi-atthe paccattavacanaṃ, tiṇṇanti attho. **Ñāṇacariyāhīti** ñāṇappavattihi. **Nirodhasamāpattiyā**ti nirodhasamāpajjanāya ñāṇaṃ. **Ayaṃca sampadāti** ayaṃ baladvayasamannāgamādikā yathāvuttanirodhasamāpatti-āvahā sampatti. **Anāgāmikhīṇāsaveti** anāgāmino ceva khīṇāsava ca.

869. **Samathabalanti** kāmacchandādi ke paccanīkadhamme sametīti samatho, so eva paṭipakkhehi akampiyaṭṭhena balaṃ. Aniccādivasena

vividhehi ākārehi passatīti vipassanā, sā eva vuttanayena balanti **vipassanābalaṃ**. **Nekkhammavasenā**ti-ādīsu kāmacchandavikkhambhanassa nekkhammasaṅkappassa, alobhapadhānassa vā tathāpavattakusalacittuppadassa vasena cittassa ekaggatāsaṅkhāto yo avikkhepo, taṃ **samathabalaṃ**. Byāpādavikkhambhanassa abyāpādavitakkassa, adosapadhānassa vā tathāpavattakusalacittuppadassa vaseneva. Thinamiddhavikkhambhikāya vibhūtaṃ katvā manasikaraṇena upaṭṭhita-ālokasaññāya vasena. Uddhaccavikkhambhanassa avikkhepassa samādhānassa vasena. Sakalamicchāvitakkavikkhambhanassa sikhāpattānāpānassatisiddhapaṭinissaggānupassī-assāsapassāsānaṃ vasena cittassa ekaggatāsaṅkhāto yo avikkhepo, taṃ **samathabalanti** atthayojanā.

Evam upacārassa jhānassa vasena samathabalaṃ dassetvā idāni taṃ aṭṭhannaṃ samāpattīnaṃ vasena paṭipakkhehi anabhibhavanīyatāya ca balappattivasena dassetuṃ “**paṭhamajjhānenā**”ti-ādi vuttaṃ. Tattha **nīvaraṇeti** nīvaraṇanimittaṃ nīvaraṇapaccayā. **Na kampati** jhānasamaṅgipuggalo, jhānasampayuttasamādhī vā. So hi visesato idha “samathabalan”ti adhippeto. Tathā hi **kenatṭhena samathabalanti** balaṭṭho pucchito. **Uddhacceti** uddhaccanimittaṃ. **Uddhaccasahagatakileseti** uddhaccena sampayuttamoha-ahirikādikilesahetu. **Khandheti** uddhaccasampayuttacatukkhandhanimittaṃ. **Na kampatīti**-ādīni aññamaññavevacanāni. **Kampanaṃ** vā ṭhānāpagamo. **Calanaṃ** paribbhamanaṃ. **Vedhanaṃ** sandhāvanaṃ. **Uddhacce** na kampati, uddhaccasahagatakilese na calati, uddhaccasahagatakkhandhe na vedhatīti vā yojetabbaṃ. Uddhaccaggahaṇaṇcetha samathassa ujupaṭipakkhatāya tadabhibhavana balappattidassanattaṃ. Tenetaṃ aṭṭhannampi samāpattīnaṃ sādharmaṇato kiccātisayadassanaṃ daṭṭhabbaṃ. **Idaṃ samathabalanti** yā’yaṃ nekkhammādivasena laddhāya cittekaggaṭāya nīvaraṇādīhi akampanīyatā, tāni ca abhibhavitvā avaṭṭhānaṃ, idaṃ samathabalaṃ.

Idāni vipassanābalaṃ niddisanto yasmā vipassanā saṅkhepato sattahi anupassanāhi saṅgahitā, tasmā tato tato samāpattito vuṭṭhāya tāsāṃ vasena anupassanā kātabbā, tattakeneva cetha anupassanākkiccaṃ paripuṇṇaṃ hotīti “**aniccānupassanā vipassanābalaṃ -pa- paṭinissaggānupassanā vipassanābalan**”ti sarūpato dassetvā puna tā

heṭṭhā vuttanayena visayavibhāgena dassetuṃ “**rūpe aniccānupassanā**”ti-ādi vuttaṃ. Idhāpi paṭipakkhehi anabhibhavanīyatāva balaṭṭhoti dassetuṃ “**kenatṭhena vipassanābalan**”ti-ādi āradham. Tattha **avijjāyāti** dvādasasu akusalacittuppadesu avijjānimittāṃ. **Avijjāsahagatakileseti** avijjāya sampayuttalobhadosādikilesavatthunimittāṃ. Sesāṃ heṭṭhā vuttanayattā suviññeyyameva. Avijjaggahaṇaṇcetta vipassanāya ujupaṭipakkhatāya tadabhibhavana balappattidassanattāṃ. Tenetaṃ sattannampi anupassanānaṃ sādharmaṇato kiccātisayadassanaṃ daṭṭhabbaṃ. **Idaṃ vipassanābalanti** yā’yaṃ aniccānupassanādivasena laddhassa vipassanāñāṇassa niccasaññādinimittāṃ akampanīyatā, tā ca abhibhavitvā avaṭṭhānaṃ, idaṃ vipassanābalaṃ.

Vitakkavicārā vacīsaṅkhārā vācam saṅkharonti pavattenti katvā. Tenāha “pubbe kho āvuso visākha vitakketvā vicāretvā pacchā vācam bhindati, tasmā vitakkavicārā vacīsaṅkhārō”ti¹. Te pana dutiyajjhāne vūpasantā hontīti āha “**dutiyajjhānaṃ -pa- paṭippassaddhā hontī**”ti. Kāyena saṅkharīyantīti **kāyasaṅkhārā**, assāsapassāsā. Tathā hi vuttaṃ “assāsapassāsā kho āvuso visākha kāyikā ete dhammā kāyappaṭibaddhā, tasmā assāsapassāsā kāyasaṅkhāroti”². Te pana yasmā catutthajjhāne vūpasantā honti, tasmā āha “**catutthajjhānaṃ -pa- paṭippassaddhā hontī**”ti. Cittena saṅkharīyantīti **cittasaṅkhārā**, saññā vedanā. Tathā hi vuttaṃ “saññā ca vedanā ca cetasikā ete dhammā cittappaṭibaddhā, tasmā saññā ca vedanā ca cittasaṅkhārō”ti³. Te pana yasmā nirodhaṃ samāpannassa vūpasamanti, tasmā vuttaṃ “**saññāvedayita -pa- paṭippassaddhā hontī**”ti.

Ñāṇacariyāsu vivaṭṭānupassanāggahaṇeneva tassa ādibhūtā sesānupassanāpi gahitāva honti tadavinābhāvato. **Maggo ñāṇacariyā, phalasamāpatti ñāṇacariyā**ti maggaphalasamāpattīnaṃ ñāṇacariyābhāvavacanāṃ maggaphaladhammānaṃ ñāṇapadhānattā, ñāṇena vā indriyādhipatīhetumaggapaccayādivasena sātisaṃpaccayabhūtena sesā maggaphaladhammā caritā pavattitīti katvā tathā vuttaṃ. Samādhicariyāsupi eeva

1. Ma 1. 376; Saṃ 2. 413 piṭṭhesu.

2. Ma 1. 375; Saṃ 2. 483 piṭṭhesu.

3. Ma 1. 376; Saṃ 2. 483 piṭṭhesu.

nayo. **Imāhi soḷasahīti** aṭṭhannaṃ anupassanānaṃ, aṭṭhannañca maggaphalañāṇānaṃ vasena imāhi soḷasahi ñāṇapavattīhi.

Navahi samādhicariyāhīti aṭṭha samāpattiyo aṭṭha samādhicariyā, tasmaṃ upacārasamādhi upacārasamādhibhāvanāsāmaññena ekā samādhicariyāti evaṃ navahi samādhicariyāhi. Tenāha “**paṭhamajjhānaṃ samādhicariyā**”ti-ādi. **Paṭhamajjhānapaṭilābhatthāya vitakko cāti-ādi** nānāvajjanupacāravasena vuttanti daṭṭhabbaṃ, uparisaṃpattīnampi upacārassa tattheva vuttattā. Na hi ekāvajjane catutthajjhānādi-upacāre pīti-ādayo sambhavanti. Ettha ca “paṭhamajjhānapaṭilābhatthāya”ti-ādivacanena upacārasamādhissāpi pāripūrī icchitabbāti dasseti. Kiṃ panettha samathabalasamādhicariyānaṃ nānattaṃ, kiṃ vā vipassanābalalokiyañāṇacariyānaṃ. Yathā samathabalepi “nekkhammavasena”ti-ādinā upacārasamādhinā saddhiṃ aṭṭhasu samāpattīsu appanāsamādhiyeva vutto, tathā samādhicariyāsu, vipassanābalalokiyañāṇacariyāsu ca vipassanāva vuttāti? Kiñcāpi vuttā, vivatṭānupassanā pana¹ purecaraññādivipassanābale avuttā eva ñāṇacariyāsu vuttā. Apica paṭipakkhehi akampiyatṭho **balatṭho**, pañcannaṃ vasībhāvānaṃ vasena suciṇṇatā **cariyatṭho**, eteneva samathabalasamādhicariyānampi nānattaṃ saṃvaṇṇitanti daṭṭhabbaṃ.

Vasībhāvatā paññāti ettha vaso etassa atthīti vasī, tassa bhāvo vasībhāvo, sā eva vasībhāvatā. “**Vasiyo**”ti pana pāliyaṃ itthiliṅgavasena vuttattā tāyo dassetuṃ “**vasīti pañca vasiyo**”ti-ādi vuttaṃ. Tattha jhānaṃ āvajjantassa niraṇṭaraṃ jhānaṅgesu cittappavattanasamatthatā **āvajjanavasī**. Samāpajjitukāmassa sīghaṃ jhānaṃ samāpajjanasamatthatā **samāpajjanavasī**. Accharāmatthaṃ vā katipayaccharāmatthaṃ vā khaṇaṃ jhānaṃ ṭhapetuṃ samatthatā **adhiṭṭhānavasī**. Tattheva lahuṃ vuṭṭhātuṃ samatthatā **vuṭṭhānavasī**. **Paccavekkhaṇavasī** pana āvajjanavasīyā eva sijjhati. Paccavekkhaṇajavanāneva hi tattha āvajjanānantarānīti. Ayamettha saṅkhepo. Vitthāro pana heṭṭhā āgato eva. Ayañca vasībhāvo samādhicariyānaṃ vasena vutto. Ñāṇacariyāsu pana lokuttarānaṃ ñāṇacariyānaṃ vasībhāvāpādanakiccaṃ nāma natthi. Paṭipakkhassa suvihatattā sabhāvasiddho

1. Panassa (Syā)

tattha vasībhāvo, lokiyānaṃ pana paṇḍabalavabhāvāpādanena vasībhāvo labbhateva.

870. **Ukkaṭṭhaniddesoti** anavasesaniddeso. **Cuddasahi** ñāṇacariyāhi hoti aggamaggaphalānaṃ anadhigatattāti. **Yadi evanti** yadi ukkaṭṭhaniddesavasena “soḷasahi ñāṇacariyāhi”ti vuttaṃ, tato avakaṃsavasenapi icchitabbaṃ, **evam** sante **kiṃ na hoti** nirodhasamāpajjananti adhippāyo. Pañca kāmagaṇā vatthubhūtā etassa santīti **pañcakāmagaṇiko**, kāmarāgo. **Appahīnattā** asamucchinnattā. Na hi kāmarāgassa vikkhambhanappahānamattaṃ nirodhassa adhiṭṭhānaṃ bhavituṃ sakkoti. **Tasmāti** samādhipāripanthīkassa¹ kāmarāgassa supahīnattā. Etena kāmāṃ maggaphalañāṇacariyā lokiyañāṇasamādhicariyā viya nirodhasamāpajjane sarūpena na viniyujjanti tadā appavattanato, tassa tassa pana paṭipakkhassa samucchindanena balacariyānaṃ visesapaccayatāya nirodhasamāpattiyā adhiṭṭhānaṃ hotīti dasseti. **Esāti** anāgāmī. Idañhi “nirodhā vuṭṭhahantassā”ti-ādivacanaṃ anāgāminova nirodhā vuṭṭhānaṃ sandhāya vuttaṃ “nevasaññānāsaññāyatanakusalānaṃ”ti² vacanato, aññathā “nevasaññānāsaññāyatanakiriyaṃ”ti vucceyya.

871. **“Pañcavokārabhave”**ti kasmā vuttaṃ, nanu catuvokārabhavepi arūpajjhānavasena yathārahaṃ anupubbasaṃpattiṃ labbhatīti? Kāmāṃ labbhati, sā pana “anupubbasaṃpattiṃ”ti na vuccati ekadesabhāvato. Atṭhasamāpattivaseneva ca “anupubbasaṃpattiṃ”ti vuccatīti dassento āha **“paṭhamajjhānādīnaṃ uppattiṃ natthī”**ti. **Vatthussa abhāvā**ti hadayavatthuno abhāvāti vadanti, karajakāyasaṅkhātassa pana vatthuno abhāvāti attho. Yadi hi āruppe nirodhaṃ samāpajjeyya, cittacetasaṅkānaṃ, aññassa ca kassaci abhāvato apaññattikova bhaveyya anupādisesāya nibbānadhātuyā parinibbutasadiso. Kiñcāyaṃ upādāya nirodhaṃ samāpannoti vucceyya, kiṃ vā etāya vatthucintāya. Aṅgavekallatova natthi āruppe nirodhasamāpattisaṃpajjanānaṃ.

1. Samādhipāribandhikassa (Ka)

2. Abhi 8. 138 piṭṭhe Paṭṭhāne.

872. **San̄khārānaṃ pavattibhedeti** saṅkhatadhammānaṃ khaṇe khaṇe uppajjane, bhijjane ca, tesam vā kusalādibhedabhinne yathārahaṃ tīhi dukkhatāhi upaddute pavattivibhāge. Cittacetasikavigamehi rūpadhammesu labbhamānāpi saṅkhāradukkhata ābbohārikataṃ āpajjati. **Ukkaṇṭhitvāti** nibbinditvā. **Nibbānaṃ patvāti** anupādisesanibbānaṃ patvā viya. **Sukhanti** niddukkhaṃ.

873. **Samathavipassanāvasenāti** yuganaddhānaṃ viya aññaṃaññūpakāritāya sahitānaṃ vasena. **Ussakkitvāti** ukkaṃsaṃ patvā yāva nevasaññānāsaññāyatanā, yāva ca anulomaññā āruhitvā. **Nirodhayatoti** nevasaññānāsaññāyatanam samāpajjitvā taṃ nirodhentassa. Aññaṃ kassacipi cittassa anuppajjanena **evamassā** nirodhasamāpattiyā **samāpajjanaṃ hoti**. “**Yo hī**”ti-ādinā “samathavipassanāvasenā”ti vuttamevattham byatirekamukhena vivarati.

Nevasaññānāsaññāyatanasamāpattiṃ patvā tiṭṭhati taduddham suddhasamathavipassanāya abhāvato. **Yo vipassanāvaseneva ussakkati** sace ariyo phalasamāpattatthiko, so attano **phalasamāpattiṃ patvā tiṭṭhati**. Atha puthujjano, sekho vā maggatthiko tāya ce vipassanāya maggaṃ patvā phale ṭhito, sopi phalasamāpattiṃ patvā tiṭṭhaticeva vuccati. **Soti** ubhayavasena paṭipanno. **Tanti** nirodhasamāpattiṃ.

874. Yena phaladvayasamannāgamādinā nirodham samāpajjitum samattho hoti, so vidhi pageva vibhāvitoti samāpajjanākārameva dassento “**katabhattakicco**”ti-ādimāha. Tañhi sabbāsampi bhāvanānaṃ sādharmaṇaṃ pubbakiccaṃ. **Tattha saṅkhāreti** tasmim paṭhamajjhāne, paṭhamajjhānacittuppāde vā saṅkhāre.

“Vipassatī”ti vuttaṃ, kīdisi panettha vipassanā icchitabbāti taṃ niddhāraṇattham “**vipassanā panesā**”ti-ādinā tameva vipassanaṃ tidhā bhinditvā dasseti. **Mandā** ce vipassanā, dandhābhiññaṃ maggaṃ sādheti. **Tikkhā** ce, khippābhiññanti ayaṃ mandatikkhatāya viseso. Lakkhaṇappattā pana vipassanā maggassa paccayo hotiyevāti imamattham dassento āha “**saṅkhāra -pa- hotiyevā**”ti. **Tikkhāva vaṭṭati** saṅkhārārammaṇepi sati sabbasaṅkhārehi vivaṭṭanākāreneva pavattanato, maggo viya visaṅkhāragatassa

phalassa paccayabhāvato ca. Tenāha “**maggabhāvanāsadisā**”ti. Yasmā atimandā samathādikā saṅkhārānaṃ nirodhane asamattā samathaniṭṭhā hoti, atitikkhā ñāṇādikā sātisayaṃ saṅkhāresu dosadassane phalasaṃpattiniṭṭhā hoti, tasmā vuttaṃ “**nātimandanātitikkhā vaṭṭati**”ti. Esa nirodhasaṃpajjanako. **Te saṅkhāreti** te paṭhamajjhānasāṅkhāre.

“**Tathevā**”ti iminā “nātimandāya nātitikkhāyā”ti imamatthaṃ ākaḍḍhati. Esa nayo sesesupi. “Ākiṇcaññāyatanaṃ saṃpajjitvā vuṭṭhāya tatha saṅkhāre tatheva vipassatī”ti vattabbaṃ, heṭṭhā vuttanayattā pana taṃ avatvā “**catubbidhaṃ pubbakiccaṃ karoti**”cceva vuttanti keci, taṃ tesāṃ matimattaṃ. Vipassanācārato hi saṃādhicāro, tasmā saṃpattito vuṭṭhāya pubbakiccaṃ kātabbaṃ. Tathā hi paratopi “ākiṇcaññāyatanaṃ saṃpajjitvā vuṭṭhāya imaṃ pubbakiccaṃ katvā”ti-ādiṃ vakkhabhi¹, na pana “tatha saṅkhāre tatheva vipassitvā”ti. **Nānābaddha-avikopananti** attanā asambaddhassa parikkhārassa avināsaṃ. Yathā taṃ na vinassati, tathā adhiṭṭhānaṃ. **Samṅhapaṭimānananti** saṅghassa paṭimānanāvajjanaṃ. **Satthupakkosananti** satthu pakkosanāvajjanaṃ. **Addhānaparicchanti** jīvitaddhānaparicchadaṃ pubbakiccaṃ karotīti sambandho.

875. **Adhiṭṭhātabbanti** cittaṃ uppādetabbaṃ. Tathā cittuppādanameva hettha adhiṭṭhānaṃ.

Cittajarūpādīnaṃ anuppajjanato, pacchājātapaccayādi-upatthambhābhāvato ca sattāhameva tathā sarīraṃ pavattati, tato paraṃ kilamatīti sattāhameva paricchinditvā nirodhaṃ saṃpajjantīti vadanti.

Samāpattivasevāti nirodhasaṃpattivaseva. **Naṃ** aggi-ādi-antarāyaṃ **rakkhati** saṃpānako adhiṭṭhānavasevāti adhippāyo. **Āyasmato sañjīvassati**-ādīsu yaṃ vattabbaṃ, taṃ heṭṭhā **iddhikathāyaṃ**² vuttameva.

1. Visuddhi 2. 350 piṭṭhe.

2. Visuddhi 2. 9 piṭṭhe.

876. **Etassāti** nirodham samāpajjantassa, nirodhasamāpajjanassa vā.
Tasmim samayeti tasmim tassa bhikkhuno upasaṅkamanasamaye
 vuṭṭhātiyeva. Kālaparicchedasadisāñhetam.

Evaṃ garukāti aggi-ādīhipi anabhibhavanīyaṃ nirodham samāpannaṃ
 samāpattito vuṭṭhāpanato evaṃ garukā hi **saṃghassa āṇā nāma**, tasmā attano
 hitasukham ākaṅkanta jīvitahetupi saṃghassa āṇā na atikkamitabbāti
 adhippāyo.

877. **Na pakkosati** “satthā taṃ āvuso āmantetī”ti. “Vuṭṭhahissāmī”ti
 āvajjitabbanti sambandho.

878. **Jīvitaddhānassāti** attano jīvitakālassa jīvitappavattiyā. Āyu eva
 āyusaṅkhārā. “Āyu-usmāviññāṇānī”ti ca vadanti, te cassa pakaticittasseva
 ārammaṇaṃ honti. **Antonirodhe** maraṇaṃ natthi carimabhavaṅgena
 mīyanato. **Āvajjitvāva samāpajjitabbaṃ** “sahasā maraṇaṃ mā ahoṣī”ti.
 Sahasā hi maraṇe aññabyākaraṇabhikkhu-
 ovādadānasāsanānubhāvadīpanānaṃ anissaro siyā, anāgāmino vā
 aggamaggānadhigamo siyā. **Avasesanti** nānābandha-avikopanāditividhampi
 pubbakiccaṃ. **Vuttaṃ** aṭṭhakathāyaṃ.

879. Kiñcāpi “ekaṃ vā dve vā”ti aniyametvā viya vuttaṃ, dve vāre eva
 pana niyamato vadanti. **Cittavāreti** nevasaññānāsaññāyatanacittavāre.
Nirodham phusatīti acittakabhāvamevāha. **Nirodhassa payogattāti**
 cittanirodhāya payogabhāvato, baladvayasambharaṇādipayogassa
 cittanirodhattāti attho. Samathavipassanābalasamannāgamo,
 ñāṇasamādhicariyāvasābhāvo cettha aññamaññānativattanavaseneva
 icchitabboti āha “**dve samathavipassanādhamme yuganaddhe katvā**”ti.
Anupubbanirodhassa payogoti paṭhamajjhānādīnaṃ, tadanupassanānaṃ
 anupubbato nirodhanassāyaṃ payogo. **Idaṃ vuttanayena aṭṭhasamāpatti-**
ārohanaṃ na nevasaññānāsaññāyatanasamāpattiyā samāpajjanassa. Tasmā
 dvinnam cittānaṃ upari cittāni na pavattantīti yojanā¹.

1. Cittam na pavattatīti yojanā (Syā)

Parato acittako bhavitum na sakkotiti sakalaṃ yathāparicchinna-kālaṃ acittako bhavitum na sakkoti. Tañca kho saṃghapaṭimānana satthupakkosana addhānaparicchedāvajjanānaṃ akaraṇena, na nānābaddha-avikopanassa. Tassa hi akaraṇena kadāci kevalaṃ tādissa parikkhārassa avināso na siyā, na nirodhasamāpattivibandho. Ayañca attho **mahānāgatttheravattunā** vibhāvito eva. Evaṃ sante tihi ākārehi nirodhasamāpattiyā vuṭṭhānaṃ hotīti āpajjati, tasmā taṃ na sārato paccetabbaṃ. **Paṇivattitvā puna ākiñcaññāyataneveva paṭiṭṭhātīti** iminā¹ samāpattiyā vibandhe jāte evaṃ hotīti dasseti, avibandheneva pana yathāparicchinna-kālavitikkamane phalacittupattiyā vuṭṭhānaṃ hoti. Evañca katvā gambhīrakandaroruḷhatattapāsāṇakkantapurisanidassanampi samatthitaṃ hotīti keci vadanti. Apare pana “pubbakiccassa akatattā nevasaññānāsaññāyatanaṃ samāpannamattova ‘paṇivattitvā ākiñcaññāyatane paṭiṭṭhātī’ti vuttattā saṃghapaṭimānādi-ekaccapubbakiccākaraṇe aṅgavekallato nirodhasamāpattisamāpajjanaṃ na ijjhatevā”ti vadanti. Vattasadiṣaṇhetāṃ nirodhasamāpattiyā, yadidaṃ pubbakiccakaraṇaṃ. Tasmā tattha yaṃ garutaraṃ, tassa akaraṇaṃ samāpajjanaṃ vibandhatīti apare. Vīmaṃsitvā gahetabbaṃ. “Ākiñcaññāyatane paṭiṭṭhātī”ti ca idaṃ puna ākiñcaññāyatanaṃ samāpajjitabbattā vuttaṃ. Samāpajjitvā hi vuṭṭhāya pubbakiccassa kātābbattā.

Yathā paṇāti-ādi katapubbakiccatāsāmaññena upamāsaṃsandanaṃ.

880. **Assāti** nirodhasamāpattiyā. “**Kālaparicchedavasenā**”ti-ādinā catūhi ākārehi nirodhasamāpattiyā ṭhānaṃ dasseti.

882. **Vivekaninnanti** nissaraṇavivekaninnaṃ, pageva saṅkhāravimukhatāya, phalacittupattiyā cāti veditabbaṃ.

883. Saṅkhārattayapaṭippassaddhiyā, avasesacetasikaviññāṇābhāvena rūpadhammamattāvasasatāya ca matanirodhasamāpannānaṃ avisesaṃ gahetvā pucchā “**matassa ca samāpannassa ca ko viseso**”ti. Kāmaṃ nesaṃ

1. Paṇivattitvā pana ākiñcaññāyatane paṭiṭṭhātīti iminā (Syā, Ka)

saṅkhārattaya paṭippassaddhi-ādīhi aviseso, rūpadhammamattāvasesatāya pana āyu-usmā-indriyānaṃ apagamānapagamaṇaṃ visesoti dassetuṃ “**yvāyan**”ti-ādi vuttaṃ.

884. **Sabhāvatoti** sabhāvadhammato, paramatthatoti attho. Paramatthato hi vijjamānānaṃ saṅkhatādi bhāvena vattabbataṃ labhati, na avijjamānaṃ. **Samāpajjantassa vasenā**ti yasmā samāpajjantassa ariyapuggalassa samathavipassanā dhamme yuganaddhe katvā aṭṭha samāpattiyo ārohanatassa anukkamena saṅkhārānaṃ paṭippassambhanapayoganibbattiya nirodhasamāpatti nippahannā nāma hoti, tasmā taṃ payoganibbattiṃ upādāya “**nippahannā**”ti vattuṃ vaṭṭati.

Saṅkhāravūpasamato, santadhammasamanvayato ca **santaṃ**. Ariyehi eva nisevitabbattā **ariyanisevitaṃ**. Tissannampi dukkhatānaṃ nibbutabhāvato **nibbānamiti saṅkhaṃ upāgataṃ**. **Ariyaṃ paññanti** suvisuddhaṃ maggaphalapaññaṃ. **Imissāpīti** nirodhasamāpattiya. **Samāpattisamatthatāti** samāpajjanasamatthatā.

Āhuneyyabhāvādisiddhikathāvaṇṇanā

885. **Āhuneyyabhāvādisiddhīti** āhuneyyapāhuneyya dakkhiṇeyya añjalikaraṇīya anuttarapuñña khettabhāvasiddhi. **Avisesenāti** dassanamaggapaññādivisesena vinā, **etissā** lokuttarapaññāya. Ānetvā hunitabbanti āhunaṃ, dūratopi ānetvā dātabbadānaṃ, taṃ paṭiggahetuṃ yuttoti **āhuneyyo**. Pāhunaṃ vuccati āgantukadānaṃ, taṃ paṭiggahetuṃ yuttoti **pāhuneyyo**. Dakkhiṇaṃ ārahatīti **dakkhiṇeyyo**, añjalikaraṇaṃ añjalikammaṃ, taṃ arahatīti **añjalikaraṇīyo**. Anuttaraṃ uttamaṃ sattānaṃ puññaviruhanaṭṭhānanti **anuttaraṃ puñña khettaṃ lokassāti** ayamettha saṅkhepo. Vitthāro pana heṭṭhā vuttoyeva.

886. **Mandāya vipassanāya āgatoti** atikkhāya vipassanāya vasena paṭhamamaggapaññaṃ bhāvetvā sotāpannabhāvaṃ āgato. Saddhādīnaṃ mudūnaṃ indriyānaṃ vasena **mudindriyopi** samāno. **Sattakkhattuparamoti** sattakkhattuṃ paramā bhavūpapatti attabhāvaggahaṇaṃ, tato parama aṭṭhamāṃ bhavaṃ

nādiyatīti sattakkhattuparamo. **Saṃsaritvā**ti paṭisandhiggahaṇavasena aparāparam gantvā. **Dukkhassantaṃ karotīti** vaṭṭadukkhassa pariyantaṃ pariyosānaṃ karoti. Ayaṃ kālena devalokassa, kālena manussalokassāti missakassa bhavassa vasena “**sattasugatibhave saṃsaritvā**”ti vutto. Kulato kulaṃ gacchatīti **kolamkolo**. Sotāpattiphalasacchikiriyato paṭṭhāya hi nīcakule upapatti nāma natthi, mahābhogakulesuyeva nibbattatīti attho. **Dve vā tīṇi vā kulānīti** devamanussavasena dve vā tayo vā bhavē. Iti ayampi missakabhaveneva kathito. Desanāmetameva cetam “dve vā tīṇi vā”ti. Yāva chaṭṭhabhavā saṃsarantopi kolamkolova hoti. Attabhāvaggaṇasāṅkhātāṃ ekameva khandhabījāṃ etassa atthīti **ekabījī**. “**Mānusaṃ bhavan**”ti idampi desanāmetam. “Devabhavaṃ nibbattetī”tipi vattum vaṭṭatiyeva. Ko panetesam imaṃ pabhedaṃ niyametīti? Tiṇṇaṃ maggānaṃ vipassanā. Sace hi uparitiṇṇaṃ maggānaṃ vipassanā balavatī hoti, ekabījī nāma hoti. Tato mandāya kolamkolo, tato mandatarāya sattakkhattuparamo.

887. Paṭisandhivasena sakim āgacchatīti sakadāgāmī. **Sakidevāti** ekavāraṃyeva. “**Imaṃ lokaṃ āgantvā**”ti iminā pañcasu sakadāgāmīsu cattāro vajjetvā ekova gahito. Ekacco hi idha sakadāgāmiphalaṃ patvā idheva parinibbāti, ekacco idha patvā devaloke parinibbāti, ekacco devaloke patvā tattheva parinibbāti, ekacco devaloke patvā idhūpapajjitvā parinibbāti. Ime cattāropi idha na gahitā. Yo pana idha patvā devaloke yāvatāyukaṃ vasitvā puna idhūpapajjitvā parinibbāti, ayaṃ idha gahito.

888. Paṭisandhivasena idha anāgamanato **anāgāmī**. **Indriyavemattatāvasenā**ti saddhādīnaṃ vimuttiparipācaka-indriyānaṃ paropariyattena. **Pañcadhā idha vihāya niṭṭho hotīti** so anāgāmī antarāparinibbāyi-ādibhāvena pañcapakārena imaṃ lokaṃ pajahitvā parinibbāyanako hoti. Āyuvemajjhassa antarāyeva kilesaparinibbānena parinibbāyanato¹

1. Parinibbāyanako (Syā)

antarāparinibbāyī. Upahaccāti vā upagantvā kālakiriyaṃ. **Appayovenāti** adhimattapayogena vinā appakasireneva tikkhindriyatāya sukheneva.

Sappayogenāti ettha vuttavipariyāyena attho veditabbo. Uddhaṃ vāhibhāvena uddhamassa taṇhāsotaṃ, vaṭṭasotaṃ vāti **uddhaṃsoto**. Uddhaṃ vā gantvā paṭilabhitabbato uddhamassa maggasotanti **uddhaṃsoto**.

Paṭisandhivasena akaniṭṭhabhavaṃ gacchatīti **akaniṭṭhagāmī**.

Yatthupapannoti avihādīsu yattha yattha upapanno. Imesaṃ pana anāgāmīnaṃ pabhedajānanatthaṃ uddhaṃsota-akaniṭṭhagāmicatukkaṃ veditabbaṃ—yo hi avihato paṭṭhāya cattāro devaloke sodhetvā akaniṭṭhaṃ gantvā parinibbāti, ayaṃ **uddhaṃsoto akaniṭṭhagāmī** nāma. Yo pana heṭṭhā tayo devaloke sodhetvā sudassīdevaloke ṭhatvā parinibbāti, ayaṃ **uddhaṃsoto na-akaniṭṭhagāmī** nāma. Yo ito akaniṭṭhameva gantvā parinibbāti, ayaṃ **na-uddhaṃsoto akaniṭṭhagāmī** nāma. Yo pana heṭṭhā catūsu devalokesu tattha tattheva parinibbāti, ayaṃ **na-uddhaṃsoto na-akaniṭṭhagāmī** nāma. Ete pana aviheṣu upapannasamanantarā āyugemajjhaṃ appatvā, patvā ca parinibbāyanavasena tayo antarāparinibbāyino, eko upahaccaparinibbāyī, eko uddhaṃsototi pañca. Te asaṅkhārasasaṅkhārāparinibbāyivibhāgena dasa honti. Tathā atappa sudassa sudassīsūti cattāro dasakā cattālīsaṃ. Akaniṭṭhe pana uddhaṃsoto natthi. Tayo antarāparinibbāyino, eko upahaccaparinibbāyīti cattāro. Te asaṅkhārasasaṅkhārāparinibbāyivibhāgena aṭṭhāti aṭṭhacattālīsaṃ anāgāmino.

Sotāpannā pana paṭipadābhedenā cattāro sattakkhattuparamā, cattāro kolaṅkolā, cattāro ekabījīnoti saddhādhurena paṭipannā dvādasa, tathā paññādhurenāti catuvīsati.

Sakadāgāmino suññatavimokkheṇa vimuttā paṭipadāvasena cattāro, tathā animitta-appaṇihitavimokkhehīti dvādasa.

889. Tathā arahanto. Te pana dvādasa paññāvimuttā, dvādasa ubhatobhāgavimuttā, dvādasa tevijjā, dvādasa chaḷabhiññā, dvādasa

paṭisambhidāppattāti samasaṭṭhi honti. Evamete saddhiṃ
 paccekasambuddhasammāsambuddhehi chacattālīsādhikasataṃ ariyā. Yasmā
 tesāṃ ariyabhāvasiddhi ariyāya paññābhāvanāya, tena vuttaṃ
 “āhuneyyabhāvādisiddhipi imissā lokuttarapaññābhāvanāya ānisaṃso”ti.
 Lokiyavijjābhīṇṇāhi vināpi ubhatobhāgavimuttatā hotīti ubhatobhāgavimutto
 visuṃ gahito. **Yaṃ sandhāya vuttanti** yaṃ catutthamaggapaññābhāvanāya
 sandhāya heṭṭhā saṅkhepato gāthāvaṇṇanāyaṃ vuttaṃ, taṃ pana vuttākāraṃ
 nigamanavasena dassetuṃ “**maggakkhaṇe**”ti-ādi vuttaṃ. Kāmaṃ catūsupi
 maggakkhaṇesu taṃ jaṭaṃ vijaṭeti nāma, phalakkhaṇesu yathārahaṃ
 vijaṭitajaṭo, aggaphalakkhaṇe¹ pana sabbaso vijaṭitajaṭo tato paraṃ
 vijaṭetabbāya jaṭāya abhāvato. Tenettha heṭṭhā
 heṭṭhimamaggapaññābhāvanānisaṃsassa vuttattāva
 catutthamaggapaññābhāvanāvasena attho vutto.

Ratinti abhiratiṃ, abhirucinti attho. **Tatthāti** ariyāya paññābhāvanāya.

890. **Imissā gāthāyāti** imissāṃ gāthāyaṃ. Gāthā hi attano atthabhūtaṃ
 visuddhimaggassa ādhārabhāvena vuttā, sāmivacanāṃ vā etaṃ atthassa
 taṃsambandhibhāvato.

Paññābhāvanānisaṃsaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti tevīsati maparicchedavaṇṇanā.

1. Maggaphalakkhaṇe¹ (Syā, Ka)

Nigamanakathāvaṇṇanā

891. **Imissā dāni gāthāyā**ti-ādīnaṃ gāthānaṃ attho heṭṭhā vutto eva. Svāyaṃ “visuddhimaggaṃ bhāsissan”ti evaṃ paṭiññāto visuddhimaggo ettāvataṃ bhāsito hotīti sambandho.

892. **Tatthā**ti-ādīsu ayaṃ padasambandhena saddhiṃ saṅkhepattho—**tesaṃ** “sīle paṭiṭṭhāyā”ti gāthāyaṃ vuttānaṃ sīlādippabhedānaṃ **atthānaṃ** **pañcannampi mahānikāyānaṃ aṭṭhakathānaye** aṭṭhakathātantiyaṃ tattha tattha **vutto yo vinicchayo, yebhuyyena taṃ sabbāṃ samāharitvā** samānetvā nikāyantarassa nikāyagatavādadosasaṅkarehi **mutto so nicchayo yasmā** **pakāsito, tasmā visuddhikāmehi yogīhi etasmim**¹ **visuddhimagge ādaro** **karaṇīyoyevāti.**

1. Tattha (Syā, Ka)

Nigamanagāthāyo

Ettāvatā ca—

Suvisuddhasamācāro¹, visuddhanayamaṇḍitaṃ.

Visuddhimaggaṃ lokassa, yadaccantavisuddhiyā.

Abhāsi karuṇāvega-samussāhitamānaso.

Mahesi vipulodāta²-visuddhimatipāṭavo.

Tassa atthaṃ pakāsetuṃ, kathāmaggaṃ purātaṇaṃ.

Nissāya yā samāraddhā, atthasaṃvaṇṇanā mayā.

Āyācito siddhagāma-pariveṇanivāsinaṃ.

Therena **dāṭhanāgena**, suddhācārena dhīmatā.

Sā esā paramatthānaṃ, tattha tattha yathārahaṇaṃ.

Nidhānato **paramattha-mañjūsā** nāma nāmato.

Sampattā pariniṭṭhānaṃ, anākulavinicchayā.

Aṭṭhāsītippamāṇāya, pāliyā bhāṇavārato.

Iti taṃ saṅkharontena, yaṃ taṃ adhigataṃ mayā.

Puññaṃ tassānubhāvena, lokanāthassa sāsane.

Ogāhetvā visuddhāya, sīlādipaṭipattiyā.

Sabbepi dehino hontu, vimuttirasabhāgino.

Ciraṃ tiṭṭhatu lokasmiṃ, sammāsambuddhasāsanaṃ.

Tasmiṃ sagāravā niccaṃ, hontu sabbepi paṇino.

Sammā vassatu kālena, devo, rājā mahīpati.

Saddhammanirato lokaṃ, dhammeneva pasāsātūti.

Badaratitthavihāravāsinaṃ ācariyadhammapālena katā paramatthamañjūsā
nāma visuddhimaggamahāṭikā samattā.

Visuddhimaggamahāṭikā samattā.

1. Suvisuddhisamācāro (Syā)

2. Vipuloḷāra (Syā)

Visuddhimaggamahāṭīkāya dutiyabhāge

Samvaṇṇitapadānaṃ anukkamaṇīkā

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[A]		[A]	
Akaṭṭhapāko	52	Ajīmhatāpaccupaṭṭhānā	145
Akaṇo	52	Ajīvasaññā	360
Akatam	195, 210	Ajjhattam	323
Akatābhīniveso	42	Ajjhattābhīnivesā	77
Akammaññabhāvo	145	Ajjhattikaṃ	106
Akusalam	114	Ajjhosānaṭṭho	346
Akkhalitapaṭivedho	144	Añcītaṇṇo	429
Agati	495	Añjalikaraṇīyo	530
Agādham	348	Aññāṇam	149, 258
Agedho	143	Aññāṇaṭṭho	345
Agelaññabhāvalakkhaṇā	145	Aññamaññavirodhitā	381
Aggaḷantarikāya	25	Aṭṭīyamāno	364
Aggidhamanādīhi	5	Aṭṭhaṅgasamannāgataṃ	8
Aggilakkhaṇam	193	Aḍḍhekādasā	353
Aṅgasaṅkantito	2	Aṇu-ādīnam	209
Aṅgasambhārā	362	Aṇusahagatā	495
Aṅgīrasam	21	Atammayatā	481
Aṅgulaṅgulantare	410	Atikkantamānusakaṃ	57
Aṅgulivedhakaṃ	94	Atikkantamānusikā	38
Acaṇḍikkaṃ	144	Atipāteyya	224
Acalā	431	Atimaññanti	52
Accutirasam	193	Ativisadam	430
Ajaññato	453	Atītam	156
Ajātam	210	Atītaddhānam	245
Ajātabuddhi	75	Attakilamatho	218
Ajigucchanam	149	Attagāhapatitam	163

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[A]		[A]	
Attadubbala	366	Anabhinataṃ	20
Attapaṭikkhepato	407	Anallīnanissayo	92
Attabhāvaṃ	29	Anallīnabhāvo	143
Attabhāvo	411	Anallīyamānopi	141
Attavādupādānaṃ	327	Anavaṭṭhānaraṣaṃ	150
Attasaṅkantidassanaṃ	342	Anāgataṃ	156
Attā	458	Anāgāmimaggo	483
Atthanayā	347	Anāgāmī	531
Atthapaṭisambhidā	81	Anāpāthaṃ	24
Atthasādhikā	377	Anāsavā	77
Atthānantaratāya	273	Aniccaṃ	226
Atthuddhāro	194	Aniccatā	88
Athaddhatā	101	Aniccānupassanāya	11
Adandhatā	101, 145	Aniyatā	139
Adassanaṭṭho	145	Aniyametvā	22
Adassanato	412	Anissitaṃ	20
Addhasāro	75	Anukūlamitto	144
Addhuvaṃ	340	Anugantvā	460
Adhiggahitattā	502	Anuttaraṃ	43
Adhiṭṭhātabbaṃ	527	Anuttāso	149
Adhiṭṭhānavasena	11	Anutthunanaṃ	203
Adhiṭṭhānā	10	Anutthunanti	53
Adhipaññādharmavipassanā	417	Anunnataṃ	20
Adhipatayo	476	Anupagamma	332
Adhipatiyaṭṭho	346	Anupacchedakaraṇaṃ	193
Adhimuccanaṃ	146	Anupaddave	204
Adhimutti	142	Anuparamadhammakattā	496
Anaññathā	190	Anupādinnaṃ	353
Anaññātaṃ	185	Anuppannapubbaṃ	491
Anapanataṃ	20	Anuppabandhanarasā	102

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[A]	
Anuppādanīrodho	192
Anuppādo	449
Anubodhañāṇaṃ	216
Anulomikā	79
Anulomentena	241
Anuvidhānaṃ	188
Anusayā	495
Anussarati	467, 468
Anussaritaṃ	377
Anussavavasena	332
Anussāhalakkhaṇaṃ	150
Anussāhito	117
Anuḷāresu	130
Anūnādhikato	162
Anūhate	204
Anonataṃ	19
Antaraparicchedo	354
Antarahito	25
Antarāparinibbāyī	532
Antarāva	23
Antogadhā	333
Andhakāraṃ	24
Andhakārapaccupaṭṭhāno	149
Andhakārapareto	472
Andhatamaṃ	48
Apanetvā	318
Apalibuddhā	37
Aparanto	181
Apariccāgo	149
Apare	23

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[A]	
Apavaggagāho	210
Apāyaṃ	349
Apāyakosallaṃ	77
Apāyo	80
Apilāpanaṃ	143
Apunarāvaṭṭakaṃ	484
Appaṭighātapaccupaṭṭhānā	145
Appaṭipajjanīyato	163
Appaṭipatti	254
Appaṭibaddhaṃ	20
Appaṭisandhikā	411
Appatti	202
Appanā	62
Appanādhigamo	4
Appanāraso	215
Appabhavaṃ	209
Appavipākā	161
Appahātabbato	163
Appahīnattā	525
Appeti	504
Abbāhati	36
Abyākataṃ	114
Abhabbo	21
Abhāvitabhāvano	4
Abhikkamo	409
Abhiḷḷhādīnaṃ	8
Abhiññācittena	289
Abhiññātā	507
Abhiññeyyāni	224

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[A]		[A]	
Abhinandati	66	Ayo	412
Abhinandato	243	Ayoniso	149
Abhinanditaṭṭho	346	Arati	150
Abhinivesaṃ	417	Aratirabhisahanatā	445
Abhinivesato	327	Arahattamaggo	483
Abhinīhārakkhamāṃ	8	Ariyakantānaṃ	219
Abhibhavanato	160	Ariyañāṇassa	193
Abhibhavitvā	54	Ariyaphalaṃ	513
Abhimatā	511	Ariyā	10
Abhivadato	243	Arūpabhavo	331
Abhisamīyūhitvā	158	Arūpānaṃ	119
Abhisāṅkhārassa	253	Alaggabhāvo	143
Abhisāṅkhāro	315	Alaggamāno	26
Abhisāṅkhāsi	25	Alātacakkaṃ	426
Abhisāṅgo	149	Avakujjena	29
Abhisandahati	141	Avasavattito	407
Abhisanditaṃ	520	Avikkhepo	142
Abhisamayaṭṭho	191	Avijjāgato	266
Abhisambujjhati	227	Avijjūpanisā	250
Abhiantvā	54	Avitathā	190
Abhūtaṃ	210	Avidvā	266
Amaṇḍanahatā	453	Avināsaṃ	363
Amatārammaṇaṃ	520	Avinibbhuttā	76
Amatogadham	511	Avinibbhogo	254
Amatosadham	473	Avipākaṃ	319
Amaddanaṃ	148	Avirodhitā	101
Amaratapo	265	Avirodho	144
Amānusī	430	Avisāro	142
Ambavane	22	Avihimsā	178
Ayā	61	Avīcijarā	103

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[A]		[Ā]	
Avūpasame	150	Ākaḍḍhanam	198
Avekallaṭṭhena	234	Ākaro	172
Asamsaṭṭhatā	162	Ākāra	338
Asamsappanam	146	Ākāsakālā	361
Asamsīdanto	117	Ākāsadhātu	88
Asaṅkhataṃ	210	Ākoṭentena	224
Asaṅkhāram	116	Ācayalakkhaṇo	102
Assaddhiyam	491	Ācikkhati	227
Asanam	224	Ājānato	185
Asanivikkhamiva	348	Ātāpanam	199
Asampaṭivedho	149	Ādānanikkhepanato	405
Asambhinnatā	405	Ādikammiko	4
Asammissam	219	Ādimattakathanam	336
Asammissassa	253	Ādhipaccam	186
Asammohapaccupaṭṭhānā	76	Ādhipateyyaṭṭho	191
Asayaṃvasī	381	Ānubhāvena	131
Asarikkhatā	162	Āneñjappatte	9
Asāram	456	Āpānabhūmiṃ	29
Asārajjam	149	Āposamvaṭṭo	50
Asārā	426	Āyakosallam	77
Asubhatā	221	Āyatanaghaṭṭanam	343
Asubhapharaṇam	13	Āyanti	412
Asurasadisam	61	Āyā	172
Assaddhiyena	7	Āyāso	253
Assabandhā	14	Āyūhanam	141
Assādayamānam	313	Āyūhanarasā	253
Assādeti	170	Āyūhanā	338
Ahaṃkāro	359	Āyūhitam	505
Ahetukam	106	Āyo	79
Ahosikammam	376	Ārakkhapaccupaṭṭhānā	143

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Ā]		[I]	
Ārabhati	265	Īcchāvacarānaṃ	8
Ārammaṇakaraṇasampatti	145	Ījjhati	10
Ārammaṇapaṭivijānaṃ	356	Ījjhanaṭṭhena	10
Ārammaṇapaṭisaṅkhā	439	Ījjhanaṭṭho	490
Ārammaṇasaṅkanti	3	Ījjhanti	10
Āropeti	32	Iti	135
Ālambitvā	271	Itthākappo	95
Ālayarāmā	329	Itthikuttaṃ	95
Āloka-jātaṃ	24	Itthinimittaṃ	95
Āvaṭṭanti	201	Itthindriyaṃ	88
Āvaṭṭetvā	479	Itthibhāvalakkhaṇaṃ	95
Āvaraṇaṃ	497	Itthilingaṃ	95
Āvāsamacchariyaṃ	496	Itthī	457
Āvijjhivā	454	Idappaccayatā	233
Āveṇikā	499	Iddhābhisaṅkhāraṃ	25
Āsannaṃ	312	Iddhipaṭilābhāya	16
Āsavā	495	Iddhipāṭihāriyaṃ	25
Āsādukkhaṃ	183	Iddhipādabhāvūpagamena	9
Āsinaṃ	55	Iddhipādā	17
Āsevanaṃ	479	Iddhilābhāya	16
Āsevanaṭṭho	280	Iddhivasitāya	17
Āsevantassa	445	Iddhivikubbaṇaṃ	2
Āhārajaṃ	108	Iddhivikubbaṇatāya	16
Āhāramayaṃ	410	Iddhivisavitāya	17
Āhāro	88	Iddhivesārajjāya	17
Āhunaṃ	328	Indaliṅgaṭṭho	185
Āhuneyyo	530	Indasiṭṭhaṃ	186
Āhundarikaṃ	48	Iriyāpatho	401
Ālīnde	25	Issarakāraṇino	217

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[I - Ī]		[U]	
Issāso	485	Upaṭṭhāne	433
Īsikaṃ	36	Upaḍḍharattacīvare	22
[U]		Upatthambhanaṃ	141
Ukkaṃsāvakaṃso	322	Upatthambhetti	341
Ukkaṇṭhitvā	526	Upanayanarasā	103
Ukkantā	429	Upaṇijjhāyanaṭṭho	283
Ukkāpabhā	47	Upaṇissayaakoṭiyā	334
Uggaho	350	Upaṇissayo	278
Uṭṭhahanti	172	Upamāto	162
Utujaṃ	108	Upavīṇaṃ	420
Utupaccayaṃ	404	Upahacca	532
Uttarimanussadhammā	25	Upapajjavedanīyaṃ	376
Uttānīkaroti	227	Upapattikkhaṇe	308
Udakānugataṃ	54	Upapattibhavo	257
Uddānaṃ	471	Upapāte	56
Uddhampādaṃ	201	Upapīlakaṃ	379
Uddhambhāgiyāni	496	Upādānāni	495
Uddhamṣoto	532	Upādāyaṃ	86
Uddhaccaṃ	150	Upādinnaṃ	30
Uddhaccānugataṃ	43	Upādinnattā	107
Unnataṃ	20	Upādiyati	253
Unnati	151	Upādiyaṃ	26
Upakkamena	311	Upāyakosallaṃ	77
Upakkilesavimutti	37	Upāyasampadāya	10
Upakkhalanaṃ	342	Upāyasampādanatthaṃ	454
Upaghātaṃ	379	Upāyā	80
Upacayo	88, 103	Upekkhako	13
Upacitaṃ	58	Uppattideso	171
Upaṭṭhāti	431	Uppādaṭṭhitibhaṅgappattaṃ	65

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[U - Ū]		[O]	
Uppādo	237, 438	Oghaniyato	160
Uppannā	257	Oghā	495
Ubbahanapaccupaṭṭhānaṃ	98	Ojavantena	520
Usūyanaṃ	152	Oddāpesi	454
Ussakkitvā	75	Ottappati	143
Ussannatare	55	Ottappamānā	472
Ussāhanabhāvena	141	Otarati	479
Ūkāśiramattaṃ	94	Odhūnanaṃ	198
[E]		Onahanaṃ	150
Ekajaṃ	110	Opapātikā	329
Ekattagataṃ	20	Opapātiko	488
Ekadhammampi	7	Obhāśagataṃ	8
Ekantamiṭṭhārammaṇe	126	Omato	303
Ekantharikavasena	4	Omattā	409
Ekaṭṭipāṭiyā	30	Oropetum	13
Ekaṭṭivedhāni	505	Olambanti	299
Ekabījī	531	Olokayamāno	29
Ekabhavaparicchinnaṃ	65	Osadhitārakappabhā	47
Ekādaśa	308	Ossajjitvā	12
Ekuppādo	346	Oḷārikā	159
[O]		Oḷārike	107
Okāśakatuppanno	500	[Ka]	
Okāse	28	Kaṅkhāmalāṃ	509
Okkantassa	32	Kaṭukañcukatā	152
Okkantikkhaṇe	274	Katakaṭṭhim	355
Okkamantā	47	Kadalikkhandho	167
Okkamitvā	17	Kapotakandarāyaṃ	12
Okkhanditvā	490	Kappaṭṭhitikā	161
		Kappo	49

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Ka]		[Ka]	
Kabaḷikāro	88	Kāmāvacaraṁ	115
Kammaṁ	313	Kāmupādānaṁ	329
Kammakkhame	7	Kāmesu	328
Kammajaṁ	108	Kāyaṁ	32
Kammaje	352	Kāyaduccaritaṁ	59
Kammaññatā	88	Kāyaviññatti	88
Kammanimittaṁ	312	Kāyasakkhi	467
Kammaniyaṁ	7	Kāyasaṅkhārā	523
Kammantaraṁ	379	Kāyasaṅkhāro	253
Kammapaccayena	298	Kāyasamaññā	361
Kammabhavo	257	Kāyā	11
Kammavipākajā	10	Kāyikavīriyaṁ	253
Kammasambhavo	380	Kāyindriyaṁ	185
Kammasambhārā	340	Kāyo	59
Kammassakataṁ	78	Kāraṁ	380
Kammāyatanesu	78	Kāraṇaṁ	268
Kammindriyāni	359	Kālānantaratāya	273
Karajakāyassa	31	Kiccaghanatā	437
Karaṇḍāya	36	Kittimalohāni	413
Kalalakaddamaṁ	355	Kiriyaviññāṇaṁ	129
Kalyāṇadhammo	10	Kiriyā	380
Kasa-ṇaparikammaṁ	4	Kilantaṁ	410
Kasiṇānulomato	2	Kilesā	495
Kāmacchando	328	Kilesāmisam	450
Kāmanandī	328	Kukataṁ	152
Kāmapaṭisaṁhyutto	178	Kukkuccaṁ	200
Kāmayānassa	335	Kumārakavaṇṇaṁ	34
Kāmarāgo	328	Kulikuṇḍikajātā	348
Kāmasneho	328	Kusalaṁ	113
Kāmānaṁ	329	Kusalakiriyato	401

Padānukkamo Piṭṭhaṅko

[Ka]

Kusītapuggalassa	427
Kūṭāgāraṇṇikatthāya	48
Kūṭo	75
Ketukamyatā	151
Kevalā	411
Kokanadaṃ	21
Koṭiyā	224
Kolaṃkolo	531
Kosajjaṃ	491
Kosallaṃ	79
Kosiyā	36

[Kha]

Khaggena	358
Khajjupanakappabhāsadisaraṃ	47
Khanti	79
Khandhapaṭipāṭi	45
Khayagāmī	510
Khayadhammaṃ	226
Khārāpaṭicchakaṃ	198
Khiḍḍārati	408
Khipanti	312
Khipitum	13
Khippaṃ	454
Khippanisantibhāvo	5
Khīyitabbaṃ	53
Khīranvayassa	363

[Ga]

Gaṅgātīre	31
Gaṇḍavikārā	342

Padānukkamo Piṭṭhaṅko

[Ga]

Gatapaccāgatikabhāvena	84
Gatim	461
Gatinimittam	312
Gatiyo	303
Ganthanaṃ	496
Ganthaniyaṃ	160
Ganthā	495
Gandhabbanagaraṃ	426
Gandho	87
Gabbhaseyyakā	197
Gabbhe	339
Gambhīraṃ	381
Gambhīrā	224
Gayhupagaṃ	471
Garahitabbaṃ	53
Garukaṃ	312
Garubhāvo	145
Gahaṇaṃ	339
Giribhaṇḍavāhanapūjā	5
Guṇaparidhamśanena	59
Gotrabhu	472
Gobandhā	14

[Gha]

Ghaṭṭanaṃ	100
Ghaṭṭanavasena	107
Ghaṭṭanā	132
Ghanavinibbhogaṃ	454
Ghanavinibbhoge	437
Ghanasaññā	342

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Gha]		[Cha]	
Ghātetvā	379	Chandasamādhī	18
Ghātena	6	Chanda hetuko	18
Ghānaṃ	87	Chandādhīpati	271
[Ca]		Chando	146
Cakkhati	87	Cha pāṇakā	176
Cakkhu	87	Chalaṅgupekkaṃ	14
Cakkhudasako	307	Chādanapaccupaṭṭhānā	253
Cakkhundriyaṃ	185	Chiddaṃ	26
Cakkhumanto	363	Chupati	28
Caṇḍikkaṃ	151	Cheko	75
Catuṇṇāyā	489	[Ja]	
Candapūve	31	Jaṅghasetu	47
Calanaṃ	100	Jaccandho	366
Cittakūṭapabbato	451	Janakaṃ	372
Cittagamaṇaṃ	32	Janakājanakā	401
Cittajaṃ	108	Jātim	49
Cittaje	352	Jāti	113
Cittapayogo	281	Jātiyo	361
Cittasaṅkhārā	523	Jātilohāni	412
Cittasaṅkhāro	253	Jigucchamānā	364
Cittuppādo	495	Jivhā	87
Cintāmayā	77	Jīvādikā	360
Cutipaṭṭisaṇḍhivasena	46	Jīvaṃ	411
Cutiya	56	Jīvitaddhānassa	528
[Cha]		Jīvitindriyaṃ	88
Chadhāturo	177	Jīvo	360
Chandajātassa	335	Juṭṭhaṃ	186
Chandarāgo	20	Juṇhāya	12
		Jeṭṭhakabhāvena	271

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Jha]		[Tha]	
Jhattaṃ	410	Ṭhitiṃ	439
Jhānaṃ	2	Ṭhitiyā	519
Jhānavibbhantaṅko	63	Ṭhite	9
Jhānaphassaṃ	467	[Ta]	
Jhānā	277	Taṃtaṃsamayaṃ	155
Jhānānulomato	2	Taṅkhaṇappavattaṃ	80
Jhānukkantikaṃ	2	Taṅkhaṇe	12
[Ña]		Tacchaniyyānabhāvattā	194
Ñāṇaṃ	440	Taṭataṭāyantaṭā	410
Ñāṇaṅgena	509	Taṇhaṃ	442
Ñāṇacariyāhi	521	Taṇhānusaye	204
Ñāṇañeyyāvayavā	177	Tathatā	193
Ñāṇañeyyo	177	Tathattena	220
Ñāṇavippayuttaṃ	116	Tathā	190
Ñāṇavipphārā	10	Tadaṅgappahānaṃ	509
Ñāṇasampayuttaṃ	116	Tadabhiḷāpe	82
Ñāṇānubhāvanibbatto	11	Tadupakkamasambhūto	202
Ñāṇālokaṭā	472	Tantākulakajātā	348
Ñāṇupattito	11	Tanti	240
Ñāṇena	10	Tappaccanīkakilesā	355
Ñātapariññā	167	Taruṇapallavavaṇṇaṃ	413
Ñāyo	235, 244	Tāṇaṃ	447
Ñeyyappabhedo	177	Tālacchiggaḷena	25
[Tha]		Tikkhatarā	479
Ṭhapanam	96	Tikhiṇaṃ	430
Ṭhānaṃ	30	Titthiyā	45
Ṭhānaviruddho	292	Tipu	413
Ṭhānupattikaṃ	80	Tibbandhakāre	198
		Tiro	319

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Ta]		[Da]	
Tilapiṭṭhaṃ	355	Diṭṭhadhammavedanīyaṃ	376
Tivaṭṭaṃ	338	Diṭṭhi	79
Tividhanāṭakehi	29	Diṭṭhisaccaṃ	194
Tīraṇapariññā	167	Dinnaṃ	328
Tuṭṭhahaṭṭho	366	Dibbacakkhunā	57
Tumbaṃ	15	Dibbavihāravasena	37
[Tha]		Dibbasadisattā	37
Thambho	145	Dibbe	38
Thāmagataṃ	497	Divāsane	429
Thāmajātaṃ	39	Disākāko	460
Thinatā	150	Dīpappabhāsadisaraṃ	47
Thinamiddhānugataṃ	43	Dukkhaṃ	136
Therambatthalaṃ	5	Dukkhadukkhaṃ	197
[Da]		Dubbaṇṇe	58
Dakkhiṇeyyo	530	Dubbuṭṭhi	220
Daṭṭhabbabbhāvo	107	Duratikkamaṭṭho	346
Daṇḍakasaññā	485	Duratiyānaṃ	348
Daṇḍakasetu	47	Durabhisambhavataraṃ	224
Daṇḍābhīhataṃ	365	Dussanti	151
Dadhirasaṃ	64	Dūre	107
Daratho	144	Devaloke	51
Dassanaṭṭhena	57	Deseti	227
Dassanaṭṭho	191	Dosamūlaṃ	120
Dassanabhūmi	77	Drabyādikā	359, 360
Dassanarasaṃ	254	Drabyāni	360
Dassanavisayattā	108	Dvikuṭṭagehaṃ	429
Dahati	81	[Dha]	
Dalhe	204	Dhammakathā	23
		Dhammaṭṭhitatā	227

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Dha]		[Na]	
Dhammaṭṭhiti	227	Nitthunanaraso	201
Dhammaṭṭhitiñāṇaṃ	384	Nidānaṃ	190
Dhammatā	175	Niddhūnaṇaṃ	198
Dhammatārūpaṇi	406	Nidhānaṃ	420
Dhammato	330	Nipphattivasaṇa	11
Dhammaniṃjjhānakkhanti	79	Nibbaṭṭitakappāsaṇi	460
Dhammaniyāmatā	227	Nibbindati	451
Dhammapaṭisaṃbhida	81	Nibbeṭṭhetvā	454
Dhammasabhāvo	76	Nimittaṇi	384, 417
Dhammasamūho	233	Nimittāramaṇaṇi	20
Dhammā	171	Nimittuppādanaṇi	4
Dhamme	235	Niyataviratitā	149
Dhātaraṇi	410	Niyatā	139
Dhuvasaññaṇi	417	Niyamato	321
[Na]		Niyametvā	473
Nakkhattadivase	31	Niyyānaṇi	191
Natthitā	288	Niyyānikaṭṭhena	491
Nandiṇi	26	Nirasā	448
Nandī	243	Nirassādato	160
Nandīrāgasahagatā	203	Niruttipaṭisaṃbhida	81
Namati	253	Nirussāhaṇi	127
Nānattakilesehi	20	Nirodhadhammaṇi	226
Nānāvaṇṇe	22	Nirodheti	442
Nikkhittā	240	Nilīyitvā	471
Nicayo	420	Nissaraṇaṇi	191
Niccabhāvāpatti	209	Nissāraṇi	456
Viccasaññaṇi	442	Nīlamātikaṇi	31
Niccena	456	Nīvaraṇaṇi	497
Nijjaro	361	Nekkhammaṇi	10
Nittejaṇi	365	Neyyaṇi	322

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Pa]		[Pa]	
Pakativāṇṇaṃ	11, 34	Paṭiccasamuppādo	217
Pakatisāvakā	45	Paṭicchannaṃ	24
Pakatisūriye	51	Paṭicchādanāṃ	497
Pakkhapāto	147	Paṭibhānapaṭisambhidā	81
Pakkhitto	452	Paṭilābhaṭṭhena	9
Paggaho	216	Paṭivijjheyya	224
Paccanīkena	476	Paṭivedho	345
Paccayaṃ	381	Paṭisaṅkhānaṃ	469
Paccayatāya	233	Paṭisandhipaccupaṭṭhānaṃ	253
Paccayato	228	Paṭisandhiyaṃ	196
Paccayabhedo	174	Paṭihananaṃ	107
Paccayavataṃ	424	Paṭhamataraṃ	279
Paccayā	364	Paṭhamajjhānike	148
Paccayānaṃ	6	Paṭṭhāpeti	227
Paccavekkhaṇaṃ	56	Paṇidāhissati	10
Paccābhiññānaṃ	139	Paṇītabhāvūpagamena	9
Paccuppanna	412	Paṇīta	179
Pajahati	417	Paṇḍito	433
Pajānāti	42	Patikuṭṭhi	459
Pañcakāmaguṇiko	525	Patitṭhābhāvo	5
Pañcavokārabhave	296	Patito	39
Pañjarapakkhito	452	Patilīnacarassa	473
Pañhākammaṃ	73	Patilīyati	459
Paññāpeti	227	Patīyamāno	233
Paññāpariggahitaṃ	8	Pathavito	53
Paññāvimutto	468	Pathavīkasiṇaṃ	27
Paṭikkamo	409	Pathavīdhātu	356
Paṭikkūlato	453	Pathavīraso	502
Paṭighoso	313	Padabhāṇaṃ	23
Paṭicca	230	Padahanti	490

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Pa]	
Padumaṃ	21
Padhānaggahaṇaṃ	18
Padhānabhūtā	18
Papatanti	201
Pabbhāro	408
Pabhavā	51
Pabhavo	193
Pabhāvitā	366
Pabhedakā	445
Paradhammavasānuvattino	366
Parapaccayato	366
Paramasambādhe	198
Parāmaṭṭho	499
Parāmasitvā	471
Parāmāsā	495
Parāmāso	150
Parikaḍḍhanaṃ	198
Parikappanato	343
Parikammaṃ	40
Parikammasamādhī	38
Parikammasamādhīñāṇaṃ	49
Parikammasamādhicittassa	39
Parikkhatatā	141
Parikkhayamānaṃ	52
Pariggahetabbaṃ	354
Pariggahetvā	413
Pariccajanato	442
Pariccajitukāmatā	469
Parijappitvā	15
Paritassati	253

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Pa]	
Paritāpanaṃ	199
Paridayhanaṃ	203
Paridametabbaṃ	2
Paripantho	63
Paripucchā	84
Paribhaṇḍañāṇāni	63
Parimajjati	28
Pariyāti	40
Pariyādinnaśinehaṃ	51
Pariyāpannā	120
Pariyāpuṇaṇaṃ	84
Pariyuṭṭhānaṭṭhāyī	335
Pariyuṭṭhitā	363
Pariyesantena	41
Parihāyanti	335
Parihāyamāno	49
Palibodhaṭṭho	191
Palibodhenti	336
Palibodho	193
Palujjītvā	51
Pallaṅkaṃ	27
Pavattaṃ	380
Pavatta-ututo	318
Pavattañāṇo	505
Pavattanaṃ	96
Pavattipaccupaṭṭhānaṃ	193
Pavattibhāvato	222
Pavattilakkhaṇā	102
Pavatto	233

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Pa]	
Pavāheyya	36
Pavāḷaṃ	413
Pasādasotadhātu	37
Pasāraṇaṃ	409
Pasūtiyaṃ	197
Passambhanaṃ	144
Pahānapariṇṇā	167
Pahoti	48
Pākaṭaṃ	46
Pākaṭato	160
Pākaṭapāṭihāriyaṃ	25
Pākatikacittassa	39
Pākabhedaṃ	341
Pāṭipuggalikaṇayena	43
Pāṭiyekkaṃ	40
Pāṭihāriyaṃ	10
Pāto	21
Pādakajjhānaṃ	473
Pādassa	409
Pāduddharaṇakāle	409
Pādo	17
Pāpakānaṃ	8
Pāhunaṃ	328
Pāhuneyyo	530
Pilotikakhaṇḍaṃ	21
Pisācalohaṃ	413
Piṇitaṃ	410
Piṭipassaddhiyo	219
Piṭisukhabhūmi	16
Piḷanaṭṭho	190

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Pa]	
Puggalā	40
Puñṇavato	10
Puttagiddhinī	472
Puthujjanagottaṃ	484
Pubbakataṃ	312
Pubbantaṃ	373
Pubbanto	181
Pubbāpariyaṃ	242
Pubbenivāsaññaṇaṃ	49
Pubbenivāsānussati	43
Purakkhatvā	117
Purāṇchi	412
Purimabhava	48
Puriso	458
Pūretuṃ	251
Pekkhā	79
Peseti	16
Ponobhavikā	203
[Pha]	
Phari	13
Phalaṃ	328
Phalatisammuti	315
Phalasamāpattiyaṃ	515
Phassitā	515
Phullaṃ	21
[Ba]	
Balaṭṭho	524
Balavapaññattā	45

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Ba]		[Bha]	
Balavapubbayogānaṃ	5	Bhavasammuditā	363
Bahulaṃ	377	Bhavārāmā	363
Bahulīkataṃ	7	Bhave	196
Bahuvidhā	74	Bhavo	330
Bādhati	29	Bhāro	4
Bādhanaḷakkhaṇaṃ	193	Bhāvayati	253
Bījarukkhādīkānaṃ	381	Bhāvanānukkamo	5
Bībhaccaṃ	453	Bhāvanāpāripūriyā	9
Bujjhanakasattassa	491	Bhāvanābhūmi	77
Buddhisampanno	433	Bhāvitāṃ	7
Bojjhaṅgā	491	Bhāventassa	445
Bodhipakkhiyā	490	Bhāventā	417
Byatto	433	Bhijjate	383
Byasanāpannā	446	Bhīmavegānupatitā	513
Byāpārābhāvo	348	Bhummaṃ	304
[Bha]		Bhūtaṃ	86
Bhaṅgaṃ	376	Bhūtāni	359
Bhaṅgānupassanāñāṇaṃ	435	Bhūtāpagataṃ	500
Bhaddassa	200	Bhūmiyo	16
Bhantattaṃ	150	Bhedo	309
Bhayaṃ	25	[Ma]	
Bhayatupaṭṭhānañāṇaṃ	435	Maggatejaṃ	472
Bhayato	446	Maggabhāve	209
Bhavagāmi	330	Maggaviññāṇe	148
Bhavaṅgacalanāṃ	132	Maggavūṭṭhānaṃ	470
Bhavaṅgamaṇaṃ	180	Maggassa	434
Bhavaditṭhippahānaṃ	445	Maṅgalakiriya	328
Bhavantarapaṭisandhānaṃ	339	Macchariya	495
Bhavaratā	363	Maṇḍūkakaṇṭako	502

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Ma]	
Manasikātabbaṃ	354
Manāpaṃ	415
Manindriyaṃ	185
Manu	94
Manussūpacāraṃ	38
Mano	65
Manodhātu	123
Manomayaṃ	11
Manomayā	10
Manomayiddhi	11
Manovighātarasaṃ	201
Mandaṃ	368
Mandadasakaṃ	408
Mandabahuṇṇipākātā	330
Mamattena	325
Maraṇakāle	377
Marīci	426
Marīcika	166
Maru	411
Masāragallaṃ	413
Mahaggataṃ	43
Mahājaṅghamaḡḡo	47
Mahādhārāhi	53
Mahānubhāve	28
Mahābodhiṃ	31
Mahāmātikaṃ	484
Mahiddhike	28
Mānava	457
Mānusikā	38
Mānuse	38

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Ma]	
Māpetvā	5
Māyā	167, 426
Māraṇantikadukkaṃ	203
Micchā	149
Micchāñāṇaṃ	496
Micchāpaṭipatti	254
Micchābhiniṇeso	150
Missakakese	22
Mukhanimittaṃ	355
Muñcanaṣṣa	454
Muñcitukamyatāñāṇaṃ	435
Muñjapabbajabhūtā	348
Muñjamaḡḡā	36
Mutaṃ	108
Muti	79
Muttasirā	51
Muttā	413
Mudumaṃ	7
Muddā	313
Munāti	171
Muyhanti	149
Mettāya	13
Mohamūlaṃ	120
[Ya]	
Yañño	265
Yathābhūtañāṇaṃ	384
Yadavatthā	344
Yanti	366
Yamaḡḡaṃ	364

Padānukkamo Piṭṭhaṅko

[Ya]

Yāthāvasarasato	362
Yiṭṭhaṃ	328
Yuganaddhā	495
Yogavihitesu	78
Yogino	215
Yoniyo	303

[Ra]

Rajo	22
Rajoharaṇaṃ	22
Raṇḍitabbaṃ	441
Raṇḍeti	53
Ramme	22
Raso	88
Rāgakkhayo	208
Rāgādīnaṃ	289
Rāgo	20
Rāsito	420
Rukkhapaveṇiṃ	502
Ruci	79
Rucivasena	33
Rujjhati	60
Ruppanalakkhaṇaṃ	86
Rūpaṃ	87
Rūpato	323
Rūpaparipāko	103
Rūpabhavo	331
Rūpasattakaṃ	405
Rūpiṃ	11

Padānukkamo Piṭṭhaṅko

[La]

Lakkhaṇaṃ	173
Laṅghitvā	484
Laddhapaccayaṃ	133
Laddhāvasesapaccayo	312
Lahusaññaṃ	17, 32
Lālappanaṃ	203
Līnatā	150
Lubbhanti	149
Leṇaṃ	447
Lokadhammā	495
Lokaniyyānāya	461
Lokapakati	193
Lokabyūhā	50
Lokavivaraṇaṃ	24
Lokasamudayo	231
Lokāmiṣaṃ	450
Lokiyaṃ	106
Lokiyā	77
Lokuttaraṃ	43
Lokuttarā	77
Lobhamūlaṃ	120
Lohitaṅgaṃ	413

[Va]

Vacanāvayavo	267
Vacīpalāpo	200
Vacībhedo	100
Vacīviññatti	88
Vacīsaṅkhāro	253
Vaṭṭaṃ	380

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Va]		[Va]	
Vaṭṭāmisam	450	Vijjam	15
Vaṭṭeyya	414	Vijjāṭṭhānam	78
Vaḍḍhetabbaṃ	39	Vijjāmayā	10
Vaḍḍhetvā	4	Viññāṇam	66
Vaṇṇavasena	21	Viññāṇaṭṭhiti	303
Vatthu	109	Vitujjamānadhammānam	200
Vatthurūpā	365	Vitthārenti	172
Vado	336	Vidahati	176
Vadhentassa	199	Videsam	460
Vantalokāmisam	520	Vināsam	363
Vayadhammam	226	Vinipātaṇca	349
Vayānupassanam	417	Vinipātikānam	14
Vasanto	409	Vinibaddho	499
Vasavattāpanam	187	Vinibbhujitvā	437
Vahati	439	Vinibbhogo	346
Vāyamanti	172	Vinodanam	101
Vāyu	180	Vipariṇāmaṭṭho	190
Vālayakkhānucarite	12	Viparītam	27
Vikiṇṇakesā	51	Viparītattā	107
Vikiraṇarasam	254	Viparīto	374
Vikubbanā	10	Vipallāsā	495
Vikkhambhanappahānam	508	Vipassati	406
Vikkhepo	122	Vipassanānikanti	432
Vigatatā	288	Vipassanāsukham	431
Vigatapariḷāho	333	Vipākavajjāni	401
Vighāto	235	Vipāko	328
Vicittam	199	Vippaṭṭisāro	152
Vijambhikā	150	Vippamuttam	20
Vijātiloham	412	Vippasīdati	65
Vijāniyā	185	Vibhajjavādimañḍalam	240

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Va]	
Vibhāvinā	163
Vibhūtaṃ	133
Vimariyādikataṃ	20
Viyogarasam	199
Virāgadhammaṃ	226
Virāgo	345, 346
Virūḷamūlā	269
Vilokanaṃ	409
Vivaṭṭanti	201
Vivaṭṭamānaṃ	13
Vivaṭṭo	49
Vivaraṃ	180
Vivekajabhūmi	16
Vivekaninnaṃ	529
Visamyuttaṃ	20
Visaṅkharitvā	410
Visappanaraso	151
Visayo	329
Visasallaṃ	200
Visuddhadassano	443
Vissajjanaṃ	73
Vihatā	236
Vihanamānaṃ	460
Vihimsādhātu	178
Vītarajassa	22
Vīthipaṭipannaṃ	434
Vīriyaṃ	141
Vīriyapariggahitaṃ	8
Vīriyasamādhī	18
Vuṭṭhānapaccupaṭṭhānaṃ	193

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Va]	
Vusīmato	326
Vusīmā	326
Vejjakammaṃ	15
Vedanattāya	165
Vedayitalakkhaṇaṃ	112
Vedeyyo	336
Veraṃ	220
Verasamugghāto	220
Vehāsaṃ	14
Veḷuriyo	413
[Sa]	
Saṃkilesikā	160
Saṃkhittaṃ	43
Saṃghaṭṭanaṭṭho	346
Sāmpaggaharaso	151
Sambhuñjanarasaṃ	138
Sāmyogaṭṭho	191
Saṃvaṭṭati	50
Saṃvaṭṭasīmā	50
Saṃvaro	361
Saṃvegapadaṭṭhānaṃ	141
Sāmsayo	153
Sāmsaritvā	531
Sāmsīdanapaccupaṭṭhānaṃ	150
Saṃhīrati	66
Sa-uttaraṃ	43
Sa-ussāhato	159
Sakaṭamūle	12
Sakaṭasetu	47

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Sa]		[Sa]	
Sakadāgāmiṃmaggo	483	Sattārammaṇattā	153
Sakalassa	253	Satthesu	84
Sakiccakkhaṇo	156	Sadehasannissitā	38
Saguṇena	476	Saddanimittam	39
Saṅkamanto	42	Saddo	87
Saṅkhataṃ	226	Saddhammatejavihatam	179
Saṅkhataṭṭho	190	Saddhāpariggahitam	7
Saṅkhatabhāvo	438	Saddhāvimutto	468
Saṅkhāragatam	51	Saddheyyavatthu	142
Saṅkhāragate	451	Santacittassa	431
Saṅkhārā	148	Santati	88
Saṅkhārupekkhāñāṇam	436	Santānaviniṇvattake	131
Saṅkhāro	18	Santāpaṭṭho	190
Saṅkhepadesanā	179	Santāpanarasam	193
Saṅkhepo	340	Santi	193
Saṅkho	413	Santīraṇam	375
Saccañāṇassa	216	Sanniṭṭhāpanavasena	21
Saccato	364	Sannipātam	311
Saccānulomikam	78	Sappaccayam	106
Sacchikato	467	Sappadesattā	223
Sajātito	223	Sappītikam	442
Sajjayimsu	29	Sabyāpārato	159
Sañjānanalakkhaṇā	139	Sabyābajjhato	159
Saṇṭhahantam	50	Sabhāgatā	162
Satataṃ	335	Sabhāvalakkhaṇam	293
Satipariggahitam	8	Samathabalam	521
Sato	13	Samadhiḡate	192
Sattakkhattuparamo	530	Samādhito	12
Sattapaṭiṭṭho	452	Samādhipariggahitam	8
Sattasaññā	415		

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Sa]		[Sa]	
Samāpattiya	31	Sarāgo	345
Samāpannassa	79	Sarikkhatā	162
Samāhitam	43	Savanaṭṭhena	38
Samijjhati	9	Savanato	496
Samitam	335	Savipākato	159
Samīpatā	218	Savipphārato	160
Samuggam	358	Sasaṅkhāram	116
Samuṭṭhānam	165	Sassate	363
Samūhaghanatā	437	Sasaddulā	448
Samoham	43	Saha	235
Sampajāno	13	Sahite	234
Sampatijāto	197	Sādhenti	335
Sampayogo	254	Sāmaggiṃ	228
Sambhavo	268	Sāmaggi-aṅgānam	234
Sambhārehi	381	Sāmaññaphalam	520
Sambhāro	340	Sāmuddikā	460
Sambhedo	160	Sārāpagatam	456
Sammadassanam	381	Sāsavam	106
Sammanneyyāma	53	Sāsavā	77
Sammasanūpagāni	354	Siniddham	410
Sammasitabbam	354	Sineruparibhaṇḍam	29
Sammāpayogena	15	Sippakammam	15
Sammāpayogo	10	Silā	413
Sammohanarasā	253	Sisiro	409
Sammoheti	341	Sīta-utunā	410
Saradasūriyamaṇḍalasadisam	47	Sītā	15
Sarabhaṅgasadisassa	47	Sīlabbatam	327
Sarabhaññam	23	Sīlavā	10
Sarasena	311	Sīsam	413
		Sīhokkantavasena	47

Padānukkamo	Piṭṭhaṅko	Padānukkamo	Piṭṭhaṅko
[Sa]		[Sa]	
Su-ucchinno	333	Soko	200
Sukatakammāni	328	Sotaṃ	87
Sukkajāti	361	Sotadhātukiccaṃ	38
Sukhaṃ	136	Sotāpattimaggo	483
Sukhasaññaṃ	17, 32	Sote	39
Sugandhaṃ	21	Sobhanaṃ	490
Sucaritakammanibbattā	37	Sommabhāvo	144
Suññaṃ	381	[Ha]	
Suññattā	477	Haṭṭhatuṭṭhā	52
Sutapaṭibhānabahulānaṃ	84	Hadaya rūpaṃ	41
Supaggahitaṃ	479	Hadaya vatthu	88
Supaṭṭhitā	431	Harāyamāno	364
Subhāvitattā	7	Hasituppādanarasā	130
Suvaṇṇaṃ	413	Hiriyati	143
Suvaṇṇapañjare	452	Hīnapaṇītātā	334
Suvaṇṇapabbato	15	Hīnavatthukā	162
Suvaṇṇe	58	Hīnā	179
Suvikkhālitaṃ	355	Hutaṃ	328
Susamāhitaṃ	479	Hetu	106, 267
Susiraṃ	26	Hetuṭṭho	191
Sūcayati	171	Hetupaccayā	372
Sūraṃ	430	Hetusambhārapaccayā	382
Setavaccho	457	Hetusambhārā	340
Sena sena	172	Hemanto	409